

BHATTI KAVYA;

A

POEM

ON THE ACTIONS OF RAMA.

Part the First.

WITH THE COMMENTARIES

OF

JAYAMANGALA

AND

BHARATAMALLIKA.

PUBLISHED FOR THE USE OF

The Sanscrit College.

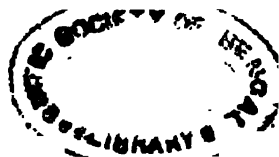
UNDER THE AUTHORITY OF THE COMMITTEE OF

PUBLIC INSTRUCTION.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE EDUCATION PRESS

1828.

5

891.21

B 575 6

pt. 1

10. 07 256

3712

॥ भट्टिकाव्यं ॥

॥ अस्य टीका जयमङ्गलरचिता जयमङ्गला ॥

॥ भरतमल्लिकनिर्मिता मुग्धवाधिनो च ॥

॥ तस्य प्रथमोभागः ॥

॥ कलिकाता राजधान्यां कमिटीसाहेवानामाज्ञया

इडकेशम् यन्त्रालये मुद्रितः ॥

॥ सम्प्रत्यरे १८८४ शके १७४८ ॥

जयमङ्गला टीका ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रणिपत्य सकलवेदिनमतिदुस्तरभट्टि
 काव्यसलिलनिधेः । जयमंगलेति नाम्ना नैकेव विरच्यते टीका ।
 लक्ष्यं लक्षणं चोभयमेकत्र विदुषः प्रदर्शयितुं श्रीस्वामिसूनुः कवि
 भट्टिनामा रामकथाश्रयमहाकाव्यं चकार । तथा ह्यस्योपनिबं
 धनं कविना द्विधाकृतं एकं लक्षणसूचकैः प्रकीर्णाधिकारप्रसन्नति
 ङंतकांडैश्चतुर्भिः । द्वितीयं लक्ष्यसूचकैरामसंभवादिभिर्द्वाविं
 शत्या सर्गैः । तत्र लक्षणं द्विविधं । शब्दलक्षणं काव्यलक्षणञ्च । तत्र
 प्रथमस्य प्रकीर्णाधिकारतिङंतकांडानि द्वितीयस्य प्रसन्नकांडं
 यत्रोच्चारणेन वङ्गनां लक्षणानां प्रकरणं तत्प्रकीर्णकांडं तदेवात्र
 प्रथममुक्तं तस्य व्यापित्वात् । उत्तरत्रापि द्रष्टव्यमितिप्रदर्शनार्थं
 अत्र यद्यप्यादौ कविना देवतानमस्कारो न कृतः तथापीष्टदेव
 तासंकीर्तनमपि विज्ञोपशमनहेतुर्भवतीतिमन्यमान आह । अभू
 दित्यः । दे तस्य हीष्टदेवता सनातनो विष्णुः स चादौ कीर्तितः । त
 त्प्रतिबंधना चेयं कथेति प्रबंधेनैवात्र संकीर्तनं रामायणवत्तत्र
 विष्णोर्धस्मिन्कासे जगत्कार्यवशादवतारः कृतः तदेव प्रथमं दर्श
 यति ।

भरतटीका ।

नमोगणेशाय ॥ नत्वा शङ्करमम्बष्ठगौराङ्गमल्लिकात्मजः ।
भट्टिटीकां प्रकुरुते भरतो मुग्धबोधिनीं । विहिताः पाणिनी
याद्यैः पठनीयादिवोधिकाः । भट्टिटीका मम लेष मोग्धबोधार्थ
उद्यमः । कविकल्पद्रुमोक्तानां धातूनामनुबन्धतः । स्पष्टानि
यानि कार्याणि ततो बोध्यानि तानि तु । नानि स्पष्टानि कार्याणि
ग्रन्थगौरवभीतितः । वाच्यान्यत्र न चाथर्था अतिविस्तृतवाग्भवाः ।
भर्तृहरिनाम कविः श्रीरामकथाश्रयं महाकाव्यं चकार । अत्र
सर्गबन्धो लक्ष्यसूचनाय काण्डबन्धो लक्षणसूचनाय अत्र सर्गा
दाविंशतिः प्रकीर्णाधिकारप्रसन्नतिङ्गन्तकाण्डानि चत्वारि । शब्द
लक्षणकाव्यलक्षणभेदाल्लक्षणं द्विविधं । तत्र काण्डत्रये शब्दल
क्षणं प्रसन्नकाण्डे काव्यलक्षणं आदौ वज्रलक्षणप्रदर्शनं प्रकीर्णका
ण्डं व्यापकत्वाद्दर्शितं । महाकाव्यस्यादावाशीर्षमस्त्रिकथा वस्तु
निर्देशो वा कर्त्तव्य इति सम्प्रदायानुरोधादस्तुनिर्देशं कुर्वन्नेवे
ष्टदेवतास्मरणात्मकं मङ्गलमप्यादौ प्रकाशयति ।

भट्टिकाव्यं।

अभून्नृपो विबुधसखः परन्तपः श्रुतान्वितो दशरथ
इत्युदाहृतः। गुणैर्व्वरं भुवनद्वितच्छलेन यं सना
तनः पितरमुपागमत्स्वयं॥ १ ॥

अभूदिति भूतसामान्ये लुङ् भूत इत्यर्थः। अन्यथा राज्ञ ज०म०
श्विरातीतत्वात्कवेः परोक्षत्वाच्च लिट् स्यात्। गातिस्त्वितिषिचो
लुक्। भूसुवोस्त्रिङ्गीतिगुणप्रतिषेधः। नयतेर्ङिच्चेति नयतेरौणादि
क च्छन् नरो मनुष्यास्त्रानृन् पातीति आतो ऽनुपसर्गे कः आतो
लोपः नृपो राजा अत्यंतधर्मविजयित्वाद्देवराजस्य मित्रमासी
दित्याह विबुधसख इति विबुधंत इति विबुधा देवास्तेषामपि प्र
धानत्वात्तत्रेगुपधलक्षणः कः सामान्यशब्देऽपि देवेषु वर्तमानो
ऽप्यर्थवशाच्छक्रे प्रयुक्तस्तस्य सखेति राजाहः सखिभ्यष्टच् विबुधस
खः अनेन धर्मविजयित्वं दर्शयति विबुधसखत्स्य धर्मकार्यं
त्वात्। धर्माविसारणसुरलोकविजयिनस्य ये राजानस्तेषां धर्म
विजृथी प्रधानं। परे श्चवस्त्रिविधाः उह्देदनीयोपपीडनीयकर्षणी
याः तत्र ये उपपीडनीयकर्षणीयास्तान्परांस्तापयतीति परंतपः
द्विषत्परयोस्तापेरिति खच्। खचिह्रस्वः अरुर्द्विषदजन्तस्वेति मम्
नृप इत्यनेन स्वमण्डले वृत्तिराख्याता परंतप इति परमण्डलं।
श्रूयंत इति श्रुतानि वेदादीनि तैरन्वितः संबद्धः यंचतोऽर्थतस्य

गृहीतत्वात् । दशरथ इत्यनेन नाम्ना उदाहृतो लोके गीतः ।
 गुण्यन्त अभ्यस्यन्त इति गुणाः गुण आमंत्रण इति चौरादिकोऽद-
 न्तः तस्मादकर्तरिचेत्यादिना घञ् येषामेरजष्यन्तानामितिद-
 र्शनं । येषां तन्नास्ति तेषामेरच् स्वरं प्रति विवादो न रूपं प्रति ।
 गुणैरभिरामादिभिर्वरं श्रेष्ठं च नृपं पितरमुपागमदिति संबंधः ।
 त्रियत इति वरः यहादिना कर्मण्यप् । केन हेतुना उपगतवांस्तं
 पितरं सनातन इत्यत आह भुवनहितकलेनेति भवंति उत्पद्यंत
 इति भुवनानि भूर्भुवःस्वरिति त्रयो लोकाः । रजक्युन्नित्यनुवर्त-
 माने भूसूक्ष्मभिश्चंद्रमीत्याणादिकः क्युन् वज्रलवचनाद्भाषा-
 यामपि भवति तेभ्यो हिताः भुवनहिताः विष्णोर्दशावताराः
 इह तु रामो द्रष्टव्यः तच्छलेन व्याजेन भुवनहितकलेन इदा-
 नीं रावणादिकं टकोद्धारणात् तथाचाक्तं परित्राणाय साधूनां
 विनाशाय च दुष्कृतां । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे
 युगे इति । सनेत्यव्ययं सदार्थं वर्तते सना भवतीति सायं
 चिरमिति व्युत्प्लौट् च्तु सनातनो विष्णुः उपागमत् उपजगाम
 हृदित्वाद्ङ् । सत्स्वल्पेषु राजसु गुणैर्वरत्वात् चं पितरं जनकम-
 ष्ठीकृतवान् सोऽभूदितियोज्यं । स्वयमित्यात्मना न कर्मणान्ये-
 न वा प्रेरित इत्यर्थः ॥ १ ॥

भ० अभूदिति ॥ दशरथ इति नाम्ना उदाहृतः स्थातो नृपो राजा
 अभूत् स कथंभूतः विबुधसखः विबुधानां देवानां सखा मित्रं
 अथवा विबुधस्य इन्द्रस्य सखा सामान्यदेवतावाचिनो ऽपि वि-
 बुधशब्दस्य विशेषपरत्वात् प्राधान्याद्वा इन्द्रवाचित्वं एतेन वि-
 जयित्वं दर्शितं विबुधसखत्वं विनयेनापि भवतीति प्रतापं दर्शय-
 न्नाह परान् शत्रून् तपतीति परन्तपः श्रुताश्रितः श्रुयन्ते गुरुभ्य-

इति श्रुतानि शास्त्राणि तैरन्वितो युक्तः अधीतशास्त्र इत्यर्थः
 सोऽथैष्टवेदानिति वक्ष्यमाणश्लोके वेदाध्ययनस्य नित्यत्वज्ञापना
 र्थं पुनरुक्तेः श्रुतमत्र वेदादन्यच्छास्त्रं । इत्युदाहृत इत्यत्र केचि
 ज्ञाचक्षते इतं ज्ञानं विद्यते ऽस्येति इती ज्ञानी उदाहृतः स्यात्
 एव यदा इतिषु ज्ञानिषु उदाहृतः इतीति इणगतावित्यस्मा
 द्भावे क्तः सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति इतं ज्ञानं ततोऽस्यर्थेनैका
 जादिति इन् । सनातनो विष्णुर्भुवनहितच्छलेन यं नृपं स्वयमा
 त्मना न पुनरन्यप्रकारेण पितरं उपागमत् अङ्गीकृतवान् सोऽभू
 दितिथोज्यं भुवनेति भुवनानां हितं रावणवधादिरूपं तदेव ह्यलं
 व्याजस्तेन एतेन भुवनहितमपदिश्य अस्य राज्ञो महत्वेनैव पुत्रत्वं
 प्राप्तवानित्यर्थः । अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह गुणैर्धैर्यगाम्भीर्यादि
 भिर्व्वरं श्रेष्ठं । अभूदिति भूधातोरूपं अस्तेष्वेतभूररे इतिभादेशः
 भवद्भूतभव्ये त्रिशः क्वाद्या इति भूते टी भूतसामान्यविवक्षायां
 लुङिति पाणिनीयाः कातन्तेऽपि सम्प्रतिवर्त्तमानेत्यत्र सम्प्रति
 ग्रहणं स्वस्वसंज्ञाकालव्यभिचारसूचनार्थमिति वर्द्धमानमिच्छेण
 व्याख्यातं । शास्त्रस्य विवक्षाधीनत्वात्सत्यपि परोक्षत्वे भूतसामान्य
 विवक्षायामद्यतनीति पुरुषोत्तमेनाप्युक्तं अनद्यतनेऽपि वाक्यगम्ये
 इति क्रमदीश्वरेणोक्तं तेन वापदेवेन भूतसामान्य एव ध्यादय
 उक्तः । नत्वनद्यतनाद्यतनपरोक्षत्वविभागेन घीटीथोष्वमिति अम्
 क्वां भिः भूस्यापिवेति सेर्लुक् सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवानिति
 न्यायान्नादौ वसोरस्येतीम् सेर्लुक्लि लुक्लि न तत्रेत्यनेन णुर्घुङ् इति
 नणुः व्रजवदेत्यादिना त्रिश्च निषिद्धः पञ्चरः शिच्चेति द्यारत्वं ङिद
 पिद्रइति अपिद्रस्य ङित्वं तेनादावपि णुर्घुङ् इति न गुणः नृपइति
 नृप्ननुयान् पाति रक्षतीति पालरक्षणे इत्यस्मात् आदन्तात्

हन जनादिति डः टेलीपोडितीति टेलीपः विबुधेति विबुधन्ने
 इति विपूर्वबुधधातेरिजुडत्वात् ऋगृञ्जाप्रीजुडः क इति कः विबु
 धसख इति सख्यहोराज्ञः ष इति षः यथेलीप इति इकारलोपः
 परम्प इति तृभृवृहृजीत्यादौ नास्तीत्यत्र चकाराध्याहारादसं
 ज्ञायामपि खः नास्तीवेदं सूत्रमितिचेत् छत्तद्धितसमासानामभि
 धानं नियामकमित्युक्तेरसंज्ञायां खः खित्यव्याजरुषइति मन्द्
 शरथ इति शब्देनोक्तत्वात् स्वर्थे वात्यर्थसम्बुद्ध्युक्तार्थ इति प्री द्
 शरथो नृपोऽभूत्कीदृशः इत्युदाहृतः वक्ष्यमाणस्यैकैहदाहर
 णतां प्राप्त इति केचित् गुणैरिति गुण्यन्ते अभ्यस्यन्ते इति गुणा गु
 णत्कमन्त्रे इत्यस्मात् घञलनङिति अस्त्वेलीपोऽनास्त्वितिऽली
 पः हसालोपोऽश्रितीत्यकारलोपः वरमिति वृञ् धातोः त्रियते
 योऽसावितिपूर्वेषाल् णुर्घुङ् इति णुः सनातन इति नित्यार्थात् स
 नाशब्दात् त्यत्राद्यचिरेत्यादिनाष्टनः सनातनः शायतकंसवैरि
 षोः श्रिवेऽपिचात्मन्यतिथौ सुनिश्चय इति वियः । उपागमदिति
 श्रौगमगत्यां खदित्वात् शासल्यद्युदितिङः हनगमेत्यादावङ् इ
 त्युक्तेर्नाङ्लोपः । दशरथगुणानाह ॥१॥

सोऽधैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट पितृनताशीत्सममंस्त
 बंधून् । व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ समूलघातं न्य
 धीदरींश्च ॥२॥

ज० म० सोऽधैष्टेत्यादि ॥ त्रियस्य धर्मोऽध्ययनं यजनं दानं शस्त्राजी
 वा भूतरक्षणं चेति उभयं नृपदत्तनेनाक्तं । भूतरक्षणे शस्त्रमङ्गं

स नृपो वदानधैष्ट अधीतवानिति स्वाध्याय उक्तः । वेदयन्ति
 ज्ञापयन्ति धर्माधर्माविति वेदाः सामादयः पचाद्यच् । दृङोऽधि
 पूर्वस्य विभाषा लुङ्लृङोरितिगाङ् विभाषयेति गाङ्भावपचे
 रूपं अजादित्वादाट् । आट्सेति वृद्धिः ङित्वादात्मनेपदमादे
 शप्रत्यययोरिति षत्वं ह्युलङ्घ्य । त्रिदशान्देवानयष्ट अग्निष्टोमा
 दिभिः पूजितवान् यजनमुक्तं । यजेः स्वरितजितदतितङ् अनिक्श्
 मीपगत्वात् हलःलिङ्मिचाविति कित्त्वं न भवति । अनिगन्तत्वात्
 ब्रह्मादिना षत्वं झलोझलीतिसिचोलोपः । पितृनपारीत् आया
 यितवान् पितरमुद्दिश्य यजनं पृषालनपूरणयोरित्यस्मात्पूरणा
 र्थात् लुङ्गिरूपं सिचि वृद्धिः इट्ईटीतिसिचोलोपः अथवा पितृन
 तार्क्षीदितिपाठः तृपप्रीणन इत्यस्मात् लुङ्गि स्युश्चमृश्चषतृप
 दृषां सिच्वक्तव्य इति ज्ञेः सिचि । अनुदात्तस्य चेत्यादिना अमभा
 वपचे रूपं पितृन् तर्पितवानित्यर्थः । सममंस्तबंधून् मातृपिचादि
 ज्ञातीन् संमतवान् सदा दानमानादिभिः पूजितवानित्यर्थः मन्य
 तेरनुदात्तत्वात्तङ् । इत्प्रतिषेधस्य येषां सिच इकार उच्चारण
 र्थां येषां त्वनुबंधार्थः तेषां हनः सिजितिकित्करणञ्चापकान्नलोपा
 भावः । येषां तु इकार इत् तेषामिदित्वात्तकारलोपाभावः ।
 आभ्यंतरं शत्रुमजित्वा कथं परंतप इत्याह व्यजेष्ट षड्दुर्गमि
 ति कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्थाणां षष्ठां वर्गः षड्दुर्गः तम
 भिभूतवान् । विपूर्वस्य जयतेर्विपराभ्यांजेरितितङ् । अरंस्त नीतौ
 सामादिषु संध्यादिषु च रतः नीतिमानित्यर्थः । समूलघातं न्यव
 धीत् समूलान्निःशेषानरीन् शत्रून्निहतवान् उद्धेदनीया ये शत्रवः
 तेऽखिदं विधानं समूलोपपदाङ्गतेः समूलाद्यतेत्यादिना णमुल् ।
 शोद्धतेरितिषत्वं वृद्धिः हनस्त इति तत्वं कषादिषु यथेत्यादिना

यथाविध्यनुप्रयोगः अनुप्रयोगे लुङिचेति वधादेशः । तस्याकारा
न्तात्वादुपदेशे ऽनेकास्त्वादिङ्निषेधो न भवति । अतो लोपे कृते
तस्य स्थानिवद्भावादतो हलादेरिति विभाषावृद्धिर्न भवति ॥ २ ॥

भ० सोऽथ्येष्टेति ॥ स दशरथो वेदानथ्येष्ट अधीतवान् अधीङ्ल
थ्ययने नवशः पमे इति ङित्वान् व्यंसिः घीटीथीष्वित्यमं कृत्वा
आदिगेचोरिति णौ कृते भूयो ऽमजादेरिति पुनरमं कृत्वा
आदिगेचोरिति त्रिः किलादिति षः द्युभिरिति तस्य टः वेदानिति
वेदयन्तीति वेदाः सामादयः पचादित्वाद् घञ्जनट् इति
करणे वा घञ् चिदज्ञान् देवान् अयष्ट अग्निष्टोमादिना पूजित
वान् केचित्तु यजेरेव देवपूजावाचित्वात् चिदज्ञानित्यस्य वैयर्थ्याप
त्तेस्त्रिदशमयष्ट सङ्गतवानित्याहुः वस्तुतस्तूपचारात् पूजामा
त्रवाचित्ने ऽपि यजज्ञैर्देवार्चादानसङ्गकृतावित्यत्र देवो देवनं
क्रीडा अर्चाचेतिद्वन्द्वः देवस्यार्चेति तत्पुरुषोऽपि तात्पर्य्यभेदाद्वा
क्यभेदो लौकिके न दोष इति केचित् शक्वाजिति जस्य षड्ङ्गस
खादिति सेर्लोपः द्युभिरिति तस्य टः पितृन् अपारीत् आयायित
वान् जिपृलिश्चो पालने पूर्यो व्यंसिः रुदाद्यस्तीति ईम्वसोऽरस्ये
तिदम्ङ्गसखादिति सेर्लोपः त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् सेर्लो
पेऽपि व्रजवदेत्यादिना त्रिः अताप्सीदिति क्वचित् पाठः तृपधातुः
प्रीणने सकर्मकः प्रीतिमात्रे त्वकर्मक इति चीरस्वामिप्रभृतयः । व
भून् सममंस्त आदृतवान् मन्यौङ् बोधेसम्युर्व्योथमादरार्थं श्रीदि
त्वादनिम् । षड्वर्गं कामक्रोधलोभमानमदहर्षरूपं यजेष्ट अभि
भवतिस्व जिजथे चकारात् अभिभवे विपराजेति मं नीतौ अरंस्त
क्रीडितवान् रमूङ् जौ क्रीडे अरीन् शत्रून् समूलघातं यथास्वाम
था व्यवधीत् हतवान् समूलानां शत्रूणां घातः प्राणवियोगफलक

व्यापारो यत्र हिंसाक्रियायां । अन्ये तु समूलशब्दात् पराङ्गतायां
 ह्रस्वोच्चणम्विभक्त्यन्ततदनुप्रयोगश्चेत्याहुः । समूलान्निःशेषान्
 अरीन् प्राप्य हतवानित्यर्थः चणम्वाभीक्ष्ण्ये पूर्वकाले इत्यत्र वाश
 ब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् योगविभागाद्वा अन्यत्रापि चणम्वा रूपादि
 ति देवीदासचक्रवर्तिना व्याख्यातं । अरीन् समूलान् हत्वा तत्
 प्राणत्यागानुकूलव्यापारं हतवानित्यर्थस्तेन पूर्वकालत्वमपीति
 दुर्गसिंहप्रभृतयः । एतेन पुनः सन्धानशङ्कया सदा सावधानत्वं
 सूचितं । घातमिति हन्नेर्घञि चणम्वा हनस्तडिति नस्य तड् खेर्हो
 घ इति हस्य घः ङित्यन्तेऽनुत्तरिति त्रिः न्यबधीदिति हन्
 लौहिंसागत्योः हनबध्ठीति बधादेशेन बधान्तलाङ्कसादेः सेम
 इत्यादौ बधवर्जनाद्धेः सेम्लसूचनाद्वा वसोरस्येतीम् हसादेः
 सेम इति बधवर्जनात् त्रिः व्यञ्जेष्ट षड्वर्गमित्यनेन मानमारिप
 वः अरीन् न्यबधीदित्यनेन च बाह्याश्च निर्जिता अतः पर
 न्तप इति प्रागुक्तमुपपादितं ॥ २ ॥

वसूनि तोयं घनवद्भकारित्वासासनं गोत्रभिदाध्य
 वात्सीत् । न त्यम्बकादन्यमुपास्थिताऽसौ यशांसि सर्वे
 षुःतां निरास्थत् ॥ ३ ॥

वसूनि ॥ वसूनि द्रव्याणि बन्धुव्यतिरेकेण वासादिभ्यो व्यकारीत् ज०म
 दत्तवान् विक्षिप्तवानिति वा । किरतेर्लुङि रूपं कः किमिवेत्यपेक्षा
 यामाह तोयं घनवदिति तोयं उदकं घनो मेघः फलनिरपेक्षतया
 यथा विकिरित तद्वत् । एवं सम्यक्पालनादिन्द्रेण तुल्यत्वमाह स
 हासनं गोत्रभिदाध्यवात्सीदिति गोत्रभिदा इन्द्रेण सहासनं अथ

वासीत् अधुषितवान् अनेनात्यन्तधर्माविशयित्वस्य फलं दर्शयति
 वस निवास इत्यस्य रूपं वसिः संप्रसारणीति वचनादिउभावः ।
 अलिखिच इतीट् । वदप्रजेत्यादिना वृद्धिः सप्पार्द्धधातुक इति
 तत्वं आसनमिति उपान्वध्याङ्गस इति अधिकरणस्य कर्णमंज्ञा ।
 त्रीणि प्रसक्तानि अक्षीणि यस्येति त्यम्बको महादेवः तस्मादन्यं नो
 पाश्वित न पजितवानित्यर्थः उपपूर्वात्तिष्ठतेः देवपूजामंगतिक
 रणपश्वितिदेवपूजायां तङ् स्याथोरिच्येयादिना इत्वं क्तत्वं
 च । इस्मादंगादिति भिचो लोपः । इपून विभ्रतीति अन्येभ्या ऽपि इ
 श्यत इति िप् इपुभृता धनुर्दूराः सर्वेषां तेषां यथासि निरा
 स्यत् गिरावतित्यर्थः अमाधारणीकृतास्त्वत्वं दर्शयति । उप
 सर्गादस्यत्यङ्गात् वचनमिति वचनाद्यदा तङ् कश्चि तदा तिप्
 अस्यतीत्यादिना त्रैरङ् अस्यतेस्सुक ॥ ३ ॥

भ० वमूनीति ॥ अमौ दशरथो वमूनि धनानि व्यकारीत् दत्तवान्
 क इव घनवत् मेघ इव चत्साग्ये इति चत् चित्वाद्ययत्वं तोय
 मिति तोयमिव तोयतुभ्यानि वमूनीत्यर्थः । तोयशब्दोऽयं स्व
 प्राधान्यैकत्वादत्युक्तैकवचनः अनेकेषामपि वमूनामेकतुभ्यतेत्या
 शयः कृष्णविषये भौ ब्रजवदेति त्रिः गोत्रान् पर्यतान् भिनत्तीति
 गोत्रभिदिन्द्रः त्रामुभित्यादिना । क्षिप् । तेन सह एकमासनम
 थ्यवासीत् वगौनिवासे अनिमत्वात् प्रजपदेति त्रिः सत्परेईति
 सस्य तः कर्मक्रिया इत्यादिना डस्य ढत्वं व्यञ्जकात् महादेवाद
 न्यं न उपाश्वित न पजितवान् मैत्राघ्नमंज्ञाराधइति आराध
 नार्थे मं स्यादोर्ङिति एनिपेधश्च त्रीणि प्रसक्तानि नेत्राणि य
 स्येति विग्रहः द्यौर्भूमिरापन्निनोऽस्या यन्त्येति भारतं । अयाणां
 लोकानामम्बः पितृत्यन्थे तिस्रोऽस्याः शक्तयोऽस्तेति केचित् अन्या

रभ्येति पी सर्वंपुभृतां सकलधनुर्द्धराणां यज्ञंभिरास्यत् निर
 स्रवान् ततोऽधिकत्वात् वक्तस्यख्यानपि इति लः वच्यम्येति अस्य
 तेरस्यादेशः इपून् बाणान् विभ्रतीति पूर्ववत् किप् खस्य तन्
 पितीति तन् ॥ ३ ॥

पुण्यो मद्वाब्रह्मसमूहजुष्टः सन्तर्पणो नाकसदा व
 रेण्यः। जज्वाल लोकस्थितये स राजा यथा ऽध्वरे वल्लि
 रभिप्रणीतः ॥ ४ ॥

पुण्यो ॥ पुनातीतिपुण्यः पूजोयत् णक् इत्यथेति श्रौणादिकोच
 त्। एगागमश्च इत्यथ अत्यन्तपुण्यकरणाद्राजापि पुण्य इत्यथ
 ते। तस्यैवाद्राजा अग्निरपिपुण्यः पावनात्पुण्यः यागादिः पुण्यः
 तेनपुरुषः पूज्यते। मद्दतां वेदविदां ब्रह्मणां ब्राह्मणानां समूहेन
 जुष्टः सेवितो राजा अग्निस्य ब्रह्मशब्दो ऽत्र ब्राह्मणपर्यायः। नाके
 स्वर्गं सीदंतीति सत्सुद्विषेत्यादिना किप् नाकसदा देवाः तेषां कर्म
 णि पद्यो संतर्पयति प्रीणयतीति संतर्पणः संतर्पयतेः ह्यत्यच्युटोवड
 लमितिकर्त्तरि ल्युट् राजा यागादिना तर्पयति अग्निरप्यग्निमुख
 लाक्षेजानां वरेण्यः श्रेष्ठः राजा अग्निस्य वृद्ध् एण्यः जज्वाल प्रदीप्त
 वान् लोकस्थितये मा भूल्लोकस्य स्थित्यतिक्रम इत्येवमर्थी अग्निरपि
 लोकस्य स्थितये ज्वलति। यथोक्तं। अग्नौ प्रागाङ्गतिः सम्यगादित्य
 मुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति। अभि
 प्रणीत इत्यग्निविशेषणं। आभिमुख्येन प्रणीत इतिप्रादिसमासः उ
 पसर्गादसमास इत्यादिना णत्वं मंत्रेणाभिमुखीकृत इत्यर्थः। यथा
 ऽध्वरे यागे ऽभिप्रणीतो वल्लिर्ज्वलति तथा राजापीत्यर्थः ॥ ४ ॥

ज. म०

भ० पुण्यो महति ॥ स राजा लोकस्य स्थितये मर्यादायै जज्वाल
 दीप्तवान् प्रतापवान् बभूवेत्यर्थः यथा अध्वरे यज्ञे अभिप्रणीति
 मन्त्रेण संस्कृतो ऽग्निर्ज्वलति अग्निज्वलनमपि लोकस्थित्यर्थं स्यात्
 यदुक्तं अग्नौ प्रागाङ्गतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्या
 ज्जायते वयिर्वृष्टेरक्षं ततः प्रजा इति उभयोर्विशेषणमाह
 पुण्यः पुनातीति पुण्यं धर्मः नाम्यन्येति क्वेति सूत्रेणान्येऽपि कृतः
 प्रयोगाः स्युरिति सूचितं तेन पूधातोर्दुष्ये टेल्लोपोडितीति टे
 ल्लोपः पुण्यलोगात् पुण्यः अर्घ्यं आदित्यादः । पुण्यं धर्मं मनो
 ज्ञं च यावन्ने च प्रभुज्यते । महतां ब्रह्मणां समूहेन जुष्टः मेवि
 तस्मिन् प्रीतो दा ब्रह्मा विरिञ्चिद्विजथोरिति विश्वः । ब्रह्मे तैले
 तथा मांसै वैश्वे ज्योतिषिके द्विजे । यात्रायां पथि निद्रायां म
 हत् ब्रह्मे न दीयत इति निषेधान्महता ब्रह्मसमूहेन जुष्ट इति
 वा विगृह्यते । महंश्चासौ ब्रह्मसमूहजुष्टश्चेति वा यदा म
 हद्ब्रह्म तपो येषां तेषां समूहेन जुष्टः । वेदस्तत् तपो ब्रह्म ब्रह्मा
 विप्रः प्रजापतिरित्यमरः । यदा अमहा अस्वेव विष्णोरिव म
 हस्तेजो यस्यामावमहा इति पृथक् पदं । यदा मच्छते पूज्यते ऽसौ
 महास्त्रामुसिति कर्मण्यस् । यदा अमोरोगस्तं हन्तीत्यमहा त
 स्मिन् राजनि सति लोकानां व्याधिभयं नाभीदित्यर्थः । आरो
 ग्यमपि कविभिर्वर्ण्यते तथाच कालिदासः जनपदे न गदः पद
 मादधावनिभवः कुत एव सपत्नज इत्यग्नेर्याधिहन्तृत्वमस्त्वेव । श
 ङ्गीञ्जि जुषमुदि सेवे ईदित्वाग्नेम् डीशीदितोम् निषेधः । नाके
 स्वर्गे सीदन्तीति नाकसदो देवाः पूर्ववत् क्षिपतेषां सन्तर्पणः
 ग्रहणन्दति घेऽनः ढघेलतीति ढे षी सम्यक् तर्पणं यस्मादिति
 विद्यमानसम्बन्धे षष्ठीत्यन्ये । कं मुखं तद्विपरीतमकं नास्वस्मि

न्निति नाकः णञोऽनोवाञ्छोरिति व्यवस्थितविकल्पत्वान्नञो
ऽनादेशः । वरेणो ऽन्यापेक्षया श्रेष्ठः वृजधातोः श्रेष्ठार्थे नाम्न्य
न्येति कौत्यन्यकृतसूचनादेव्यः ॥ ४ ॥

स पुण्यकीर्तिः शतमन्युकल्पो महेन्द्रलोकप्रतिमां
समुद्धा । अध्यास्त सर्व्वर्त्तुसुखामयोध्यामध्यासितां
ब्रह्मभिरिद्वेबोधैः ॥ ५ ॥

यत्रस्यो राज्ञं चकार तां नगरीं दर्शयन्नाह । स पुण्येतित्यादि । ज०म०
स्वामिगुणपूर्व्वका हि निवासस्य गुणा भवन्तीति प्रदर्शनार्थं पश्चा
त्तदभिधानं तथा चोक्तं । स तु यद्दीलस्तदीला अस्य प्रकृतयो भवं
तीति । स राजा पुण्यकीर्तिः पुण्याः पवित्राः कीर्त्तयो यस्य सः ।
शतमन्युकल्पइति प्रभावं दर्शयति ईषदसमाप्तावितिकल्पः शतम
न्युरिन्द्रः महेन्द्रलोकप्रतिमामयोध्यामिति योज्यं । प्रतिमीयते तु
त्यते इतिप्रतिमा आतयोपसर्गइत्यङ् । महेन्द्रलोकेन प्रतिमा तु
व्यातृतोयेतियोगविभागात्समासः अमरावतीमिवेत्यर्थः कथा
समुद्धा सम्यगतिशयेन च्छद्धिः समृद्धिः प्रादिसमासः अध्यास्त अ
ध पितवान् भूतजगमान्ये लङ् । आस्तेरनुदात्तेत्वात्तङ् अधिशी
डित्यादिना अधिकरणस्य कर्म्मसंज्ञा सुखयतीति सुखा पचायच्
सुखहेतुत्वाद्वा सुखा । सर्व्वेषु च्छतुषु सुखेति सप्तमीति योगविभा
गात्समासः । अध्यासितां अधुषितां ब्रह्मभिर्ब्राह्मणैरिद्वेबोधैः
सर्व्वगत्त्वपरिज्ञानात्पटुबुद्धिभिरित्यर्थः इन्धेर्निष्ठायामनुना
सिकलोपः ॥ ५ ॥

स पुण्येति । स राजाऽयोध्यामध्यास्त अधुवास कर्म्मक्रियेत्यादि भ०

मा उख ढलं । जिलासङ् उपवेशे ष्यां लुगःशोऽप इतिशपोलुक
 सकिभ्तः पुण्या शोभना कीर्त्तिर्यस्य सतथा । पुण्यं मगन्धं सुदन्तं
 पुण्यं शोभनमुच्यत इति शायतः । शतं मन्यवो यज्ञा यस्य स शत
 मन्युरिन्द्रसखादीषदूनस्यादेश्चाने इतिकल्पः । अयोधां किम्भ
 तां समृद्ध्या सन्पत्या महेन्द्रलोकेनामरावत्या प्रतिमा सादृश्यं
 यस्याः सातां सर्व्वेष्वतुषु मुखयतीति पचादित्वा दन् मुखहेतुत्वात् स
 र्व्वर्त्तुमुखां इद्धवो धैर्दीप्तज्ञानेर्ग्राह्यैरध्यामितां इन्धेः क्तै इद्धः
 बुधेर्घञि बोधः ॥ ५ ॥

निर्माणादक्षस्य समीहितेषु सीमेव पद्मासनकौशल
 स्य । ऊर्ध्वस्फुरद्गन्तगभस्तिभिर्या स्थितावहस्येव पुरं
 मघोनः ॥ ६ ॥

ज०म०

निर्माणेति ॥ पद्मासनो ब्रह्मा पद्ममामनं यस्येति कृत्वा तस्य कौ
 शलं नैपुण्यमिति षष्ठीसमासः । तस्य पूरणगुणेत्यादिना न प्रतिषे
 धः तत्र विशिष्टा एव गुणाः रूपरसगन्धस्पर्शाः तद्विशेषाश्च षुक्लनी
 लादयः कटुकास्त्रादयः सौरभ्यादयः शीतापणादयश्च गृहीताः
 तत्र रूपादिभिः समासो भवत्येव । तन्मध्ये च गुणेः षष्ठी समस्येते न
 तु तद्विशेषगुणैरितिवचनात् अन्यैस्तु समासप्रतिषेधः । एतच्च कृत्वा
 मुनित्रयवचनमर्थवद्भवति तद्यथा । अधिकरणेतावले च तदगि
 र्यं संज्ञाप्रमाणत्वादिति पाणिनेः युगपद्देशपृथक्कदर्शनादिति
 रूपसामान्याद्वा इतिवचनप्रामाण्यादिति चेदलापप्रतिषेध इति
 कात्यायनस्य नकारग्रहणसामर्थ्यात् लोपा न भवियतीति किं
 पुनरत्रासत्त्वमिति भाव्यकारस्येति । तस्य सीमेव मर्यादेव

अथोद्या ततो ग मृच्छन्तरं शोभनमस्तीत्यर्थः । कीदृशस्य निर्मा
णदक्षस्य निर्मितनिर्माणं सृष्टिः तत्र दक्षस्य पटोः । क विपथेषु
समीहितेषु मृगुनीहितेवित्यर्थः । ऊर्ध्वमुपरिष्ठात्स्फुरद्रत्न
गभस्त्रिभिः स्फुरन्तो ये रत्नानां गभस्तयो रश्मयः तैर्दासभूतैर्म
घान इन्द्रस्य पुरममरावतीं विहस्येव अवस्थिता या तामध्यास्त
मववत् अन् उजन् इत्याणादिकः श्ययुवमघोनामिति संप्रसा
रणं ॥ ६ ॥

निर्माण इत्यादि ॥ ऊर्ध्वं स्फुरन्तो ये रत्नानां गभस्तयोरश्मयस्तै
र्दासभूतैर्मघान इन्द्रस्य पुरं अवहस्येव निर्माणदक्षस्य विश्वकर्म्म
णः समीहितेषु मन्थकषेत्रितेषु या भ्यापिता तामथोध्यामध्यास्तेति
पूर्वणान्वयः समुपसर्गणवज्जलेन च चेष्टाया आधिक्यं सूचितं । वि
श्वकर्म्मणा नेदृशी शोभना पुरी निर्मिता अत इमां विलोक्य ईदृक्
पुरीनिर्माणे चेष्टा जातित्यभिप्रायः । पद्ममेव आसनं यस्य स पद्मास
नोत्रह्या तस्य कौशलस्यैव पुण्यस्य भीमा इव उत्प्रेक्षायां ब्रह्मणा नेदृ
शी शोभनाया पुरी निर्मितेति भावः । अतः सुतरां विश्वकर्म्मण ई
दृक्निर्माणे चेष्टावत्त्वं । यद्वा निर्माणदक्षस्य विश्वकर्म्मणः समीहि
ते, निर्मितेषु सीमंवेतः परं शोभनं ग निर्मितं इत्यभिप्रायः । कि
न्तु तस्य पद्मासनस्यैव कौशलं यस्य ददा पद्मासनस्य कौशलं सौन्द
र्यं यस्य स पद्मासनकौशलो ब्रह्मा तस्य समीहितेषु दाञ्छितेषु सी
मेव तस्य किन्तु तस्य निर्माणदक्षस्य निर्माणचतुरस्य । यद्वा कौप
थिभ्यां शलते चलतीति कौशलः पचादित्वाद्दन् सरसिजमित्युदा
हरता वापदेवेन काचित् समासे विभक्तैर्गलुक इति सूचितं तेनात्र
मत्तम्या अलुक् पद्मासनश्चासौ कौशलश्चेति कर्म्मधारयस्तस्य

भ०

समीहितेषु सीमेव क्वचिद्विशेष्यः प्राक् प्रयुज्यते प्राग्भावस्य विवक्षा
धीनत्वात् इतिपद्मासनस्य प्राग्भावः कौशल इति विशेषणात् पृथि
व्यां विहितगृष्टेर्नैतादृशी मृष्टिरिति सूचितं अतएव पृथिव्यां प्रति
योग्यभावात् स्वर्गमुपहस्य खिता मघोनः किंभूतस्य निर्माणदक्ष
स्य स्वपुरनिर्माणं दक्षते हन्तीति पचादित्वाद् इमां पुरीं दृष्ट्वा
स्वपुरीनिर्माणनिन्दकस्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

सद्रत्नमुक्ताफलवज्रभास्त्रि विचित्रधातूनि सकान
नानि । स्त्रीभिर्युतान्यस्परसामिवौधैर्मेरोः शिरांसीव
गृहाणि यस्यां ॥ ७ ॥

ज०म० सद्रत्नेति ॥ सन्ति शोभनानि यानि रत्नादीनि तानि भजन्ते यानि
गृहाणि तानि सद्रत्नमुक्ताफलवज्रभास्त्रि मुक्ताफलवज्रयोरत्ना
न्तर्भावेऽपि प्राधान्यख्यापनार्थं वचनं गोबलोवर्द्धन्दाद्यादा रत्न
शब्देन मरकतपद्मरागवन्दूर्यादयो गृह्यन्ते । सद्रत्नादियुञ्जीति
पाठान्तरं । युजेरसमासे इति प्रतिषेधो न भवति अनपुंसक
विषयत्वात् नपुंसके तु सप्तचणस्य नुमाविधानात् । विचित्रधातू
नि विचित्रा नानाप्रकारा धातवो मनःशिलादयो येषु गृहेषु
सेवाविरचितचित्रकर्मात् । सकाननानि मौधानि स्त्रीभिर्यु
तानि अस्परसामिवौधैः तत्रत्याभिस्त्रीभिरस्पराभिरिवेत्यर्थः ।
मेरोः शिरांसीव मेरोः शृङ्गाणीव एवंविधानि गृहाणि यस्या
मयोध्यायां तामध्यास्त । गृहइति गेहेकः तत्र गृहशब्दो वेष्म
नि नपुंसकलिङ्गः तत्स्त्र्याविषुपुलिङ्गानित्यं वज्रवचनान्तश्च ॥ ७ ॥

यस्यामथोद्धायां गृहाणि मेरोः शिरांसीव उभयविशेषणमा
ह । सद्रत्नइत्यादि ॥ सन्ति शोभनानि रत्नानि पद्मरागादी
नि मुक्ताफलानि मैक्तिकानि वज्राणि हीरकाणि च भजन्ते इति
विष्णुत्रिणत्यन्तेजुक्तोरिति वृद्धिः मुक्ताफलवज्राणां रत्नत्वे ऽपि
प्राधान्यात् प्राचुर्यादा पृथगुपादानं जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्धि
रत्नं प्रचक्ष्यते इत्यनुशासनात् । सद्रत्नानि शोभनमध्ये उत्कृ
ष्टानीत्यर्थः । युञ्जीति पाठे रत्नादीनां युक् धोगो येषु चाम्
भित्तिक्लिप् विचित्रा धातवो येषु मनःशिलादिभिः कृतचित्रत्वात्
सुमेरुशृङ्गेषु सहजत्वात् काननैः सहवर्त्तमानानि गृह रुन्निधिनि
हितोद्यानात् मेरुशृङ्गेषु सहजत्वात् सहःसोवेति विभाषया सह
शब्दस्य सो वज्रधीर्हो अपरसामोघैरिव स्त्रीभिर्युतानि श्रावण
ब्दादेकैकशोऽपि स्त्रीणामपरःसमूहसादृश्येनातिशौन्दर्यं इति
तं । श्रोघोवृन्दे ऽम्भसां रथे इत्यमरः ॥ ७ ॥

अन्तर्निविष्टोज्ज्वलरत्नभासो गवाक्षजालैरभिनि
ध्यतन्त्यः । हिमाद्रिटंकादिव भांति यस्यां गंगाम्बुपात
प्रतिमा गृहेभ्यः ॥ ८ ॥

अन्तरित्यादि । अन्तः गृहमध्ये निविष्टानि निहितास्तुज्ज्वलरत्नभा
सानि यानि तेषां भासो रश्मयः गृहेभ्यो गवाक्षजालैः अभिनिध्य
तन्त्यः निर्गच्छन्त्यः यस्यां भांति तामध्यास्तेतिथोज्यं पर्वतस्य उन्न
तप्रदेशश्च इत्युच्यते तस्मात् हिमवत्पर्वतटङ्गादिव गङ्गाम्बु
पातप्रतिमा गङ्गाजलप्रवाहनुत्थाः सञ्चलात् ॥ ८ ॥

ग

भ० अन्तरित्यादि ॥ यस्यामन्तर्मध्ये त्रिविद्यानामर्पितानां उज्ज्वला
 नामुद्गीप्तानां रत्नानां भाषो दीप्तयो गवाचजालैर्वातायनसमूह
 र्जाज्ञाकृतिगवाचैर्वा गृहेभ्यो निःसरन्त्यो भवन्ति हिमाद्रेर्हिमास
 यस्य टङ्गात् पाषाणदारणात् विदीर्णप्रस्तरभागात् निःसरन्त्यो
 गङ्गाम्बुपातप्रतिमा इव गङ्गाजलपतनकटा इव टङ्कः कपित्थभे
 दे स्यात् मानान्तर खनित्रयोः । कोषे ऽधिकोषे जङ्गायां टङ्कः
 पाषाणदारण इतिविश्वः । गवामचीव गवाचः अक्षणे ऽचक्षुधी
 तिभ्रः यथोर्लोपदतीकारलोपः । हिमप्राधान्यात् हिमस्याद्रिर्हि
 माद्रिरिति षष्ठी समासः हिमेन युतो ऽद्रिरितिवा निष्पतन्त्य इति
 नदन्तसैत्वस्वर्थे चेतिस्त्रेण पदत्वनिषेधात् समासेलुप्तविभक्ति
 कस्य पदान्तत्वं ज्ञापकसिद्धं ज्ञापकसिद्धस्थानित्यत्वं तेन समासे
 लुप्तविभक्तिकस्य क्वचिदपदान्तत्वमपि तेन सेतुकखपफेवेति सू
 त्रेण विसर्गसम्बन्धिसस्य कृतत्वात् किलादिति षत्वं स्यादितितु वेमू
 दित्यादि सूत्रे निष्कृषदति मूर्द्धन्यनिर्द्देशात् सूचितं तेनात्र सेतु
 कखपफेवेति विसर्गस्य से कृते किलादिति षत्वं मनीषादित्वादा
 सेतु कखपफेवेत्यत्र वाञ्छेो व्यवस्थावाचो तेनात्र नित्यं सकार
 इति बोध्यं ॥ ८ ॥

धर्म्यासु कामार्थयशस्करिषु मतासु लोके ऽधिग
 तासु काले । विद्यासु विद्वानिव सो ऽभिरेमे पत्नीषु
 राजातिस्त्वृत्तमासु ॥ ९ ॥

ज०म० धर्म्यासु ॥ धर्मादनपेतासु धर्मपथर्थेत्यादिना यत् । कामा
 र्थयशंसि कर्त्तृशीलं यासं तासु । कृत्रोहेत्वित्यादिना ताच्छी

स्त्री टः अतः कृकमीत्यादिना विषर्जनीयस्य सत्वं टित्वात् डीप्
मतासु पूजितासु लोके तासां प्रतीतत्वात् । अधिगतासु काले
विवाहयोग्ये काले परिणीतासु सोऽभिरेमे स राजा ऽभिरतत्रा
न्यनीषु पत्युर्नोयज्ञसंयोग इति नकारः । तिसृषु कौशल्या कै
कं पीसुमित्रासु उत्तमास्त्रिति सन्नारीगुणैः श्रेष्ठासु विद्यास्त्रिति
विदंति आभिर्धर्माधर्माविति विद्या संज्ञायां समजेत्यादिना
क्यप् । तिसृषु सामर्ग्यजुराख्यासु धर्म्यास्त्रित्यादिकं तुल्यम् । विं
दानिव यथा अधिगतविद्य इत्यर्थः विदेः अतुर्वमुः दोर्धहल्ञ्जा
दि संयोगांतलोपः तस्य राज्ञः पत्नीभिस्ताभिः सह रममाणस्य
सुता नैवासन् ॥ ८ ॥

धर्म्यास्त्रिति ॥ स राजा तिसृषु पत्नीषु अभिरेमे चिक्रीड तृफले भ०
त्यादिना अकारस्यैवं खिलोपश्च यथा विद्वान् पण्डितो विद्यासु
रमते वेत्तेः अतुः कसुर्वेति वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पाण्डि
त्यर्थे नित्यमिति बोधः । विदन्तीति विद्याः श्रीव्रजयजेत्यादिना
क्यप् उभयविशेषणमाह धर्म्यासु धर्मादनपेतासु ङञेकात्
ष्ठीकेत्यादिना ष्यः तेषां ष्यादीनां सेत्त्वमनित्त्वञ्च स्यात् अत्रा
नित्त्वं तेन णित्ते त्रिरित्यादिना नत्रिः द्विञ्चेति न ईप् काममर्थं
यत्रः कुर्वन्ति इति सृकुष्ट इतिटः । हेलाद्यर्थे ट इति परे स्वमते
यश्चस्करि विद्येति उदाहरणेन हेलाद्यर्थः सूचितः विद्याया यश्
स्कारणे हेतुत्वात् अन्यथा विद्येति निर्द्देशेनिरर्थकः टित्वात् द्विञ्च
ञ्च्चाहेति ईप् सेतुकखपफेवेति वेः सः लोके मतासु पूजितासु काले
विवाहसमये अधिगतासु परिणीतासु पक्षे शैशवसमये गृही
तासु श्रेष्ठासु ॥ ८ ॥

पुत्रीयता तेन वराङ्गनाभिरानाधि विद्वान् क्रतुषु
क्रियावान् । विपक्लिमज्ञानगतिर्मनस्वी मान्यो मुनिः
स्वां परमृष्यशृङ्गः ॥ १० ॥

ज०म०

अथशृङ्गनामा मुनिः पुत्रीयं क्रतुं जानातीति पुरोधसो व
शिष्टादुपश्रुत्य राज्ञा वारविलासिनीभिरानाधितो मुनिरित्येत
त्कथयितुमाह । पुत्रीयतेत्यादि । पुत्रीयता आत्मनः पुत्र
मिहता इच्छायां सुप आत्मनः क्यजिति क्यच् क्यचिचेतीलम् ।
तेन राज्ञा प्रयोजककर्त्ता वराङ्गनाभिर्वरस्त्रीभिः प्रयोज्यकर्त्तृ
भिः आनाधि स्वां पुरमिति योज्यम् । नीवह्योरित्यादेरपि
अकथितश्चेति चकारेण संगृहीतत्वात् नयतिर्दिकर्षकः । तत्र
प्रधानकर्षणि लुङ् । चिण्णोपौ चिणो लुगिति शब्दस्य लुक् गु
णकर्षणि तु पुरमिति द्वितीया गतिबुद्धीत्यादिना प्रयोज्यकर्त्तरि
द्वितीया न भवति । नीवह्योः प्रतिषेध इति वचनात् विद्वान् वेदा
र्थतत्त्ववित् एवञ्च कृत्वा क्रतुषु क्रियावान् प्रशस्तक्रियः प्रशंसायां
मनुष्यं विपक्लिमज्ञानगतिरिति विपाकेन निर्वृत्तम पचतेः क्लिः
क्लीर्मप् यत्पूर्वजन्मकृतमनिवर्तनीयं कर्म तस्योग्रतपःप्रत्ययादि
नोपदेशात् ज्ञानात्प्रवृत्तिर्बुद्ध्यावस्व जातेत्यर्थः । मनस्वी प्रश
स्तमनाः प्रशंसायामस्त्रायामेधेत्यादिना विनिः मान्यो माना
र्हः अर्हेकृत्यतृचश्चेति ष्यत् । धर्मादिमननाम्मुनिः मनेह्योप
धाया इति इन् उपधायाउकारः । अथस्य शृङ्गं अथशृङ्गं
तच्छृङ्गमिव शृङ्गं यस्य स अथशृङ्गः । सप्तम्युपमानेत्यादिना
उत्तरपदलोपी समासः ॥ १० ॥

पुत्रीयतेत्यादि ॥ आत्मनः पुत्रमिच्छता तेन राज्ञा प्रयोजक
कर्त्ता वराङ्गनाभिः प्रयोज्यकर्त्रीभिर्द्वयशृङ्गनामा मुनिः स्त्रां पु
रमानायिणीन् प्रापणे द्विकर्मकः ष्यादिञ्जन्ताडेत्यादिना मुख्य
कर्मोक्तं रतनोर्यगिष्ठाविति तनि इण् इणस्तस्योप इति तनो
स्योपः । ओर्लोप इति जिलोपः तदानयनेहेतुगर्भविशेषमाह
विद्वान् पण्डितः क्रतुषु यज्ञेषु क्रियावान् प्रशस्तक्रियः मोक्षस्य
पादिति अस्यर्थे वतुः अस्यर्थप्रत्ययाः प्राशस्त्यादिविवक्षया भव
न्ति । यदुक्तं भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेति शायने । संसग
स्ति विवक्षायां भवन्ति मतुवादय इति । विपाकेन जाता ज्ञा
नस्य गतिर्मागीयस्य स तथा विनोपदेशाज् ज्ञानं जातमित्यर्थः
अतिपरिणतज्ञानमार्ग इत्यर्थोवा । द्वितस्तस्य इति चिमक् गति
र्मागे दशायाम् ज्ञाने यात्राद्युपायने इतिविश्वः । मनस्वी प्रशस्त
मनाः । सञ्ज्ञेधास्माद्यादिति विन् मान्यः मानार्हः ढधेका
दिति अर्ह्यार्थे साध्वर्थे वा षण्यः धर्मादिमननान्मुनिः मनेर्निपात
नात् ष्यस्य मृगस्य शृङ्गमिव शृङ्गमस्य आकर्षय इत्युदाहरणे
न क्वचिन्मध्यपदलोप इति सूचितं षष्ठीप्रथमधोरिवार्थं समास
इति श्रीपतिदत्तः तन्मते ष्यस्येव मृगस्येव शृङ्गमस्येति विग्रहः ।
प्रशस्तान्यङ्गान्यासामिति गोतृणेति पामादित्वात्प्रत्ययेऽङ्गनाः
पुत्रीयतेतिकोऽभ्यादितिकर्तुः अकारस्य ईकारः ॥ १० ॥

ऐहिष्ट तं कारयितुं कृतात्मा क्रतुं नृपः पुत्रफलं मु
नीन्द्रं। ज्ञाताशयस्तस्य ततो व्यतानीत्स कर्मठः कर्म
सुतानुबन्धि ॥ ११ ॥

ज० म० ऐहिष्ट ॥ तं मुनीन्द्रं क्रतुं कारयितुं नृप ऐहिष्ट ईहितवान्
ईहतेरात्मनेपदिनो लुडि मेट्वादिटि च रूपं। द्विकर्मकता तु
इकोरन्यतरस्यामिति। कृतात्मा वशीकृतात्मेतिभावः। पुत्र
फलं पुत्रः फलं कार्यं यस्य क्रतोः तत उत्तरकाशं स मुनिः पर
चित्तज्ञत्वात् ज्ञाताशयो ज्ञाताभिप्रायो राजाभिमतं कर्म कार
यितुं तस्य नृपस्य कर्म व्यतानीत् प्रारब्धवान्। ततोतेनेटीतिह
खल्लक्षणयां प्रतिषिद्धायां अतोहलादेरिति विभाषावृद्धिः
कर्मठः कर्मणिघटते कर्मणि घटोठच्। यागक्रियानिष्याद्क इ
त्यर्थः सुतानुबन्धं सुताननुबध्नातीति कर्मण्यण्। सुतानुबंधीति
पाठान्तरम् सुताननुबन्धुं शीलमस्येति। सुष्यजातौणिनिः सुषी
त्यनुवर्त्तमाने सुवग्रहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थमिति केवलस्योपसर्गस्य
निवृत्त्यर्थं द्रष्टव्यम् अन्यथा जाताविति किं ब्राह्मणानामन्वपिते
ति न युज्यते आडित्यस्योपसर्गत्वात् ॥ ११ ॥

भ० ऐहिष्टेत्यादि ॥ तं मुनीन्द्रं नृपः पुत्रफलं क्रतुं कारयितुं ऐहिष्ट
ईहचेष्टेत्यां सिः बसोरस्येतीम् घीटीघीष्वित्यम् आदिगेचोरिति
त्रिः घोऽजौजेरिति प्रथोऽज्यकर्त्तुः कर्मलं कृतात्मा कृत आत्मा
यत्नो येन आत्मा यत्नोऽधृतिरित्यमरः ततोऽन्तरं ज्ञाताभि
प्रायः स मुनीन्द्रस्तस्य नृपस्य सुतानुबन्धं कर्म व्यतानीत् तनुदज
विस्तृतौ व्यांसिः हृदाद्यस्येति ईम् बसोऽरस्येति इम् हृदादेः सेम

इति त्रिः सुतामनुबध्नाति अनयतीति ढात्पञ्चिनि षष्ठी सुतस्यानु
बन्धः सुतामनुबन्धः यजन्तः ततोऽख्यर्थेनैकाजिति इन् कर्मणि कु
शलः कर्मठः कृत्तद्धितसमासानामभिधान नियामकं इत्युक्तेः
कर्मणः कौशलेठइति बोध्यं ॥ ११ ॥

रक्षांसि वेदीं परितो निरास्यदङ्गान्ययाचीदमितः
प्रधानम् । शेषाण्यहौषीत्सुतसम्पदे च वरं वरेण्या नृ
पतेरमार्गीत् ॥ १२ ॥

रक्षांसि ॥ वेदीं परितः यजनवेद्याः समन्तात् विघ्नायोपस्थिता जःग०
नि रक्षांसि रक्ष्यते एभ्य इत्यसुन् तानि रक्षोघ्नैर्मन्त्रैर्निरास्यन्ति
रक्षवान् । पर्यभिभ्यां सर्वोभयार्थे तसिद्ध् । अमितः परित इत्या
दिना द्वितीया अङ्गान्ययाचीदमितः प्रधानमिति । यद्देवता
मथोयागः सा देवता तत्र प्रधानं पुत्रफलत्वादिष्णुः प्रधानम् । त
मिद्धा तस्योभयतः पार्श्वयोर्यान्यङ्गानि चचुरादीनि देवतान्तरा
णि तान्ययाचीत् । अग्रावाङ्गत्या पूजितवान् कर्तुः क्रियाफला
भावात्तद्ध् न भवति षत्वकले शेषाण्यहौषीदिति स्वाङ्गं विष्णु
मिा शेषाणि प्रतिष्ठतानि पिष्टकमयानि सुतानां सम्पदर्थमग्नौ
ज्जतवान् । जुष्टोतेः सिचिवृद्धावीटि च रूपम् । वरेण्यः श्रेष्ठः वरं
चामार्गीत् । मार्गितवान् हे देवा अग्निप्रभृतयो नृपतेः सुता
भूयासुरिति । मार्ग अन्वेषणे । आधृषादेति यदा षिञ्जासि
तदा चरुभावात्सिजेव भवति ॥ १२ ॥

रक्षांसीत्यादि ॥ वरेण्यो मुनिर्वेदीं परितो वेद्याः समन्तात् भ०
रक्षांसि निरास्यन्निराकृतवान् पूर्ववदस्यतेर्ङः अस्यादेशस्य प्रधा

नमभितः प्रधानयागस्योभयपार्श्वे आदावनेच अङ्गानि अथा
 चीत् अङ्गयागानकार्धीत् यदा प्रधानदेवतायाविष्णोर्भयपा
 र्श्वे अङ्गानि चक्षुरादीनि लोकपालनवग्रहादीन् वा पूजितवान्
 एतेन साङ्गाद्वैदिककर्मणः फलावश्यभाव इति सूचितं उल्लिखे
 मे दने आकाशकुलिशाङ्गुशशेषवेशेत्यादि नपुंसकसंयुक्ते हेमच
 द्रेण पठितं नृपतेः सतसम्यत्तै च वरममार्गीत् मार्गश्रवेषणे अ
 याचीदिति यजेरनिमत्वात् व्रजवदेतिभिः शङ्काजेति षड्पठोः
 कइतिकः किलादिति षलं वेदीं प्रधानस्येत्यत्र परितोऽभितोयो
 गे धिक् समयेत्यादिना द्वितीया ॥ १२ ॥

निष्ठां गते दक्षिमसभ्यतोषे विद्विचित्रिमे कर्मणि राज
 पत्यः । प्राशर्जतोक्विष्टमुदारवंश्यास्तिस्रः प्रसोतुं चतु
 रस्तुपुत्रान् ॥ १३ ॥

ज०म० निष्ठां ॥ निष्ठां समाप्तिं गते कर्मणि यागक्रियायां समाप्तायां
 राजपत्यः ऊतोक्विष्टं ऊतावशेषं शिष्टचरुं प्राशुः भक्षितवत्यः
 अन्नातेर्लिटि उचि रूपम् दक्षिमसभ्यतोषे दानेन निर्वृत्तोदचि
 मः सभ्यानां ब्राह्मणानां तोषो यत्र कर्मणि । विद्विचित्रिमे विधाने
 न निर्वृत्ते कर्मणि । दात्रो धाञ्स्त्वद्धितः क्विरिति क्वीविहिते
 प्रथमस्य ददाद्वोरिति ददादेशः द्वितीयस्य दधातेर्हिरिति हि
 रादेशः मप् सभायां साधव इतिसभ्याः सभाया यः । उदार
 वंश्याः महावंशोद्भवाः शेषे यत् । कौशल्या कैकेयी च चत्रिये
 मुमित्रा तु वर्णसंकरजा किमर्थं प्राशुः । प्रसोतुं सुपुत्रान्विनी
 तान् प्रसवितुं तत्र कौशल्या कैकेयी च एकैकं पिण्डं प्राशितवत्यौ

ताभ्यां चावयोः परिचारिकेति पिण्डभागद्वयं दत्तं सुमित्रा प्रा
श्रितवती । ततश्च पुत्रद्वयं जनयिष्यति एवञ्चाभिसम्भाय चतुर
द्वयुक्तं ननु चीनिति । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने खरतीत्यादिना
विभाषितेऽट् ॥ १३ ॥

निष्ठामित्यादि ॥ कर्माणि निष्ठां निष्पन्निं गते सति उदारवंश्या भ०
स्त्रिंशो राजपत्न्यः चतुरः शोभनपुत्रान् प्रसोतुं ऊतत्रेषं प्राशुः ।
अत्र भोजने षूङ् ल प्रसवे तादर्थ्यं चतुम् वेमूदिदिति इम् पचे
इमो ऽभावः । वंश्या इति ढघेकादिति भवार्थे ष्यः तस्यानिष्ठा
न्नत्रिर्न ईप् । कर्माणि कीदृशे दानेन जातः संभ्यानां तोषो यच ।
बुदाञ्जिलदाने द्वितस्तञ्जे इति त्रिमक् ददोघ इति दत् । सभा
यां साधुः सभ्यः पूर्ववत् ष्यः । विद्दित्रिमे विधानेन जाते पूर्ववत्
त्रिमक् धाञोहिरिति द्विः ॥ १३ ॥

कौशल्ययासावि सुखेन रामः प्राक्केकधीतो भरत
स्ततो ऽभूत् । प्रासोष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्टमेका सुमित्रा
सत् लक्ष्मणेन ॥ १४ ॥

कौशल्यया ॥ कौशलस्य राज्ञो ऽपत्यमिति वृद्धेत्कौशलया ज०म०
दाञ्ज्यङ् । यङ्श्चाप् कौशल्यया प्राक्प्रथमं असावि रामः
जन्यतेऽस्य । षूङ् कर्माणि लुङि चिषिरूपम् सुखेनेति प्रकृत्यादि
त्वात्तृतीया । महतां जन्मनि न काचिदपि पीडास्ति । तदनन्तरं

केकयीतो भरतो ऽभूत् । केकयानाचष्ट इतिषिच् । सा हि ईदृह
 प्रासादृशाः केकया इति कथयति । तदन्तादच इरिति इकार
 प्रत्यय औणादिकः णिलौपः । छदिकारादन्तिन इति ङीप् । अ
 पादानेचाहीयरुहेरिति तमिः । यदा च केकयस्यापत्यम् जनय
 इ शब्दात्चत्रियादन्तित्यञ् । केकयमिचयुप्रलयाणांयादेरिय
 इतीयादेशः । टिड्ढाणञिति ङीप् तदा कैकेयीतिद्वितीयं रूपम्
 सुमित्रा शत्रुघ्नं उदारचेष्टं उदाराचेष्टा यस्येति प्राप्तेष्ट प्रसूत
 वती कर्त्तरि लुङ् । डित्वात्तङ् जातमात्रस्य हि तस्य किल महा
 सत्वतया तादृशस्यैव चेष्टाभूदिति श्रूयते । एकेति एकैवेति गम्यमा
 नत्वादेवशब्दे न प्रयुक्तः । सह लक्षण्येन लक्षण्येन सह ॥ १४ ॥

भ० कौशल्यायेत्यादि ॥ कौशल्याया राजकन्यया प्राक्पूर्वं सुखेन
 रामो ऽसावि प्रसूयते स सुखश्यास्तनि कर्मणि रूपं कोशलशब्दा
 दपत्यार्थं वाङ्मादीत्यादिना षष्ठः तस्य प्रकारेत्त्वाविवचया द्विन्न
 ञ्च्चाहेति नेप् अदन्तत्वात् स्त्रियामत आप् । ततो ऽनन्तरं भरतः
 केकयीतो ऽभूत् केकयस्य स्व्यपत्यमिति वाङ्माद्यत इति षण्सास्य
 णकारेत्त्वाविवचया न त्रिः यतोपायेति अंपो च तस्करिति तस्
 एका सुमित्रा लक्षण्येन सह उदारचेष्टं शत्रुघ्नं प्राप्तेष्ट सुखश्या
 स्तनिरूपं सहवारणेति सहयोगे तृतीया सहवारणेतिस्त्रचे सहयोगे
 गस्य प्रधानाप्रधानत्वाविशेषोक्तेरत्र सहयोगस्य प्राधान्यं विवक्षि
 तं पित्रा सहागतः पुत्रः राज्ञा सह वनं यातीत्यादिवत्तेन लक्षण्य
 णो ज्येष्ठइतिबोधं ये तु क्रियादिगौणात् सहार्थं तृतीया इत्याङ्
 स्तन्मतेऽपि लक्षण्यस्य ज्येष्ठत्वं । तथाहि युगपदारभप्रसवक्रियायां
 लक्षण्यस्य गौणत्वं क्रियाया असमापकत्वादियं प्रसूतेति व्यव

हाराभावात् प्रचुन्नस्य प्राधान्यं क्रियायाः समापकत्वात् इयं प्र
 सूतेति व्यवहारात् तेन लक्षणं जाते प्रचुन्नक्रिया न समाप्ता प
 स्मादव्यवहितकाले प्रचुन्नस्य सम्भवात् तेन लक्षणस्य सहयोगो
 विवक्षितः । प्रचुन्नस्य तु क्रियाव्याप्यत्वात् कर्मत्वं । वस्तुतस्तु यस्य
 द्विक्रियादिसम्बन्धः साक्षात् शब्देन प्रतिपाद्यते तत् प्रधानं यस्य
 न प्रतीयते तत् गौणं एतच्च शक्तिस्वभावात् पित्रा सहागतः पुत्र
 इत्यत्र पितृगौणत्वं साक्षात् क्रियासम्बन्धाभावात् । न च पिता
 पुत्रसम्बन्धेन प्रधानाप्रधानता तस्मात् क्रियागुणद्रव्यसम्बन्धे गौ
 णात् सहार्थैर्युक्तात् तृतीया स्यादिति बोध्यं । शब्दं हन्तीति हनच
 रगष्टक् हनगमित्युक्त्वात् सोपे हनोऽङ्गोऽङ्गः ॥ १४ ॥

आर्चीद्द्विजातीन् परमार्थविन्दानुदेजयान्भूतग
 णान्यषेधीत् । विद्वानुपानेष्ट च तान् स्वकाले यतिर्व
 शिष्टो यमिनां वरिष्ठः ॥ १५ ॥

आर्चीद्द्विजातीन् ॥ तेषु जातेषु द्विजातीन् दे जाती येषामिति
 तान् ब्राह्मणचत्रियवैश्यान् परमार्थविन्दान् विन्दन्तीति विन्दाः
 विद्वान्नामे इत्यस्मात् अनुपसर्गादित्यादिना श्रः मुचादित्वात्तुम् ।
 परमार्थस्य विन्दान् लाभिन इति कर्मणि षष्ठी तस्याः कृद्योगाच्च
 षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यमिति समासः । तानार्चीत् सगा
 दिभिः पूजितवान् । अर्चपूजायामित्यस्मात् लुङ्ङि तिप् इट् चिच्
 सोपः । भूतगणान् राक्षसादिगणान् उदेजयान् उत्कम्पान् ।
 तस्मिन्नेव सूत्रे उत्पूर्वैर्जिर्ष्वङ्गोनिर्दिष्टः तस्मादुदेजयतीति
 श्रः तान् न्यषेधीत् उत्सादितवान् । विधेर्नेटीति हलन्तश्च

ज०म०

शाखाः प्रतिषेधः विद्वान्पौरोहित्यकर्म्मणि कुशलः उपानेष्ट च
 तान् रामादीन् तेषामुपनयनादिक्रियां चकार सम्माननेत्या
 दिना आचार्य्यकरणे तद्। स्वकाल इति गर्भादेकादशे वर्षे
 जातस्य गर्भेकादशेखित्यादिना वचनेन उपनयनकाल उक्तः।
 यमनियमेषु यतत इति यतिः। सर्वधातुभ्य इति इत्। अहिं
 सा सत्यमस्तेषुं ब्रह्मचर्य्यमकल्पां। इति पञ्च यमा येषां सन्ती
 ति यमिनः स्मृताः। तेषां वरिष्ठः उत्तमः प्रियस्त्रिरेत्यादिना उरु
 शब्दस्य वरादेशे महत्पर्यायस्य ॥ १५ ॥

३०

आर्चीदित्यादि ॥ वरिष्ठः पुरोहितो द्विजान् परमार्थविन्दान्
 उत्कृष्टधनलाभिनः आर्चीत् परमधनेन पूजितवान् इति पर्य्यव
 स्यति विद्वत्साम इत्यस्मात् साहिजातीत्यादिना शः मुचादित्वा
 क्षुपागमः। परमार्थ आत्मसाक्षात्कारः अर्चक् पूजायां। उ
 देजयान् भयहेतुकूरभूतगणान् राक्षसादीन् न्यषेधीत दूरी
 चकार एजुकल्पने पूर्व्ववत् ब्रह्मत्यस्यः विद्वान् विधिज्ञः तान् रामा
 दीन् स्वकाले गर्भेकादशे वर्षे त्रिचोपनयनयोग्ये उपानेष्ट ज्ञा
 नार्चोत्सेपयोपनयेत्यादिना मं। यतते यमनियमादिविति य
 तिः श्रौणादिक इः यमिनां मध्ये वरिष्ठः उत्तमः गुणादेष्टे
 यस्य इतिगुणवचनादिष्टे कृते वाढान्तिकेति उरुशब्दस्य वरा
 देशः। वरिष्ठ इति पूर्व्ववदिष्ठः वसनिवासे इति दन्वमथं पाराय
 णिकाः साधयन्ति प्रकृष्टो वशी वरिष्ठ इति तालव्यमध्यमपि
 प्राङ् ॥ १५ ॥

वेदो ऽङ्गवाक्सीरखिलो ऽध्वगायि शस्त्राण्युपायंसत
 जित्वराणि। ते भिन्नवृत्तीन्यपि मानसानि समं जनानां
 गुणिनोऽध्ववात्सुः ॥ १६ ॥

वेदो ॥ शिखा कस्यो व्याकरणं ह्रन्दाविवृतिर्निर्हृतं ज्योतिषं
 चेति षडङ्गानि ब्राह्मणाणि तानि विद्यन्ते यस्य वेदश्चेति अङ्गवान् ।
 तैरुपनीतैरामादिभिः अखिलो निष्प्रेषो वेदो ऽध्यगायि अधीत
 इत्यर्थः इडो ऽधिपूर्व्वात्कर्षणि लुङि । विभाषालुङ्लुङोरिति
 गाङादेशः चिष्युक् तलुक् । यदा इक् स्मरणे इन्वदिकइति वक्त
 य मिति गाङादेशः । अतएव तैरामादिभिः पूर्व्ववेदिताः साङ्गा
 वेदा वशिष्ठमुखादधीता इत्यर्थः । ब्रह्मणा धनुरादीनि जितरा
 णि जयश्रीलानि । इक्ष्मणजीत्यादिना करप् तैरुपायंसत स्त्री
 कृतानि । उपपूर्व्वा यमिः स्त्रीकरणे वर्त्तते तस्मात्कर्षणि लुङ् ।
 आत्मनेपदेष्वित्यादिना अदादेशः हनः सिजितिज्ञापकाद्गुना
 सिकलोपाभावः । ततश्चै राभादयो गुणिनो मानसानि मनांसि
 प्रज्ञादित्वात्स्वार्थे णः भिन्नवृत्तीनि नानाविधप्रवृत्तीनि विषयेषु
 तानि मानसान्यपि जनानां समं साधारणं क्रियाविशेषणम् अथ
 वासुः अर्धुषितवन्तः । अधिपूर्व्वादसिः सिचि बद्ब्रजेत्यादिना वृ
 द्विः सखेति तत्त्वम् सिजभ्यस्तेति जुष् । उपाधीत्यादिना अधिकर
 णस्य कर्मसंज्ञा ॥ १६ ॥

इदत्यादि ॥ तैरामादिभिः समस्तः साङ्गोवेदो ऽध्यगायि
 अधीङ्क्षधयने गीङ्गष्टीथ्योर्वेति ग्यादेशः । शिखाकस्यो व्याक
 रणं निर्हृतं ह्रन्दासंघितिः । ज्योतिषां निश्चयश्चेति वेदाङ्गानि व
 दन्ति षट् । तैः ब्रह्मणा उपायंसत स्त्रीकृतानोति उपपूर्व्वायमिः
 स्त्रीकारे मानो ऽदनतइत्यत् । जिजये जयन्तीति जितराणि ह्वर
 प् सृजीति ह्वरप् स्वस्व तन्पितीतितन् श्रीसार्थे ह्वरविति परे ।
 स्वमते ऽपि श्रीसार्थे तृनित्युक्तेः कश्चिन्नृषिन् इक्षु ह्वरपप्रभृ

तयः श्रीलार्थे ऽपि स्युरिति बोध्यं । ते रामादयो जनानां मानसा
नि विषयेषु भिन्नवृत्तीन्वपि समं साधारणं यथास्यात्तथा अथवा
सुः । वसोनिवासे अनिमत्ताद्भवदेति त्रिः सत्स्यरे इतिसस्य तः
अनुस्विद्धेरिति अन उस् गुणिनो गुणवन्तः नैकाजादितीन् । मन
एव मानसं विकारसंघेत्यादिना स्वार्थे णः षित्ते त्रिरिति त्रिः
कर्म्मक्रियेत्यादिना उस्स ङत्वं ॥ १६ ॥

ततो ऽभ्यगाद्गाधिसुतः चित्तीन्द्रं रक्षोभिरभ्याहृतक
र्म्मवृत्तिः । रामं वरोतुं परिरक्षणार्थं राजार्जिहत्तं
मधुपर्कपाणिः ॥ १७ ॥

म०ज० ततो ॥ तेषु रामादिषु तथाभूतेषु गाधिसुतो विश्वामित्रः चि
तीन्द्रं राजानमभ्यगात् अभिगतवान् द्रुणोगादेशः गतिस्तेत्या
दिना विषो लुक् । रक्षोभिर्निर्ग्राह्यैः अभ्याहृता अभिभूता
यागादेः कर्म्मणो वृत्तिः प्रवृत्तिर्यस्येति रामं वरोतुं प्रार्थयितुम्
वृतेवेति इटोदीर्घत्वम् । परिरक्षणार्थं विहन्यमानस्य कर्म्मण
इत्यर्थः तं गाधिसुतं आर्जिहत् पूजितवान् अर्हं पूजायामिति स्वा
र्थिकस्यूनस्यैरादिको गृह्यते न भौवादिकः । तस्माद्धेतुमणिषा
च न भवितव्यम् णित्रीत्यादिना षङ् षिलोपः दिर्वचने ऽपीति
स्यानिवह्नावादादेर्दितीयस्येति द्विषब्धो दिव्यते रेफस्य न न
द्रा इति प्रतिषेधः सुलम्बा आट् वृद्धिः मधुपर्कपाणिः दधि घृत
मधूनि एकीकृतानि मधुपर्क इत्युच्यते तस्मिन्पात्रे स्थितः पाणि

र्यस्येति विग्रहः सप्तम्युपमानेत्यादिना उन्तरपदलोपी समासः ।
पाचादुद्धृत्य मधुपर्केण पूजितवानित्यर्थः ॥ १७ ॥

तत इत्यादि ॥ अनन्तरं गाधिसुतो विश्वामित्रो रघोभिरभ्या म०
हतकर्षवृत्तिः सन् अर्थात् कर्षण आत्मनो वा परिरक्षणार्थं रामं
वरीतुं चितीन्द्रमभ्यगात् । इषो गाव्यामितिगादेशः भूष्यापि
वेत्यादिना सेर्लुक् राजा तं आर्चिंहत् अर्हकपूजायां चुर्भोजिर्भे
तिञिः जिश्रोत्यङ् धुर्दिण्यङ्गीति हेर्दिलं नाजन्तादेरादिर्दिः
स्यादौ नवद्रोये इति च निषेधान्नादिरेफयोर्दिलं स्रभस्वयेति ह
स्य जः जेर्लोपः मधुपर्कः पाणौ हस्ते यस्य स तथा एतेन मधुपर्क
णार्चनं शस्यते । वरीतुमिति नेमेकाजादित्यादौ वृवर्जनात् वसा
रस्येतीम् वृतोवेमो र्घ इति र्घः ॥ १७ ॥

ऐषीः पुनर्जन्मजयाय यत्त्वं रूपादिबोधान्न्यवृतञ्च
यत्ते । तत्त्वान्यबुद्धाः प्रतनूनि येन ध्यानं नृपस्तच्छि
वमित्यवादीत् ॥ १८ ॥

ऐषीः ॥ मुक्तिस्तत्त्वावबोधस्तस्या ध्यानं प्रथोजनं तत्र पुनर्जन्म जन्म०
भूयोऽजन्म तस्य जयाय यत् ध्यानं त्वमैषीः एषितवानसि । इषेर्लुक्
मध्यमैकवचने इट् इटीति सिचो लोपे रूपम् रूपादिबोधान्न्य
वृतञ्च यत्ते रूपादिषु शब्दस्य र्भरूपरसगंधेषु चक्षुरादिद्वारेण
योबोधः अथवसायलक्षणा बुद्धिः तस्माच्च यत् ध्यानं न्यवृतत्
निवृत्तम् । वृतेर्द्युतादित्वात् द्युञ्जोऽङ्गीति तिप् ज्ञेरङ् तत्त्वानि
पञ्चविंशतिः पुरुषप्रधानमहद्दहङ्कारादीनि । प्रतनूनि सूक्ष्म

णि येन ध्यानेन बुद्ध्याः ज्ञानवानसि बुधेरनुदात्तेतोस्तुक् याम्
 सिच् सिङ्गसिचावात्मनेपदेत्विति सिचः कित्वाङ्गुणाभावः सिञ्जो
 पधत्वजन्मादि । तद्धानं त्रिवं शोभनं कश्चिदिति नृपः अवा
 दीत् न तस्य व्याघात इति । वदत्रजेत्यादिना वृद्धिः थै चिन्ता
 थां भावे ल्युट् ध्यानं ॥ १८ ॥

भ० ऐषीरित्यादि ॥ तव तद्धानं त्रिवं निर्विघ्नं तस्य कल्याणमिति
 वा इति नृपोऽवादीदुक्तवान् ब्रजवदेतित्रिः यद्धानं पुनर्जन्मो
 जयाय अभिभवाय त्वं ऐषीः द्रुघ्न वाञ्छे आं सिः रुदाद्यस्ती
 तीम् वसोरस्येतीम् असस्वाज्जसीम इति सेर्लोपः घोठीथोत्विति
 अम् आदिगेचोरिति णुः भूयोमजादेरिति पुनरम् आदिगेचो
 रिति त्रिः यच्च ध्यानं ते तव रूपादिवोधात् चक्षुरादिद्वारेण रूप
 रसादीनां यो बोधो ज्ञानं तस्मात् न्यवृत्तत् निवृत्तं ध्यानं न रूपर
 सगन्धादिविषयकं स्यात् वृतेर्द्युतादित्वात् प्रासुलिद्द्युदिति ङः ङ
 विधानं अतएव यं । येन ध्यानेन प्रतनूनि दुर्बोधादतिस्त्रिञ्चा
 णि तत्त्वानि त्वं अबुद्ध्याः बुधेस्यासि असस्वादिति सिलोपे ङभात्त
 थोरिति यस्य धः सप्तस्योरितिधस्य दः ॥ १८ ॥

आख्यन्मुनिस्तस्य शिवं समाधेर्विघ्नन्ति रक्षांसि वने
 क्रतुंश्च । तानि द्विषदीर्यनिराकरिष्णुस्तृणेषु रामः
 सह लक्षणेन ॥ १९ ॥

ज०म० आख्यत् ॥ पृष्टो मुनिस्तस्य समाधेर्धानस्य शिवमनुपद्रवमा
 ख्यत् कथितवान् । चक्षिङ्गः ख्याञ् अस्वमीत्यादिना ज्ञेरङ् आतो

लोपः किञ्चन दोषः विघ्नन्ति रक्षांसि वने क्रतून् । गमहनेत्यादि
ना उपधालोपः होहोरेति कुत्वं । किं क्रियतामिति चेदाह
तानि रक्षांसि द्विषतां वीर्यं सामर्थ्यं वीरेः स्वार्थिकस्यन्नादचो
यत् तस्य निराकरिष्णुः निराकरणशीलः अलङ्कृत्यादिना
दृष्णुच् तृष्णुद् द्विनसु तृहेर्विधौ लोट् । एहः रुधादित्वात्अम् ।
तृणह इम् होढः द्युत्वंढोढ इति ढलोपः सह लक्षणेन लक्षणेन
सह ॥ १८ ॥

आख्यदित्यादि ॥ ततो मुनिराख्यत् कथितवान् वत्सख्यया भ०
लिपेतिङः उखेचीत्यालोपः तस्य समाधेः शिवं कस्याणं तस्य
नृपस्य आख्यत् सम्बन्धविवक्षया षष्ठीत्यन्ये । तु शब्दे वाक्यभेदे
विषयद्योतकत्वे वा । रक्षांसि वने क्रतून् यश्चान् विघ्नन्ति हन
गमेत्युङ्लोपः हनोऽङ्गोऽङ्गः तानि रक्षांसि रामो लक्षणेन सह
तृष्णुद् हन्तु तृहधकि हिंसे विधिनिमन्त्रणेति प्रार्थनायां गी तुपि
रुधादित्वात् दिवसु तुदरुधेति नष् तृह इन् पिङ्गसे इति इन् हो
ढोभाविति हस्य ढः ढभात्तथोरिति तस्य धः दृभिरिति धस्य ढः
द्वोद्गीति ढलोपः द्विषतां ब्रह्मणां वीर्यं निराकरोतीति मिभाञ्
भू सहेति दृष्णुः शीलार्थे वा दृष्णुरित्यन्ये ॥ १८ ॥

स शुश्रुवांस्तदचनं मुमोह राजासहिष्णुः सुतवि
प्रयोगं । अहंयुनाथ क्षितिपः शुभंयुरूचे वचस्तापस
कुञ्जरेण ॥ २० ॥

स राजा तस्य मुनेस्तदचनं शुश्रुवान् सुतवान् सन् सुत जन्म०

विप्रयोगमसहिष्णुः असहनशीलः मुमोह मोहमुपगतः शृणोते
 भाषायांसदवसश्रुवेत्यनेन कसुः । सुतेन विप्रयोगमिति कर्तृक
 रणेकतावज्जलमिति समासः नलोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठाः प्रतिषे
 धः । अथानन्तरं अहंयुमा अहंकारवता अहंशुभमोर्धुम्
 तापसकुञ्जरेण तपःसहस्राभ्यांविनीनिरित्यनुवर्तमाने अण्चति
 मत्वर्थे ऽण् तापसश्च स कुञ्जरश्चेति वृन्दारकेत्यादिना समासः ।
 तेन क्षितिपो राजा शुभंयुः कल्याणवान् पूर्ववद्युस् । वचो व
 द्यमाणमुचे उक्तः कर्मणिलिट् समसारणं अहंयुनाथ इति
 विसर्गान्तपाठान्तरम् तत्र अहंयूनां क्षत्रियाणां नाथ इति थो
 ज्यम् ॥ २० ॥

भ० सशुश्रुवानित्यादि ॥ तस्य मुनेर्वचनं शुश्रुवान् स राजा मुमोह
 मुह्यन्नि वैचित्ते यतः सुतविप्रयोगं पुत्रस्य विरहं असहिष्णुः
 अथानन्तरं तापसकुञ्जरेण तपस्त्रिंशेन क्षितिपो वक्ष्यमाणं
 वच ऊचे व्यथयहेति खेर्जिः ग्रहस्त्रपाद्योरिति प्रकृतेर्जिः न्या
 दिञ्यन्तेति गौणकर्म उक्तं कीदृशेन स्वप्रार्थनाभङ्गसम्भावनया
 क्रोधादहङ्कारवता कीदृशे राजा शुभंयुः शुभयुक्तः गोतृणमेधे
 ति अव्ययाभ्यां अहंशुभंशब्दाभ्यां युरख्यर्थे ॥ २० ॥

मया त्वमाप्याः शरणंभयेषु वयं त्वयाप्याप्सहि
 धर्मवृद्धौ । चात्रं द्विजत्वं च परस्परार्थं शंकां कृथा मा
 प्रहिणु स्वस्वतु ॥ २१ ॥

ज०म० मया ॥ भयेषु त्वं शरणम् आप्याः प्राप्तिऽपि मया आपेः
 कर्मणि लुङ्क्षिज्जौपः । त्वयापि धर्मवृद्धौ धर्मोपचयाय वय

माप्सहि प्राप्ताः । पूर्ववल्गुडादिः उत्तम वज्रवचनं सिचोलोपा
 भावः मकारस्यास्यलत्वात् । तदित्यं चात्रं द्विजलं च धर्मवृद्धौ प
 रस्परार्थं अन्योन्यप्रयोजन कर्मव्यतीहारे सर्वनाम्नो द्वे भवतः स
 मासवच्च वज्रलमिति यदा न समासवत् तदा अयम् । तस्मान्मा
 शङ्कां कृथाः माकार्शीः कथमस्मिन्सङ्घटे पुत्रं वियोजयामीति ।
 माङ्गि लुङ् अङ्गभावः उञ्चिती कित्वाङ्गुणाभावः इस्वादङ्गादिति
 सिचोलोपः प्रहिणु प्रेषय स्वं पुत्रं हिनोतेः प्रार्थनायां लोट् अः
 अपित्वात् डित्वं गुणाभावः उत्तमप्रत्ययादितिहेर्लुक् हिनमी
 नेतिणत्वम् ॥ २१ ॥

मयेत्यादि ॥ मया मयेषु शरण रक्षिता त्वं आप्थाः प्राप्तः म०
 ठे यास् आप्नौकिप्रापणे स्रसखादिति सेर्लोपः । त्वयापि धर्म
 वृद्धौ वयं आप्सहि प्राप्ताः अत्रापि ठे महि तस्मात् चत्रियत्वं प्रा
 ह्मणत्वञ्च अन्योन्यप्रयोजनकं जातिव्यत्थोरभेदोपचारात् व्यती
 हारे गतिहिंसेतिसूत्रे ऽनन्योन्यार्थ इति ज्ञापकात् परस्परं व्यति
 न्नन्तोत्युदाहरणेन च क्रियाव्यतीहारे परस्परार्थं भवतीति
 बोद्धव्यं । त्वं शङ्कां मा कृथाः स्रसखादितिसेर्लोपः घीटीथीवित्य
 चामेति वाक्यात् मायोगे अमनिषेधः स्वस्रनुं प्रहिणु प्रस्थापय
 विधिं मन्त्रणेति प्रार्थनायां गी हिनवर्द्धने गतौ स्वादित्वात् दि
 वसतुदेति नुः हेर्लोप इति हिलोपः प्राग्वच्चेन इति णत्वम् ॥ २१ ॥

घानिष्यते तेन मद्यान्विपक्षः स्थायिष्यते येन रणे पु
 रस्तात् । मा मां मद्यात्मन्परिभूरयोग्ये न मदिधो
 न्यस्यति भारमग्र्यं ॥ २२ ॥

ज०म० घानि ॥ अनागतमर्थं ज्ञानेन समीच्याह । महाविपक्षो रा
 वणः चैलोक्त्वविजयितात् सोऽपि रामेण घानिष्यते किमुत इतर
 राक्षसाः । हन्तेः कर्मणि लृट् स्थितिजित्यादिना चिण्णदिट् उप
 धावृद्धिः । होहन्नेरिति कुलं पुरस्तादयतो यद्रणं युद्धं भावि
 परशुरामेण सार्द्धमिति भावः । तत्र येन स्थायिष्यते तेन घानि
 ष्यते इतियोज्यं अत्र तिष्ठतेर्भावे लृट् चिण्णदिड्वा आतोयुक् हे
 महात्मन् महासत्त्व मा मां परिभूः मावज्ञासीः । किमेवं वदसी
 ति परिपूर्वो भवतिर्निराकरणे वर्तते । मदिध इति विधानं विधा
 प्रकारः आतस्योपसर्ग इत्यङ् विधा भेदः सादृश्यञ्च दृह सादृ
 श्यं गृह्यति मया विधा सादृश्यं यस्येति मदिधः प्रत्ययोत्तरपद
 योस्येति मदादेशः मदिधो मत्सदृशोऽन्यो न भारमय्यं अयाद्यत्
 अयोग्ये असमर्थे न्यस्यति निक्षिपति किमहं येनानागतं समी
 चितमितिभावः । योगाय प्रभवति योग्यः योगाद्यत् ॥ २२ ॥

म० शङ्कायाअकरणे हेतुमाह ॥ घानिष्यतइत्यादि ॥ येन रामे
 ण रणे पुरस्तादेव स्थायिष्यते नच पराक्रुखोभविष्यते तेन म
 हान् विपक्षो ऽपि घानिष्यते यदा येन हेतुना रामेषैवमेवं करि
 ष्यते ततः शङ्कां मा कृथा इति पूर्व्वेणान्वयः हनयदृष्टञ्चइति
 मिण् खेर्होघोञ्णिति चेति हस्य घंः हनस्तङ् इत्यत्र इण् वर्जनात्
 न तङ् मिनिषोः समानत्वात् स्थायिष्यते इतिपूर्व्ववत् मिण् यन
 ञ्णित् कृदिन्यात् इतियन् पुरस्तादिति दिक्शब्दादिग्देशकाले
 इति सप्तम्याः स्तात् पूर्व्वधरावराःपुराधावेति पूर्व्वस्य पुरादे
 शः हे महात्मन् हे महामते त्वं मां मां परिभूः न तिरस्कर मा
 टीवेति भूस्थापिवेति सेर्लुक् मायोगे ऽम्भिषेधः । आत्मादेहमनो

ब्रह्मस्वभावधृतिबुद्धिस्थिति विश्वः । मदिधोजनः अयोग्ये ऽसम
 र्थे अर्थ्यं श्रेष्ठं भारं न न्यस्यति नार्पयति योगाय प्रभवति योग्यः ढ
 घेकादितिष्णः अनित्यविवक्षया न त्रिः तत्पुरुषोवा नञः समास
 इति । नञ्त्पुरुषसंज्ञकसमासार्थं परे सूत्रं कुर्यान्ति तन्मते
 न योग्यो ऽयोग्य इतिविग्रहः स्वमते योग्यादन्यः अयोग्यः अन्यार
 भ्येत्यादिना नञो ऽन्यार्थत्वात् पञ्चमीसमासः व्यंपूर्वमिति नञः
 प्राग्भावः नञोनौवेत्यः एवमब्राह्मण इत्यत्र ब्राह्मणस्य न सदृशो
 ऽब्राह्मणः समार्थेनेत्यादिना नञः समार्थत्वात् षष्ठी तिस्रात्रषष्ठी
 समासः अनिमित्तान्यथा पर्याप्तित्यत्र एकार्थेन निन्दितानि चत्ता
 नि निमित्तानि चेति कर्त्तृधारयः नञो निन्दितार्थे एकार्थत्वात्
 अपापमित्यत्र पापस्वाभावो ऽपापमित्ययधीभावः ऽनञो ऽस्वम
 त्वात् एवमन्यत्र यथान्वयं बोद्धव्यं । तत् सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं
 तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थ्याः षट् प्रकीर्त्तिताः इत्य
 समासे तु नञो वाचकत्वानङ्गीकारात् तद्योगे उक्तव्याख्या प्राप्त
 विभक्तिर्न स्यात् । ममैव विधा प्रकारो यस्य तादृशः सर्व्वजाना
 तीत्यभिप्रायः ॥ २२ ॥

क्रुध्यन्कुलं घक्ष्यति विप्रवर्ज्जर्यास्यन्सुतस्तप्यति मां ७/
 समन्युं । इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततो ऽनुजज्ञे ग
 मनं सुतस्य ॥ २३ ॥

क्रुध्यन् ॥ यद्यहं भूतरक्षणे ऽधिकृतो ऽस्य वचनं न कुर्यां तदा ज०म०
 क्रुध्यन् सन् दिवादित्वात् श्यन् विप्रो वर्ज्जरिव उपमितिसमासः
 घक्ष्यति कुलं भस्मसात्करिष्यति दहेर्लृट् दादेरिति घः भष्भावः

चर्त्त घकारस्य ककारः। इणकोरिति षत्वं यास्यन् गमिष्यन्
 सुतः मां समन्युं सभोकं तस्यति सन्तापयिष्यति तपेर्लट् इत्यमं
 प्रकारं नृपः पूर्वमादौ अवालुलोचे अलोचितवान् अवाङ्पूर्
 व्वालोचेर्लिट् तत उत्तरकालं सुतस्य गमनमनुजज्ञे अनुज्ञातं
 नृपेण्यति विभक्तिं विपरिणामेन तेनेति योज्यं कर्मणि लिट् ज्ञा
 अवबोधनेइति परस्मैपदित्वात् नचानुपूर्वादस्मादात्मनेपदं वि
 हितं ॥ २२ ॥

भ० क्रुध्यन्त्यादि ॥ विप्र एव वक्त्रिः क्रुध्यन् कुलं ध्वस्यति भस्मीक
 रियति दहौ दाहे श्रौहित्वास्मैम दादेर्घ इति हस्य घः झपझसो
 रिति घस्य कः किलादिति षः यास्यन् गमिष्यन् सुतः समन्युं सभो
 कं मां तस्यति तपौ दाहे इत्यमनेन प्रकारेण नृपः पूर्वमवालु
 लोचे आलोचितवान् लोचृडीचे धुर्दिष्यङ्गीतिङिः झभखथह
 र्घेति श्रौकारस्य उकारः। ततोऽनन्तरं सुतगमनं अनुजज्ञे
 अत्रानुशब्दस्य उपसर्गं प्रतिरूपकलेन जिन्ञ्यन्तापवेति सं। य
 द्वा विभक्तिव्यत्ययेन नृपेण सुतस्य गमनमनुजज्ञे अनुज्ञातं कर्म
 णि प्रत्ययः यद्वा अनुपज्ञात् ततस्तेन सुतस्य गमनं जज्ञे ज्ञातं तम्
 क्रैरिति तम् यद्वा जनीडे रूपं अनुज्ञातार्थता हनगमित्युङ्लोपः
 ॥ २३ ॥

आशीर्भिरभ्यर्च्य ततः क्षितीन्द्रं प्रीतः प्रतस्थे मुनिं रा
 ग्रमाय । तं पृष्ठतः प्रष्टमियाय नमो हिंसेषु दीप्रास्त्र
 धरः कुमारः ॥ २४ ॥

ज० म० आशी ॥ रामगमनस्यानुज्ञातत्वात् प्रीतो मुनिः क्षितीन्द्रं

राजानं आग्नीर्भिरभ्यर्च्य पूजयित्वा आङ्ग्रासेः क्षिप्युपसंख्या
नात् उपधाया इत्वं प्रतस्थे पुनराश्रमाय आश्रमं पुनः प्रस्थि
तवान् । तिष्ठतेः समवेत्यादिना लिटि तङ् प्रष्ठं अयथायिनं
तं प्रष्टोऽग्रगामिनीति षत्वं पृष्ठतः पश्चात् इयाय कुमारः । इणो
णस्त्रि वृद्धिरायादेशः द्विर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावात् द्विर्वचनमि
कारस्य अभ्यासस्यासवर्ण इतीयङ् नम्रो ऽनुकूलः हिंसनभी
लाः इषवः शराः हिंस्रेषवः आप्तमविसम्वादि यद्भुनुः तत् हिंस्रे
षुदीप्तमाप्तंधनुर्थस्य कुमारस्येति विग्रहः । अत्र धनुषश्चेति
अनङ् न भवति समासान्तविधिरनित्य इति । दीप्रास्तधनुरि
ति पाठान्तरं दीपमस्त्रं धृष्टतया यस्य धनुषस्तत् दीप्रास्त्रं धनु
र्थस्येति सः । कस्मिन्विषये हिंस्रेषु नान्येष नम्रादयो नमिकम्पी
त्यादिना रप्रत्ययान्ताः ॥ २४ ॥

आग्नीर्भिरित्यादि ॥ मुनीरामस्य गमनानुज्ञया प्रीतः सन्चित्ति भ०
न्पुनराग्नीर्भिरभ्यर्च्य आश्रमाय प्रतस्थे प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशे सं
प्रव्यवाचस्य इति मंगत्यर्थमन्यडे इतिचतुर्थी आङ्ग्रासः क्षिप्
शासुद्धिद्भुस इति उङ् आकारस्य इः सषेसुस्सेति रङ्गि र्थनचत्
थीर्घः कुमारो रामस्त्रं प्रष्ठं अग्रगं मुनिं पृष्ठतः पश्चात् इयाय ।
इण्गता एप् धुर्द्विष्यङ्गीतिदिङ्गिर्णत्यन्ते जुङ्गता रितिभिः खेर्यो
रिषुवर्णे इति इय प्रात्स्थो ऽग्रगे इति षत्वं पृष्ठत इति श्लास्तम् ।
नम्रोऽविनयावनतः हिंसदीपेति कर्त्तरि रः हिंस्रेषु हिंसकेषु दीपं
दीप्यमानं अस्त्रं धरतीति पचादित्वाद् न हिंसदीपाभ्यां पूर्वण
रः । हिंस्रेषु दीप्रात्तधनुरिति पाठे हिंस्रेण इषुणा दीपमात्तं
ग्रहीतं धनुर्थेन इतिविग्रहः ॥ २४ ॥

प्रयास्यतः पुण्यवनाय जिष्णोरामस्य रोचिष्णुमुख
स्य धृष्णुः । त्रैमातुरः कृत्स्नजितास्त्रशस्त्रः सध्रुङ्
रतः श्रेयसि लक्ष्मणे ऽभूत् ॥ २५ ॥

ज० म० प्रया ॥ प्रयास्यतो गमिष्यतो रामस्य लक्षणः सध्रुङ् अभूत्
सहाधीभूतः सहाञ्चतीति किन् अनुषङ्गलोपः उगिदच्ामिति
नुम् हलन्तादिसंयोगान्तलोपा किन्प्रत्ययस्येति कुवं नकारस्य
उकारः सहस्य सध्रिरिति सध्रादेशः पुण्यवनाय पुण्यहेतुत्वात्पु
ण्यं वगं गत्यर्थात्कर्मणि चतुर्थी जिष्णोः जयशीलस्य ग्लाजिस्थ
ञ्चैतेभ्युः रोचिष्णु रोचनशीलं मुखं यस्य रामस्य पितुराज्ञया तु
यत्वात् अलङ्कृत्यादिना इष्णुच् धृष्णुः शत्रुविध्वंसने प्रगल्भः ।
त्रसिगृधीत्यादिना क्रुः त्रैमातुरः तिसृणां मातृणामपत्यमिति
तदितार्थविवक्षे समामः पश्चान्मातुरुत्सङ्कादित्यादिना अण् उ
त्वं च दिगालुगनपत्य इति लुङ् न भवति सहि पिण्डद्वयप्राप्तना
त्ताभ्यां च जनितः अस्त्रञ्च शस्त्रञ्चेतिद्वन्द्वः । कृत्स्नं समग्रं जितम
विगतमस्त्रं शस्त्रं येनेतिवियहः रतः श्रेयसि कन्याणे प्रकृत्यैकाच्
प्रशस्यस्य अः लक्ष्मीरित्यौणादिकः लक्ष्मेर्मुट् ईप्रत्ययश्च सा य
स्य विद्यत इति लक्षणः । लोमादिषु लक्ष्म्या अच्चेति अच् न प्र
त्ययः अत्त्वञ्च ॥ २५ ॥

भ० प्रयास्यतइत्यादि ॥ रामस्य श्रेयसि कन्याणे रतो लक्षणः
सध्रुङ् सहचरो ऽभूत् । सह अञ्चति गच्छतीति किप् सहस
न्तिरःसध्रिसमितिरीति सहशब्दस्य सध्रादेशः किम्भृतस्य पुण्य
हेतुत्वात् पुण्यं पवित्रं वा यदनं तस्मै प्रयास्यतो गमिष्यत

गत्यर्धमन्वडे इति कर्षणि चतुर्थी जयतीति जिष्णुः षुक् भूजेरिति
 षुक् । यज्ञरक्षार्थे गमनानन्दात् रोचिष्णु दीप्यमानं मुखमस्य
 जिधाजेति इष्णुः किम्भूतः धृष्णुः प्रगल्भाः चिपत्रसगृधधृषः क्रुरिति
 क्रुः श्रीलार्थे षुक् इष्णुकुप्रत्यया इत्येके तिसृणां मातृषामपत्यं चै
 मातुरः संख्यासंभद्रान्मातुर्दुर्णो इति कुर् । कृत्स्नं समस्तं जित
 मस्तं ब्रह्मं च येन स तथा रतः रमधातोः क्तप्रत्यये वनतनाद्य
 निमामिति मक्षीपः ॥ २५ ॥

इषुमति रघुसिंहे दन्दशूकान् जिधासौ धनुररि
 भिरसह्यं मुष्टिपीडं दधाने । व्रजति पुरतरूप्यो बद्ध
 चित्राङ्गलित्रे कथमपि गुरुशोकान्मा रुदन्माङ्गलिष्यः
 ॥ २६ ॥

इषुमति ॥ रघुसिंहे रामे रघुषु रघुवंशभवेषु सिंह इव शौर्या ज०म०
 दिधागात् व्रजति सति इषुमति सनिधंगे प्रशंसायां मतुप ।
 दन्दशूकान् हिंस्रान् दंभेः लुपसदेत्यादिना यङ् जपजभेत्या
 दिना अभ्यासस्य नुक् । तदन्ताद्यजपेत्यादिना जकः । अतो
 श्लोपः यस्य हलः जिधासौ हन्तुमिहो अज्जनेतिदीर्घः । अन्धा
 साचेति कुलं सना शंसति उः न लोकेति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीये
 व । धनुर्दधाने विभ्राणे अरिभिरसह्यं सोढुमन्नकथम् शकि
 षहेत्येति यत् मुष्टिपीडं मुष्टिना पीडयित्वा मुष्टिबद्धे तृतीयान्ते
 उपपदे सप्तम्यां शोपपीडेति षमुल्तत्र चकारेण तृतीयानुकर्ष
 षात् । बद्धं चित्रमङ्गलित्रं येन अङ्गुलिं चाद्यत इति कःपुटे

तदस्यः पुरतरुण्यः नञ्स्त्रीककस्वुंभरुणतलुनानामुपबञ्चानमि
ति ङीप् । यदि तदस्योऽर्थवत् नो चेद्गौरादिपाठात् ङीष् । रामो
गत इति गुरुः शोको यासां ताः । कथमपि मारुदन् न इदित
वत्यः । इदंरिंरितोवेति श्वेतरुः यतो मारुदलिक्यः मङ्गलप्रयो
जनाः । तदस्य प्रयोजनमिति ठञ् टिड्ढाणजित्यादिना ङीप्
॥२६॥

भ० इषुमतीत्यादि ॥ रघुसिंहे रघुश्रेष्ठे रामे व्रजति सति तदिच्छे
दात् गुरुभोकात् पुरतरुण्यः कथमपि महाकष्टेन मारुदन्
लघिरुदरोदे यतो मारुदलिक्यः मङ्गलाय हिताः मङ्गलप्रयो
जना वा विकारसंघेति श्लिकः द्विञ्चञ्चाहेति ईप् नदादित्वात्
तरुणशब्दादोप् वयस्यचरमे इति क्रमदीश्वरादयः । रामे की
दृशे इषुमति मतुरस्यर्थे प्रशंसायां । दन्दशूकान् जिघांसौ दंशौ
दंशने इत्यस्मात् जागृयङन्तेति ङकः यङोऽनुमेति यङुलुक्
दंशानलोपोवेति न लोपः दन्दशूकान् दंशनशीलानिति धातु
चन्द्रादयः दन्दशूकस्य पुंलिङ्गो राचषे च सरीसृपे इति मेदिनी
हन्तुमिच्छार्जिघांसुः सन्निच्छायामिति सन् अत्तुमिच्छति जि
घत्सतीत्युक्तेस्तुमृगर्भाङ्गतोः सन्निति बोध्यं अन्यथाऽत्तुमिच्छ
तीत्युक्तेर्बैयर्थ्यं स्यात् सन्यङन्तो द्विरिति द्विः खेराद्यचो लोप्य
इति खेर्लोपः स्रभस्येति ह्रस्व जः खसंत्सनीति इः खेर्होर्घोऽिष्ण
ति चेति ह्रस्व घः घोऽनिङ्गमामिति दीर्घः अरिभिरसद्यं धनु
दंधाने किञ्भूतं तत् मुष्टिपीडं मुष्टिना पीडा यस्य तत्तथा एतेन
मुष्टेर्दोषं सूचितं अन्ये तु प्रमाणाशक्तोऽसृतीयासप्तमीभ्यां क्वा
चणम्समासो वेत्याहुः । तन्मते मुष्टिना पीडयित्वा इत्यर्थः ।

मुष्टिं पीडयतीति पचादित्वाद् न् मुष्टिपीडमिति विशेषणेन धनु-
षो ऽतिदारुणं सूचितमिति केचित् । केचित्तु मुष्टिं भाषणं पीड-
यति खण्डयति इत्यनेन चौर्यापसारणमपि कविभिर्वर्ण्यते अतौ
तस्करता स्थितेति कालिदास इत्याह मुष्टिं हि सामर्थ्यात् अत्र
कृतां पीडयतीति केचित् धारणक्रियाविशेषणमिति, केचित् वि-
चित्रं अङ्गुलित्रं बद्धं येन अङ्गुलिं चायते रचतीति हनजनादि-
ति डः ॥ २६ ॥

अथ जगदुरनीचैराशिपस्तस्य विप्रास्तुमुलकलनिना
दं तूर्यमाजघ्नुरन्ये । अभिमतफलशंसी चारु पुष्कोर
वाङ्गस्तरुषु चुकुवुरुच्चैः पक्षिणश्चानुकूलाः ॥ २७ ॥
इति भट्टिकाव्ये रामोत्पत्तिर्नाम प्रथमः सर्गः ॥

अथ ॥ तस्य रामस्य व्रजतः विप्राः अनीचैः महता ध्वनिना ज०म०
आशिषः इष्टवचनानि जगदुः गदितवन्तः अन्ये वादकाः तूर्यं
कांस्यतालपटहादिममूहं आजघ्नुः ताडितवन्तः आङ्गे यमह
नदनि आत्मनिपदं न भवति । अकर्मकादित्यनुवर्तते तुमुसो
महान् कलो मधुरो निनादो ध्वनिर्यस्येति अभिमतं इष्टं फलं
शमितुं शीलं यस्य वाहोः स च पुष्कोर सुतरां स्फुरितवान् । अत्र
दक्षिणा वाङ्गः सामर्थ्याद्गम्यते स्वाङ्गत्वात् अनेन सीताप्रा-
प्तिव्रीजमप्यस्य स्फुरतेरभासस्य शर्पूर्वाः खय इति खयः शेषः
चर्त्त । पक्षिणश्च तरुषु स्थिताः अनुकूलाः सन्तः उच्चैः सुदु चुकुवुः
कूजितवन्तः । कुशब्द इत्यस्य लिटः कित्त्वादुवङ्गादेशः ॥ २७ ॥

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलाख्यायां प्रकीर्षकाख्ये राम
सम्भवः प्रथमः सर्गः ॥

भ० अथेत्यादि । अनन्तरं विप्रास्तस्य रामस्य अनीचैरुचैरात्रिवो
जगद्ः उक्तवन्तः अन्ये तूर्थवाद्यं आजन्तुः वादितवन्तः कीदृशं तुमु
सो महान् कलो मधुरास्फुटो गिनादो ध्वनिर्भ्यस्य । तूर्थो ऽस्त्री
वाद्यनिर्घोषे वादित्रं वादनञ्च तदिति कोषः तस्य रामस्य वाङ्
म्याह यथा स्यात्तथा पुस्तोर किञ्चूतः अभिमतं फलं भंसति कथ
यतीत्यर्थम् । दक्षिणवाङ्मस्यन्दनं कान्तालिङ्गमस्यचकमिति वृ
द्धाः । गृहादित्वाङ्गिन् अन्ये तु श्रीलार्थे णिन् इत्याङ्गः । अनुकूलाः
पक्षिण उचैसुकुतुः शब्दं चक्रुः कुङ्कशब्दे एतेन गमनमङ्गलमुक्तं ।
यदुक्तं वामे मधुरवाक् पक्षी वृक्षः पक्षवितो ऽयतः । अनुकूलो वहन्
वायुः प्रयागे शुभशंसिन इति ॥२७॥

इति श्रीभरतसेनकृतायां भट्टिकायां मुग्धबोधिण्यां प्रकीर्ष
काख्ये श्रीरामसम्भवो नाम प्रथमः सर्गः ॥

वनस्यतीनां सरसां नदीनां तेजस्विनां कान्तिभृतां
दिशाञ्च । निर्याय तस्याः स पुरः समन्ताच्छ्रियं दधा
नां शरदं ददर्श ॥ १ ॥

जःम० इदानीं विजिगीषुणां कष्टकान् समुद्भृत्तुं शरत्काले समुद्योग
इति तमेव वर्षयन्नाह वनस्यतीनामित्यादि । स रामः तस्याः
पुरः अयोध्यायाः निर्याय निर्गत्य समन्तात्सर्वतः शरदं ददर्श
दृष्टवान् कालस्याप्रत्यक्षत्वात् कार्याणां दर्शनात्तद्दर्शनमिति

मन्यते अथिदधानां धारयन्तीं केषां वनस्यतीनां पारस्करादि
दर्शनात्सुद । अथ लोकप्रतीत्या वृक्षा इष्ट्याः नतु पारिभा
षिकाः । तथा सरसां तडागानां नदीनां गङ्गादीनां तेजस्वि
नाञ्चन्द्रतारादीनां कान्तिं नैर्भक्ष्यं विधत्तां दिशां च तदा हि
निर्मला दिग्गो भवन्ति । वनस्यत्यादीनां अथिदधानां शरदं
ददर्शं तां रामयापारं विना सामान्येन वर्णयन्नाह ॥ १ ॥

वनस्यतीनामित्यादि ॥ स रामस्तस्याः पुरो ऽथोधाया निर्गत्य भ०
समन्तात्सर्व्वतः शरदं ददर्शं । यद्यपि कालस्य प्रत्यक्षता नास्ति
तथापि तद्गुञ्जकदर्शनात्तथा व्यपदेशः किभ्रूतां वनस्यत्यादीनां
अथिदधानां वनस्यतयो वृक्षाः परस्परं व्यतिलुनन्तीति ज्ञाप
कात् क्वचिदभिधानात् सकारागम इति बोध्यं । वानस्यत्येतद्वै
स्याद् इमात्रे ऽपि वनस्यतिरितिरभसः तेजो विद्यते येषां ते तेज
स्विनस्यन्नादयः सन्नेधाम्मायादिति विन् एषां कान्तिभृता
मिति सम्बन्धः कान्तिं विभ्रतीति क्विप् स्वस्यतन्पितीति तन् । वन
स्यतीनां पुष्यसम्बन्धात् सरसां विकसितपद्मादिमत्तात् नदीदिक्
तेजस्विनां अन्यत्कान्तिभृत्त्वं ॥ १ ॥

तरङ्गसङ्गाच्चपलैः पलाशैर्ज्वालाश्रियं सातिशयान्द
धन्ति । सधूमदीप्ताग्निरुचीनि रेजुस्ताम्रोत्पलान्याकुल
षट्पदानि ॥ २ ॥

तरङ्ग । तरङ्गसङ्गात् सलिलोर्मिसम्पर्काच्चपलैः चञ्चलैः पलाशैः ज०म०
पत्रैः ज्वालाश्रियं सातिशयां दधन्ति सधूमदीप्ताग्निरुचीनि सधू
मदीप्तापेरिव रुचियेषां रक्तोत्पलानां तानि रेजुः दीप्यन्नेषा

राजेर्लिटि फणांचसप्रानामिति एत्वाभ्यासलोपा । आकुलाः
इतस्ततोद्यायिगः षट्पदा येखिति खलितपत्राणामग्निश्चिन्ता
तुल्यत्वात् षट्पदानाञ्च धूमतुल्यत्वात् सधूमदीपान्निहृचीनीत्युक्तं
॥२॥

भ० तरङ्गेत्यादि । ताम्रोत्पलानि रक्तोत्पलानि रेजुः राजकुण्ठ दीपौ
प्राणादित्वात् तृफलभजत्रपेति अतएवं खिलोपश्च । कीदृशानि
तरङ्गमङ्गाचपलैश्चञ्चलैः पलाशैः पत्रैः सातिशयां ज्वालाश्रियं
दधन्ति धारयन्ति धूमेन सह वर्त्तमानस्य दीपान्निहृचिरिव रुचि
र्येषां । आकुलाश्चञ्चलाः षट्पदा भ्रमरा यत्र रक्तोत्पलद
लानां वङ्गिज्वालासादृश्यं भ्रमरस्य धूमसादृश्यमितिभावः ॥२॥

विम्बागतैस्तीरवनैस्समृद्धिं निजां विलोक्यापहृतां
पयोभिः । कूलानि सामर्षतयेव तेनः सरोजलक्ष्मीं
स्थलपद्महासैः ॥ ३ ॥

ज०म० विम्बा । विम्बं प्रतिविम्बं तेनागतैर्निपतितैरिति । तृतीयेति
धोगविभागात्सः । तीरवनैः कुसुमितैरित्यर्थात् तैः करणभूतैः
पयोभिः कर्तृभिः समृद्धिं विभूतिं निजामात्मीयां अपहृतां वि
लोक्य कूलानि कर्तृभूतानि सामर्षतयेव साचमतयेव सरोज
लक्ष्मीं कमलशोभां पयःसम्बन्धिनीं तेनः विस्तारितवन्ति । अत
एकहस्तधृदत्यादिना एत्वाभ्यासलोपा । कुले सरोजासम्भ
व इति चेदाह स्थलपद्महासैरिति स्थलकमलत्रिकाशैरित्यर्थः
॥ ३ ॥

भ० विम्बेत्यादि । प्रतिविम्बेनागतैस्तीरवनः करणभूतैः पयोभिः

कर्तृभिरात्मीयां समृद्धिं सम्पत्तिं अपहृतां विलोक्य नद्यादीनां
कूलानि सामर्षतया सक्रोधतया स्थलपद्महासैः स्थलकमलवि
काशैः पथःसम्पन्निनीं सरोजलक्ष्मीं पद्मशोभां तेनः तनदुज्
विस्तारे इवोत्प्रेक्षायां ॥३॥

निशातुषारैर्नयनाम्बुकल्पैः पत्रान्तपर्यागलदच्छ
विन्दुः । उपारुरोदेव नदत्पतङ्गः कुमुदतीं तीरतरु
दिनादौ ॥ ४ ॥

निशा ॥ निशायां तुषारैः हिमः नयनाम्बुकल्पैः अश्रुतुष्यैः नयना
नुकारिषु पत्रेषु स्थितत्वात् । तैर्हेतुभूतैः पत्रान्तपर्यागलदच्छ
विन्दुः पत्रान्तात्पर्यागलन्तः अश्वास्तुषारविन्दवो यस्य तीर
तरोः । स दिनादौ दिनारभे कुमुदतीमुपारुरोदेव आक्र
न्दितवानिव भाति शशिवियोगादीदृशी त्वं भूतासीति रोदनक्रि
यया आक्रन्दनविशिष्टया कुमुदत्या ईक्षिततमत्वात् रुदिः सक
र्मकः । तदाक्रन्दनं योजयन्नाह नदत्पतङ्ग इति कूजत्पची
त्यर्थः पतेरंगत्यक्षिणीत्यौणादिकः । कुमुदती कुमुदनडेत्यादिना
उभयतः । सपदतिवलम् उगितात् ङीप् ॥ ४ ॥

निगेत्यादि ॥ रात्रिसम्पन्निहिमैर्नयनतुष्यैर्हेतुभिः पर्यान्त
पर्यागलदच्छविन्दुः सन् दिनादौ प्रातःकाले तीरस्थितो वृक्षः
कुमुदतीं उपारुरोद् इव चन्द्रस्य विरहात् त्वमीदृशी जातेति
क्रन्दितवानिव पर्यान्तोभ्यः सम्पन्नात् गलन्तो निर्मला हिमानां
विन्दवो यस्य एतेन नयनाम्बुतुल्यत्वं सूचितं । नदन्तः कूजन्तः
पतङ्गाः पक्षिणो यत्र एतेन पतङ्गशब्देरेव रोदनं सूचितं ।

ज०म०

भ०

आह्वानविशिष्टाया रोदनक्रियायाः सर्वाकर्तृत्वं केवलायास्तु
कर्त्तृत्वमिति वृद्धाः वतौ कुमुदस्तातो लोपो निपातनात् ॥ ४ ॥

वनानि तोयानि च नेत्रकल्पैः पुष्पैः सरोजैश्च नि
लीनभृङ्गैः । परस्परं विस्मयवन्ति लक्ष्मीमालोक
याञ्चक्रुरिवादरेण ॥ ५ ॥

ख०म० वनानि ॥ वनानि पुष्पैर्निलीनभृङ्गैः स्थितभ्रमरैः लीयतेः खादय
आदित इति निष्ठा नत्वं नेत्रकल्पैः नेत्रतुल्यैः । तोयानि च सरोजैः
निलीनभृङ्गैर्नेत्रकल्पैः विस्मयवन्ति जातविस्मयानि परस्पराम
न्योन्यस्य लक्ष्मीं शोभां आलोकयाञ्चक्रुरिव । आदरेण तात्प
र्येण ॥ ५ ॥

भ० वनानीत्यादि ॥ नेत्रसदृशः पुष्पैर्वनानि सरोजैस्तोयानि च
परस्परं अन्योन्यस्य लक्ष्मीं शोभां आदरेण आलोकयाञ्चक्रुरिव
शोभातिशयात् विस्मययुक्तानि परस्परामिति क्रियाव्यतीहारे नि
पातः परस्परमितिपाठेऽपि तथा क्रियाविशेषणं वा नेत्रसा
दृश्ये हेतुगर्भविशेषणमाह निलीना आस्त्रिष्टा भृङ्गा येषु ॥ ५ ॥

प्रभातवाताहतिकम्पिताकृतिः कुमुदतीरेणुपिश
ङ्गविग्रहं । निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी न मानिनी
शं सहते ऽन्यसङ्गमं ॥ ६ ॥

ख०म० प्रभात । प्रभाते यो वातस्तस्याघातेन कम्पिता चलिता आकृति

राकारो यस्याः पद्मिन्याः सा भृङ्गं निरास निरसवती । कुमुदती
रेणुना पिशङ्गः कपिशः विग्रहो यस्य भृङ्गस्य कुपितेव । यथा अ
न्यया स्त्रिया सहोषितं तदङ्गसंक्रान्तपरिमलकण्ठमालमात्म
दयितं काचित् कुपिता निरस्यति तदत् । सा किमिति निरस्यति
यतो मानिनी मानवती अन्यसङ्गमं अन्यया सह सङ्गमं न सहते
आत्मसङ्गादन्यसङ्गमं न संसहते न चमते ॥ ६ ॥

प्रभातेत्यादि । पद्मिनी कुपितेव भृङ्गं निरस्यति सा । कीदृशं कुमु
दत्या रेणुभिः पिशङ्गः कपिलो विग्रहः शरीरं यस्य । कीदृशी
प्रातःकालसम्बन्धिवाताभिघातेन कम्पिता आकृतिर्यस्याः सा यथा
कुपिता स्त्री अन्ययोषिता सह गमितरात्रिं पतिं तदङ्गलग्नचन्द्र
नचिह्नेन निर्णीय क्रोधात्कम्पितवती निरस्यति तथेयमपीति
भावः यतः प्रशस्तमानवती स्त्री अन्ययोषित्सङ्गमं ईशं पतिं न
सहते अन्याशब्दस्य पुम्बत्त्रेरिति पुम्बत् । संसहत इति पाठे
अर्थात् पत्युरन्यस्त्रीसंसर्गं न सम्यक् सहते ॥ ६ ॥

दत्तावधानं मधुलेहिगीतौ प्रशान्तचेष्टं हरिणं जि
घांसः । आकर्णयन्नुत्सुकहंसनादान् लक्ष्ये समाधिं न
दधे मृगावित् ॥ ७ ॥

दत्ता ॥ मधुलेहिगीताविति मधुलेढुं शीलमेयामिति णिनिः ॥ ज०म०
मधुलेहिगीताविति पाठान्तरं तत्र लिहन्तीति लोहाः पचाद्यच्

मधुने लोहा इति षष्ठीसमासः मधु लिङ्गोति वा कर्मण्यण्
 दत्तावधानं दत्तमानसं हरिणं प्रशान्तचेष्टं जिघांसुः हन्तुमि
 कुरपि मृगावित् व्याधः मृगान्विध्यतीति क्विप् । ग्रहिव्येत्यादि
 ना सम्यसारणम् नहिवृतीत्यादिना दीर्घः । लक्ष्ये बध्ये समा
 धिं चित्तैकाग्रतां न दधे न धारितवान् जिज्ञासकः लिटः कित्ते
 आतेलीपः उत्सुकानां हंसानां नादानाकर्णयन् शृण्वन् तत्रा
 भिरतचित्तकत्वात् । वर्तमानकालो भूतेनाभिसम्बन्धमानः सा
 धुः । धातुसम्बन्धे प्रत्यया इति च आकर्णयन्निति प्रातिपदिका
 द्वात्वर्थे वज्रलमिति णिच् लक्षणहेत्वोरिति शतृप्रत्ययः ॥ ७ ॥

भ० दत्तावधानमित्यादि । प्रशान्ता चेष्टा शरीरक्रिया यस्य ता
 दृशमपि हरिणं जिघांसुर्हन्तुमिच्छुर्मृगावित् व्याधः उत्सुकानां हं
 सानां नादान् आकर्णयन् शृण्वन् लक्ष्ये शरव्ये हरिणे समाधिं अव
 धानं न दधे न धृतवान् हंसध्वनिश्रवणेन स्वस्योत्कण्ठितत्वात् प्र
 शान्तचेष्टत्वे हेतुगर्भविशेषणमाह मधुलेहिनां भ्रमराणां गीतौ
 दत्तमवधानं येन । मधुलेहीति ग्रहादित्वाग्निन् मृगं विध्यतीति
 क्विप् वीरुहोधङ्कारविति दीर्घनिर्देशात् क्वचित् क्विन्ने पूर्वपद
 स्य दीर्घत्वं स्यादिति सूचितं तेनात्र दीर्घत्वं आङ्पूर्वस्य विध्यते
 रूपं वा व्यधौताडे इत्यस्य दन्त्यवत्त्वात् न अवत्वं तेन झभान्त
 स्यादिजवामित्यस्य न विषयः कर्णत्कभिदीत्यस्याङ्पूर्वस्य श्रव
 णार्थकत्वं । लक्ष्यं लक्षं शरव्यञ्च इष्टार्थोद्युक्त उत्सुक इति चाम
 रः । शाकटायने तु उत्सुकः साधितः ॥ ७ ॥

गिरेर्नितम्बे मरुता विभिन्नं तोयावशेषेण हिमाभ
मभं । सरिन्मुखाभ्युच्चयमादधानं शैलाधिपस्थानु
चकार लक्ष्मीं ॥ ८ ॥

गिरेर्नि । गिरेः कस्यचित् नितम्बे मध्यभागे स्थितमभं कर्तृ ज०म०
मरुता विभिन्नं विङ्गलीकृतं तोयावशेषेण पयसोऽवशिष्टतया हि
माभं हिमसदृशं सरिन्मुखानां गिरिनदीनिर्गमाणामभ्युच्चयं
वृद्धिं आदधानं कुर्वाणं शैलाधिपस्य हिमवतः लक्ष्मीं शोभामनु
चकार अनुकृतवत् ॥ ८ ॥

गिरेरित्यादि । पर्वतस्य नितम्बे शिखरे स्थितं अभं मेघः शै भ०
लाधिपस्य हिमालयस्य लक्ष्मीं शोभामनुचकार सदृशीचकार ।
कीदृशं मरुता वायुना विभिन्नं तोयावशेषेण हिमस्यैव आभा
यस्य सरिन्मुखस्य गिरिनदीनिर्गमस्थानस्य अभ्युच्चयं वृद्धिं वृष्ट्या
आदधानं कुर्वाणं अभ्रतीति अभ्रं अभ्रगत्यां पचादित्वादन ।
यदा न भ्रश्यन्ति जलान्यस्मादिति गमादित्वात् चनजनाद्गमादे
र्ङ्ङिति डः । न भ्रश्यन्ति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि तान्युत इति
निरूक्तः । आपोभ्रश्यन्त्यस्मादिति वा पूर्ववत् डः छद्धारित्युक्तेः
तेन वकारवानथब्धशब्दः । अपोविभर्त्तीत्यब्धमिति केचित् नि
तम्बो रोधसि स्तम्बे शिखरे च कटीरके इति विश्वः ॥ ८ ॥

गर्जन् हरिःसाम्भसि शैलकुञ्जे प्रतिध्वनीनात्मक
तान्निशम्य । क्रमं बबन्ध क्रमितुं सकोपः प्रतर्कयन्नन्य
मृगेन्द्रनादान् ॥ ९ ॥

ज०म० गर्जनं ॥ हरिः सिंहः गर्जनं शब्दं कुर्वन् कश्चिन्निकुञ्जे गिरेर्ग
हने साभ्रासि ससलिले एवंविधे प्रदेभे प्रतिध्वनीम् प्रतिशब्दान्
आत्मकतान् निश्चय्य श्रुत्वा सरोषः सकोपः क्रमं ववन्ध क्रमितु
मुत्पतितुं यत् सामर्थ्यं तच्चकारेत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्भ्रातृणां बधि
रत्र करणे वर्तते । किमिति प्रतर्कयन्नन्यमृगेन्द्रनादान् । इदा
नीं रामं व्यापारेण वर्षयन्नाह ॥ ८ ॥

भ० गर्जन्नित्यादि । हरिः सिंहः सजले पर्वतसम्बन्धिलतादिपि
हितस्थाने गर्जनं शब्दं कुर्वन् आत्मकतान् प्रतिनादान् वितर्क
यन् सकोपः सन् क्रमितुं उत्पतितुं क्रममुत्पतनानुकूलशरीर
क्रियां ववन्ध चकारेत्यर्थः । क्रमः शक्तौ परीपाय्यां क्रमं चरण
पङ्क्तौ रिति विद्यः । तर्ककृद्दीप्ताविति दीप्यर्थोऽपि तर्कधातुर्वितर्क
माह । प्रयोगतोऽन्ये मन्तव्या अनेकार्था हि धातव इत्यभिधा
नात् ॥ ८ ॥

अदृक्षताभ्रांसि नवोत्पलानि रूतानि चाश्रोषत
पट्पदानां । आघ्रायि वान् गन्धवहस्सुगन्धस्तेनार
विन्दव्यतिषङ्गवांश्च ॥ १० ॥

ज०म० अदृक्षत ॥ नवान्युत्पलानि येष्वभस्सु जलेषु तानि 'रामे
णादृक्षत दृष्टानि दृष्टेः कर्मणि लुङ् शलद्गुपधा इति
प्राप्तस्य कसादेशस्य न दृष्ट इति प्रतिषेधात् हरितोवेति सिं
जेव भवति । तेन विकल्पेनाडोविधीयमानत्वात् लिङ्गसिच्चावि

ति किल्ले गुणाभावः। षट्पदानां रूतानि अश्रोषत श्रुतानि । शृ
 षोतेः कर्मणि लुङ् वहतीति वहः पचाद्यच् गन्धस्य वह इति छ
 द्योगे षष्ठी समस्यते । गन्धवहो वायुराघ्रायि आघ्रातः कर्मणि
 लुङ् । अरविन्देन पद्मेन व्यतिषङ्गः सम्पर्कः सोऽस्ति यस्य वायोः
 मवातीति वान् वातेः प्रतृप्रत्ययः सुगन्धः शोभनो गन्धो यस्य सः
 अरविन्दे व्यतिषङ्गवत्त्वात् । गन्धस्येदुत्पृतिसुसुरभिभ्य इती
 कारः समासान्तो न भवति । गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणमिति
 वचनात् सुगन्ध आपणिक इति यथा ॥ १० ॥

अदृच्छतेत्यादि । तेन रामेण अभांसि अदृच्छत दृष्टानि नवानि भ०
 उत्पलानि यत्र अभांसि नवानि उत्पलानि चादृच्छत इति वा षट्
 पदानां भ्रमराणां रूतानि शब्दा अश्रोषत श्रुतानि । वहतीति
 वहः पचादित्वादन् गन्धस्य वहो गन्धवहो वायुराघ्रायि वान् ग
 ङ्क्न् वाल गमनहंसयोः अरविन्देन पद्मेन व्यतिषङ्गवान् संसर्ग
 वान् अतएव सुगन्धः शोभनो गन्धोऽस्य इति सूत्रुरभिपूतेर्ग
 न्धादिरिति समवेतस्यैव गन्धस्य ग्रहणं अत्र तु परम्परया गन्ध
 सम्बन्धान्न इप्रत्ययः । सुगन्धिरितिपाठे विकारसंघेत्यादिना
 सुगः शब्दात् स्वार्थे णिः कश्चित्तु समवायाध्याहारात् सुगन्धिः
 समीरण इति प्रयोग इति पाणिनीयाः । अगन्धादेर्वा इति
 कालापाः । अदृच्छतादिषु कर्मणि षी अदृच्छतेत्यत्र द्रुगुङ्मुर्मठीस्य
 निम्किदिति किल्लान्न षुः मान्तोऽदनत इत्यन्तस्य अत् आघ्रा
 यीत्यत्र रतनोर्यगिणाविति इण तलोपः यन्ञिणदिति यन् ॥ १० ॥

लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णात् स नद्यवस्कंदमुपास्य
 शच्च । कुतूहलाच्चारुशिलोपवेशं काकुत्स्थ ईषत्सय
 मान आस्त ॥११॥

ज०म० लतेति ॥ विप्रिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोरि
 ति द्वितीयान्त उपपदे नमुन्विधीयते । तत्र व्याप्यमाने द्रव्य
 वचनस्य आसेव्यमाने च क्रियावचनस्य नित्यवीप्सयोरिति दि
 र्वचनं विधीयते अत्र तु समासेनैवोक्तत्वात् नोपयुज्यत इति स्थि
 तम् । स काकुत्स्थो रामो गच्छन् लता लता अनुपात्य कुसुमा
 न्यगृह्णात् गृहीतवान् लता अनुपात्यानुष्ठुत्य च । तृतीयाप्रभृ
 तीन्यन्यतरस्यामिति समासः ग्रहेर्लङ् । आप्रत्ययस्य अपिदि
 तिङित्वे ग्रहिज्यादिना सम्यकारणम् । नद्यवस्कन्दमिति नदीं न
 दीं अवस्कन्द्य सर्वाक्षदीम् अवस्कन्द्य ढौकित्वा नदीं वा अवस्कन्द्याव
 स्कन्द्य उपास्यन्त आचमनं कृतवान् । कुतूहलादिति सर्वत्र
 योज्यम् चारुशिलोपवेशमिति चारुशिलाः चारुशिला उपविश्य
 चारुशिला उपविशोपविश्य वा आस्त आसितवान् । आसेर्लङ्
 रूपं ईषत्सयमानः ईषद्भ्रूयन् ॥ ११ ॥

भ० लतानुपातमित्यादि । स काकुत्स्थो रामः लतानुपातं कुसुमा
 नि पुष्पाणि अगृह्णात् गृहीतवान् । लतानां पातस्य पश्चात् लता
 नुपातमित्यधीभावः लतानां पातमनुक्रम्येति लतानां पतनमनति
 क्रमेति वा अवधानामनेकार्थत्वाद् अनुक्रमेण ऽनतिक्रमे ऽपि । नद्यव
 स्कन्दं उपास्यन्त स्नातवान् नद्यामवस्कन्दो ऽवगाहो यत्र स्नान

क्रियायां नदीयमिति बोधो यत्रेति वा उपसर्गः स्यर्गमात्रे ज्ञाना
 चमनयोरपीतिविश्वः । कुतूहलादिति सर्वत्र योव्यं चारुशिलोपवे
 शमास्त चारुशिलायामुपवेशोवसनं यत्रासनक्रियायां चारुशि
 लानां रत्नशिलानामुपगता वेशा यस्मादिति वा । एतेन राम
 स्थित्या रत्नशिलानां सौन्दर्यं सूचितं ईषत् स्मयमान ईषद्भूष
 मानः । यद्यपि स्मिङ्धाता रीषद्भूषनमेवार्थस्तथापि ईषत् श
 ब्देन अत्यन्तानुपलभ्यहास्यत्वेन गाम्भीर्यं सूचितं । पातादयो घ
 ङन्ताः लतानुपातमादयो णमन्ता इति पाणिनीयाः । तन्मते
 लतां लतामनुपात्य नदीं नदीमवस्कन्द्य गत्वा चारुशिलायां उ
 पविशेत्यर्थः । स्वमते चणम् समूलघातमित्यत्र व्याख्यातः अगृह्णा
 दित्यादिषु घी वृषरूपस्य इन्द्रस्य ककुद्दि स्थितत्वात् ककुत्स इच्छा
 कुःपृषोदरादित्वाद्दकारलोप इति राजमुकुटादयः । स्वमते
 मनीषादित्वादिति यथा देवीदासचक्रवर्त्ता कदाचिद्दानरे
 श्वर इव सुधीवो वैदेहीतिब्रुवाणस्यालघुकाकुत्सस्यार्थिनः प्रार्थना
 क्रियतां सफलेति वानरपुङ्गवानादिश्रदिति नलचम्पूश्लेषः तेन
 निस्तकारकाकुत्सशब्द इति बोध्यं प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे
 ककुत्तेऽस्त्रियमित्यमरः केचित्तु निपातनात् ककुद्शब्दस्यातो
 लुकि ककुत्सशब्दस्तकारवान् इत्याहुः । तैस्तु निपातनात्
 ककुद्स्यातो लुगिति वृथोक्तं दान्तककुद्शब्दस्य विद्यमानत्वात् ।
 तथाहि ककुदोऽस्त्री ककुत् स्त्री वृषाङ्गे राजलक्ष्मीति भूरिप्रयो
 गः ककुद्यंभे इत्यागमस्य निस्तकार एव ककुत्स शब्द इति कश्चित्
 तन्न तकारवतोऽपि प्रयोगस्य दृश्यमानत्वात् । तथाच राजवपा

खवीये। साङ्गं द्विजैः संवृतधात्रि जिष्णावुपेयुषि ख्यातककुत्स्यवंश
इति हनजनादितिष्ठतेर्ऽः ततोऽपत्येणः ॥११॥

तिग्मांशुरश्मिच्छुरितान्यदूरात्प्राञ्चि प्रभाते सलिला
न्यपश्यत्। गभस्तिधाराभिरिव द्रुतानि तेजंसि भानो
भुवि संभृतानि ॥१२॥

अ०म० तिग्मांशु ॥ अदूरात्समीपे सलिलान्यपश्यत्। दृशेर्लङ्घि
पात्रेति पश्यादेर्ऽः तिग्मांशोरादित्यस्य रश्मिभिः कुरितानि रञ्चि
तानि तुक्। प्राञ्चि पूर्वखां दिशि अवस्थितानि। प्रपूर्वाद्दृश्यते
र्ऽलिगित्यादिना क्विप् अनुषङ्गलोपः शिः नपुंसकस्य नुम्। भानो
रिव तेजंसि भुवि संभृतानि पिण्डीकृतानि। गभस्तिभिः रश्मि
भिः धाराभिरिव द्रुतानि गलितानि धारा प्रपात इतिभिदादि
पाठाद्द्रष्टव्यं ॥ १२ ॥

म० तिग्मांशित्यादि। रामोऽदूरात् समीपे सलिलानि अपश्यत्स्वा
दानपेतिद्वयः पश्यादेर्ऽः किञ्चूतानि प्रभाते तिग्मांशोः सूर्यस्य
रश्मिच्छुरितानि प्राञ्चि पूर्वदिगवस्थितानि। अत्रोपेक्ष्यते भा
नोतेजंसि गभस्तीनां रश्मीनां धाराभिर्द्रुतानि द्रवीभूतानि सन्ति
भुवि संभृतानि धाराभिरितिधृञ्मुखेहेत्यादौनिपातः ॥१२॥

दिग्वापिनीर्लोचनलोभनीया मृजान्वयाः स्नेहमिव
स्रवन्तीः। ऋज्वायताः शस्यविशेषपङ्कीस्तोष पश्यन्
वितृणान्तरालाः ॥१३॥

दिग्वापि । शस्यविशेषाणां शास्त्रादीनां पङ्क्तीः पश्यंस्ततोष ज०म०
 तृष्टवान् । दिग्वापिनीः सर्वदिग्वापनशीलाः लोभयन्तीति
 लोभनीयाः वङ्गसवचनात्कर्त्तर्यनीयर् । लोचनानां लोभनीया
 इति षष्ठीसमासः । मार्जनमृजा शुद्धिः विद्भिदादिभ्योऽङ् तथा
 अन्वयो अनुगमो यासाम् शुद्धानुगता इत्यर्थः । ततः खेहमिव
 सवन्तीः खजवश्च ता आयताश्च वितृणान्तरालाः उत्पाटितानि
 तृणानि अन्तराले मध्यभागे यासान्ताः ॥ १३ ॥

दिग्वापिनीरित्यादि । सरामः शस्यविशेषाणां धान्यादीनां म०
 पङ्क्तीः पश्यंस्ततोष । किम्भूताः दिग्वाप्युवन्तीति यहादित्वात् षिन्
 शीलार्थे षिञ्चित्यन्ते । लोचनानां लोभनीया आकांक्षणीयाः त
 व्यानीयया इत्यनीयः । यदा लोचनानां लोभनीयं लोभो दर्शने
 स्वरूपो यत्र पूर्वेषु भावे ऽनीयः लोचनानि लोभयन्तीति कर्त्तर्य
 नीय इति केचित् स्वमते ऽपि नियोक्तुमर्हतीति नियोग्यः प्रभुरिति
 वाक्यात् कवित् कर्त्तर्यपि तथादयः स्युरिति सूचितं । मृजुषसु
 ष्टौ वित्तात्भीषिषिन्तीत्यादिना ऊः स्त्रियामाप् अनुयन्तीति अ
 न्वयः पचादित्वाद् मृजाया अन्वयाः शुद्धानुगता इत्यर्थः मृजा
 या अन्वयः सम्बन्धो यत्र इति वा खेहं खिग्धतां अनुरागं वा सव
 न्तीरिव अतिखिग्धत्वादुप्रेषा खजवः शरलाश्च ता आयता
 दीर्घाश्चेति उत्पाटिततृणत्वात्तृणरहितं अन्तरालं अभ्यन्तरं
 यासां ॥ १३ ॥

वियोगदुःखानुभवानभिज्ञैः काले नृपांशं विहितं
ददद्भिः । आचार्यशोभारहितैरमायैरैच्छिष्ट पुंभिः
प्रचितान्शु गोष्ठान् ॥१४॥

ज०म० वियोग ॥ पुंभिः गोपैः प्रचितान् व्याप्तान् गोष्ठान् गावस्त्रिष्टमि
धेष्मिति सुपिस्त्र इति कः अन्वाम्बेत्यादिना मूर्द्धन्यः तान्शु राम
ऐच्छिष्ट दृष्टवान् अनुदात्तेत्वात्तद् इट् वियोगदुःखस्य योऽनु
भवः अनुभवनम् तस्यानभिज्ञैः तेषां पुत्रदारैः सहैव सर्वत्र
गमनात् । एतावता कालेन एतावद्द्वेषमिति विहितं कृतम्
दधातेर्हिः नृपांशु इतरं ददद्भिः आचार्या कटकादिभिः आह
रणीया वा शोभा दीप्तिः तथा रहितैः अमायैः अजुभिः आ
चार्यैति अहलोर्णत् शोभयतीति शोभा पचाद्यच् । आसन्न
न्याद्युजिति युच् न भवति तस्य स्त्रीलिङ्गे भावे अकर्त्तरि च कार
के विधानात् । मन्थादिपाठात् ल्युर्न भवति तस्य वासरूपोऽस्त्रिया
मिति विकल्पितत्वात् अथवा शोभनं शोभा स्त्रीलिङ्गे भावे घञ् ।
कृत्यस्युटो वज्रस्यमितिः वज्रस्यवचनादन्वै ऽपि कृतः प्राप्तमपि
स्त्राभिधेयं व्यभिचरन्ति ॥ १४ ॥

भ० वियोग इत्यादि । स रामो गोष्ठान् गोष्ठानामि ऐच्छिष्ट दृष्टवान्
ईच्छद्दर्शने । किञ्चूतान् पुंभिः पुरुषैः प्रचितान् व्याप्तान् किञ्चूतैः
प्रवासित्वात् वियोगेन स्त्रीपुत्रादिविच्छेदेन यो दुःखानुभवस्तथा
नभिज्ञैः एतावति काले एतावद्द्वेषमिति विहितं नृपस्यांशं करं
ददद्भिः । आचार्या लङ्कारादिभिराहरणीया कृत्विमा वा शो
भा तथा हीनैः आचार्यैति हस्य्याघोरिति घण् शुभेर्घञ्जस्य

स्त्रीविभूषणं क्वचिदभिधानात् मासि माया येषां गवावादेरिति
 स्त्रः। गोष्ठशब्देऽपि पुलिङ्गेऽस्तीति प्राञ्चः गावस्तिष्ठन्ति यचेत्याद
 नाङ्गजनादिति ः कङ्क्षेरित्युक्तेर्गोभूमिद्विचीत्यादिना रामा
 नन्दसूत्रेण षत्वं मनीषादित्वाद्वा गोष्ठान् गोष्ठसहितान् प्रदेशा
 निति केचित् ॥ १४ ॥

स्त्रीभूषणं चेष्टितमप्रगल्भं चारूण्यवक्राण्यपि वीक्षि
 तानि । ष्टजून् विश्वासहतः स्वभावान् गोपाङ्गनानां
 मुमुदे विलोक्य ॥ १५ ॥

स्त्रीभूषणं ॥ गोपाङ्गनानां चेष्टितम् गमनागमनादि अप्रगल्भं ज०म०
 ष्टजून् तच्च स्त्रीविभूषणं स्त्रीणामलङ्कारमथवा वीक्षितानि
 विलोकितानि अवक्राण्यपि कटाक्षादिरहितान्यपि चारूणि श्रे
 भनानि स्वभावान् स्वाभिप्रायान् ष्टजून् अकुटिलान् विश्वासहतो
 विश्वासस्य जनकान् विलोक्य मुमुदे दृष्टवान् स रामः लिटो
 ऽपित्नात्किल्ले गुणाभावः । कार्याणां दर्शनात् स्वभावानां दर्श
 नमित्युक्तम् ॥ १५ ॥

स्त्रीभूषणमित्यादि । रामो गोपस्त्रीणामेतानि विलोक्य दृष्ट्वा भ०
 मुमुदे त्रिमुदरुर्ध्वे तानि कानीत्याह स्त्रीभूषणं मेखलाकरुणा
 दिक् चेष्टितं गमनादिकं स्त्रीणां भूषणमिव यतो ऽप्रगल्भं सलज्जं
 तथा अवक्राणि कटाक्षादिरहितान्यपि चारूणि वीक्षितानि वि
 लोकेतानि तथा विश्वासजनकान् ष्टजून् कपटरहितान् स्वभा
 वान् तस्कार्यविलोकनादेव तद्विलोकनव्यपदेशः गोपाङ्गनानां

विलासवत्ताभावे ऽपि स्वभावसिद्धपरितान्येव हर्षजनकानि भव
न्ति। तथाहि विलासा नागरस्त्रीणां न तथा रमयन्ति नः। यथा
स्वभावसिद्धानि वृत्तानि वनयोषितामिति कौमुदी। अन्येनाप्युक्तं
सर्व्वः प्रियः खलु भवेदंगुरूपचेष्ट इति॥१५॥

विवृत्तपार्श्वं रुचिराङ्गहारं समुद्रहृत्कारुनितम्बर
म्यम्। आमन्द्रमन्यध्वनिदत्ततालं गोपाङ्गनानृत्य
मनन्दयत्तं ॥ १६ ॥

ज०म० विवृत्तेति। गोपाङ्गनानान्दधिमन्वनाय यत् स्थानं कृत
म्। नृत्यमिवेति गोपाङ्गनानृत्यं कर्तुं तं रामं अनन्दयत्
सन्तोषितवत् नन्देर्धन्तस्य लङ्ङि रूपम् विवृत्ते तिर्यक्क्षलि
ते पार्श्वं यच्च नृत्ये। रुचिरः शोभनो ऽङ्गहारो अङ्गविशेषो यच्च
समुद्रहृता तिर्यक् समुद्रहृता चारुनितम्बेन कटिभागेन रम्यम्
मनोहरम्। आमन्द्र ईषद्वन्धीरो यो मन्यङ्गतो ध्वनिः तेन दत्त
स्तालो यच्च॥ १६ ॥

भ० विवृत्तपार्श्वमित्यादि। दधिविलोचनावसरे गोपाङ्गनाणां
गात्रविशेषो नृत्यत्वेन वर्धते गोपस्त्रीणां नृत्यमिव नृत्यं कर्तुं तं रा
ममनन्दयत् अतोषयत्। कीदृशं विवृत्तं तिर्यक् क्षलितं पार्श्वं यच्च
रुचिरो मनोहरो ऽङ्गहारो ऽङ्गविशेषो यच्च। समुद्रहृता तिर्यक्
गूर्ज्जमधसलता चारुणा नितम्बेन रम्यं आमन्त्रेण ईषद्वन्धी
रेण दधिमन्वनदङ्गध्वनिना दत्तस्तालो यच्च एतेन नृत्यसादृश्यं
व्यच्यते॥१६॥

विचित्रमुच्चैः श्वमानमारात्कुतूहलं चक्षु ततान
तस्य । मेघात्ययोपात्तवनोपशोभं कदम्बकं वातम
जं मृगाणां ॥ १७ ॥

विचित्रम् । मृगाणां कदम्बकमृन्दन्तस्य रामस्य कौतूहलं चक्षुः
न्तान विस्तृतवत् विचित्रम् कृष्णश्वेतलात् उच्चैः श्वमानम् ऊ
र्ध्वं जिहानम् आरात्मपीपे चक्षु चसनशीलम् चक्षि गृधीत्यादि
ना क्रुः । मेघात्ययेन मेघापगमेन उपात्तवनोपशोभम् उ
पात्तं गृहीतम्बनम् उपशोभा च येनेति व्यधिकरण वङ्गत्रीहिः
वातमजति वातमजम्बाताभिमुखङ्गच्छतीत्यर्थः वातशुनीति लघ
धेय्विति लघ् । अरुर्दिवदिति मुम् ॥ १७ ॥

च०म०

म०

विचित्रमित्यादि । मृगाणां कदम्बकं समूहस्य रामस्य कु
तूहलं ततान विस्तारितवत् कीदृशं विचित्रं नानावर्णं उच्चैः श्व
मानं शुकु सर्पणे विचित्रं यथा स्यात्तथा उच्चैः श्वमानं वा आ
रात् समीपे चक्षतीति चक्षु चिपचवेति कर्त्तरि क्रुः । शीलार्थे क्रुरि
त्यन्वे मेघात्ययेन शरत्कालेन मेघापगमेन वा प्राप्तं वनं उपशोभा
च संन प्राप्तेन वनेन उपशोभति इति वा वातमजं वायोरनुगामि
अभिमुखधाधि वा तृभृवृद्वीत्यादिना खः परन्तपवत् ॥ १७ ॥

सितारविन्दप्रचयेष लीनाः संसक्तफेणेषु च सैकते
षु । कुन्दावदाताः कलहंसमालाः प्रतीयिरे श्रोत्रसु
खैर्निनादैः ॥ १८ ॥

ज०म० सितेति । सितारविन्दानाम्प्रथयेषु समूहेषु एरच् सङ्गे चानौ
 प्तराध्व्यं इति घञ् कौ न भवतः प्राणिषु सङ्गशब्दस्य रुठत्वात्
 लीनाः कलहंसमालाः तथा संसक्तफेणेषु च सैकतेषु पुलिनेषु ली
 नाः सिकता येषु विद्यन्त इति देशे लुविल्लचौ चेति चकारादण्
 कुन्दावदाताः कुन्दमिवावदाताः शुक्लाः उपमानानीत्यादिना स
 मासः । प्रतीयिरे ज्ञाताः तेन रामेणेति विभक्तिविपरिणामेषु स
 न्बन्धः । कर्मणि लिट् इषोचण् द्विर्वचनेऽपीति स्यानिवद्भावाद् द्वि
 र्वचनम् । ओत्रसुखैर्मधुरैर्निनादैः करणभूतैः नौगदेत्यादिना
 घञ् । शरद्वर्षनमुपसंहरन्नाह ॥१८॥

भ० सितारविन्देत्यादि । अर्थाद्रामेण कर्त्ता अवणसुखकारिभि
 र्निनादैः कलहंसमालाः प्रतीयिरे ज्ञाताः कर्मणि ठी यिषोऽच्य
 षाविति इषो यादेशः निनादश्रुतिव्यतिरेकेणाप्रत्यये हेतुगर्भविभे
 षणमाह शुक्लपद्मसमूहेषु फेणयुक्तेषु सैकतेषु च लीना गुप्ताः कुन्द
 पुष्पवत् शुक्लाः सिकताशब्दात् विकारसंघेत्यादिना इदमर्थे वि
 कारार्थे अस्वर्थे वा षणः सैकतं बालुकामयस्थानमुच्यते कादम्बे
 कलहंसः स्याद्राजहंसे च दृश्यते ॥१८॥

न तञ्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद्यदलीन
 षट्पदं । न षट्पदो ऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं न गु
 ञ्जितं तन्न जहार यन्ननः ॥ १९ ॥

ज०म० नतञ्जलमित्यादि । किञ्चिन्नोक्तेन सर्वथा न तञ्जलं यत्सु
 चारुपङ्कजन्न बभूव पङ्कजमपि यदलीनषट्पदन्तदपि न । अथै
 षट्पदोऽपि तथाविधो नाभूत् । यः कलम्पधुरन्न जुगुञ्ज न गुञ्जित

वान् । गुजि अच्यक्ते ब्रध्दे इदितोनुम् धातोर्इति नुमि लिटि रूपं ।
गुञ्जितमपि तत् नैवासीत् यन्मनो न जहार न हृतवत् रामस्य
लोकस्य वा ॥१८॥

न तदित्यादि । शरदि तच्चलं नास्ति यत्र न सुचारुणि पङ्क्तं भ०
जानि सन्ति तत् पङ्क्तजमपि नास्ति यत्र षट्पदा न लीनाः अना
स्त्रिष्टा लीड्यश्रोत्रिषि सूखाधीरिति कस्य नलं । अथौ षट्पदो
ऽपि नास्ति यः कलं मधुरास्युटं न जुगञ्ज गुजिक्जने तद्गुञ्जित
मपि नास्ति यन्मनो न जहार ॥१८॥

तं यायजूकाः सह भिक्षुमुख्यैस्तपःकृशाः शान्त्युद
कुंभहस्ताः । यायावराः पुष्यफलेन चान्ये प्राणर्चुर
र्था जगदर्चनीयं ॥ २० ॥

तं या । यायजूकाः अत्यर्थं यजनशीलाः यजजपदशां यरु इ ज०म०
त्यूकः अतोलीपः यस्यहलः ते तपोवनस्थितासं राममागच्छ
न्तमानर्चुः सुष्ठु पूजितवन्तः अर्चैर्लिटि द्विर्वचनम् अतश्चादेरिति
दीर्घलम् । तस्मान्मुद्दिहल इति नुट् सह भिक्षुमुख्यैः भिक्षणशीला
भिक्षवः परिव्राजकाः सनात्रंसभिच्च उः तेषां ये प्रधानाः तैः सह
तपःकृशाः तपसा दुर्बलाः शान्त्यर्थमुदकान्तेन पूर्णः कुम्भः एक
हस्तादिवित्यादिना उदकस्य उदभावः सहस्रेष्वेवामिति वज्र
ग्रीहिः परनिपातस्याच वाहिताग्न्यादिदर्शनात् प्रहरणार्थेभ्यश्च
इतिवा । शान्त्युदकुम्भस्त्वहितनिवारणसाधर्म्यात् उपचारेण प्रह
रणे शिरःसूदकदानेन प्राणर्चुः । अन्ये मुमयो यायावरा एक

त्रानियतनिलयाः याते र्थङ्कन्तात् यच्चयङ्कदति वरच् । अतो लीपा
दि पुष्पफलेन प्राणर्चुः पुष्पाणि च फलानि चेति जातिरप्राणि
नामिति एकवङ्गावः । अर्था अर्चनार्थाः अर्हेकृत्यः अर्चनीय
मित्यत्रापि । जगताञ्जगद्भिर्वा अर्चनीयम् कृत्यानां कर्त्तरि वेति
पञ्चे षष्ठी । नतु कर्त्तृकर्म्मणोः कृतीति षष्ठी ॥२०॥

भ० तमित्यादि । यायजूकाः पुनःपुनरतिशयेन वा यज्ञशीलाः
भिच्छुणां परिव्राजकाणां मुखैः सह जगतामर्चनीयं तं रामं प्राण
र्चुः अर्चं पूजायां स्नानादादृदाद्यस्त्रोरिति खेरान् जागृयङ्कन्ते
ति ऊकः । सनभिचेति भिचेरप्रत्ययः कीदृशाः तपोभिः कृशाः शा
न्यर्थं यदुदकं तस्य कुम्भो हस्ते येषां एतेन शान्तिजलेनार्चा प्रती
यते । उदकुम्भ इत्यत्र समासे उदकस्त्रासंयुक्तहस्तादौ पूर्ये इति
उदादेशो विकल्पेनेति परे स्वमते उदशब्दोऽप्यस्ति । अन्ये मुनयः
पुष्पफलेन प्राणर्चुः याथावराः सन्तो नानावनभ्रमणशीलाः याते
र्थङ्कन्तात् याथायभासकसेति वरः यङ्कलुक गत्यर्थादङ्के यङ्किति
केचित् यातिरत्र ज्ञानार्थः सर्वे गत्यर्थाः प्राप्तरथा ज्ञानार्थाश्चेति
न्यायादत्यर्थज्ञानशीला इत्यर्थः । अर्थाः सुत्यर्थाः अर्चनृत्यां
तेत्याः शक्यार्हप्रेयेति घण् सेमन्तात् न चजोः कगाविति कलं
॥२०॥

विद्यामयै न विजयां जयां च रजोगणं क्षिप्रुमविच्छ
तात्मा । अध्यापिपद्गाधिसुतो यथावन्निघातयिष्यन्
युधि यातुधानान् ॥ २१ ॥

ज०भ० विद्याम् । तपोवनश्राप्तः गाधिसुतः एनं रामं द्वितीयाटा
वित्येनादेशः । विद्यान्नाम्ना विजयाञ्जयाञ्च यथावत् यथाविधि

अध्यापिपत् पाठितवान् षौचसंश्लेणरिति गाडभावपचे रूपम्
अधिपूर्वादिङो हेतुमष्टिचि क्रीड्जीनां षौ इत्यात्वम् पुगादिवि
धयः । रत्नोगणम् चिप्लस्यैरयितारम् चमिगृधीत्यादिना क्रुः नलो
केति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीयैव । अविचितात्मा रागादिभिरनभि
भूतचित्तवृत्तिः । तस्य हि विद्या अमोघा भवति युधि संग्रामे यातु
धानान् रत्नांषि निघातयिष्यन् मारयिष्यन् । हन्नेर्हेतुमन्निष् च
घत्वं ऋट्ऋटः सदादेशः ॥ २१ ॥

विद्यामित्यादि । अथानन्तरं युधि संग्रामे यातुधानान् भ०
राक्षसान् रामद्वारा निघातयिष्यन् गाधिसुतो विश्वामित्र एनं
रामं नाम्ना विजयां जयाञ्च विद्यां यथावत् यथाविधि अध्यापिपत्
पाठयामास । किम्भूतां रत्नोगणं चिप्लं चिप श्रौ नुदि चिपत्र
सीति कर्तरि क्रुः शीलार्थे क्रुरित्यन्ये । ढघेकृत्येति सूत्रे उदन्तकृत्प्र
त्ययवर्जनात् न ढे षी । कीदृशः अविचिता वाणादिभिरनुपचत
आत्मा यस्य । एनमिति इदमसमानार्थकस्य एनशब्दस्य रूपं
द्विट्सीति सूत्रस्यानूक्तिविषयत्वात् । जहातु नैनं कथमर्थसिद्धिः सं
शय्य कर्णादिषु तिष्ठते य इति भारविः । अध्यापिपदिति अधीङ्ल
ध्ययने जिः प्रेरणे इति जिः क्रीजीङोऽजेत्या ह्रीलीति पन् जिञ्जी
त्यङ्गाजन्तादेरिति निषेधात् धुर्दिष्वङीति पीत्यस्यैव द्वित्वं जे
लौपः निघातयिष्यन्निति पूर्ववत् जिः हनस्तडिति तङ् खेर्होष
इति घः ॥ २१ ॥

आयोधने स्थायकमस्त्रजातममोघमभ्यर्णमहाह
वाय । ददौ वधाय क्षणदाचराणां तस्मै मनिः श्रेयसि
जागहकः ॥ २२ ॥

ज०म०

आयो । स मुनिः तस्मै रामायास्त्रजातम् अस्त्रसमूहन्ददौ
 दत्तवान् । ददातेर्लिट् एल् आत औ एलः आयुधन्ते अस्मिन्नि
 ति आयोधनम् संग्रामः अधिकरणे ल्युट् तत्र स्थायुकं स्थितिकर
 णशीलम् जयावहत्वात् । लषपतेत्यादिना उकञ् आतो युक् अत
 एवामोधम् अवन्ध्यम् अवथामोचत्वात् अभ्यर्णे निकटो महाह
 वो यस्य तस्मै अभिपूर्वार्ददेः निष्ठायाम् अभेद्याविदूर्य्य इतीट्
 प्रतिषेधः रदाभ्यामिति नत्वम् अभर्णः आहव इति आह्वयन्ते
 अस्मिन्नुद्गाथेति ङयतेराङ्पूर्वादाङि युङ्ङे इति सम्प्रसारणम्
 अप्रप्रत्ययः गुणावादेशौ बधाय चणदाचराणामिति चणदा
 रात्रिः तत्र चरन्तीति चरेष्टः तत्र हि महाहवे रामो राक्षसान्
 हनिष्यतीति हनश्च बध इति बधादेशः कृतप्रयोगे चणदाचरा
 णामिति कर्माणि षष्ठो । अयसि जागरूकः तत्कल्पाणे सावधानः
 जागर्त्तेरूकः ॥ २२ ॥

अ०

आयोधनइत्यादि । मुनिः चणदाचराणां राक्षसानां बधाय
 हिंसार्थं तस्मै रामाय अस्त्रजातं ददौ कीदृशं आयोधने युङ्ङे
 स्थायुकं स्थितिशीलं जयावहत्वात् श्रुत्याभूकमिति ञुकः यन्-
 दिति यन् अमोघं अव्यर्थं तस्मै कीदृशाय अभर्णः समीपवर्त्ति महा
 नाहवो युङ्ङं यस्य अभर्णेति अभिपूर्वार्ददेः तान्तरूपं चुञ्च
 वाढेति निपातः । आह्वयन्ते योद्धारो ऽस्मिन् इति आहवः अभि
 धानाञ्जिः कीदृशो रामस्य साधूनां वा अयसि कल्पाणे जाग
 रूकः सावधानः जागृयन्तेति जागर्त्तेरूकः । आयुधन्ते ऽ
 स्मिन् योद्धार इत्यायोधनं आधारे ऽनट् । हन्तेः कभावेऽमी
 इत्यनि कृते हनबधष्टीकृतीति बधादेशः समूहार्थस्य जातस्य चव
 र्गादिलमीरितमिति विश्वः ॥ २२ ॥

तं विप्रदर्शं कृतघातयत्ना यान्तं वने रात्रिचरी
डुढौके । जिघांसुवेदं धृतभासुरास्वस्तां ताडकास्थां
निजघान रामः ॥ २३ ॥

तस्मिन् । विद्यामस्वजातञ्चादाय यज्ञकर्माणि विप्रोपशमनार्थं ज०म०
वने यान्तं रामम् रात्रिचरी रात्रिणी ताडकाभिधाना डुढौके
डौकते स्म । डौकतेरात्मनेपदिनो लिटि रूपम् ताञ्च रामो निज
घान निहतवान् विप्रदर्शं कृतघातयत्ना विप्रान् ब्राह्मणान्दृष्ट्वा
कृतमारणाभियोगा रात्रिचरी रामो ऽपि जिघांसुवेदन्धृतभासु
रास्वः जिघांसुं विदित्वा धृतभासुरं भासनशीलम् अस्त्रं येनेति
वज्रव्रीहिः विप्रदर्शञ्जिघांसुवेदमिति कर्माणि दृशिविदोः साकल्य
इति णमुल् ॥ २३ ॥

तमित्यादि । वने यान्तं गच्छन्तं तं रामं रात्रिचरी डुढौके म०
प्राप्तवती ढौकङ् गत्यां झभखथेति खैरौकारस्य ह्रस्व उकारः
रात्रौ चरतीति पचादित्वादन् ततो नदादित्वादीप् कीदृशी विप्र
दर्शं विप्रं दृष्ट्वा कृतो घाते यत्नो यथा घात इति हन्नेर्घञन्तस्य रूपं
यत्न इति स्वपरचेति यतेर्नङ् जिघांसुं विदित्वा धृतं भासुरं दीप्त
मस्त्रं येन स रामः तां ताडकानास्त्रीं रात्रिचरीं निजघान भासुङ्
दीप्तौ, मिद्गासभन्ज इति घुरः विप्रदर्शं जिघांसुवेदमिति चण्वा
भीक्षण इत्यत्र योगविभागाच्चणम् यद्वा विप्राणां दर्शो दर्शनं य
स्मात् रामस्य विशेषणं एतेन रक्षोभिया पलायमानानां विप्राणां
पूर्वं दर्शनं नासीत् रामागते तु विप्रदर्शनमिति व्यज्यते जिघांसुं वे
त्तीति ङात् षण् पचादित्वादन् वा इदमपि रामस्य विशेषणं ॥ २३ ॥

अथालुलोके ऊतधूमकेतुशिखाञ्जनस्निग्धसमृद्ध
शाखं । तपोवनं प्राध्ययनाभिभूतसमुच्चरच्चारूपतत्रि
शिञ्जं ॥ २४ ॥

ज०भ० अथ । अथासौ रामो राक्षसीं हत्वा तपोवनम् आलुलोके दृष्ट
वान् । कथञ्चन ऊतधूमकेतुशिखाञ्जनस्निग्धसमृद्धशाखम् ऊत
यासौ धूमकेतुरग्निश्च ऊतधूमकेतुः तस्य शिखाञ्जनेन स्निग्धाः समृ
द्धाश्च फलादिना शाखा यस्य तपोवनस्य । प्राध्ययनेन वेदपाठेन
अभिभूता तिरस्कृता समुच्चरन्ती चार्वी शोभना पतत्रिणाम्पि
णां शिञ्जा ध्वनिर्यत्र शिञ्जि अव्यक्ते शब्दे शिञ्जनं शिञ्जा गुरोश्च
हल इत्यकारप्रत्ययः । पतन्नं चायन्त इति पतत्राणि पक्षाः
आतो ऽनुपसर्गे कः तानि धेयां सन्तीति पतत्रिणः । पतङ्गशिञ्जमि
ति पाठान्तरम् ॥ २४ ॥

भ० अथेत्यादि । ताडकाबधानन्तरं रामस्तपोवनं आलुलोके
लोह्लोके कीदृशं ऊतस्य धूमकेतोरग्नेः शिखाया यदङ्गनं तेन
स्निग्धा समृद्धा फलपुष्पवती शाखा यत्र तथा धूमकेतुः स्मृतो व
क्लावुत्पातग्रहभेदयोरिति विश्वः । प्राध्ययनेन प्रहृष्टाध्ययनेन अ
भिभूता समुच्चरन्ती उद्गच्छन्ती चारुणां पतत्रिणां पक्षिणां शिञ्जा
अस्फुटशब्दे यत्र शिञ्जि स किङ्कसुटध्वनौ संमक्तात् सरोरिति
ङः स्त्रीत्वञ्च अमरकोषे तु भूषणानान्तु शिञ्जितमित्युपलक्षणं
॥ २४ ॥

क्षुद्रान् जक्षुर्हरिणामृगेन्द्रा विश्वश्वसे पक्षिगणैस्स
मन्तात् । नन्नम्यमानाः फलदित्सयेव चकाशिरे तत्र
लता विलोलाः ॥ २५ ॥

क्षुद्रान् । तत्र तस्मिंस्तपोवने तपोधनानाम्नित्रभावात् । क्षुद्रानि ज०म०
तरानपि हरिणामृगेन्द्राः सिंहाः न जक्षुः न बाधितवन्तः क्षुद्य
न्त इति क्षुद्राः स्फायितञ्जीत्यादिना श्रौणादिको रक् लिख्यन्त्यत
रस्यामिति अर्द्धेष्टम् गमहनेत्युपधालोपः खरिचिति चर्त्वम् आ
सिवसीत्यादिना पत्वम् पक्षिगणैः समन्तात्सर्वत्र विरुद्धैरपि काको
लूकादिभिः परस्परमिश्रश्वसे विश्वस्तम् भावे लिट् लताश्च विलो
लाश्चपलाश्चकाशिरे शोभन्ते स्म फलदित्सयेव मुनिभ्यः फलन्दा
तुमिच्छथेव नन्नम्यमानाः अत्यर्थमनन्यः दातुमिच्छा दित्सा
ददातिः मन् सनिमीमेत्यादिना इस् अत्र लोपो ऽभ्यासस्येति अ
भ्यासलोपश्च । सस्येत्यादिना सकारस्य तकारः अप्रत्ययादि
त्यकारप्रत्ययः । फलानां दित्सेति कर्मणि षष्ठीं विधाय कृषी
गे समासः । नन्नम्यमाना इति नमेर्यङ्ङि नुगतो ऽनुनासिकेति नुक्
यः ऽन्ताच्छानच् आने मुक् ॥ २५ ॥

क्षुद्रानित्यादि । तत्र तपोवने मृगेन्द्राः सिंहाः क्षुद्रान् हरिणान् भ०
न जक्षुः अद् लौ भचे व्यावेति घसादेशः हनगमित्युङ्लोपः ।
झपझसारिति घस्य कः किलादिति षः पक्षिगणैः समन्तात्सर्वतो
विश्वश्वसे तपःप्रभावात् । नित्यविरोधस्याप्यभावाद्भावे ठी विलो
लाश्चपला लताश्चकाशिरे काशृङ्द्युतौ फलानि दित्सयेव नन्न
म्यमाना अतिशयेन नताः नमेर्यङ्ङन्तस्य अमजपजभेति खेर्नुन्

फलभारनतानामुत्प्रेक्षेयं। दातुमिच्छा दिक्ता दाजः सनि मि
मीमादेतीम् खिलोपश्च सत्यरे इति तः संख्यादः स्त्रियामाप
॥ २५ ॥

अपूपुजन्विष्टरपाद्यमाल्यैरातिथ्यनिष्णा वनवासि
मुखाः। प्रत्यग्रहीष्टं मधुपर्कमिश्रं तावासनादि
क्षितिपालपुत्रौ ॥ २६ ॥

ज० म० अपृ। वनवासिमुखाः महर्षयो विष्टरादिभिः अपूपुजन् पृजि
तवन्तः तौ क्षितिपालपुत्रावित्यर्थात् द्वितीयान्तेन योज्यम् वनवा
सीति अथवासेत्यादिना विकल्पेन सप्तम्या अलुकपृजेः स्वार्थिकण्य
नस्य णौ चङि ह्रस्वः। दीर्घो लघोरिति अभ्यासस्य दीर्घः विष्ट
रमासनम् वृत्तासनयोर्विष्टर इति निपातनात्। पाद्यं पादार्थमु
दकम् पादार्थाभ्यामिति यत्तदर्थत्वात्पद्मावाभावः माल्यानि
कुसुमानि मालायां माधूनि तत्र साधुरिति यत्। अतिथ्यनिष्णाः
अतिथ्यर्थम् अतिथ्यम् अतिथेऽर्थः तत्र निष्णाः कुशला निनदीभ्यां
स्नातेः कौशल इति षत्वम् तौ च क्षितिपालपुत्रौ रामलक्ष्णौ तदा
सनादि प्रत्यग्रहीष्टाम्प्रतिगृहीतवन्तौ प्रतिपूर्वात् ग्रहेर्लुङ् तस
स्ताम् ग्रहेर्लिटि इति दीर्घः षत्वष्टुत्वे मधुपर्कमिश्रम् मधुपर्केण
सहेत्यर्थः ॥ २६ ॥

भ० अपूपुजन्नित्यादि। वनवासिनां मुनीनां मुख्या विष्टरपाद्यमा
ल्यैरपूपुजन् अर्थात् रामलक्ष्णौ पूजकपृजेटी जिञ्जीत्यङ् ज्यञ्जु
ङः ख इति खः खेः सन्वदित्यादिना खेर्घः विष्टर आसनं वेस्त्रो ना

स्त्रीति रामानन्दसूत्रेण मनीषादित्वात् वा षत्वं । वृत्तासनयोर्वि
 ट्टर इति क्रमदीश्वरः । आसने कुशमुद्यौ च विष्टर इति विश्वः विष्ट
 रो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनमित्यमरः पादार्थं जलं पाद्यं
 विकारसंघति षण्यः पाद्यं पादाय वारिणीत्यमरः मालैव माल्यं स्वा
 र्थे षण्यः मालायां साधूनि माल्यानि कुसुमानि वा किम्भूताः अति
 यनिष्णाः अतिथ्यर्थं अतिथ्यं अतिथिशब्दात् तादर्थ्ये षण्यः स्वार्ये
 षण्य इति कौवत् क्रमादातिथ्यातिथ्ये ह्यतिथ्यर्थे ऽत्र साधुनीत्यम
 रः । वस्तुतस्तु अतिथ्यशब्देन अतिथिमेवनमुच्यते तत्र निष्णाः कु
 शला नदीस्नानिस्नात्यार्दाक्षे इति रामानन्दसूत्रेण मनीषादि
 त्वाद्वा षत्वं । निनदीभ्यांस्त्रः कौशले इति षत्वविधायकं क्रमदीश्वर
 सूत्रं । क्षितिपालस्य पुत्रौ रामलक्ष्मणौ मधुपर्केण सहितं आसना
 दि प्रत्यग्रहोष्टां व्यां सिः ग्रहेरिमोर्घोऽस्यामिति धः किलादिति षः
 युभिरिति तस्य टः ॥ २६ ॥

दैत्याभिभूतस्य युवामवाढं मग्नस्य दोर्भिर्भुवनस्य
 भारं । हवींषि संप्रत्यपि रक्षतं तौ तपोधनैरित्यमभा
 षि शतां ॥ २७ ॥

दैत्या । दितेरपत्यानि दैत्याः दित्यदित्यादित्येत्यादिना ष्यः ज०भ०
 तैरभिभूतस्य मग्नस्य शरण्यस्य भुवनस्य भारमितिकर्तव्यतालक्ष
 णन्दोर्भिर्भुजैः युवामवाढम् ऊढवन्तौ नरनारायणौ युवामित्यु
 क्तौ लक्ष्म लक्ष्मिति एकशेषः अवाढमिति वहेर्लुङ् घसस्तम् हलन्त

लक्षणा वृद्धिः सिजलोपः सहिवहोरित्योत्वं ढलष्टलढलोपः दो
रिति दमेर्द्धोसित्यौणादिका डोस्। हवींषि होतव्यानि सम्य
त्यपि रक्षतम् अर्चिहचिज्जस्यपिक्कादिक्दिभ्य इसिरित्यौणादिक
इसिः। राक्षसैः उपहन्यमानानि रक्षतं प्रार्थनायां लोट्। शप्
यसस्तम् इत्यमिति इदमस्यमुः अनेनोक्तप्रकारेण तपोधनैस्तप
एव धनं येषामिति अभाषिषाताम् अभिहितौ भाषतेः कर्मणि
लुङ् सिजिटौ ॥२७॥

भ० दैत्येत्यादि। तप एव धनं येषां तैस्तपोधनैस्तपस्त्रिभिस्तौ
रामलक्ष्णौ इत्यमभाषिषातां भाषुडवाचीति कर्मणि टौ इदं
प्रकारं इत्यं निपातनात् किं तदित्याह युवां भुवनस्य भारं परिर
क्षणं दार्भिर्भुजेः अवेढं वहेष्यास्तं अमखादिति सेर्लुक् हो ढोभा
विति हस्य ढः ढभात्तथोरिति तस्य धः घृभिरित्यादिना धस्य ढः
सहवहोऽदेढि इत्योत्वं क्रेङ्गीति ढस्य लोपः कीदृशस्य दैत्याभिभू
तस्य अतएव मग्नस्य नष्टप्रायस्य दितेरपत्यानि दैत्याः वाङ्मा
द्यत इत्यादिना गर्गादित्वात् षष्णः मसजेरौदित्वात् सूत्र्याद्योरि
त्यादिना ऋस्य नः स्यादेः सलोप इत्यनेन सलोपः। चजोःकगावि
ति सूत्रे अनिम् यच्चाङ्गयज इति कृते ये अनिम्धातवक्षेपां चजोः
कगौ स्यातां इति सर्व्वं सङ्गतं भवति तथापि यतोऽसेम इति कृतं
चजोर्घिति क्ते च परे चजोःकगौ भवत इति सूत्रेणार्थं तेन मग्नह्यभु
ग्नादयः सिध्यन्ति त्रयेः कङ्चेति कङ्विधानं शङ्काजेति षङ्विधा
ननिरासार्थं तेन मृजस्तु मृष्ट इत्यत्र षङ्विशेषविधित्वादिति
देवीदासचक्रवर्तिना व्याख्यातं तेनैव सूत्रेण जस्य गः मनीषादि
त्वाद्वा सम्यत्यपि हवींषि होतव्यानि राक्षसेभ्यो रक्षतं विधिनिम
न्त्रणेति प्रार्थनायां गोः ऊलिहोमेदने त्रामुसिति इस् ॥२७॥

तान् प्रत्यवादीदथ राघवो ऽपि यथेष्टितं प्रस्तुत
कर्म धर्मम् । तपोमरुद्भिर्भवतां शराग्निः संधुक्ष्यतां
नोऽरिसमिन्धनेषु ॥ २८ ॥

तान् प्र॥ अथैतस्मिन् प्रस्तावे राघवोऽपि रघुसुतः तान्मुनीन्प्र जम्०
त्यवादीत् वदत्रजेति वृद्धिः यथेष्टितं यथाभिमतं आग्नेतेः आप्
ज्ञपधामीदिनीत्वम् अभ्यासलोपश्च सनन्तात्कर्षणि निष्ठा । धर्मा
दनपेतन्धर्मं यागादि कर्म प्रस्तुत आरभध्वम् प्रपूर्वक्षीतिः प्रा
रभे वर्तते तस्मान्निमन्त्रणे निधोगकरणे लोट् यस्य तः शपो
लुक् तपांसि मरुत इव तपोमरुद्भिः भवतान्तपोमरुद्भिः नो ऽस्माकं
वज्रवचनस्य वसुनसाविति नसादेशः शराग्निः शरो ऽग्निरिव संधु
क्ष्यतां दीप्यताम् धुचधिचसन्दीपनक्लेदनजीवनेषु तस्मात्कर्षणि
लोट् अरिसमिन्धनेषु अरिकाष्ठेषु समिधते एभिरिति समिन्धना
नि करणे ल्युट् अरयः समिन्धनानीव ॥ २८ ॥

तानित्यादि ॥ अथ तद्वचनानन्तरं रघोरपत्यं रामोऽपि तान् भ०
प्रत्यवादीत् प्रत्युक्तवान् वदेष्वां सौ ब्रजवदेति त्रिः यूयं यथेष्टितं
धर्मादनपेतं कर्म प्रस्तुत आरभध्वं विधिनिमन्त्रणेति विधौ गी लु
गङ्गोऽप इत्यदादित्वात् शपोलुक् आपूनौकित्यापने सति ज्ञपद्धी
पामीर्यं इतीखिलोपौ भवतां तपोवायुभिर्नोऽस्माकं शराग्निः
अरिसमिन्धनेषु शत्रुकाष्ठेषु संधुक्ष्यतां धुचङ्सन्दीपने समर्थना
ग्निषोर्गीति आग्निषि कर्मणि गी तपांसि मरुत इव शरोऽग्निरिव

अरयः सनिम्ननामीव इति व्याघ्राद्यैस्तद्गुणस्तुत्यस्येति समास
इति क्रमदीश्वरादयः स्वमते इवादेर्घातकत्वात् एकार्थताऽस्येव
अविशेषणस्यास्यदेव उल्लमेकलदित्येवार्थिकत्येनेति पाणिन्यादयः
स्वमते क्वद्वान्येकदिवज्ज्वेकश्च इति सूत्रे एकदिवज्ज्वलं विवचया
साक्षात्स्वमन्धेन परम्परासम्बन्धेन वेतिव्याख्यानाद्वात्स्यगुणानां
वज्ज्वलेनेव वज्जजमसाध्यकार्थकारित्वात् दित्ते वज्ज्वलं ॥ २८ ॥

प्रतुष्टुवुः कर्म ततः प्रकृतैस्ते यज्ञियैर्द्रव्यगणैर्यथा
वत् । दक्षिण्यदिष्टं हतमार्त्विजीनैस्तद्यानुधानैश्चिचि
ते प्रसर्पत् ॥ २९ ॥

ज०म० प्रतुष्टुवुः ॥ ततो रामवचनादनन्तरन्तपोधनाः कर्म याग
क्रियास्तुष्टुवुः यथावत् यथाविधि प्रारभ्यन्तः यज्ञियैः यज्ञ
कर्मार्थैः द्रव्यगणैः प्रकृतैः मिलितैः रूपोरो सः दक्षिणामर्हन्तीति
दक्षिणाः महामुनयः कडङ्करदक्षिणाश्चेति चकाराद्यत् तै
र्दिष्टमुक्तम् हतमार्त्विजीनैः अलिकर्मार्थैरनुष्ठितम् अलिजस्र
ब्रह्मादयः षोडश पठिताः तच्च कर्म प्रसर्पत् वृद्धिङ्कृत् यातुधा
नै राक्षसैः चिचिते ज्ञातम् चिती संज्ञाने इत्यस्मात् कर्मणि
चिद । यज्ञियैराम्बिजीनैरिति यज्ञलिभ्यां षष्ठ्याविति तत्कर्मार्थ
र्हतीति ॥ २९ ॥

भ० प्रतुष्टुवुरित्यादि । ततो रामवचनानन्तरं ते मुनयो द्रव्यगणैः
श्रुवादिभिः करणभूतैर्यथाविधि यागकर्म प्रतुष्टुवुः प्रारभ्यन्तः ।

किञ्चूतैः प्रकुञ्चैर्विरचितैः रूपःकूपोऽरुपादाविति कुपादेशः यच्च
 येः यजेः स्वपरवक्ष्यतेति नङ्जिनिषेधश्च यज्ञाय साधवो यच्च
 या ढधेकादिति इयः तत्कर्म यातुधानैराश्वैश्चिचिते ज्ञातं चिती
 संज्ञाने कर्मणि ठी । कीदृशं दक्षिणदिष्टं दक्षिणामर्हन्ति ढधेका
 दिति ष्यः तस्यामिन्नविवक्षया न त्रिः दक्षिणा ब्रह्मलिना रोपिता
 मुनयः तैर्दिष्टं आर्त्विजीनैः अलिङ्गर्माहैः कृतं । अतो यजतीति
 किप् यद्वस्वपेति जिः अलिजः कर्म आर्त्विजं कर्मार्थं विकारसंभेत्त्या
 दिना षणः तदर्हतीति ढधेकादित्यादिना णीनः अलिक् ब्रह्मात्
 स्वार्थे णीनो वा प्रसर्पदृङ्ङि गच्छत् ॥ २८ ॥

आपिङ्गरुचोर्द्धशिरस्यवालैः शिरालजंघैर्गिरिकूट
 दन्त्रैः । ततः क्षपाटैः पृथुपिङ्गलाक्षैः खं प्रावृषेष्टैरिव
 चानशे ऽब्दैः ॥ ३० ॥

आपिङ्ग । ततः कर्मप्रवर्त्तनादनन्तरम् क्षपाटैः निशाचरैः ज०म०
 अदन्तीत्यटाः पचाद्यच् क्षपायामटा इति सप्तमीति योगविभा
 गात्समासः खमाकाशमानशे व्याप्तम् अश्रोतेः कर्मणि लिट् अश्रो
 तेश्चेलि नुट् । शिरसि जाताः शिरसा शरीरावयवाद्यत् आपि
 ङ्गा आ समन्तात् पिङ्गा विद्युदिव रक्षाः स्रक्षाः ऊर्द्धशिरसा
 वाला येषां तैः । अन्योऽपि शिरसो भवति इति वासयक्ष्यम् अम
 ङ्गस्र वाला इत्यर्थः । शिराः सन्ति यासामिति प्राणिश्वादातो
 स्रजन्यतरसामिति सञ्च शिराला जङ्गा येषान्तैः गिरिकूटदन्त्रै

गिरिकूटप्रमाणैः प्रमाणे द्वयसजित दन्नच् । पृथुनि विस्तीर्णानि
पिङ्गलानि चाक्षीणि येषान्नैः । वज्रनीहै सकथ्यक्षोरिति षच् ।
प्रावृषेष्टैरिवेति प्रावृष एण्यः अद्भैर्मधैः छणसाधर्मात् । अपो
ददातीति अद्भाः चकारः पादपूरणार्थः ॥ ३० ॥

भ० आपिङ्गत्यादि । ततस्तज्ज्ञानानन्तरं क्षपाटैराक्षसैः खं आका
शं आनये व्याप्तं अशूङ्गनव्याप्तिसंहत्योः कर्मणि ठी स्थानादिति
खेरान् । कीदृशैः आपिङ्गा ईषत्कपिला रुचा ऊर्द्धाः शिरस्याः
शिरसि भवाः केशा येषां शिरस्यग्रहणं अवणकुण्डलादिवत् तदा
रूढप्रतिपत्त्यर्थं शिरस्यवालैरिति क्वचित् पाठः शिरा नाडी
तथा व्याप्ता जङ्घा येषां शिराशब्दात् गोतृणमेधेत्यादिना चूडा
दित्वाङ्गः । गिरिकूटदन्नैः गिरिशृङ्गप्रमाणैः दन्न मात्रद्वयसन्माने
इति दन्नः पृथुनि पिङ्गलानि च अक्षीणि येषां सकथ्यक्षणः मः स्त्राङ्गे
इति वज्रनीहै षः प्रावृषेष्टैर्वर्षाकालीनैः अद्भैर्मधैरिव प्रावृष
एण्यो भवार्थे अभिधानात् अपो ददातीत्यब्दः आदन्तात् हनज
नादिति डः न केवलं चिचित्ते दानञ्च च इति चार्थः । पादपूरणे
चेति केचित् ॥ ३० ॥

अधिज्यचापः स्थिरवाङ्गमुष्टिरुदञ्चिताक्षो ऽन्वित
दक्षिणोरुः । तान् लक्ष्मणः संनतवामजङ्घेो अधान
शङ्खेषरमन्दकर्षी ॥ ३१ ॥

कीदृशः अधिज्यचापः अध्यारूढा उत्कलिता ज्या गुणो यस्य सा
यस्य तदधिज्यम् प्रादिभ्यो धातुजस्येति समासः अधिज्यं चापो
यस्य लक्षणस्य । स्थिरो निश्चलो वाङ्मूर्च्छिस्य यस्य । उदञ्चिते
ते उत्तरे अक्षिणी येन स उदञ्चिताक्षः । आकाशस्थापित
दृष्टिरित्यर्थः । अञ्चितः सङ्कोचितो दक्षिणोर्येन सोऽञ्चित
दक्षिणोरुः अञ्जेः पूजायामितीटोऽनुत्पन्नत्वात् एतन्नस्य रूपम् न
चात्रपूजा गम्यते किन्तु गतिविशेष एव अनुषङ्गलोपोऽपि न
भवति णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । समन्तात् नता वामजङ्घा
यस्य स सन्नतवामजङ्घः । शुद्धेषुः निश्चितवाणः अमन्दमत्यन्तं
क्रष्टुं शीलमस्यासावमन्दकार्णिकर्षान्ताकृष्टचाप इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अधिज्येत्यादि । लक्षणस्थान् राक्षसान् जघान । कीदृशः अधि म०
रूढा ज्या गुणो यत्र तादृशश्चापो यस्य । स्थिरो निश्चलो दृढो वा
वाङ्मूर्च्छिस्य स लक्षणः दर्शनार्थं उदञ्चिते ऊर्ध्वमुखार्पिते
अक्षिणी येन आकाशक्षिप्तदृष्टिरित्यर्थः । अञ्चितः सङ्कोचितो
दक्षिणोर्येन जेलोपेऽपि स्थानिवद्भावात् नाञ्जेर्न लोपः सन्नता
वामजङ्घा यस्य शुद्धो निश्चित इषुर्यस्य अमन्दं यथास्यात्तथा ध
नुः कर्षतीति यहादित्वाङ्णिन् क्रष्टुं शीलमस्येति परे ॥ ३१ ॥

गाधेयद्विष्टं विरसं रसन्तं रामोऽपि मायाचणमस्त्र
चुञ्चुः । स्थासुंरणे स्तेरमुखो जगाद मारीचमुच्चैर्व्य
चनं महार्थं ॥ ३२ ॥

गाधेय । गाधेरपत्यङ्गाधेयो विश्वामित्रः ह्यच इत्यनुवर्त्त ज०म०
माने इतस्थानिज इति ङक् तेन दिष्टद्वयितं मारीचं नाम

राक्षसं रामो जगाद गदितवान् रसन्तम्बदन्तम् विरसमश्राव्यमि
ति क्रियाविशेषणम् मायाचणमायया वित्तम् अस्त्रचुक्षुः अस्त्रैः
प्रतीतो रामः तेन वित्तचुक्षुचणपाविति । स्थासुं रणे स्थिति
शीलम् तस्य सेनापतित्वात् स्मरमुखः चित्तस्थासोभादीषद्भूष
नशीलवदनः नमिकम्पित्यादिना रः । उच्चैस्तराञ्जगादेति
क्रियाविशेषणम् वचनं वक्ष्यमाणस्यार्थस्य धानं भ्रुविशासीत्यच
भ्रुवित्यर्थग्रहणात् द्विकर्मकता मारीचं वचनञ्च ॥ ३२ ॥

भ० गाधेयेत्यादि ॥ रामः अपिशब्दात् लक्षणो ऽपि महार्थमुच्चैर्ब्र
चनं मारीचं जगाद । याञ्जार्थदुहेति सूत्रे भ्रुवित्यर्थस्य ग्रहणं
तेन द्विकर्मकत्वं पचादित्वाद्वा । कीदृशं मारीचं गाधेयेन विश्वा
मित्रेण दिष्टं कथितं गाधेरपत्यार्थे वाङ्माद्यत इत्यनेन अत्यादि
त्वात् षोडशः । विरसं कठोरं यथास्यात्तथा रसन्तं शब्दायमानं
मायया ख्यातं मायाचणं वित्तचुक्षुचणपाविति चणः । रणे स्थासुं
स्थितिशीलं ग्लान्नास्यादिति क्षुः । रामः कीदृशः अस्त्रचुक्षुः
अस्त्रेण ख्यातः स्मरमौषद्भूषणशीलं मुखमस्य हिंसदीपकमेति रः
॥ ३२ ॥

आत्मभरिस्त्वं पिशितैर्नराणां फलेग्रहीन् हंसि
वनस्यतीनां । शौवस्तिकत्वं विभवा न येषां प्रजन्ति
तेषां दयसे न कस्मात् ॥ ३३ ॥

ज०भ० आत्मम् । नराणाम्पिशितैर्मांसैः आत्मानम् विभर्षिं पुष्पादि
गान्धदपि प्ररीरस्थितिहेतुर्भवतीति भावः । स त्वमात्मभरिः
आत्मभरणाय फलानि गृह्णन्ति ये वनस्यतीनान् फलेग्रहीन्

फलान्निभो मुनीन् हंसि मारयसि व्रपो लुक् फलेयहिरात्मभरि
 खेति निपातिनौ । शोभवितारः शोवस्तिकाः श्वसस्तुट्चेति ठञ्
 तुडागमश्च । दारादित्वादौजागमः शोवस्तिकलन्तघेषां विभवा
 न व्रजन्ति तेषामश्वस्तनिकवृत्तीनाङ्कस्मान्न दयसे न रचसि अधी
 गर्धदयेशामिति कर्मणि षष्ठी ॥ ३३ ॥

आत्मभरिरित्यादि । त्वं वनस्पतीनां फलेयहीन् मुनीन् हंसि भ०
 फलानि गृह्णन्ति तन्मात्रभोजित्वेन स्त्रीकुर्वन्तीति सहत्सन्मा
 दित्यादिना इप्रत्ययः । फले इति सूत्रे निर्देशादेत्वं वनस्पतीनां
 मध्ये फलेयहीन् मुनीन् हंसि उन्मूलयसीति केचित् । त्वं कीदृशः
 नराणां पिशितैर्मांसैरात्मभरिः आत्मानमेव विभर्त्सति कुक्ष्या
 त्मोदराङ्गः खिरिति खिः खित्यव्याजेति मन् घेषां विभवाः सम्प
 दः शोवस्तिकत्वं भाविदिगस्थितत्वं न व्रजन्ति तेषां कस्मान्न दयसे
 समार्थेनेति कर्मणि षी शोभवः शोवस्तिकः श्वसोभवार्येति कल
 मिधानात्कणि मनीषादित्वात् त्यागमः दारस्मरेति उम् णित्ते
 त्रिरिति त्रिः तलौभावे इति त्वं देवीदासचक्रवर्त्ती तु श्वसोकेते
 श्वस्तिकः तिङ्गङ्गत्यां इजुङ्गत्वात् कृगृञ्चाप्रीति कः ततः स्वार्थे ष्णः
 अ-पत् पूर्ववदित्याह ॥ ३३ ॥

अधो द्विजान् देवयजीन्निदन्मः कुर्मः पुरं प्रेतन
 राधिवासं । धर्मी ह्ययं दाशरथे निजो नो नैवाध्यका
 रिक्वहि वेदवृत्ते ॥ ३४ ॥

अपः ॥ राक्षसः प्राह द्विजान् ब्राह्मणचक्रिवैश्यान् अयो जम०

भक्षयामः देवयजीन् देवान् यजन्ति आराधयन्ति ये तान्निहन्मः
 अचदरित्यनुवर्त्तमाने खनीत्यादिषूक्ष्मामानेष्वौणादिकेषु सूत्रेषु
 यद्यपि यजिर्न पठितस्तथापि नायजेरिः प्रकृतेश्च तदूक्षमिति व
 चनात् । जासिनिप्रहृष्टेत्यत्र सङ्घातविगृहीतविपर्यस्तग्रहणात्
 षष्ठी प्राप्तापि न भवति कर्मणः शेषत्वेनाविवक्षितत्वात् पुरन्
 गरस्येतनराणामृतनराणाम् अधिवासमवस्थानङ्कुर्मः नित्यहन
 नेन अज्ञानतुल्यम् इत्यर्थः । कस्मादेवमित्याह धर्म इति दश
 रथस्यापत्यं दाशरथिः अत इञ् हे दाशरथे हि यस्मादर्थे वर्त्तते
 यस्मादयं धर्मः आचारः निजो नित्यः न इत्यस्माकम् वेदविरुद्ध
 इति चेत् नैवाध्यकारिअहि वेदवृत्ते वेदविहितं वृत्तमिति मध्य
 मपदलोपी समासः । यद्वाह्यणानाम् उक्तमनुष्ठानन्तत्र वयं
 नैवाधिकता इत्यर्थः । अधिपूर्वात्करोतेः कर्मणि खुड् स्यसिजित्या
 दिना चिण्वदिट् ॥ ३४ ॥

अद्य इत्यादि । पूर्वापरपरामर्षान्मारीचप्रत्युत्तरमिदं वयं
 द्विजान् अद्यः भक्षयामः देवयजीन् देवपूजकान् निहन्मः । यहेरि
 मोर्धोऽयां व्रजेर्वदेरित्यादिनिर्देशात् सर्वधातुभ्य इप्रत्ययः स्यादि
 ति सूचितं तेन यजिरिति सिद्धं वातप्रमीवत् दीर्घान्तोऽयमित्येके ।
 पुर मृतमनुस्थाधिवासं अज्ञानतुल्यं कुर्मः कुरुलोपोअ इति छञ्
 उपो लोपः छञोऽदनौरे इत्युकारः हे दाशरथे हि यस्मात्
 अयमेव अस्माकं निजो नित्यो धर्मः स्वभाव आचारो वा । धर्माः
 पुण्यमन्यायस्वभावाचारसोमपा इत्यमरः वेदवृत्ते वेदविहिते
 कर्मणि नैव अध्यकारिअहि वयं नाधिकताः विधात्रा इत्यर्थः ।
 कर्मणि टी हनयहृष्टश्च इतिमिण् ॥ ३४ ॥

धर्मोऽस्ति सत्यं तव राक्षसायमन्यो व्यतिस्ते तु म
मापि धर्मः। ब्रह्मद्विपक्षे प्रणिहन्मि येन राजन्यवृत्ति
धृतकार्मुकेषुः ॥३५॥

धर्मो। रामः प्राह हे राक्षस रक्ष एव राक्षसः प्रज्ञादित्वादण
स्वार्थिका अतिवर्चन्त इति पुंलिङ्गता तवायमूर्ध्वोक्तः पराभिद्रो
हलक्षणा धर्मोऽस्तीति मत्वमेतत् किन्तु ममापि रामस्य अन्यो
धर्मोऽग्निष्टनिग्रहलक्षणा व्यतिस्ते व्यतिभवते इदमुक्तमर्थतः यद्य
प्येवमकारस्वद्वर्धो भविष्यति तथापीदानीमेव या त्वद्वर्धेण वि
द्यमानतया निष्पाद्या मा अस्यद्वर्धेणैव निष्पादकत्वेन व्यतिस्ते।
ततश्चान्यसम्बन्धिनीं क्रियामन्यः करोति इतरसम्बन्धिनीमितर
इति कर्मव्यतीहारसम्भवात् अस्तिः कर्मव्यतीहारे तद्। तथा हि
यो यदवसरे यां काञ्चित् क्रियाङ्करोति स तत्क्रियाकारीत्युप
चारात् लोक उच्यते। येन धर्मेण हेतुना ब्रह्मद्विपक्षे प्रणिहन्मि
मारयामि स व्यतिस्ते इति योज्यम् नेर्गदेत्यादिना एतज् जासि
नोत्यादिना कर्मणि षष्ठी। तथा कथन्तव धर्म इति चेदाह राजन्य
वृत्तिरिति चित्रियवृत्तिः ततो राज्ञोऽपत्यम् राजयशुरायत्थे
चेति प्रकृतिभावः। धृतकार्मुकम् इषवश्च येन सः यतः अहं
राजन्यवृत्तिः ततोऽहन्वृतकार्मुकेषुरिति धृतकार्मुकेष्विति पाठा
न्तरम् क राजन्यवृत्तिः सायुधेष्वित्यर्थः ॥३५॥

धर्म इत्यादि। रामवाक्यमिदं हे राक्षस तव अयं धर्मोऽस्ती
ति सत्यं रक्षःशब्दात् विकारसंघेत्यादिना स्वार्थे षणः नैलोक्यमि

ज०म०

म०

त्युदाहरणेन स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपीति
 सूचितं तेन पुंस्त्वं किन्तु ममापि अन्यो धर्मो व्यतिस्रो अस्तेर्व्यतीहारे
 गतिहिंमेति मं लोपोऽस्त्यसोरित्यकारलोपः यथा तव हिंसा रूपो
 धर्मोऽस्ति तथा मम हिंसकहिंसाकारित्वरूपो धर्मोऽस्ति इत्यर्थः
 धर्मं प्रकाशयति येन धर्मेण हेतुना ब्रह्मादिषस्ते तव प्रणिहन्मि कर्म
 णि धी प्राग्बन्धोण इति णत्वं । कुतस्तेऽयं धर्म इत्याह यतो राज
 न्यानां वृत्तिः धृतं कार्मुकमिषुश्च यत्र तथा भवति चत्रियाणां धनु
 र्बाणधारित्वं हिंस्रनाशार्थमेव राजन्येति मन्वर्ज्जानित्यादिना
 नलोपनिषेधः ॥३५॥

इत्थं प्रवादं युधि संप्रहारं प्रचक्रतूरामनिशावि
 हारौ । तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ बाणेन रक्षः प्रध
 नान्निरास्यत् ॥३६॥

ज०म० इत्थम् । इत्थं अनेन प्रकारेण प्रवादो अन्योन्याभिघातो यत्र
 सम्यहारे तं सम्यहारम्परस्यराभिभवन्नक्षणात्कृतवन्तौ युधि
 रणभूमौ युध्यन्ते अस्यामिति सम्प्रदादित्वादधिकरणे क्षिप राम
 निशाविहारौ रामो निशाविहारो निशाचरो मारीचश्चेत्यर्थः
 निशाचास्विहारो यस्येति समासः । अथानन्तरं रघुनन्दनो रघुवं
 शस्य नन्दयिता रामो मारीचस्त्राणेन तस्मिन्निनि सत्यपि तृणा
 य मत्वा तृणमपि नावमत्य मन्यकर्माण्यानादर इति चतुर्थी तत्र
 प्रकृष्टकुसितग्रहणङ्कर्त्तव्यम् इह माभूत् तृणमत्येति प्रधनात्प्रशा
 मात् निरास्यत् अपनीतवान् ॥३६॥

इत्यमित्यादि । उक्तप्रकारं प्रवादं तदनन्तरं युधि युद्धे म०
संप्रहारं रामनिशाविहारौ प्रचक्रतुः निशायां विहारोऽस्येति नि
शाविहारो मारीचः सम्यक् प्रहारो यस्मात् इति संप्रहारं प्रवा
दयिशेषणमित्येके अथ रघुनन्दनो राक्षसं मारीचं तृणाय मत्वा
बाणेन पधनात् युद्धात् निरास्यत् गत्यर्थमन्यडे इति चो तृणाप
मानेनैवावज्ञा गत्यते तेन तृणादेव चतुर्थी ॥ ३६ ॥

जग्मुः प्रसादं द्विजमानसानि द्यौर्वर्षुका पुष्यचयं
वभूव । निर्व्याजमिज्या ववृते वचश्च भूयो बभाषे मुनि
ना कुमारः ॥ ३७ ॥

जग्मुः । यागविघ्नकारिषु निरस्त्रेषु द्विजानां मानसानि मना ज०म०
स्त्रेव मानसानि प्रज्ञादित्वादण् प्रसादं अत्र्याकुलत्वं जग्मुः ग
तानि गमहनेत्युपधास्त्रोपः द्यौः पुष्यचयं वर्षुका वर्षणशीला व
भूव भवति स लषपतपदेत्यादिना उक्तञ् नलाकेति षष्ठीप्रति
षेधः । निर्व्याजनिर्विघ्नं इज्या यागः ब्रजयजोर्भावे क्यप् ववृते
वृत्तः लिट् भूयः पुनरपि मुनिना गाधेयेन कुमारः रामः अकृत
दारकर्मत्वात् वचो वक्ष्यमाणम्बभाषे कर्मणि लिट् त्रुवीत्यर्थ
यहणात् द्विकर्मकता वचः कुमारश्च ॥ ३७ ॥

जग्मुरित्यादि । शत्रुबधात् द्विजानां मानसानि प्रसादं अत्र्या म०
कुलत्वं जग्मुः हनगमित्युङ्लोपः द्यौः स्वर्गः पुष्यस्य चयं समूहं
वर्षुका वभूव वर्षतीति वर्षुका वृषेः शृस्थाभूकमगमेति जुकः ढघेठ
तीति सूत्रे उक्तवर्जगात् न कर्मणि षष्ठी । निर्व्याजं निर्विघ्नं यथा

स्थात्तथा मुनीनां इत्या यज्ञो ववृते निष्पन्ना यजेः शीघ्रजेति कथप्
स्त्रिधां मुनिना विश्वामित्रेण कुमारो रामः भूयः पुनरपि बभापे
ब्रुवीत्यर्थात् द्विकर्मकत्वं कुमारत्ककेलौ पचादित्वा दन् कुमारो
पालके स्कन्दे युवराजेऽश्वारके इति विश्वः ॥३०॥

महीयमाना भवतातिमात्रं सुराध्वरे घस्मरजित्व
रेण । दिवोऽपि यज्ञायुधभूषणाया द्विणीयते वीरव
ती न भूमिः ॥३८॥

ज०म० मही । भवता भूमिः पृथिवी महीयमाना पूज्यमाना अति
मात्रं सुष्ठु मस्यक् पालनादिवोऽपि स्वर्गस्य न द्विणीयते न लज्जते
किन्तु प्रतिस्पर्द्धत इति भावः द्विणी महीडिति कण्ठादिपाठाद्यक्
डित्वात्तद् अथयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकभवतीति मही
यश्चत्कार्त्तर्क्षणि लक्षारः शानच् यक अतोलीपः मक् महीय
मानेति रूपं सुराध्वरे सुरानुद्दिश्य योऽध्वरो यज्ञः क्रियते तत्र
ये घस्मराः अदनशीलाः राक्षसाः सृष्टस्यदः क्स्मरत्तेपात्रित्वरेण
जयशीलन भवता इण्णश्रजीत्यादिना करप् वज्ञायुधभूषणा
याः शक्र एवालङ्कारो यस्याः दिवः वीरवती लक्ष्मी वीरो यस्या
भूमाविति ॥३८॥

भ० महीय्येत्यादि । भूमिर्दिवोऽपि स्वर्गादपि न द्विणीयते न लज्जते
तामपि स्पर्द्धत इत्यर्थः यतो भवतातिमात्रं अतिशयेन वीरवती
प्रशस्तवीरान्विता अतएव लोकैर्न महीयमाना पूज्यमाना महीड्वृ
द्धिपूजनयोः द्विणीड्लज्जायां आभ्यां कण्ठादित्वात् नमस्तपोव

रिव इत्यादिना क्वः कीदृशेन भवता सुराध्वरे देवानां यज्ञे घ
स्मराणां वज्रभक्षणशीलानां राक्षसानां जित्वरेण लघसौभचे इ
त्यस्मात् घसम्बद्धः क्वर इति क्वरः च्चरप्सृजीनेति जेः च्चरप् ख
स्यतन्पितीत्यनेन तन् दिवः कीदृश्याः वज्रमायुधमस्येति वज्रायु
ध इन्द्रः स एव भूषणं यस्याः इन्द्रो यथा दिवः परिपालकस्तथा त्वं
भूमरितिभावः । आयुष्यतेऽनेनेति आयुधं इजुडन्तात् कृगृञ्जाप्री
जुड इति कर्त्तरि विहितप्रत्ययः करणेऽपि बोध्यः । कृद्धोः कभावे
इत्युक्तेरन्यत्रापि प्रयोगत इत्युक्तेः ॥ ३८ ॥

बलिर्बबन्धे जलधिर्ममन्ये जह्रेःऽमृतं दैत्यकलं वि
जिग्ये । कल्पान्तदुःस्था वसुधा तथोहे येनैष भारोऽ
तिगुरुर्न तस्य ॥ ३९ ॥

बलिर्बबन्धे संक्षेपेण स्तुतिमाह । येन भवता बलिर्बबन्धे बद्धः जल ज०म०
धिर्ममन्ये मथितः मन्दरं दोर्भिर्गृहीत्वा मन्यविलोडन इत्यस्य
रूपम् संयोगान्तत्वात्सिद्धोऽकित्त्वे अनुनासिकलोपो न भवति जह्रे
ऽमृतम् चतम् स्त्रीरूपधारिणा दैत्यबलम्विजिग्ये विजितमने
कधा संलिटोर्जेरिति कुलम् एरनेकाच्च इति यणादेशः तथा क
ल्पान्ते प्रलये दुःस्था दुःस्थाना वसुधा पृथिवी ऊहे उद्धृता वराह
रूपिणा वहेर्यजादित्वात्सम्भारणम् तस्य भवत एष भारो
मुनिजनरक्षणम् अतिगुरुर्न भवति सर्वत्र कर्मणि लिट् ॥ ३९ ॥

बलिरित्यादि । येन भवता वामनावस्थायां बलिनामासुरो म०

वबन्धे बद्धः जलधिः समुद्रो ममन्धे मथितः मन्धेः स्थात्थपित् कि
 देति किद्भावपचे उडो लोपाभावः स्त्रीरूपेण असुरगृहीतम
 मृतं जहे हतं दैत्यवंशो विजिग्ये विजितः जेर्गिः सन्धोः श्रुध्वोरण
 चीति यत्वं कल्पान्ते प्रलयकाले दुःस्था जलश्लोविता वसुधा पृथि
 वी वराहरूपेण ऊहे उद्धता भर्व्वच कर्ष्णि ठीवहेर्धजादित्वात्
 व्यथग्रहेति खेर्धिः ग्रहस्वपाद्योरिति प्रकृतेर्जिः दुःखेन तिष्ठतीति
 दुःखा हनजनादिति डः स्वस्युक्तशसिविभर्गस्य वा लोपो मनीषा
 दित्वात् तस्य भवत एष भारो मुनिरक्षणरूपा नातिगुरुर्भवति
 ॥३६॥

इति ब्रुवाणो मधुरं हितञ्च तमाञ्चिह्नैथिलयज्ञ
 भूमिं । रामं मुनिः प्रीतमना मखान्ते यशांसि राज्ञां
 निजिघृक्षयिष्यन् ॥४०॥

ज०म०

इति ब्रु। इति यथोक्तप्रकारेण मधुरं आत्रसुखंहितं च ब्रुवा
 णो अभिदधानः लक्षणहेलोरिति शानच् मुनिः प्रीतमनाः मखा
 न्ते यज्ञावसाने तं राममैथिलस्य यज्ञभूमिं आञ्चिहत् गमित
 वान् मिथिलानां राजेति जनपदशब्दात् क्षत्रियादत्रित्यच्च तस्य
 राजन्यपत्यवदित्यतिदंशादञ् अहिगतौ इदितो नुम् प्रयोजक
 व्यापारे णिच् लुङ् आट् चङि णिलोपः द्विर्वचनेऽचीति स्थानि
 वङ्गावादजादेर्दितीयस्थेति हिशब्दस्य द्विर्वचनम् नन्द्रा इति नका
 रस्य प्रतिषेधः अभ्यासकार्यम् आञ्चिहदिति रूपम् । राज्ञां यशां
 सि निजिघृक्षयिष्यन् निग्रहीतुमभिभवितुमेषयिष्यन् ग्रहेः सन् स

नि ग्रहगुहोश्चेति इट्प्रतिषेधः द्विर्वचनादिः रुदविदेत्यादिना
सनः कित्तम् ग्रहज्योत्यादिना सम्यसारणम् ढलभष्भावौ गका
रस्य घकारः कत्वषले पश्चाच्छिच् तदन्ताङ्गविव्यत्सामान्यविवक्षा
यां लट् तेन भविव्यदनद्यतने लुङ् न भवति ॥४०॥

इतीत्यादि। उक्तप्रकारेण मधुरं हितं ब्रुवाणो मुनिः प्रीतमना भ०
मखस्य यज्ञस्थान्ने तं रामं मैथिलस्य जनकस्य यज्ञभूमिं आञ्जि
हत् प्रापयामास राज्ञां यज्ञांश्चि नियहीतुं अभिभवितुं इच्छां कार
थिव्यन् अर्थात् राम एव प्रयोज्यकर्त्ता मिथिलनाया राजा मैथिलः
विकारसंघेति षणः अहिङ्गतौ इदितो नुण् जिः प्रेरणे जिश्रीत्यङ्
नाजन्तादेरिति स्यादौ नवद्रोऽथे इति निषेधात् हिशब्दस्य द्वित्वं
खेर्झभखथेति हस्य जः जेर्लोपः ग्रहेः सनि नेमुगुह इतीम्निषेधः
ग्रहस्वपेति जिः होढः झभान्तस्यादिजवामिति घः षढोः कः से
इति ढस्य कः किल्लादिति षः मनयङ्गन्तोद्विः खेराद्यचो लोप्यः
झभखथेति खेर्घस्य जत्वं चकारस्य अत्वच्च ख्यस्येत्सनि ततो जिः
ततः स्यतृः ॥४०॥

इतः स्र मित्रावरूणौ किमेतौ किमश्विनौ सोमरसं
पिपासू। जनं समस्तं जनकाश्रमस्थं रूपेण तावौजिह
तां नृसिंहौ ॥४१॥

इतः । एतौ तत्रागतौ नृसिंहौ नरौ सिंहाविव जनकाश्रमस्थं ज०म०
जनं रूपेण स्वरूपतया औजिहतामितर्कङ्कारितवन्तौ ऊहवितर्कं
इत्यस्माद्गतोः ष्यन्तात् कर्त्तुः क्रियाफलाविवक्षायां णिचश्चेति
तङ् न भवति चङि णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् अजादेर्द्वितीये

ति द्विर्वचनम्। ऊहमाह मित्रावरुणौ आदित्यवरुणौ देवता
 द्वन्द्वे इत्यानङ् तयोर्भ्रह्मणुभावत्वात् सोमरसग्निसू पातुमिच्छ
 न लोकेति पठोप्रतिषेधः एतावागतौ आङ्पूर्वस्येणो निष्ठायां
 रूपं किमयिनौ अश्विनीकुमारौ सोमरसग्निसू एताविति एव
 ज्ञानम् औजिहतां सुगब्द इति पाठे एतौ सुमित्रे तियाठः एतौ
 स मित्रेति सशब्दो निपातः पादपूरणार्थः ॥ ४१ ॥

भ० इत इत्यादि। तां नृसिंहै मनुष्यश्रेष्ठौ रामलक्ष्मणौ रूपेण
 मोन्दर्थेण समस्तं जनकाश्रमस्यं जनं औजिहतां वितर्क कारित
 वनौ ऊहङ् वितर्के त्रिः प्रेरणे त्रिश्रोत्यङ् नाजन्तादेरिति निषे
 धात् हेर्दिलं घोत्रौञ्जेरिति ज्ञानार्थत्वात् कर्त्तुः कर्त्तृत्वं। वितर्कमा
 ह किमतौ मित्रावरुणौ सूर्यावरुणौ सोमरसं पातुमिच्छावन्तौ
 इतः स अमुं देशं प्राप्तवन्तौ द्रुण्गतां को स्नेहातीते इति की कि
 स्वा एतौ अश्विनौ अश्विनीकुमारौ नासत्यदमौ नासत्यस्यैव दस
 यस्मत्तौ तौ नामतोऽश्विनाविति मार्कण्डेयपुराणं। केचित्तु सश
 ब्दः पादपूरणे इतोऽस्मिन् देशे एतौ आगता आङ्पूर्वादिणः त
 इत्याङ्गः। मित्रश्ववरुणश्चेति द्व द्वे सहचरितदेवताद्वन्द्वे पूर्वपद
 स्यादन्ततानिपातनात् देवीदासचक्रवर्त्ती तु एकादश इत्युदाह
 रता विश्वराजोऽदेत्यस्य योगविभागात् क्वचित् समासे पूर्वपद
 स्य दीर्घत्वं सूचितमित्याह ॥ ४१ ॥

अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तत् येनार्हिदहैत्यपुरं पि
 नाकी। जिज्ञासमानो बलमस्य वाक्कोर्चसन्नभांशी
 द्रघुनन्दनस्तत् ॥ ४२ ॥

अजिय । येन धनुषा दैत्यपुरं पिनाकी महादेव आर्हिदत् ज०म०
 हिंसितवान् अर्हेः स्वार्थिकष्यन्तात् चङ्गि अजादेर्द्वितीयस्येति दि
 शब्दे द्विरच्यते रेफस्य प्रतिषेधः तद्भुनुः तं रामञ्जनकः अजिय
 हत् बोधितवान् अनेन धनुषा त्रिपुरन्दग्धमिति ग्रहेर्हेतुमण्यन्ता
 चङ्गि षिलोपः षौ चङ्गि इस्वः सन्वद्वावादिस्वमग्रहस्य बुद्धार्थत्वात्
 गतिबुद्धीत्यादिना रामस्य कर्मसंज्ञा । अस्य रामस्य वाङ्मोर्भुजयो
 र्वलञ्जिज्ञायमानो जनकः एवभूतन्धनुःहसन् स्मयमानो रघुन
 न्दनो रामः अभाङ्गीत् भगवान् भञ्जेर्लुङ्गि सिचि हलन्तलक्षणा
 वृद्धिः तत्र हि हल्ग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तम् ॥ ४२ ॥

अजियहदित्यादि । जनको राजा तं रामं तद्भुनुरजियहत् भ०
 ग्राहयामास धातूनामनेकार्थत्वात् ग्रहिरत्र ज्ञानार्थ इत्यन्ये
 षोऽजौञ्जरिति प्रथोज्यकर्त्तुः कर्मत्वं ज्यञ्जुङ्ःस्व इति इस्वः खेः सन्व
 दिति सन्वत् येन धनुषा पिनाकी शिवो दैत्यानां पुरं त्रिपुरं
 आर्हिदत् हतवान् अर्हक्वधे स्यादौ नवद्वेऽये इति निषेधात् दे
 र्दित्वं केचित्तु धनुषा प्रथोज्यकर्त्ता घातयामास इत्यर्थमाहुः
 जनकः कीदृशः अस्य रामस्य वाङ्मोर्वलं जिज्ञायमानः ज्ञानुमि
 ष्कन् स्मृद्भग्ननुञ्जेति सनन्तञ्चो मं हसन् लीलयैव तद्भुनुरभा
 ङ्गीत् भन्जोघौ मोटने व्यासिः अनिमत्वात् ब्रजवदेति त्रिः चङ्गि
 ति षुङ् ॥ ४२ ॥

ततो नदीष्णान् पथिकान् गिरिज्ञानाङ्गायकान्
 भूमिपन्तेरयोध्यां । दित्सुः सुतां योधहरैस्तुरङ्गैर्व्यस
 र्जयन्मैथिलमर्त्यमुख्यः ॥ ४३ ॥

ज०म० ततो । धनुर्भङ्गादनन्तरमहानयमिति ज्ञात्वा जनकः सुतान्दु-
 हितरन्दिषुः दातुमिच्छुः ददातेः सनिमीमेत्यादिना अच इस्
 द्विर्वचनम् अचलोप इत्यभ्यासलोपः सख्येति तत्वम् सनाशंसभिच
 उः भूमिपतेर्दशरथस्य आज्ञायकान् आह्वयन्ति आकारयन्ती
 ति कर्त्तरि ण्वल् आतो युक् कृत्ययोगे भूमिपतौ कर्मणि षष्ठी तान्
 अयोध्यां व्यसर्जयत् विसर्जितवान् विपूर्वस्य ह्यजेर्हेतुमण्यस्य
 लङ्ङि रूपं गत्यर्थत्वात् द्विकर्मकता । नद्यां स्नान्तीति नदीष्णाः सु
 पिस्व इति योगविभागात्कः आतो लोपः निनदीभ्यां स्नातेरिति
 षत्वम् नदीन्तरीतुङ्कुञ्जान् इत्यर्थः । पथिकान् पथि कुञ्ज
 लान् तत्रकुञ्जलः पथ इति ठक् गिरिज्ञान् यथाप्रदेशज्ञिरिज्ञान्
 इगुपधेत्यादिना कः तुरङ्गैः अश्वैः करणभूतैः युध्यन्त इति योधाः
 पचाद्यच् तानाहर्तुं चमैः वयसि चेत्यच् । इषिमृगिष्णामिदमि
 लूपपूर्वभ्रलक्षित्यौषादिकस्तन् । चिद्यन्ते प्राणिनो ऽस्मिन्निति
 मर्त्यां भूर्लोकः तत्र भवा मर्त्या मनुष्या दिगादे राकृतिगणत्वात्
 यत् आकृतिगणत्वस्य लिङ्गं देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्य इति नि
 र्देशः मुखमेव मुख्यः प्रधानम् शाखादिभ्यो यः । मर्त्यानामुख्यो
 मर्त्यमुख्यः मैथिलश्चासौ मर्त्यमुख्यश्चेति विशेषणसमासः जनक
 इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

भ० तत इत्यादि । धनुर्भङ्गानन्तरं मिथिलासम्बन्धिमनुष्यश्रेष्ठो
 जनकः रामाय सुतां दिक्षुर्दातुमिच्छुः सन् भूमिपतेर्दशरथस्य
 आज्ञायकान् दूतान् तुरङ्गैरयोध्यां व्यसर्जयत् प्रेरयामास तुर
 ङ्गैः कीदृशैः योधहरैः योधान् हर्तुं चमैः ह्यजः पचादित्वाद्दन् वयो
 बोधकवहनार्थे ऽनिति क्रमदीश्वरादयः एतेन शीघ्रगमनं दर्शितं

ब्रह्मजदेत्यादिना तुरङ्गो निपातितः किम्भूतान् नदीष्णान् नदीस
 नारणकुशसान् नदीस्नातिनिस्नात्तीर्दाक्ष्ये इतिरामानन्दसूत्रेण
 मनोषादित्वात् वा षत्वं नदीष्णो नदीश्च इति पुरुषोत्तमः । प
 न्यानं गच्छति वेत्ति वा इति निपातनादकः षणान्तात् स्वार्थे को
 वा पथि कुशलः पथक इति केचित् गिरिं जानन्तीति गिरिश्चा
 हनजनादिति डः ॥ ४३ ॥

क्षिप्रं ततोऽध्वन्यतुरङ्गयायी यविष्ठवदुद्धतमोऽपि
 राजा । आख्यायकेभ्यः श्रुतसूनुवृत्तिरग्लानयानोमि
 थिलामगच्छत् ॥ ४४ ॥

क्षिप्रम् । आख्यान्ति कथयन्ति ये ते आख्यायकास्तेभ्यः श्रुता ज०म०
 सूनुवृत्तिर्येन स राजा दत्तरथः सूयत इति सूनुः पुत्रः दाभाभ्या
 चुरिति वर्त्तमाने सुवः किञ्चेत्यौणादिको नुप्रत्ययः । ततोऽमन्त
 रमेव क्षिप्रं शीघ्रं स्थायितस्त्रीत्यादिना रक् क्रियाविशेषणञ्चैतत्
 मिथिलामगच्छत् भरतश्चतुष्प्राभ्यां सहेत्यर्थाद्नुषक्तव्यं गर्भिल
 ङ्ङि इषुगमियमाङ्ङः अध्वानम् अलङ्कामिनो ये तुरङ्गा अश्याः
 ते अध्वन्याः अलङ्कामीत्यस्मिन्नर्थे अध्वनोयत्वाविति यत् येचा
 भावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः तैः साधु यातीति साधुकारिणि
 णिनिः अध्वन्यतुरङ्गयायी एवञ्च कृत्वा अग्लानयानः न विद्यते
 स्नानं ग्लानिर्धस्मिन्याने तत् अग्लानं अग्लानं यानं यस्य तादृ
 शैस्तुरङ्गैः सुखयानः ग्लानेति भावे निष्ठा संयोगादिरात इति

नलम्। वृद्धतमोऽपि यविष्ठवत् युवतम इव युवशब्दखेष्ठनि
खूलदूरेत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वस्य च गुणः पञ्चान्तेन
तुल्यम् इति वतिः ॥ ४४ ॥

भ० चिप्रमित्यादि । ततोऽनन्तरं आख्यायकेभ्यः श्रुता सूनाः पुत्रस्य
वृत्तिर्व्यवहारो येन स राजा दशरथः मिथिलां जनकपुरीं शीघ्र
मगच्छत् कीदृशः अध्वन्यैसुरङ्गैर्यातीति यहादित्वास्मिन् शीला
र्षे णिन्नित्येके आवश्यकेषिन् इति केचित् अध्वानमत्यर्थं गच्छती
ति ष्यः अनिलविवक्षया न त्रिः मन्वर्जानवर्मेति नलोपाभावः
अध्वनि कुशलोऽध्वन्यो वा वृद्धतम इति अयमेषामतिशयेन वृद्धो
ऽपि यविष्ठवत् प्रकृष्टयुववत् गुणाद्वेष्टेयस्य इतीष्टः वाढान्तिकेति
यूनो यवादेशः जीमंशुडिन्नेकाच इति डित्वात् टेलोपः । अस्मान्
मक्लिष्टं यानं यस्य म्लैकान्तिषंचये ऋः यलयुक्तादन्तलात् स
न्वाद्यारिति ऋस्य नलं ॥ ४४ ॥

वृन्दिष्ठमाचीं दसुधाधिपानां तं प्रेष्ठमेतं गुरुवद्ग
रिष्ठं । सदृङ्गहान्तं सुहृताधिवासं वंदिष्ठकीर्त्तिर्यश
सा वरिष्ठं ॥ ४५ ॥

ज०म० वृन्दिष्ठम् । तं राजानमेतमायातञ्जनक आचीत् पूजितवान्
अर्चैर्लुङि रूपम् वृन्दिष्ठं वृन्दारकतमग्रश्रुतममित्यर्थः केषा
म्बसुधाधिपानामृषीपतीनाम् प्रेष्ठमियतमम् गुरुवत् गुरुणा
तुल्यस्वर्त्तमानङ्गरिष्ठम् गुरुतमम् सदृक् समानान्यथोक्षेत्युपसं
ख्यानाद्गुणेः किप् ह्रदिशब्दश्चायम् नाच दर्शनक्रिया विद्यते ।

अभिजनादिभिस्तुल्यो जनक इत्यर्थः महान्तम् महानुभावसदृ
 शास्य महान्तं सुकृताधिवासं सुकृतनिलयम् अधिवसत्यस्मि
 क्षिति अधिकरणे घञ् वंदिष्ठा वज्रसूतमा कीर्त्तिर्यस्य स वंदिष्ठ
 कीर्त्तिः यत्रसा वरिष्ठं गुरुतमम् अत्र वृन्दारकप्रियगुरुवज्रलो
 रूणामिष्टनि यथासङ्गमिच्छिरेत्यादिना वृन्दप्रगरवंहवर इ
 त्येते आदेशा भवन्ति ॥ ४५ ॥

वृन्दिष्ठमित्यादि । अर्थात् जनकस्तमागतं दशरथं आर्षीत् म०
 पूजितवान् किञ्भूतं वसुधाधिपानां राज्ञां मध्येवृन्दिष्ठं प्रशस्ततमं
 प्रेष्ठं प्रियतमं गुरुवत् उपदेष्टृवत् पितृवदा गरिष्ठं गुरुतमं महा
 न्तं महाशयं सुकृतानि पुण्यानि अधिवसन्त्यस्मि क्षिति आधारे घञ्
 यत्रसा वरिष्ठं गुरुतमं वृहन्नममित्यर्थः । जनकः कीदृशः सदृक्
 अर्थात् दशरथस्य समान इव दृश्यते योऽसाविति तदादिभवत्
 समानेति किप् समानेदमिति सादेशः सदृशानां महान्तमित्यन्ये
 वंदिष्ठा वज्रसूतमा कीर्त्तिर्यस्य स तथा वृन्दिष्ठादौ गुणादेष्टेयस्य
 इतीष्टः वाढान्तिकेत्यादिना वृन्दारकप्रियगुरुवज्रलोरूणां वृन्द
 प्रगरवंहवरादेशः श्रीमंश्चेति छित्तात् टर्लोपः प्रेष्ठमित्यत्र एका
 चत्वाच्च छित्तं ॥ ४५ ॥

त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्तमध्यासयन्नासनमेक
 मिन्द्रः । विवेकदृशत्वमगात्सुराणां तं मैथिलोवाक्य
 मिदं वभाषे ॥ ४६ ॥

त्रिवर्ग । तन्द्रशरथमैथिलो जनकः वाक्यमिदं वभाषे ब्रवीत्यर्थं ज०म०

ग्रहणात् द्विकर्मकता किन्तदाक्यमित्याह असाविन्दो भवन्तम्
 एकासनमथासयन् आरोपयन् विवेकदृश्यत्वमगादिति सम्बन्धः
 आसनस्याधिधीदित्यादिना अधिकरणे कर्मसंज्ञा भवन्मिति
 गतिबुद्धीत्यादिना आक्षेपरण्णन्तावस्थायामकर्मकत्वात् । पार
 ङ्गामीत्यस्मिन्वाक्ये अवारपारेत्यादिना पारशब्दात् खः तत्र
 विगृहीतविपर्यस्तग्रहणात् चिवर्गस्य धर्मार्थकामस्य पारीण
 मिति षष्ठीसमासः चिवर्गपारीणभवन्तं सुराणामध्ये स एवै
 को विवेकदृश्यत्वं विवेकज्ञतामगात् इणोर्गा लुङि गतिस्थेत्या
 दिना सिधो लुक् विवेकन्दृष्टवानिति दृष्टेः क्विप् ॥ ४६ ॥

भ० चिवर्गेत्यादि । मैथिलो जनकः तं दशरथं ददं वाक्यं वभाषे
 त्रुवीत्यर्थत्वात् द्विकर्मकता किन्तदित्याह भवन्तमेकमासनमथा
 सयन्नुपवेशयन् इन्द्रः सुराणां विवेकदृश्यत्वं सदसद्देदृश्यत्वं अ
 गात् प्राप्तवान् कोदृशं चिवर्गस्य पारं गच्छतीति ङघेकादिति
 षीमः चिवर्गो धर्मकामार्थैरित्यमरः । असाविति बुद्धिस्थानि
 दर्शनं विवेकं दृष्टवानिति चासुसिति क्विप् भवन्मिति अध्यासेः
 प्राग्विवक्षितकर्मत्वादकर्मकत्वेन प्रथोज्यकर्तुः कर्मत्वं आसन
 मिति कर्मक्रियेत्यादिना आधारस्य कर्मत्वं ॥ ४६ ॥

हिरण्मयी शाललतेव जङ्गमा च्युता दिवः स्यात्सुरि
 वाचिरप्रभा । शशाङ्कान्तेरधिदेवताकृतिः सुता ददे
 तस्य सुताय मैथिली ॥ ४७ ॥

अ०म० हिर ॥ तस्य दशरथस्य सुताय रामाय सयत इति सुतः

सुप्रसवस्यैरित्यस्मात् कर्मणि निष्ठा सुता मैथिली सीता इ
 दे जनकेनेत्यर्थात् कर्मणि लिट् मैथिलस्त्रापत्यं अतद् इत् तद्
 नाहितो मनुष्यजातेरिति ङीष् । रामस्य ष्येष्ठत्वात्तस्यैव कवि
 ना परिषय उक्तः न शेषाणाम् तेन अन्या अपि तदैव दुहित
 रो दत्ताः हिरण्मयी सुवर्णनिर्मितेव साललता वृक्षलता सुवर्ण
 हविलात् तस्याः हिरण्यविकार इति मयटि दाण्डिनायनेत्या
 दिना यलोपनिपातनम् । जङ्गमा सञ्चारिणी नतु स्यावरा अ
 त्यर्थङ्गच्छतीति यङि नुगत इति मुक् यङुन्नात्पचाद्यचि यङो
 ऽचिचेति यङो लुक् श्युता दिवः आकाशात्पतिता अचिरप्रभेव
 विद्युदिव तेजस्त्रित्वात् तन्वीत्वाच्च किन्तु स्यात्पुरचञ्चला सा तु च
 च्चलेति व्यतिरेकः ऊङुत इति ऊङ् न भवति क्रियाशब्दत्वात्
 तच्च मनुष्यजातेरिति वर्त्तते शशाङ्ककान्तेर्याधिदेवता अधि
 ष्ठात्री देवता तस्या आकृतिर्यस्याः सौम्यत्वात् आक्रियते अनये
 त्याकृतिः संस्थानम् अकर्त्तरिकारकेति स्त्रियां क्तिन् ॥ ४७ ॥

हिरण्मयीत्यादि । अर्थात् जनकेन तस्य दशरथस्य सुताय मैथि
 ली सुता इदे मैथिलस्त्रापत्यं स्त्रीति ष्याः यदा मिथिलायां नगर्यां
 अर्थात् मिथिलास्यभूभागे जाता अथो निसम्भवत्वात् पार्थिवीत्य
 र्थः अथो निसम्भवत्वेन दिव्यत्वात्सूक्ष्मत्वं सूचितं रामसमीपे सीता
 कीदृशी हिरण्मयी स्वर्णमयी सालवृक्षसम्बन्धिनी लतेत्र एतेन रा
 मस्य सालवृक्षतुल्यत्वं सूचितं मयटि हिरण्यस्य यलोपो निपात
 नात् जङ्गमा सञ्चारिणी अन्या लता स्थिरेति विशेषः यद्यपि
 गत्यर्थाद्भ्रूतायां यङुस्त्रात्तथापि जङ्गमशब्दोऽयं ऋठः दिव
 ष्यता अचिरप्रभा विद्युदिव स्यात्सुः स्थितिशीला विद्युच्चञ्चला

इति विज्ञेयः स्वास्त्रास्त्रेति सुः अतिशोभ्यतात् चन्द्रकानोरधिदेव
ताया अधिष्ठातृदेवताया इवाकृतिर्यस्याः ॥४७॥

सख्यां ततो विश्वजनीनवृत्तिस्तामात्मनीनामुदवो
ढ रामः । सद्रत्नमुक्ताफलभर्मभूषां संवहयन्तीं रघु
वंश्यलक्ष्मीं ॥ ४८ ॥

अ० म० लभ्याम् । ततो दानानन्तरम् लभ्यान्तामात्मनीनाम् आत्मनेहि
तां आत्मविश्वेति खः रामः उदवोढ वहेः स्वरितेत्तात्कर्तुः क्रिया
फलविवक्षया तद् विश्वजनीना विश्वजनाय हिता वृत्तिः प्रवृत्ति
र्यस्य रामस्य स पूर्ववत्सः सती उत्कृष्टा रत्नादिशोभा यस्याः
तैरलङ्कृतत्वात् तां सद्रत्नमुक्ताफलभर्मभोभाभर्म स्वर्णं सर्व
धातुभोमनिन् भर्मभूषामिति पाठान्तरम् सद्रत्नादिभूषा अल
ङ्कारो यस्या इति योज्यम् गुरोश्चहल इत्यकारः संवहयन्तीं
सम्बलामतिस्त्रिराङ्गर्वाणाम् बङ्गलशब्दात्तत्करोतीति णिचि
इष्टवद्भावात् प्रियस्त्रिरेत्यादिना वंहादेशः पश्चात्तदन्तस्य सम्प
त्त्यस्य साधनेन योगः कामित्याह रघुवर्ग्यलक्ष्मीमिति रघुवर्गे
भवाम्बिभूतिस्वर्गान्ताचेत्यनुवृत्तौ अशब्देयत्खावन्यत रक्षामिति
यत् ॥४८॥

अ० लभ्यामित्यादि । ततोऽनन्तरं आत्मने हितां सख्यां तां सीतां
राम उदवोढ उत्पूर्ववहः परिणये सहवहोऽदोढीति अत
श्रीत्वं दम्भवत्वात् भलाभावः विश्वेषां जनानां हिता वृत्तिर्भव

हारी यस्य विकारसंघेत्यादिना हितार्थे ईनः मन्वर्ज्जेत्यादिना
 आत्मनो नलोपाभावः । सङ्गानि मुक्ताफलानि भर्माणि भूषा
 अक्षारोयस्याः शोभामिति पाठे तैः शोभते पचादित्वादनृसती
 वर्त्तमाना रत्नादीनां शोभा यचेति वा । हेम स्वर्णं जातरूपं सु
 वर्णं भर्मां हाटकं ज्ञातकुम्भमिति इत्यायुधः रघुवंश्यालक्ष्मीं संवं
 हयनीं सम्यक् वज्रलीकुर्वतीं सेःकृत्याख्यानेजिः वाढाम्नि केति
 वंहादेवः ॥ ४८ ॥

सुप्रातमासादितसम्पदं तद्वन्दारुभिः संस्तुतमभ्य
 योर्ध्वं । अश्वीयराजन्यकहास्तिकाढ्यमगात्पराजं बल
 मध्वनीनं ॥ ४९ ॥

सुप्रातेति । विवाहं निर्बन्धं प्रभाते अयोध्याभिमुखनादलन्द्वं ज०म०
 रथस्यागात् गतवत् । सुप्रातन्निरुपद्रवत्वात् शोभनम्रातर्द्दिन
 मुखं यस्य बलस्य । सुप्रातसुषेत्यादिना समासान्तद्विषोपस्य नि
 पात्यते । आसादितसम्पदम्राप्तहर्षं प्रमदसम्पदौ हर्ष इतिविपा
 तनम् । वन्दारुभिः संस्तुतं कृतसवम् अभ्ययोध्यम् अयोध्याभि
 मुखम् अभिप्रतीआभिमुख्य इति अव्ययीभावः । अश्वानां समूहो
 अश्वीयं केनाश्वभ्यांयच्छाविति च्छः राजन्यानां क्षत्रियाणां स
 मूहो राजन्यकम् । गोषोषेत्यादिना बुज् प्रकृत्याकेराजन्यमनु
 व्ययुवान इति प्रकृतिभावादपत्ययकारक्षोपो न भवति । इक्षि
 नां समूहो हास्तिकम् अक्षितहसीति ठक् । एषां सेनाङ्गत्वात्
 दन्दएकवद्भावः तेनाव्यमुपचितमिति तृतीयेति योगविभागात्
 मासः । सह राज्ञेति विष्टुश्च वाकस्यवचने योगपद्ये वाच्यी

भावः । अथयीभावेचाकाल इति सभावः अनश्नेति टच् समा
 सान्तः । अध्वनीतमध्वानमलङ्कामीत्यध्वनोयत्सौ आत्माध्वनौ
 ख इति प्रकृतिभावः ॥ ४६ ॥

भ० सुप्रातमित्यादि । तदसं दशरथसैन्यं अभ्यद्योध्यं अयोध्याम
 भिमुखीकृत्य अगात् दण्डगात्र्यां शोभनं प्रातर्यस्य तत् सुप्रातं
 निश्चिन्तत्वात् निपातनेन स्वार्थे ष्येन वा साध्यं । आसादितः प्राप्तः
 सन्नदो हर्षो येन वन्दारुभिः स्तुतिपाठकैः संस्तुतं वदिङ्नुत्यभिवा
 दयोः श्रुवन्द आरुः अश्वराजन्यहस्तिनां समूहेन आद्यं प्रभूतं वि
 कारसंघेत्यादिना समूहार्थे अश्वादीयः राजन्यहस्तिभ्यां कण्
 राज्ञा सह विद्यमानं सराजं राजसहितं अनवशिष्टं युगपदा इत्य
 र्थः । वःकसामीष्येति साकल्ये यौगपद्ये वा अथयीभावः अनदत्यने
 नाप्रत्ययः । सहः सोऽकाले इति सः अध्वानमनुगच्छति ढधेका
 दिति ईनः मन्वर्जानित्यादिना नलोपाभावः ॥ ४६ ॥

विशङ्कटो वक्षसि वाणपाणिः सम्यन्नतालद्वयसः पु
 रस्तात् । भीष्मोधनुष्मानुपजान्वरत्निरैति स रामं पथि
 जामदग्न्यः ॥ ५० ॥

ज०म० विज्ञेति ॥ एवमस्य गच्छतः पथि मार्गे सप्तम्यां भस्य टैर्लोपः
 पुरस्तादयतः अस्तातीचेति पूर्वस्य पुरादेशः । रामोजाम
 दग्न्यः जमदग्नेरपत्यं रामोऽयम् गर्गादिपाठाद्यञ्च स ऐति स
 आगतवान् आङ्पूर्वादिषो लट् एत्येधत्पूट्स्वितिवृद्धिः । विश
 ङ्कटो वक्षसि विशाल उरसि वेः शालच्छंकटचाविति शङ्कटच् ।

वाणः पाणावस्येति वाणपाणिः प्रहरणार्थेभ्य इत्यादिना सप्तम्य
 न्तस्य परनिपातः। सम्पन्नोनिष्पन्नोयस्तालवृक्षः स प्रमाणं यस्य
 स तथोक्तः प्रमाणे द्वयसच्। भीयते अस्मादिति भीष्मः भियः
 षुमेति श्रौणादिको मक्प्रत्ययः वा षुगागमश्च। भीमादयो
 ऽपादान इत्यपादाने साधुः। धनुश्चान् धनुषा युक्तः संसर्गे
 मतुप्। जानुनोः समीपमुपजानु सामीप्येऽव्यधीभावः उपजानु
 अरन्निर्यस्य स तथोक्तः प्रलम्बवाङ्कित्यर्थः ॥ ५० ॥

विशङ्कटइत्यादि। अथ जामदग्न्यः परशुरामः पुरस्तात् पूर्व
 स्तां दिशि अग्रतो वा पथि रामं ऐति स्म आगतः जमदग्न्ये रपत्य भ०
 मिति गर्गादित्वात् षष्णः पुरस्तादिति दिक्शब्दाद्दिग्देवकालेस्ता
 दिति स्तात्पूर्वाधरावरा इति पुरादेशः। वक्षसि विशङ्कटोवि
 शासः वाणः पाणौ यस्य वाणयुतः पाणिर्यस्येति वा। सम्पन्नोवि
 शासोयस्तालवृक्षः स परिमाणं यस्य दत्तमात्रद्वयसम्माने इति
 द्वयसः विभेत्यस्मात् भीष्मो निपातनात्। धनुश्चान् प्रशस्तधनुर्युक्तः
 मतुरस्यर्थे जानुनोः समीपमुपजानु तचारन्निर्यस्य दीर्घवाङ्क
 त्वात् अरन्निसु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना इत्यमरः। रत्नरत्नी
 स्त्रियौ हस्तौ बद्धमुष्टितताङ्गुली इत्यमरमाला ॥ ५० ॥

उच्चैरसौ राघवमाह्वतेदं धनुः सवाणं कुरु माति
 यासीः। पराक्रमज्ञः प्रियसन्ततिस्तं नम्रः क्षितीन्द्रो
 ऽनुनिनीषुर्बुधे ॥ ५१ ॥

ज०म० उचैः॥ उचैर्महता ध्वनिना राघवव्याघ्ररथं एवमक्षयमा
 षमाङ्गत आङ्गतवान् स्रङ्गायामाङ्ग इत्यात्मनेपदम् आत्मने
 पदेष्वन्यतरस्यामिति श्रिरङ् । धनुः सवाणङ्गुह धनुषि वाणमा
 रोप्य युद्धाय सञ्जीभवेत्यर्थः मातिषासीः मातिक्रम्य गमनङ्गा
 र्धीः यातेर्माङ्गि लुङ् अडभावः यमरमनमातांसक्तेति इट् इट
 ईटीति षिचोलोपः । अथ क्षितीन्द्रोद्भरथः तमूचे त्रुवावचिः
 आदेशस्य स्थानिवद्भावेन कर्त्तुः क्रियाफलविवक्षायां लुङ् न वचेः
 परस्मैपदित्वात् वच्चादिना सम्प्रसारणम् । पराक्रमञ्चः यत
 स्तस्य पराक्रमञ्जानाति राजा प्रियसन्ततिः प्रिया सन्ततिर्यस्य
 रामे व्यापादिते माभूत्सन्तानविद्धे इति नम्रः प्रणतोभूत्वा अनु
 निनीषुः अनुनेतुमिच्छुः तदनुनयमाह ॥५१॥

म० उचैरित्यादि । असौ परशुरामः उचैर्महाशब्देन राघवं
 राममाङ्गत स्रङ्गायामास आङ्गानं कृतवान् स्रङ्गायामाङ्ग इति
 ङेङे मं वत्स्यस्यस्थालिपेति ङः । इदं मदीयं धनुः सवाणं कुह अचै
 व वसं ज्ञात्वा युद्धं करिष्यामि एतावतैवापराजितोऽहमितिभा
 वः । अन्ये तु इदं तदीयं धनुः सवाणं कुह धनुषि वाणमारोप्य यु
 द्धाय सञ्जीभवेत्यर्थं इत्याङ्गः इहमिति हसनिर्हिंष्टत्वादुक्तं माति
 षासीः मातिक्रम्य गच्छ मेत्यव्ययं निषेधे तद्योगेऽम्निषेधः यमर
 मनमेति इमसौ । अथ क्षितीन्द्रोद्भरथसं जामदग्न्यमूचे वचो
 ऽरे इतिब्रुओ वचादेशः स्थानिवद्भावात् कर्त्तुः क्रियाफलवत्त्विवि
 चायां मं व्यययहेति खेत्तिर्निः प्रहस्यपाद्योरिति प्रकृतेर्जिः स किञ्चू
 तः पराक्रमञ्चः परशुरामस्य पराक्रमं जानाति प्रिया सन्ततिः
 सन्तानो यस्य प्रियसन्तानः अतएव नम्रः प्रणतः सन् अनुनिनीषुः
 अनुनेतुमिच्छुः ॥५१॥

अनेकशो निर्जितराजकस्त्वं पितृनताशीर्नृपरक्त
तोयैः । संचिष्य संरम्भमसद्विपक्षं कास्यार्भकेऽस्मिंस्तव
राम रामे ॥५२॥

अनेदति । संरम्भं क्रोधं संचिष्य उपसंहर चिपेः लोटि मध्यमैक ज०म०
वचने रूपम् अन् एकमेकमिति विगृह्य सञ्ज्ञैकवचनाचेति शब्
पस्यः सञ्ज्ञसमासः । अनेकशोऽनेकप्रकारमिति क्रियाविशेषण
मेतत् निर्जितम् राजितं राजकं राज्ञां समूहोयेन स निर्जितराज
कः गोचोचेत्यादिना वुञ् । त्वं पुनः पितृनताशीः प्रीणितवान
सि कैः नृपरक्तोयैः तृपप्रीणन इत्यस्माद्बुद्ध् सिच् हलन्तलक्षणा
वृद्धिः । असद्विपक्षम् असन्नविद्यमानो विपक्षोयस्मिन् संरम्भे नि
र्जितराजकत्वात् रामो विपक्ष इति चेदाह कास्यार्भकेऽस्मिंस्तव
राम रामे हे परशुराम अर्भके वालके रामे तव का आस्था
क आदरोऽस्ति नैवेत्यभिप्रायः ॥५२॥

अनेकशब्दत्वादि । हे राम हे परशुराम संरम्भं क्रोधं संचिष्य म०
संहर चिष्यैनुदि अनेकवारं निर्व्विर्तं राजकं येन तथाभूतस्त्वं
अतः क्रोधो न युक्तः नृपाणां रक्तानि इधिरास्येव तोयानि तैस्त्वं
पितृन् अताशीः प्रीणितवान् एकविंशतिवारान् निःसञ्चीकृत्य तद्
क्षैः पितृतर्यणकरणं तस्य प्रसिद्धं जित्त्वं तृपप्रीणने कृषमृषस्युभेति
विकल्पात् सिः वेमूदितिरधादित्वादिकल्पेन भावपक्षे ब्रजवदेति
मिः । संरम्भं क्रोधं असन्नवर्त्तमानो विपक्षोयस्य तादृशं निर्जित
राजकत्वात् रामो विपक्ष इति चेदाह अस्मिन् मातृपुत्रे रामे अर्भके

नालके तव का आस्ता आदरो यत्रो वा न कापीतिभावः । आ
 स्ताचालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु कथ्यते इति विश्वः । रामपददये
 ननामसाम्यादपि क्रोधो नोचित इति व्यज्यते । अनेकश्च एकमेकं
 इति विगृह्य संख्यैकार्थादीषायामिति चञ्चस् पञ्चान्नञ्चः अनेक
 स्थापि संख्यावाचित्वात् तत एव चञ्चस् इत्येके राजकमिति विकार
 संघेति राज्ञः समूहार्थे कण् ॥५२॥

अजीगणद्वाशरथं न वाक्यं यदा स दर्पेण तदा
 कुमारः । धनव्युत्कर्षीङ्गरुवाणगर्भं लोकानलाधीदि
 जितांश्च तस्य ॥५३॥

ज०म० अजीग । दाशरथन्दशरथस्येदन्दाशरथन्तस्येदमित्यण्
 वाक्यम्बचनं यदा स्वदर्पेण स्वमदेन हेतुना जामदग्न्यः नाजोग
 एत्न गणितवान् गणसङ्ख्यान इत्यस्यादन्तत्वान्न वृद्धिः चङि
 चेति द्विवचनम् ईचगणइति अभ्यासस्येकारः तदा कुमारो
 रामो धनुर्व्यकर्षीत् आकृष्टवान् कृषआकर्षणे स्पृष्टमृष्टेत्यादिनो
 पसङ्खानेन मिचि पत्ते रूपम् हलन्तलक्षणावृद्धिः षष्ठोःकस्सो
 ति कत्वम् कृतदारकर्षापि पुत्रः पितरि जीवति कुमार इति व्यप
 दिश्यते । गर्भघतीति गर्भः गुरुर्वाणोगर्भोयस्य धनुषः लोकांश्च स्व
 प्रभावादिजितान् तस्य परशुरामस्य अलावीत् क्लिप्तवान् लुना
 तेलुङ्कि सिचि वृद्धौ रूपम् । समुच्छिद्यन्तामस्य लोका इति अमोघ
 मस्यं मुक्तवानित्यर्थः ततः प्रभृति तस्य सर्वं तेजोऽपहतम् ॥५३॥

भ० अजीगणदित्यादि । यदा स जामदग्न्यः दाशरथं वाक्यं दर्पेण

दर्पात् न अजीगणत् न गणितवान् दशरथसेदमिति विकार
 संघेत्यादिनाः षः । गणत्कमंख्याने वेङ्गणकथः खेड्यञ्छीति खे
 रीङ् तदा कुमारो युवराजो वालको रामो धनुर्थाकार्चोत् आठ
 टवान् छपौत्वाकृषि कृषमृषेति सिः ब्रजवदेति त्रिः षडोः कःसे इति
 कः किलादिति षः । कीट्टुं धनुर्गुह महत् वाणो गर्भं इव मध्व
 र्त्ती यत्र वाणो गर्भं यस्येति वा गुर्विति वाणविशेषणम् । ततस्तस्य
 नामदग्न्यस्य विजितान् वशीकृतान् लोकान् स्वर्गानलावीत् किञ्च
 वान् तत्र गमनं निषिद्धवानित्यर्थः लुज्जागकिदि टो ॥ ५३ ॥

जिते नृपारौ सुमनीभवन्ति शब्दायमानान्यशनैर
 शङ्कं । वृद्धस्य राज्ञोऽनुमते बलानि जगाहारे ऽनेकमु
 खानि मार्गान् ॥ ५४ ॥

जितेइति । जिते नृपारौ परशुरामे बलानि सैन्यानि मार्गान् ज०म०
 पथः जगाहारे अवष्टभवन्ति । वृद्धस्य राज्ञोदशस्यानुमते
 सति गच्छतेति । जामजग्न्यसंरम्भादसुमनांसि सुमनांसि सन्ति
 सुमनीभवन्ति बलानि अरुर्मेनइत्यादिना चावन्यस्य लोपे अस्य
 चावितीले रूपम् । शब्दायमानानि अशनैः सुष्ठु शब्दं कुर्वा
 णानि एवञ्चितस्तथा जितो नृपारिरिति शब्दवैरेत्यादिना क्यङ्
 अशङ्कन्निर्भयञ्जगाहिर इति क्रियाविशेषणम् । अनेकमुखानि पृ
 थग्भूतानि पूर्वभयेन वज्रलीभूतत्वाद्गीकानाम्बुजत्वाद्बुधचन
 मिति ॥ ५४ ॥

जित इत्यादि । नृपाणां अरौ परशुरामे रामेण जिते सति वृद्ध भ०

स्य राशोद्वारयस्थानुमते अनुमतौ सत्यां बलानि सैन्यानि अत्र ह्यं
 यथा स्नान्तथा मार्गान् पथो जगाहिरे आक्रान्तवन्ति गाल्लङ्घि
 लोडे । कीदृशानि पूर्वं जामदग्न्यभयात् असुमनांसि सुमनांसि
 भवन्ति चिःछभस्त्रभूततङ्गावे इति चिः । मनस्यचुरिति सलो
 पे अकारस्य ईः अन्नैरुचैः शब्दायमानानि जयशब्दं कुर्व्याणानि
 शब्दसुखकष्टादेरिति स्यः शींज्यरे इति दीर्घः । अनेकमुखानि
 पूर्वं भयात् वर्जुलीभूय सस्यति पृथग्भूतानि ॥५४॥

अथ पुरुजवयोगान्नेदयदूरसंस्थं दवयदतिरयेण
 प्राप्तमुर्वीविभागं । क्लमरहितमचेतस्त्रीरजीकारित
 क्ष्मां बलमुपहितशोभां तूर्णमायादयोध्यां ॥५५॥

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे सीतापरिणयोनाम
 द्वितीयः सर्गः ॥

ज०म० अथ । अद्येत्यानन्तर्ये बलन्दाश्रयम् तूर्णं शीघ्रम् अथ
 मलरेत्यादिना पथे इडभावः । ज्वरलरेति वकारोपधयोऋट्
 रदाभ्यामिति नलम् । अयोध्यामायात् आगतम् आरुपूर्व्याद्यातेर्ल
 ङि रूपम् । पुरर्महाश्वेगोजवः तेन योगात् पूर्यते वर्द्धते इति पुरः
 कुर्भक्षेत्यधिक्षत्य पृभिदिव्यधीत्यादिना कुप्रत्ययः । दूरसंस्थदूरे
 सन्निष्ठत इति कः । उर्वीविभागन्नेदयत् अन्निककुर्वत् अन्निक
 शब्दात् समीपवाचिनः तत्करोतीति णिच् इडवद्भावादन्निक

वाढ्योर्नेदसाधाविति नेदादेशः पश्चात्तद् शतरि ऋप् अयादेशः
 प्राप्तं विषयीकृतं चोर्ब्बि विभागं भूविभागम् अतिरयेण अतिवेगेन
 दवयत् दूरीकुर्वत् पश्चाद्भागेन दूरशब्दात् पूर्व्विचि इष्टवद्भावे
 च स्तूलादूरेत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्व्वस्य च गुणः पश्चात्तथा
 एव लडादयः । क्लमरहितम् अपगतश्रमम् अचेतत् कियद्दूरमा
 गतो ऽहमित्यबुध्यमानम् चितीसंज्ञान इत्येतस्य शतरि रूपम् ।
 अनीरजा नीरजाः कारितेति अहर्मन इत्यादिना च्वावन्यलोपः ।
 अस्यच्चावितीलम् नीरजीकारिता च्वा भूमिर्यस्यामयोधायाम्
 तां सिक्तसंमृष्टभूतलामित्यर्थः । उपहितशोभाञ्च त्रध्वजपता
 काभिरारोपितशोभाम् ॥ ५५ ॥

इति भट्टिकाव्यटीकायाञ्चयमङ्गलाख्यायाम्प्रकीर्णकाण्डे सीता
 परिणयोद्वितीयः सर्गः ॥

अथेत्यादि ॥ अथामन्तरं वलं दृश्यरथसैन्यं तूर्णं शीघ्रं अयोध्यां भ०
 आयात् आङ्पूर्व्वाद्यातेर्घी । त्वरतेः क्ते श्रिवावमवञ्चरेति उङ्गा
 सह वस्य ऊट् सूल्वाद्योदिति क्तस्य नलं । कीदृशं पुरुजवयोगात्
 प्रचुरजवयोगात् दूरसंस्थं नेदयदम्बिकं कुर्वत् स्त्रैःकृत्याख्याने
 जिः वाढान्तिकेति नेदादेशः अतिरयेण अतिवेगेन प्राप्तं उर्ब्बि वि
 भगं दवयत् दूरं कुर्वत् जिः दवादेशः । क्लमरहितं अतिहर्षात् अ
 पगतश्रमं अतएव अचेतत् कियद्दूरमागतमित्यजानत् चितीसं
 ज्ञानेनतृः । कीदृशीमयोध्यां अनीरजा नीरजाः कारिता निर्धूली
 कारिता च्वा भूमिर्यस्यां सिक्तसंमृष्टभूतलामित्यर्थः मनश्चक्षुरिति
 चो यलोपः उपहितशोभां ध्वजपताकादिभिः प्रापितदीप्तिं ॥ ५५ ॥

इति भरतसंबन्धतायां मुग्धवाधिनां भट्टिकायां श्रीराम
परिषदा नाम द्वितीयः सर्गः ॥

वधेन संख्ये पिशिताशनानां क्षत्रान्तकस्याभिभवेन
चैव । आढ्यभविष्णुर्यशसा कुमारः प्रियभविष्णुर्न स
यस्य नासीत् ॥१॥

ज०म० वधेनेत्यादि । संख्ये संग्रामे पिशिताशनानां राक्षसानां भिषित
कांसम् अन्नं येषामिति तेषां वधेन हननेन हनसंबन्ध इति अप्
प्रत्यये वधादेशः क्षत्रयोगे कर्माणि षष्ठी क्षत्रान्तकस्य परशुरा
मस्य अभिभवेन पराजयेन च हृदोरप् चैवशब्दे निपातसमु
दायः समुच्चये तेन हेतुभूतेन यशसा आढ्यभविष्णुः अनाद्य
आद्यो भूतः कर्त्तरिभुव इति खिष्णुष् अर्द्धिपदितिमुम् कुमारो
यस्य न प्रियभविष्णुः यस्यापि प्राक् प्रियो न जातः पश्चादपि तथै
व न प्रियोभूतः स नासीत् न बभूव ॥१॥

भ० वधेनेत्यादि । संख्ये युद्धे पिशिताशनानां राक्षसानां वधेन क्षत्रि
याणामन्तकस्य परशुरामस्य अभिभवेन च हेतुना यशसा आढ्य
भविष्णुः समुद्भूतभवन् कुमारो रामो यस्य न प्रियभविष्णुः स न
सीदेव सर्वस्यैव प्रिय इत्यर्थः एवशब्दो नासीदित्यन्वितः चैव
शब्दः समुच्चये वा । अनाद्य आद्यो भवति इति प्रागप्रियोऽपि
भूत्वा पश्चात् प्रियो भवति भुवोषेखिष्णुस्तु कर्त्ताविति चे खिष्णुः
खित्यव्याजश्च इति मन् अस्तेर्था हदाद्यसीति ईम् ॥१॥

ततः सुचेतीकृतपौरभृत्यो राज्येऽभिषेक्ष्ये सुतमित्य
नीचैः । आघोषयन् भूमिपतिः समस्तं भयोऽपि लोकं
सुमनीचकार ॥२॥

ततः । ततः प्रियम्भविष्णुतया अनन्तरभूमिपतिर्दृशरथो लोकं ज०म०
सुमनीचकार किमयं सम्यक् पालयिष्यति नवेति असुचेतसः पौ
रा भृत्याश्च जाताः ते सम्यक् पालनात्सुचेतसः कृता येन स सुचेती
कृतपौरभृत्यः भूयोऽपि पुनरपि लोकं समस्तं सुमनीचकार कथ
मित्याह राज्ये राजकर्माणि पालने रचणे सुतं रामं अभिषेक्ष्ये
तदभिषेककरिष्यामीति सिचेरुभयपदित्वात्तद् अनीचैर्महता
धनिना आघोषयन् घोषणाङ्कारयन् सुचेतीसुमनीचक्ष्यौ अह
मं इत्यादिना साधु ॥२॥

तत इत्यादि । ततोऽनन्तरं अहं राज्ये राजकर्माणि सुतमभि भ०
षेक्ष्ये अभिषिक्तं करिष्ये इति अनीचैरुचैराघोषयन् भूमिपति
र्दृशरथः समस्तं लोकं भूयः पुनरपि सुमनीचकार असुमनसं सु
मनसं कृतवान् । कीदृशः असुचेतसः सुचेतसः कृताः पौरा भृ
त्याश्च येन स तथा अभिषेककाले किमयं सम्यक् परिपालयिष्यति
नवेत्याशङ्कया पौरभृत्यानामसुचेतस्त्वमासीत् सम्यक् पालनात्
तेषां सुचेतस्त्वं कृतं रामस्य प्रियम्भविष्णुतया तदभिषेकमदृष्ट्वा
पुनः पुनरसुमना लोकं असीत् रामाभिषेकाघोषणया पुनः
पुनः सुमनसं चकार सुचेतीसुमनीचक्ष्यौ पूर्ववत् मनस्युत्थित्या
दिना सिद्धौ सिचपशौञ् चरणे चङ्किति कङ् ॥२॥

आदिचदादीप्रकृतशानुकल्पं सिंहासनं तस्य सपा
दपीठं । सन्तप्रचामीकरवल्गुवज्रं विभागविन्यस्त
महार्घरत्नं ॥३॥

ज०म० आदिचत् । तस्य रामस्य सिंहासनमादिचत् आदिष्टवान् एवं
विधं कारयेति । दिशेः स्वरितेते लुङि श्लद्गुपधादित्यादिना
ज्ञेःकः अकर्तुंगामिक्रियाफलत्वान्तिप् आदीप्रकृतशानुकल्पञ्ज
लिताग्निमुखं तस्य कारणमाह सन्तप्रचामीकरवर्णानि उत्तप्र
सुवर्णवर्णानि वज्राणि यस्मिन् तथा विभागेषु विन्यस्तानि अति
महार्घाणि रत्नानि पद्मरागादीनि यत्र सपादपीठं सह पादपी
ठेन ॥ ३ ॥

भ० आदिचदित्यादि । दशरथस्तस्य रामस्य सिंहासनं आदि
चत् आदिष्टवान् दिशौञ्जम् अतिसर्जने टी ह्रस्वोऽनिभिजुङ्
इति शक् शशाजेति षड् षडोःकःसे इति कः कीदृशं सम्यक् ज्व
लिताग्निमुखं त्यादेश्चैने इति कल्पः पादपीठेन सहितं अग्निमु
खस्वर्णशोभितहीरकं विभिष्टदेशार्पितमहामूल्यपद्मरागादिकं
॥३॥

प्रास्थापयत्वूगृह्णतान् स्वपोषं पुष्टान् प्रयत्नाद्दृढ
गात्रबन्धान् । स्वभर्माकुम्भान् पुरुषान् समन्तात्पत्का
षिणस्तीर्थजलार्थमाशु ॥४॥

ज०म० प्रास्था । तीर्थजलार्थमुरुषान्प्रयत्नात् आदरेण समन्तात्

र्वांसु दिक्षु आशु शीघ्रम्यास्यापयत् प्राहिणोत् । प्रपूर्वस्तिष्ठ
तिर्गमने वर्त्तते तस्य हेतुमण्यन्तस्य लङि रूपं पूगकृतान् अपू
गाः पूगाः कृता इति श्रेण्यादिषु च्चप्रथमवचनमिति समासः सङ्घी
कृतानित्यर्थः स्वपोषण्युष्टान् स्वेषुष इति णमुल् अमैवाव्ययेनेति स
मासः यथाविधनुप्रयोगश्च । दृढो गात्रबन्धो येषान्तान् संय
तकायान् महाभारीदहनचमत्वात् सहैमकुम्भान् ससुवर्णकल
सान् पल्काषिणः पादौ कषितुं हिंसितुं शीलं येषामिति सुष्यजा
तौ णिनिः हिमकाषिहतिपुचेति पदादेशः पदातीनित्यर्थः । आश्रि
ति कृवापाजीत्यादिना उण् ॥४॥

प्रास्यापयदित्यादि । दशरथस्तीर्थजलार्थं समन्तात् सर्वासु भ०
दिक्षु आशु शीघ्रं पुरुषान् प्रयत्नात् आदरात् प्रास्यापयत् प्रपूर्व
स्याधातुर्गत्यर्थः घो जिःप्ररणे ह्रीवीति पन् पूगकृतान् अभिधा
नात् अपूगाः पूगाः कृता इति च्चप्रथे समासः संघीकृतानित्यर्थः
स्वपोषं यथास्यात्तथा पुष्टान् स्वानां ज्ञातीनां पोषो यत्र पोषण
क्रियायां पोषो घञन्तः गतार्थात् पुषोणम् तदनुप्रयोगश्चेति पा
णिनीयादयः तन्मते स्वेन धनेन पुष्टानित्यर्थः दृढो गात्राणां बन्धो
येषां भारीदहनचमत्वात् स्वर्णकलससहितान् पादकषणशी
लान् कषबधे यहादित्वाणिन् पादचारिण इत्यर्थः । अत्र पादस्य
पदादेश इति पाणिनीयादयः स्वमते पद्मब्दाऽस्ति पदंघ्निस्य
रणोऽस्त्रियामित्यमरः केन उभयते पूर्यते इति कुम्भोनिपातनात्
॥४॥

उक्षांप्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान् ध्वजान् बबन्धुर्मुमुक्षुः
खधूपान् । दिशश्च पुष्यैश्चकरुर्विचित्रैरर्थेषु राज्ञा नि
पुणा नियुक्ताः ॥५॥

ज०म० उचान् । ये निपुणा अर्थेषु कार्येषु राज्ञा दत्तरथेन नियुक्ताः अधिष्ठातास्ते नगरस्य मार्गान् पथः उचान् सेकवतः प्रचक्रुः । उचणमुच्चा गुरोश्च हल इत्यकारः सा विद्यते येषामित्यर्थं आदिभ्यो ऽच् इजादेश्च गुरुमत इत्यादिना आम्प्रत्यये प्रचक्रुरित्यनुप्रयोगो न घटते कश्चानुप्रयुज्यते इत्यनुशब्दस्य व्यवहितनित्यवृत्त्यर्थत्वात् ध्वजान्बन्धुः उच्चायितवन्तः मुमुचुः खधूपान् आकाशे धटिकादिभिर्धूपान्मुमुचुः प्रमुक्तवन्तः । दिशश्च पुष्यैश्चकरुः ह्यदितवन्तः क्वचिपे इत्यस्य लिटि षष्णुत्तमिति गणः विचित्रैः नानाप्रकारैः ॥ ५ ॥

भ० उचामित्यादि । अर्थेषु प्रयोजनेषु राज्ञा नियुक्ता निपुणाः कर्म कुशला जना नगरस्य मार्गान् उचाम्प्रचक्रुः सिक्तवन्तः उच सेचनेर्वाजादित्याम् भस्क्न्वाम इतिस्त्रिचणाम् इति पञ्चमैवेष्टिसिद्धौ अनुग्रहणं उपसर्गक्रियाविशेषणव्यवधानेऽपि तदनुप्रयोगश्चाप्यनार्थ इति रामानन्दाचार्येण व्याख्यातं तेनात्र तेनैव मोपसर्गस्य कृजोऽनुप्रयोगः । क्रमदीश्वरेण तु सप्रादिक्रमस्तिभिर्सेति सूत्रं कृत्वा अयमेव श्लोको निदर्शितः । केचित्तु नगरस्य उचाम् सेकं प्रचक्रुः भयान् मार्गान् ध्वजान् बन्धुरित्याहुः । जयमङ्गलादिसु उचानिति पठित्वा उचणमुच्चा सास्थेषामिति अर्थं आदित्वाद् इति व्याख्यातं । ध्वजान् बन्धुः उत्थापितवन्तः खे आकाशे धूपान् मुमुचुः त्यक्तवन्तः पुष्यैर्दिशश्चकरुः ह्यदितवन्तः क्वचिपे षष्णोः कित्यामिति षुः ॥ ५ ॥

मातामहावासमुपेयिवांसं मोहाद्पृष्ठा भरतं तदानीं । तत्कोकयी सोढुमशक्रुवाना ववार रामस्य वनप्रयाणं ॥ ६ ॥

माता । तत्पूर्वोक्तमभिषेकसंविधानं बोधुमशकुवाणा असहमा
ना केकयी रामस्य वनप्रयाणम्बवार प्रार्थितवती राज्ञ इत्य
यात् । सहेःशक्नोतावुपपदे शकधृषेत्यादिना तुमुन् तत्र नञाश
त्त्वर्थस्य प्रतिषेधे ऽपि न दोषः प्रतिषेधस्य वहिरङ्गत्वात् शक्नोतेः
परस्मैपदितात् शानञ् नास्ति ताच्छील्यवयोवचनेत्यादिना चानञ्
स्वादित्वाच्छूः अक्षिभुधालित्यादिना उवङ् किं कृत्वेत्याह तदा
नीम्यार्थनाकाले देशान्तरावस्थितत्वात् किमेवंक्रियते न वेति न
भरतमृष्टवती । देशान्तरावस्थितिन्द्रव्यत्वाद् मातामहावासमि
ति मातुः पिता मातामहः पितृव्यमातुल्येत्यादिना निपातनात् डा
महश्च । आवासः निलयम् आवसत्यस्मिन्निति अधिकरणे घञ् ।
उपेयिवांसम् उपेयिवान् नाश्चाननूचानस्य इत्यादिना निपाति
तः मोहादज्ञानात् दूतप्रेषणेनापृष्टा रामस्येति कर्त्तरि षष्ठी व
नाथ प्रयाणञ्जमनमिनि चतुर्थीति योगविभागात्समासः । गत्य
र्थकर्त्तृणीत्यादिना चतुर्थी परत्वात्कृत्तृत्वणया षष्ठ्या भवितव्य
मिति चेत् न पुनर्द्वितीयादृषणात्परामपि षष्ठीस्माधिला द्विती
यैव यथा स्वादिति । यद्येवन्द्वितीयैव स्यात् न चतुर्थी नैव दोषः द्वि
तीयादृषणस्योपलक्षणार्थत्वात् तथा च वृत्तावुभयमुक्तं याम
ङ्गना यामाद्य गन्तेति ॥ ६ ॥

मातामहेत्यादि । तदानीं तस्मिन् समये तत्पूर्वोक्तमभिषे
कविधानं बोधुमशकुवाणा असमर्था केकयी मोहादज्ञानात्
भरतं अपृष्टा रामस्य वनप्रयाणं ववार राजानं प्रार्थितवती । भ
रतं किभूतं मातामहावासमुपेयिवांसं उपगतं अपृष्टेत्यत्र चैतुर
थं एतेन भरतदोषपरिहारः कृतः मातृपितृभ्यां तत्पितरि डाम
हद् निष्पतनात् आवसन्वस्मिन् आवसो गृहं अधिकरणे घञ्

उपपूर्वादिनः कसुः वसोर्घमेकाजितीम् खेःकितिर्घ इति घः धि
 नाऽच्यणाविति यादेशः सहेस्रन्मि होढोभाविति हस्य ङः ङभा
 त्तयोरिति तस्य धः द्युभिरिति धस्य ङः । सहवहोदोढीति अत
 श्चोत्तं क्रोद्गीति ङलोपः शक्निरुशक्तौ शक्तिवयस्ताकीत्ये इति शतुः
 शानः वनाय वनस्य वा प्रयाणं वनप्रयाणं गत्यर्थमन्यङ इति चतु
 र्थी ङघेहतीति ह्यत्रयोगात् ङे षी अनयोर्बिबच्चाधीनत्वात् चतु
 र्था षच्चा वा विग्रहः ॥ ६ ॥

कर्णेजपैराहितराज्यलोभा स्त्रैणेन नीता विह्वतिं
 लघिम्ना । रामप्रवासे व्यमृशन्न दोषं जनापवादं सन
 रेन्द्रमृत्युं ॥ ७ ॥

ज०म० कर्णे । कर्णे जपन्ति कर्णेजपाः सूचकाः मन्यरादयः स्तम्बकर्ण
 योरित्यच् तत्पुरुषे हतिवज्रलमिति सप्तम्या अलुक् तैराहितः
 आनाधितो राज्यलोभा यस्याः सैवं स्त्रैणेन स्त्रिया अयं स्त्रीपुंसा
 भ्यान्नञ्ज्ञाविति नञ् लघोर्भावो लघिमा पृथ्वादित्वादिमनिच्
 टिलोपः तेन विह्वतिमन्यथास्त्रीता केकयी रामप्रवासे सति दोष
 न्न व्यमृशत् नालोचितवती मृश आमर्शन इति तौदादिकस्य ल
 ङि रूपम् किंस्ररूपन्दोषम् जनापवादं लोकवैमुख्यं राज्यार्हो
 ज्येष्ठः पुत्रोऽनया प्रत्राजित इति । नरेन्द्रस्य दशरथस्य मृत्युना
 सह वर्त्तमानम् ॥ ७ ॥

भ० कर्णेजपैरित्यादि ॥ केकयी रामप्रवासे जनापवादरूपं दोषं
 न व्यमृशत् नालोचितवती मृशमौ मृशि राजार्हो ज्येष्ठोऽनया नि
 व्क्राजित इति लोकापवादः किम्भूतं नरेन्द्रस्य दशरथस्य मृत्यु

ना सहितं दीषानालोचने हेतुगर्भविशेषणमाह कर्णेजपैः पिशुने
 र्भन्यरादिभिराहित आरोपितो राज्यस्य लोभोयस्याः कर्णे जपन्ति
 इति पचादित्वाद् अभिधानात् सप्तम्या अलुक् । परकीयबुद्ध्या
 दोषकर्तृत्वे हेतुमाह स्त्रैणेन स्त्रीसम्बन्धिना लघिन्ना लघुत्वेन विह्व
 त्तिं प्रकृतेरन्यथात्वं नीता प्रापिता स्त्रिया अयं स्त्रैणः पुंस्त्रियारिति
 नण् लघोर्भावो लघिमा गुणादिमन्भावे इति इमन् औमंस्यडि
 दिति डित्त्वे टेलोपः ॥ ७ ॥

वसूनि देशांश्च निवर्त्तयिष्यन्नामं नृपः संगिरमाण
 एव । तथावज्ज्ञे भरताभिषेको विषादशङ्कुश्च मतौ
 निचखे ॥ ८ ॥

वसूनि । रामं निवर्त्तयिष्यन् रामं निवर्त्तयितुं वसूनि द्रव्याणि ज०:१०
 देशांश्च सङ्गिरमाण एव प्रतिजानाम एव दास्यामीति नृपो राजा
 कैकेय्या तदनङ्गीकरणादवज्ज्ञे अवज्ञातः ज्ञा इत्ययन्धातुरव
 पूर्वोऽवज्ञाने वर्त्तते तस्मात्कर्त्तृणि लिट् गमहनेत्युपधालोपः तत्र
 वृत्तं हेतुमण्यन्तात्क्रियार्थोपपदे लट् । सङ्गिरणश्च क्रिया गिरे
 सौदादिकादवाङ् इति अधिहृत्य समःप्रतिज्ञान इति तङ् शा
 नच् छत इत् आनेमुक् । इदञ्चापरमनुष्ठितस्तथा भरतो
 राज्ञे ऽभिषिच्यतामिति भरताभिषेको मतौ मनसि निचखे नि
 खातः कर्त्तृणि लिट् गमहनेत्यादिना उपधालोपः तथा विषादः
 शङ्कुरिव ब्रह्ममिव निचखे ज्येष्ठत्वात् नायं समभिषिच्यत इति वि

षादः । संग्रामात्किल परिश्रान्तमागतन्दशरथङ्ककेयी परि
चचार तेन परितुष्टेनोक्तद्विने दास्यामीति सा प्राह यदार्थयिष्य
ते तदा धूयन्दास्यथेति सा तदवसरन्मुद्धा वरद्वयस्यार्थितवती ए
को रामस्य वनगमनं द्वितीयो राज्ये भरतो ऽभिषिच्यतामिति ॥ ८ ॥

भ० वसूनीत्यादि । रामं निवर्त्तयिष्यन् निवारयितुं केकयै वसूनि
धनानि देहांश्च संगिरमाणः रामस्तिष्ठतु सर्व्वदास्यामीति प्रति
जानान एव नृपोदशरथस्तथा केकय्या तदनङ्गीकारात् अत्र
जज्ञे अनादृतः पूर्व्वप्रतिज्ञातस्य तदभिमतप्रदानस्यानिर्व्वाहात्
ज्ञागबोधने अथपूर्व्वोऽयमनादरे वर्त्तते कर्मणि ठी वृतेः प्रेरणे
ऋयन्तात् शतृः गिरतेस्तौदादिकात् समःप्रतिज्ञायामिति मं भर
ताभिषेकस्तत्संशयित्वेन विषादरूपशङ्कुश्च मत्तौ मनसि निचखे
चिन्तितः । यदा दशरथस्य नृपस्य मनसि भरताभिषेको निचखे
आरोपितः तत्प्रार्थनायाः पूर्व्वं प्रतिज्ञाभयेन तत्स्वीकारात् शङ्कु
रिव यो विषादः सोऽपि निचखे तत्प्रभृति विषादावतारात् खनेः
कर्मणि ठी हनगमजनेत्युल्लोपः । पुरा परितुष्टेन राज्ञा केकयै
वरद्वयं दैवमिति प्रतिश्रुतं तत्रेदाभीमेकं रामस्य प्रवासमपरं
धुचस्य राज्यं केकयी प्रार्थयामासेति प्रसिद्धिः ॥ ८ ॥

ततः प्रवित्राजयिषुः कुमारमादिच्छदस्याभिगमं व
नाय । सौमित्रिसीतानुचरस्य राजा सुमन्त्रनेषेण
रथेन शीचन् ॥ ९ ॥

ज०म० ततः । केकेयीप्रार्थनानन्तरं राजा कुमारं रामं प्रवित्राज

यिषुः प्रव्रजन्तमेनस्यव्राजयितुमिच्छुः प्रजेर्हेतुमप्यन्तात्सन् अस्य
 कुमारस्य रथेन वनाद्याभिगममभिगमनम्। यहवृहनिश्चिगम
 येत्यप् आदिचत् आदिष्टवान् अस्मेति कर्त्तरि षष्ठी वनायेति
 गत्यर्थकर्मणोति चतुर्थी सौमित्रिसीतानुचरस्य लक्षणसीतास
 हायस्य सुमित्राया अपत्यम् वाङ्गादित्वादिञ् सहचरत्वेनाभ्यर्हि
 तत्वात् पूर्वनिपातः अनु पश्चाच्चरतीति अनुचरः भिन्नासेनादा
 येषुचेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् टः अनुचरश्चानुचरी च
 पुमान् स्त्रियां तावनुचरौ सौमित्रिसीते अनुचरौ सहायौयस्य।
 कालापिकास्ततोऽन्यत्रापि पठन्ति अनधिकरणोपपदे चरेष्टः इ
 त्यर्थः। नोयतेऽनेनेति नेचं लोचनं दास्यीत्यादिना ट्ण् सुम
 न्ननामा रथवाहको नेत्रमिव यस्य रथस्य तदभात्तस्य प्रवृत्तेः
 शोचन् परिदेवघमानो राजा ॥ ८ ॥

तत इत्यादि। केकयीप्रार्थनानन्तरं राजा शोचन् कुमारं रामं भ०
 प्रव्रज्यां कारयितुमिच्छुः अस्य रामस्य रथेन वनाभिगमनं आदि
 ष्टवान् ह्यसइत्यादिना सक्। प्रजेः प्रेरणे ज्यन्तात् वनायेति
 गत्यर्थमन्यडे इति कर्मणि चतुर्थी श्रीपतिइत्ताइयसु नित्यं कर्म
 णि तुम्प्रयोगिनश्चतुर्थीत्याहुः वनं गन्तुमित्यर्थः कीदृशस्य राम
 स्य सीतालक्षणसहायस्य सुमित्राया अपत्यं इति वाङ्गादित्वात्
 ष्ठः अनुचरतीति अनुचरः कर्मप्रतिरूपकोऽयमनुशब्दः तेन हन
 चरगष्ट्कइति टक्। रेफेकेकौच परे इति निर्दिष्टता स्त्रीपुंसधो
 स्तम्भाचकृतभेदयोरेकशेषः पुमान् भवतीति सूचितं तेन अनुचरश्च
 अनुचरी च अनुचरौ सौमित्रिसीते अनुचरौ यस्य स तथा। यदा
 सौमित्रिसीताभ्यामनुचर्यते यः स तथा घञलनटोघे इति कर्मणि

अल्पप्राग्भावस्य विवक्षाधीनत्वात् सौमित्रेः प्राग्भावः अभ्यर्हितस्य प्राग्भाव इति ये वदन्ति तन्मते सदा सहचरत्वेन सौमित्रेरभ्यर्हि तत्त्वं कीदृशेन रथेन सुमन्त्रोनाम कश्चित् स नेत्रो नायको यस्येति तेन नेत्रं रथे च नाद्याञ्च नेत्रो नेतरि भेद्यवदिति विश्वः । सुमन्त्रो नेत्रं चचुरिव यस्येति केचित् नीजः वासुधिति च ॥ ८ ॥

केचिन्निनिन्दुर्नृपमप्रशान्तं विचुक्रुशुः केचन सास्रुचैः । ऊचुस्तथान्ये भरतस्य मायां धिक्केकयीमित्यपराजगाद ॥ १० ॥

१००.० केचित् ॥ राज्ञा वनगमने समादिष्टे सति केचिञ्जना नृपत्रिनिन्दुः कुम्भितवन्तः णिदिकुत्सायाम् अप्रशान्तं वृद्धभावेऽपि स्त्रीवशम् । केचन केचित्सास्रं सवास्रमुचैः सुष्ठु विचुक्रुशुः सुतरामाक्रन्दितवन्तः तथान्ये भरतस्य मायां श्रायमूचुः उक्तवन्तः । तत्कृतोऽयं प्रयोगेनेनात्मस्मरणार्थं मातामहनिवासे स्थित इति । अपरो धिक्केकयीं यथैवमनुष्ठितमिति जगाद गदितवान् धिगुपर्यादिषु चिञ्चिति धिग्योगे द्वितीया ॥ १० ॥

भ० केचिदित्यादि । राज्ञि रामस्य वनगमनमादिष्टवति सति केचिञ्जना नृपं निनिन्दुः णिदिकुत्सने कीदृशं अप्रशान्तं वार्द्धकेऽपि स्त्रीवशीभूतत्वात् शान्तिरहितं केचन सास्रं सवास्रं उचैर्माहाध्वनिना विचुक्रुशुः क्रन्दितवन्तः केचित्केचन इत्यत्र किमः त्वन्नाचिञ्चणाविति विद्यानिवाससूत्रेण चिञ्चणौ किम्वा असाकस्येत्चिञ्चणाविति

कोषात् विभक्त्यन्तकिमः परमनयोः प्रयोगः अन्ये भरतस्य मायां
 शायं ऊचः मातरमेवं राज्यलोभाय निघुञ्ज्य स्वदोषहरणार्थं मा
 तामहृष्टं गतवानिति मायार्थः । अपरः कश्चित् केकयीं धिगिति
 जगाद धिक्त्वमयेति द्वितीया धिगिति निन्दायां अपर इत्यत्र
 एकवचनात् अल्प एव लोकः केकयीं निन्दति वहवस्तु राजानं
 केकय्याः स्त्रीत्वेन स्वभावतोमन्दबुद्धित्वं नृपस्य तु तथाविधस्यापि
 स्त्रीवचनान्प्रतिभ्रंश इति महान् दोष इति व्यज्यते तेन प्रक्रमभ
 ङ्गोऽत्र न दोषावहः ॥ १० ॥

गतो वनं शोभवितेति रामः शोकेन देहे जनताति
 गात्रं । धीरास्तु तत्र च्युतमन्यवोऽन्ये दधुः कुमारान
 गमं मनांसि ॥ ११ ॥

गतो ॥ अथागामिनि दिवसे वनङ्गता रामो भवितेति तासु ज ज०म०
 नता जनसमूहः रामजनबन्धुइत्यादिना ताल् देहे दग्धा कर्मणि
 लिट् अतएकहलित्येताभासलोपौ गत इति भूतकालः शोभ
 वितेति भविष्यत्कालेन सम्बन्धमानः साधुः धातुसम्बन्धे प्रत्यया
 इति । ये तु तत्र धीराः ते च्युतमन्यवो विगतशोकाः सन्तः कुमा
 रानुगमे कुमारस्य पश्चाद्गमननिमित्तं मनांसि दधुः हतवन्तः
 राममनुप्रजाम इति निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमीति । मनां
 सीति कर्मणा योगात् ॥ ११ ॥

गत इत्यादि । रामः शो भाविदिने वनं गतो भविता इति हेतोः भ०
 शोकेन जनता जनसमूहोऽत्यर्थं देहे दग्धा दहेः कर्मणि ठी तूप

लेति अतएवं खिलोपश्च । जनखलादिनाम्नान्तः संघे स्त्रीत्वम
 भिधानात् भवितेति भवद्भूतभव्ये इति भविष्यति ङीश्चः प्रभृति भ
 विष्यत्कालमात्रे अभिधानात् अइति न व्यर्थं तत्सम्बन्धात् गत
 इति धातुसम्बन्धे प्रत्यया इतिवचनात् भविष्यत्कालेऽपि साधुः अ
 न्ये तु तत्र ये धीरास्ते च्युतमन्यवो विगतशोकाः सन्तः कुमारस्य रा
 मस्य पश्चाद्गजने मनांसि दधुः धृतवन्तः धाञ्छारूपं अनुगम
 इति ङेनार्थादिति सप्तमो विषयसप्तमो वा ॥ ११ ॥

प्रस्थास्यमानावुपसेदुषस्तौ शोशुच्यमानानिदमूच
 त्स्तान् । किं शोचते हाभ्युदये वतास्मान् नियोगलाभे
 न पितुः कृतार्थान् ॥ १२ ॥

अ०म० प्रस्था । तौ रामलक्ष्मणौ प्रस्थास्यमानौ गमिष्यन्तौ समव
 प्रविभ्यःस्य इति तङ् जनान् इदं वक्ष्यमाणमूचतुः उक्तवन्तौ ब्रु
 वीत्यर्थग्रहणात् वचेर्दिकर्मकता उपसेदुषस्तौ ङीकितवतः ज
 नान् भाषायांसदवधेत्यादिना कसुः । शोशुच्यमानान् अत्यर्थं
 शोकद्भुर्वतः भृशार्थं यङ् किमूचतुरित्याह किं शोचतेति हे जनाः
 कस्मादस्मान् शोचत परिदेवयध्वम् विधावपूर्वार्थप्रकाशने सौट्
 इहाभ्युदये वतश्शब्दो विस्मये तस्मिन् आश्चर्यभूते अभ्युदये
 वृद्धौ सत्याम् । कुत इत्याह पितुर्नियोगलाभेन वनगमना
 ज्ञानलाभेन कृतार्थान् सन्नप्रयोजनान् कृतार्थत्वादभोच्या वच
 मित्यर्थः ॥ १२ ॥

प्रस्थास्यमानावित्यादि । प्रस्थास्यमानौ गमिष्यन्तौ तौ रामस्य भ०
 क्षणौ उपसेदुषः उपसन्नान् जनानिदं वक्ष्यमाणं ऊचतुः । किञ्चू
 तान् शोशुष्यमान् पुनःपुनरतिशयेन शोचतः मूत्रसूत्रेत्यादिना
 यङ् खेर्नुः प्रस्थास्यमानाविति प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना संपूर्वात्
 तिष्ठतेर्ण्यस्यमानः । उपसेदुष इति उपपूर्वात् सदेष्टीपमैवदिति क
 सुः वसोर्धसे इतीम् तृफलेति अतएवं खिलोपश्च वसोर्धःसेमपी
 ति उः किमूचतुरित्याह इहाभ्युदये वृद्धौ सत्यां किमस्मान् यूथं
 शोचत विधिनिमग्नणेत्यत्रादिशब्दात् विधावपूर्वप्रकाशने गी व
 नेति खेदानुकम्पासन्तोषविस्मयामन्त्रितेऽप्यपीति वर्द्धमानः अभ्युद
 यः कुत इत्याह पितुर्निधोगलाभेन वनगमनाज्ञासाभेन कृता
 र्थान् लब्धप्रयोजमान् अस्मानिति दयोरप्यस्मादोवज्जत्वमिति परः
 क्षमते वाङ्माधात्मिकभाववज्जत्वविवचया सीतान्वितत्वादा ॥१२॥

असृष्ट योयश्च भयेष्वरक्षीद्यः सर्वदास्मानपुषत्वपो
 षं । मक्षोपकारस्य किमस्ति तस्य तुच्छेन यामेन वन
 स्य मोक्षः ॥१३॥

असृष्ट यः । असृष्ट जनितवान् सृजर्दैवादिकस्यात्मनेपदित्वात् ज० म०
 लुङि रूपम् न तौदादिकस्य परस्मैपदित्वात् सृजिहशोरित्यम्
 यश्च भयेषु सत्सु अरक्षीत् पालितवान् रक्षपालन इत्यस्य लुङि
 रूपम् यः सर्वदा सर्वकालं सर्वैकान्येत्यादिना दाप्रत्ययः य
 चापुषत् स्वपोषन्नेनापुषत् पुष्टवान् पुषेर्लुङि रूपम् पुषादित्वा
 देवाङ् स्वपुष इति षमुल् अमैवाव्ययेनेति समासः यथाविध्यनु

प्रयोगश्च तस्य पितुः सम्बन्धिनो महोपकारस्य किमस्ति मोक्षः प्रत्युपकारो नैवेतिभावः केनेत्याह तुच्छेन असारेण वनस्य यानेन यातेर्भावे स्युट् वनस्येति शेषमामान्ये षष्ठी कृत्यचणायाम् षष्ठी गत्यर्थकर्माणि चतुर्थ्या वाध्यमानत्वात् ॥ १३ ॥

भ० असृष्टेत्यादि । योऽस्मान् असृष्ट जनितवान् सृजौ प्रविशर्गे यश्च भयेषु अरक्षीत् रक्षेद्यां रूपं यः सर्वदा सर्वकालं अस्मान् स्वप्नेषु अपुषत् स्नेन धनेन पुष्टवान् स्वपोषमिति चणम्वाभीरक्षेदत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाच्चणम् तदनुप्रयोगस्त्वभिधानात् अपुषदिति शासलिद्युदिति ङः सर्वदा इति सर्वकालकाले दाच् तस्य पितुः सम्बन्धिनो महोपकारस्य तुच्छेन लघीयसा वनस्य गमनेन किं मोक्षः प्रत्युपकारोऽस्ति नास्येवेतिभावः वनस्येति ङघे कृतीति कर्माणि षष्ठी ॥ १३ ॥

विद्युत्प्रणाशं स वरं प्रनष्टो यदोर्द्धशोषं तृणवदिशुष्कः । अर्थे दुरापे किमुत प्रवासे न शासने ऽवास्थितयो गुरुणां ॥ १४ ॥

ज०म० विद्युत् ॥ अर्थे कार्यविशेषे दुरापेऽपि कच्छप्रायेऽपि ईषद्भस्सु खित्यादिना खल गुरुणां यच्छासनमादेशः तस्मिन् योनावस्थित नावस्थितवान् अवपूर्वात्तिष्ठतेर्लुङ् समवेत्यादिना तङ् स्याधोरिचेति किञ्चमित्तच्चाद्भस्वादङ्गादिति सिधोऽपः स वरं विद्युत्प्रणाशं प्रनष्टः विद्युदिवोत्पत्त्यनन्तरमेव विनाशकृतः उपमाने कर्माणि चेति चकारात् कर्त्तव्यवपुरुषयोरित्यतः

कर्तृग्रहणानुवृत्तौ कर्तृवाचिनि विद्यच्छब्द उपपदे णमुल् उप
सर्गादसमास इत्यादिना णत्वम् यदेत्यथवा स ऊर्द्धशेषानृण
वदिश्रृङ्कः ऊर्द्धशेषीत्यादिना णमुल् उभयत्रामैवेत्यादिना समा
सः यथा विध्यनुप्रयोगश्च किमु प्रवासे किमुनः प्रवासविषये यच्छा
सनन्त्र तावदनवस्थितस्य सुतरामेव पूर्वोक्तं प्रयुज्यते ॥१४॥

विद्युदित्यादि । दुरापे दुःखेन प्राप्येऽर्थे प्रयोजने गुरुणा शास भ०
ने आज्ञायां यो न अवास्थित न तस्यै स वरं विद्युत्प्रणां प्रनष्टो
विद्युदिव उत्पत्यनन्तरमेव नष्टः चणमेत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्था
वाचित्वात् कर्तृरुपमानात् नशोगतार्थाचणम् तदनुप्रयोगस्त
भिधानात् प्राम्बन्नाण इति शान्तनोणत्वं दुराप इति ईषद्दुःसोः
खल्भावठे इति खल् अवास्थितेति अवपूर्वात्तिष्ठतेः प्रतिज्ञानिर्षय
इति मं व्यांसिः स्यादोर्द्धिष्टीमेनणुरिति छिस्तस्य गुणाभावः झम्
खादिति सेर्लोपः । शासनं राजदत्तोर्द्धिलेखाज्ञाशास्त्रशास्तिध्वि
ति विद्यः । वरं मनागिष्टे देवकल्पितजामात्रोर्वरः श्रेष्ठे पुनस्त्रिषु ।
मनागिष्टे भवेत् क्रीवमन्ये त्वाङ्गसादव्ययमिति रन्तिदेवः यदा
अथवार्थे तृणवदूर्द्धशेषं विशुष्क ऊर्द्धशुष्क इत्यर्थः ऊर्द्धाच्छेषं
तार्थाच्च तदनुप्रयोगश्चाभिधानात् किमु सुप्रवासे सुकरप्रवास
विषये यत् शासनं तत्र योनावस्थित स किं पुनः सुतरामेव पूर्वो
क्तं युक्तं किमुतेति क्वचित् पाठः ॥१४॥

पौरा निवर्त्तध्वमिति न्यगादीत्तातस्य शोकापनुदा
भवेत् । मा दर्शतान्यं भरतञ्च मत्तो निवर्त्तयेत्याह
रथं स द्दतं ॥१५॥

ज०म० पौराः ॥ हे पौराः यथागतस्त्रिवर्त्तध्वम् विधा सौट् इति
 तान्यगादीत् उक्तवान् रामः गदेरतोहलादेरिति वृद्धिः इट्
 इटीति षिचेलोपः तातस्य पितुः शोकापनुदाः शोकापह
 र्त्तारो भवेत् तुन्दशोकयोरित्यादिना कः भवतेर्विधौ प्रार्थनायां
 वा लिङ् मध्यमपुरुषवद्भवचनम् भरतश्च मत्तो मत्तः सकाशात्
 अस्मदः पञ्चम्यास्तसिल् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मदादेशः अन्यं
 भरतस्या दर्शत मा द्रष्टारः स्यः अपि तु योऽहं स एव भरतः स च
 प्रतिष्ठितः राज्याल्लयिष्यतीत्येव न्यगादीत् वृश्नेर्माङ्ङि लुङ् इरि
 तेवेत्यङ् ऋदृशोऽङ्ङि गुणः निवर्त्तय रथमिति सूतश्च सुमन्त्रमा
 हस्य सट् स्य इति लट् भ्रुवः पञ्चानामित्याहादेशः तिपोष्णल्
 ॥ १५ ॥

भ० पौरा इत्यादि । हे पौराः पुरवासिनो यूयं निवर्त्तध्वं निवृत्ता
 भवत विधिनिमन्त्रणेति विधौ गी । तातस्यास्त्रित्यतुः शोकापह
 र्त्तारो यूयं भवेत् विधिनिमन्त्रणेति विधौ प्रार्थनायां खी ख्याया
 युस्यामामिति याशब्दस्य इत्वं शोकापनुदा इति क्तगृह्या इति
 इजुङ्नात्नुदेः कः मत्तोऽन्यं भरतं यूयं मा दर्शत अहमिव सोऽपि
 पालयिष्यतीति ध्वनिः । वृश्निरौप्रेक्षणे मा योगे टी इरनुबन्धात्
 शासुलिद्यदिति विकल्पितोक्तः वृश्नोर्षुरिति गुणः मत्त इति अ
 न्यारभ्येति पञ्चमी तस्करेति तस् वाङ्ङ्यात् त्यदांटेरक्ताविति
 न टेरेदत्युक्तं रामो न्यगादीत् उक्तवान् हसादेः सेम इति वृद्धिः
 त्वं रथं निवर्त्तयेति सूतं सारथिं सुमन्त्रमाहस्य की स्नेनातीत इति
 स्नेन योगेऽतीते की पञ्चतिप्पञ्चणव्याहस्येति तिपोष्णप् भ्रुव आ
 हादेशः ॥ १५ ॥

ज्ञात्वेङ्गितैर्गत्वरतां जनानामेकां श्रयित्वा रजनीं स
पौरः। रक्षन् वने वासकृताङ्गयात्तान् प्रातश्छलेना
पजगाम रामः ॥१६॥

ज्ञात्वा। निवर्त्तध्वमित्युक्ते ये तत्रानिवृत्ताः तेषां जनानां रामो ज०म०
गत्वरताङ्गमनशीलतां ज्ञात्वा गत्वरश्चेति निपातितः तैरिङ्गितै
रभिप्रायसूचकैश्चेष्टितैः दृङ्गतेर्भावे निष्ठा वनेवास इति सप्तमीति
द्योगविभागात् समासः श्रयवासवासिध्विति विभाषा सप्तम्या
अलुक् तेन कृतासिंहादिभयात् रक्षन् पालयन् तान् पौरान्
सपौरः पौरैः सह एकां रजनीं श्रयित्वा कालाधनोरिति द्वितीया
श्रयित्वेति नत्वासेडिति कित्त्वप्रतिषेधात् गुणो भवति प्रातः प्रातः
काले छलेन सन्ध्यावन्दनादिव्याजेन अपजगाम गतवान् ॥१६॥

ज्ञात्वेत्यादि ॥ निवर्त्तध्वमित्युक्तेऽपि तत्रानिवृत्तानामिङ्गितै म०
रभिप्रायबोधकैश्चेष्टितैर्गत्वरतां गमनशीलतां ज्ञात्वा रामः सपौ
रः पौरैः सह एकां रात्रिं श्रयित्वा तान् जनान् वने वासकृताङ्ग
यात् रक्षन् प्रातश्छलेन सन्ध्यावन्दनादिव्याजेन अपजगाम दृङ्गि
तैः रति दृगिगत्यां भावे क्तः गत्वरतामिति च्छरप् मस्य तस्य रज
नीमिति देशाध्वकालिति कर्मसंज्ञा श्रयित्वेति सेमचुधेत्यादिना
किन्निषेधात् णुर्धुङ् इति गुणः वनेवास इति अकालवाचिनः श्रयवा
सवासिध्विति सप्तम्या अलुगिति परः। स्वमते सरसिजमित्युदा
हरता कश्चित् समासे विभक्तेरलुगिति सूचितं ॥१६॥

असाक्षुरसं करुणं रुवन्तो मुहुर्मुहुर्न्यशसिषुः कवो
ष्णं । हा राम हा कष्टमिति ब्रुवन्तः पराङ्मुखैस्ते न्यवृ
तन्मनोभिः ॥ १७ ॥

ज०म० असाक्षुः ॥ ते पौरा राममपश्यन्तः करुणं रुवन्तो विलपन्तः
रुशब्द इत्यस्य शतरि रूपम् असम् अश्रु असाक्षुः मुक्तवन्तः सृजि
सौदादिकस्य परस्मैपदिनः सिचि सृजिदृशोरित्यम् हलन्तलच
णा वृद्धिः चोःकुःखरिचेति चर्त्वम् मुहुर्मुहुः भूयो भूयः कवोष्ण
मोषदुष्णमन्तःसन्नापात् कवञ्चोष्ण इति कोः कवादेशः न्यशसिषुः
शसेर्लङ् ह्यनेत्यादिना शसेर्लङ्प्रतिषेधः अतोह्लादर्थेर्लङ्घोरि
ति विकल्पस्य प्राप्तत्वात् हा राम हा कष्टं कष्टमिति ब्रुवन्तः पराङ्मु
खैः येन गतो रामस्तेन गतैर्भोगेभिरित्यभूतैः न्यवृत्तन् निवृत्तव
न्तः द्युञ्जीनुडैःति परस्मैपदविकल्पात् द्युतादित्वाद्ङ् ॥ १७ ॥

भ० असाक्षुरित्यादि । ते पौरा राममपश्यन्तः करुणं रुदन्तोविल
पन्तः असं नेत्रजजलं असाक्षुस्त्वक्तवन्तः रुदन्त इति रुदरोदे श
तृः असाक्षुरिति सृजौश्विसर्गे व्यं सिः वर्द्धोऽकिदिति चकारस्य
रः व्रजवदेति अनिम्लात्प्रिः शञ्जाजेति षड् षठोःकःसे इति कः
क्लिदादिति षः अनुस्मिद्धेरिति अनउस् कवोष्णं ईषदुष्णं अन्तःस
न्नापात् कल्कदौशान्युष्ण इति ईषदर्थे कवादेशः मुहुर्मुहुर्वारं
वारंन्यशसिषुः निःशसितवन्तः हसादेःसेम इत्यादौशसवर्धन्यात्
शसेर्नङ्प्रिः हा राम हाकष्टमिति ब्रुवन्तः ते पौराः पराङ्मुखैराम
दिगनुसारिभिरपूर्वकामत्वात् परिभूतैर्वा मनोभिरपलक्षिताः
सन्तो निवृत्ताः वृतेर्द्व्यतादित्वात् वासुक्षिद्युदिति ऊः तेनैव खोपाऽ

तोऽदेचौरित्यकारलोपः । साधनहेतुविभ्रममिति विशेषणे तृतीया
हा रामेति हाशब्दयोगे षष्ठ्यर्थे द्वितीया अत्र तु तदभाव इति श्री
पतिः मामान्येन हाशब्दं प्रयुज्य रामः सम्बुध्यते इति दौर्गाः न स
म्बुद्धाविति हादियोगे द्वितीयानिषेधार्थं क्रमहीश्वरसूत्रं स्वमते
हाशब्दवाच्येन कष्टेन नात्र रामस्य योगोविवक्षितः किन्तु पौरा
णमेव तद्योगाभावात् द्वितीया ॥१७॥

सूतोऽपि गङ्गासलिलैः पवित्वा सहाश्वमात्मानमन
ल्पमन्युः । सीतयोरघवयोरधीयन् श्वसन् कदुष्णं पु
रमाविवेश ॥१८॥

सूतो । सूतोऽपि सुमन्त्रः सहाश्वमन्यैः सह अनल्पमन्युः प्रवृद्ध ज०म०
शोकः राघवयोः रामलक्षणयोः सरूपाणामित्येकशेषः सी
तयोः सीतासहितयोः अधीयन् स्मरन् इक्ष्मरण इत्यस्य शतरि
रूपं यंणादेशः अधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी श्वसन् कदुष्णम् ईषदु
ष्णकृत्वञ्चोष्ण इति चकारात् कदादेशः गङ्गातटात्प्रतिनिवृ
त्त्य पुरमयोध्यामाजगाम आगतवान् गङ्गासलिलैः आत्मनो
वाह्यमाभ्यन्तरञ्च पवित्वा पवित्रीकृत्य पूङ्गुयेति विकल्पेनेट् पूङ्गुः
क्लाचेति किञ्चप्रतिषेधात् गुणः ॥१८॥

सूत इत्यादि । सूतः सारथिः सुमन्त्रोऽपि गङ्गाजलैः सहाश्वं आ ३०
त्मानं पवित्वा पवित्रीकृत्य सीतासहितयोरामलक्षणयोरधीयन्
स्मरन् कदुष्णं श्वसन् पुरमयोध्यां आविवेश प्रविष्टवान् अनल्प
मन्युः प्रवृद्धशोकः गङ्गासलिलैः पवित्वा इत्यनेन गङ्गापर्यन्तं तद्ग

मनं ध्वन्यते पूक्लिशुदितदम् इति विभाषित इम् सेमच्चुधेत्यादिना
 किञ्चनिषेधात् ण्घूर्णु इति गुणः ससीतयोरिति सहः भोवेति वङ्ग
 प्रीहो सादेशः। राघवयोरिति समार्थेनेत्यादिना कर्मणि षष्ठी
 अधीयन्ति त अधीकलस्मृत्या इण्णदिकइति वाक्यात् यिष्णाऽच्य
 णाविति यादेशः कचिन्न स्यात् आतिदेशिककार्यमनित्यमिति न्या
 यात् तेनाच शुध्धोरन्वचीति इयादेशः कदुष्णमिति कत्कवाचेति
 काः कदादेशः ॥ १८ ॥

प्रतीयषा पूर्वदृशे जनेन द्यौर्भानुशीतांशुनिराकृते
 व। राजन्यनक्षत्रसमन्वितापि शोकान्धकारक्षतस
 र्वचेष्टा ॥ १९ ॥

ज०म० प्रती। जनेन रामानुयाधिना प्रतीय प्रतिनिवृत्त्य पूरयोध्या
 ददृशे दृष्टा कर्मणि लिट् प्रतीय इति ईङ्गतावित्यस्य रूपम् पुन
 रिणः तस्य हि तुकि प्रतीत्येति स्यात्। षत्वतुकोरसिद्ध इत्येका
 देशस्वासिद्धत्वात् प्रतीयुषा सा ददृशे इति पाठान्तरम् प्रतिनि
 वृत्तेन सा पूर्वदृशे दृष्टेत्यर्थः। अस्मिन् पाठं तु उपेयिवानित्या
 दिना इणः कसौ रूपम् इत्यमत्रोपसर्गस्यातन्त्रत्वात्। शोको
 ऽन्धकार इव शोकान्धकारः तेन क्षता नीतानुष्ठेयकर्मणि चेष्टा
 परिसन्देहयस्यां पुरि सा तथोक्ता राज्ञोऽपत्यानि राज्ञश्चशुरा
 द्यत् राजन्याः क्षत्रियाः येचाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः रा
 जन्या नक्षत्राणीव तैः समन्वितापि द्यौः भानुशीतांशुविनाकृतेव
 द्यौराकाशः यथा नक्षत्रसमन्वितापि रात्रौ भानुचन्द्राभ्यां विना
 कृता रहिता अन्धकारच्युतसर्वचेष्टा तदस्यापि भानुचन्द्रस्थानी
 ययोः राघवयोर्विरहात् ॥ १९ ॥

प्रतीत्यादि । जनेन रामानुयाधिना प्रतीय प्रतिनिवृत्त्य सा पू म०
 रयोध्या दृष्टे कर्मणि ठी प्रतीयेति इयङ्गत्यामित्यस्य रूपं न
 लिखन्तनागमप्रसङ्गात् प्रतीयुषेति पाठे प्रतिपूर्वादिणः कसुः प्र
 तीयिवःशब्दस्य वसोर्वः सेमपीति सेमवस्थितं प्रतीयुषा प्रतिनिवृ
 त्तेन जनेनपूर्दृष्टे इतियोजना कीदृशी पूः शोकोऽन्धकार इव तेन
 क्षता नाशिता सर्वेषां चेष्टा सर्वा वा चेष्टा यस्यां सा तथा । राज
 न्याःक्षत्रिया नक्षत्राणीव तैः समन्वितापि पूः सूर्यचन्द्राभ्यां रक्षिता
 द्यौराकाशमिव यथा नक्षत्रसमन्वितापि द्यौः सूर्यचन्द्राभ्यां निरा
 क्षता अन्धकारक्षतमर्वचेष्टा तद्वत् सापि सूर्यचन्द्रतुल्ययोराराधव
 योरभावादितिभावः । राजन्य इति राज्ञां समूह इति गर्गादि
 त्वात् षष्ठः मन्वर्जानित्यादिना नलोपनिषेधः ॥ १९ ॥

विलोक्य रामेण विना सुमन्त्रमच्योष्ट सत्वानुपति
 स्युतांशः । मधूनि नैपीड्यलिपन्न गन्धैर्मनोरमे न व्य
 वसिष्ट वस्त्रे ॥ २० ॥

विलोक्य । रामेण विना सुमन्त्रं विलोक्य दृष्ट्वा नृपतिर्दशरथः ज०म०
 सत्वात् स्वभावादच्योष्ट च्युतः च्यवतेरकर्मकालुङ् गतोऽपि मद्
 चनमतिक्रम्य आगच्छेद्राम इति अस्य या आभा सा च्युता यस्य
 स च्युताशः सत्त्वात् च्युतश्च मधूनि पातुनैपीत् नेष्टवान् नेटीति
 सिचि वृद्धिप्रतिषेधः । गन्धैश्चन्दादिभिर्नालिपत् लिपेर्लिपि
 सिचिह्रवश्चेत्यङ् मनोरमे चेतोहारिणी वस्त्रेन व्यवसिष्ट न परिहृ
 तवान् वस आच्छादने इत्यस्मात् लुङ् अनुदात्तेत्वात्तङ् ॥ २० ॥

विलोक्येत्यादि । रामेण विना सुमन्त्रं विलोक्य नृपतिर्दशरथः

सत्वात्स्वभावात् व्यवसायाद्वा अच्योष्ट च्युतः च्युतोऽकर्षकात् टी
 गतोऽपि रामः कदाचित् पौराणामनुरोधान्नद्वचनमतिक्रम्य
 आगच्छेदित्याशा च्युता यस्य स तथा मधूनि नैषीत् इपुदच्छा
 यां टी गन्धैश्चन्दनादिभिर्न्न व्यलिपत् वत्सखख्यालिपेति डः मनो
 रमं वस्त्रद्वयं न व्यवसिष्ट न परिहितवान् वसलङ् आच्छादने
 सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मनि व्यवसाये च
 चित्ते प्राणिषु जन्तुषु इति त्रियः ॥२०॥

आसिष्ट नैकत्र शुचा व्यरंसीत् क्वांताकृतेभ्यः क्षिति
 पालभागभ्यः । स चन्दनोशीरमृणालदिग्धः शोकाग्नि
 नागाद्युनिवासभूयं ॥२१॥

६०म० आसिष्ट । एकत्र स्थाने शुचा शोकेन नासिष्ट नोपविष्टः
 आसेरात्मनेपदिनोलुङ् । कृतानि चाकृतानि चेति क्लेन मज्
 विशिष्टेनानजिति समासः असमापितेभ्य इत्यर्थः क्षितिपालम्भ
 जन्ते यानि दूतप्रेषणादीनि तेभ्यः क्षितिपालभागभ्यः व्यरंसीत्
 विरतः विमुखोऽभूदित्यर्थः जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्या
 नमिति अपादानसंज्ञा रमेर्लुङ् व्याङ्परिभ्रारम इति तिप्
 यमिरमेत्यादिना सगिटौ । स एवम्भूतो राजा चन्दनोशीरमृ
 णालैः शोकाग्निप्रतीकारभूतैर्दिग्ध उपलिप्तोऽपि उद्देगाग्निनैव
 द्युनिवासभूयन्देवलमगात् गतवान् दिहेर्निष्ठायान्दादेर्धातोर्ध
 इति घः झषस्तयोर्धोधः झलांजश्झशिति ज्झत्वम् दिवि निवासे
 येषां ते द्युनिवासाः देवाः तेषां भाव इति भुवोभाव इति क्यप्

आसिष्ट इत्याह्नि । शुषा शोकेन एकत्र एकस्थाने न आसिष्ट
 आसलङ् उपवेगे । कृताकृतेभ्यः चितिपालभाग्यः राजकर्त्तव्यदू
 तसन्निवेशादिभ्यो व्यरंसीत् विरंतवान् घे पं परानुदत्यादिना वि
 पूर्वात् रमेः पंथमरमेति इमस्यै कृतावयवसम्बन्धात्कृतं अकृ
 तावयवसम्बन्धात्कृतं इति एकार्थत्वात् कर्मधारयः । अनजः क्ता
 नस्य तेन सनजेति कर्मधारय इति परः चितिपालं भजन्ते इति
 ढाङ्गजवहेति विष् स ईदृशो राजा चन्दनोशीरमृणालैस्तापोप
 शान्तिसाधनैर्दिग्धो लिप्तोऽपि शोकाग्निनैव हेतुना द्युनिवासभूयं
 देवत्वमगात् दिवि निवासोयस्य इति विग्रहः निवसन्त्यत्रेति घञि
 द्यौर्निवासोयस्येति वा उहस्युडिति उङ् तस्य भवनं भूहनः क्यवि
 ति भुवोभावे क्यप् दिग्घ इति दिहौउपलेपे क्तः दादेर्धः ढभात्त
 थोरिति तस्य धः झपझथोरिति घस्य गः उशीरं वोरणमूलं ॥२१॥

विचुक्रुशुभूमिपतेर्महियः केशान् लुलुञ्चुः खवपूंषि
 जम्नुः । विभूषणान्युन्मुमुचुः क्षमायां पेतुर्वभञ्जर्वलया
 नि चैव ॥२२॥

विचु ॥ भूमिपतेराज्ञो महियः पत्यः अविमह्याष्टिषच् इत्या ज०म०
 णादिकः ष्टिषच् विचुक्रुशुः रुदितवत्य इत्यर्थः हा स्वार्थान्ति
 तथा केशान् लुलुञ्चुः उत्पाटितवत्यः खवपूंषि शरीराणि जम्नुस्ता
 ष्टितवत्यः विभूषणानि हारादीनि उन्मुमुचुर्मुक्तवत्यः क्षमायाश्चु
 वि पेतुः वल्लयानि अवैधयचिह्नानि वभञ्चुः चूर्णितवत्यः एते लिङ्
 क्ताः पेतुरेताभ्यासलोपौ ॥ २२ ॥

भ० विचुकुभुरित्यादि ॥ भूमिपतेर्द्वरथस्य भद्रियः विचुकुभुः
 क्रन्दितवत्यः हाहा स्त्रामिन्निति नृपमाङ्गतवत्यो वा यद्यपि ह
 ताभिषेका महिषीत्यमरः सा चैकैव तथाप्युपचारात् पत्नीमात्रेऽ
 पि तिसृषामेव हताभिषेकत्वमिति केचित् केचान् सुसुहृः उत्पाटि
 तवत्यः स्थात्षपित्किदेति अकित्पचे उरूनलोपाभावः स्ववपुं
 वि जघ्नः ताडितवत्यः विभूषणानि हारादीनि उन्मुमुषुः त्यक्तवत्यः
 चमायां भुवि पेतुः तृफलिति पतेरतएत्वं खिलोपश्च वल्लयानि अत्रै
 धव्यस्रचणानि वभञ्चुः सर्व्वच या उस् ॥ २२ ॥

ताः सान्त्वयन्ती भरतप्रतीक्षा तं बन्धुता न्यक्षिपदा
 शु तैले । दूतांश्च राजात्मजमानिनीषून् प्रास्थापय
 मन्त्रिमतेन यूनः ॥ २३ ॥

अ० म० ताः सां ॥ बन्धुता बन्धुसमूहः यामजनबन्धुसहायेभ्यस्तत्
 ता महिषीः सान्त्वयन्ती संस्थापयन्ती सान्त्वयन्तीति षिच् । तं
 द्वरथं नृतं तैले न्यक्षिपत् निक्षिप्तवती आमु शीघ्रं माभूत्पूतिरिति
 क्षिपेर्षुङ् पुषादितादृक् कस्यान्यक्षिपदित्याह भरतप्रतीक्षा
 तेन संस्कारः कर्त्तव्य इति वा भरतप्रतीक्षते ईक्षिप्तमिभ्यांघेत्यु
 पसञ्जानासः दूतान् प्रास्थापयत् प्रहितवती राजात्मजभरत
 मानिनीषून् आनेतुमिच्छून् अन्यथा कैकेयीवैमुखाङ्गरते ऽपि वैमु
 ख्यात् दूता अपि आनेतुमिच्छन्ति तथापि मन्त्रिमतेन न स्वमतेन
 यूनः तेषाङ्गन्तुं समर्थत्वात् ॥ २३ ॥

भ० तादित्यादि ॥ बन्धुता बन्धुसमूहः ता महिषीः सान्त्वयन्ती

आद्यायन्ती तं वृत्तं दशरथं श्रीघ्नं पूतिगन्धार्द्रया तैले न्यक्षि-
पत् क्षिपस्रुदादित्वात् कुतो न्यक्षिपदित्याह भरतप्रतीचा भरतं
प्रतीक्षते इति पचादित्वाद्भन् भरते प्रतीक्षा यस्या इति वा दूतांश्च
मन्त्रिणां मतेन बुद्ध्या केकयीं प्रति क्रोधेन भरते वैमुखाञ्च तु
खेच्छया प्रास्थापयत् प्रहितवती राजात्मजं भरतं आनिनीषून्
आनेतुमिच्छून् ये स्वतएव भरतमानेतुमिच्छन्ति तत्प्रस्थापनं यु-
क्तमिति भावः धूनस्तद्वपान् श्रीघ्नगमनसामर्थ्यात् बन्धुतेति जन-
स्रलेति समूहार्थे तः सान्त्वयन्तीति सान्त्वक्त सान्त्वने शतृ ॥२३॥

सुप्तो नभस्तः पतितं निरीक्षाञ्चक्रे विवस्वन्तमधः
स्फुरन्तं । आख्यदसन्मातृकुले सखिभ्यः पश्यन् प्रमा-
दं भरतोऽपि राज्ञः ॥२४॥

सुप्तो । भरतोऽपि मातृकुले वसन् सखिभ्यो मित्रेभ्यः आख्यत् ज०म०
कथितवान् ख्यातेर्लुङ् अस्तित्वस्तीत्यादिनाऽङ् क्रियापदणञ्
र्त्तव्यमिति सन्नदानसंज्ञायाञ्चतुर्थी । किमाख्यदित्याह अहं
सुप्तः सन् नभस्ता नभस्तत्वात् आकाशात्पतितं विवस्वन्तमादित्यं
स्फुरन्तञ्चलन्तन्निरीक्षाञ्चक्रे निरीक्षितवान् ईचेरिआदेरित्याम् ।
उत्तमविषये सुप्तप्रमत्तावस्थायां चित्तथाक्षेपात् परोक्षे लिट्
पश्यन् विलोकयन् राज्ञो दशरथस्य प्रमादमनिष्टम् ॥ २४ ॥

सुप्त इत्यादि ॥ भरतोऽपि मातृकुले वसन् सन् राज्ञो दशर म०
थस्य प्रमादं अनिष्टं पश्यन् वितर्कयन् सखिभ्यो मित्रेभ्य आख्यत्

कथितवान् वक्ष्येति कः तादर्थ्यं चतुर्थी यदभिप्रेत्य धात्वर्थस्तत्र
चतुर्थीति परः किमाख्यदित्याह सुप्तोऽहं नभस आकाशात्
पतितं अधः स्फुरन्तं विवस्वन्तं सूर्यं निरीचाञ्चक्रे दृष्टवानस्मि अ
स्मादि चित्तस्य विक्षेपे ढीति परः स्वमते नियमाभावात् भवत्येव
सुप्तस्य तादृशसूर्यदर्शनेन चित्तविक्षेपार्थो ऽपि गम्यत एव ईचङ्
दर्शने विजादीत्याम् ॥२४॥

अग्निश्रवन्नात्यधिकं तमेत्य दूता यदार्थं प्रथियासय
न्तः । आह्वित्य जाताञ्चिद्विषस्तदासावत्कण्ठमानो
भरतो गुरूणां ॥२५॥

ज०ग० अग्नि । दूताएत्य आगत्य भरतमातृकुलमित्यर्थः । आह-
पूर्वादिणः क्त्वाप्रत्ययस्य ल्यपितुकि च रूपम् । यदा तं भरतमर्थं
वचनमग्निश्रवन् आवितवन्तः अर्थयतेऽनेनेति णिच् घञ्च शृणो
तेर्थात्तात्पुङ्क्ति चङि दिव्यचनम् सवतिशृणोतीत्यभासस्त्वम् ।
आत्यधिकम् अत्यधो विनाशः स प्रयोजनमस्येति तदस्य प्रयोज
नमिति ठञ् पिता ते स्नानस्नान्द्रष्टुमिच्छतीति आत्यधिकं वचनं
तमिति गतिबुद्धीत्यादिना कर्कसंज्ञा शृणोतेः शब्दकर्कत्वात्
अर्थमिति कर्त्तुरीक्षिततममित्यनेन प्रथियासयन्तः प्रयातु
मिच्छन्तम्भरतम्ययोजितवन्तः सनन्तण्यन्तोऽयं तदा असौ भ
रतो जाताञ्चिद्विषः जाता अञ्चिद्विषा गमनेहा यस्य सः अहि
गतौ इदितोनुम् तस्मादंहितुमिच्छतीति सन् इट् अजादेर्द्विती
यस्येति द्विशब्दो द्विरुच्यते नकारस्य नन्ना इति प्रतिषेधः अभास

कार्यम् अनुस्वारपरसवर्णौ अःप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः टाप् आं
हिष्ट गतवान् तस्मादेवात्मनेपदिनो लुङ् उत्कण्ठमानः स्मरन्
मठिकठिशोक इत्यस्मादात्मनेपदिनो रूपम् अनेकार्थत्वाद्वातु
नाम् । गुरुणाम्पितामहादीनां अधीगर्चेति कर्मणि षष्ठी ॥ २५ ॥

अग्निअवन्नित्यादि । दूता एत्य आगत्य अर्थात्भरतमातृकुलं भ०
तं भरतं अत्ययरूपं अर्थं वस्तु यदा न अग्निअवम् आवितवन्तः
प्रथियासयन्तः भरतं गमनेच्छां कारयन्तः तदा असौ भरतः
जाता अञ्चिहिषा गमनेच्छा यस्य तादृशः सन् गुरुणां पित्रादी
नां उत्कण्ठमानः स्मरन् आंहिष्ट गतवान् अग्निअवन्निति शुअव
षे जिःप्रेरणे इति जिः जिश्रीत्यङ् धुर्दिशुङीति द्विः खेः सन्वत् सुशु
सुद्गु प्रुमुच्यङ्गाम्बेति खेरकारस्य इत्वं ञिणत्यन्तेषुङ्तोरिति ञिः
यलायवायाव इति आव् ञ्यञ्चुङः स्त्रःजेर्लोपः घोऽजौजेरिति प्र
योञ्यस्य कर्त्तुः कर्मत्वं आत्यधिकमिति अत्ययो विनाशः विकारसं
घेति ञिणकः । अर्थोऽभिधेये शब्दानां धनकारणवस्तुषु । प्रयोजने नि
वृत्तौ च विषये च प्रयुज्यते । केचिन्तु अर्थयते अनेनेत्यर्थं वचनं
आत्यधिकं अनर्थसम्बन्धीत्यर्थः अर्थमित्यत्र अमुमिति पाठे अमुं
भरतं प्रथियासयन्तः आत्यधिकं राज्ञोमरणं । एत्येति व्यादनञ्
इति आङ्पूर्व्यादिणः क्लोयप् स्वस्यतन्पितीति तन् प्रथियासयन्त
इति यातेः समन्तात् जिः शतृः आंहिष्टेति अहिङ्गता इदित्वास्तुन्
जाताञ्चिहिषःइति अहेः सन इम् गाजन्तादेरादिर्दिरिति स्यादौ
नवदोये इति च निषेधात् आदिनकारस्य न दित्वं संख्याद् इति
अःकठिङ् आध्याने इष्टानवाप्तौ तदवाप्तयेऽभिलाष उत्कण्ठे
त्यन्ये । गुरुणामिति समार्थेनेत्यादिना कर्मणि षष्ठी ॥ २५ ॥

बन्धूनशङ्कित् समाकुलत्वादासेदुषः स्नेहवशादपा
य। गोमायुशारङ्गगणाश्च सम्यङ्नायासिषुर्भीममरा
सिषुश्च ॥२६॥

ज०म० बन्धू। दुःखप्रदर्शनेन अकस्माच्च पितृदूतागमनेन स्नेहवशात्
चेतसि समाकुलत्वाद्भरतो बन्धूनशङ्कित् शङ्कितवान् उत्प्रेक्षित
वानित्यर्थः शङ्कतेरात्मनेपदिनो लुङि रूपम् कीदृशान् आ
सेदुषः अपायं विनाशं गतवतः भाषायां सदवसेत्यादिना कसुः
अतएकहलित्येवाभ्यासलोपौ। अस्मादन्धुः कश्चित् व्यसनमा
पन्नोऽभूदिति गच्छतस्तस्य गोमायुशारङ्गगणाः शृगालमृग
गणाश्च सम्यगनुकूलनायासिषुः नागताः यातेर्लुङि यमरमेति
सगिठौ शृगालाः प्रदक्षिणङ्गताः मृगाश्च सव्यमित्यर्थः। भीम
मुद्देगकरमरासिषुः रसिताः रसेः परस्मैपदिनो लुङ् अतोह
सादेरिति वृद्धौ रूपम् न रासेः तस्यात्मनेपदित्वात् ॥२६॥

भ० बन्धूनित्यादि। दुःखप्रदर्शनात् अकस्मात्पितृदूतागमनाच्च स्ने
हवशात् चेतसि समाकुलत्वात् गच्छन् भरतो बन्धून् अपायं विना
शं आसेदुषः प्राप्तान् अशङ्कित् शङ्कितवान् शङ्किङ्नासशङ्कयोः
गच्छतस्तस्य गोमायुशारङ्गगणाः शृगालहरिणसमूहाः सम्यग
नुकूलं नायासिषुः नागतवन्तः शृगालाः प्रदक्षिणं गता इत्यर्थः।
यातेषां यमरमेतीमसनौ अनुस्मिदेरिति अन् उष् भीमं भया
मकं यथास्यात्तथा अरासिषुः शब्दं हतवन्तः रसशब्दे हसादेः
सेम इति मिः अन् उष्। चातके हरिषे पुंसि शारङ्गः श्वले त्रिष्वि

ति दन्त्यादौ रभसः । इट्पोतेऽर्धकादङ्गः श्रौणादिक इति ताल
व्यादिं केचिदाहुः ॥२६॥

स प्रोषिवानेत्य पुरं प्रवेक्ष्यन् शुश्राव घोषं न जनौ
घजन्यं । आकर्षयामास न वेदनादान्न चोपलेभे
वणिजां पणायाः ॥२७॥

सप्रो । स भरतः प्रोषिवान् मातामहकुलात् प्रोषितः सन् भाषा ज०म०
यामित्यादिना कसुः यजादित्वात्सम्भारणन्दिर्बचनम् वस्त्रे
काजाद्घमामिति इट् पुरमयोधामेत्य आगत्य प्रवेक्ष्यन्
गृहमित्यर्थात् पुरमविष्टः घोषं शब्दञ्च शुश्राव न श्रुतवान् जनौ
घजन्यञ्जनसमूहेन जन्यमुत्पाद्यं तकिमसिचतियतीति जनेर्यत्
तथा वेदध्वनीन्नाकर्षयामास न श्रुतवान् प्रातिपदिकाङ्गात्त्वर्थ
इति णिच् तदन्तात् लिङ्गामि अपामन्तेत्ययादेशः न चोप
लेभे नोपलभ्यवान् वणिजां पण्यजीविनामपणायां पणलाभान्
कथञ्चिद्दूपव्यहारसोक्तिज्ञत्वात् पण्ये इति वणिजः पणेरिजा
देशव इत्यौणादिकः पण्यन् इति पणाः नित्यमणः परिमाण
इत्यप् व्यवहर्त्तव्याः । ईयन्ते प्राप्यन्ते वणिगिरित्ययाः साभा
एरजिति इणः कर्मणि अच् पणानामयाः पणायाः तान् । पणा
यामिति पाठान्तरं वणिजां वस्त्रनि संयवहारविषयाणि नोप
लेभे संयवहारकुशलाः साधव इति गुपादिषु सुत्यर्थपनिना
साहचर्यात् पणेरपि तदर्थादेवायप्रत्ययः अःप्रत्ययादित्यकारः
टाप् वणिजां प्रस्तापामिति तृतीयः पाठः वणिकप्रसार कस
हानित्यर्थः ॥ २७ ॥

भ० सद्वत्यादि । स भरतः प्रोषिवान् मातामहकुले कृतप्रवासस्तए
 त्यागत्य पुरमवोधां प्रवेक्ष्यन् प्रवेशं करिष्यन् जनसमूहजन्यं घोषं
 शब्दं न श्रुत्वा । प्रोषिवानिति प्रपूर्वाद्दशैरिनिवासे इत्यस्मात्कसुः
 यद्दस्वपाद्योरिति जिः द्वित्वं वसोर्घसेकाजितोम् प्रवेक्ष्यन्निति विशशौ
 प्रवेशं स्यतृः जन्यमिति कृद्धोः कभाव इत्युक्तेः कर्त्तरि थण्जनौघा
 ज्ञातमित्यर्थः किम्वा तव्यानीयया इति ज्यनाज्जनेः कर्त्तृणि यः
 वेदध्वनिं न आकर्णयामास न श्रुतवान् कर्णतक्भिदि वणिजां पणो
 पजीविनां पणायाः क्रयविक्रयव्यवहारान् न च उपलेभे ददर्श प
 णङ्गव्यवहारेस्तुतौ कमच्छतेत्यादिना आयः संख्याद् इति अः स्त्री
 लक्ष्म पणायानिति पाठे पण्यते इति पणाः घञ्जनटोघे इत्यल्
 आयोलाभः इमान् व्यवहर्त्तव्यलाभानित्यर्थः वणिगापणायानि
 ति पाठे वणिजामापणो निषद्या तत्रायानित्यर्थः आपणस्तु निषद्या
 यामित्यमरः ॥२७॥

चक्रन्दुरुच्चैर्नृपतिं समेत्य तं मातरोऽभ्यर्षमुपाग
 तास्ताः । पुरोहितामात्यमुखाश्च योधा विवृद्धमन्युप्रति
 पर्षमन्याः ॥२८॥

ज०म० चक्रन्दः । तं भरतं गृहगतमभ्यर्षं समीपीभूतं समेत्य ढैकि
 ता मातरः कौशल्याद्याः नृपतिमुच्चैरत्यर्थं चक्रन्दुः क्रन्दित
 वत्यः हा स्वामिन् हा राजन् क्व गतोऽसीति उपागतआप्तमसम
 श्रुत्वा यामान्ताः एवंविधाः युथन्त इति योधाः पचादिलादच् ।
 ते च तं समेत्य नृपतिञ्चक्रन्दुः पुरोधीयत इति पुरोहितः निघा

इधातेर्हिः । अमाशब्दः सहार्थे सह राज्ञा कार्येषु भवतीत्यमा
त्यः अमेहकतसिचेभ्य इति निपातात् पुरोहितामात्यौ मुखम्
धानं येषां योधानान्ते पुरोहितामात्यमुखाः अमात्यस्याजा
द्यदन्तत्वेऽपि पुरोहितस्याभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः विवृद्धमन्युना
शोकेन प्रतिपूर्णे मन्ये गल्लग्निरै येषामिति ॥ २८ ॥

चक्रन्दरित्यादि । तं भरतं अभ्यर्णं समीपवर्तिनं समेत्य प्राप्य भ०
मातरः कौशल्यादयो नृपतिं चक्रन्दुः तमुद्दिश्य सशब्दं हरदुरित्य
र्थः उपागतं असं नेचजलं यासां तास्तथा अभ्यर्णमित्यभिपूर्वस्या
ईधातोः क्लान्तस्य रूपं चुम्बवाढेत्यादिना निपातितं युध्यन्ते इति
योधाः पचादित्वाद् न्तेऽपि तं समेत्य चक्रन्दुः पुरोऽग्रे धीयते
स्वार्थेते इति पुरोहितः धाजोहिः अमाशब्दः सहार्थे सह राज्ञा
कार्येषु भवति अमात्यः त्यत्राद्यचिरेति त्यः पुरोहितामात्यौ
मुखं प्रधानं येषां योधानां ते तथा ते जना योधा येति वा विवृद्धेन
मन्युना शोकेन प्रतिपूर्णा मन्या येषां यासां वा दान्तज्ञानपूर्णेति
निपात्यते पश्चाद्गीवा ग्निरा मन्या इत्यमरः ॥ २८ ॥

दिदृक्षमाणः परितः ससीतं रामं यदा नैक्षत लक्ष्म
णश्च । रोरुद्यमानः स तदाभ्यपृच्छद्यथावदाख्यन्न
य वृत्तमसौ ॥ २९ ॥

दिदृ । स भरतो यदा ससीतं रामं लक्ष्मणश्च परितः सर्वं ज०म०
तो दिदृक्षमाणः द्रष्टुमिदंन् आश्रुसृष्टशांसन इति तद् इक्षणा

चेति सनः कित्त्वे ष्टुजिह्वोरित्यम् न भवति नैचत न दृष्टवान्
 तदा रोह्यमानः अत्यर्थं रुदन् यङि रूपम् अभ्यपृक्तत् पृष्ट
 वान् ऐचताभ्यपृक्तदिति भूतसामान्यविवक्षया ङङ् अन्यथा कवेः
 परोक्षत्वात् लिट् स्यात् अथैतस्मिन् प्रस्तावे यथावत् यादृशं वृत्त
 भूतन्तथावत् आख्यन् कथितवन्तः पुरोहितामात्यमुखा अस्मै
 भरताय । ख्यातेरस्यतीत्यादिना ङैरङ् आतोऽङोपः ॥२८॥

म० दिदृक्षमाण इत्यादि । स भरतः ससीतं रामं लक्ष्मणञ्च परितः
 सर्वतः दिदृक्षमाणः द्रष्टुमिच्छन् यदा न ऐचत तदा रोह्यमा
 नो भृशं रुदन् अभ्यपृक्तत्पृष्टवान् अथानन्तरं यादृशं वृत्तं ता
 दृशं तस्मै भरताय आख्यन् कथितवन्तः अर्थात् पुरोहितामात्य
 मुखायोधाश्च दिदृक्षमाण इति दृशेः सन् णुर्नानिमीति गुंणनि
 षेधः स्मृदृशन्ननुज्ञा इति मं ईचङ्दर्शने घी रुदेर्मुचस्रचेत्यादि
 ना यङ् प्रच्छौग्शीप्ते घी यद्वस्वपाद्योरिति जिः ख्यातेर्वत्स्येति
 ङः तादर्थ्यं चतुर्थी यदभिप्रेत्य धात्वर्थ इति चतुर्थीति परः ॥२८॥

• आवद्धभीमभ्रुकुटीविभङ्गः श्रेष्ठियमानारुणरौद्र
 नेत्रः । उच्चैरुपालब्ध स केकयीञ्च शोके मङ्गशावि
 रतं न्यमाङ्गीत् ॥३०॥

ज०म० आवद्ध । स भरत उच्चैर्महता ध्वनिना केकयीञ्च मुञ्जमुञ्ज
 भूयो भूय उपालब्ध उपालम्भवान् उपाङ्पूर्वोऽलभिरुपालम्भे
 वर्तते तस्मादात्मनेपदिनो अलोऽलोऽसीति सिञ्जोऽपे धत्वजम्

ले रूपम् श्लोके च मन्थौ अविरतमजस्रं न्यमाङ्गीत् निमग्नः मस्त्रे
 लुङि मस्त्रिनशोऽंलीति नम् तत्रापि मस्त्रेरन्यादिनियमात् नुम्
 संयोगादिलोपः हलन्तलक्षणा टडिः हल्ग्रहणं समुदायप्रति
 पत्त्यर्थमित्युक्तम् कीदृशः आबद्धभीमभुकुटीविभङ्गः भ्रमेश्चडुरि
 त्वाणादिकोऽङुः कुटेस्त्रीलिङ्गे भावे कृषादिभ्य इतीः तदन्तात् कृदि
 कारादिति ङीष् भ्रुवोः कुटी कौटिल्यं भुकुटी इको ह्रस्वोऽङो ग
 लवस्येति ह्रस्वः तस्या विभङ्गो विरचनम् आबद्धः कृतः प्रथ
 त्वेनायासप्रवृत्तेन भीमोभयानको भुकुटीविभङ्गो येन यस्य वेति
 श्रेष्ठीयमाने अत्यर्थं श्रूयमाने अरुणे लोहिते रौद्रे भयानके नेत्रे
 यस्य सः श्रयतेर्यङि विभाषाश्चेरिति वा सख्यसारणम् तमुपाल
 भमाह ॥ ३० ॥

आबद्धेत्यादि। स भरतः उचैर्यथा स्यात्तथा मुहुर्वारं वारं के भ
 कर्षी उपालभ्य निर्भस्मितवान् श्लोकेऽविरतं न्यमाङ्गीत् निममज्ज
 कीदृशः आबद्धः कृतोभयङ्करो भुकुटीविभङ्गो येन स तथा पुनः
 किन्भूतः श्रेष्ठीयमाने अत्यर्थविवृद्धे अरुणे रक्ते रौद्रे भयानके ने
 त्रे यस्य स तथा भ्रुवोः कुटी कौटिल्यं वेक्स्वश्चार्णेऽसे इत्यत्र व्यव
 स्थितविभाषार्थो वाग्बद्धसेन सन्ध्यतिरिक्तस्थाने कश्चित् समासे
 ह्रस्वः स्यादिति देवीदासचक्रवर्तिना व्यख्यातं तेनात्र पाचिको भ्रु
 वो ह्रस्वः मनीषादित्वादा दुश्श्रेयिगतिवृद्धोः मूचस्रवेति यङ्
 खेषुः घोऽज्यरे उपाङ्गपूर्व्यात्तभेर्गर्हायां टी तन् असखाज्जसी
 ति सेलोपः टुमस्त्रौ श्रुद्धौ च्वांसिः अनिमत्वात् व्रजवदेति त्रिः
 स्यादेः षोलोपः चङिति कङ् किलादिति षः नुण् रध इति नुण्
 चोर्नुरित्यनुस्वारः जपेजसोरिति ङः ॥ ३० ॥

नृपात्मजौ चिक्लिशतुः ससीतौ ममार राजा विधवा
भवत्यः । शोच्या वयं भूरनृपा लघुत्वं केकय्युपज्ञं वत
वङ्गमर्थं ॥ ३१ ॥

अ०म० • नृप । नृपात्मजौ रामलक्ष्मणौ ससीतौ सीतया सह चिक्लिशतुः
क्लिष्टौ ममार मृतो राजा विद्यतेर्लुङ्लिडोऽस्येति नियमात्तडो
भावः विधवाः धवो भर्ता तेन विना भवत्यो जाताः शोच्याः
शोचनीया वयम् अथशोभाजनत्वात् अहलोर्णत् शङ्का इति पा
ठात्तरम् शङ्कनीया वयम् एतत्कृतोऽयमयोग इति भूयानृपा
न विद्यते नृपोयस्यामिति नजोऽस्यर्थानामिति वङ्गव्रीहिः लघु
त्वं राज्यप्रार्थनालक्षणकेकय्युपज्ञम् केकय्याः प्रथमतो ज्ञातम्
मान्यस्य कस्यचित्पूर्वं ज्ञातम् उपजायत इत्युपज्ञम् आतस्योप
सर्ग इति स्त्रियामङ् क्लृप्त्येव षष्ठी केकय्या उपज्ञेति समासः ।
उपज्ञोपक्रममिति नपुंसकता वत कष्टम्बङ्गमर्थस्त्वङ्गदोषं क्लेशम
रणाद्यनिष्टानां सम्भवात् भरतद्वत एवायमयोग इत्येतत्परि
हरन्नाह ॥ ३१ ॥

भ० नृपात्मजावित्यादि । सीतासहितौ नृपात्मजौ रामलक्ष्मणौ चि
क्लिशतुः दुःखितौ क्लिश्युर्लुपतापे राजा ममार मृच्छृष्टीत्ये इति
नियमात् पं धवो भर्ता तेन विहीना भवत्यो जाताः मानृगणं
सम्बोधोक्तं केकय्युपालम्भोऽयं वयं शोच्याः अथशोभाज्ज्वात् शो
कार्हाः तेभ्यः शकार्हा इति अर्थार्थे घण् इमन्त्वात् षजोः कगा
विति सेम्बवर्जनात् न कलं किम्वा आवश्यकत्वविवक्षया नावश्य
के इति निषेधः शङ्का इति पाठे एतत्कृतोऽयं प्रमाद इति लोकेः

शङ्खा वितर्कणीया भूरनृपा राजभून्या लघुत्वं राज्यप्रार्थनरूपं
मीचकर्षं केकयुपञ्चं केकय्याः सकाशात् प्रथमत उपलभं नान्यतः
केनापि दृष्टमित्यर्थः उपजायत इत्युपज्ञा किप् । उपज्ञोपक्रमा
न्तश्च तदादित्प्रकाशने इत्यमरवचनात् नपुंसकत्वं लिङ्गस्य लो
काश्रयत्वात् वङ्गनर्थं वहवोऽमर्था दोषा यत्र तत्तथा वत इति

॥३१॥

नैतन्मतं मत्कमिति ब्रुवाणः सहस्रशोऽसौ शपथा
नशयत् । उद्वाश्यमानः पितरं सरामं लुब्धन् सशो
को भुवि रोरुदावान् ॥३२॥

नैतत् । यदेतत्केकयनुष्ठितं मतमभिप्रायः न मत्कृतन्तत् नाह ज०म०
मस्य ग्रामणोर्न प्रभुरिति अस्यच्छब्दात्स एषां ग्रामणोरिति कन्
प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यन्तस्य मादेशः नास्मन्मतादनुष्ठि
तमनयेत्यर्थः इत्येवं ब्रुवाणः सहस्रशो वङ्गवारानसौ भरतः शप
थान् सम्यत्यकारणवचनानि अशयत् हतवान् अनेकार्थत्वा
द्वाढूनां शपदैवादिकस्य उभयपदिनो लुब्धि रूपम् उद्वाश्य
मानः आह्वयन् वाष्टशब्दे दैवादिकः अनुदात्तेत् पितरं सरा
मं हा तात हा रामेति लुब्धन् भुवि लुठन् लुटविलोडने दैवा
दिकः परस्मैपदी सशोक इति शायपरिहारार्थम् रोरुदावान्
अत्यर्थं रोदनं कुर्वन् यङ्गन्मात् अःप्रत्ययादित्यकारः अतो
ज्ञोपः यस्य हलः स्त्रियामनष्टाप् सा विद्यते यस्येति मनुप् ॥ ३२ ॥

स्वदोषं परिहरन्नाह । नैतदित्यादि । यदेतत्केकय्या हतं भ०

तन्न मत्कं मत्स्वामिकं मत्कर्तृकं मतं अहमस्य प्रभुरित्यर्थे विकार
 संघेत्यादिना कः इति ब्रुवाणोऽभौ भरतः सहस्रशो वज्रवारान्
 शपथान् प्रत्ययकारणानि अशप्यत् उक्तवान् शपथौञ्ज आक्रोभे
 आक्रोभेभाषणं धातूनामनेकार्थत्वात् शपिरञ्ज करोत्यर्थो वा
 सरामं पितरं उदाश्रमानः हा राम हा तातेति आह्वयन् उवा
 श्यञ्चशब्दे भुवि लुच्यन् लुटविलोडने रोहदावान् अत्यर्थरोदुन
 युक्तः इदर्थ्यङ्गत्वात् संख्याद् इति अप्रत्ययः ततोवतुः हेतुमाह
 शशोक इति सहस्रशब्दात् सङ्ख्यैकार्थादिति चशम् ॥३२॥

तं सुस्थयन्तः सचिवा नरेन्द्रं दिधक्षयन्तः समुदूङ्ग
 रारात् । अन्याङ्गतिं ह्यवयितुं सविप्राश्चिषयन्तो
 ऽध्वरपात्रजातं ॥ ३३ ॥

ज०म० तं सु । सचिवा अमात्याः कार्येषु सचन्ते समवयन्तीति सचे
 रिवन्नित्यौणादिक इवन् तम्भरतं सुस्थयन्तः सुस्थङ्कुर्व्याणाः त
 त्करोतीति णिच् नरेन्द्रशरथं समुदूङ्गः उदाहितवन्तः शिवि
 कायामारोष्य वहिरन्तर्भावित्यर्थो ऽत्र द्रष्टव्यः यजादित्वात्सम्भ
 सारणम् आरात् नातिदूरे दिधक्षयन्तः दग्धुमिहन्तं भरतं
 प्रयोजितवन्तः इहेः सनि दादेर्ङ्गातो घं भषभावचर्ले प्रयोजक
 व्यापारे णिच् अन्ते विनाशे भवा या आङ्गतिः दिगादित्वाद्यत् ता
 मन्याङ्गतिं ह्यवयितुमग्नौ प्रक्षेपयितुं सविप्राः ब्राह्मणैः सहिताः
 सचिवाश्चिषयन्तः चेतुन्निधातुमिहन्तः प्रयोजितवन्तः किन्तत्
 अध्वरपात्रजातं यज्ञोपयोगिपात्राणां सुवादीनां समूहम् ॥ ३३ ॥

तमित्यादि । विप्रसहिताः सचिवाः अमात्यास्तं भरतं सुख भ०
 यन्तः सुखं कुर्वन्तः नरेन्द्रं दशरथं समुद्रुजः वहेरन्तर्भाविज्य
 र्थात् शिविकायामारोप्य उदाहितवन्त इत्यर्थः । विप्राणां वहना
 नौचित्यात् वहैजौप्रापणे ढी व्ययग्रहेति जिः ग्रहस्वपाद्योरिति प्रह
 तेर्जिः सुखयन्त इति लोः कृत्याख्याने जिरिति सुखशब्दात् जिः आ
 रात् समीपे दिधचयन्नोदग्धुमिच्छां कारयन्तः दहेः सनन्तात्
 जिः शतृः अन्त्याङ्गतिं द्वावयितुं अग्नौ प्रचेपयितुं अध्वरपात्रजातं
 यज्ञोपयोगिश्रुवादिसमूहं चिचीषयन्तः चेतुमिच्छां कारयन्तः
 अन्तकाले भवोऽन्धः ढधेकादिति षष्ठः सचिः सेवा विद्यतेऽस्य सचि
 वः गोतृणेत्यादिना केशादित्वादः सचन्नि कार्येषु समवयन्तीत्यर्थे
 सचिवा निपातनाद्वा ॥ ३३ ॥

उदक्षिपन् पट्टदुकूलकेतूनवाद्यन् वेणुमृदङ्गकां
 स्यं । कम्बुंश्च तारानधमन् समन्तात्तथानयन् कुङ्कुम
 चन्दनानि ॥ ३४ ॥

उद । पट्टदुकूलविरचितान् केतून् ध्वजानुदक्षिपन् उच्छ्रितव क०म०
 न्तः ये नियुक्ताः क्षिपेत्सौदादिकस्य ग्रहणम् वेणुमृदङ्गकांस्यं वंश
 मुरजकांस्यतास्रमवाद्यन् वादितवन्तः वदर्थेऽन्तस्यैव प्रयोगः
 ज्ञातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः न पुनस्तूर्याङ्गत्वात् तत्र हि प्राणि
 नान्तूर्याङ्गानां इन्दैकवद्भावः यथा मार्दङ्गिकपाणविकमिति
 वृत्तवदिह्निकमिकषिभ्यःसः इत्यौणादिकः कंसञ्जब्दः तदर्थाय
 हिनं कंसीयं चपुणा इडड्रयं प्रकृतिविकारभावे कः तस्य विकार

इति कंसीयपरश्वयथोर्थ्यञ्जौ लुकेति ह्य लुक् यञ् च प्रत्य
 यः कम्बून् शङ्खान् तारान् उषैस्तरध्वनीन् अधमन् शब्दितव
 न्तः पाघेत्यादिना धमादेशः तथा कुङ्कुमचन्दनानि आनयन्
 आनीतवन्तः सर्व्वत्र लङ्ङि कूपं अन्येष्टिं दर्शयन्नाह ॥ २४ ॥

भ० उदचिपन्नित्यादि । अर्थात् तत्र नियुक्तास्ते जनाः पट्टदुकूल
 रचितान् केतून् ध्वजान् उदचिपन् उद्वितवन्तः चिपसौदादि
 कः । कार्पासं वादरं प्रोक्तं दुकूलाद्यश्च बालकलं । कौषेथं क्रमिज
 ह्यापि राङ्गवं मृगरोमजमित्यमरमाला । वेणुमृदङ्गकांस्यं
 अवादयन् वादितवन्तः अप्राणिजातित्वात् समाहार इति काला
 पाः त्वर्थ्याङ्गत्वात् इति वासवताः । सर्व्वो इन्द्रः समाहारइति
 प्राञ्चः । स्वमते इतरेतरयोगे च समाहारे च चो द्विधेति सामा
 न्येन द्विविधो इन्द्र उक्तः तत्र क्वचिदितरेतरः क्वचित् समाहारः
 अभिधानात् बोद्धव्यः यदुक्तं क्वत्तद्वितसमासानामभिधानं नि
 यामकमिति कम्बून् शङ्खान् तारान् उषैस्तरध्वनीन् अधमन्
 शब्दायितवन्तः स्यादानपाञ्चेति भीधम तथा कुङ्कुमचन्दनानि
 आनयन् सर्व्वत्र घी ॥ २४ ॥

श्रोत्राक्षिनामावदनं सरुक्मं कृत्वा जिने प्राक्शिर
 सं निधाय । सञ्चित्य पात्राणि यथाविधानमृत्विग्जु
 ह्वाव ज्वलितं चिताग्निं ॥ २५ ॥

ब० म० श्रोत्रा ॥ अजिने कृष्णसारचर्मणि प्राक् पूर्वं शिरोमूर्द्धां
 यत्येति तं प्राक्शिरसं श्रवन्निधाय स्थापयित्वा पश्चात् श्रोत्रा
 क्षिनामावदनं प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः दृत्तुवदीत्यादिसूत्र

आमकारं नवतेराचेति प्रकृतेराकारं नासेत्यौणादिकं रूपम्
 बहूनां सुवर्णकृत्वा सञ्चित्य विन्वस्य अङ्गप्रत्यङ्गेषु पात्राणि
 सुगादीनि यथाविधानं चादृशं विधानमुक्तं गृह्यशास्त्रे । अत्रि
 ग्याजकः अतौ यजतीति अत्रिगदधृगित्यादिना निपातितः ज्व
 लितेच्छिताग्निं चवनं चितं तदर्चमग्निं जुहाव जुहोतिस्म ॥ ३५ ॥

आत्रेत्यादि । प्राक् पूर्वस्थां दिशि शिरोयस्य तादृशं शरीरं भ०
 अजिने कृष्णसारचर्मणि निधाय संस्थाप्य आत्राक्षिनामावदनं स
 रूपां सुवर्णयुक्तं कृत्वा यथाविधानं विधानमनतिक्रम्य पात्राणि श्रु
 वादीनि सञ्चित्य अङ्गेषु निधाय अत्रिक् याजकः ज्वलितं चिताग्निं
 जुहाव एतेनान्येष्टिरूपा अतौ यजतीति अत्रिक् त्रासुमिति क्विप्
 चङिति कङ् आत्रेत्यादिप्राण्यङ्गत्वात् इन्दैकत्वं क्लीबत्वञ्च नित्यं
 भजते इति परः । स्वमतेऽत्र वेणुमृदङ्गकांस्वमितिवत्समाहारो
 बन्ध इतरेतरोऽपि दुर्निवारः । यथा गीवाकुच्चिललाटेषु नित्यं
 खेदः प्रशस्यते । गण्डे चुम्बं ललाटाच्चिकोरोरुभगमूर्द्धसु इत्यादि
 दर्शनात् परमतं हेयं ॥ ३५ ॥

कृतेषु पिण्डोदकसञ्चयेषु हित्वाभिषेकं प्रकृतं प्र
 षाभिः । प्रत्यानिनीषुर्विनयेन रामं प्रायादरण्यं भर
 तः सपौरः ॥ ३६ ॥

कृते । पिण्डोदकदानास्त्रिसञ्चयेष्वनुष्ठितेषु प्रजाभिः प्रकृतं ज०म०
 प्रस्तुतमभिषेकमादिकर्माणि क्तः हित्वा त्यक्त्वा जहातेत्यङ्गीति

हिरादेशः रामप्रत्यानिनीषुः प्रत्यानेतुमिच्छुः विनयेन प्रसादनया
न भयादररुणं वनस्यायात् गतवान् भरतः सह पौरैः अयोध्याभ
वैर्जनैः मयैकेन प्रसाद्यमानः कदाचिन्नागमिष्यतीति ॥ २६ ॥

कृतेष्वित्यादि । पिण्डोदकदानास्त्रिसञ्चयनेषु कृतेषु पश्चात्
प्रजाभिः प्रकृतं प्रस्तुतमभिषेकं हित्वा विनयेन रामं प्रत्यानिनीषुः
प्रत्यानेतुमिच्छुर्भरतः पौरैः सह अरुणं प्रायात् जगाम याते
र्था रूपं प्रकृतमिति आरम्भे ऋः हित्वेति हाकोहिः आत्मनेविनय
ज्ञापनार्थं मयैकेन प्रसाद्यमानः कदाचित् नागच्छेदित्याशङ्कया
पौरैः सह गमनं पिण्डोदकपदेन दाने लक्षणा सञ्चयोऽस्त्रिसञ्च
यनं पिण्डोदकानां सञ्चया इति केचित् ॥ २६ ॥

शीघ्रायमाणैः ककुभोऽश्रुवानैर्जनैरपन्थानमुपेत्य
सप्तैः । शोकाद्भूषैरपि भूषकासाञ्चकार नागेन्द्र
याश्चमिश्रैः ॥ ३७ ॥

१०म० शीघ्रा । जनैर्हेतुभूतैर्भूषकासाञ्चकार शोभतेऽस्य कर्तुः क्रिया
फलयोगेऽपि नात्मनिपदम् आत्मत्यथवदित्यत्र पूर्वग्रहणानु
वृत्तेः सकाशेऽपि परस्मैपदित्वादिति विधिनियमौ स्थितौ शीघ्राय
माणैः अशीघ्रैः शीघ्रैर्भवद्भिर्झटिति गच्छद्भिरित्यर्थः मृगादित्वात्
क्यङ्ङित्वात्तङ् ककुभोऽश्रुवानैः दिशोऽप्यश्रुवद्भिः अश्रोतेः सौ
वादिकस्य आत्मनेपदिनो रूपम् । अपन्थानमुपेत्य सप्तैः वज्रत्वा
दमार्गमपि गतागतैः सङ्कपुरित्यादिना समाधानः प्राप्नोन्नस्य

त्पुरुषादिति प्रतिषिद्धः सम्पद्योविभाषति विकल्पितः शोकाद्धेते
रभूषैरनलंकारैरपि चकासाञ्कार भूः भूमिः भूषेति गुरोश्च
हल् इत्यकारप्रत्ययः चकासदोषावित्यस्मात् कास्यनेकाञ् य
हणश्चकुम्पाद्यर्थमित्याम् नागेन्द्ररथाश्चमिति दन्दे एकवद्भावः
अल्पाक्षरस्य न पूर्वनिपातः वङ्गव्यनियम इति वचनात् तेन
सेनाङ्गत्वात् छतकवद्भावेन मिश्रैर्युक्तैः पूर्वसदृशेत्यादिना तृतीया
समासः ॥ ३७ ॥

श्रीघ्रायमाणैरित्यादि। शोकाङ्गुषारहितैरपि जनैर्भूषका भ०
साञ्कार चकासदोषौ विजादिदधेत्यादिनाम् भस्कुन्वामः भू
षेति सेम्क्तात् सरोरिति अः किम्भूतैः श्रीघ्रायमाणैः अश्रीघ्रैः श्रीघ्रै
र्भवद्भिः कार्यवशात् द्रुतं गच्छद्भिरित्यर्थः भृशादेः स्यर्थे इति
स्यः घोऽज्यरे इति घः छित्त्वान्नं ककुभोदिशः अश्रुवानैर्या प्रुव
द्भिः अश्रुङ्णयात्रिसंघत्याः वङ्गत्वात् अपन्याममपि व्याय सप्रैर्गतैः
विकल्पितमप्रत्ययान्तं नागेन्द्रा हस्तिश्रेष्ठा रथा अश्याश्चेति पर
मते सेनाङ्गत्वात् समाहारदन्द एव स्वमते इतरेतरदन्दोऽपि
लभ्यते मिश्रैर्युक्तैः ॥ ३७ ॥

उच्चिक्वरे पुष्पफलं वनानि सन्तुः पितृन् पिप्रियुरा
पगासु। आरेमुरित्वा पुलिनान्यशङ्कं च्छायां समा
श्रित्य विश्रमसु ॥ ३८ ॥

उच्चि। तेजनाः गहनः पुष्पफलं पुष्पाणि फलानि चेति जाति ज०म०
रप्राणिनामित्येकवद्भावः उच्चिक्वरे उच्चितवनः जित्वात्तद्

कर्तुः क्रियाफलयोगात् विभाषा चेरिति धातोः कुलमेरनेकाच्च
इति यणादेशः उच्चिक्विर इति पाठान्तरं युक्तम् वनानीति हेतु
त्वेनाकथितकर्म्म वनानि विघट्टयन्तः फलानि जगृह्णरित्यर्थः
ततः सखुः स्नातवन्तः स्नातेर्लिटि उख्यपदान्तादिपररूपम् पि
तृन् पिप्रियुः उदकाञ्चलिना तर्पितवन्तः प्रीणातेर्लिटि इयका
देशः आपगासु नदीषु एतत्कृत्वा पुखिनानि सैकतानि इत्या
आरेदुः आरेटिताः आरेमुरिति पाठान्तरं शोकापनोदनार्थं
द्वियन्तमपि कालमारमन्तिस्म व्याङ्परिभ्योरम इति परस्मैपद
म् अग्रङ्गं विस्रब्धं क्वायां समाश्रित्य विश्रममुः विश्रान्ताः ॥३८॥

भ०

उच्चिक्विर इत्यादि । ते जना वनानि पुष्पाणि फलानि च उच्चि
क्विरे चिञ्चयने ठी याञ्जार्थदुर्हचिप्रच्छोति द्विकर्म्मकत्वं चेःकि
र्वीति किः शुध्वोरिति यत्वं वनानि विघट्टयन्तः पुष्पफलं जगृह्ण
रित्यर्थः परमते अप्राणिजातिलात् समाहारइन्द्रः स्वमतं मृ
दङ्गकांसमित्यत्रोक्तं आपगासु नदीषु सखुः स्नातवन्तः पितृन्
पिप्रियुः तर्पितवन्तः प्रीञ्जतर्पणे शुध्वोरितीयादेशः पुलिनानि सै
कतानि इत्या गत्वा आरेमुः शोकापनोदनार्थं कीडन्तिस्म घे पमि
त्यादिना पं आरेदुरिति पाठे शोकात् शब्दं चक्रुरित्यर्थः । रटप
रिभाषणे तृफलेति अत एत्वं खिलोपस्य अग्रङ्गं निःश्रङ्गं यथा
स्यात्तथा क्वायां समाश्रित्य विश्रममुः ॥३८॥

संप्राप्य तीरं तमसापगाया गङ्गाम्बुसम्पर्कविशुद्धि
भाजः । विगाहितुं यामुनमम्बु पुण्यं ययुर्निरुद्धम
वृत्तयस्ते ॥३९॥

संप्रा । तमसापगायाः तमसाख्याया आपगायाः नद्याः
 अत्यविचमितमिनमिरभिलभितपिपतिजनिपणिमहिभ्योऽसच् च
 स्थाः स्मरणात्पापं ताम्यति सा तमसा तरसा इति पाठान्तरं
 तत्र तरसाः वेगेन आपगाया अर्थात्तमसाया नद्या गङ्गाम्बु सन्म
 र्कात् विशुद्धिं पवित्रतां भजति या तस्यास्तीरं कूलं सम्प्राप्य गत्वा
 ते जना निरुद्धममृततयः ययुः गताः गङ्गेति गन्गम्यद्यौरित्यौ
 षादिको गम् विगाहितुं विगाहिव्यामह इति कृत्वा यामुनमम्बु
 यमुनाया इदं यमुनासम्बन्धि जलं पुष्पमुष्णहेतुत्वात् पुष्पयुक्त
 त्वाद्वा ॥ ३८ ॥

संप्राप्येत्यादि । ते जनास्तमसापगायास्तमसानामनद्यास्तीरं
 कूलं संप्राप्य निरुद्धममृततयः सन्तः यामुनं यमुनासम्बन्धि पुष्पं
 पावनं अम्बु जलं विगाहितुं ययुः तरसेति पाठे वेगेनेत्यर्थः यमु
 नाशब्दात् विकारसंघेत्यादिना इदमर्थेणः षित्तेत्रिरिति त्रिः
 तमसापगायाः कीदृश्याः गङ्गाजलसम्पर्कात् अतिशयितशुद्धिं भ
 षते या तस्याः ढाङ्गजसहवहेति विष् ॥ ३८ ॥

ईयुर्भरद्वाजमुनेर्निकेतं यस्मिन् विश्वाम समेत्य
 रामः । च्युताशनायः फलवद्भिभूत्या व्यस्यन्नुदन्यां
 शिशिरैः पयोभिः ॥ ४० ॥

ईयुः । भरद्वाजमुनेर्निकेतं आश्रममीयुः गताः इषोयणिति
 यत्नम् अभ्यासस्य दीर्घदृषःकितीति दीर्घत्वं यस्मिन्निकेते रामो
 विश्वाम विश्रान्तः समेत्य मिलित्वा तमीयुर्जना इति योष्यम्
 फलवद्भिभूत्या फलवतां वृक्षाणां समृद्ध्या हेतुभूतया च्युताश

नायोऽपगतवुभुक्षः अन्ननायेत्यादिना निपातितः व्यस्यन् उदन्त्या
 शारयन् असेदेवादि कस्य रूपम् उदन्त्या पिपासां त्रिशिरेः शीतलैः
 पयोभिः ॥ ४० ॥

भ० ईयुरित्यादि । ते भरद्वाजमुनेर्निकेतमीथुर्गता इत्यर्थः दूषण
 गतौ ठी यिणौऽद्यणाविति यादेशः खेः कितिर्घ इति दीर्घः य
 स्मिन् निकेते रामः समेत्य संगत्य विश्राम विश्रान्तः कीदृशः स
 फलवतां वृक्षाणां विभूत्या समृद्ध्या श्रुताश्रनायः व्यपगतवुभुक्षः
 अन्ननशब्दात्कोम्यादिति क्यः धनोदकाश्रन इत्यादिना अन्ना
 र्थेऽङ्ग ततः संख्याद इत्यः स्त्रीलञ्च श्रुता अन्ननाया यस्य स तथा
 त्रिशिरेः शीतलैः पयोभिर्खलैरुदन्त्यां पिपासां व्यस्यन् अपनयन्
 अस्युद्वेषे व्रतः उदकस्य उदङ् पानार्थं पूर्ववत् पयोभिरिति
 पीडयपाने चासुषिति अस् ॥ ४० ॥

वाचंयमान् स्थण्डिलशायिनश्च युगुत्तमाणाननिशं
 मुमुक्षून् । अध्यापयन्तं विनयात् प्रणेमुः पद्मा भरद्वा-
 जमुनिं सशिष्यं ॥ ४१ ॥

ज०म० वाचं । ते भरद्वाजमुनिं सशिष्यं त्रिष्वैः सह वर्तमानअणेमुः
 प्रणमन्तिस्म विनयात् विनयेन अतएव पद्माः पदातयः पादा
 भ्यां गच्छन्तीति अन्येष्वपि दृश्यत इति उः हिमकाषिद्वितिषुचेति
 चकारस्य अनुक्तसमुच्चयार्थत्वात् गमोत्तरपदे पदादेशः प
 दिति योगविभागाद्वा कीदृशम् अध्यापयन्तन्पाठयन्तम् कान्

वाचंयमान् मौनव्रतान् वाचियमोव्रत इति खच् वाचंयमपुरन्द
 रौचेति निपातनात्पूर्वपदस्य अमन्ता खण्डिलशायिनः भूशा
 यिनः खण्डिलाच्छयितरिव्रत इति णिनिः युयुचमाणान् योक्तु
 मिहृतः योगाभ्यासनिष्ठानित्यर्थः अनिग्रमविकेदेन मुमुक्षुभ्योऽपि
 भिलाषिण इत्यर्थः अतएव योगाभ्यासमिहून् ॥ ४१ ॥

वाचंयमानित्यादि । ते जनाः सत्रिभ्यं भरद्वाजमुनिं प्रषेमुः नमौ भ०
 शब्दनत्योः तृफलेति अतएत्वं खिलोपश्च प्राम्बन्नेष इति णत्वं ना
 दित्वात् विनयात् विनयं विधाय यवर्थे पञ्चमी हेतौ वा कीदृशाः
 पद्गाः एतेन यानस्या अपि ये तेऽपि विनयात् पद्गाः पद्गां गच्छ
 न्तीति हनजनादिति डः पादसमानार्थोऽर्थं पच्छब्दः अथापय
 न्तं पाठयन्तं क्रीडीडोऽजेतीड आङ्गीक्षीरीत्यादिना पन् कानि
 त्याह वाचंयमान् मौनव्रतिनः तृभृदृद्वीत्यादिना आवन्तवाचा
 शब्दात् यमः खः खित्यव्याजेति मन् खश्च परे तु वाक्यश्लेषपदेन
 साधयन्ति खण्डिलशायिनः तृणाच्छादितभूमिशायिनः गृहादि
 त्वाग्निन् व्रतेष्विति परः युयुचमाणान् योक्तुमिहून् योगाभिला
 षिण इत्यर्थः युञ्जीङ्गसमाधौ यन् शानः शानेऽतीमन् अनिग्रं
 निरन्तरं मुमुक्षून् मोक्षाभिलाषिणः मुक्षुशपञ्जोमोचे यन् यन्भि
 छाग्रंसदः दृभृजुषस्त्रिषिति शास्त्रेः क्यप् शासुडिति इत् किञ्चादि
 ति षः ॥ ४१ ॥

आतिथ्यमेभ्यः परिनिर्व्विषयोः कल्पद्रुमा योगव
 लेन फेलुः । धामप्रथिन्नो सदिमान्वितानि वासांसि
 च द्राघिमवन्त्यदूङ्गः ॥ ४२ ॥

ज०म० आति। अतिथ्यर्थमातिथ्यमन्नपानादि अतिथेः एभ्यो भर
 तादिजनेभ्य इति सन्नदाने चतुर्थी परिनिर्व्विषयो' निर्व्वसुमिहो
 दातुमिहोरित्यर्थः निपूर्वा वपिदाने वर्त्तते धामप्रथिवः धाम्ना
 तेजसा प्रथिमा पृथुत्वं यस्य तेजसोवह्निर्निर्गतत्वात् शरीरस्य पृ
 थुत्वं जायते तस्य भरदाजमुनेर्धोगवलेन समाधिबलेन युजसमा
 धावित्यस्य रूपम् कल्पद्रुमाः फेसुः फलिताः भक्ष्यान्नपानादिक
 मित्यर्थः तृफलभजचपस्येत्येत्वमभ्यासलोपश्च वासांसि च वस्त्राणि
 उदूङ्गः उद्वहन्तिस्म यजादित्वात्सम्यहारणं अदिमान्वितानि मृ
 दुत्वमुपगतानि द्राघिमवन्ति दैर्घ्ययुक्तानि पृथुमृदुदीर्घशब्देभ्य
 सस्य भाव इत्यर्थे पृथ्वादिभ्य इमनिच् पृथुमृदुशब्दयो अतोह
 खादेरिति रादेशः दीर्घशब्दस्य प्रियास्त्रेत्यादिना द्राघादेशः
 पश्चान्नुत् ॥ ४२ ॥

भ० आतिथ्यमित्यादि। आतिथ्यं अतिथ्यर्थमन्नपादिकं एभ्यो भर
 तादिभ्यः परिसर्व्वतोनिर्व्वसुं दातुंमिहोर्मुनेर्धोगवलेन समाधिब
 लेन कल्पवृक्षाः फेसुः अर्थात् अन्नपानादिकं तृफलेति अतएवं
 खिलोपश्च विकारसंघेत्यादिना तादर्थ्ये अतिथेः षः निःपूर्वा
 वपिदाने वर्त्तते युञ्जौरुसमाधौ घञि चजोःकगाविति जस्य
 गत्वं तस्य मुनेर्धामप्रथिवोहेतोस्तेजोवाङ्मत्यात् ते कल्पद्रुमा वा
 सांसि उदूङ्गः उद्वहन्तिस्म चकारः समुच्चये वचैजौप्रापये व्यथ
 यहेति जिः कीदृशानि अदिमान्वितानि मृदुत्वेन युक्तानि द्राघि
 मा दैर्घ्यं विद्यते येषाम्नानि गुणादिमन्भावे इति पृथुमृदुदीर्घ
 शब्देभ्य इमन् पृथुमृदुङ्गमेति पृथुमृदुशब्दयोः अकारस्य रः
 बाढान्तिकेति दीर्घस्य द्राघादेशः जीमंसञ्जिदिति ङित्ते ङेर्लोपः

द्राघिमशब्दात् मोङ्मस्रपादित्यस्त्र्यर्थे वतुः तेजसां प्रथिमा यस्य
इति मुनिविशेषणं केचिदाहुः ॥ ४२ ॥

आज्ञां प्रतीषुर्विनयादुपास्युर्जगुः सरागं ननृतुः
सहावं । सविभ्रमं नेमुरुदारमूचुस्तिलोत्तमाद्या वनि
ताय तस्मिन् ॥ ४३ ॥

आज्ञां । तस्मिन्तपोवने तिलोत्तमाद्या दिव्यस्त्रिय आगता ज०म०
आज्ञामादेशं मुनेः प्रतीषुः प्रतीष्टवत्यः चेटीभवत्य इत्यर्थः प्रति
पूर्वं इषिर्यहणे वर्तते तस्य लिटि रूपम् विनयादुपास्युः उपस्त्रि
ताः पादप्रचालनादिदाने उपस्थान कृतवत्यः उपपूर्वात्तिष्ठते
र्लुङि सिच् गातिस्थेति सिचोऽलुक् सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति झेर्जुम्
उस्यपदान्तादिति पररूपम् जगुः सरागं सरक्तङ्गीतवत्यः न
नृतुः सहावं सशृङ्गारचेष्टं नर्तितवत्यः सविभ्रमन्नेमः सविलास
अणताः उदारमूचुः अग्राम्यमुक्तवत्यः ॥ ४३ ॥

आज्ञामित्यादि । धामप्रथिवः किमित्याह तस्मिन् वने तिलो म०
त्तमाद्या वनिता अप्सरस आगत्य मुनेराज्ञां प्रतीषुर्गृहीतवत्यः
प्रतिपूर्वं इषिर्यहणे यां रूपं विनयात् उपास्युः भरतादीनां उ
पासनां चक्रुः उपपूर्वात्तिष्ठतेत्यां रूपं भूस्थापिवेति मेर्लुक् अनु
स्तिद्धेरिति अन् उस् उस्तेषीत्यालोपः सरागं मालवादि रागयुक्तं
यथास्यात्तथा जगुः गीतवत्यः गैगाने ठी सहावं शृङ्गारचेष्टा
युक्तं ननृतुः नृत्य चक्रुः हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजा इत्यमरः ।

सविभ्रमं नेमुः प्रणामं चक्रुः । विभ्रमस्वरथा काले भूषास्थानविपर्ययः । चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाररादिभ्रमोऽथवा । विलास इत्यन्ये उदारमग्राम्यमूचुः वनिताः । अनितात्यर्थानुरागायाश्च योषितीति कोषः चकारः पूर्वापेक्षया ॥ ४३ ॥

वस्त्रान्नपानं शयनञ्च नाना कृत्वावकाशे रुचिसं प्रकृप्तं । तान् प्रीतिमानाह मुनिस्ततः स निबद्धमाङ्गं पिवतात्त श्रेष्ठं ॥ ४४ ॥

ज०म० वस्त्रा । ततोवनितोपस्थानानन्तरमवकाशे प्रदेशे यथाभि मते वस्त्रान्नपानं सर्वोद्वेगविभाषैकवद्भवतीत्येकवद्भावः शयनमित्यधिकरणे ल्युट् नाना कृत्वा पृथक् कृत्वा रुचिसम्प्रकृप्तं यस्य यावदभिरुचितन्तत्तथैव सम्पादितम् कपोरोलः प्रीतिमान्मुनिस्तान् भरतादीनाह स उक्तवान् किमाह निबद्धं परिधत्त वस्त्राणि वस आकृदन इत्यस्य विधौ लोट् झलाञ्जश्चशीति सकारस्य दकारः आङ्गं उपविशत आसेः पूर्ववत् दादेशः अत्त खादत अन्नादिकं अदभक्षणे इत्यस्मात् लोट् पानादिकम्पिवत पिवतेः पानादिसूत्रेण पिवादेशः श्रेष्ठम् स्वपत शयने सर्वत्र विधौ लोट् ॥ ४४ ॥

भ० वस्त्रान्नपानमित्यादि । ततोवनितोपस्थानानन्तरं धामप्रथिञ्चो हेतोर्वा अवकाशे यथायोग्यस्थाने वस्त्रं अन्नं पानं शयनञ्च रुचिसं प्रकृप्तं यस्य यथा रुचिसुखैव सम्पादितं अतएव गानाविधं कृत्वा प्रीतिमान् मुनिस्तान् भरतादीन् आहस्य उवाच किन्तदित्याह निबद्धं वस्त्राणि परिधत्त वसकलसूतौ कृतिराह्लादनं सपस्यो

रिति सस्य दलं निर्दकारपाठे घेसलोपोवेति पाक्षिकः सलोपः
 सस्यत्र विधौ गो आध्वं उपविशत त्रिलासङ् उपवेशे पूर्ववत् पिवत
 पयःप्रभृतिकमर्थात् पापाने स्वादानेति पिवादेशकरणान्न गुणः
 क्त्वा पिवादेशोऽयमदन्तः तेन णुर्घूळ इत्यस्य न विषयः लोपो
 ऽतोदेशोरित्यकारलोपः अत्त भक्षयत अद्लौभक्षणे श्रेष्ठं शं
 धनं कुरुत शीङ्गेरेणुः वस्त्रमिति वसेस्तासुसिति चः अन्नमिति
 गीक इति सूत्रे अन्नव्यवस्त्रनेति ज्ञापकात् न जग्धादेशः अदोज
 ग्विरनेदने इति परसूत्रं पानमिति कर्मणि आधारे वा अनट्
 श्यनमित्याधारेऽनट् ॥ ४४ ॥

ते भुक्तवन्तः सुसुखं वसित्वा वासांस्युषित्वा रजनीं
 प्रभाते । द्रुतं समध्वा रथवाजिनागैर्मन्दाकिनीं रम्य
 वनां समीयुः ॥ ४५ ॥

•

ते भुक्त । ते भरतादयः सुसुखमिति क्रियाविशेषणम् भुक्तवन्तः जः म०
 सन्तो वासांसि वसित्वा परिधाय रजनीमुषित्वा रजनीं रात्रीं
 वसतिषुघोरिट् कालाध्वनेरिति द्वितीया द्रुतं शीघ्रं प्रभाते
 मन्दाकिनीन्वदीं समीयुः सम्भूय गताः समध्वा अविद्विन्नाध्वानः
 सङ्गता अध्वन इति प्रादिसमासः उपमर्गादध्वन इति समासा
 न्तष्टच् रथवाजीति इन्द्रैकवद्भावः तेन सहिता नागा इति शाक
 पार्थिवादित्वात्समासः अन्यथा सेनाङ्गत्वात्समुदायस्यैकवद्भावः
 स्यात् रम्यवनां रमणीयकाननां रमणीयजलाम् वा ॥ ४५ ॥

नदत्यादि । सुसुखं यथास्नात्तथा भुक्तवन्तः कृतभोजना भर भ०

तादथो वासांसि वस्त्राणि वसित्वा परिधाय रजनीं उषित्वा स्थित्वा
 प्रभाते समध्वा अध्वानं सङ्गताः सक्तः रथवाजिना गैर्द्रुतं श्रीघ्नं
 रम्यवनां मन्दाकिनीं समीयुः सङ्गतवन्तः इणच्छां रूपं मन्दाकि
 नी चित्रकूटवर्तानि नदीविभ्रेषोनर्म्भदेति प्रसिद्धा गङ्गामात्रे म
 न्दाकिनीति केचित् रम्याणि वनानि यत्र वनं काननमीरधारिति
 विश्वः वसित्वेति वमङ्गलसृतावित्यस्य रूपं उषित्वेति ऐवसैनिवासे
 क्षुधवमपूजार्थाञ्चेति इम् गृहस्वपाधारिति जिः रजनोमिति दे
 शाध्वकालेति कर्मत्वं समध्वा इति गेरध्वन इत्यः न्वोर्लोपौतौते
 इति नस्य लोपः यथोर्लोप इत्यकारलोपः रथाश्च वाजिनोऽश्वा
 श्च नागा हस्तिनश्चेतीतरद्वन्द्वः परे तु सेनाङ्गानां वज्रत्वे समा
 हार इति रथश्च वाजी च नागश्चेत्येकवचनेन विग्रहं वदन्ति स
 माहारविधेरनित्यत्वमित्यन्ये आदौ रथवाजिशब्दाभ्यां समाहा
 रस्ततो रथवाजिना सहिता नागाः रथवाजिनागाः शाकपार्थि
 वादित्वादिति केचित् ॥ ४५ ॥

वैखानसेभ्यः श्रुतरामवार्त्तास्ततोविशिञ्जानपत
 त्रिसंघं । अभ्रंलिहाग्रं रविमार्गं भङ्गमानं हिरेऽद्रिं प्र
 ति चित्रकूटं ॥ ४६ ॥

ज०म० वखा । ततो मन्दाकिनीगमनानन्तरं वैखानसेभ्यस्तृतीया
 श्रमिभ्यः चित्रकूटे रामोस्तीति श्रुतरामवार्त्ताः चित्रकूटनामा
 नमद्रिं पर्वतं प्रति लक्ष्णेत्यभूताख्यानेत्यादिना कर्मप्रवचनी
 यसंज्ञा कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया तं लक्ष्मीकृत्य आनं

हिर जम्भुः अहतेर्लिटि द्विर्वचनं हलादिशेषः अत आदेरिति दीर्घः तस्मान्मुट् द्विहल इति मुट् विशिञ्जानपतत्रिसंघं कूजत्प चिगणं अभंसिहायं अभस्यकृत्रिखरम् वहांभेसिह इति खश् अर्द्धिषदित्यादिना मुम् रविमार्गभङ्गं उच्चैस्तरत्वात् रविमार्गं भङ्गोयस्मिन्नद्राविति ॥ ४६ ॥

वैखानसेभ्य इत्यादि । ततो मन्दाकिनीगमनानन्तरं वैखानसे भ० भ्यावाणप्रस्थेभ्यः अता रामवार्त्ता चैस्तादृशा भरतादयश्चिचकू टमद्रिं प्रति लक्षोक्त्य आनंहिरे गतवन्तः अहिङ्गतौ ठी इदि चान्मुष् द्वित्वं स्यान्नादाद्यृदाद्यश्रौरिति खेरान् चोर्नुरित्यनुस्वारः होस्त्व इति हस्य स्त्वान्तात् धिक्त्वमयेति प्रतियोगे द्वितीया । वैखानसेवनेवासी वाणप्रस्थश्च तापश्च इति वैजयन्ती अद्रिं किं भूतं विशिञ्जानः पतत्रिणां पत्रिणां संघः समूहोयच्च एतादृशं त्रिजिकिङ्कुटध्वनौ अभंसिहायं अभस्यकृत्रिखरं परन्तपवत् खः वाङ्मत्याङ्गणाभावः उच्चैस्तरत्वाद्भवेर्मागंभङ्गोवर्त्मविघातो य स्मिन् ॥ ४६ ॥

दृष्टोर्णुवानान् ककुभोवलौघान् वितत्य शार्ङ्गं कव चं पिनह्य । तस्यौ सिसंग्रामयिषुः शितेषुः सौमित्रिर क्षिभ्रुवमुज्जिहानः ॥ ४७ ॥

दृष्टो । वलौघान् दृष्ट्वा सौमित्रिसस्यौ स्थितः अभ्यासस्य ज०म शर्पणाः खय इति खः शेषः कीदृशः ककुभोदिश ऊर्णुवानान् आह्लादयतः ऊर्णोतेरादादिकस्योभयपदिनः शानचि उवह्ना

द्विजे च रूपम् शार्ङ्गं शृङ्गस्य विकारं धनुर्वितत्य आरोपितगुणं
 कृत्वा वास्यपीत्यनुनासिकलोपः कवचं पिनङ्ग बद्धा महबन्धन
 इत्यस्य स्यपि अपिशब्दाकारलोपसु । वष्टि भागुरिरहोप
 मवाथोरूपसर्गयोः । धाञ्छ्रजोस्तनिमद्योस्य वज्रललेन श्रौनकि
 रिति । सिसंयामयिषुः संयामयितुमिदुः संयामयुद्ध इति चै
 रादिकोणिच् तदन्तस्य सनि प्रथमस्यैकाचोद्विष्वचनम् शिते
 षुः तीक्ष्णश्चरः अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् अचतुरेत्यत्र नि
 पातितः उज्जिहानः ऊर्ध्वनयन् श्रोहाङ्गतावित्यस्य जुहोत्या
 दिकस्य भृजामितोत्तम् ॥४७॥

भ० दृष्टेत्यादि । ककुभोदिश्च ऊर्णवानान् आह्लादयतो बलौघान्
 सैन्यसमूहान् दृष्ट्वा सौमित्रिर्लक्षणः कवचं पिनङ्ग बद्धा शृङ्गविका
 रं शार्ङ्गं धनुर्वितत्य सज्यं कृत्वा आकर्षणेन त्रिस्तार्यं वा अक्षिभ्रु
 वमुज्जिहान उत्क्षिपन् सिसंयामयिषुः युद्धेऽङ्कुः सन् तस्यै णवातो
 ङोः किभ्रूतः शितस्ताक्षण इषुः शरोयस्य स तथा शोचनिज्ञाने
 ष्काशोर्भेति ङिः ऊर्णवानानिति ऊर्णुञ्जलश्चाह्लादने ज्ञानः शु
 धोरित्युव वितत्येति तनदुञ्ज्विसृते वनतनाद्यनिमामिति नस्य
 लोपः स्वस्यतन्पिति पिनङ्गेति अपिपूर्वोणङ्गजौबन्धे वातोऽवाथो
 रित्यपेरलुक् सिसंयामयिषुरिति संयामङ्कृतक्युद्धे सन् उः अक्षि
 भ्रुवमिति अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवमिति निपातनात् उज्जि
 हान इति श्रोहाङ्ग्लिगतौ ज्ञानः क्वादीरेदिः पृभादेरिति खे
 ङिः ॥४७॥

शुक्लोत्तरासङ्गभृतोविशस्वान् पादैः शनैरापततः
 समन्यून । औचिष्ट तान् वीतविरुद्धबुद्धीन् विवन्दि
 षून दाशरथिः स्ववर्ग्यान् ॥४८॥

शुक्लो । दाशरथिस्तान् स्ववर्गान् स्ववर्गे भवान् अत्रन्देयत् ज०म०
 खाविति यत् आत्मोया अपि कदाचित् दुष्टबुद्धयो भवन्तीत्या
 ह वीतविरुद्धबुद्धीन् औहिष्ठ ऊहितवान् ऊहितेरात्मनेपदिने
 कुडिः आट वृद्धिः तदेवाविरुद्धबुद्धिलन्दं यच्चाह शुक्लोत्तरास
 ङ्गभृतः शुक्लो य उत्तरासङ्ग उत्तरीयं तं विभ्रतीति क्षिप् विभ्र
 स्तान् निरायुधान् पादैरापतत आगच्छतो मुक्तवाहनत्वात् शनैर्न
 त्वरया प्रमन्यूनं प्रकष्टशोकान् आगतशोकान् वा विवन्दिषून्
 वन्दितुमिच्छून् ॥ ४८ ॥

शुक्लोत्यादि । दाशरथिस्तान् स्ववर्गान् वीतविरुद्धबुद्धीन् विगत म०
 दुष्टमतीन् औहिष्ठ ज्ञातवान् ऊहङ्वितर्के वर्गात् भवार्थे षष्णः ।
 कदाचिदात्मोया अपि दुष्टचेतसः स्युरतउक्तं वीतेति इणः क्तः
 वीतविरुद्धबुद्धिलं कुतो ज्ञातमित्याह शुक्लेति शुक्लोय उत्तरासङ्ग
 उत्तरीयं तं विभ्रति इति क्षिप् युद्धे शुक्लोत्तरासङ्गोनिषिद्धः विभ्र
 स्तान् निरायुधान् शनैर्मन्दं यथास्वात्तथा पादैरापतत आग
 च्छतस्यक्तवाहनत्वात् समन्यूनं सशोकान् विवन्दिषून् वन्दितु
 मिच्छून् ॥ ४८ ॥

समूलकाषं चकषूर्दन्तोरामान्तिकं वृद्धितमन्युवे
 गाः । आवेदयन्तः क्षितिपालमुच्चैःकारं मृतं रामवि
 योगशोकात् ॥ ४९ ॥

समू । ते रामान्तिकं रामसमीपव्याप्तासकषुः पिष्टवन्तः ज०म०
 समूलकाषं समूलकृषित्वा भूमेरधोभागमुत्सृत्य निमूलसमूष

योः कष इति कषेर्षमुल् कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः रुदन्तः
 रोदनं कुर्वन्तो वृंहितमन्युवेगा विवृद्धशोकवेगा वृहिवृद्धावित्य
 स्य रूपम् रामवियोगशोकात् कारणात् क्षितिपालन्द्वयप्रथममुच्चैः
 कारं कृत्वा नृतं निधनं गतं आवेदयन्तः कथयन्तः अन्यथे यथा
 भिप्रेताख्यान इति कृत्रोणमुल् एतद्यथाभिप्रेताख्यानमिति नी
 चैराख्यातुमभिप्रेतत्वात् उच्चैरावेदयन्ति ॥ ४८ ॥

भ० समूलकाषमित्यादि । ते रुदन्तो रामान्तिकं रामसमीपदेशं स
 मूलकाषं यथास्यात्तथा चकषुः पिष्टवन्तः भूमौ खड्गरीराघा
 तात्समूलस्य साधोभागस्य रामसमीपदेशस्य काषः पेषणं यस्मा
 दिति कषणक्रियाविशेषणं काषोघञन्तः समूलघातवत् चणम्वा ।
 केचित्तु समूलं भूमेरधोभागमपि कषित्वा पिष्ट्वा पुनः पिष्टवन्त
 इति व्याख्याय चणमन्तस्य पूर्वकालत्वमाहुः अन्येतु णमन्तस्यात्र
 पृथगर्थाभावमाहुः तेन समूलकाषञ्चकषुः समूलं चकषुरित्यर्थः ।
 कषवधे बां रूपं समूलमिति साकल्येऽव्ययीभावः मूलसहितमित्य
 र्थोवा किम्भूतास्ते वृंहितमन्युवेगा विवृद्धशोकवेगा वृहिवृद्धौ
 रामवियोगहेतुकात् शोकात् नृतं क्षितिपालं उच्चैः कृत्वा आवेदय
 न्तो ज्ञापयन्तः उच्चैः कारमिति अन्यथात् कृत्रोऽनिष्टकथने चणम्
 कारं विश्वं किम्वा उच्चैर्यथास्यात्तथावेदयन्तः किम्भूतं क्षितिपालं
 कारं रामवियोगे प्राणवियोगकारित्वेनैव विश्वत्वं कृत्रोऽविज्ञाने
 इत्यस्मात् कभावेऽमी इति वचनात् कर्त्तरि घञ् ॥ ४८ ॥

चिरं रुदित्वा करुणं सशब्दं गोत्राभिधायं सरितं
 समेत्य । मध्येजलाद्राघवलक्षणाभ्यां प्रत्तं जलं ह्यञ्ज
 लमन्तिकेऽपी ॥ ५० ॥

चिरं । चिरं महान्तं कालं करुणं समन्यु सप्रबुद्धं प्रतिहृत्य रु
दित्वा रलोव्युपधाङ्गलादेरिति किल्ले विकल्पिते रुदविदेत्यादि
ना किल्लम् सरितं समेत्य नदीं सन्भूय गत्वा मध्येजलात् जलस्य
मध्यात् तस्मादा उत्थाय अवतीर्य स्वहोषे पञ्चमी पारंमध्ये
षष्ठ्यावेत्यव्ययीभावः अपञ्चम्यादिति प्रतिषेधात् अन्न भवति नाव्य
यीभावादिति लुक्प्रतिषेधश्च राघवलक्षणाभ्यां अपामन्निके स
मीपे जलं प्रत्तम् दत्तं अचउपसर्गात्तः गोत्राभिधायं नामाभि
धायं द्वितीयायाञ्चेति णमुल् द्यञ्जलमिति अञ्जलिपरिह्विन्नं
जलमञ्जली द्वौ विगृह्य तद्धितार्थे समासः द्वित्रिभ्यामञ्जलैरि
ति टच् ताभ्यामत्येकमञ्जलिप्रदानात् द्वावञ्जली प्रमाणमस्ये
त्यस्मिन्वाक्ये प्रमाणप्रत्ययस्य प्रमाणे लुक् द्विगोर्नित्यमिति लुक्
ततः समासान्तो न प्राप्नोति अतद्धितलुकीत्यधिकारात् ॥ ५० ॥

चिरमित्यादि । चिरकालं करुणं सभोक्तं सफूत्कारं रुदित्वा भ०
कन्दित्वा सरितं नदीं समेत्य सन्भूय गत्वा मध्ये अवतीर्य जल
मध्यादाहृत्य वा रामलक्षणाभ्यां अपां अन्निके जलसमीपे तटे
द्यञ्जलं अञ्जलिद्वयपरिह्विन्नं जलं गोत्राभिधायं यथास्यात्तथा
प्रत्तं प्रदत्तं उदाञ्जिदाने क्तः ग्यचस्तवेति पचे तादेशः मध्येजला
दिति मध्ये इत्यव्ययं हसोपाणौप्राध्वमित्यादौ तद्गृहणात् जलस्य
मध्ये मध्येजलमित्यव्ययीभावः यवर्थे पञ्चमी अन्यारभेत्यादि
ना सामान्यतोयवर्थे पञ्चम्युक्ता तेन सर्वस्मात् कारकाकार
कात् यवर्थे पञ्चमी दुर्निवारा परैस्तु कर्माधाराभ्यां यवर्थे पञ्च
मी भूरिप्रयोगार्थमुक्ता क्वचिदन्यत्रापिति तैरुक्त्वात् वोपदेवेना
पि सामान्यतोयवर्थे पञ्चमीमुक्ता आनन्दादीश्वरः ब्रह्मादायना

दीक्षतेऽलकामित्यत्र शैलमारुह्य आसने उपविश्य इत्यर्थ इति
 व्याख्यातं तेन कर्माधाराभ्यां चवर्थ पञ्चम्या भूरिप्रयोगोच्चापि
 तः वात्क्नेर्भोऽतोप्यादिति पीवर्जनात् न मः मध्ये समेत्य जला
 दुत्याय जलं प्रक्षमिति केचित् द्व्यञ्जलमिति इयोरञ्जलोःसमा
 हारइति द्वित्रिभ्यामञ्जलेर इत्यप्रत्ययः यथोर्लोपइतीकार
 लोपः तत्परिच्छिन्नत्वाद्भेदोपचारात् जलमपि द्व्यञ्जलमुक्तं ता
 भ्यामेकैकाञ्जलिदानाद्ञजलिद्वयं जलं दक्षमित्यर्थः केचित्तु
 अतद्धितार्थे द्विगौ द्वित्रिभ्यामञ्जलेर इत्युक्त्वा दावञ्जली प्रमाण
 मस्येति वाक्यं दूषयन्ति प्रमाणार्थस्य तद्धितवाच्यत्वात् गोत्राभि
 धायमिति गोत्रस्य नाचोऽभिधायोऽभिधानं यत्र दानक्रियाविश्ले
 षणं अभिपूर्व्यात् धाञोघञि यन्ञिदिति यन् किम्वा गोत्रमभि
 धाय गोत्राभिधायं द्वितीयान्तात् धातोश्चणमभिधानात् केचित्तु
 आत्मीयैर्धृताभ्यां नीताभ्यां रामलक्षणाभ्यां अपामन्तिके चिरं ह
 दित्वा तदनु मध्ये मध्यभागसमीपे सरितं समेत्य नाभिपर्यन्तं जलं
 गलेत्यर्थः जलं प्रक्षं कीदृशं जलं जलात् अदेः कर्मणि क्विप् जलस्य
 जडस्य अदनीयं भावे क्विपि जडस्य अदनीयं भोजनं यस्मादिति
 वा लोकान्तरं प्राप्तस्यापि दग्धरथस्य जडत्वं त्यक्तरामत्वात् प्रेत
 त्वाद्वा मनीषादित्वात् उख्य पाक्षिकं ललं गोत्राभिधायमित्यस्य
 हदित्वेत्यनेन वा सम्बन्ध इत्याहुः ॥५०॥

अरण्ययाने सुकरे पिता मां प्रायुङ्क्त राज्ये वत
 दुष्करे त्वां । मागाः शुचं वीर भरं वशामुमाभाषि
 रामेण वचः कनीयान् ॥ ५१ ॥

अर। अरण्याय यानं अरण्यायानं तस्मिन् सुकरे सुखसाधे
 पिता मां प्रायुक्त्वा नियुक्तवान् युजेरौधादिकस्य लुङि रूपम् कर्त्तुं
 भिप्राधे प्रोपाभ्यां युजेरित्यात्मनेपदं राज्ये दुष्करे दुःखसाधे
 मां प्रायुक्त्वा एवञ्च सति हे वीरं ब्रुचं शोकमागाः माकार्षीरि
 त्यर्थः इषोगा लुङि गतिस्थेति षिचो लुक् वत इति खेदे किन्तु
 भरममुं पितुर्नियोगं भृभरण इत्यस्मात् षदोरप् वह सम्पा
 दय विधौ लोट् एवं वचः रामेण कनीयान् अनुजो भ्राता भर
 तः आभाषि भाषितः कर्मणि लुङ् ब्रुवीत्यर्थग्रहणात् द्विकर्मकता
 अल्पशब्दादीयसुनि युवाल्पघोरित्यादिना कनादेशः ॥ ५१ ॥

अरण्यायानइत्यादि। रामेण कनीयान् भरतोवच आभाषि कथितः
 ब्रुवेरर्थग्रहणात् याञ्जार्थदुहचीत्यनेन द्विकर्मकत्वं
 गौणे याचादय इति गौणकर्मोक्तं अल्पशब्दाङ्गणादेष्टेयसू इति
 ईयसुः युवाल्पोकन्वेति कनादेशः किं तद्वच इत्याह पिता सुकरे
 सुखसाधे अरण्यायाने वनगमने मां प्रायुक्त्वा दुष्करे दुःखसा
 धे राज्ये राजकर्मणि त्वां प्रायुक्त्वा नियुक्तवान् युजेर्या रूधादि
 त्वात् अण् युजिरउङ्गच इति मं नषोभेऽणाविति नादेशः च्छि
 ति कङ् अपेञ्जघोः ईषहुःशोःखलिति कञ् खल् विकारसंघेत्या
 दिना राज्ञः कर्मार्थे ऋः मन्वर्जानित्यादिना भावकर्मयवर्जं
 नःत्वोर्लोपौ ताविति राज्ञोमस्य लोपः वत खेदे एवं सति हे वीर
 ब्रुचं शोकं मागाः न लभस्व इषोगायां भूस्यापिवेति षे लुक् अमु
 भरं पितृनियोगरूपं त्वं वह सम्पादय विधौ गी भरोऽतिशय
 भारघोरिति कोषः ॥ ५१ ॥

कृती श्रुती वृद्धमतेषु धीमांस्त्वं पैतृकं चेद्वचनं न कुर्याः । विच्छिद्यमानेऽपि कुले परस्य पुंसः कथं स्यादिह पुत्रकाम्या ॥ ५२ ॥

ज०म० कृती । वृद्धानां पण्डितानां मतेषु श्रुतानि कृतानि चानुष्ठितानि येनेति आङ्गमनेनेत्यधिकृत्यः इष्टादित्वादिनिः कस्येन्विषयस्येति कर्माणि सप्तमी स्वमते भावकान्तादस्यर्थे इन् स त्वमेवविधः धीमान् पैतृकं पितुरागतं पितृव्येति चकारादृतञ्जि ईसुसुक्तां तात्कः चेद्यदि वचनं न कुर्याः मध्यमपुरुषैकवचने लिङ्गि रूपम् तदा विच्छिद्यमाने कुले वंशे परस्यापि अन्यस्यापि पुंसः अपिशब्देभिन्नक्रमः कथं स्यादिह लोके पुत्रकाम्या आत्मनः पुत्रेका नैवेत्यर्थः पुत्रशब्दात्काम्येति काम्यत्तदन्तादप्रत्ययः टाप् ॥ ५२ ॥

भ० कृतीत्यादि । कृती त्वं पैतृकं पितुरागतं चेद्यदि न कुर्याः न करिष्यसि तदा कुले वंशे विच्छिद्यमानेऽपि परस्य उत्तरकाली नस्य श्रेष्ठस्य अन्यस्य वा पुंसः कथं इह लोके पुत्रकाम्या आत्मनः पुत्रेच्छा स्यात् भवन्तं दृष्ट्वा अगिमस्य लोकस्य वचनाकरणेन पुत्रेयशब्दाप्रसङ्गात् त्वं कथम्भूतः वृद्धमतेषु पण्डितमतेषु कृती श्रुती च वृद्धमतानि कृतानि येन स वृद्धमतेषु कृती वृद्धमतानि श्रुतानि येन स वृद्धमतेषु श्रुती क्तेनाडे इति कर्माणि सप्तमी क्तेनाडे इति ज्ञापकात् कान्तात् कर्त्तरीन्प्रत्ययोबोधः किम्वा कृतं करणं अनुष्ठानं श्रुतं श्रवणं कृश्रुभ्यां भावेकः ततोऽस्यर्थे नैकाजादितीन् वृद्धमतेष्विति विषयसप्तमी धीमान् प्रशस्तबुद्धियुक्तः पैतृकमिति पितृशब्दादागतार्थे ढधेकादिति कष् कुर्या इति भव्ये वा फलहेतोरिति खी कुरुहोपोऽन्वे इत्युपोलोपः पुत्रकाम्येति स्त्रीकाम्यक् स्त्रेच्छायामिति काम्यक् संख्यादः ॥ ५२ ॥

अस्माकमुक्तं वज्र मन्यसे चेद्यदीशिषे त्वं न मयि स्थिते च । जिह्रेष्यतिष्ठन् यदि तातवाक्ये जहीहि शङ्कां व्रज शाधि पृथ्वीं ॥ ५३ ॥

अस्मा । अस्माकमुक्तं अस्मात्सम्भिवचनं यदि वज्र मन्यसे आद्रि ज०म० यसे पितृतुल्योभ्राता अस्थानुमतः कथमेवं न कुर्यामिति यदि च मयि स्थिते नेत्रिषे न प्रभुत्वङ्करोषि प्रभुत्वमहं तदाज्ञाकर इति ईश्वरादादिकस्य ईशःस ईतीडागमः गुरुवचनमनतिक्र मणीयं विधेषतस्तातवाक्यं तस्मिन्नतिष्ठन् वचनमकुर्वाणः यदि जिह्रेषि लज्जसे सौ दिव्यं वचनं एतन्निश्चित्याह जहीहि शङ्कां त्यज विकल्पम् व्रज गच्छ अथोर्थां शाधि पालय पृथ्वीं जहातेत्येति इत्थे विकल्पिते ईहस्यघोरितीलम् शासेः शाहाविति शाभावः तुखाभीयत्वेनासिद्धत्वात् जङ्गल्भ्योर्हेर्द्धिः ॥ ५३ ॥

अस्माकमित्यादि । अस्माकमुक्तं वचनं चेद्यदि वज्र मन्यसे आद्रि म० यसे यदि वा मयिस्थिते त्वं न ईशिषे प्रभुत्वं न करोषि तातस्य वा क्ये अतिष्ठन् पितृवचनमकुर्वाणो यदि जिह्रेषि लज्जसे तदा पृथ्वीं शाधि पालय एवंसति मम पितुस्य वचनं छतंस्वात् अतो व्रज गच्छ अथोर्थां शङ्कां स्थायशोभयं जहीहि त्यज अस्माकमिति ल्यभाव ऋति कर्त्तरि षष्ठी सम्बन्धे इत्यन्ये गौरथे वज्रत्वमभिधानात् अह मपि तव पितृतुल्य इति वज्रत्वेन बोध्यते उक्तमिति भावे क्तः म न्यौङ्बोधे ईश्वरलङ्घ्ये अर्थे सध्वोरस्येति इम् द्वीलिलज्जो श्रो हाक्लित्यागे विधौ गी आघोरित्यादिना ङो प्रासुक्त्वशासने जङ्गोधिशाधीति शाधि ॥ ५३ ॥

वृद्धौरसां राज्यधुरां प्रबोढुं कथं कनीयानहमुत्स
 हेय । मा मां प्रयुंक्थाः कुलकीर्त्तिलोपे प्राह स रामं
 भरतोऽपि धर्म्यं ॥ ५४ ॥

ज०म० वृद्धौ । भरतः प्राह धूर्त्तव्रतग्रीसा धूर्त्तव्रतग्रीसादत्यर्थः अने
 कार्यत्वाद्भातृणां भाजभावेति किप् राज्ञोप इति वलोपः राज्य
 स्य सप्ताङ्गस्य धूर्धाञ्चो प्रकृतिरिति विष्टञ्च चक्षुपुरित्यकारप्रत्य
 यः परवह्निङ्गमिति धूरिति स्त्रीलिङ्गम् ततश्चाप् कीदृशीं वृद्धौ र
 सां वृद्धोऽप्येष्टः शौरसः पुत्रोयस्यां उरसा निर्भित इति हृन्दो
 निर्भित इत्यनुवृत्तौ उरसोऽण्यत्वेत्यण् तां तिष्ठति रामे प्रबोढुं क
 थमुत्सहेय कनीयान् सन् नैवेत्यर्थः अकधृषेत्यादिना वहेः सप्त
 वुपपदे तुमुन् गर्हायां सङ्गपिजालोरित्यनुवृत्तौ विभाषाकथमि
 लिङ्चेति लिङ् सहेइत्पूर्वस्य आत्मनेपदित्वात् सीयुट् इटोन्
 लिङ्ः सलोपोनन्धस्य अतोमा मां प्रयुंक्थाः मा नियोजय माङ्कि
 लुङ् सलोसलीति सिचोलोपः कुलकीर्त्तिलोपे लोपयतीति
 लोपः पचाद्यच् रघुर्व्रतस्य चा कीर्त्तिः तस्या लोप इति समासः
 पूर्वैरनाचरितत्वात् एवञ्च धर्म्यं धर्मादनपेतं भरतोऽपि प्राहस
 उक्तवान् पुनश्चाह ॥ ५४ ॥

म० वृद्धौरसामित्यादि । रामस्य धर्म्यवचनानन्तरं भरतोऽपि
 धर्म्यं धर्मादनपेतं वचो रामं प्राहस्य प्रोवाच विकारसंघेत्या
 दिना अनपेतार्थे धर्मात्थः किं प्राहस्य इत्याह कनीयानहं अनु
 ङोऽहं राज्यधुरां प्रबोढुं कथं उत्सहेय उत्साहं करिष्यामि कथ
 माशीचवेति पचे स्त्री राज्ञोभूः राजधुरा धुरोऽण्यत्वाद् इति अः

स्त्रियामतत्राप । धूस्र स्यात् भारचिन्नयोरिति कोषः । कीदृशीं
 दृष्टो ज्येष्ठ शौरसः पुत्रोयस्यांतां उरसा निर्मित इति ठषेकादि
 तिष्ठ्यः ज्येष्ठपुत्रसम्बन्धिनीं राज्यधुरामित्यर्थः वहे संतुमि सहव
 होदोढीत्योत्वं अतएव कुलकीर्त्तिलोपे धूर्त्वेहे मां मा प्रयुक्त्या न
 नियोजय लोपयतीति लोपः पचादित्वाद्दन् यद्वा लोपोनाशः
 युजेमांटीवेति टी युजिरउङ्गश्च इति मं ससखाज्जधीति षेर्लुक्
 मायोगेऽमनिषेधः ५४ ॥

ऊर्जस्वलं हस्तिपुरङ्गमेतद्मूनि रत्नानि च राज
 भाञ्चि । राजन्यकं चैतद्दहं चितीन्द्रस्वयि स्थिते स्या
 मिति शान्तमेतत् ॥५५॥

ऊर्ज । एतद्द्वस्तिपुरङ्गं सेनाङ्गत्वाद्दकवद्भावः ऊर्जस्वलं वक्ष्यते ३०
 वत् ऊर्जनमूर्क् सम्पदादित्वात् किप् सा विद्यते यस्मैति ज्योत्स्नात्
 मिसेत्यादिना वलच् असुगागमश्च अमूनि च रत्नानि राजभा
 ञ्चि राजगृह्याणि एतच्च राजन्यकं चत्रियसमूहः चितीन्द्रो राजा
 अहं त्वयि स्थिते स्यामिति भवामीति शान्तमेतत् अलीकमेतत्
 स्यामिति निमन्त्रणे नियोगकरणे लिङ् ॥५५॥

ऊर्जस्वलमित्यादि । एतद्दूर्जस्वलं वलवद्द्वस्तिपुरङ्गं अमूनि ३०
 राजयोग्यानि रत्नानि एतच्च राजन्यकं चत्रियसमूहः एवं सर्व्व
 निवेद्यात्मानं निराकरोति त्वयि स्थिते अहं चितीन्द्रः स्यां भवेद्यं
 दत्थेतत् वचनं शान्तं अलीकं अनुचितमित्यर्थः अस्मिन्निमन्त्रणे
 नियोगकरणे प्रार्थने वा खी ऊर्ज्ज्ज्जीवने वले चासुषिति अथ
 ऊर्ज्ज्ज्ज्जीवनेऽस्य इति गोतुणमेधेत्यादिना रजआदित्वाद्दलः

हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च इति समाहारद्वन्द्वः राजन्वशब्दात् विकारसं घत्यादिना संघार्थे कण् ॥ ५५ ॥

इति निगदितवन्तं राघवस्तं जगाद् ब्रज भरतश्च
हीत्वा पादुके त्वं मदीये । च्युतनिखिलविशङ्कः पूज्यमा
नोजनौघैः सकलभुवनराज्यं कारयास्मन्मतेन ॥ ५६ ॥

इतिभट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे श्रीरामप्रवासीनाम
तृतीयः सर्गः ॥

ज०म० इति । इति एवं निगदितवन्तं उक्तवन्तं तं भरतं राघवोरामो
जगाद् उक्तवान् किमित्याह हे भरत मदीये पादुके उपा
नहौ गृहीत्वा त्वं ब्रज गच्छ विधौ लोट् अस्मदख्यदादित्वे त्यदा
दीनिचेति वृद्धिसंज्ञायां तस्येदमर्थे वृद्धाच्छः प्रत्ययोत्तरपदयो
श्चेति मदादेशः ततश्च पूज्यमानोजनौघैर्जनसमूहैः च्युतनिखिल
विशङ्कः अपगताशेषविकल्पः सकलभुवनराज्यं सर्वत्र भूमंडले
राज्यङ्कारय अनुष्ठापय पादुके इति योज्यं अस्मन्मतेन अस्माक
मभिप्रायेण अत्र मदादेशो न भवति अस्मदोवज्जवचनान्तस्य
विवक्षितत्वात् तत्र ह्येकवचन इति वर्त्तते ननु कथं मदीय इ
त्यत्र मदादेशः वज्जवचनान्तत्वादिति विरोधः पादुके रामस्यैव
तर्ह्यस्मन्मतेन इत्यत्रापि एकवचनं आवयोरामलक्षणयोर्भवे
नेति षष्ठीसमासेन दोषः ॥ ५६ ॥

इति भट्टिकाव्य टीकायाञ्चथमङ्गलायाम्प्रकीर्णकाण्डे राम
प्रवासे नाम तृतीयः सर्गः ।

भ० इतीत्यादि । इत्येवं निगदितवन्तं भरतं राघवोरामोजगाद्
किं जगादेत्याह हे भरत मदीये पादुके गृहीत्वा त्वं ब्रज गच्छ

अथोत्थानित्यर्थात् विधौ गी विकारसंघेति इदमर्थे ईयः युष्म
दस्मदोस्वाहावित्यादिनास्मदोमदादेशः च्युतनिखिलविशङ्कः
अपगतशेषविशङ्कः जनौघैर्जनसमूहैः पूज्यमानस्त्वं सकलभुवन
राज्यं अस्मन्मतेन कारय पादुके इत्यर्थात् किम्वा अस्मन्मतेन
प्रयोज्यकर्त्रा राज्यं कारय घोऽज्जैरिति प्रयोज्यकर्तुः पालिक
कर्त्तृत्वं अत्र साधनहेत्विति तृतीया अस्मन्मतमेव राज्यं करोतु
त्वत्क्रियमाणरक्षणेनेतिभावः किम्वा रामोराज्यमकारयदिति
वत्स्वार्थे जिः चुर्भ्योजिरित्यत्र योगविभागात् किम्वा हे अस्मन्मते
अस्मत्सदृशबुद्धे राज्यं न कारय न घातय शत्रुभिरित्यर्थः शीघ्रं
गत्वा राज्यं रचेति भावः कृत्रगिहिंसे इत्यस्मात् जिः प्रेरणे आव
यो रामलक्षणयोरिव मतिर्यस्य तस्य सम्वोधनं एतेन राज्यरक्ष
णे राममतिरुत्थमतित्वं दर्शितं किम्वा अस्मन्मतेन राज्यं कारय
ज्ञापय लोकानित्यर्थात् स्वयं अहं राज्यं न करोमि किन्तु रामा
ज्ञया करोमिति पादुकायहणविनयेन लोकान् ज्ञापय इति
भावः कृकङ्खिज्ञाने इत्यस्मात् प्रेरणे जिः राज्ञोभावः कर्त्तृ वा
राज्यं अस्माकं मतं अस्मन्मतं तेन सीतालक्षणसहितत्वेन वडत्व
विवक्षया न मदादेशः ॥ ५६ ॥

इति भरतसेनकृतायां मुग्धबोधिन्यां प्रकीर्णकाण्डे रामप्रवा
सेः नाम तृतीयः सर्गः ।

निवृत्ते भरते धीमानत्रे रामस्तपोवनं । प्रपेदे पूजि
तस्तस्मिन् दण्डकारण्यमीयवान् ॥ १ ॥

निवृत्तइत्यादि । धीमान् बुद्धिमान् अत्र स्थिते मयि कदा ज०म०
चिह्नरतः पुनरेत्यतीत्येवमुद्धिमान्नामः अचेमंहर्षेस्तपोवनं प्रपेदे

गतः तस्मिंश्च तपोवने अर्घ्यपाद्यादिभिः पूजितः इच्छुकोनाज
 ष्टविभोगवकन्यामहरत् तच्छापात्वांशुवर्षेणाक्रान्तः सवन्धुराद्
 विनाशोयस्मिन् स्थाने तत्तोपलक्षितं अरण्यमभूत् तद्दीपिवान् न
 तवान् उपेयिवानित्यत्र उपसर्गस्थातन्त्रत्वात्कैवलादपीषः कसुः
 ॥ १ ॥

भ० निवृत्ते इत्यादि । भरते निवृत्ते इति रामोऽनेर्षहर्षे सपो
 वनं प्रपेदे गतवान् तत्र वने मुनिभिः पूजितः सन् दण्डकारण्यमी
 यिवान् गतः इषः कसुः वषोर्धसंकाजितीम् स्त्रैःकिति धंः विषोऽ
 ष्यसौ दण्डकनाम्नः कस्यचिद्राशोऽपराधेन मङ्गलापात् तद्देभे
 अरण्योत्पत्त्या दण्डकारण्यमिति प्रसिद्धिः ॥ १ ॥

अटाव्यमानोऽरण्यानीं ससीतः सहस्रक्षयः । बला
 दुभुक्षुणोत्तिक्षय जङ्घे भीमेन रक्षसा ॥ २ ॥

ज०म० अटा । महदरण्यमरण्यानी इन्द्रवह्णीत्यादिना हिमार
 ष्ययोर्महत्त्वे स्त्रीषानुक्तौ तां अटाव्यमानः अत्यर्थमटन् रामः स
 चिस्रुत्रीत्यादिना यद् ससीतः सहस्रक्षयः षोपसर्जनस्येति विक
 ल्येन सभावः बलात् बलवत्तया जङ्घे इतः गृहीत इत्यर्थः कर्म
 षि लिट् उत्तिक्षय उत्त्याप्य हस्ताभ्यां केनापि रक्षसा वैप्रवण
 प्रापात् तुम्बुहनाद्या गन्धर्भेण राक्षसीभूतेन विराधाख्येन बुभु
 क्षुणा भोक्तुमिदुना भीमेन मयानकेन भियः पुक् इत्यौषादिक
 पुगभावपक्षे रूपम् ॥ २ ॥

भ० अटाव्यमान इत्यादि । बुभुक्षुणा भोक्तुमिदुना भीमेन मयानकेन
 रक्षसा राक्षसेन उत्तिक्षय हस्ताभ्यामुत्त्याप्य रामोजङ्घे गृहीत

इत्यर्थः कर्मणि ठी किभूतः सीतया लक्षणेन च सहितारामः
 अरण्यानीं महारण्यं अटायमानः पुनःपुनरतिशयेन वा अटन्
 गच्छन् मूत्रद्वयेति यद् केचित्तु गत्यर्थाः लुपेति नियमात् अत्रा
 पि वक्रताविवचेत्याहुः तस्मिन् पथोऽभावात् वृत्तसंयोगेन वक्रं ग
 च्छित्यर्थः महदरण्यं अरण्यानी नारीसखीत्यादिना निपातः
 सहःसोवेति सहशब्दस्य विकल्पेन सादेशः ॥ २ ॥

अवाक्शिरसमुत्पादं कृतान्तेनापि दुर्दमं । भङ्गा
 भजौ विराधाख्यं तं तौ भुवि निचखतुः ॥ ३ ॥

अवाक् । तं विराधाख्यं राक्षसं कृतान्तेनापि यमेनापि दुर्दमं ज०म०
 मं दुःखेन दम्यत इति खलु तौ रामलक्ष्मणौ भुवि निचखतुर्नि
 खातवन्तौ कीदृशम् अवाक्शिरसं अधोमस्तकं अवाक् शिरो यस्ये
 ति ऊर्ध्वपादौ यस्येति उत्पादम् भुजौ भङ्गा मोटयित्वा जान्तन
 शांविभाषेत्यनुनासिकलोपाभावपक्षे रूपम् ॥ ३ ॥

अवाक्शिरसमित्यादि । तौ रामलक्ष्मणौ तं विराधाख्यं राक्षसं म०
 भुजौ भङ्गा भुवि निचखतुः निखातवन्तौ हनगमित्युल्लोपः
 विभूतं अवाक्शिरसं अधोमस्तकं ऊर्ध्वपादं ऊर्ध्वपादावस्येति व
 ऊर्ध्वीहिः कृतान्तेन यमेनापि दुर्दमं दुःखेन दमनीयं ईषद्दुःखारि
 ति खलु भङ्गेति भङ्गोऽनिम् इति विभाषितकित्वात् पक्षे नलो
 पाभावः ॥ ३ ॥

आंहिषातां रघुव्याघ्रौ शरभङ्गाश्रमं ततः । अध्या-
सितं श्रिया ब्राह्म्या शरण्यं शरणैषिणां ॥ ४ ॥

ज०म० आंहि । ततोविराधबधानन्तरं रघुव्याघ्रौ शरभङ्गनाम्नो
मुनेराश्रमं आंहिषातां गतवन्तौ अहेर्लुङि रूपं अध्यासितं आश्र-
यीकृतं श्रिया लक्ष्या ब्राह्म्या ब्रह्मसम्बन्धिन्या ब्रह्मण इयमित्यण्
ब्राह्मो जाताविति निपातनात् टिलोपः टिड्ढाणञित्यादिना ङीप्
शरणं अवस्थाने साधु अनुकूलं शरण्यं तत्र साधुरिति यत् शरणै-
षिणां शरणन्ताणमेषितुं शीलं येषाम् ॥ ४ ॥

भ० आंहिषातामित्यादि । ततोविराधबधानन्तरं रघुव्याघ्रौ रघु-
वंशश्रेष्ठौ शरभङ्गनाम्नो मुनेराश्रमं आंहिषातां अहिगतौ टीं ब्रा-
ह्म्या ब्रह्मसम्बन्धिन्या श्रिया लक्ष्या अध्यासितं आश्रयीकृतं ब्रह्म-
णो देवस्य विप्रस्य तपसेवा इयमिति णः शरणं त्राणं एषितुं शी-
लं येषां तेषां शरण्यं शरणेऽवस्थाने त्राणे वा साधु अनुकूलं विका-
रसंघेति सांध्यर्थे यः शरणं बधरक्षित्रोः शरणं रक्षणे गृहे इति
विश्वः ॥ ४ ॥

पुरो रामस्य जुहवाञ्चकार ज्वलने वपुः । शरभङ्गः
प्रदिश्यारात् सुतीक्ष्णमुनिकेतनं ॥ ५ ॥

ज०म० पुरो । शरभङ्गो रामस्य पुरः अग्रतः वपुः शरीरं ज्वलने
अग्नौ जुहवाञ्चकार कुष्ठित्वात्तस्य भीष्मीभृङ्गवामिति आम् आमि

सुभावे दिव्यचनम् किं ह्यत्वेत्याह प्रदिश्य कथयित्वा किं आरात्स
भीषे सुतीक्ष्णनाम्नो मुने' केतनं आश्रमम् तत्र वासमुपकल्पये
ति तव किमर्थमत्रावस्थानमिति चेदाह ॥ ५ ॥

पुरद्वत्यादि । शरभङ्ग आरात् समीपे सुतीक्ष्णनाम्नो मुनेः के भ०
तनं आश्रमं प्रदिश्य तत्र वासं कल्पयेति कथयित्वा रामस्य पुरो
ऽगतः ज्वलनेऽग्नौ वपुः शरीरं जुहवाश्चकार ऊतवान् पशाम्ना
भीष्टीति पशाम् शित्वाद्रत्ने क्वादीरेदिः भस्क्रन्वामः प्रक्षेपमात्र
स्य धात्वर्थस्य विवक्षितत्वात् ज्वलनइत्यस्य होमलभत्वात् वैयर्थ्यं
न वाच्यं ॥ ५ ॥

यूयं समैष्यथेत्यस्मिन्नासिक्वहि वयं वने । दृष्टास्य
स्वस्ति वीयामः स्वपुण्यविजितां गतिं ॥ ६ ॥

यूयम् । अपि नाम यूयं समैष्यथ आगमिष्यथ आङ्पूर्व ज०म०
दृष्ण आगमने वर्तते एत्येधत्पूर्वस्त्विति वृद्धिः इत्यस्मात्कारणात्
अस्मिन्वने वयमासिक्वहि स्विताः आसेर्लुङि रूपम् अस्मदोदयो
स्येति चकारस्थानुक्तसमुच्चयत्वादेकत्वे वङ्गवचनम् अस्मदागम
ः किन्ते फलमिति चेदाह दृष्टास्य अधुना दृष्टा भवथ अस्ते
र्माध्यमपुरुषवङ्गवचने असेरलोप इत्यकारलोपः । स्वस्ति
कन्याणं वः युष्मभ्यम् नमःस्वस्तीत्यादिना चतुर्थी वङ्गवचनस्य
वस्त्वसौ स्वपुण्येन विजितां लब्धां गतिञ्चन्य वीयामः प्रजामः राम
रूपेण विष्णुरवतीर्थः तं दृष्ट्वा यास्याम इत्यत्र वयं स्विता इति
॥ ६ ॥

भ० यूथमित्यादि । न केवलं सुतीक्ष्णमुनिकेतनं प्रदिश्य एतदपि प्रदिश्येति चोच्चं यूथं समैश्वर्यं समागमिष्यथ इति हेतोरस्मिन् वने वयमासिन्नहि आङ्पूर्व इण् आगमने वर्तते आसेखांसिः वयमिति एकत्वेऽपि वज्रत्वविवक्षा परे तु एकत्वे वा वज्रत्वमस्मादेो विभ्रेषण इत्याहुः यूथं दृष्टाः स्य सोपेऽस्योरित्यकारलापः ससि वः कल्याणं युगभ्यं शक्तार्थवषडित्यादिना चतुर्थी दीधीषी षामित्यादिना वसादेशः वयं सपुच्छेन विजितां सखां गतिं या मोगच्छामः विष्णुरूपे लयि दृष्टे शोभना गतिर्भविष्यतीत्याश्रया एतावन्तं कालं तिष्ठाम इति भावः ॥ ६ ॥

तस्मिन् कृशानुसाङ्गते सुतीक्ष्णमुनिसन्निधौ । उ
वास पर्णशालायां भ्रमन्ननिशमाश्रमान् ॥ ७ ॥

ज०म० तस्मिन् । तस्मिन् शरभङ्गे कृशानुसाङ्गते कात्स्न्यनाश्रीभूते विभाषा सात्किात्स्न्ये इति सातिः रामः सुतीक्ष्णस्य मुनेः सन्निधौ समीपे पर्णशालायाम्पर्णकुक्ष्यामुवास उषितवान् तत्र कृता धिवासस्य वृत्तिमाह भ्रमन्ननिशमाश्रमान् पर्यटन् सदा तपोवनानि मुनीनुपासितम् ॥ ७ ॥

भ० तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन् शरभङ्गे कृशानुसाङ्गते कात्स्न्यनाश्रीभूते सति रामः सुतीक्ष्णमुनेः सन्निधौ समीपे पर्णशालायां पर्णकुक्ष्यां उवास वसैश्रीनिवासे ङी व्ययस्येति जिः कात्स्न्यायत्थोरिति चसात् क्लिप्तादित्यादौ सादृर्जनात् न षत्वं अनिष्टं निरन्तरं आश्रमान् भ्रमन् पर्यटन् अर्थात्मुनीनुपासितुं ॥ ७ ॥

वनेषु वासतेयेषु निवसन् पर्णसंस्तरः । श्रयोत्यायं
मृगान् विध्यज्ञातिथेयो विचक्रमे ॥ ८ ॥

वनेषु । वासतेयेषु वसतौ साधुषु पथ्यतिथीत्यादिना ढञ् नि जःभ०
वसन् प्रधानः संस्तीर्यत इति संस्तर ऋदोरप् पर्णानि संस्तरौ
थस्येति पर्णसंस्तरः श्रयोत्यायं श्रयायाउत्याव उत्यूसा
न्तिष्ठतेरपादाने परीषायामिति णमुल् श्रयते अस्यामिति
श्रया संज्ञायामित्यादिना क्यप् । त्वरथा मुखधावनादीन्वपि
न हत्वा मृगान्विध्यन् ताडयन् पक्षिष्यादिना सम्प्रसारणम्
तत्रापि नात्मार्यं कुम्ब इत्याह आतिथेयः अतिथौ साधुः पूर्ववत्
ढञ् विचक्रमे विहरतिष्ठा वेः षादविहरण इति तड् ॥ ८ ॥

वनेष्वित्यादि । वासतेयेषु वसतौ निवासे रात्रौ वा साधुषु वने भ०
षु निवसन् वासं कुर्वन् श्रयानोवा पर्णसंस्तरः पत्ररचितश्रयः
सन् श्रयोत्यायं श्रयायास्वरया उत्याय मृगान् विध्यन् ताड
यन् विचक्रमे विहरतिष्ठा तत्रापि नात्मार्यं बध इत्याह आति
थेयः अतिथौ साधुः ढधेकादिति वसत्यतिथिभ्यां साध्वर्णे ष्येय
ययोर्लोपइतीकारलोपः श्रयोत्यायमित्यभिधानात् पञ्चम्य
न्नात् त्वरायां चणम् क्त्वा श्रयाया उत्यायं थस्ये इति मृगवेध
भक्रियाविशेषणं एतेन श्रयनेचितकालेऽपि मृगताडननिमित्तं
श्रयोत्यायं गम्यते तेन च सुतरां त्वरापि अस्मिन् पक्षे भावे षञ्
थम् ङिणदिति यन् उदः सः स्यात्सभोरिति सलोपः षेरतेऽस्यामि
ति श्रया श्रीव्रजयजेति क्यप् श्रीढोऽय्येऽणो व्यथौताडे व्रतुः
पहस्रपाद्योरिति जिः वेःपङ्क्तिरिति विपूर्वात् क्रमेण ॥ ८ ॥

ऋग्यजुषमधीयानान् सामन्याश्च समर्चयन् । वुभु
जे देवसात्कृत्वा शूल्यमुख्यञ्च होमवान् ॥ ६ ॥

ज०म० ऋग्य । ऋक् यजुश्च ऋग्यजुषम् अचतुरेत्यादिना निपाति
तम् इन्द्राद्युदसहोऽन्तात्समाहारे टच् ऋग्वेदं यजुर्वेदञ्च अ
धीयानान् पठतः इडोऽधिपूर्वस्य लटि शानचि रूपम् नलो
केति षष्ठीप्रतिषेधः सामन्याश्च सामसु साधून् द्विजान् तत्र साधु
रिति यत् येचाभावकर्म्मणोरिति प्रकृतिभावः समर्चयन् पूज
यन् शूल्यमुख्यञ्च मांसम्भुजे भुक्तवान् शूले उखायाञ्च खालां
संस्कृतम् शूलोखाद्यत् भुजोऽश्न इति तड् किङ्कृत्वा देवसात्कृत्वा
देवेभ्यो इत्वा तदधीनङ्कृत्वा देयेत्राचेति चकारात्सातिश्च होम
वान् होमोविद्यते यस्येति कृतायिकार्य्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ऋग्यजुषमित्यादि । ऋग्यजुषं ऋग्वेदं यजुर्वेदञ्च अधीयानान्
पठतो मुनीन् सामन्यान् सामवेदकुशलांश्च समर्चयन् सम्यक् पू
जयन् शूल्यं शूलपाचितं उख्यं खालीसंस्कृतं च मांसं देवसात्कृ
त्वा देवाय देवं कृत्वा वुभुजे भुजोऽश्ने इति मं होमवान् कृता
यिकार्य्यः नित्यं होमोविद्यते ऽस्येति मोड्मस्रपादिति वतुः ऋक्
यजुसेति चैक्याद्युदसहोरिति अः अधोऽल्लध्ययने शानः श्रुध्वो
रितीयः सामशब्दात् ढधेकादिति साध्वर्थे णः मन्वर्ज्यादि
ना नलोपाभावः अर्चक् पूजे चुरादिऽन्तात् शतृः देवशब्दात् दे
येत्राचेति चकारात् चसात् ढधेकादिति शूलोखाभ्यां तत्र सं
स्कृते ऽर्थे यः ॥ ६ ॥

वसानस्तन्त्रकनिभे सर्वाङ्गीने तरुत्वचौ । काण्डी
रः खाङ्गिकः शाङ्गी रक्षन् विप्रांस्तनुं चवान् ॥ १० ॥

वसा । असौ रामो वनेष्वानभ्र भ्रान्तवानिति वक्ष्यमाणेन श्लोके ज०म०
 न सस्रन्धः वसानः परिदधानः वसआकादने इत्यस्मात् शानच्
 तहत्वचौ वल्कले प्रत्यये तन्त्रकः तन्नादचिरापहृतइति कन्तञ्चि
 भे तत्तुल्ये सर्वाङ्गीणे सर्वाङ्गाणि व्याप्नुवत्यौ तत्सर्व्वेत्यादिना खः
 काण्डीरः काण्डोऽस्याऽस्तीति काण्डाण्डादीरक्षीरचौ खङ्गिकः ख
 ङ्गोऽस्यास्तीति अतदनि ठनौ खङ्गिक इतिपाठान्तरम् तत्रखङ्गः
 प्रहरणमस्येति तदस्यप्रहरणमिति ठक् शार्ङ्गी सधनुः तनुचवान्
 तनुं शरीरन्नायतइति तनुचम् आतोऽनुपसर्गे कः संसर्गे मनुप्
 पिनङ्ककवचइत्यर्थः स एवम्बिधो विप्रान् ब्राह्मणान् रचन् ॥ १० ॥

वसानइत्यादि । असौ रामो वनेष्वानभ्र इति वक्ष्यमाणश्लो म०
 केनान्वयः कीदृशः तहत्वचौ वसानः परिदधानः वसल्ङ्कस्तृतौ
 शानः कीदृशौ तन्त्रकनिभे नूतनवस्वतुल्ये तन्नात् पटोपकर
 णात् अचिरोद्धृतं वस्त्रं तन्त्रकं ढधेकादिति विकारसंघेत्यादिना
 आदिशब्दात् अचिरोद्धृतार्थे तन्त्रशब्दात् कः तन्त्रकञ्च नवान्
 रे इत्यमरः सर्वाङ्गीणे सर्वाङ्गं व्याप्नुवत्यौ ढधेकादिति तद्वा
 प्रोतीत्यर्थे ईनः काण्डीरः प्रशस्तकाण्डयुक्तः गोतृणमेधेत्यादिना
 अस्यर्थे ईरः खङ्गिकः खङ्गेन युध्यतेऽभाविति ढधेकादिति षिकः
 शार्ङ्गी शृङ्गस्य विकारः शार्ङ्गं धनुः विकारसंघेति णः शार्ङ्गं विद्य
 तःस्येति नैकाजादिति इन् तनुं शरीरं चायते इति तनुचं कवचं
 चनजनादिति डः तद्युक्तः एवम्भूतः सन् विप्रान् रचन् ॥ १० ॥

द्वित्वाश्रितंगवीनानि फलैर्येष्वश्रितम्भवं । तेष्वसौ
 इन्द्रशूकारिर्व्वनेष्वानभ्र निर्भयः ॥ ११ ॥

ज०म० हिला। आश्रितासृष्टा गावोषेषु भवन्ति तृणप्रायत्वात् अषड्
 चादिस्रत्रेषु खः पूर्वपदस्य च मान्तत्वसिपात्यते तान्तरणानि
 हिला येषु वनेषु फलैराश्रितम्भवमाश्रितस्य भवनम्भृत्तिर्वर्तते
 आश्रितेभुव इत्यादिना भावे खच् तेष्वाभ्र अभ्रवभ्रेति गत्यर्थो
 धातुः लिटि अतआदेरिति दीर्घं तस्मात्सुड्दिहल इति नुट्
 इन्द्रभूकारिः व्यालानां हन्ता लुपसदेत्यादिना दंशेय्यङ् तद
 न्नाद्यजजपेत्यादिना ऊकः ॥ ११ ॥

भ० हिलेत्यादि। आश्रितङ्गवीनानि वनानि हिला त्यक्त्वा तेषु वनेषु
 असौ आनभ्र भ्रमतिस्त्र अभ्रगत्यां ठी स्थान्तादिति खेरान् आश्रि
 तासृष्टा गावो यत्र तदाश्रितगु आङ्पूर्वोऽश्रितिसृष्ट्यर्थः परे तु
 तृप्यर्थे ऽश्रितस्यादौ दीर्घं इत्याहुः ततः स्वार्ये ईनः मकारागमो
 निपातनात् गातृष्या तृणवाङ्गुल्यात्तत्थागः केचित्याह येषु च फलै
 राश्रितम्भवं आश्रितेन तृप्तेन भूयते भावधेत्वाश्रिताद्भुवइति खः
 इन्द्रभूकानां व्यालानामरिर्हन्ता निर्भयोभयरहितः ॥ ११ ॥

युग्मकं।

ब्रातीनव्यालदीप्रास्त्रः सुत्वनः परिपूजयन्। परि
 पदलान्महाब्रह्मैराट नैकटिकाश्रमान् ॥ १२ ॥

ज०म० ब्राती। तेषु वनेषु भ्रमन् नैकटिकाश्रमानाट गतवान् अटे
 रभ्यासस्यातआदेरिति दीर्घत्वं यामस्थान्तिके क्रोशमाचन्यक्त्वा
 यतयोभिन्नवोद्ये निवसन्ति ते नैकटिकाः निकटे वसतीति ठक् तेषा
 माश्रमांस्तपोवनानि कीदृशः ब्रातीनव्यालदीप्रास्त्रः नामाजाती
 याः अनियतवृत्तयः शरीरमायास्य ये जीवन्ति ते ब्रातासोधा य
 त्कर्त्तं तदपि ब्रातन्तेन जीवन्ति इति ब्रातीनाः ब्रातेन जीवतीति

खञ् तेषां व्यालाहिंसाः उपघातकाः तेषु दीप्रास्तः ज्वलदायुधः
सप्तमीति योगविभागात्सुः सुलनः सुतवतः परिपूजयन् सोमपा
यिनइत्यर्थः सुयजोर्हनिप् तुक् नसंयोगादित्यल्लोपोन पर्षदला
निति पर्षद्वेहने अस्मात्पर्षते स्त्रिङ्गतीति शृण्णसोदिरित्यत्र पर्षे
र्वाङ्गलकादोषादिकोदिः पर्षत् तत्र यदि रजःकृष्यासुतिपर्षदो
वलजिति तदा पर्षत् विद्यते येषां सुलनामिति वलच् अत्र परि
षीदतीति परिषत् क्विवन्तोयदा परिषदयेषा गुणयाहिणी तदा
परिषदलं सहायोयेषामिति वज्जब्रीहिः महाब्रह्मैर्महाप्राङ्घणैः
कुमहद्भ्यामन्यतरस्यामिति टच् तैः सहाट ॥ १२ ॥

ब्रातीनेत्यादि । रामेनैकटिकाश्रमान् आट अटगतौ ठी निक भ०
टे वसन्ति नैकटिकाः ढधेकादिति णिकः तेषां मुनीनामाश्रमान् त
पोवनानि किम्भूतः नानाजातोया अनियतवृत्तयः शरीरक्लेशेन
ये जीवन्ति ते ब्रातास्तेषां यत् कर्म तदपि ब्रातमिति रूढं तेन जी
वन्तीति ब्रातीनाः पूर्ववदीनः तेषां मध्ये ये व्याला उपघातकास्ते
षु दीप्राणि अस्त्राणि यस्य स तथा । व्यालोभुजङ्गमे क्रूरे यापदे
दुष्टदन्तिमीति विश्वः । सुलनः सोमपान् परिपूजयन् षुञ्ज्अभिषवे
चासुसिति क्वनिप् स्वस्यतनपितीति तन् आश्रमान् कीदृशान् महा
ब्रह्मैर्महद्भिः ब्रह्मभिर्भ्राह्मणैः परिषदलान् सभायुक्तान् देशाद्ब्र
ह्मणःकुमहद्भ्यांत्वेति षः परिषीदन्यत्रेति क्विप् परिषत् सभा
गातृषेत्यादिना रजआदित्वादलः नवाक्षरपादस्थापीष्टत्वात्न
चात्र ल्लोके इन्दोभङ्गः पर्षदलानिति पाठे पर्युपसर्गस्य इकार
लोपोनिपातनात् । आस्थानं संसदास्थानीपर्षत् परिषदौसमे इ
तिरभसः । केचिन्तु ब्राह्मणवाचके महच्छब्दविशेषणस्य विद्वद्धार्य
त्वात् महाब्रह्मैर्महातपोभिर्पल्लवितान् सुलनः विशेषणे तृती

या नच देशाद्ब्रह्मण इति सूत्रे ब्राह्मणवाचको ब्रह्मणश्च इति नि
थम इत्याहुः ॥ १२ ॥

चिन्तयन् ।

मुनीन्द्राणां प्रियम्भावुकतामगात् ॥ १३ ॥

ज० म० परे । परेद्यवि परस्मिन् आगामिनि दिवसे इत्यर्थः अद्यैत
स्मिन्नहनि पूर्वेषुः पूर्वस्मिन्नहनि अन्येद्युरन्यस्मिन्नहनि चिराति
क्रान्ते चिरगामिनि दिवसे परेद्यवीत्यादिषु दिवसेषु मुनीन्द्राणां
वृद्धिचयौ उदयापचयौ चिन्तयन् प्रियम्भावुकतामूर्वम्रियाभाव
नियुक्तत्वादतथाभूतः सन् प्रियोभवतीति प्रियम्भावुकः आद्यसुभ
गेत्यधिकृत्य कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्छुकजाविति खुकञ् तद्भावः
तामगात् गतः अर्थान्मुनीन्द्राणामेव परेद्यव्यद्यादयः शब्दाः
सद्यःपरुदित्यादिना निपातिताः ॥ १३ ॥

भ० परेद्यवीत्यादि ॥ परेद्यवि परस्मिन्नहनि पूर्वेषुः पूर्वस्मिन्न
हनि अन्येषुः अन्यस्मिन्नहनि च मुनीन्द्राणां वृद्धिचयौ धनशरी
रादिगतोपचयापचया चिन्तयन् स्मरन् रामः प्रियम्भावुकतां
अगात् प्राप्तवान् अप्रियोऽपि प्रियोभवतीति भुवोघेखिष्णुच्छुकजा
विति च्चयर्थे खुकञ् परेद्यवि अद्यचेति कुतःककुह इत्यादिना
निपातनात् पूर्वान्यान्यतरेति पूर्वान्याभ्यां एद्युस् ॥ १३ ॥

आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतो गर्व । प्रात
स्तरां पतचिभ्यः प्रबुद्धः प्रणमन्निविं ॥ १४ ॥

आति । जपमन्त्रमिति सामर्थ्यलभ्यं सन्ध्याकालोधिकरण ज०म०
 ज्ञेनात्यन्तसंयोगे द्वितीया सम्यग्ध्यायन्त्यस्यामिति आतस्योप
 सर्ग इत्यङ्किमवधिं सन्ध्यामित्याह प्रक्रान्तामायतीगवम् आय
 त्यः आयन्थो भवन्ति यस्मिन् काले गावः अस्मिन्नायतीगवं तिष्ठ
 द्नुप्रभृतीनि चेत्यव्ययीभावसमासत्वात्साधुः नाव्ययीभावादिति
 यस्मिन् काले सप्तम्या अभावः आङ्पूर्वादिणः शतरि इणो
 यणिति यणि ङीपि च रूपं आयतीति गावोऽपि गोचरात् गोष्ठ
 मायान्ति दिवसस्यार्द्धनाडिकावशेषे सन्ध्यापि तदेव प्रवर्त्तते
 कियन्तमेवन्नपन्नित्याह आतिष्ठद्गु इति तिष्ठन्ति गावोयस्मिन्
 काले दोहाय गावोहि रात्रिप्रथमयामस्य नाडिकायामती
 तायां विश्रान्ताः सत्यः उत्थाय दुहन्ते आतिष्ठदित्याङ्मर्थ्या
 दाभिविधोरित्यव्ययीभावः तिष्ठद्गुप्रभृतीनि चेति चकारस्या
 नुक्तसमुच्चयार्थत्वादव्ययीभाव एव पुनः समासान्तरन्न भवति प्रा
 तस्तुरामिति प्रातरित्यव्ययप्रभातवाचि प्रकर्षविवक्षायान्तरप
 तदन्तात्किमेतीत्यादिना आम् अतिप्रभाते पतत्रिभ्यः कुक्कुटा
 दिभ्यः प्रथमम्वबुद्ध उत्थितः पञ्चमीविभक्तेइति पञ्चमी रवि
 मादित्यम्रणमन् यदा चरति तदा प्रियभावुकतामगादिति
 ष्वेण योज्यम् ॥ १४ ॥

आतिष्ठदित्यादि । प्रियभावुकतां अगादिति पूर्वेणान्वयः म०
 तिष्ठन्ति स्थिरीभवन्ति गावोयस्मिन् स तिष्ठद्गु कालः रात्रेः प्रथ
 मनाडिका तत्र हि विश्रान्ता गावः पश्चादुत्थाय दुहन्ते आयन्ति
 गोष्ठं गावोयस्मिन् काले स आयतीगवकालः अर्द्धास्तमितभा
 स्करः प्रायश्चरन्तत्रैव गवानयनात् आङ्पूर्वादिणः प्रतृ तिष्ठद्गवा

पृथीगवन्नद्धौ कालेऽव्यधीभावे निपातितौ आद्यतीगवकाले
 प्रकान्तां आरब्धां सन्ध्यां व्याप्य तिष्ठद्गुकासं थावत् जपन् अर्था
 मन्त्रं अन्यारभ्येत्यादिना आङ्घ्र्येणे पञ्चमी लुक्परादित्या
 दिना पञ्चमीलुक् सन्ध्यामिति सदाध्वादीति द्वितीया आद्यती
 गवमिति चोष्ठीर्व्वेति सप्तम्यामः प्रातस्तरामिति प्रभाते पतत्रि
 भ्यः कुक्कुटादिभ्योऽपि प्रबुद्धोऽधिकप्रबोधवान् तेभ्योऽपि प्रागु
 त्यतः सन् रविं प्रणमन् अधिकभावविवक्षायां पञ्चमी अभिधा
 नात् पत्तिप्रबन्धेभ्यः प्रबुद्ध इत्यन्ये किमेव्याच्चेति चतरां ॥ १४ ॥

युग्मकं।

ददृशे पर्णशालायां राक्षसाभीकयाथ सः। भार्य्योढं
 तमवज्ञाय तस्ये सौमित्रयेऽसकौ ॥ १५ ॥

ज०भ० ददृशे। पर्णानां शालायां स्थितः स रामः राक्षसा ददृशे दृष्टः
 कीदृश्या अभीकया कामुक्ष्या अनुकाभिकेत्यादिना निपातितः दृ
 श्येः कर्मणि लिट् अथ दर्शनानन्तरभार्य्योढं ऊढभार्य्यमूढा भा
 र्य्या यस्येति आहिताग्न्यादिषु दर्शनात् निष्ठान्तस्य परनिपातः
 अवज्ञाय अनादृत्य सद्भार्य्यलात् असकौ राक्षसी पापासौ कुत्सा
 यामव्ययसर्व्वनाम्नामकच् सौमित्रये लक्षणाय स्नाधन्मुक्तित्या
 दिना सस्यदानसंज्ञा तस्ये स्नाभिप्रायस्यैद्युनायाविष्कृतवती
 प्रकाशनस्येयास्त्रयोस्येति प्रकाशने तद् ॥ १५ ॥

भ० ददृश इत्यादि। अभीकया कामुक्ष्या राक्षसा स्पर्षणखया
 पर्णशालायां स रामोददृशे कर्मणि ठी अथ दर्शनानन्तरं

भार्य्याढं कृतविवाहं तं रामं अवज्ञाय सभार्य्यात्वाद्नादृत्य असकौ
 राक्षसी मौमिचये लक्षणाय तस्ये खलित्या मैथुनाभिप्रायं प्रका
 शयामास इत्यर्थः प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाश इति मं यस्मैदित्सेत्या
 दिना चतुर्थी असकाविति त्यादिव्यासेत्यादिना ऽदसष्टेः पूर्वो
 ऽक् परमते अविज्ञाता निन्दिता वा असौ असकौ तथाच । कृपा
 यां निन्दनेऽज्ञाने नीतौ दानेन मानिते । प्रायोऽगन्धस्वरात्
 पूर्वः सर्वनामतिङ्गव्ययादिति । ऊढा भार्या येन स तथा अग्न्या
 हितादित्वात् पचे परनिपातः ॥ १५ ॥

दधाना बलिभं मध्यं कर्णजाहवल्लोचना । वाक्
 त्वचेनातिसर्व्वेण चन्द्रलेखेव पचतौ ॥ १६ ॥

दधा । सा तन्मार्थयाश्चक्रइति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः कीदृ ज०म०
 शी मध्यं स्तनजघनयोरन्तरम्बलिभम्बलयोऽस्मिन् सन्तीति तु
 न्दिवलिवटेभः दधाना धारयन्ती कर्णजाहवल्लोचना कर्ण
 जाह्वङ्कर्णमूलसमीपमित्यर्थः तस्य पाकमूलइत्यादिना जाह्वच्
 कर्णजाह्वयोर्विभ्रान्ते विलोचने यस्याइति सप्तस्युपमानेत्यादिना
 ल्पपदलोपी वङ्ग्रीहिः वाक्त्वचेन वाक् त्वकेति प्राण्यङ्गत्वा
 देकवद्भावः इन्द्राशुदषहान्तादिति टच् अतिसर्व्वेण अतिक्रान्ते
 न सर्व्वम् अत्यादयइति सः एकविभक्तिचापूर्व्वेनिपात इति सर्व्व
 शब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि पूर्व्वनिपातो न भवति अपूर्व्वनिपात इति
 प्रतिषेधात् वाक्त्वचेन वाङ्मयेन माधुर्व्वेण मार्दवेन चाभाधा
 रणेनोपलक्षितेनेत्यर्थः इत्यभूते तृतीया चन्द्रलेखेव पचतौ तन्

त्वात् पक्षोऽचाङ्कमासः तस्य मूले प्रतिपदि पञ्चान्तिः ॥ १६ ॥

- भ० दधानेत्यादि । सा तं प्रार्थयाञ्चक्रे इति चतुर्थश्लोकेनावयः बलिभं बलियुक्तं मध्यं दधाना गीतृणमेधेत्यादिनेभः कर्णस्य मूलं कर्णजाहः तत्र विलोचनं यस्याः सा तथा कर्णान्तायतनेचेत्यर्थः अतिशब्देण माधुर्यसौन्दर्याभ्यां सर्वमतिक्रान्तेन वाक्त्वचेन उपलक्षिता वाक् त्वक् इति द्वन्द्वेचैक्याच्चुदषसोऽदत्यः विशेषणेतृतीया पक्षतौ पक्षमूले प्रतिपदि चन्द्रलेखेव द्रष्टुं सुष्ठुत्वात् ॥ १६ ॥

सुपाद् द्विरदनासोरुर्मृदुपाणितलाङ्गुलिः । प्रथिमानं दधानेन जघनेन घनेन सा ॥ १७ ॥

- ब०म० सुपा । शोभनौ पादौ यस्याः असौ सुपात् सङ्ख्यासुपूर्वस्येति पादान्तलोपः पादौऽन्यतरस्यामिति यदा ङीप् नास्ति तदेत्यं रूपम् द्विरदनासोरुर्द्विरदनासे इव करिपोतकरा इव ऊरु र्यस्या उपमानपूर्वोवङ्ग्रीहिः ऊरुत्वरपदादौपस्य इति ऊर् रद्यते अनेनेति रदः दन्तः पुंसिभङ्गायाहः करणे द्वौ रदौ य स्येति द्विरदः मृदुपाणितलाङ्गुलिः तलञ्च अङ्गुलिस्येति द्वन्द्वः तत्र यन्ताख्यात्तरयोः अन्त्यात्तरस्य पूर्वनिपातः पाण्योस्तलाङ्गुलिः पाणितलाङ्गुलिः मृदुः पाणितलाङ्गुलिर्यस्या इति योज्यं प्रथिमानमृथुतान्दधानेन धारयता घनेन उपचितेन जघनेनोपलक्षिता सा राक्षसी ॥ १७ ॥

- भ० सुपादित्यादि । शोभनौ पादौ यस्याः सा संख्यासुपमानादिति पादस्य पाङ्गावः द्विरदनासेव हस्तिशुण्डेव ऊरुर्यस्याः सा तथा

रामलक्ष्मणेत्यादिना ऊप् मृदु पालितलङ्घाङ्गुलिश्च यस्याः सा
तथा ये तु अल्पाश्चः पूर्वनिपातं तथा प्राश्नङ्गुले समाहारं वद
न्ति तन्मते प्रथमं तलाङ्गुलिशब्दयोः समाहारद्वन्द्वः तदनु पाणि
ना सह षष्ठीसमासः तदनु मृदुना वज्रग्रीहिः प्रथिमानं महलं द
धानेन निविडेन जघनेनापलक्षिता । पश्चान्नितम् स्त्रीकथाः क्ती
वे तु जघनं पुरदत्त्यमरः ॥ १७ ॥

उन्नसं दधती वक्त्रं शुद्धदल्लोलकुण्डलं । कुर्वाणा
पश्यतः शंयून् सन्विणी सुहसानना ॥ १८ ॥

उन्न । उच्यते अनेनेति वक्त्रम् सर्वधातुभ्य औणादिकष्टन् ज.म०
तत्र वक्त्रशब्दे मुखैकदेशे वर्त्तमानोऽपि कविभिः समुदाये प्रयु
ष्यते वक्त्रमुखमुन्नसन्दधती नाभ्यस्त्राह्नुरिति नुम् न भवति उ
न्नता नासिका यस्मिन्निति अङ्नासिकायाः संज्ञादान्नसञ्चेत्यधि
कृत्य उपसर्गाच्चेत्यच् नासिका च नसादेशमापद्यते शुद्धदत्
शुद्धाः शुक्ला दन्ता यस्मिंश्चरुदत् अद्यान्तमुद्धेत्यादिना दत्ता
देशः लोले चञ्चले कुण्डले यस्मिन् तत् लोलकुण्डलं पश्यतो
जान् शंयून् विद्यमानसुखान् कुर्वाणा शं सुखान्तदस्यास्तीति कं
शम्भ्यावभयुस्तिमुतयस इति युष् सित्वात्पदसंज्ञा अनुस्वारः अप
श्यतो वा शंयून् कुर्वाणा पश्यतान्तु पीडाकरी सन्विणी मालाव
ती अस्माद्येत्यादिना विनिः सुहसानना हसनं हसः सनहसोर्धे
व्यप् शोभनहसनमाननं यस्याः सा ॥ १८ ॥

भ० जन्नसमित्यादि । ऊर्ध्वनासिकं वक्त्रं मुखं दधती उपसर्गाद्भाषि
 काद्या नसादेशे वज्रव्रीहाविति परे स्वमते नसाब्जस्व रूपं त
 घाच रभसः सपमं वदनं तुण्डमाननं नासिका नसा । नसा नासा
 च नासिकेति कोषान्तरं । उच्यते अनेनेति वक्त्रं चासुचिति चः वक्त्रं
 कीदृशं शुद्धदत् शुद्धादन्तायस्येति दन्तस्य ददादेश इति परे स्व
 मते दत्शब्देऽस्ति लोले चञ्चले कुण्डले यत्र मुखे तत्तथा सा
 किम्भूतापश्यतो जनान् शंयुन् सुखिनः कुर्वाणा शंकाभ्यां ययुततु
 तिवभा इति अस्यर्थे युः सन्विणी मालावती सञ्ज्ञेधासमयादि
 च्वन्ति अस्यर्थे विन् शोभने इषो यत्र तादृशमाननं यस्याः सा
 तथा ॥ १८ ॥

प्राप्य चञ्चूर्यमाणासौ पतीयन्ती रघूत्तमं । अनुका
 प्रार्थयाच्चक्रे प्रियाकर्तुं प्रियम्बदा ॥ १९ ॥

ज०भ० प्राप्य टौकिला चञ्चूर्यमाणा गर्हितमाचरन्ती प्राणिने इह
 व्याइति चरेर्लुपसदेत्यादिना भावगर्हायां यङ् चरफलोसेत्य
 भ्यासस्य लुक् उत्परस्यातइत्युलम् हलिचेति दीर्घत्वं पतीयन्ती
 आत्मनः पतिमिहन्ती सुप आत्मनः क्यच् अनुका अभिलाषुका
 अनुकेत्यादिना निपातितः रघूत्तमं सञ्ज्ञाणमार्थयाच्चक्रे प्रार्थि
 तवती प्रियाकर्तुंमनुलोमयितुं पतिर्मे स्याइति सुखप्रियादानुलो
 म्येइति डाच् । प्रार्थनामाह ॥ १९ ॥

भ० प्राप्येत्यादि । असौ राक्षसी रघूत्तमं सञ्ज्ञाणं प्राप्य प्रिया
 कर्तुं प्रार्थयाच्चक्रे प्रार्थितवती किं कुर्वती चञ्चूर्यमाणा गर्हितं
 पुनःपुनश्चरन्ती गत्यर्थात् गृह्युपसदचरेति गर्हायै थङ् चरफ

लोहचोडोनमुरिति खेर्नुन् उरुउकारश्च र्चनचतयीति दीर्घः प
 तीयन्ती आत्मनः पतिमिच्छन्ती क्योम्याद्यश्चेति क्यः घोऽज्य
 रे इति दीर्घः किम्भूता सा अनुका कामुकी प्रियम्बदा प्रियं वद
 तीति प्रियवशाङ्गयेत्यादिना खः खित्यव्याजेति मन् प्रियाकर्तुं
 मिति सपचनिष्यन्त्यादिना आनुकूल्याथ डाच् ॥ १८ ॥

कुलकं ॥

सौमित्रे मामुपायंस्थाः कम्नामिच्छुर्व्वशम्बदां । सु
 भोगीनां सहचरीमशङ्कः पुरुषायुषं ॥ २० ॥

सौमि । हे सौमित्रे इच्छुरेषणशीलः विन्दुरिदुरिति निपा ज०म०
 तितः अशङ्कः निर्व्विकल्पः सन् किम्भावयिष्यतीति मामुपायंस्थाः
 परिणय आश्रंसायाभूतवचेति लुङ् उपाद्यमःस्रकरण इति तङ्
 विभाषापयमनइत्यकिल्लपचे रूपम् कम्नाम् नमिक्कम्पित्यादिना
 रः वशं वदां अहन्ते वश्येति वदन्तीम् लङ्गोगीनां लङ्गरीराय
 हितं अवैधव्यादिलक्षणयोगात् आत्मन्विद्यजनेत्यादिना खः स
 हचरीं सहगामिनीं भिक्षासेनादायेषु चेति चकारखानुक्तसमुच्च
 यार्थत्वात् टप्रत्ययः कियन्तङ्गालं पुरुषायुषमुषस्त्रायुर्थावत्
 अस्तुरेत्यादौ निपातितः अत्यन्तसंयोगेद्वितीया चरणक्रियायाः
 कृतसंयोगात् यथा मासमुषितइति ॥ २० ॥

सौमित्रे इत्यादि । एतत् प्रार्थयाञ्चक्रे इति पूर्व्वेषान्वयः हे सौ भ०
 मित्रे त्वं इच्छुः सन् अशङ्कः सन् मामुपायंस्थाः परिणय अभिधा
 गात् आश्रंसायां टो उपयमेविवाहइति मं धमःस्रचनेवात्

द्वाहे इति सेर्विभाषितकित्वात् पचे जमसोपाभावः कीदृशीं मा
 कषां कामयमानां रूपवतीमित्यन्ये हिंसदीपेत्यादिना रः वञ्च
 दां अहं ते वञ्चेति वदन्तीं प्रियवशादित्यादिना खः सुभोगीनां सु
 भोगाय हितां विकारसंघेत्यादिना ईनः भुज्यतेऽनेनास्मिन् वेति
 भोगः शरीरं मेयुनाद्युपभोग इत्यन्ये पुरुषस्यायुर्जावितकालः
 निपातनात् अत् स्वार्थे णो वा पुरुषायुषं कालं व्याप्य सहचरीं
 सहचरेति हनचरगष्टक् कर्मप्रतिरूपकोऽयं सहशब्दः किम्वा
 पचादित्वादन नदादित्वादीप् सदाध्वादीति द्वितीया इच्छती
 ति इच्छुः विद्दिच्छ इति निपातः ॥ २० ॥

तामुवाच स गौष्ठीने वने स्त्रीपुंसभीषणे । अक्षर्यं
 पश्यरूपा त्वं किमभीरुरार्यसे ॥ २१ ॥

ज०म० ताम् । राक्षसीं लक्षण उवाच उक्तवान् किमित्याह गौष्ठीने
 वने गोष्ठं भूतपूर्वं यस्मिन्वने ईदानीन्नामपि न ज्ञायते गोष्ठात्
 खञ् भूतपूर्वइति खञ् स्त्रीपुंसभीषणे स्त्री च पुमांश्चेति स्त्रीपुंसौ
 अचतुरेत्यादौ निपातितौ तयोर्भीषणइति षष्ठीषः विभेतेर्षिषि
 हेतुभयेषुक् तदन्तात् ह्यत्यल्युटोवङ्गसमिति कर्त्तरि ल्युट् तस्मि
 न्भीरुः सती किमित्य रार्यसे अत्यर्थमटसि अर्त्तेः सूचिसूचीत्या
 दिना यद् यङ् चितिगुणः नमद्रादिति प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो यकां
 रपरस्य न द्वित्वनिषेध इति रेफोदिरुच्यते भयशीला भीरुः
 भियः क्रुक्कनौ क्रियाशब्दत्वाद्भुतइति ऊङ् न भवति अमनुष्य
 त्वाच्च तथाहि लक्षणेनामानुषीयमिति ज्ञाता तथाच भङ्गा द

र्ष्यन्नाह असूर्य्यपश्यरूपा अतिगोपनीयतथा सूर्य्यमप्यनिषिद्ध
दर्शनं न पश्यतीति असूर्य्यललाटयोरित्यादिना खश् पात्रेत्यादि
ना पश्चाद्देशः असूर्य्यपश्यं रूपं यस्यादिति सः सा न पश्यतीति
रूपमपि न पश्यतीत्युक्तम् ॥ २१ ॥

तामित्यादि । तां राक्षसीं लक्षण उवाच किमित्याह त्वं न भ०
किमर्थमभीरुः सती अरार्य्यसे अत्यर्थं भ्रमसि च्छगतौ भूत्रसूचेति
घङ् स्याद्यर्द्धतोणुरिति गुणः नाजन्तादेरादिर्दिरिति निषेधात्
आद्यचरस्य न द्विः स्यादानवर्द्धेथे इति वर्ज्जनात् रेफसहितस्य
यस्य द्वित्वं खेराद्यच इति खेर्यलोपः चोऽनितइति खेर्दीर्घः वने
किञ्चुते गोष्ठोने भूतपूर्व्वं गोष्ठं यस्मिन् सम्यति गोसञ्चारोऽपि ना
स्ति अतएव स्त्रीपुंसयोर्भीषणे भयजनके गावस्त्रिष्टन्ति अस्त्रि
ति गोष्ठं निपातनात् विकारसंघेत्यादिना भूतपूर्व्वेऽर्थे गोष्ठात्
मीनः स्त्रीः च पुमाञ्च स्त्रीपुंसौ निपातनात् अ्यन्तभीधातोर्मन्धादि
त्वादनः भीर्भीषवेति भीषादेशः भीषिचिन्तीति सूत्रनिर्द्देशात् भी
षधातुरप्यस्तीति केचित् कीदृशी असूर्य्यपश्यरूपा सूर्य्यमपि न
पश्यति असूर्य्यपश्यं घटोखारीत्यादिना खश् स्यादानेति दृशः
पश्चाद्देशः असूर्य्यपश्यं रूपं यस्याः सा तथा दृशिना सम्बद्धस्य
मजः सूर्य्येण सह समासो गमकत्वात् नविभेतीति अभीरुः क्रुद्ध
ईः भिय इति क्रुः क्रियावचनस्य भीरुशब्दस्य मनुष्यजातित्वाभा
वात् उतोऽयुङ् रज्जादेरिति सूत्रेण उप् प्रत्ययः ॥ २१ ॥

मानुषानभिलष्यन्ती रोचिष्णुर्दिव्यधर्मिणी । तम
श्वरायमाणे च स्वतन्त्रा कथमञ्चसि ॥ २२ ॥

ज०म० मानु । मनोरपत्यानि मानुषाः मनोर्क्षातावज्यतौ युक्त तान
 भिल्लयन्ती कामयन्ती रन्तुमिहन्ती वाभ्राश्रेत्यादिना श्यन् रो
 चिष्णुः रोचनस्वभावा अलंकृञ्जीत्यादिना इष्णुच् अतएव दिव्य
 धर्मिणी दिविभवा दिव्याः देवाः राक्षसा अपि देवयोनित्वात्
 तेषाम्धर्मः स्वभावः योऽस्या अस्तीति धर्मशीलेत्यादिनेनिः अप्य
 रायमाणा अप्सराइवाचरन्ती राक्षसभावज्ञोप्तुमिति भावः उ
 पमानादाचारइत्यधिकारं कर्तुः क्यङ् सलोपश्च श्रीजषोऽप्सर
 सेनित्यमिति वचनात् इह वने स्वतन्त्रा कथमश्चसि भ्रमसि स्व
 आत्मा तन्त्रः प्रधानं यस्याः अपराधीनत्वात् अनयोत्था राक्षसी
 त्वन्द्रयति ॥ २२ ॥

भ० मानुषानित्यादि । त्वं स्वतन्त्रा सती इह वने कथमश्चसि भ्रम
 सि त्वं तन्त्रं प्रधानं यस्याः सा तथा तन्त्रः कुटुम्बे वृद्धे स्यात् कार
 षेऽपि परिच्छेदे । शास्त्रे प्रधाने सिद्धान्ते तन्त्रवाये गदोत्तम
 इति विश्वः । मनोरपत्यानि मानुषाः मनोस्वषणाविति परसूत्रे
 षापत्यर्थे षण् स्वमतेऽभिधानात् तानभिल्लयन्ती कामयमाना
 क्रमकमेति पठे श्यन् रोचिष्णुर्दीप्ता जिभाजभूसहेति इष्णुः दि
 विभवानां गन्धर्वादीनां योधर्मस्तद्युक्ता नैकाचाजादितीमदिव्ये
 ति ढधेकादिति भवार्थे यः उहस्युडिति सूत्रस्य पदान्तविषयत्वं
 उवर्णे परे वस्व अपदान्तलासम्भवात् द्युभ्यामित्यादौ दान्तवत्स
 भीति दान्तत्वादुत्वं नदंतसाविति पदनिषेधात् अत्र न उत्वं अ
 प्सरस इव आचरन्ती घान्श्चइति ष्यः सलोपश्च घोऽज्यरे
 इति दीर्घः ॥ २२ ॥

उग्रंपश्याकुलेऽरण्ये शालीनत्वविवर्जिता । कामुक
 प्रार्थनापट्वी पतिवन्ती कथन्न वा ॥ २३ ॥

उयम् । उयम्पश्यन्तीत्युयम्पश्याः पापाग्रयत्नात् श्रवरादयः ज०म०
 उयम्पश्येत्यादिना खञ् निपात्यते तैराकुले व्याप्ते अरण्ये पति
 वद्वी जीवत्पतिः कथङ्केन प्रकारेण न वा नैवं भवसीत्यर्थः अन्त
 र्व्यतिवतोर्लुगित्यत्र पतिर्विद्यते अस्मादिति मतुप् सिद्धः जीव
 त्यत्याम्नतुपो वलन्निपात्यते मुक्सूत्रेषैव विधीयते ङीप्प्रत्यय
 लूगित्वादेव सिद्धः शालीनत्वविवर्जिता अधृष्टतया वर्जिता शा
 लाप्रवेशमर्हतीति शालीनकौपीने इति खञ् निपात्यते अधृष्टे
 भिधेये प्रवेशशब्दस्य लोपः तस्य भावः शालीनत्वं कामुकः का
 मशीलः लषपतेत्यादिना उकञ् तस्य प्रार्थनायाम्पट्टी चतुरा
 वोतो गुणवचनादिति ङीष् ॥ २३ ॥

उयंपश्याकुलेइत्यादि । कथं वा त्वं पतिवद्वी सभर्तृका न भव भ०
 सि पतिसत्वे ईदृक् स्वातन्त्र्यासम्भवात् नारीसखीत्यादिना पतिश
 ब्दात् मतोर्वद्वादेशेनिपातितः शालां प्रवेष्टुमर्हति शालीना अधृ
 ष्टा विकारसंघेत्यादिना ईनः शालीनायाभावः शालीनत्वं पुम्बत्
 ल्युक्पुंस्कइति पुम्बत् शालीनत्वविवर्जिता धृष्टेति फलितार्थः अ
 रण्ये कामुकस्य प्रार्थनायां दक्षा शृङ्खाभूकमगमेति ङुक् अर
 ण्ये किम्भूते उयंपश्यन्ति उयंपश्याः सिंहव्याघ्रादयः पापाग्रय
 त्नात् श्रवरादयोवा तैराकुले व्याप्ते घटीखारीत्यादिना उयत्र
 ष्दाद्दृशः खञ् ॥ २३ ॥

राघवं पणशालायामिच्छानुरहसं पतिं । यः स्वा
 मी मम कान्तावानौपकर्णिकसोचनः ॥ २४ ॥

ज०म० राघवं । रामत्पर्यंशासायामवस्तिनम्यतिमिच्छ अनुरहसं विवे
कंप्राप्तमनुगतोरहस्यति विष्टुञ्ज अन्वतप्राद्रहस इत्यच् चोराघ
धी ममापि स्वामी प्रभुः स्वामिन्मैश्वर्य्यइति निपातितम् कान्ता
वान् सभार्य्यः प्रवृत्तसभोगोऽसौ नाहमिति दर्शयति तमेव रूप
श्रीव्याभ्यां वर्णयन्नाह श्रौपकर्षिकलोचनः कर्षयोः समीपमुपक
र्षं समीपार्थे अव्ययीभावः तत्र प्रायभव इति उपजानूपकर्षोपनी
वेष्टक् शेषमपि शब्दद्वयमयोक्ष्यते श्रौपकर्षिके लोचने यस्य कर्षा
न्नायतलोचनइत्यर्थः ॥ २४ ॥

म० राघवमित्यादि । पर्यंशासायां स्थितं रामं पतिमिच्छ विधि
निमन्त्रणेति आमन्त्रणे गी अनुगतं रहोविजनस्थानं रतं वा यस्य
तं तप्तान्वावाद्रहसइति अः चोममापि स्वामी ईश्वरः तस्मिन् सति
मदरथं न युक्तमिति कान्तावान् एतेन स्त्रीसुखाभिज्ञोऽपि अह
न्तु तपस्वीति ध्वनिः कर्षयोः समीपं उपकर्षं तत्र भवइति डधेका
दित्यादिना षिकः तादृशे लोचने यस्य स कर्षायतने चइत्यर्थः
एतेन रूपवत्वं दर्शितं ॥ २४ ॥

वपुश्चान्दनिकं यस्य कार्णवेष्टनिकं मुखं । संग्रामे
सर्वकर्मापौ पापी यस्यौपजानुकौ ॥ २५ ॥

ज०म० वपुः । यस्य राघवस्य वपुः शरीरश्चान्दनिकश्चन्दनेन
सम्यद्यते प्राज्ञशोभं भवति मुखश्च कार्णवेष्टनिकं कर्णवेष्टका
भ्यां कर्णासद्वाराभ्यां कार्णवेष्टनिकम् उभयत्र सम्यादिनीति
ठक् पापीइसौ संग्रामे युद्धे सर्वकर्मापौ धनुःशुद्धादिव्यापार

कर्माणि व्याप्तुतः तत्सर्वादेरिति खः श्रौपजानुकौ आजानुकौ आ
जानुलम्बावित्यर्थः अत्र ठक् इत्सुसुक्तान्तात्कः ॥ २५ ॥

वपुरित्यादि । यस्य रामस्य वपुश्चान्दनिकं चन्दनेन राजितं भ°
इति ठवेकादिति षिकः यस्य मुखं कर्षवेष्टनाभ्यां कुण्डलाभ्यां
राजितं इति पूर्ववत् षिकः एतेन विलासित्वं दर्शितं यस्य पा
णी हस्तौ संयामे युद्धे सर्वस्मिन् कर्माणि धनुः खड्गादिव्यापार
रूपे कुशलौ विकारसंवेति ईनः सर्वादेः पथ्यङ्गकर्षपत्रपात्रान्त
द्याप्रोतीत्यर्थे ईनः इति परः तन्मते सर्वकर्माणि व्याप्तुतः इत्य
र्थः व्यापनमत्र तत्करणद्वारैव एतेन वीरत्वं श्रौपजानुकौ उप
जानु जानुसमीपे भवौ तावत्प्रसम्बावित्यर्थः एतेन महापुरुषस्य
चर्णं ठवेकादिति कष् तमिकेति योजना ॥ २५ ॥

बद्धो दुर्व्वलरचार्यमसिर्येनौपनीविकः । यश्चापमा
श्ननप्रख्यं सेषु धत्तेऽन्यदुर्व्वहं ॥ २६ ॥

बद्धो । धेन असिः खड्गः श्रौपनीविकः नीवीसमीपे प्रायेण अ०म०
भवतीति स हि नीवीस्राप्य वर्त्तमानः पार्श्वयोश्चोर्द्ध्वनिबद्धः कि
मर्थं दुर्व्वलरचार्यन्दुर्व्वलरचार्यै इदमित्यंस्मिन्नर्थे चतुर्थी तद्
र्थेत्यादिना सः तच्चार्येण नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च यश्चाप
न्धनुर्द्धत्ते धारयति आश्ननप्रख्यं अश्ननो विकार इत्यण् अस्मि
ति प्रकृतिभावे प्राप्ते अश्ननोविकार उपसङ्ख्यानमिति टिलोपः
पाञ्चिकः विभाषाच्छिरोरित्यतो मण्डूकशुत्या विभाषाग्रहणान

दृत्तेः अन्यचाग्मन एव भवति आग्मनेन प्रख्या सादृश्यमस्य तदा
 ग्नप्रख्यमुपघटितमिव सेषुं सन्नरं अन्यदुर्वहं दुःखेनाद्भ्यते इति
 खल् रामादन्येन दुर्वहमित्यर्थः ॥ २६ ॥

भ० बद्ध इत्यादि । येन रामेण अस्मिन्नुपनीविकः नीवीसमीपे
 भवः वामपार्श्वे भागस्याधीत्यर्थः । स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी
 मूलधनेऽपि चेत्यत्र स्त्रीपदं मुपलक्षणं अत्र वा लक्षणा उपनीविश
 द्वात् ढवेकादिति षिकः यस्यापं धत्ते अग्नीवाग्मनः प्रस्तरः वि
 कारसंघेत्यादिना स्त्रार्थे षणः मन्वर्ज्येत्यादिना अविकारण्येऽन
 न्तस्य नलोपनिषेधः तत्प्रख्यं तत्सदृशं अग्निं जातं अग्निमयं इति
 केचित् सेषुं शरयुक्तं अन्यदुर्वहं रामादन्येन दुःखेन उद्भते इति
 ईषदुःखोरिति खल् दुर्वहानां रक्षैव अर्थः प्रयोजनं यस्य खड्ग
 बन्धनस्य चापधारणस्य च तत्तथा तमिच्छेति योजना ॥ २६ ॥

जेता यज्ञद्रुहा संख्ये धर्मसन्तानसर्व्वने । प्राप्य
 दारगवानां यं मुनीनामभयं सदा ॥ २७ ॥

ज०म० जेता । यज्ञाय द्रुहन्तीति यज्ञद्रुहो राक्षसाः सत्सूदिवेत्यादि
 ना किप् तेषां संग्रामे जेता तृजन्तोऽयम् ततश्च कृत्प्रयोगे कर्त्तृषि
 षष्ठी धर्मसन्तानस्यः पूर्व्ववत् किप् धर्मरत इत्यर्थः वने वर्त्तमा
 नानाम्मुनीनां वानप्रस्थादीनामित्यर्थः तेषाम्भार्याग्निपरिग्रहात्
 यानि दारगवानि दाराश्च गावश्चेति दारगवानि अचतुरीत्या
 नादि निपातितानि दारयन्तीति दाराः दारजारौ कर्त्तरि षि
 लुक्तेिषञ् तेषाञ्च येनाभयं सदा दत्तमिति योज्यम् येषामेव
 प्राप्तिक्रिया तेषामेवाभयमिति समानकर्तृकत्वम् ॥ २७ ॥

जेतेत्यादि । यज्ञाय द्रुहन्ति यज्ञद्रुषो राक्षसाः चासुषिति म०
 क्षिप्तेषां जेता संख्ये युद्धे धर्मसन्तानं स्रुते इति क्षिप् यं प्राप्य
 वने सम्बन्धिनां दारगवादीनां सदा अभयं भयाभावः दाराश्च
 गावश्च दारगवानि निपातनात् दारयन्तीति दाराः कभावेऽ
 मीदति कर्त्तरि घञ्पूर्वकात् इति सूत्रे व्याख्यानात् विष्णुं नत्वा
 सौति इत्युदाहरता एककर्तृकयोर्धात्वोः प्राक्कात् ज्ञात् भवती
 ति स्रब्धं अत्र च येषां प्राप्तिस्तेषामेव यद्गुणं तदभाव उक्त इति
 समानकर्तृत्वमस्येव यामान्नागच्छतीतिवत् क्रियानिषेधेऽपि अ
 न्तरङ्गस्य क्रियाश्रितकार्यस्य निवृत्तेः केचित्तु स्थितानामित्यथा
 हरन्ति तमिच्छेति योजना ॥ २७ ॥

ततोवावृत्त्यमानासौ रामशालां न्यविञ्चत । मामु
 पायंस्त रामेति वदन्ती सादरं वचः ॥ २८ ॥

ततः । ततो लक्ष्मणवचनानन्तरमसौ राक्षसी वावृत्त्यमाना ज०म०
 रामं दृष्टाना वावृत्तुवरणइति दैवादिकः आत्मनेपदी राम
 शालां रामस्य पर्वकुटीरं न्यविञ्चत प्रविष्टा विभेः ब्रह्मद्वगुपधा
 दानटः क्वः नेर्विञ्चइति तद् मामुपायंस्त रामेति हे राम अहं
 प्रार्थये भवान् मामुपायंस्त परिषथत्विति वाक्यभेदेन योज्यम्
 आश्रयाद्याभूतवचेति लुङ् उपायमः स्तकरण इति तद् विभा
 षोपथममम इत्यकित्तपचे रूपम् इत्येवं वचः सादरं वदन्ती
 ॥ २८ ॥

ततइत्यादि । ततो लक्ष्मणवचनानन्तरं असौ राक्षसी वावृत्त्य म०

माना रामं वृषती रामस्य शास्त्री गृहं न्यविद्यत विप्रशाप्रवेभे वि
 पराजीति मं तन् ह्यशोऽग्निमिजुक् इति सक् वावृत्त्यमानेति वा
 वृत्त्युक् आशंसायां सञ्जातौवरणेष वावृतधातुः यित्त्वादैवादिकः
 ङित्त्वादात्मनेपदी हे राम भवान् मा उपायंस्तु परिणयतु इति
 वचः सादरं वदन्ती उपयमोविवाहे इति मं आशंसायां टी अभि
 धानात् मास्नेनघीश्याविति योगविभागात् अन्यत्रापि घीश्याविति
 देवोदासचक्रवर्ती ॥ २८ ॥

अस्त्रीकोऽसावहं स्त्रीमान् स पुष्यतितरां तव । पति
 रित्यब्रवीद्रामस्तमेव ब्रज मा मुचः ॥ २९ ॥

ज०म० अस्त्री । अशौ लक्षणोऽस्त्रीकः न विद्यते अस्य स्त्रीति नद्यतस्येति
 कप् न कपीति इत्यप्रतिषेधः अहं पुनः स्त्रीमान् सभार्यः प्रशंसा
 थान्तुप् स एव लक्षणः पुष्यतितराम् अतीव पुष्यति लक्षणस्तव
 पतिः तिङ्शेति तरप् किमेदित्याम् तस्मात्तमेव लक्षणं ब्रज
 गह मा मुचः मा त्याचीः मुचेर्लुङ् लृदित्वाद् इति एवमब्रवी
 द्रामः उक्तवान् आदादिकस्य ब्रूजो लङ् भुवर्दङिति ईटि रूपम्
 ॥ २९ ॥

भ० अस्त्रीक इत्यादि । इति रामस्तमब्रवीत् किन्तदित्याह अशौ
 लक्षणः अस्त्रीकः न विद्यते स्त्री यस्य इति द्युतःकः अहं स्त्रीमान्
 प्रशंसास्त्रीयुक्तः अतः स एव तव पतिः पुष्यतितरां त्वामित्यर्थात्
 पुष्यैलुपुष्टौ किमेत्याच्चेति उत्कर्षे चतरां भविष्यत्सामीप्ये की अ
 भिधानात् किन्वा धावत्पु राभ्यां भव्ये इत्यस्य योगविभागात् तत्र
 भव्ये इति सामीप्ये सप्तमी तुष्यतीति कश्चित् पाठः तस्मात्तमेव

लक्षणमेव व्रज मा मुचः मा त्याचीः मुचूत्रपमौमोक्षणे सुदि
 ज्ञात् प्रासुलिद्युदिति उः ॥ २८ ॥

लक्षणं सा वृषस्यन्ती महोर्चं गौरिवागमत् । मन्म
 थायधसम्यातव्यथ्यमानमतिः पुनः ॥ ३० ॥

लक्षण । लक्षणं पुनर्भूयोऽगमत् लक्षणं प्रति गता यथा ज०म०
 गौरुषस्यन्ती मैथुनेकावती महोर्चमहावृषं वृषस्यन्तीत्युपमान
 विशेषणमेतत् तेन वृषं लब्धुमिच्छन्तीति क्वच अश्वचीरेत्यादिना
 असुक् तद्भववृषयोर्मैथुनेकायामिति तददागमनं महोर्चमि
 ति अचतुरादिसूत्रेण निपातितम् मन्मथस्यायुधानि शराः
 आयुधन्ते एभिरित्यायुधानि घजरथे कविधानमिति कः तेषां
 सम्यातः संश्लेषः तस्मात् व्यथ्यमाना पीड्यमाना मतिर्मनो यस्याः
 ॥ ३० ॥

लक्षणमित्यादि । सा राक्षसी लक्षणं पुनरगमत् यथा गौरिवा
 होर्चं महावृषभं गच्छति महोर्चमौ उच्चा चेति जातमहद्गुहा
 दुष्णदिति षः कीदृशी वृषस्यन्ती वृषोऽथ शुक्रलवचनः मैथुनाय
 वं शुक्रलपुरुषं इच्छन्ती कामुकीत्यर्थः गोपचे वृषं वृषभं इच्छ
 न्ती कोम्बमाद्यथेति क्वः धनोदकाशनेत्यादिना सन् कविधानं
 स्वेच्छायां सनागमस्तु याभार्ये तेन मैथुनविषयस्वेच्छावगम्यते
 केचित्तु प्रकृत्यर्थत्यागेन मैथुनेच्छामात्रे वृषस्य अश्वस्येति क्वव
 न्त रूपं अतएव विरथइयानस्यस्यन्तीति नैषधप्रयोगः तच्च हि इ
 यान् मैथुनायेच्छन्तीत्यवगम्यते प्रकृत्यर्थपुरस्कारे इयमन्वान

न्यापनेरित्याहुः अन्ये तु वृषस्याश्वस्य इत्यव्युत्पन्नमेव धातुद्वयं
 मैथुनेच्छायां वर्जित इत्याहुः कुसुमायुधस्य कामस्य सन्नातेन
 संक्षेपेण व्यथ्यमाना मतिर्भ्रानो यस्याः सन्नाप इति पाठे कामेन
 यः सन्नाप इति व्याख्येयं मन्मथायुधेति कश्चित् पाठः आयुध्यन्ते
 एभिरिति कृगृधेति करणे कः कृद्धोः कभाव इत्युक्तेः मन्थतेऽनये
 तिकरणे क्तिः ॥ ३० ॥

तस्याः सासद्यमानाया लोलूयावान्मघूत्तमः । असिं
 कौचेयमुद्यम्य चकारापनसं मुखं ॥ ३१ ॥

ज०म० तस्याः । सासद्यमानायाः समीपे गर्हितं सीदन्त्याः प्रविशन्त्याः
 लुपसदेत्यादिना यङ् रघूत्तमोलक्षणः मुखमपनसमपगतना
 सिकञ्चकार उपसर्गाच्चेत्यच् नासिका च नसादेशमापद्यते तच्च
 संज्ञायामिति नानुवर्तते किं कृत्वा कौचेयमसिमुद्यम्य उत्तिष्ठथ कु
 चोभव इति वृत्तिकुचीत्यादिना ढञ् कौचेयः लोलूयावान् अत्य
 र्थं सवनक्रियायुक्तः लुनाति लोलूया यङ्नादप्रत्ययादित्यका
 रः सा विद्यते यस्येति मतुप् ॥ ३१ ॥

भ० तस्या इत्यादि । रघूत्तमो लक्षणः कौचेयं कुचौ कोषे भवं विद्य
 मानं तीक्ष्णलोहभवं वा असिं खड्गं उद्यम्य उत्तिष्ठथ राक्षसाः सा
 सद्यमानायाः समीपे गर्हितं सीदन्त्या उपविशन्त्याः मुखं अपनसं
 अपगतनासिकं चकार लोलूयावान् अतिशयच्छेदनयुक्तः तत्
 कर्तृत्वात् मूत्रस्र्चेत्यादिना लूओयञ् दित्त्वं खेर्नुः संख्यादः मोङ्
 मस्यपा इतुः गत्यर्थाङ् लुपेति सदेर्गर्धार्षे यङ् ढचेकादिति कुचेर्भ

वाय षोडः कुचेस्त्रीषण्लोहार्थादिकारेट्यन्निति केचित् कुचिः
खड्गपिधाने स्यात् तोषणलोहे तथोदरे इतिकोषः अपनसं उभ
समितिवत् ॥ ३१ ॥

अहं सूर्यणखा नाम्ना नूनं नाज्ञायिषि त्वया । द
ण्डोऽयं चेन्नियो येन भय्यपातीति साब्रवीत् ॥ ३२ ॥

अहम् । सा राक्षसीत्यब्रवीत् अहं सूर्यणखेति नाम्ना नूनम
वश्यन्त्वया नाज्ञायिषि न ज्ञातास्मि ज्ञादत्यस्मात्कर्माणि लुङ्
खसिजित्यादिना अजन्तत्वात् चिखदिट् आतोद्युगिति युक्
स्वाङ्गाचेति डीषि प्राप्ते नखमुखात्संज्ञायामिति प्रतिषेधः पूर्व
पदात्संज्ञायामिति षत्वम् अज्ञाने कारणमाह येनायन्दण्डो
नासाक्केदनलक्षणे मय्यपाति पातितः पातेः कर्माणि लुङ् चि
णादेशः अत उपधाया इति वृद्धिः चिणोलुक् चेन्नियः पर
चेत्ते चिकित्स्यः परचेत्ते जन्मान्तरशरीरे यदि प्रक्यस्यिकित्सितुं
तदा नासिकायाः सम्भवात् चेन्निये च परचेत्ते चिकित्स्य इति
निपातनम् ॥ ३२ ॥

म०म०

अहमित्यादि । सा राक्षसी इत्यब्रवीत् किं तदित्याह नाम्ना स
र्यणखाहं नूनं निश्चितं त्वया नाज्ञायिषि न ज्ञाता कर्माणि टी ष्वा
मिः हनग्रहदृशच इति मिष् यनजिणदिति यन् नास्तेति भेदके तृ
ताया सूर्यणखेति नाम्ना उपलक्षितेति केचित् सूर्यवत् नखायस्याः
सा सूर्यणखा पूर्वपदस्यात् प्रुःसंज्ञायां षत्वमिति परे खमते प्रुर्णे
दान्ते इत्यादौ वाग्रन्त्य व्यवस्थावाचितात् नखमुखात्तात् सं
ज्ञायामीपनिषेध इति परे खमते पातत्रोनादीत्यादिना स्वाङ्गा
दीप् प्रत्ययोविभाषित ईपोऽभावपक्षे आप् पक्षे ताडग्रसंज्ञाया

म०

अभावात् न ईप् ईपि षति तु वा का क्षतिः तत्र वाग्ब्रह्मो व्यवस्था
 वाची वा अज्ञाने हेतुमाह येनाद्यं दण्डोनासाच्छेदनरूपो मवि
 ल्यया अपाति निपातितः ज्यन्तात् पतेः कर्माणि टी चेचियः ज
 न्मान्तरशरीरे चिकित्सेः एतज्जन्मनि नासाया अनुत्पत्त्या शरी
 रान्तर एव तत्संज्ञात् विकारसंघेत्यादिना चेचब्रह्मात् जन्मा
 न्तरशरीरेचिकित्सेऽर्थे द्वयः चेचादियः परचेचेचिकित्से इति पर
 सूत्रं तत्र परचेचे जन्मान्तरशरीरे ॥ ३१ ॥

पर्यशाशीद्विविष्टासौ सन्दर्श्य भयदं वपुः । अपिस्त्व
 वच्च बन्धूनां निनङ्गुर्विक्रमं मुहुः ॥ ३२ ॥

ज०म० पर्यं । असौ राक्षसी पर्यशाशीत् आक्रुष्टवती शपेरनिटः
 सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः शपउपालम्भन इति तङ् न भवति
 उपलम्भनं हि वाचा शरीरस्यर्जनम् दिविष्टा नभसि वर्त्तमाना
 तत्पुरुषे इतिवज्जलमिति सप्तम्या अस्तुक् अस्मान्नेति षत्वम्
 भयदं रौद्रवपुः शरीरं सन्दर्श्य दर्शयित्वा बन्धूनां विक्रमं शौर्यं
 मुहुः पुनः पुनः अपिस्त्ववत् स्फोतीचकार अतिह्रीत्यादिना
 षावित्यनुष्टौ स्फाद्योव इति वकारः स्फायतेसृङ्गि षिलोपः ह्र
 स्वद्विर्भचनादि अभ्यासस्य खयः शेषः चर्लमित्त्वञ्च सन्वद्भावे नि
 नङ्गुः नष्टुमिहुरित्यर्थः नग्नेः सनि मस्तिजनशोर्झञीति नुम्
 ॥ ३२ ॥

भ० पर्यशाशीदित्यादि । असौ राक्षसी दिविष्टा सती नभस्त्वा
 सती भयदं भयजनकं वपुः सन्दर्श्य पर्यशाशीत् आक्रुष्टवती व
 न्धूनां खरादीनां विक्रमं मुहुर्व्यारं वारं अपिस्त्ववच्च वद्धंयामास

च रामादीनां भयार्थं विवर्द्धं कथयामासेत्यर्थः निनङ्कुः
 अन्नर्द्धातुमिच्छुः नञेः सनि नूणरधामुचामिति षुन् शष्ठाजेति
 षड् षठोःकःसे शपौत्रशक्रोत्रे व्यांसिः अनिमलात् प्रजवदेति
 त्रिः दिवि तिष्ठतीति हनजनादिति उः सप्रम्या अमुक् षलञ्चामि
 धानात् संपूर्वात् दृशेर्जन्तात् क्लोथप् अपिस्फुवदिति स्फायीङ्
 दृष्टौ त्रिःप्रेरणे पातिस्फायोर्लन्त्रडौआविति वङ् त्रिशीत्यङ्
 द्विलं खेःसन्वत् त्र्यञ्जुङ्खः अपिस्फुरदिति क्वचित् पाठः तत्र प्र
 काशितवतीत्यर्थः अपुस्फुरदिति क्वचित् पाठः तत्र प्रकाशितव
 तीत्यर्थः अपुष्फुरदिति पाठेऽपि तथा स्फुरशिस्फूर्त्तौ चषे क्री
 जीङोऽजेति पचे उकारस्थानं ॥ ३३ ॥

खरदूषणयोर्भ्रात्रोः पर्यदेविष्ट सा पुरः । विजिग्रा
 हयिषूरामं दण्डकारण्यवासिनोः ॥ ३४ ॥

खर । खरदूषणयोर्भ्रात्रोर्दण्डकारण्यवासिनोः पुरः अगतः जंमं
 पर्यदेविष्ट परिदेवनङ्कृतवतीति देवदेवनद्वत्यस्यात्मनेपदि
 नः सेटो लुङि रूपम् परिदेवने कारणमाह विजिग्राहयिषु
 रामं विग्राहयितुं योधयितुमिच्छुः यहेर्षन्तस्य सनन्तस्य रूपम्
 रीति रेफलोपः द्रोक्षोप इति दीर्घत्वम् किमपर्यदेविष्टेत्याह
 ॥ ३४ ॥

खरदूषणयोरित्यादि । रामं विजिग्राहयिषुः विग्राहयितुं ख मं
 रादिभिः सह योधयितुमिच्छुः सा राक्षसी खरदूषणयोर्भ्रात्रोः
 पुरोऽगतः पर्यदेविष्ट क्रन्दितवती देवदेवने किमभूतयोः

दण्डकारण्यवासिनोः दण्डकनामारण्ये वसत इति ग्रहादित्वा
 त्रिण्वसुं श्रीलमनयोरित्यन्ये ग्रहेर्भ्यन्तत्वात् शनडःपुर इति
 पूर्वधाधरावरा इति पूर्वब्रह्मस्य पुरादेशः अतएव अस् तद्योगे
 समार्थनेत्यादिना षष्ठी ॥ ३४ ॥

कृते सौभागिनेयस्य भरतस्य विवासितौ । पित्रा
 दौर्भागिनेयौ यौ पश्यतं चेष्टितं तयोः ॥ ३५ ॥

ज०भ० कृते । भरतस्य कृते कार्यनिमित्तं राज्ये अभिषेक्तव्यमिति
 सुभगा कैकयी तस्या अपत्यं सौभागिनेवः स्त्रीभ्यो ठक् कस्या
 ष्यादीनामिनङ् तत्र सुभगादुर्भगा चेति पद्यते इद्गुणेत्युभय
 पदवृद्धिः पित्रा यौ विवासितौ निष्काशितौ दौर्भागिनेयौ कौश
 ल्यासुमित्रा च दुर्भगे तयोरपत्ये रामलक्ष्मणौ तयोश्चेष्टितत्वा
 साहेदनमपश्यतम् विधौ प्रार्थनायां वा लोट् थसस्तम् ॥ ३५ ॥

भ० कृतेइत्यादि । इति पर्यदेविष्ट इति पूर्वेषाम्बयः सौभागिनेय
 स्य सुभगापुत्रस्य भरतस्य कृते निमित्तं यौ दौर्भागिनेयौ दुर्भ
 गापुत्रौ रामलक्ष्मणौ पित्रा दशरथेन विवासितौ राज्ञाञ्जिराक
 तौ तयोश्चेष्टितं नासाहेदनरूपं युवां पश्यतं विधौ गी कृते इत्य
 व्ययं निमित्तार्थे वक्तंते क्विवन्तकृतशब्दात् चतुर्थीत्येके कृतश
 ब्दात् सप्तमीत्येके वाङ्मासतोऽव्यावादेरित्यादिना आवन्तत्वात्
 सुभगादुर्भगाशब्दाभ्यां अपत्यार्थे ष्येवः निस्तेत्रिरिति दिपदे
 वृद्धिः कल्याणीसुभनेत्यादिना ष्येवस्य इनेयादेशः ययोर्षोप
 रत्याषोपः ॥ ३५ ॥

मम रावणनाथाया भगिन्या युवयोः पुनः । अयं
तापसकाङ्क्षसः क्षमध्वं यदि वः क्षमं ॥ ३६ ॥

मम । रावणो नाथः प्रभुर्ध्वंस्थाः मम विशेषणं युवयोर्भगिन्या ज०म०
अथन्तापसकात् क्षुतापसात्कुत्सायाङ्कन् ध्वंसो नासिकाविना
शः यदि वः युष्माकङ्कुरूपङ्कमं युक्तम् क्षन्तुमित्यर्थात् युष्मदि
गुरावेकेषामिति वङ्गवचनन्तयोर्ज्येष्ठत्वात् तर्हि क्षमध्वं उपे
क्षध्वं रावण एव ज्ञास्यतीति भावः पुनरप्येजयितुमाह ॥ ३६ ॥

ममित्यादि । रावणोनाथोयस्यास्तादृश्या मम युवयोर्भगि
न्या युवयोरेव पुरोऽयतः यूयं तापसकात् क्षुद्रतपस्विनः सका
शात् ध्वंसोनासाच्छेदनरूपोवृत्तः अत्र यदि वीयुष्माकं क्षमं क्ष
न्तुंयोग्यं तदा यूयं क्षमध्वं रावण एव ज्ञास्यतीति भावः विका
रमन्वेत्यादिनात्पार्थे कुत्सार्थे वा कः युष्मदोर्दित्वे वङ्गत्वविवचा
क्षममिति क्षमायोग्यं क्षमान्यतः प्रयुक्तं । युक्ते योग्ये हिते क्षम
मिति केषः क्षममव्ययमित्यन्ये पुनरिति पाठे मम पुनरिति
योच्यं ॥ ३६ ॥

असंस्त्रिभ्रमसंख्यानावनुप्रिमफलाग्निनौ । अभृन्नि
भपरीवारौ पर्यभूतां तथापि मां ॥ ३७ ॥

असम् । संस्कारेषु वापेन भरणेन च निर्दृशं संस्त्रिभ्रमम् म०
भ्रिमभृन्निभ्रमश्च द्वितः त्रिः त्रैर्भ्रमन्मित्यम् संपर्ययेभ्य इति सुट्
सम्पूर्वस्य कश्चिद्भूषणेऽपीत्यते संस्त्रिभ्रमश्च विद्यते तेषामिति
भू समासः असंस्त्रिभ्रमाणि संख्यानानि परिधानानि उत्तरो

थाणि ययोः बल्कलवाससावित्यर्थः अनुग्निमाणि फलानि अन्न
नमाहारो ययोः तौ वन्यफलमाहारौ न शालिभोजनौ परित्रि
यतेऽनेनेति घञ् उपसर्गस्य घञीति दीर्घः मृगाणाममनुष्य
त्वात् अभृत्रिमः परीवारो अनुजीविलोद्योययोस्तौ मृगपरि
वारौ तथापि मांस्यर्थभूताभ्यरिभूतवन्तौ लुङ्गि रूपम् ॥ २७ ॥

भ० असंस्कृत्रिमसंख्यानावित्यादि । तौ असंस्कृत्रिमसंख्यानौ तन्वा
दीनां संस्कारेण जातं संस्कृत्रिमं संपदेः सुमिति सुम् न विद्यते संस्कृ
त्रिमं संख्यानमुत्तरीयं ययोर्बल्कलमात्रसत्त्वात् वपनेन जातं
उग्निममनुग्निमं वन्यं तादृशं फलमन्नमाहारौ ययोः अघवा
नन्वादित्वात् कर्त्तरि अनः फलाग्निनाविति क्वचित् पाठः भरणे
न पोषणेन जातोभृत्रिमः परीवारोऽनुजीविजनो ययोः सर्वत्र
द्वितस्तत्त्वोत्रिमक्यहस्त्रपाद्योरिति जिः परिवृषोतीति कर्त्तरि
घञ् व्यतीहारं त्रिःपूर्वं इत्यत्र व्यतीहार इति दीर्घनिर्देशात्
क्वचित् घञन्ते उपसर्गस्य दीर्घत्वं सूचितं तेनात्र परेरिकारस्य
दीर्घत्वं तौ यद्यपि ईदृशौ तथापि मांस्यर्थभूतां परिभूतवन्तौ
भूस्तेति सेलुक् ॥ २७ ॥

श्वःश्रेयसमवाप्तासि भ्रातृभ्यां प्रत्यभाणि सा । प्राणि
वस्तव मानार्थं व्रजाश्वसिद्धिमा रुदः ॥ ३८ ॥

ज०म० श्वःश्रे । श्वःशब्दः प्रशंसामाह शोभनं श्रेय इति वाक्ये श्वशो
वशीयः श्रेयसदत्त्यश्च मयूरव्यंसकादिनाम्नः श्वःश्रेयसङ्ख्याणम
वाप्तासि प्राण्यसि भविष्यदनद्यतने लुट् मारयावस्तावित्युक्तमव
ति ताभ्यां भ्रातृभ्यामप्रत्यभाणि प्रतिभणिता सा कर्त्तव्येण लुङ् प्राणि

वसव मःनार्थम् तव मानखण्डनसाभूदिति जीवावः यस्प्राणने
 अनच्छदादिभ्यः सार्वधातुक इति इट् अनिर्तेरिति णत्वं त
 साद्रज यथास्थानं गह्व आशसिद्धि उद्देगन्धज विधौ प्रार्थनायां
 वा होट् मा इदः मारुल्लुङ् इरितो वेत्यङ् यदा नास्ति तदा
 मारोदीरिति ॥ ३८ ॥

श्वःश्रेयसमित्यादि । भ्रातृभ्यां खरदूषणाभ्यां सा राक्षसी प्र भ०
 त्युत्तरं प्रापिता किन्दिदित्याह श्वःश्रेयसं कक्ष्याणं अवाप्तासि प्रा
 प्यसि अत्रुवधेनेत्यर्थात् स्वारूपं शोभवं श्रेयः श्वःश्रेयसं शोऽवसी
 यस्वःश्रेयसेति निपातितं तव मानार्थं सस्मानार्थं आवां प्राणिवः
 जीवावः अनष्टुप्राणने हभ्यायइतीम् प्राम्वन्नेण इति पचे णत्वं त
 साद्रज गच्छ स्वस्थानमित्यर्थात् आशसिद्धि आशसं लभस्व
 उद्देगं त्यज इत्यर्थः प्रार्थनायां गी इदादित्वात् पूर्व्ववदिम् लं
 मा इदः मा रोदीः लघिरइदरोदे इरित्वात् प्रासुल्लिङ्गुदिति
 पचे ङः ॥ ३८ ॥

जच्चिमोऽनपराधेऽपि नरान्नक्तन्दिवं वयं । कुत
 स्यं भीरु यत्तेभ्यो द्रुह्यञ्ज्ञोऽपि क्षमामहे ॥ ३९ ॥

जच्चि । वयं अनपराधेऽपि नक्तञ्च दिवा च नक्तन्दिवम् ज०म०
 अचतुरेति निपातितम् नरान् जच्चिमोभक्षयामः जक्षभक्षहसन
 योरिति भक्षार्थस्य इदादिभ्य इतीट् अस्मादीर्द्धयोश्चेति द्वित्वे वय
 मिति वङ्गवचनं यतएवं हे भीरु समुद्धौ गुणेन भवति संज्ञापूव्व
 कोविधिरनित्य इति कुतस्यङ्कुतएतदागतम् अव्ययत्वात्
 त्यप् अमेवकतसिन्नेभ्य इति त्यप् तेभ्यो नरेभ्यो द्रुह्यञ्ज्ञोऽपि द्रोह

कुर्वाणेष्वोऽपि चमामहे नैवेत्यर्थः क्रुधुद्भेति सन्नदानत्वम्
 चमेर्गस्यमानोनञर्थस्तस्यास्यार्थत्वात् चमध्वं यदि वः चममि
 त्यस्य प्रतिवचनम् ॥ ३८ ॥

भ० जञ्चिमइत्यादि । अनपराधे अपराधाभावेऽपि वयं नरान्
 नक्तं दिवं रात्रौ च दिवा च जञ्चिमः भक्षयामः जञ्चलुचभक्षणां
 सयोर्धित्वात् रुदादिः अस्मदीदित्ववज्जलधिवक्षा अन्यराक्षसयो
 गादङ्गत्वं नक्तन्दिवमिति अञ्चिभुवादित्वान्निपातितं स्मार्थिकणा
 क्तेन दिवाञ्चयेन समाहारोद्भवेवा हे भीरु द्रुक्षुञ्जोऽपि द्रोहं
 कुर्व्यञ्जोऽपि तेभ्यो नरेभ्योवयं चमामहइति यत्तत् कुतस्त्वं कुत
 आगतं तत्राद्यचिरेत्यादिना त्यः यदभिप्रेत्य धालर्थस्तत्र चतु
 र्थीति परः स्वमते तादर्थ्यविवचयैव भीरु इति तन्वादेर्भेति पञ्चे
 जप् सुभुदोति द्रुक्षुः द्रुक्षुकरणान् गुणः ॥ ३८ ॥

तौ चतुर्दशसाहस्रबलौ निर्ययतुस्ततः । पारश्वधि
 कधानुष्कशाक्तीकप्रासिकान्वितौ ॥ ४० ॥

ज०भ० तौ च । ततोनिगदमादुत्तरकालत्रिर्ययतुः निर्गतवन्तौ च
 तुर्दशसहस्राणि परिमाणमस्य बलस्य प्रतिवचनमित्यस्मिन्नि
 षये शतमानविंशतिकसहस्रवसनादप् प्राप्तवतेः सङ्ख्यायाः संव
 त्तरेत्युत्तरपदवृद्धिः चतुर्दशसाहस्रमसं ययोः तौ यथा पार
 श्वधिकधानुष्कयाष्ठीकप्रासिकान्वितौ परश्वधः प्रहरणमेषा
 मिति परश्वधात् ठञ्चेति ठञ् तथा धनुः प्रहरणमेषां यष्टिः
 प्रहरणमेषामिति शक्तियष्टोरीकक् प्रासः कुन्तः प्रहरणमि

तौत्सर्गिकष्टक् तच्च धनुषष्टक् इत्सुसुक्तात्मात्कः ततः सेनाङ्गत्वा
त्कृतैकवद्भावः तेनाश्रितावनुगतौ ॥ ४० ॥

तावित्यादि । ततोवचनानन्तरं तौ खरदूषणौ निर्घयतुः भ०
निर्गतौ चतुर्दश सहस्राणि परिमाणमस्य चतुर्दशसहस्रं विका
रसंघेत्यादिना तदस्य परिमाणमित्यर्थे षणः सुपञ्चालादित्वा
त्परपदे छद्भिः चतुर्दशसहस्रं बलं यद्योः तौ तथा परश्वधैः प
रशुभिर्युध्यन्ते पारश्वधिका. धनुभिर्युध्यन्ते धानुष्काः. वृत्तिभिर्यु
ध्यन्ते शास्त्रीकाः प्रास्यन्ति तमिति प्राबोसगुडः कर्षणि घञ् प्रा
मैर्युध्यन्ते प्रासिकाः एभिरन्वितौ अनुगतौ छत्रेकादिति षिक
कण्णीकाः ॥ ४० ॥

अथ सम्पततोभीमान् विश्विखैरामलक्ष्मणौ । वज्र
मूर्द्धादिमूर्द्धाश्च त्रिमूर्द्धाश्चाहतां मृधे ॥ ४१ ॥

अथा । अथैतस्मिन्प्रस्तावे रामलक्ष्मणौ मृधे संघामे विश्विखैः व०म०
शरैरहतां हतवन्तौ हस्तिः परसौपदी तस्मात्तद्धि तसस्वाम्
तस्य छिले अनुदात्तेत्यादिना अनुनासिकलोपः कान् राक्षसान्
विश्वेषणोपादानात् विश्वेष्यप्रतिपत्तिः प्रकृतलादा सम्पततोऽभि
प. तः वज्रमूर्द्धावज्रशिरसः तथा दिमूर्द्धास्त्रिमूर्द्धाश्च दिचिभ्यां
षमूर्द्धा इति समासान्तः षः अतएव भीमान् भयानकान् त्रिमू
र्द्धाश्चेत्यत्र नञ्छ्वयप्रदानिति रुः पूर्वस्य अनुनासिकः विसर्जनीय
स्य षः चुलम् ॥ ४१ ॥

अथेत्यादि । निर्गमानन्तरं सम्पततः वज्रच्छतः संमुखमागच्छ भ०
तौ राक्षसान् अर्थात् रामलक्ष्मणौ मृधे सुद्रे विश्विखैर्भ्यांशैरा

इतां वनतनाद्यनिमामिति नख्य लोपः वडमूङ्गावडमस्तकान्
एवं दिमूर्ङ्गान् चिमूर्ङ्गान् दित्रेमूर्ङ्गइति वः श्वोर्लोपोताविति नख्य
लोपः वडग्रन्थोविपुसार्थस्तुदादिसंख्यार्थकोवा अतएव भी
मान् भयङ्करान् ॥ ४१ ॥

तैर्बृहत्संभुग्रक्षुणभिनविपन्नकैः । निमग्नोदिग्र
संक्षीणैः पत्रे दीनैश्च मेदिनी ॥ ४२ ॥

ज०म० तट्टं । तैः राक्षसैर्मेदिनी पत्रे पूरिता प्रापूरण इत्यस्मात्कर्ष
णि लिट् टुकैः क्लिन्नैः रूणैः भग्नहस्तपादैः संभुग्रैः वक्रोक्तदेहैः
क्षुणैः सन्निष्टशरीरैः भिन्नैः विदारितैः विपन्नकैः नष्टैः अनुकम्पा
यां कन् निमग्नैः परिभूतैः उद्विग्नैर्भूतैः संक्षीणैर्लज्जितैः वयम
पोद्वशीन्द्रां प्राप्ता इति दीनैः हा मातः हा आतरित्येवभाष
माणैः तत्र टुञ्चिहजिमुजिमस्त्रिविभिभानिष्टायामेदितश्चेति
नत्वम् चोः कुरिति कुः चुदिभिदिपदिभ्योरदाभ्यामिति दख
च नः संक्षीणइति नुदविदेत्यादिना दीङ्चये इत्यस्य स्मादच
श्रोदित इत्योदितश्चेति नत्वम् ॥ ४२ ॥

भ० तैरित्यादि । तैराक्षसैर्मेदिनी पत्रे परिता पृलिपूनी कर्षणि ठी
कीदृशैः टुकैः क्लिन्नैः टुञ्चैः कङ्चेति तस्य नत्वं कङ्च चस्य कत्वे तन्नि
मित्तस्य ग्रस्य सत्वे स्मादेः शो लोपः ग्रहस्तपाद्योरिति जिः रूग्रैर्भग्न
हस्तपादैः रजोग्रैर्भङ्गे श्रोदित्वात् स्रस्वाद्योरिति तस्य नः अस्य
गत्वविधानं मग्नस्य दोर्भिर्भुवनस्य भारमित्यत्र व्याख्यातं संभुग्रैर्ब
कीकृतैः भुजोग्रैर्वक्रणैः पूर्ववत् क्षुणैः सन्निष्टदेहैः चुदिरसंपेषणैः

दाक्तात् सखाद्योरिति ऋस्य दस्य च नः प्रुर्षोऽदान्तेत्यादिना
पूर्वस्य णत्वे युभिरिति परस्य नस्य णत्वं भिन्नैर्विदारितैः विपन्नकै
र्भूतैः विपूर्वपदिर्मरणे वृत्तंते स्वार्थे कुत्सायां वा कः निमग्नैर्भी
त्या गुप्तैः रुधिरप्रवाहे मग्नैर्वा उद्विग्नैर्भीतैः श्रोविजीभयचक्षण
योः संक्षीणैः योद्धुमसामर्थात् सञ्चितैः स्त्रीलिङ्गजायां स्त्रीघातौ
न्देति ऋस्य नः दीनैः सुतादिदुःखान्वितैः श्रोदीकृत्यचये ॥ ४२ ॥

केचिद्वेपथुमासेदुरन्ये दवथुमुत्तमं । सरत्तं वमथुं
केचिद्भाजथुं न च केचन ॥ ४३ ॥

केचित् । तेषामध्ये केचित् वेपथुं कल्पम् टुवेपृकल्पने आसेदुः ज०म०
प्राप्ताः अन्ये दवथुमुपतापमुत्तममहान्तं टुदुउपतःपे केचिदम
थुज्ज्वर्दनं सरत्तं समोषितं टुवमुउद्गिरणे भाजथुं श्रोभां नैव के
चन न केचिदपि टुभाजृदीप्तौ सर्वत्र द्वितोऽथुश्च ॥ ४३ ॥

केचिदित्यादि । तेषां मध्ये केचिद्राक्षसा वेपथुं कल्पं आसेदुः भ०
प्रापुः वपदृङ्चलने अन्ये दवथुं उपतापं उत्तमं महान्तं आसे
दुः टुदुउपतापे केचित् वमथुं रत्नेन सह छर्दिमासेदुः टुवमउ
द्गिरणे केचन भाजथुं दीप्तिं नासेदुः टुभाजृङ्दीप्तौ सर्वत्र द्वितो
ऽर्थावे इति अथुः ॥ ४३ ॥

मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्मा दिशमिव दाहवतीं
मरावुदन्यन् । रघुतनयमुपाययौ त्रिमूर्द्धो विषभृदि
वोग्रमुखं पतत्रिराजं ॥ ४४ ॥

ज०म० मृग । अथैतस्मिन् राक्षसविध्वंसनप्रस्तावे त्रिमूर्द्धः त्रिभि
 रानाम राक्षसः रघुतनयमुपाययौ उपागतः मृगयुमिव सुभ
 कमिव मृगान् घातीति मृगयुः मृगव्यादयश्चेत्त्रैणादिककुप्रत्य
 यान्तः दक्षिणेर्मा दक्षिणे ईर्मा व्रणं यस्येति दक्षिणेर्मा सुभयो
 गदत्यनिच् यथा मृगोसुभकप्रणितदक्षिणाङ्गः तमेव मरणा
 योपयाति दिग्मिव दाहवतीं यथा दिग्मन्दावाग्नियुतामरौ नि
 र्जले देगे मृग उदन्यन् उदकपानाभिलाष उपयाति उदकमि
 ष्कति सुपश्चात्तन इति क्यच् उदकस्योदन्भावः अन्ननायेत्यादि
 ना निपातितम् तदन्तात्तद् व्रतृप्रत्ययः विषभृदिव यथा विष
 धरः सर्प उग्रमुखभीषणमुखन्यतत्रिराजं गरुडमुपयाति तद
 क्षमिति राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥ ४४ ॥

भ० मृगयुमित्यादि । अथ रक्षोवधानम्तरं त्रिमूर्द्धस्त्रिभिरानाम
 राक्षसो रघुतनयं रामं उपाययौ उपागतः यथा दक्षिणेर्मा व्या
 धेन व्रणितदक्षिणाङ्गोमृगस्तमेव मृगयुं व्याधं घाति तदत् मृगं
 घातीति मृगयुर्निपातनात् दक्षिणेऽङ्गे ईर्मा व्याधघातव्रणं यस्य स
 दक्षिणेर्मा दक्षिणादीर्मादन् व्याधव्रणितदक्षिणाङ्गे मृगेदति पर
 सुचं स्वमते ईर्मान् व्रन्दोऽप्यस्ति किन्वा दक्षिणे ईर्मा व्रणं यस्येति
 धर्मादनित्यस्य योगविभागादन् सुभकयोगस्त्रभिधानात् व्रणे
 ऽस्त्रियाभीर्मान्हरित्यमरः यथा वा उदकपानाभिलाषी मृगो
 मरौ निर्जलदेगे दाहवतीं दिग्मं उपयाति उदकं पातुमिच्छती
 ति धनोदकावनेति क्यो उदकं व्रतृः यथा वा विषभृत् सर्प उग्रमु
 खं भीषणवदनं पतत्रिराजं गरुडं उपयाति ॥ ४४ ॥

शितविशिखनिहत्तकृत्स्नवक्त्रः क्षितिभृदिव क्षिति
कम्पकीर्णशृङ्गः । भयमुपनिद्धे स राक्षसानामखिल
कुलक्षयपूर्वलिङ्गतुल्यः ॥ ४५ ॥

इति भट्टिकाव्ये चतुर्थः सर्गः॥

शित । त्रिमूर्द्धो राक्षसानां भयमुपनिद्धे उपनिहितवान् की
दृशः शितविशिखैस्तीक्ष्णविशिखैः निहत्तानि हिंस्रानि कृत्स्नानि
सर्वाणि वक्त्राणि मुखानि यस्य सः क्षितिभृदिव भूधर इव कीदृशः
क्षितिकम्पकीर्णशृङ्गः क्षितेर्भूमेः कम्पेन कीर्णानि क्षिप्तानि शृङ्गा
नि यस्य क्षितिभृतः अखिलस्य सर्वस्य कुलस्य क्षये विनाशे यत्
पूर्वलिङ्गत्वेन तुल्यः अथावप्यखिलराक्षसक्षयस्य पूर्वलिङ्गतुल्यः
॥ ४५ ॥

ज०म०

इति भट्टिकाव्यटीकायाञ्चयमङ्गलाख्यायाम्पकीर्णकाण्डे राम
प्रवासश्चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

शितेत्यादि । शितविशिखैस्तीक्ष्णवाणैर्निहत्तानि हिंस्रानि कृत्स्ना
नि सर्वाणि वक्त्राणि मुखानि यस्य स त्रिमूर्द्धो राक्षसानां भयमुप
निद्धे उपनिहितवान् क्षितिभृदिव पर्वत इव क्षितिकम्पात्कीर्णा
नि विशिप्तानि शृङ्गाणि यस्य स तथा त्रिमूर्द्धः किम्भृतः अखिलकुल
क्षयपूर्वलिङ्गतुल्यः अखिलस्य कुलस्य क्षयः तस्य यत्पूर्वलिङ्गं
पूर्वचिह्नं भाविक्षयसूचकउत्पातस्तत्तुल्यः केचित्तु अखिलकुल
स्य क्षये पूर्वलिङ्गं आदिचिह्नं त्रिमूर्द्धस्तादृशः पर्वत इत्याहुः
॥ ४५ ॥

म०

इति सद्यस्यैराङ्गमल्लिकात्मजश्रीभरतसेनकृतायां भट्टि
टीकायां मुग्धबोधिन्यां प्रकीर्णकाण्डे त्रिमूर्द्धबधोनाम चतुर्थः
सर्गः ॥ ४ ॥

निराकरिष्णु वर्त्तिष्णु वर्द्धिष्णु परितोरणं । उत्प
तिष्णु सहिष्णु च चेरतुः खरदूषणौ ॥ १ ॥

ज०म० निरा । खरदूषणौ रणपरितः समन्तात् अभित इत्यादि
ना द्वितीया चेरतुः भ्रान्तौ निराकरिष्णु ग्नुनिराकरणशीलौ
वर्त्तिष्णु अभिमुखं वर्त्तनशीलौ न पलायनशीलौ वर्द्धिष्णु मायया
महाप्राणोद्गावनशीलौ उत्पतिष्णु नभउत्पतनशीलौ सहिष्णु
ग्रस्त्रप्रहारसहनशीलौ सर्व्वचालङ्घनीत्यादिना इष्णुप् ॥ १ ।

भ० निराकरिष्णु इत्यादि । खरदूषणौ रणं परितः सर्व्वतश्चेरतुः
चरगत्यां ठी धिक्क्षमयेति परितोद्योगे द्वितीया निराकरिष्णु ग्नु
निराकरणशीलौ वर्त्तिष्णु वर्त्तनशीलौ अर्थात् प्रतियोद्धुसंमु
खे रणं परित इति वा अनुषञ्जनीयं वर्द्धिष्णु मायया वर्द्धनशीलौ
उत्पतिष्णु आकाशादुत्पतनशीलौ सहिष्णु प्रतियोद्धुग्रस्त्रघाता
दिसहनशीलौ सर्व्वत्र जिभ्राजभूषहेत्यादिना कर्त्तरीष्णुः शीलौ
र्थता तु ढधेकृत्ययेति सूत्रे शीलार्थे तृन्वित्युक्तं किन्तु तृणविधायक
सूत्रे शीलार्थता नोक्ता अतएव तृणादयः कतिचित् प्रत्ययाः शी
लार्थेऽपि भवन्तीति सूत्रेणात् किम्वा अभिधानाद्द्विलार्थतानुक्ताव
पि न चतिः निराकुरुतः ग्नुनित्यादिवाक्यं विधेयं ॥ १ ॥

तौ खड्गमुषलप्राप्तचक्रवाणगदाकरौ । अर्द्धार्था
मायुधच्छायं रजःसन्तमसे रणे ॥ २ ॥

ज०म० तोख । रणे रणभूमौ रजःसन्तमसे खड्गतन्तमः सन्तमसं अथ

समन्त्रेभ्यस्तमसदत्यश्च रजसा सन्तमसं अस्मिन् इति रजः सन्त
मसन्तस्मिन् रजसा ह्यतान्भकारे तौ खरदूषणौ आयुधहाय
मायुधवाङ्मयमकार्थम् ह्यतवन्तौ आयुधानांश्चायेति हाया
वाङ्मय इति नपुंसकत्वे द्रुखत्वं खडादीनाम्बीणानन्ददैकवद्भाव
कृत्वा पञ्चात्तेन सहिता गदेति शाकपार्थिवादित्वात्सः अन्यथा स
मुदायस्य जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावेन नपुंसकलिङ्गता स्यात्
वाणगदमिति खड्गमुषलप्रासचक्रवाणगदाः करे येषामिति समा
से प्रहरणार्थेभ्य इत्यादिना करशब्दस्य परनिपातः ॥ २ ॥

तावित्यादि । खरदूषणौ रणे युद्धे आयुधानां वह्नीनां हाया म०
मकार्थम् ह्यतवन्तौ रणपदं रणभूमिवाचकमित्यन्ये सम्यक्तमः
सन्तमसं समवात्भान्तमसदति अः रजसा सन्तमसं यत्र रणे आ
युधानां वाङ्मयात् हायाशब्दस्य नपुंसकत्वमभिधानात् कीदृशौ
खडादयः करे ययोस्तौ अकार्थामिति ह्यजङ्घांसि व्रजवदेति त्रिः
॥ २ ॥

अथ तीक्ष्णायसैर्वाणैरधिममं रघूत्तमौ । व्याधं
व्याधममूढौ तौ यमसाच्चक्रतुर्दिषौ ॥ ३ ॥

अथ । अथैतस्मिन् संग्रामे रघूत्तमौ रामलक्ष्मणौ कर्तृभूतौ ज०म०
कर्मभूतौ दिषाविति सत्सूदिषेत्यादिना क्विप् यमसाच्चक्रतुः यंसा
धीनौ ह्यतवन्तौ तद्धीनवचनदति सातिः तीक्ष्णायसैर्वाणैः तीक्ष्ण
मायसम्पत्तं येषामिति व्याधं व्याधं विद्धा विद्धा अभीक्ष्णे णमुल्
तत्र समानकर्तृकयोः पूर्वकाद्यदिति वृत्तंते अभीक्ष्णे द्वे भवत इति

द्विर्वचनं अधिमर्मेति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः अमूढो सावधानो
रामसङ्घणौ मर्कवेधमेवाह ॥ २ ॥

भ० अथेत्यादि । तयोर्विक्रमानन्तरं रघूत्तमौ कर्तृभूतौ तीक्ष्णाय
सैस्तीक्ष्णफलैर्वाणैरधिमर्मा जीवितस्थाने व्याधं व्याधं विद्धा विद्धा
तौ द्विषौ खरदूषणौ कर्मभूतौ यमसात् यमाधीनौ चक्रतुः
रघूत्तमौ किन्भूतौ अमूढौ रणपण्डितौ किम्वा खरदूषणौ अमू
ढौ अस्त्रवर्षेऽप्यसम्पन्नौ मर्कवेधे सावधानौ वा रणपण्डितावपि
वा तीक्ष्णमायसमयोविकारः फलं यच्च मर्कं विध्यतीति कारका
र्थेऽव्ययीभावः व्यधीताडे इत्यस्मात् चणम्नाभीक्ष्णे इति चणम्
आभीक्ष्णे द्विलं लोकतः सिद्धं काटर्ह्याचत्योः सम्पद्यकादावित्य
धीनत्वे चसात् किम्वा देयचाचेति देयेऽर्थे चकारात् चसात् चा
सुषित्यादिना द्विषः क्विप् ॥ ३ ॥

इतबन्धुर्जगामासौ ततः शर्पणखा वनात् । पारे
समुद्रं लङ्कायां वसन्तं रावणं पतिं ॥ ४ ॥

ज०भ० इत । असौ शर्पणखा इतबन्धुः व्यापादितभ्रातृदया ततोवना
दृष्टकारणात् रावणमतिं प्रभुं शरणञ्जगाम गतवती पारे
समुद्रं समुद्रस्य पारइति पारेमध्येष्व्यावेत्यव्ययीभावः तस्मिन्नि
योगेन पूर्वपदस्यैकारान्तत्वमप्यस्यात्सप्तमी नाव्ययीभावादित्यस्मा
वःसमुद्रस्य पारे स्थितायां लङ्कायां वसन्तं रावणमिति ॥ ४ ॥

भ० इतबन्धुरित्यादि । असौ शर्पणखा इतबन्धुः सती परेण व्यापा
दितभ्रातृदया सती ततोवनात् दृष्टकारणात् रावणं पतिं प्रभुं
जगाम पारेसमुद्रं समुद्रपारे स्थितायां वसन्तं पारेसमुद्रमित्य

व्यथीभाव एवञ्च निपातनात् चीपत्रोर्व्वेति सप्तम्यामः प्रतीति
पाठे रावणं प्रति लक्ष्मीकृत्य जगाम ॥ ४ ॥

संप्राप्य राक्षससभं चक्रन्द क्रोधविह्वला । नामग्रा
हमरोदीत् सा भ्रातरौ रावणान्तिके ॥ ५ ॥

सम्या । सा पूर्य्यणखा राक्षससभं संप्राप्य ढैकित्वा राक्षसानां ज०म०
सभेति सभाराजेत्यादिना नपुंसकता चक्रन्द क्रन्दनङ्कतवती
क्रोधविह्वला क्रोधविवशा भ्रातरौ खरदूषणावरोदीत् रोदित
वती नामग्राहन्नाम गृहीत्वा भ्रातरौ खरदूषणाविति नाम्ना दि
श्रियहोरिति णमुल् अत्र नामग्रहणविशिष्टाया रोदनक्रियाया
व्याप्तुमिष्टत्वाद्गुदिः सकर्मकः रावणान्तिके रावणसमीपे सप्तम्य
धिकरणे चेति चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्य इति सप्तमी तयोः किञ्चा
तमिति रावणेन पृष्टाह ॥ ५ ॥

संप्राप्येत्यादि । सा पूर्य्यणखा राक्षससभं संप्राप्य चक्रन्द राक्ष म०
सानां सभा राक्षससभं स्त्रीत्वमभिधानात् क्रोधेन विह्वला व्या
कुला सती भ्रातरौ खरदूषणौ नामग्राहं नाम गृहीत्वा रावण
स्यान्तिके समीपे अरोदीत् रुदेर्थां व्या रुदाद्यस्त्रियेरितीम् पूर्व्व
क्रन्दनमुक्तं अत्र नामग्रहणमुक्तमिति भेदः असुविमोचनमात्रे
रुदिरकर्मकः शब्दयुक्तक्रन्दने तु सकर्मकः इति प्राञ्चः भ्रातरौ
चक्रन्द आजुहाव क्रदिआङ्गाने नामग्राहमरोदीदित्यन्वय इति
केचित् नामग्राहमिति नाम्नाग्रहणमभिधानात् किन्वा हा खर

दूषणेति नासौयासौयदृषं यचेति वा रोदनक्रियाया विशेषणं
यासौघन्नन्तः ॥ ५ ॥

दण्डकामध्यवात्तां यौ वीर रक्षःप्रकाण्डकौ। नृ
भ्यांसंख्येऽकृषातां तौ समृत्यौ भूमिवर्द्धनौ ॥ ६ ॥

ज०म० दण्ड। हे वीर दण्डकात् दण्डकारण्यसन्निवेशात् अथवा
त्ताम् अधुषितवनौ वसनिवासदत्यस्मात्तुङ् हलन्तलक्षणा वृ
द्धिः सःखेत्यादिना धातुसकारस्य तलम् झलोझलीति सिचेलो
पः रक्षःप्रकाण्डकौ प्रशस्त्रौ राक्षसौ प्रशंसावचनैश्चेति सः ततः
स्वार्थे कन् स्वार्थिकाश्च प्रकृतितोलिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्नादिति नपुं
सको न भवति अन्यथा रूढिशब्दाः प्रशंसावचना आविष्टलिङ्ग
त्वादन्वलिङ्गेऽपि जातिशब्दे खलिङ्गोपादानादेव समानाधिक
रणाः स्युः यथा गोप्रकाण्डमिति तौ नृभ्यामनुव्याभ्यां सञ्ज्ञे युद्धे
भूमिवर्द्धनावकृषाताम् कृतौ कर्मणिस्तुङ् अचिण्वद्भावे रूपम् व
र्द्धत इति वर्द्धनौ कृत्यल्युटोवञ्जलमिति कर्त्तरि ल्युट् भूमेर्वर्द्ध
नाविति सः भस्मीकृतशरीरस्य भूमौलीयमानत्वात् समृत्यौ नैका
किना ॥ ६ ॥

भ० दण्डकामित्यादि। एवंप्रकारेणारोदीदित्यन्वयः वीरेति
सोपालभसन्मोहनं यौ रक्षःप्रकाण्डकौ प्रशस्त्रराक्षसौ दण्डका
मध्यवात्तां समृत्यौ तौ नृभ्यां मनुव्याभ्यां संख्ये संयामे भूमिवर्द्धनौ
अकृषातां कृजः कर्मणि टी इगुङ् कर्त्तव्येति कित्वात् गुणः श्वस्त
चितिवर्द्धन इति चिकाण्डशेषः अरथे दण्डकाशब्दः स्त्रीलिङ्गः

काथेधायाः पुनरुपगमोदण्डकायां वने व इति भवभूतिः दण्ड
 कानिति पाठे दण्डकारणसन्निवेशानित्यर्थः केचित्तु दण्डकाशब्दः
 स्त्रीलिङ्गवचनान्त एव इत्युक्त्वा दण्डका इति शसन्तं पठन्ति
 अथवात्तामिति अधिपूर्वाद्भेद्येष्टां व्यांसिः सत्यरे इति सम्य तः
 अनिमत्वात् त्रिः रचसां मध्ये प्रकाण्डकौ प्रशस्तौ एकार्यजात्
 कर्माधारयोवा समाधे विशेषणमपि परं स्यात् प्रशंसावचनैश्चेति
 परसूत्रं यद्यपि प्रकाण्डभृद्भुतज्ञावित्यमरेणोक्तं दृश्यते च गो
 प्रकाण्डमित्यादावजहल्लिङ्गता तथापि कप्रत्यये सति स्वार्थिकाः
 प्रकृतितोलिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपीति न्यायात् पुंस्त्वं वस्तुतस्तु
 पुंलिङ्गोऽपि प्रकाण्डशब्दोऽस्ति निगडाक्रीडनलप्रकाण्डकाण्डा
 इति पुनपुंसकवर्गे हेमचन्द्रः उट्टुप्रकाण्डौ द्वौ प्रशंसायामिति
 हलायुधः भूमिं वर्द्धयत इति नन्दादित्वादनः ॥ ६ ॥

विग्रहस्तव शक्रेण वृहस्पतिपुरोधसा । सार्द्धं कुमा
 रसेनान्या शून्यस्यासीति कोनयः ॥ ७ ॥

विग्रह । वृहस्पतिः पुरोधा मन्त्री यस्य शक्रेण तेन कार्येषु पुरा ज०म०
 धीयत इति पुरोधाः पुरःपूर्वाद्भ्राजः सर्वधातुभ्य असुन् तथा
 कुमारः कार्त्तिकेयः सेनानीर्यस्य सेनाप्रथतीति सत्सुद्विषित्या
 दिना किप् तेन शक्रेण सह सार्द्धं तव विग्रह आसीत् इदानी
 ह्यर्थनिपुणाभावात् शून्यस्यासि तासस्योर्लो पदति सकाररक्षोपः
 तस्मात्कोनयः नय एव न भवतीत्यर्थः तदेव दर्शयन्नाह ॥ ७ ॥

भ० विग्रह इत्यादि । शक्येण शार्ङ्गं तव विग्रहे विरोधस्तथापि त्वं
 भूयः कार्यकार्यविचाररहित एवासि इति कोनयः न कापि
 नीतिस्त्वेत्यर्थः किञ्चिन्नेन वृहस्यतिपुरोधसा वृहतां देवानां गुरु
 त्वात्पतिः वृहस्यतिर्भनीषादित्वात्निपातः स पुरोधः पुरोहितो
 यस्य कुमारः कार्तिकेयः सेनानीः सेनापतिर्यस्य सेनां नयतीति
 किप् कथाद्यनेकाच इति घत्वं सोपोऽस्यसोरिति असोःसौ स
 सोपः ॥ ७ ॥

यद्यच्च नाथ नाथास्यं विनसा हतवान्भवा । नाञ्चा
 स्यस्त्वमिदं सर्वं प्रमाद्यं चारदुर्बलः ॥ ८ ॥

ज०भ० घटी । विनसा विगता नासा यस्याः नासैव नासिकेति केण इति
 ब्रह्मले रूपम् तस्या नसादेशस्य विधीयमानत्वात् अत्र सम्भव
 एव नासि विनसेति पाठान्तरम् तत्र विगता चासौ नासिका
 च विनासिका तत इत्यभूतलक्षणाद्यान्तृतीयायां पइदन्नोमा
 सदित्यादिना नसादेशः विगतुया नासिकयोपलक्षितेत्यर्थः विग
 ता नासिका अस्या इति वज्रव्रीहिषा व्याख्याने अज्नासिकेत्या
 दिना अज् नसादेशश्च प्राप्तः तस्य संज्ञाविषयत्वात् उपसर्गा
 चेत्यसंज्ञायां विधीयमानो न भवति वेर्गोवक्तव्यइति पादेशो
 बाधकः हे नाथ यद्यच्च विनसा हतवान्भवा नाथास्यनाथाताभ
 विद्यम् तदा तदिदं सर्वंभ्रात्रोर्बन्धनासाहेदश्च नाञ्चास्यः नञ्चा
 तोऽभविद्यः क्रियातिपत्तौ लिङ् अज्ञाने कारणमाह प्रमाद्यम्
 विषयेषु प्रमादङ्गहन् चारदुर्बलः चारहीनः चाराहि चचूरा
 ज्ञाह्यार्थकार्यज्ञानाद्य लोके चरतीति चरः पचाद्यच् चर एव
 चारः प्रज्ञादित्वादण् ॥ ८ ॥

वदीत्यादि । हे नाथ विनसा इतंवांभवा च संती यद्यहं नाया भ०
 खंतदा त्वमिदं सर्वं पूर्वोक्तं नाज्ञास्यः याज्ञाभ्यां धर्थासभवे थी
 अज्ञाने हेतुमाह प्रमाद्यन् विषयेषु अनवधानतां गच्छन् यन्यो
 प्रमादीति प्रमादित्वादीर्घः प्रमादोऽनवधानता चारेण दुर्बलो
 हीनः राजा चरैर्जगत्कृत्स्नं प्राप्नुयाल्लोकसम्पत्तैरिति हि शास्त्रं
 विनसा इति विगता नासा नासिका यस्याः सा विनसा केचित्तु वि
 गतया नासिकया उपलक्षिता विशेषणे तृतीया पाददन्तेति नसा
 देश इत्याहुः बभ्रुरिव वांभवः चर एव चारः स्वार्थे षाः ॥ ८ ॥

करिष्यमाणं विज्ञेयं कार्यं किन्तु कृतं परैः । अप
 कारे कृतेऽप्यज्ञो विजिगीषुर्नवा भवान् ॥ ९ ॥

करि । परैः ब्रह्मभिरपचयचिकीर्षया करिष्यमाणकार्यं वि ज०म०
 ज्ञेयम् किन्तु कृतमेव यत्तदवश्यमेव विज्ञेयमित्यर्थः तन्मुनः परै
 रपकृतोऽपि अज्ञोऽविदितस्वरूपः अतोविजिगीषुर्नवा भवान्
 सुप्तो न राज्यं सम्भावयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

करिष्यमाणमित्यादि । परैः ब्रह्मभिः करिष्यमाणमपि कार्यं भ०
 विज्ञेयं । विजिगीषुणा किन्तु कृतं तदवश्यमेव विज्ञेयमित्यर्थः
 परैः कृतेऽपि अपकारे भवान् अज्ञः अतो भवान् नवा विजिगीषुः
 जेर्गिः सनयोरिति गिः जानातीति ज्ञः कृगृज्ञाप्तीति कः उल्लेखी
 त्यादिना आकारलोपः आदन्तात् उनेष्टमिद्धौ कृगृज्ञादत्वच
 ज्ञायहणेन हनजनादित्यस्य उपपदस्यैव विषयः कृगृज्ञा इत्य
 स्य तु उपपदेऽनुपपदे च विषय इति ज्ञापितं वाग्बद् आक्षेपे
 प्रश्ने वा ॥ ९ ॥

वृत्स्वं पात्रेसमितैः खड्गारूढः प्रमादवान् । पान
शौण्डः श्रियं नेता नात्यन्तीनत्वमुन्मनाः ॥ १० ॥

ज०म० वृत्तः । अत्यन्तङ्गामिनीति अवारपारेत्यादिना खः तस्य भा
वोऽत्यन्तीनत्वं नैवात्यन्तीनामत्यन्तगामिनीं श्रियन्नेता न प्राप
णशीलः तृन्निति ताक्षीलिकसृष्णं नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः यद्यपि
महोदयं राज्यप्राप्तवानसि तथापि न चिरकालमित्यर्थः यत
स्वमुन्मनाः भ्रान्तचित्तः यतः पानशौण्डः पाने प्रसक्तः सप्तमी
शौण्डैरिति सः अतएव प्रमादवान् अतोऽपि खड्गारूढः उत्पथप्र
स्थितः खड्गाचेप इति द्वितीया सः तत एव पात्रेसमितैः भोजन
एव सन्निहितैः अनुजीविभिर्वृतः पात्रेषमितादयद्येति चेपे इः
॥ १० ॥

भ० वृत्तइत्यादित्त्वं श्रियं आत्यन्तीनत्वं अत्यन्तगामित्वं न नेता न
प्रापयिष्यसि नीजोद्विकर्षकात् तृष्णं ढघेकृत्यव्येत्यादौ शीलार्थं तु
एवर्जनात् न षी अत्यन्तशब्दात् ढघेकादिति तङ्गामिन्यर्थं लीनः
तत्त्वैवजात्याख्यइतिपुम्बत् हेतुमाह पात्रेसमितैर्भोजनपात्र एव
समितैः सन्निहितैः कार्यान्तराच्चमैरनुजीविभिर्वृतोवेष्टितः अत्रा
चेपे समासे विभक्त्यलोपश्चाभिधानात् खड्गारूढः विपथप्रस्थितः
क्तेन चेपे खड्गाया द्वितीया तत्पुरुष इति परे स्वमते समासे सति
मण्डपादिवत् स्वभावादर्थात्तरे वृत्तिः प्रमादवान् अनवधान
तायुक्तः यतः पानशौण्डः पाने प्रसक्तः अतएव उन्मना उद्धा
क्तचित्तः ॥ १० ॥

अध्वरेष्वग्निचित्वत्सु सोमसुत्वत आश्रमान् । अत्तुं
महेन्द्रियं भागमेति दुश्च्यवनोऽधुना ॥ ११ ॥

अध्व । त्वय्येवभूतेऽधुना दुश्च्यवन इन्द्रः आश्रमानेति आग ७० म
हति आहपूर्वक्षेपः एत्येधत्पूट्स्विति वृद्धिः सोमसुत्वतः सोमं
सुनोतीति सोमेसुज इति क्विप् सोमसुतः सन्ति येष्वाश्रमेष्विति
मतुप् तसौ मत्वर्थ इति भवे तकारस्य जस्त्वन्न भवति झयइति
मतोर्व्वत्वम् किमर्थमैतीत्याह अत्तुं भक्षयितुमहेन्द्रियभागं महे
न्द्रोदेवता अस्मेति महेन्द्राद्वाणौ चेति घः क अध्वरेषु यज्ञेषु
अग्निचित्वत्सु अग्निश्चितवन्तोऽग्निचितः आहिताग्नयः अग्नौचेरिति
क्विप् ते सन्ति येष्विति पूर्व्ववन्मतुप् ॥ ११ ॥

अध्वरेष्वित्यादि । तवैव प्रमादात् अधुना इदानीं दुश्च्यवन ७०
इन्द्रः अध्वरेषु यज्ञेषु महेन्द्रियं महेन्द्रदेवतं भागं अत्तुं भक्षयि
त्तुं आश्रमानेति आगच्छति स भागो राक्षसाणां एवासीदिति
भावः कीदृशेषु अग्निचित्वत्सु अग्निं चितवान् अग्निचिन्मुनिः चासु
सिति चे. क्विप् स्वस्यतन्पिति ततोऽख्यर्थे मोडमस्यपादतुः नदं
तमाविति पदत्वनिषेधात् न चयोऽवेजव कीदृशान् सोमसुत्वतः
सोमं अतवान् सोमसुत्यजमानः तद्युक्तान् पूर्व्ववत् क्तिवादि सो
मोस्यतासवनं सन्धानं महेन्द्रोदेवता अस्मेति विकारसंघेत्यादि
ना इयः ॥ ११ ॥

आमिचीयं दधि चीरं पुरोडाशं तथौषधं । इविहै
यङ्गवीनञ्च नाप्युपपन्नन्ति राक्षसाः ॥ १२ ॥

ज०म० आमि । इत्रां षहितं घृतं पय आमिषा तस्यै हितमामिषीयं
 विभाषाहविरपूपादिभ्य इति ह्यतौ दधि च चीरश्चेति विभाषा
 वृत्तेत्यादिना व्यञ्जनलादेकवद्भावः पुरोडाशाय हितमौषधस्त्री
 वारतण्डुलादि पुरोडाशमपूपादिलाद्यत् श्रौषधिरेवौषधम् श्रौः
 षधेरजातावित्यण् तण्डुलानामजातित्वात् स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो
 लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्त इति नपुंसकलिङ्गता हविः ह्यतदिति
 हविः अर्चिश्चुचीत्यौणादिक इस् ह्यैयङ्गवीनं घृतं ह्योगोदोहस्य
 विकार इत्यर्थे ह्यैयङ्गवीनसंज्ञायामिति निपातनात् खञ् ह्यं
 म्वादेशश्च तानि नायुपपन्नानि राक्षसाः लय्युदासीने षति इदा
 नीङ्कार्यप्रदर्शनेन प्रोक्ताहयितुमाह ॥ ११ ॥

भ० आमिषीयमित्यादि । अधुना राक्षसा अपि एतानि वस्तूनि न
 उपपन्नानि अपिशब्दः पूर्वापेक्षया कानि आमिषाथै हितं दधि दु
 ग्धञ्च व्यञ्जनले समाहारइति परः स्वमतेऽभिधानात् आमिषा
 सा शृतोष्णिया चीरेस्वाहृधियोगतः हितार्थे ईचः तथा पुरोडा
 शाय हितं श्रौषधं नीवारतण्डुलादि पुरोदश्यते इति पुरोडाशो
 ऽश्वविकारः पिष्टकादिः निपातनात् ततोहितार्थे यः श्रौषधिश्च
 व्दात् स्वार्थे षणः श्रौषधं क्वचित् स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचना
 न्यतिवर्त्तन्त इति स्त्रीषत्वं हविर्हव्यञ्च ऊदाने आसुषिसितीष्
 ह्योगोदोहस्य विकारोह्यैयङ्गवीनं निपातनात् तस्यु ह्यैयङ्गवीनं
 यत् ह्योगोदोहोद्भवं घृतमित्यमरः ॥ ११ ॥

युवजानिर्धनुष्याणिभूमिष्ठः खविचारिणः
 यच्चद्रुचोहन्ति कालकल्पशिलीमुखः ॥ १२ ॥

युव । युवतिः यौवनवती जाया यस्य युवजानिः जायाया निड् ज०म०
 वल्लिलोपः स्त्रियाःपुंवदिति पुंवद्भावात् स्त्रीप्रत्ययो निवर्त्तते धनु
 ष्याणिः पाणौ धनुर्यस्य प्रहरणेत्यादिना परनिपातः भूमिष्ठः
 भूमौ तिष्ठतीति भूमिष्ठः नाकाग्रचरः सुपिस्थ इति कः अम्बान्ने
 त्यादिना षत्वम् कालकल्पत्रिलीमुखः मृत्युतुल्यशरः रामो राक्ष
 सान् हन्ति खविचारिणः आकाग्रचरणश्रीलान् सुयजाताविति
 षिनिः ॥ १२ ॥

युवजानिरित्यादि । भूमिष्ठोऽपि रामः खविचारिणोऽपि यश्च भ०
 द्रुहो राक्षसान् हन्ति भूमौ तिष्ठतीति हनजनादिति डः षत्वं मनी
 षादित्वात् खे आकाशे विचरितुं शीलं येषां ते तथा सुवन्तोपपदे
 ता स्त्रीस्येणिति परः खमते खे विचरन्तीति ग्रहादित्वात्किं य
 द्वाय द्रुहन्तीति क्तिप् कोट्टशो रामो युवजानिः युवती जाया यस्य
 स तथा वड्डीशै जायाया इज्जानश्चेति परः खमते जाया
 समानार्थो जानिशब्दोऽस्ति जनी सीमन्तिनीबध्नोरित्यनुशास
 नात् जनीशब्दस्य स्वार्थिकच्छन्तस्य जानिरिति रूपत्वा पुम्बत्
 ख्युक्तपुंस्क इति पुम्बद्भावः धनुः पाणौ यस्य स तथा षत्वविधानं
 गवाचजालैरित्यत्र व्याख्यातं ईषदूनः कालः कालकल्पोयमतु
 ल्यइत्य ईः तादृशः त्रिलीमुखोवाषो यस्य स तथा त्यादेशोनेइति
 कल्पः ॥ १३ ॥

मांसान्योष्ठावलोप्यानि साधनीयानि देवताः । अ
 ञ्चन्ति रामाद्रक्षांसि विभ्यत्यश्रुवते दिशः ॥ १४ ॥

मांस । ओष्ठावलोप्यानि ओष्ठाभाज्ज्ज्दार्हाणि शक्यानि ज०म०
 वा अर्हार्थे शक्यार्थे वा कृत्यः कृत्यैरधिकार्थवचन इति सः ।

साधनीयानि यच्चस्य साधनाय हितानि तस्मै हितमिति हः साव
नीयामीति पाठान्तरम् तत्र सवनं स्नानं तद्योगात्स्नातकोऽपि
तथोच्यते तत्र भवः सावनो यच्चः तस्मै हितानीति हः तानि मां
सानि देवता अन्नानि भुञ्जते न राक्षसाः रक्षांसि किन्तु रामा
दिभ्यति वानपुंसकस्येति शतुर्जुमभावपक्षे रूपं दिग्भोऽश्रुवते व्याप्नु
वन्ति ॥ १४ ॥

भ० मांसानीत्यादि । इदानीं देवता मांसानि अन्नानि रक्षांसि
तु रामादिभ्यति दिग्भोऽश्रुवते व्याप्नुवन्ति पलायन्त इत्यर्थः कीदृ
षानि मांसानि श्रोत्रावलोप्यानि केतुं शक्यानि लुपुकेदने तेभ्यः
शक्याश्च इति शक्यार्थे व्यण् साधनीयानि स्वर्गादेः साधनाय य
ज्ञाय हितानि सुरसतायाः साधनं घृतादि तेन संस्क्रुतानि वा
अन्नानीति अन्नभोजने आद्योरित्यालोपः विभ्यतीति जिभोलि
भीत्यां शतृः क्वादीरेदिः द्वेः शतुर्नुन् श्राविति पक्षे नुषोऽभावः
अन्यन्तमिति केचित् तदा अन्तोऽदेरित्यत् अशूङ्गलव्याप्तिबंध
योः श्रुधोरित्युव् मान्जोऽदनतः ॥ १४ ॥

कुरु बुद्धिं कुशाग्रियामनुकामीनतां त्यज । लक्ष्मीं
परम्यरीणां त्वं पुत्रपौत्रीणतां नय ॥ १५ ॥

ब०म० कुरु । कुशाग्रियाङ्गुश्रायमिव सूक्ष्मां कुशाग्र्याह इति इवार्थे
हः सूक्ष्मबुद्धिर्माभूदित्यर्थः अनुकामीनतान्यज यथेहगामिता
न्यज अवारपारेत्यादिना खः परम्यरीणांमरांसापरांस्य अनु
भवतीत्यर्थे परापरब्रह्मात् परोवरेत्यादिना खः परादेब्रह्म

तां लक्ष्मीकृमायाताम्बुत्रपौत्रीणतामथ पुत्रांश्च पौत्रांश्चानु
भवतीति खः तस्य भावः पुत्रपौत्रानुगामिनीकुर्वित्यर्थः ॥ १५ ॥

कुर्वित्यादि। लंबुद्धिं कुशाघीयां कुशाघमिव सूक्ष्मां कुरु वि भ०
कारसंघेति कुशायादिवार्थ ईयः अनुकामीनतां कामस्य अभि
लाषस्य अनु पश्चाद्गामितां यथेष्टाचरणं त्यज अनुकामात्तद्गा
मिन्यर्थे ढधेकादितीनः परम्परीणां क्रमादायातां लक्ष्मीं पुत्र
पौत्रीणतां पुत्रपौत्राधीनतां नथ प्रापथ परञ्च परतरञ्च
इति इन्दे परम्परादेशे निपातनात् ततस्तदनुभवतीत्यर्थे पूर्वेषु
ईनः ॥ १५ ॥

सहायवन्त उद्युक्ता बहवोनिपुणाश्च यां। श्रियमा
शासते लोलां तां हस्तेकृत्य माश्रुसीः ॥ १६ ॥

सहा। याश्च श्रियन्वदीयां शौर्योपात्तां सहायवन्तः सहहा ज०म०
या उद्युक्ता उत्साहवन्तो निपुणाः कुशलाश्राशासते इहन्ति
आरुःशासुइहायामित्यादादिकस्यात्मनेपदिनो रूपम् आत्म
नेपदेखनत इत्यहादेशः तां हस्तेकृत्य स्त्रीकृत्य माश्रुसीः
आश्रायाकार्षीः सञ्चलत्वात् यदाह लोलामिति ज्ञानचण
श्रमजागृणीति वृद्धिप्रतिषेधः इटईटीति सिचोलोपः नित्यं
हस्ते पाणाविति गतिबंधायां समासे ल्पवादेशः तां लोलतान्द
र्शयन्नाह ॥ १६ ॥

सहायवन्त इत्यादि। सहायवन्तः प्रशस्तसहाययुक्ता उद्यु भ०
क्ता उद्योगिनो बहवोनिपुणाः कर्मकुशला यां श्रियं आशासते

इच्छन्ति तां त्रियं हस्येकत्वं स्त्रीकत्वं माशुकीः अशार्धं माका
 र्शीः यतो लोलां प्रचलां श्राद्धः श्रावर्द्धकायां अदाहिरात्मने
 पदो हस्येकत्वंः प्रपन्नप्रतिरूपकोऽव्ययः स्त्रीकारे वर्त्तते हस्ये
 पाषोप्राध्वमित्यादिना समासः व्यादनञः क्लोयसे श्राद्धः श्राव
 र्द्धादिः हसादेः सेम इत्यादौ अशवर्जनात् त्रिः ॥ १६ ॥

लक्ष्मीः पुंयोगमाशंसुः कुलटेव कुट्टहलात् । अन्ति
 कोऽपि स्थिता पत्युश्चलेनान्यं निरीक्षते ॥ १७ ॥

ज०म० लक्ष्मीः । त्वयैवं न मन्तव्यम् अन्यैः प्रार्थ्यमानापि न माम्परि
 त्यजतीति यतः क्लेन व्याजेन अन्यस्मिरीक्षते किंमर्थं पुंयोग
 माशंसुः अभिलषन्ती सनाशंसभिचउः कुट्टहलात् कोऽस्य विभे
 षदति खेदादन्तिके अदूरेऽपि स्थिता पत्युः दूरान्तिकार्थैरित्या
 दिना षष्ठो कुलटेव बन्धकीव प्रकम्भादिषु दर्शनात्पररूपम्
 युवजानिरित्युक्तं योषित्प्रलोभनायाह ॥ १७ ॥

भ० लक्ष्मीरित्यादि । लोसता दर्शयति लक्ष्मीः पत्युरन्तिके स्थिता
 ऽपि सुतरां दूरस्था कुट्टहलात् अन्यं पुरुषं क्लेन व्याजेन निरी
 क्षते केनापि द्विद्रेष गन्तुमित्यर्थः यतः पुंयोगमाशंसुः अभिलष
 न्ती एकेन पुंसा तृप्तिर्नास्तीत्यर्थः अतएव कुलटा इव अशतीव कु
 लान्यदति पचादित्वाद् न मवीमादित्वाद्कारलोपः सम्भिषा
 शंसउरिति श्रांपूर्वशंसेहः ॥ १७ ॥

योषिद्वन्द्वारिका तस्य दयिता संसनादिनी । दूर्वा
 काण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला ॥ १८ ॥

ज०म०

योषित् । योषिणां चैव वृन्दारिका चैति वृन्दारिकेत्यादिना
 वः रूपेण प्रियेत्याह दयिता प्रियो प्रसन्नो लोकारणमाह हंस
 इव गन्तुं शीलं यस्याः कर्त्तर्युपमान इति षिनिः दूर्वाकाण्डमि
 व श्यामा दूर्वासम्बन्धिव श्यामा न्ययोधपरिमण्डला उपमा
 नानीत्यादिना सः ॥ १८ ॥

भ०

योषिद्वन्दारिकेत्यादि । प्रलोभनार्थमिदमुच्यते तस्य राम
 खं दयिता प्रिया योषिद्वन्दारिका योषिता स्त्रीषां मध्ये वृन्दा
 का रूपवती हंसवन्नदतीति हंसनादिनी कर्त्तर्युपपदाधिर्निरिति
 परः स्वमते यहादित्वात् हंसनादिनीशब्दः पारिभाषिकोऽप्यस्ति
 यथा गत्या नितम्बिनी यां तु हंसश्रीलानुगामिनी । मत्तकोकिलसं
 शब्दा सा ज्ञेया हंसनादिनी । दूर्वाकाण्डमिव तत्सुखां कृशाङ्गी
 त्वर्थः दूर्वाकाण्डवत् श्यामवर्णेति व्याख्यानं पुराणविरुद्धं तत्र
 गौरत्वकथनात् श्यामान्ययोधपरिमण्डलाशब्दौ रूढौ यथा श्री
 ते सुखोष्णसर्वाङ्गी योषे तु सुखशीतला । तत्रकाञ्चनवर्षाभा
 सा स्त्रीश्यामेति कथ्यते । सनौ सुकठिनौ यस्या निम्बे च विश्रा
 लता । मध्ये शीलं भवेद्यां सा न्ययोधपरिमण्डला अग्निपुराणे
 स्त्रीपुरुषलक्षणध्याये न्ययोधपरिमण्डललक्षणमुक्तं यथा प्रसा
 रितभुः खेह मध्यभागदयान्तरं । उज्जायेण समं यस्य न्ययोध
 परिमण्डल इति केचित्तु दूर्वाकाण्डमिव न्ययोधपरिमण्डला
 न्यग्रहणद्वीति न्ययोधं अधः प्रसृतं परितोमण्डलं नितम्बमण्डल
 रूपं यस्याः दूर्वाकाण्डमपि अधः प्रसरति नापरिष्टादित्याहुः
 अन्वे तु न्ययोधस्य वटश्च इव परिमण्डलं परिष्ठांशमितम्बभागे
 यस्याः एकैवैवधर्मिणापि समुदायोपमानतादर्शनादित्याहुः

श्यामा अप्रसूतेति केचित् अप्रसूताङ्गनाया च श्यामा सोमसतौ
षधैः । चिद्वताशारिवागुन्द्रा, निशाकृष्णा प्रियङ्गुखिति विश्वः
॥ १८ ॥

नास्यं पश्यति यस्तस्या निंसे दन्तच्छदं न वा । सं
शुणोति न चोक्तानि मिथ्याऽसौ विहितेन्द्रियः ॥ १९ ॥

ज० म० नास्य । तस्या आस्यमुखं यो न पश्यति दन्तच्छदं श्रोत्रच्छा
द्यते अनेनेति घः छादेर्धेषुपसर्गस्येति ह्रस्वः दन्तानाञ्छदंनवा
निंसे न चुम्बति षिसिचुम्बन इत्यादादिकआत्मनेपदी इदितो
नुम् धातोः उक्तानि उदितानि न संश्रुणोति समोगमित्यादिना
तङ् न भवति अकर्मकादित्यधिकारात् मिथ्यासौ विहितेन्द्रियः
वृथैव तस्य वेधसा विहितानि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि ॥ १९ ॥

भ० नास्यमित्यादि । यस्तस्या आस्यं मुखं न पश्यति नवा दन्तच्छदं
श्रोत्रं निंसे चुम्बति निषिलङ् चुम्बने नवा तस्या उक्तानि भाषिता
नि संश्रुणोति असौ पुरुषः विहितेन्द्रियो विधात्रा कर्तेन्द्रियोमि
थ्या प्रयोजनाभावात् तस्य चक्षुरादीनि मिथ्येति भावः वृथेति
क्वचित्पाठः वृथाविहितानि इन्द्रियाणि यस्य स तथा दन्ताञ्छा
द्यन्तेऽनेनेति छादेस्त्वमन्कीसघेस्व इति ह्रस्वः घेस्वइत्युक्तेर्गान्ध
न्येतिक्वेति संज्ञायां घप्रत्ययोषोषः श्रोत्राधरौ तु रदन्तच्छदावि
त्यमरः ॥ १९ ॥

सारोऽसाविन्द्रियार्थानां यस्यासौ तस्य नन्दथुः ।
तस्ये कान्तान्तरैः सार्द्धं मन्येऽहं धिङ्गिमञ्जथुं ॥ २० ॥

सारो । इन्द्रियार्थानामध्ये सारोऽसौ दयिता इन्द्रियार्थः ज०म०
 रूपाद्यतिशययोगात् यस्यासौ संपद्यते तस्य नन्दयुः आनन्द
 स्येतसः तस्ये शयनीये यस्य कान्तान्तरैरन्यस्त्रीभिः साङ्गं निमज्ज
 थुं शयनं सर्वत्र द्वितोऽयुच् तस्य धिक् कुत्सितमहं मन्ये उभयत्र
 सर्वतमेरित्यादिना धिग्योगे द्वितीया तथा साङ्गं शोभनमित्य
 र्थादुक्तमभवति ॥ २० ॥

सारइत्यादि । इन्द्रियस्य अर्था विषयाः स्रक्चन्दनवनिता भ०
 दयस्तेषां मध्ये असौ सीतैव सारः श्रेष्ठा यस्य असौ सीता विद्यति
 तस्यैव नन्दयुरानन्दः कान्तान्तरैः साङ्गं तस्ये शय्यायां निमज्ज
 थुं निमज्जनं शयनं धिक् तथैव साङ्गं युज्यत इत्यहं मन्ये उभ
 यत्र द्वितोऽयुर्भावे धिक्समयेति द्वितीया ॥ २० ॥

न तं पश्यामि यस्यासौ भवेन्नोदेजया मतेः । त्रैलो
 क्येनापि विन्दस्त्वं तां क्रीत्वा सुकृती भव ॥ २१ ॥

नतम् । सर्वथा न तम्पश्यामि जानामि जगति यस्य सम्बन्धि ज०म०
 न्याः मतेस्येतसः उदेजया उत्कम्पिकाऽसौ न भवेत् चित्तलोभज
 निकोत्पार्थः उदेजयतीति अनुपसर्गास्त्रियेति कर्त्तरि षः कृद्योगे
 कर्मणि षष्ठी तस्मात् त्रैलोक्येनापि चयस्येते लोकास्तेति त्रिलो
 काः तएव त्रैलोक्यज्ञातुर्बर्षादित्वात्स्वार्थे व्यञ् स्वार्थिका अति
 वर्त्तन्त इति नपुंसकत्वम् तेनापि ताङ्गीत्वा लब्धा विन्दस्त्वं सुकृती
 भव पण्डितो भव आब्धोवा भव पाण्डित्यमस्य त्रैलोक्यमात्रे

षाधि स्त्रीरजःश्रीला सख्यमिति विन्दतीति तेनैव सूत्रेण नः
अन्यात्रपि स्त्रियः वतीति चेदाह ॥ २१ ॥

भ० अतमित्यादि । अथौ धीता संख्य मतेरुदेजया सोमजनिका न
भवेत् तं पुरुषं नाहं पश्यामि त्रैलोक्येनापि तां क्रोत्वा त्वं विन्दो
सोभवान् सुकृती च भव सुकृती पुण्ड्रवोन् शोभनः कृती पण्डितो
वा तत्कथयादेव तव साभवत्त्वं पुण्ड्रवत्वं पाण्डित्यं च सफलं अन्य
था निष्कलमिति भावः इजुकर्म एजेरुदः न इति परः स्वमते
साक्षिसतीत्यादिनां अनेरित्यस्य नञा निर्दिष्टत्वं व्यभिचारात्
नः विदुश्चपञौ साभि पूर्वेषु नः मुंसादित्वाङ्गुण त्रिलोक्येव त्रैलो
क्यं स्वार्थे षः स्वार्थिकाः प्रकृतितोषि ब्रुवचना न्यतिवर्त्तन्तेऽपीति
वाक्यात् क्लीवत्वं ॥ २१ ॥

नैवेन्द्राणी न रुद्राणी न मनावी न रोहिणी । वरु
णानी न चाग्रायी तस्याः सीमन्तिनी संमा ॥ २२ ॥

व० नैव । तस्यास्तु सीतायाः तुत्कार्थैरतुलोपमाभ्यामिति षष्ठो न
काचिस्त्रीमन्तिनी स्त्री तुत्या समा सीमन्तः केशेऽपि पररूप
त्वम् अन्यत्र सीमान्तः स विद्यते यस्य इति इतिः इन्द्राणी इन्द्र
भार्या न सख्यं किन्तुमरुत्या तथा रुद्राणी रुद्रभार्या वरुणानी
वरुणभार्या इन्द्रवहणेत्यादिना आङ्गु मनावी मनुभार्या मनो
रौवेत्यौकारः अग्रायी अग्निभार्या वृषाकस्यग्निमुषितकुषिदे
त्यादिना ऐरिति सख्यं च पुंयोनादाख्यायामिति ऊष् रोहिणी
चन्द्रभार्या रोहितवद्धात् वर्षादनुदात्तेत्यादिना ऊष्णकारश्च

वह्णानी न आग्नायीत्वञ्च प्रतिषेध एकः पूर्वेषु धोऽयः द्वितीयः
पदेऽनेति नञ्चाग्रायीति पाठान्तरम् ॥ २१ ॥

नैवेत्यादि । काऽपि सीमन्तिनी स्त्री तस्याः सीमायाः समा म०
तुल्या व सर्व्वञ्च नञ्सम्बन्धादिह नञ्सम्बन्ध उपपद्यते इन्द्राणी
इन्द्रस्य पत्नी तस्याः समा न एव निञ्चये प्रह्वरुद्रभवेत्यादिना
पत्याईप् आनञ्च इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी पार्श्वती समा न पूर्व्व
वत् ईप् आनञ्च मनावी मनेः पत्नी शनरूपा न समा नारीव
स्त्रीत्यादिना निपातः रीचिषी इन्द्रस्य भार्या न इत्या पूर्व्वेषु नि
पातः वह्णानी वह्णस्य पत्नी न समा प्रह्वरुद्रेतीप् आनञ्च च
ग्रायी अग्नेः पत्नी न समा वृषाकष्यशीलीव् ऐरुच् केचित्तु इन्द्रा
णी न समा कीदृशी प्रशस्तसीमन्नयुक्ता एवं इन्द्रास्यादावित्याहुः
सीमन्तः कथ्यते स्त्रीणां केवमथे च पद्धतिरिति ह्यस्युधः मनी
षादित्वात्साधुः तस्या इति, समार्थैनेत्यादिना षष्ठी ॥ २१ ॥

प्रत्यूचे राक्षसेन्द्रस्तामाश्चसिद्धि विभेषि किं । व्यज
नक्तञ्चरि चोभं वाचाटे रावणोऽद्यर्ह ॥ २३ ॥

प्रत्यू । राक्षसेन्द्रोरावणः राक्षसीप्रत्यूचे प्रतिवचनमुक्तवान् म०
आश्चसिद्धि खेदन्वय इदादीत्यादिना इद् विभेषि किं किमर्थ
नापयकात् चे नक्तञ्चरि सद्धिवये चोभं रोवन्व्यज वाचाटे वज्र
भाषिणि आसक्तौ चो वज्रभाषिणि यस्याद्रावणोऽहम् अनेना
त्तीत्कर्षमावेदवति तमेव स्फुटयन्वाह ॥ २३ ॥

प्रत्यूचेरत्याहि । य राक्षसेन्द्रोरावणः तां सर्पवशां प्रत्यूचे म०

प्रत्युत्तरमाह आश्वसिहि खेदं त्यज हृद्भोगदति इमं किं विभेषि
 तापसकात् हे नक्तञ्चरि शोभं दुःखं मयि रोषं वा त्यज हे वाचा
 टेव ज्जनिन्दभाषणशीले हि यस्मात् अहं रावणः प्रसिद्धनामानुवा
 दात् उत्कर्षः सूचितः वाचोऽख्यर्थे वीग्मिवाचाटवाचासा इति नि
 पातः वाचाटोवज्जगद्धवागित्यमरः रवणस्य विश्रवसोऽपत्यं रा
 वणः विश्रवसौ विश्रवणरवणावपत्यण्ये इति परः स्वमते सर्वभू
 तानि रावयति आक्रन्दयति रावणः नन्दादित्वादनः किम्वा
 हिंसनधर्मत्वात् रावणः हिंसार्थरुधातो रनटि रवणं ततः अस्य
 शीलं इत्यर्थं विकारसंघेत्यादिना षः अत्रापि वा नन्दादित्वा
 दनः ततः स्वार्थे षः हलध्वनौ हल्वधे गत्यां ॥ २३ ॥

मामुपास्त दिदृक्षावान् याष्टीकव्याहृतो हरिः । आ
 ज्ञालाभोन्मखीदूरात् काचेणानादरेक्षितः ॥ २४ ॥

म०म० मामु । मामुपास्त सेवितवान् हरिरिन्द्रः दिदृक्षावान् द्रष्टुमि
 क्ष्वावान् आत्मदर्शनैकावानित्यर्थः दूरादेव याष्टिकैः वेत्रयाहि
 भिर्याहृतोऽपसारितः कर्तृकरणेच्छतेति सः यष्टिः प्रहरणमे
 यामिति शक्तियश्वोरीकक् आज्ञालाभे किमभिधास्यतीत्युत्सुकः
 चन्मुखः तत्परः सप्तमीति योगविभागात्सः अनादरेक्षितः अव
 ज्ञाविलोकितः काचेण कुदृष्ट्या कापथ्यचयोरिति कुशब्दस्य
 कादेशः यदि तत्पुरुष इत्यनुवर्त्तते तदा कुक्षितमक्षमिति
 विग्रहः अक्षब्दस्येन्द्रियसामान्याभिधापित्वेऽपि ईक्षितशब्दो
 पपदत्वाच्चक्षुषि वर्त्तते अथ तत्पुरुष इति गानुवर्त्तते सामान्ये

नादेऽसदा कुक्षितमचि यस्येति वज्रश्रीशै वज्रश्रीशैसक्यप्रणो
रिति षष् काचेण मधेत्यर्थः ॥ २४ ॥

मामित्यादि । हरिरिन्द्रो मामुपासत सेवितवान् आशेषी रूपं भ०
यस्या प्रहरतीति याष्टीकः द्वारि निघुक्तः बह्विप्रहारकपुष्पः षष्ठे
कादिति ष्ठीकः तेन व्याहतसाहितोऽपि दिदृक्षावान् द्रष्टुं दृष्ट्वा
वान् मदाज्ञाया लाभनिमित्तं उन्मुखः ऊर्ध्वमुखः दूरात्समीपग
मनायोग्यत्वात् मया तु काचेण कुड्क्षा अनादरेणावज्ञया ईक्षि
तः अवलोकितः कुक्षितमच्चं काचं इन्द्रियसामान्यवाचिनोऽस्य
शब्दस्यात्र प्रकरणाच्चतुरेवार्थः कुक्षितमचि यस्येति वा सक्यप्र
णः षः स्वाज्ञे इति षः काचेइति कौः कादेशः तच्च अचइति इन्द्रिय
वाचकस्यादन्तस्य कृतसमासान्तस्य अक्षिशब्दस्य च यदृषं ईष
दच्चं काचं इति वररुचिः तदा कटाचे तात्पर्यं कौरीषदर्थे इति
कादेशः ॥ २४ ॥

विरुग्नेद्वयधारायः कुलिशोमम वक्षसि । अभिन्नं
शतधात्मानं मन्यते बलिर्न वली ॥ २५ ॥

विरु । विरुग्नेऽनि अवसन्नानि कुण्डितानि उदयाणि महानि ज०म०
धारायाणि यस्य स कुलिशोवज्रः मम वक्षसि पतितः सन् वली
आत्मानमभिन्नं शतधा शतप्रकारं सञ्ज्ञायाविधार्थं धा बलिन
मन्यते अहो बलवानहन्न येन शतधा भग्न इति तस्य देवतारूप
त्वात् बलमस्यैव आत्मानं बलिर्न मन्यतदवित्युत्प्रेषा ॥ २५ ॥

भ० विद्वद्दत्त्यादि कुक्षिभ्योवञ्ज आत्मानं वक्षिभं मन्यते कुतश्च
 त्याह मम वक्षसि प्रतधा प्रतप्रकारेण अभिन्नं केवलं विद्वद्गामि
 भग्नानि उदयाणि अहान्ति धारायाधि यश्च तादृशः वक्षी वस्तु
 तोवक्षवानपि मदक्षस्यमङ्गादेव वक्षं जानाति असुरसमुहविद्वा
 रणादपीदमेव तस्याधिकमुत्कर्षस्त्राणमित्यर्थः तस्य वताहपत्वा
 ध्यानमस्यैव उत्प्रेक्षामात्रं वा मन्यत इव इत्यर्थः दृष्ट्यायाधाच्
 प्रकारे ॥ २५ ॥

कृत्वा सङ्गाद्रुमालानमहमैरावतं गजं । बन्धनेऽनु
 पयोगित्वान्नतं तृणवदत्यजं ॥ २६ ॥

ज०भ० कृत्वा । सङ्गाधीयतइत्याख्यानं अधिकरणे स्युट् विभाषा ली
 यतइत्यात्मन् सङ्गाद्रुमा आत्मानानि वक्षैरावताख्यस्य गजस्यत
 कृत्वा नतन्नममुखन्नृणमिव मत्वा योऽहमत्यजम् त्यक्तवान् बन्ध
 नेऽनुपयोगित्वात् प्रयोजनाभावात् ॥ २६ ॥

भ० कृतेत्यादि । सङ्गाद्रुम एवाख्यानं बन्धनस्योद्यस्य तथामूतं
 ऐरावतं गजं कृत्वा नतं नक्षं तं अहं दृष्यवत् अत्यजं अथवा तं
 गजं दृष्यवत् न अत्यजं अपि तु अत्यजमेवेति गिरिसालने गज्
 कुत इत्याह बन्धनेऽनुपयोगित्वात् स्वयमेव वशीभूतत्वात् अंनु
 पादेयत्वाद्वा आसीयतेऽस्मिन्नित्याख्यानं आधारेऽनट् सिन्धोर्य
 ष्यौकाऽखलिसिखयस्तुवा इति पक्षे का इरावान् समुद्रः तत्र
 जात इति ढधेकादिति ष्यः ॥ २६ ॥

आशेषुसुषुप्तिकां पश्य मम सङ्गलंकांतिभिः । ध्वस्ता
 न्धकारेऽपि पुरे पूर्षेन्दोः सन्निधिः सदा ॥ २७ ॥

अहो । अहोपुरुषस्य भावः मनोऽहोदिनादुज्ज्वलमाहोपुरुषिका ज०म०
कार्यविद्धावपि तस्यैवैव वृत्तिः तस्यैव प्रूर्णपंखे पश्य सद्रत्नका
न्तिभिः ध्वस्तान्धकारेऽपि पुरे पूर्णन्दोः पूर्णचन्द्रस्य सन्निधिः सदा
सन्निधानं पुनस्त्वं कृत्यं रत्नप्रभांमिरेव तत्कृत्यस्य हतमात्
॥ २७ ॥

आहोइत्यादि । ममाहोपुरुषिका पश्य सद्रत्नकान्तिभिः सद्रत्न म०
ज्ञानं प्रभाभिर्ध्वस्तान्धकारे नाशितध्वान्तेऽपि मत्पुरे सदा पूर्ण
न्दोः सन्निधिः एतेन प्रयोजनाभावेऽपि भीत्या पूर्णाभूत्वा चन्द्रसि
ष्ठति देवैरपि भीत्या नासौ पीयते चन्द्रप्रभाणि च रत्नानि मम
सन्तीति सूचितं अहमेव पुरुषोयचेति सम्भावनायामाहोपुरुषि
का निपातनात् आहोपुरुषिकादपौद्यास्यात्सम्भावनात्सनीत्य
भरः । अहोपुरुषस्य भाव आहोपुरुषिका इति केचित् तदा विका
रसंचेतिभावे कष् स्त्रीत्वमभिधानात् कायनाश्रीरकइति अत
इत्वं सदेति कुञ्जःककुहेत्यादिना निपातितं ॥ २७ ॥

इतरत्नच्युतोद्योगी रक्षोभ्यः करदोदिवि । पूतक्र
तायीमभ्येति संचपः किन्न गोत्रभित् ॥ २८ ॥

इत । इतोच्चैःअवआदिरत्नोगोत्रभिर्दिग्दः अतएव च्युतो ज०म०
द्योगः दिवि वर्त्तमानोऽपि रक्षोभ्यः करदः राजयाज्ञं विसम्प
यद्गन् पूतक्रतायीं त्रयीं पूतक्रतारैश्छीष् पुंयोगादाख्यायामि
ति संचपः सत्रीः किन्नाभ्येति न ठौकते ॥ २८ ॥

इतेत्यादि । गोत्रभित् इन्द्रोदिवि वर्त्तमानोऽपि संचपः सञ्जः म०

नाभिमुखी।

अपि तु तथैव सप्तपत्ने हेतुमाह मया हतरत्नः इतं रत्नं यस्य
स तथा गलितोद्योगः राक्षसेभ्यः करदः करं राजपाद्मभागं
इदातीति उः पूतकतोरिन्द्रस्य पत्नी पूतकतायी वृषाकप्यग्नि
इत्यादिना ईप् ऐह्य गोत्रान् पर्वतान् योभिन्नन्ति सोऽतिबली
यान् इति साभिप्रायं पदं ॥ २८ ॥

अतुल्यमहसा सार्द्धं रामेण मम विग्रहः । त्रया
करस्तथाप्येष यतिष्ये तद्विनिग्रहे ॥ २९ ॥

अ० म० अतु। तदेवंविधस्य मम अतुल्यमहसा अतुल्यतेजसा रामेण
सह विग्रहस्त्रयाकरः ह्यजेहेलित्यादिना उः तथापि तत्रप्रार्थ
नया एष च यतिष्ये तद्विनिग्रहे विविधनियहविषये तस्य यतिष्ये
यत्नं करिष्यामि वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवृद्धेति 'विकल्पेन
लटो विधानात् षडुदाहृतः ॥ २९ ॥

म० अतुल्येत्यादि । यद्यपि अतुल्यमहसा असदृशतेजसा रामेण
सार्द्धं मम विग्रहस्त्रयाकरः तथापि तस्य विविधनियहे एषोऽहं
यतिष्ये यत्नं करिष्ये तत्रप्रार्थनयेति शेषः त्रयां लज्जां करोतीति
ऋकुट्टः नियह इति विषयसप्तमी निमित्तमात्रेऽपि सप्तमी लोको
पचारादित्यन्वयः ॥ २९ ॥

उत्पत्य खं दृशधीवो मनोयायी शितास्त्रभृत् । समुं
द्रसविधावासं मारीचं प्रति चक्रमे ॥ ३० ॥

उत्थ । उल्लौवङ्गमाकाशमुत्पत्य मारीचमिति चक्रमे यत्र ज०म०
 मारीचोराचसखच गत इत्यर्थः अनुपवर्गादिति क्रमेस्तु मनो
 वदाशु यातुं शीलमस्येति कर्त्तर्युपमान इति षिनिः श्रितास्त्वभृत्
 वृद्धीततीक्ष्णचन्द्रहासः समुद्रस्य सविधे समीपे आवाशोयस्य
 मारीचस्य सह विधेन सविधमिति व्युत्पत्तिमात्रं शब्दस्तसमीप
 वाची ॥ ३० ॥

उत्पेत्यादि । एवमुक्त्वा दशमीवोरावणः स्वमाकाशं उत्पत्य भ०
 मारीचं प्रति खचीकृत्य चक्रमे गतः वागेरिति मंदितीयानिमि
 त्तकस्य प्रतिशब्दस्य गित्वाभावात् मन इव शीघ्रं यातीति मनो
 यातीति कर्त्तर्युपमाने उपपदे षिन्निति परः स्वमते गोत्रादि
 त्वाखिन् व्याघ्रश्चासौ आचेति वाक्यं कुर्वता कश्चिदुपमानव्यञ्ज
 कशब्दाभावेऽप्युपमानं गम्यते इति सूचितं तेन मन इव यातीत्य
 र्थोगम्यते श्रितं तीक्ष्णमस्त्रं विभर्त्तीति क्विप् समुद्रस्य सविधे समी
 पे आवासो यस्य तं । सदेशाऽभ्यासं सविधसमर्थ्यादसवेन्नवदित्य
 मरः ॥ ३० ॥

सम्यत्य तत्सनीडेऽसौ तं वृत्तान्तमग्निश्रवत् । चक्षु
 नाथ श्रुतार्थेन तेनागादि दशाननः ॥ ३१ ॥

सम्य । असौ दशमीवः तत्सनीडे मारीचस्य समीपे अत्रापि सह ज०म०
 नीडेकेति व्युत्पत्तिमात्रम् समेत्य आत्मा तं वृत्तान्तं शूर्पणखा
 कथितमग्निश्रवत् आवितवान् शृणोतेर्ष्यन्तस्य लुङि रूपम् तेन
 मारीचेन श्रुतार्थेन चक्षुणा चयनशीलेन दशाननः अगादि
 उक्तः कर्षणि लुङ् ॥ ३१ ॥

भ० संबद्धेत्यादि । अथै रावणः तस्मिन् वनीडे वसीपि संपत्य संगत्य
 तं मारीचं वृत्तान्तं पूर्यणखोक्तं अत्रिभवत् आवितवान् । वसीपि
 निकटावधधमिहृष्टवनीडवदित्यमरः । अथ अगन्तव्यं अतापेन
 तेन मारीचेन अक्षुना भीमेन दमानेनऽगादि उक्तः कर्मणि टी
 ॥ ३१ ॥

अन्तर्द्वैतस्य रघुव्याघ्रात्तस्मात्त्वं राक्षसेश्वर । धीरणे
 दुरूपस्थानोदक्षरीधं दधद्वनुः ॥ ३२ ॥

ज०म० अन्त । हे राक्षसेश्वर तन्मस्माद्गघुव्याघ्रादन्तर्द्वैतस्य अन्त
 र्हितोभव व्यवहितो भवेति यावत् दधातेर्लोपि आभ्यस्येति
 त्याकारलोपः अभ्यासस्य दधस्तथेति भवभावः अन्तर्द्वै
 धेनेत्यपादानसंज्ञा वस्मात्सु रामः रणे दुरूपस्थानः दुःखेन
 उपस्वीयते उपगम्यत इति आतोद्युचेति युष् चतोदक्षरीधन्द
 धद्वनुः इत्येन रध्वा सदैव योधगुर्धने स कथन्दुरूपस्थानो न
 भवति इत्यन्वये तृतीयाया उपपत्तेः सप्तम्यास्योपपीडदधकर्ष
 इति णमुष् चकारेण तृतीयायाः समुच्चिन्नात् तृतीयाप्रभृतीन्व
 न्यतरस्यामिति सः तदेव दुरूपस्थानत्वं स्फुटयन्नाह ॥ ३२ ॥

अन्तरित्यादि । हे राक्षसेश्वर तस्माद्गघुव्याघ्रात्त्वं अन्तर्द्वै
 तस्य स यथा न पश्यति तथा व्यवहितोभव अन्तःपूर्वधात्रोगीस्त्रः
 ङादीरेदिः अभ्यस्येत्यादिना खेर्द्वैतः धस्य दस्य अमान्तयेति
 दस्य धः आद्योरास्येदत्यालोपः अपस्येतिरिति धस्य तः यतो
 ऽपाद्येत्यादिना अन्तर्द्वैतं पञ्चमी हेतुमाह धोरामोदुरूपस्थानः

दुःखेनोपस्वीयते उपमन्यते चतुभिः समीपगमनमेवाप्रक्यं किं पुन
 र्युद्धमिति भावः चातोनिऽदरिद्रइति अन्तः धतो हसरोधं सदा
 धनुर्दधाति हसेन रज्जा हसरोधं आसप्तौ तृतीयान्ताद्गुधीयम्
 इति परः तेन सदा खिरतरं धनुर्दधातीत्यर्थः केचित्तु हसं र
 ज्जेत्यर्थे स्थाप्यात् रुधेर्णन् तेनान्यकर्षणवृत्तिर्हसस्य गम्यत इत्या
 ऊः खमते हसं रुधेर्द्धि कार्यान्तराद्वाधर्षयतीति ङात् षष् धनु
 र्विशेषणं ॥ ३२ ॥

भवन्तं कार्त्तवीर्योयोहीनसन्धिमचीकरत् । जि
 गाय तस्य हन्तारं स रामः सार्व्वलौकिकः ॥ ३३ ॥

भव । यः कार्त्तवीर्यः कृतवीर्यस्यापत्यं ब्रह्मवाङ्मः भवन्तं ज०म०
 हीनसन्धिमचीकरत् हीनेन दुर्व्वलेन यः सन्धिः तन्भवन्तद्वा
 रितवान् तेन हीनत्वं बलाधिर्व्वित्य कारित इति दुरूपस्यानमु
 क्तम् इन्द्रोऽन्यतरस्यामिति द्विकर्षिता तस्य कार्त्तवीर्यस्य योह
 ना परशुरामः कृतबोणे कर्षणि षष्ठी तेन हि तस्याग्निहोत्रधे
 नुमपहृत्य गहतः परशुरा वाङ्महसम्बन्धम् तस्य हन्तारं
 सरागी जिगाथ जितवान् अथतेर्लिटि घातुञ्कारस्य संखिटोर्जे
 रिति कुलम् सार्व्वलौकिकं सार्व्वलौके विदितं लोकसार्व्वलौकाभ्यां
 ठञ् अनुव्रतिकादिनादुभयपदवृद्धिः सार्व्वलौकिक इति पाठा
 न्तरम् तत्र राम इति बोध्यम् ॥ ३३ ॥

भवेत्यादि । दुरूपस्यानलं स्फुटीकुर्व्वन्नाह यः कार्त्तवीर्योऽर्जुन म०
 नाभवन्तं हीनसन्धिं भग्नसन्धिं अचीकरत् कृतवान् कृतः स्वार्थे

जिः चुर्भोजिर्वा इत्यस्य वोगविभागात् कचिचुरादेरन्यस्माद्
 पि स्वार्थे जिर्वा भवतीति बोध्यं तेन रामोराज्यमकारयदित्या
 दिप्रयोगाः यद्वा हीनजनेन सह सन्धिं सन्धानं मिलनं कारया
 मास यद्गयात् भवता हीनजनोऽप्याश्रितइत्यर्थः घोऽजौजेरिति
 प्रयोज्यकर्तुः कर्माता छतवीरस्यापत्यं कार्त्तवीर्यः गर्गादित्वात्
 षष्ठाः तस्य कार्त्तवीर्यस्य हकारं परशुरामं स रामोजिगाय जे
 गिःसन्धोः सार्व्वलौकिकं सकलक्षत्रियमाग्नेन सर्व्वलोकविदि
 तम् प्रथमान्तपाठे रामविशेषणं तत्र विदितइत्यर्थे ङघेकादिति
 षष्कः षित्तेत्रिरिति सुभगादित्वात् उभयपदे वृद्धिः ॥ ३३ ॥

यमास्यदृश्वरी तस्य ताडका वेत्ति विक्रमं । शूरभ
 न्योरणाञ्चाहं निरस्तः सिंहनर्दिना ॥ ३४ ॥

जंम० यम । तस्य रामस्य विक्रमन्ताडका वेत्ति ज्ञातवती वर्त्तमान
 सामोष्य इति भूते लट् कोट्टी यमास्यदृश्वरी तच्छरताडिता
 यममुखन्दृष्टवती मृतेत्यर्थः दृष्टेः कनिप् वनोरचेति कोत्रेफौ
 अहमपि शूरभन्यः शूरमात्मानभन्यमानः आत्माने खञ्ज
 सिंहनर्दिना रामेण सिंहद्वय नर्दतीति कर्त्तव्युपमान इति षिनिः
 रणाभिरस्ताः वहिष्कृत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

भ० यमासेत्यादि । तस्य रामस्य विक्रमं ताडका वेत्ति जानाति
 अहञ्च वेत्ति सा किंभूता यमास्यदृश्वरी यममुखं दृष्टवती मृतेति
 यावत् त्रासुसिति दृष्टेः कनिप् नचखसाहनइति ईप् रङ्च अहं
 किंभूतः शूरभन्यः आत्मानं शूरं मन्यमानः मन्यात्स्वार्थेइति

खञ्जिष्णात् रत्ने दिवसुतुदेत्यादिना यन् तेन सिंहर्द्दिना र
णात् निरस्तः निराकृतः सिंह इव नर्हतीति मनोवाचीतिवत्
वेत्तीति लोकात्तरस्या ताडका इदानीमपि जानातीत्यभिप्रा
येण वर्त्तमाने की वर्त्तमानसामीप्ये भूतेऽपि कीत्यन्वे रणादिति
द्वैतौ पञ्चमी रणभूमेः सकाशात् वक्षिष्कृत इति वा ॥ ३४ ॥

न त्वं तेनान्वभाविष्ठा नान्वभावि त्वयाऽप्यसौ । अनु
भूतोमया चासौ तेन चान्वभविष्यच्चं ॥ ३५ ॥

नत्वमित्यादि । तेन रामेण लज्जान्वभाविष्ठाः लज्जनेन नानु ज०म०
भूतः कर्मणि लुङ् घासि स्थसिजित्यादिना चिष्वदिट् टुलं नान्व
भावि त्वयाऽप्यसौ नानुभूतः येनैवमुच्यते अत्र चिष्भावकर्मणो
रिति चिष् अनुभूतोमया चासौ चञ्चब्दः पुनरित्यर्थे मया पुनर
धावनुभूतः न शक्योजेतुमिति तेन रामेण चान्वभविष्यहमनु
भूतोऽहम् तेन सह योद्धुमच्चम इति अत्र चिष्वङ्भावो न कृतः
किन्तु लुङि उत्तमपुरुषैकवचने बलादिसक्षण इट् तेन दृश्यभा
वात् गुण एवेति ॥ ३५ ॥

नत्वमित्यादि । तद्वचने कोयहः मत्प्रसिद्धौ सद्गुरोभविष्य भ०
ति इत्याशङ्क्यायामिदमुत्तरं तेन रामेण त्वं न अन्वभाविष्ठा
न अनुभूतः कथं तत्तोऽस्य भयं स्यात् अनुपूर्वोभूभातः सक
र्मकः कर्मणि घास् हनयहृष्टश्चइति पक्षे मिष् लयापि असौ
रामो न अन्वभावि न अनुभूतः तेन तत्रावज्ञा न युक्ता कर्मणि
टौ तन् असौ मया अनुभूतः तवापि तत्त्वज्ञोऽहमिति मद्वचनं

वृद्धायेति भावः तेनाप्यहमन्वभविषि अनुभूतः तेन मद्रमनं व्यर्थं
पराजितस्य मम दर्शनेन तस्यावज्ञाप्रसङ्गात् कर्मणि टी इष्
मिषोरभावपक्षे इम् ॥ ३५ ॥

अथ्यङ् ब्रह्मभृता रामोन्यञ्चसं प्राप्य मदिधाः । सक
न्याशुल्कमभनङ्गिचिचायां मखे धनुः ॥ ३६ ॥

ज०म० अथ्यङ् । ब्रह्मभृतामध्ये रामोऽथ्यङ् अधिकः अथ्यञ्चेत्या
धिक्ये वर्त्तत इति चत्विगित्यादिना किन् तस्मिन् लुप्ते अनुनासि
कलोपे उगिदचामिति नुम् तस्यानुस्वारपरसवर्षत्वे कृते च हल्
च्चादिसंयोगान्तलोपो नकारस्य किन्प्रत्ययस्यकुरिति कुत्वेन
ङकारः तन्नादृशमप्य मदिधा न्यञ्चो हीनाः निश्च्योऽत्राधा
भावे वर्त्तते न्यञ्च इति पूर्ववत् किन् अनुनासिकलोपः नुम् हलो
पोनासि अहल्तात् कुलञ्च नास्ति अपदसंज्ञतात् योमिचिचा
याअहद्गुरभनक् भगवान् सोऽस्मादपि कारणात् ब्रह्मभृताम
थ्यङ् भञ्जेर्लङ् आत्रलोपः हल्च्चादिलोपः कुलञ्च कन्याशु
ल्कङ् न्यामूञ्जन्तद्धि यो रौद्रन्नुरोपितगुणङ्गरोति तस्यै
कन्या दीयत इति मूलीकृत्य स्थापितम् ॥ ३६ ॥

म० अथ्यङ् इति । ब्रह्मभृता मध्ये रामोऽथ्यङ् आधिक्येन पूजि
तः कर्मणि क्विप् हसुङ्कलोपोऽथाविति प्राप्तनलोपस्य नेदित्पूजा
र्थाञ्चोरिति प्रतिषेधः विष्प्रत्ययोवा च्छिति अञ्चोः पृथक् पृथ
यात् लुप् प्राक्कङ् लोर्नुः अपेभमनोः खान्तस्य लुप् अथ्यङ् अ
धिचोवा अधिपूर्वोऽञ्चतिराधिक्ये वर्त्तते तं प्राप्य मदिधा मत्प्र

कारकाः पुरुषा न्यञ्चः निग्रहोऽधोभागे न्यञ्चन्ति अधोगच्छन्ती
ति न्यञ्चो होना इत्यर्थः कुत इत्याह सरामोमिथिलायां मखे
यज्ञे धनुरभनक् भगवान् भञ्जेयी रुधादिलात् नण् नषो नखो
यः हसङ्गादिषेरिति दिक्षोपः षक्ति कङ् कन्याशुल्कं कन्या
पणं धनुरारोपे सति कन्या देयेति मूखेन स्थापितं ॥ ३६ ॥

संवित्तः सहयुध्वानौ तच्छक्तिं खरदूषणौ । यज्वा
नश्च समुत्वानौयानगोपीन्मखेषु सः ॥ ३७ ॥

संवि । नाहमेव रामशक्तिमवैमि अपितु खरदूषणावपि सं ज०म०
वित्तः ज्ञातवन्तौ वर्तमानसामीप्यदति भूते खट् सकर्षकत्वात्
समोगमोत्यादिना तद् न भवति तत्राकर्षकादिति वर्तते सह
युध्वानौ सह तेन युद्धवन्तौ सहेचेति युधेः कनिप् यज्जानश्चा
हिताग्रयः समुत्वानः सोमयाजिसहिताः सुयजोऋवनिप् संवि
दन्तीति वचनविपरिणामेन योज्यम् यानगोपीत् अरक्षीत्
मखेषु सरामः षुक्ति रूपनथा मखदुहोराक्षसाः यतो रामश्च
शक्तिं ज्ञातवन्तः ॥ ३७ ॥

संवित्तइत्यादि । न केवलमहमेव वैशि खरदूषणावपि भ०
तस्य शक्तिं संवित्तः ज्ञातवन्तौ ताडका वैत्तीतिवत् की सहयु
ध्वानौ तेन सह युद्धवन्तौ चासुमिति कनिप् यज्जानश्चाहिताग्र
यश्च विदन्ति पूर्वेषु कनिप् वाङ्मत्यास जिः समुत्वानः सुत्वभिः
स्तसौमपानैः सहिताः पूर्वेषु कनिप् स्तस्यतन्पितीति तन् तेषां
ज्ञाने हेतुमाह मखेषु यज्ञेषु सयानगोपीत् अरक्षीत् तेषां यज्ञे

राक्षसहननात् तेऽपि जानन्तीत्यर्थः गुपूरक्षणे वारैदिति आद्यो
ऽभावः पक्षे व्याप्तिः वेमूदिति पक्षे इत् ॥ ३७ ॥

सुखजातः सुरापीतो नृजग्धोमाल्यधारयः । अधि
लङ्गं स्त्रियोदीव्य मारब्धा बलिविश्रहं ॥ ३८ ॥

ज०म० सुख । यतएवन्दरुपस्थानः स तस्मादस्त्रिणा रामेण वियह
मारब्धाः माकार्षीः रभेराङ्पूर्वात् माङ्ङि लुङ् थास् झलोझ
लीति सिञ्ज्लोपः झषस्त्रयोर्धोधः झलाञ्जश्चि किङ्कार्थमि
त्याह अधिलङ्गं लङ्कायामधि विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः स्त्रियोदीव्य
क्रीड लोपि रूपम् दिवःकर्त्तव्येति कर्त्तव्यसंज्ञायां वाम्शसोरि
तीयङ् क्रीडश्चः सुखजातः जातं सुखमस्येति वञ्जक्रीडिः कृता
श्वपामत्वात् यदाह सुरापीतः पीतमदिरः नृजग्धः भुक्तमानुषः
निष्ठायामदोजग्धिः पूर्ववद्भ्रतम् एषु वाहिताग्न्यादिदर्शनात्प
रनिपातः माल्यधारयतीति माल्यधारयः अनुपसर्गात् लिङ्गे
त्यादिना षः ॥ ३८ ॥

भ० सुखेत्यादि । रामोदरुपस्थान एव अतस्तेन बलिना सह
वियहं युद्धं मारब्धाः माकार्षीः आङ् रभेष्टी थास् झषस्त्रा
दिति सिञ्ज्लोपः ङभात्तथोरिति थस्त्र धः अधिलङ्गं लङ्कायामधि
कृत्य स्त्रियोदीव्य स्त्रीभिः क्रीड कारकार्थेऽव्ययीभावः दिवसुतु
देत्यादिना दिवः श्यन् व्यनक्ष्तीति षः हेर्लोपः दिवोधेवेति
करणे द्वितीया क्रीडश्चः सुखं जातमस्य सुरा पीता येन ना मनु
ष्योजग्धोभक्षितोयेन स तथा एषु अग्न्याहितादित्वात् का

न्तस्य परनिपात इति परः स्वमते पूर्वपरनिपातयोर्विवक्षा
धीनत्वं दैक्यंघोऽन्वय इत्युक्तेः जग्धोऽदोयपिचंति जग्धादेशः
मास्थानि धारयतीति साहिसातीति शः ॥ ३८ ॥

तं भीतङ्कारमाक्रुश्य रावणः प्रत्यभाषत । यातया
मं विजितवान् सरामं यदि किन्ततः ॥ ३९ ॥

तंभी । तन्मारीचन्यूर्वी कन्निराकुर्वन् रावणः प्रत्यभाषत प्रत्युक्त ज०म०
वान् खडि रूपम् भीतङ्कारमाक्रुश्य भीतङ्कुला भीतोऽसीति कर्म
प्राक्रोशे हजः खमुञ् यातयामङ्गतवयसं यदि विजितवान् रा
भेदाशरथिः किन्ततः किं तापसः शूरः ॥ ३९ ॥

तमित्यादि । भीतङ्कारं त्वं भीतोऽसीत्युक्त्वा आक्रुश्य तं मारीचं म०
रावणः प्रत्यभाषत प्रत्युक्ते भीतंकारमिति कर्मणश्चाक्रोशे हजो
भाषणार्थे क्त्वा चणम् खिद्वेति परः स्वमते तमाक्रुश्य प्रत्य
भाषत तं किम्भूतं भीतं भययुक्तं पुनः किम्भूतं कारं योरणे दुरुप
स्थाम इत्यादेर्विज्ञापयितारं हकड्विज्ञाने इत्यस्मात् ज्यन्तात्
कभानेऽमीति कर्त्तरि धञ् किम्वा चणमेत्यस्य योगविभागात्
आक्रोशे चणम् मनीषादित्वात् पूर्वपदस्य द्वीकान्तत्वं किं प्रत्य
भाषतेत्याह स राघवोयातयामं वृद्धं रामं जामदग्न्यं विजित
वान् ततः किं नहि वृद्धजवेन शैथ्यं ज्ञायते । यातयामसु
स्मात् परित्यक्तोऽजिह्वतेऽपि चेति विश्वः ॥ ३९ ॥

अघानि ताडका तेन सञ्जाभयविभूषणा । स्त्रीजं
ने यदि तच्छार्धं धिग्लोकं सुद्रमानसं ॥ ४० ॥

ज०म० अघा । तेन रामेण ताडका अघानि व्यापादिता हन्तेः क
र्माणि सुद्र सञ्जा मयं च विभूषणं यस्याः स्त्रीत्वात् शौर्यम् एवं
विधाया अनेन रामेण यदि गर्ह्यमपि हननं स्त्रीजने सार्धं साध
नीयम् हत्यानाहर्त्तरिवेति तृतीया तं धिक् तं लोकं सुद्रमानसं
हीनमानसम् ॥ ४० ॥

म० अघानीत्यादि । सञ्जा मयश्च विभूषणं यस्याः सा ताडका
तेन रामेण अघानि मारिता हन्तेः कर्माणि टी रतनोर्यभिषो
खेर्होषोञ्जितिचेति षत्वं स्त्रीजने तत्कर्म यदि साधनीयं तदा
सुद्रमानसं हीनचित्तं लोकं धिक् धिक्चमयेति द्वी ॥ ४० ॥

अङ्गेचेनर्दिनमसौ शरैर्भीरुमभाययत् । कुत्रह्ययञ्च
के रामो भवन्तं पौरुषं न तत् ॥ ४१ ॥

ज०म० अङ्गे । असौ रामोऽयङ्गवन्तभीरुं शरैरभाययत् भायितवान्
पुगात्मनेपदै न भवतः मयहेतोरभावात् अत्र हि शरैर्भ्यां
अयम् नतु रामात् तत् किमौत्पन्न्युत्पकारः किमसौ पुवादित्वां
इष्टं गेहेनर्दिनङ्गेहएवं नर्दिनं पात्रेयमितादित्वात्सः कुत्रह्ययञ्च
के कुत्सिता ब्रह्माणः कुत्रह्याः कुःपापार्थ इति यः कुमहङ्गोमं
न्यतरस्यामिति समासान्तष्टच् तेषाङ्कुत्सितो यज्ञः तस्मिन्सति

कुत्सायाङ्गन् तेन शूरस्यस्योऽहं रक्षासोम निरस्यः इत्यमुष्कल-
मुक्तम् ॥ ४१ ॥

यद्गदत्यादि । असौ रामः कुत्रह्यमशके यद्भवन्तं शरैरभा म०
ययत् अत्रासयत् तदपि न पौरुषं कश्चमित्याह भीहं भयभीलं
अतएव गेहेनर्द्दिनं स्वशृङ्गव गद्गतीति यथादित्वादिन् पात्रे
समितादित्वात् सेपे समासोविभक्त्यलोपश्चेति परः अभावयदि
ति भियोऽव्यन्तात् घी स्त्रिभ्योर्घाङ्घ्र्ये औ मञ्चेत्यस्य भीर्भीष्
वेत्यस्य च नाच विषयः यतः शरैर्भ्यः एवाच भयं विवक्षितं नतु
प्रयोजकात्कर्तुः कुत्सितोऽब्रह्मा ब्राह्मणः कुत्रह्यः देवाङ्गुणः
कुमहद्भ्यान्नुवेति पक्षे षः तस्य कुत्सितोऽप्यत्र इति निम्नायां विका
रसंघेत्यादिना कः अतएव प्रयोजनाभावात्तत्र समथाः राक्षसा
न गच्छन्ति पुरुषस्य भावः कर्म वेति पूर्वेषु षः ॥ ४१ ॥

चिरकालोषितं जीर्णं कीटनिष्कृषितं धनुः । किं
चित्रं यदि रामेण भयं चत्रियकान्तिके ॥ ४२ ॥

चिरः । यदि रामेण चत्रियकान्तिके कुत्सितचत्रियसमीपे ज०म०
भयन्धनुः किन्तश्चित्रमास्त्र्यं चत्रिया जनकादयः तस्य कुत्साया
ङ्गन् चत्रियकस्थान्तिके दूरान्तिकार्थयोगे षष्ठीसमासं विधाय
पञ्चात्मप्रत्यधिकरणे चेति चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्यश्चेति सप्तमी
किमिति न चित्रमित्याह चिरकालमुषितमिति कासाधनेरि
ति द्वितीयां विधाय अत्यन्तसंयोगेचेति द्वितीयाः जीर्णञ्चि

रकासोषितत्वात् जृष्वयोः हानौ निष्ठा अतर्द्दुहातोः इको हलि
चेति दीर्घः रदाभ्यामिति निष्ठानत्वम् कीटैर्घुणैर्निष्कृषितश्लो
दितं निरःकुष इत्यनुवर्त्तमाने इष्निष्ठायांमितीद् ॥ ४२ ॥

चिरेत्यादि। चत्रियकान्तिके कुत्सितानां चत्रियाणां जन
कादीनां निकटे यदि रामेण धनुर्भङ्गं तदपि किं चित्रं कथं न
चित्रमित्याह चिरकासोषितं चिरकासं व्याप्य स्थितं सदाध्वादि
व्याप्ताविति द्वितीया तथा समासः ततएव जीर्णं जृजरायां हानौ
क्तः अदिरणावितोर् व्यनश्तथीति दीर्घः सूच्याद्योदिति नका
रः कीटैर्घुणैर्निष्कृषितं अन्तःस्थादितं नेमडीत्यादौ निष्कृषवर्ष
नात् इम् षत्वविधानं गवाक्षजालैरभिमिष्यतन्व इत्यत्र व्याख्या

॥ ४२ ॥

वनतापसके वीरौ विपक्षे गलितादरौ। किं चित्रं
यदि सावज्ञौ ममृतुः खरदूषणौ ॥ ४३ ॥

ज०म० वन। वने तापसोवनतापसः कुत्सायां कन् तस्मिन् तापसके
रामे सावज्ञत्वाद्गलितादरौ विपक्षे किमथ करिष्यतीत्यश्रद्धये
व योधितवन्तौ खरदूषणौ यदि ममृतुः मृतौ कोदोषः कि
ञ्चित्रं त्रिपतेर्लुङ्लिङोश्चेति नियमात् लिब्धात्मनेपदन्न भवति
॥ ४३ ॥

म० वनेत्यादि। खरदूषणौ यदि ममृतुः तदापि किञ्चित्रं नैवा
श्चर्यमित्यर्थः तपःशीलस्तापसः वने कुत्सितस्तापसो वनतापसको
रामस्तस्मिन् विपक्षे किमथ करिष्यतीति मत्वा गलितादरौ

वीरावपि शाक्यौ विपचादराभावात् युद्धेऽपि सावहेलौ मृड-
ष्टीकीममिति निबन्धात् नवशःपमे इति जितोऽन्यत्वात् चाः पर
सौपदं ॥ ४३ ॥

त्वच्च भीरुः सुदुर्वुद्धे नित्यञ्च रणकाम्यसि । गुणां
द्यापऋषेऽस्माकं सौषि शत्रून् नः सदा ॥ ४४ ॥

त्वच्च । हे दुर्वुद्धे तन्मनः भीरुश्च भवसि नित्यञ्च रणकाम्यसि ज०म०
आत्मनोऽनिग्रं रणमिच्छसि आत्मोक्तायाङ्गाम्यच् अस्माकञ्च सतो
गुणानपऋषे अपनयसि ऋड् अपनये आदादिकः कित्वात्तड्
शत्रून् नोऽस्माकं सौषि सौतेः उतो वृद्धिर्लुकि हलि ॥ ४४ ॥

त्वञ्चेत्यादि । हे दुर्वुद्धे मारीच त्वं भीरुश्च भवसि रणकाम्यसि
च आत्मनोरणमिच्छसि च लोकाम्यक्स्वेच्छायां भीरोर्युद्धेकाऽ
नुचितैव युद्धे पराजयोऽवश्यं एवमस्माकं गुणां द्यापऋषे शौर्या
दीन् अपनयसि ऋड्लक्षार्थे सदा नोऽस्माकं शत्रून् सौषि दृञ्
सुतौ रपि द्रुस्युतोऽदेभिः ॥ ४४ ॥

शीर्षं च्छेद्यमतोऽहं त्वां करोमि क्षितिवर्द्धनं । कार
यिष्यामि वा ह्यत्यं विजिघृक्षुर्व्यनौकसौ ४५ ॥

शीर्षं । यत एवनिधस्सन्दृष्टः अतोऽहं तामौ द्वितीयाया इत्या ज०म०
दृष्टिमिलक्षणेन तादेशः शीर्षहेयं, शीर्षहेदार्षं शीर्षहेदाद्यत्

चितिवर्द्धनकरोमि शिरश्चिन्ता व्यापादयामीत्यर्थः अथवा कृत्य
 करणोयं विभाषाकृत्येषोरिति क्यप् कारयिष्यामि इ क्रोरिति
 द्विकर्मकता विजिघृक्षुः विग्रहीतुमिच्छुः सनिग्रहगुह्येतीट् प्रति
 षेधः रुद्विदेत्यादिना सनः किल्ले ग्रहिञ्जेत्यादिना सन्नसारणम्
 होठः एकापो वग्नोभप् षटोःकस्त्रि वनौकषौ रामसञ्चणौ वन
 मोकोयुहं ययोः नलोकेति कर्मणि षष्ठाः प्रतिषेधः॥ ४५ ॥

भ० शीर्षेत्यादि । अतः कारणात् असद्गुणपङ्कवात् शत्रुस्तव
 नाच्च शीर्षेच्छेद्यं शीर्षेच्छेदाहं त्वां चितिवर्द्धनं मृतं करोमि शिर
 श्चिन्ता मारयामीत्यर्थः शीर्षेच्छेदमर्हतीत्यर्थे ढधेकादिति यः
 किम्वा द्विदोष्यण् शीर्षेच्छेद्यः शीर्षेच्छेद्यं यस्येति वा विग्रहः अथवा
 कृत्यं कार्यं त्वां कारयिष्यामि यदि जीवनेकास्ति तदा मत्कृत्यं
 कुर्वितिभावः कृत्यषमृजंति पचे क्यप् घोऽज्रौजेरिति प्रयोञ्च
 कर्तुः पचे कर्मत्वं वनमेव ओकोययोस्तौ रामसञ्चणौ विग्रहीतुं
 बोधयितुं अभिभवितुं वा इच्छुरहं ग्रहेः सन् नेमुगुह्यह इति
 इमन्निषेधः ग्रहस्यपप्रच्छांजिः ॥ ४५ ॥

तमुद्यतनिशातासिं प्रत्यवाच जिजीविषुः । मारी
 चोऽनुनयंस्त्रासाद्भ्यमित्यो भवामि ते ॥ ४६ ॥

ज०भ० तमु । तं रावणं एवमुक्तवक्तं निशात इति शाङ्कोरन्यतरस्यामि
 तीलाभावपक्षे रूपं उद्यतः उत्थापितः निशातस्त्रीष्योऽसिर्थेन
 तस्मारीचस्त्रासात् प्रत्यवाच वचनमुक्तवान् अभ्यमित्योभवामि

ते अभिचखाभिमुखमभ्यमिचमाभिमुख्येऽव्ययीभावः अभ्यमिच
मलङ्गामीत्यस्मिन्नर्थे अभ्यमिचाच्छेति चकाराद्यत्खौचेति यत्
त्वदमिचामिमुखङ्गामीत्यर्थः अनुनयन् अनुकूलयन् किमर्थं
जिजीविषुः जीवितुमिदुः ॥ ४६ ॥

तमित्यादि । मारीचोजिजीविषुर्जीवितुमिदुः सन् चासात् भ०
अनुनयन् तं रावणं प्रत्युवाच चासहेतुमाह उद्यत उत्थापितो
निशातस्त्रीक्ष्णोऽसिधेन तं निशातेति ह्यगोर्वेति श्यतेः पचे न ङिः
किं प्रत्युवाचेत्याह अहं तेतव अभ्यमित्यः शत्रुभिमुखगामी भवामि
अभिचस्य अभिमुखं अभ्यमिचं आभिमुख्येऽव्ययीभावः अभ्यमिच
प्रब्दादिदं गच्छतीत्यर्थे विकारसंघेति यः ॥ ४६ ॥

हरामि रामसौमित्रो मृगोभूत्वा मृगद्युवौ । उद्यो
गमभ्यमित्रीणो यथेष्टं त्वञ्च सन्तनु ॥ ४७ ॥

हरा । अहमृगोभूत्वा रामसौमित्रो हरामि देवान्तरम्ना ज०भ०
पयामि आखेटकाभिरतत्वात् यदाह मृगद्युवौ मृगैर्दीव्यत
इति किप् ष्छाःशूडनुनासिके चेति चकारात् कौ च ऊट् यणा
देशः अवङ् मृगद्युताविति पाठान्तरम् तच्च युअभिगमने मृ
गान् द्यौति अभिगच्छतीति किप् लङ् यथेष्टं यथारुचि तमु
द्योगं सन्तनु विस्वारदुर्भित्यर्थः तनोतर्षोऽटि उत्तयेति हेर्लक्
अभ्यमित्रीणः अभिचामिमुखमलङ्गामी अभ्यमिचाच्छेति चका
राद्यत्खौचेति खः ॥ ४७ ॥

भ० हरेत्यादि । उषार्थं दर्शयन्नाह अहं मृगोभूत्वा रामसौ
 मित्री हरामि अन्यत्र नयामि यत्तस्यै मृगद्युवौ मृगधारयिकौ
 मृगैर्दीव्यत इति किपि ह्योःशूटाविति वस्योऽर् धोरिधुवपि मृग
 द्युताविति पाठे द्युलभिसर्पणे इत्यस्मात् किपि स्वस्यतन्पितीति
 तन् मृगाभिगामिनावित्यर्थः ततस्त्वमपि अभ्यमित्रीषोऽथयेष्ट
 मुद्योगं सन्तनु तनदुर्ज्विस्तारे हेर्लोपोऽस्योभोश्चेति हि लोपः
 अभ्यमित्रीष इति अभ्यमित्यवत् ॥ ४७ ॥

ततश्चित्रीयमाणोऽसौ हेमरत्नमयोमृगः । यथा
 मुखीनः सीतायाः पुष्पुवे वज्र लोभयन् ॥ ४८ ॥

ज०भ० ततः । उक्तानन्तरमसौ मारीचो मायामृगीभूतः सन् हेम
 रत्नमयः रत्नञ्च हेमचेति विगृह्य मयश्चैतयोर्भाषायामिति वि
 कारे मयट् निर्मूलत्वात् सीताया अयतो यथामुखीनः प्रति
 विम्बाअथ इव भूत्वा पुष्पुवे भ्रमतिस्व इवद्वन्द्वलोपोद्गृह्यः यथा
 मुखन्दर्शनमिति यथामुखसमुखस्य दर्शनः स्वः वज्र लोभयन्
 सुष्ठु स्पृष्टान्नयन् यतश्चित्रीयमाणः आश्चर्य्यभवन् हेमरत्न
 मयत्वात् नमोवरिवदृत्यादिना क्यच् चिचरुन्नाश्चर्य्ये ऊकार
 स्मात्प्रनेपदार्थत्वात् प्राणच् अवधवक्तव्यं सिद्धं समुदायस्य भव
 तीति ॥ ४८ ॥

भ० ततश्चित्रीयमाणोऽसौ मारीचो मायया हेम
 रत्नमयोमृगः सन् सीतायायथामुखीवोऽपगतः स्नाथी भूत्वा वज्र

सोमयन् चक्षुःसृष्टा जनयन् पुंसुवे भ्रमतिष्ठा जुङ्गतौ ङी चित्रं
 करोतीति चिचोयमाणः चित्रङ्भास्यर्थे कपडादित्वात् षः
 ङित्वादात्मनेपदं हेम रत्नञ्च प्रस्तुतं यचेति प्रस्तुतार्थे मयट्
 नाङ्गत्वात् विकारइत्येके मुखस्य सदृशं यथामुखं दर्पणादिस्य
 प्रतिविम्बमुच्यते सादृशेऽव्ययीभावः मृगस्य रत्नमयत्वेन स्वच्छ
 तथा यथा मुखं दृश्यतेऽचेति विकारसंघेत्यादिना तदत्र दृश्यते
 इत्यर्थे ईनःवस्तुतस्तु उपचारात् यथामुखीनशब्देऽभिमुखमात्रेऽ
 पि वर्तते सीताभिमुखोभूत्वेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

तेनादुद्युषयद्रामं मृगेण मृगलोचना । मैथिली
 विपुलोरस्कं प्रावुवूर्षुर्मृगाजिनं ॥ ४९ ॥

तेना । तेन मृगेण मैथिली सीता राममदुद्युषयत् क्रीडितु ज०म०
 मिहन्तम्ययुक्तवती गृह्णातामयमिति इवन्तस्य दिविः घनीवन्तेत्या
 दिना यदा नेट् तदा च्छोःश्रूट् द्विर्बचनम् तस्मात्सननण्य
 नात् सङ्घि रूपम् मृगलोचना मृगस्य लोचने इव लोचने
 यस्याः मध्यपदलोपी षः विपुलोरस्कं विस्तीर्णवक्षस्यलमुरःप्र
 भृतिःयः कप् किमर्थमदुद्युषयत् मृगाजिनमृगचर्म प्रावुवूर्षुः प्राव
 रितुमिच्छुः प्राङ्पूर्वस्य वृङ् इट्सनिवेत्यनिट्पक्षे अङ्गनगमां
 घनीति दीर्घः उदोऽप्यपूर्वस्येत्युत्वम् रपरत्वं वीरुपधायादीर्घ
 इकः द्विर्बचनम् इण्कोरिति षत्वम् रेफस्यैण्यहणेन यद्वणाद्
 न्योऽपि वकार औष्ण्यहणेन गृह्णाते ॥ ४९ ॥

भ० तेनेत्यादि। मैथिली मृगाजिनं मृगस्य चर्मं प्रावुवूर्धुः प्रा
 वरीतुं परिधातुमिच्छुः सती तेन मृगेण रामं अदुद्युषयत् क्रीडि
 तुमिच्छामकारयत् दिवेः सन् भस्जत्रिस्रघर्षुभरदरिद्रेत्यादि
 ना पचेऽनिम् षूर्नाजिमीति गुणाभावे ह्यःऽभूटाविति वस्य जलं
 ततोदितं जिःप्रेरणे दिवेरकर्मकत्वात् घोत्रैर्जेरिति प्रथोच्चक
 र्तुः कर्मलं सा कीदृशी मृगस्येव लोचने यस्याः सा तथा
 रामं कीदृशं विपुलं प्रकीर्षमुरोवचःस्वस्रं यस्य तं उरःप्रभृ
 तितः कोवड्भ्रीहाविति परः स्वमते स्वार्थे कः प्रावुवूर्धुरिति वृज
 वरणे सन् घोऽञ्चनिङ्गमां स्याद्यृदुदुरिति पचेऽनिम् दन्धोऽह्य
 स्यायोऽह्यकार्यत्वात् अदिरणावूर्लोऽह्यादिति उर् व्यनक्तथी
 ति घः ॥ ४६ ॥

योगक्षेमकरं कृत्वा सीताया लक्षणं ततः । मृग
 स्थानुपदी रामो जगाम गजविक्रमः ॥ ५० ॥

ज०म० योग। ततोदुद्युषानन्तरं रामोजगाम योगक्षेमौ शरीर
 स्थितिपालने करोतीति ह्यजेहेलित्यादिना हेतौ टः यदृष्यता
 तदन्तविधेरभावात् क्षेमप्रियमद्रेण्चेत्यण्स्त्वौ न भवतः सो
 तायाः स्थितिपालनहेतुभूतं लक्षणं कृत्वा रामः मृगस्थानुपदी
 अन्वेष्टा अनुपद्यन्वेष्टेति निपातनात्साधुः गजविक्रमः गजगमन
 मिवं गमनं यस्येत्यर्थः ॥ ५० ॥

भ० योगेत्यादि। ततोऽनन्तरं लक्षणं जानन्त्या योगक्षेमकरं

कृत्वा गजविक्रमो हस्तिपराक्रमो हस्तिगमनतुल्यगमनोवा रामो
 मृगस्थानुपदी सन् जगाम फलपुष्पादेरलम्बस्य साधनं योगं
 शरीरादेरलम्बस्य पालनं चेगः तौ करोतीति स्रक्वृष्टः अनुपदं
 यातीति वाङ्मत्यात् इन् अनुपदमनुगमनं विद्यतेऽस्येति नैका
 ऋदिति इन् श्रन्वेष्ट्यनुपदादिनिति परसूत्रं ॥ ५० ॥

स्थायं स्थायं क्वचिद्यान्तं क्रान्त्वा क्रान्त्वा स्थितं क्वचित् ।
 वीचमाणोमृगं रामश्चित्रवृत्तिं विसिन्धिये ॥ ५१ ॥

स्थायम् । मृगश्चित्रवृत्तिमद्भुतशरीरचेष्टं वीचमाणोरामो ज०म०
 विसिन्धिये विस्रितः शिङ्गेडित्वादात्मनेपदं षोपदेशत्वाच्चाभा
 ये णः परस्य सस्य षः चित्रवृत्तितां दर्शयन्नाह स्थायं स्थायं स्थित्वा
 स्थित्वा क्वचित्प्रदेशे यान्तं क्रान्त्वा क्रान्त्वा क्वचित्प्रदेशे उत्सृत्यो
 त्सृत्य स्थितम् आभीक्ष्णे षमुति त्वाच्छ्लेषमुलौ दिव्चनश्च
 ॥ ५१ ॥

स्थायमित्यादि । मृगं वीचमाणो रामो विसिन्धिये विस्रितः भ०
 शिङ्गेडित्वा रूपं षोपदेशत्वात् खेरितात् षत्वं श्रुध्वोरितीयः विस्रिये
 हेतुमाह चित्रवृत्तिं आश्चर्य्यचेष्टं चित्रवृत्तित्वं दर्शयति स्थित्वा
 स्थित्वा क्वचित् गच्छन्तं चण्त्वाभीक्ष्णेपूर्वकाले इति चणम् आ
 भीक्ष्णे दिवं लोकतः सिद्धमिति स्मारं स्मारं नमसीत्युदाहरणेन
 स्थापितं क्वचित् क्रान्त्वा क्रान्त्वा उत्सृत्य उत्सृत्य स्थितं क्रमोर्घो
 वेति पञ्चे दीर्घः ॥ ५१ ॥

चिरं क्लिशित्वा मर्माविद्रामोविलुभित्सर्वं । शब्दा
यमानमव्याप्सीत् भयदं क्षणदाचरं ॥ ५२ ॥

अ०म० चिरम् । रामः क्षणदाचरकारीचमव्याप्सीत् विद्धवान् व्यधे
र्लुङि हलन्तलुचणाट्टद्धिः मर्माविद्रामः मर्माणि विध्यतीति क्विप्
नहिवृतीत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वं चिरं क्लिशित्वा महान्तङ्का
लमायस्य अत्यन्तसंयोगे द्वितीया क्लिप्तः क्लानिष्ठयोरिति विक
ल्पेनेट् तत्र रलोव्युपधादिति कित्तविकल्पे मृडमृदेत्यादिना
कित्तं विलुभित्सर्वं व्याकुलितगमनं लुभोविमोहन इतीट् विमो
हनं व्याकुलीकरणम् शब्दायमानं शब्दकुर्वाणं शब्दवैरेति
क्वड्भयदक्लिप्ताचरं शब्दविशेषणं वा ॥ ५२ ॥

अ० चिरमित्यादि । रामश्चिरकालं क्लिशित्वा आनोभूत्वा
मयदायकं क्षणदाचरं तं राक्षसं अव्याप्सीत् व्यधौताडे टी
पूक्लिशुदितइम् इति क्लिप्तेः पछे इम् मेमचुधेत्यादौ क्लिप्तवर्ज्यं
नात् न गुणः मर्माणि विध्यतीति क्विप् जिः वीरुहोघङ्क्वाविति
दीर्घनिर्देशात् क्वचित् क्विन्ते पूर्वपददीर्घत्वं स्यादिति सूचितं
आङ्पूर्वस्य रूपं वा मर्मावित् मर्माज्ञोवा वेत्तेरूपं विलुभित्सर्वं
मर्माताडनात् व्याकुलगतं लुभश्चविमोहने विमोहनं व्याकुलीक
रणं चुधवसपूजेत्यादिना इम् शब्दायमानं शब्दं कुर्वाणं शब्द
सुखकष्टादेरिति क्वः भयदमिति मृगस्य शब्दक्रियाया वा विशे
षणं ॥ ५२ ॥

श्रुत्वा विस्फूर्जयुप्रस्थं निनादं परिदेविनी । मत्वा
कष्टश्रितं रामं सौमित्रिं गन्तुमैजिहत् ॥ ५३ ॥

श्रुत्वा । विस्फूर्ज्युप्रस्थं वज्रनिर्घोषतुच्छं दुश्शोस्फूर्जावज्रनिर्घोषे ख०न०
द्वितीऽथुच् निनादं शब्दं नौगदनदेति विकल्पनात् पक्षे घञ् श्रुत्वा
मैघिली कष्टश्रितं कष्टप्राप्तं रामं द्वितीयाश्रितेत्यादिना सः
मत्वा बुद्धा कष्टप्राप्तेन रामेण मृतमिति परिदेविनी परिदेवन
भ्रांला शङ्कमाना सम्पृषानुरुधेत्यादिना घिनुषी सौमित्रिङ्ग
न्तुमैजिहत् ईंशाङ्कारितवती ईंहेर्ष्यनात् लुङि दिर्ब्वचनेषीति
त्यानिवङ्गावादजादेर्द्वितीयस्येति हिशब्दस्य दिर्ब्वचनम् अभ्यास
कार्यञ्च ॥ ५३ ॥

श्रुत्वेत्यादि । विस्फूर्ज्युप्रस्थं वज्रनिर्घोषतुच्छं निनादं श्रुत्वा भ०
कष्टश्रितं कष्टं प्राप्तं रामं मत्वा परिदेविनी परिदेवनभ्रीला
अर्थात् सीता सौमित्रिं गन्तुं ऐजिहत् चेष्टामुकारयत् ईंशङ्के
ष्टायां जिःप्रेरणे अङ्कि हेर्द्विलं द्वास्फूर्जावज्रनिर्घोषे दीर्घवानि
त्येके द्वितीऽथुर्भावे ॥ ५३ ॥

एष प्रावृषिजाभोदनादी भ्राता विरैति ते । ज्ञा
तेयं कुरु सौमित्रे भयान्नायस्व राघवं ॥ ५४ ॥

ए५ । एष ते भ्राता रैति उतोऽट्टिरित्यौकारः प्रावृषि ज०न०
जातः प्रावृषिजः सप्तम्याञ्जनर्दः प्रावृडित्यादिना सप्तम्या अलुक्
सषाभोदस्येति विशेषणमिति सः तदन्नदतीति कर्त्तर्युपमाने
षिनिः तस्मात्सौमित्रे ज्ञातेयं ज्ञातिभावन्तत्कर्षं वा कुरु कपिञ्चा
त्योर्दक् तेन भयान्नायस्व राघवम् ॥ ५४ ॥

- म० एष इत्यादि । हे सौमित्रे एष ते तव भ्राता विरौति ब्रह्मा
 यते हलध्वनौ रपिङ्गुस्युतोऽदेभिः प्रावृषि वर्षाकाले जातः प्रावृ
 षिजः हनजनादिति उः सरसिजमित्युदाहरता कश्चित् समाधे
 विभक्तोरुमिति सूचितं अभोददातीति अभोदः पूर्ववत् उः
 प्रावृषिजश्चासौ अभोदोमेघस्येति स इव नदतीति यहादित्वा
 षिन्त्वं ज्ञातेयं ज्ञातिकर्म कुरु किन्दित्याह भयाद्राघवं चाय
 स विकारसंघेत्यादिना कर्मस्थे ज्ञातेः षोः ॥ ५४ ॥

रामसंघुषितं नैतन्मृगस्यैव विवञ्चिषोः । रामस्य
 नितसङ्गाशः खान इत्यवदत्स तां ॥ ५५ ॥

- ज० म० राम । रामसंघुषितं रामशब्दितमेतन्न भवति घुषिरवि
 ष्ट्यर्थः तस्य निष्ठायां ह्यमलरेत्यादिना विकल्पेनेद् मृगस्य
 विवञ्चिषोः हलयितुमिकोः वञ्चुगतौ भौवादिकः तस्थानेकार्थ
 खात् प्रलम्बनइति चौरादिकस्याप्यन्तस्य वा प्रयोगः येषामनि
 त्यस्यन्ताद्युरादयइति दर्शनं तेषां मतेनात्रापि सिध्यति एष
 खानोध्वानः खनहसोर्वेतिपञ्चे घञ् कोट्टशः रामस्यनितसङ्गा
 शः रामशब्दानुकारीति तां सीतां एवमवदत् उक्तवान् सल
 षणः ॥ ५५ ॥

- म० रामेत्यादि । सलक्षणज्ञा सीता इत्यवदत् किन्दित्याह
 एतन्न रामसंघुषितं घुषरवे विवञ्चिषोर्भञ्जयितुं हलयितुमिको
 मृगस्यैव एष खानः शब्दः रामस्यनितस्यः वञ्चकञ् वञ्चने
 कित्वात् चौरादिकः वञ्चनं प्रलम्बनं चुर्योजिर्वेति ज्यभावपञ्चे

रूपमिदं केचित्तु वक्ष्यगत्या चौरादिकोधातो रनेकार्यत्वात् प्रस
 भनेऽपि वर्त्तत इत्याहुः खनशब्देभावे क्तं स्तनिमं घञि खानः
 ॥ ५५ ॥

आप्यानस्कन्धकण्ठांसं रुषितं सच्चित्तुं रूपे । प्रोर्णु
 वन्तं दिशोवाणैः काकुत्स्थं भीरु कः क्षमः ॥ ५६ ॥

आप्या । षैरुवृद्धौ अस्मादाहुपूर्व्वत्संयोगादेरातोधातो ज०म०
 र्यस्यत इति निष्ठातोः । आप्यायीवृद्धावित्यस्य वा रूपम्
 ओदितस्येति निष्ठानलं पीभावस्तु आहुःपूर्व्वस्य लन्धुधोरिति वच
 नात् इह न भवति आप्यानस्कन्ध इति आप्यानं खूलं स्कन्ध
 कण्ठांसं यस्य काकुत्स्थस्य वाङ्गिरेऽस्यः तस्य पश्चिमीभागः
 स्कन्धः तं रुषितं क्रुद्धं रूपे संग्रामे सच्चित्तुं हे भीरु कातरे कः क्षमः
 शक्तः अपि तु न कोऽपीत्यर्थः क्षमेः शक्तौत्यर्थत्वात् तदुपपदे शक
 धृषेत्यादिना तुमुन् तीषसहेत्यादिना वेट् ककुत्स्थस्यापत्यं का
 कुत्स्थः शिवादिभ्योऽष् कस्मान्न क्षम इत्याह प्रोर्णुवन्तन्दिशोवाणैः
 यतः सर्वा दिशः वाणैः ह्यहयन्तं जर्णेतिः शतरि उवङ् क्षमत
 इति क्षमः पचाद्यच् ॥ ५६ ॥

आप्यानेत्यादि । हे भीरु कातरस्यभावे रूपे रुषितं क्रुध्यन्तं का म०
 कुत्स्थं रामं सच्चित्तुं अभिभवितुं कः क्षमः शक्तः न कोऽपीत्यर्थः
 केनसहसुभ इत्यादिना उभयत्र पचे इम् क्षमेः पचादित्वाद् न
 ककुत्स्थस्यापत्यं इति शिवादित्वात् ष्यः आप्यानं खूलं स्कन्धक
 ण्ठांसं यस्य तं आप्यायीरु वृद्धौ आदिनात् सन्वाधीदिति क्तस्य
 नकारः योर्लोपो हस्यथे इति वसोपः आहुःऽन्धुधोरिति निय

मात् न प्यादेवः पौष्टुद्रावित्यस्य रूपं वा असोमजग्निरः वापे
दिग्गः प्रोर्षुवन्तं आच्छादयन्तं ॥ ५६ ॥

देहं विभ्रक्षुरस्त्राग्नौ मृगः प्राणैर्दिदेविषन् । ज्याघु
ष्टकठिनाङ्गुष्ठं राममायान्मुमूर्षया ॥ ५७ ॥

ज०म० देहम् । एष मृगोराममायात् आगतवान् यातेर्लङ्ङि रूपम्
किमर्थं देहं शरीरं अस्त्राग्नौ अस्त्रे अग्नाविव विभ्रक्षुः अष्टुमिक्षुः
अस्त्रेः सनीवन्तर्द्धेत्यनेडभावपक्षे स्त्रोःसंयोगाद्योरित्यनेन सस्त्रो
पे षत्वकुत्वयोश्च रूपम् प्राणैर्दिदेविषन् क्रीडितुमिच्छन् दिवः
कर्म चेति चकारात् कारणसंज्ञा सनीवन्तेतीट् पक्षे रूपम् ज्याघा
गुणेन घुष्टौ निघृष्टौ ततएव कठिनौ अङ्गुष्ठौ सव्यापंसव्यकर्षणा
द्यस्य घुषिरविशब्दनइति निष्ठायामनिट् मुमूर्षयः मर्तमिच्छया
मृङ्ः सनि उदोष्पपूर्वसेत्युत्वम् अः प्रत्ययात् ॥ ५७ ॥

भ० देहमित्यादि । एष मृगोमुमूर्षया मर्त्तुमिच्छया राममा
यात् आगच्छत् याप्रापणे घी मृङ्ः सनि र्धोऽञ्जनिङ्गमामिति
दीर्घे ष्दिरेणाविति उर् रामस्य अस्त्रमग्निरिव तत्र स्वदेहं
अष्टुमिक्षुः अस्त्रः सनि अस्त्रमिच्छुयूर्धुभरइति इमोऽभावपक्षे
स्यादेः सोस्त्रोपः अस्त्राजिति षङ् षढोःकःसे प्राणैर्दिदेविषन्
क्रीडितुमिच्छन् इवन्तत्वात् पूर्वेण पक्षे इम् ज्याघुष्टोधनुर्गुण
निष्पिष्टः कठिनाङ्गुष्ठोयस्य तं रामं घुषश्ब्दे घुभवाडेत्यादिना
निपातः निपातात् निष्पेषणार्थोऽपि गम्यते गुणनिष्पेषेऽङ्गुष्ठका
ठिन्यं युक्तं निपातोऽपि ब्रह्मार्थं एव इति चेत् ज्याघा घुष्टः ब्रह्मितः
सुप्रसिद्धः कठिनाङ्गुष्ठोयस्येति ॥ ५७ ॥

शत्रून् भीषयमाणं तं रामं विस्मापयेत कः । मास्र
भैषीस्त्वयाद्यैव हतार्थोद्गच्छते पतिः ॥ ५८ ॥

शत्रून् । तं रामं शत्रून् भीषयमाणभीतान् कुर्वाणं भियोहे ज०म०
तुभये षुक् भीस्त्वोर्हेतुभयदति तद् विस्मापयेत कः क्षुभितचित्त
कुर्यात् नैवेत्यर्थः नित्यं स्रयतेरिति णावात्वम् अतीत्यादिना
पुक् निमन्त्रणे नियोगे वा लिङ् पूर्वत्रदात्मनेपदं तस्मान्मास्र
भैषीः माभूर्भीता स्त्रोत्तरं लङ्चेति चकारात् लुङ् सिचि
दङ्ङिः त्वया अद्यैव हतार्थः पूर्णमनोरथः पतिर्द्रच्छते दृशेः कर्म
णि लृट् ॥ ५८ ॥

शत्रून् नित्यादि । शत्रून् भीषयमाणं भीतान् कुर्वाणं रामं को भ०
विस्मापयेत क्षुभितहृदयं कुर्यात् न कोऽपोत्यर्थः स्त्रिभ्योर्घाङ्घ्र्यं
मञ्चेति स्त्रिधातेरिकार आ मञ्च भीर्भीष्वेति भियः पक्षे भीषा
देशः तस्मात् त्वं मा भैषीः भयं न कुरु मास्त्रेनघोव्याविति टी
प्रजवदेति त्रिः मायोगे अमागमाभावः त्वया अद्यैव हतार्थः
हतकृत्यः पतिर्द्रच्छते दृशः कर्मणि ती वद्रेऽकिञ्चिदिति रेफः
॥ ५८ ॥

यायास्त्वमिति कामोमे गन्तुमुत्सहसे न च । इच्छुः
कामयितुं त्वं मामित्यसौ जगदे तथा ॥ ५९ ॥

याया । तदन्वेषणाय यायास्त्वमिति कामोऽभिलाषः काम ज०म०
प्रवेदने कश्चिति इत्यकश्चित्युपपदे लिङ् न च गन्तुमुत्सहसे प्रक

धृषेति तुमुन् तस्मान्मनसाह्वामयितुमिहः एषंश्रीसः समान
कर्तृकेषु तुमुन् विन्दुरिहुरिति निपातनात्साधुः इत्येवमसौ च
अथो जगदे गदितस्तथा सीतथा ॥ ५८ ॥

भ० याथा इत्यादि। त्वं रामान्वेषणाय याथा इति मे मम
कामोऽभिलाषः कामोन्नेऽकषितीति खी न्तु गन्तुं उत्सहसे
तस्मान्त्वं मां कामयितुं इच्छुः इच्छतीति इच्छुः विन्दिदू इति
निपातः कमच्छतो गुपूधूपेति कर्मेर्जिङ् इत्यसौ लक्ष्यस्तथा
सीतथा जगदे कर्माणि ढी ॥ ५८ ॥

मृषोद्यं प्रवदन्तीं तां सत्यवद्योरघूत्तमः। निर
गात् शत्रुहस्तं त्वं यास्यसीति शङ्कन् वशी ॥ ६० ॥

ज०म० मृषो। माह्वामयितुमिहुरित्येतन्मृषोद्यम् मृषावादं राज
सूयेत्यादिना भावे क्वप् यजादित्वात्सम्भारणं प्रवदन्तीं तां सी
तां रघूत्तमो लक्ष्मणः शपन् शत्रुहस्तं त्वं यास्यसीति प्रापय्यहन्
भौवादिकोऽत्र शपिर्न देवादिकः निरगात् निर्गतः तस्मादुटजा
दित्यर्थात् कथं मृषोद्यमित्याह वशी वश्रणं वश्रः इन्द्रियसंघ
मनं वश्रिरेषोऽपसंख्यानमित्यप् सद्यस्त्रासि सवशो जितेन्द्रियः
अतएव सत्यवद्यः श्रवितर्थावादी शत्रुहस्तं यास्यसीति सत्यं वद
तीति कृत्यस्युटोवडसमिति कर्त्तरि यत् वदःसुपि क्वप्चेति चका
राद्यत् भावे वा यत् विधायाच् अर्त्तआदित्वात् ॥ ६० ॥

भ० मृषोद्यमित्यादि। त्वं शत्रुहस्तं यास्यसीति तां सीतां शपन्
प्रापं प्रयच्छन् रघूत्तमो लक्ष्मणो निरगात् निर्गतः इष्टगौ

गाथां भूखेति सेर्लुक् इच्छुः कामयितुं मामिति मृषोद्यं मिथ्या
 वादं प्रवदन्तीं मृषोपपदं वदेनित्यं क्वप् सेर्वदः क्वप्यावित्य न
 न्तरं मृषोद्यं नित्यमित्युक्तं ग्रहस्वपाद्योरिति जिः सत्यं वदतीति
 कृद्धोः कभावदत्युक्तेः कर्त्तरि यः सत्यवद्यः सेर्वदः क्वप्याविति
 भावे ये सत्यं वद्यं विद्यते अखेति अर्भन्नादित्वाद्वा सत्यं वद्यं
 अखेति वङ्ग्रीहिर्वा यदा वदनं वत् वदस्यैर्व्ये क्विप् विकारसंघे
 त्यादिना तत्र साधावर्थे यः सत्यस्य करणे साधुरित्यर्थः वप्नी
 जितेन्द्रियः वप्नदन्द्रियसंयमः सोऽस्यासीति नैकाजादिति इन्
 अतएव सत्यवद्यः ॥ ६० ॥

कुलकं ।

गते तस्मिन् जलशुचिः शुद्धदशावणः शिखी । जंज
 पूकोऽक्षमालावान् धारयो मृदलावुनः ॥ ६१ ॥

गते । तस्मिन् लक्षणे गते सति रावणः सीतामूच इति वक्ष्य
 माणेन सम्बन्धः कीदृशः जलशुचिः स्नातइत्यर्थः शुद्धइन् निर्ध
 लदशनः शुद्धा दन्ता यस्य अगान्तेत्यादिना दन्तस्य दचादेशः
 शिखी अस्यासीति शिखी परित्राजकः ग्रीष्मादिष्वादिभिः अञ्ज
 पूकः पापात्रयत्वात् गर्हितञ्जपतीति लुपसदेति यङ् अपजभे
 त्यभ्यासस्य नुक् यजजपदत्रां यङ् इत्युक्ः अक्षमालावान् अक्ष
 लुचयुक्तः संसर्गे मत्सुप् धारयतीति धारयः अनुपसर्गादिति
 शः कस्य मृदलावुनः नजिसंमेर्नसोपस्येत्यौषादिकजकारे प्र
 त्यये असावूः तस्य विकारः फलमिति श्रीरज्जुतस्य फले लुक्

ज०म०

नपुं षक इच्छत्वम् मृत्पूर्णमलावु इति मध्यपदस्योपी षः क्षप्रयोगे
कर्मणि षष्ठी दकोषिविभक्ताविति तुम् ॥ ६१ ॥

भ० गतेइत्यादि । तस्मिन् सञ्ज्ञाणे गते षति रावणः समागम्य
सीतामूचे इति चतुर्थश्लोकेनान्वयः कीदृशः जलशुचिः जलेन
शुचिः स्नातत्वात् शुद्धा निर्मला दन्ता यस्येति शुद्धदन् निपा
तनात् शिखी शिखायुक्तः नैकाजादिति दन् पापाशयत्वात् गर्ह
तं जपतीति जञ्जपूकः गत्व र्यात् गूलुपेत्यादिना यङ् जमजप
जभेति खेनुण् जागृवकृन्तयजजपेति ऊकः यङोऽलुक् अशमा
स्त्रावान् अक्षसूत्रयुक्तः मृदलावुनोधारयः धारयतीति साच्चि
सातिचेतीति शः ङे षी मृच अलावुश्च इति समाहारद्वन्द्वे षगै
क्यवं श्लोवं मृत्पूर्णमलावु मृदलावु वा भवेदलावुरालावुराला
वुस्त्रादलावुचेति शब्दभेदः अलावुस्तुम्बीफलं मृत् तीथस्यांत्तका
॥ ६१ ॥

कमण्डलुकपालेन शिरसा च मृजावता संवस्य
लाक्षिके वस्त्रे मात्राः संभाष्य दण्डवान् ॥ ६१ ॥

ज०म० कम । कमण्डलुना कपालेन च जातिरप्राणिनामिति इहै
कवद्भावः मृजावता निर्बलेन शिरसा च उपलक्षित इत्यभूते
तृतीया संवस्य परिभाष्य वस्त्रात्समाह्वानइति मुष्मिन्नेत्यादि
ना षिच् लाक्षिके वस्त्रे लाक्ष्या रक्ते लाक्षारोचनेत्यादिना ठक्
मात्राः कमण्डलादिकान् संभाष्य समाचित्य रात्रीकृत्येत्यर्थः

भाण्डात्ममाचयनइति पुङ्गभाण्डेत्यादिना णिङ् दण्डवान्
गृहीतत्रिदण्डः संसर्गे मतुप् ॥ ६२ ॥

कमेत्यादि । कमण्डलुश्च कपालोभिच्चापात्रञ्चेति ममाहार भ०
इन्द्रः तेन उपलक्षितः केचित्तु कंजलं पालयतीति कपालः कम
ण्डलुश्चासौ कपालश्चेति कर्मधारयः तेन उपलक्षितः परि
त्राजकोहि दक्षिणकरे सजलं पात्रं धारयतीति भावइत्याहुः
गृजावता भार्जनायुक्तेन शिरसा उपलक्षितः मृजलूषण्डौ
षिच्चात् भीषिचिन्मीत्यादिना ङः स्त्रीलिङ्गत्वञ्च विशेषणे तृतीया
लाक्षिके वस्त्रे संवस्य परिधाय जिःकल्पादेरिति वस्त्रात् ममा
च्छादने परिधाने च जिः संपूर्णस्यैव तदभिधानशक्तिः प्रकृत्यर्थ
परित्यागसु धातोः स्वभावात् यदुक्तं विशेषकर्मसम्बन्धात् प्रकृत
तेसु गतार्थतेति लाक्षया रक्ते लाक्षिके विकारसंज्ञेत्यादिना
तेन रक्तेऽर्थे णिकः मात्रां परिच्छदं कमण्डलुप्रभृतिं संभाण्ड्य
समाचित्य युगद्वहनार्थं राशीकृत्य भाण्डानि संचिभोतीत्यर्थे
पूर्ववत् जिः प्रकृत्यर्थत्यागः संपूर्णतानियमश्च मात्रा कर्षविभू
षणे । अक्षरावयवे वृत्ते मानेऽस्ये च परिच्छदेइति विश्वः दण्ड
वान् गृहीतदण्डः ॥ ६२ ॥

अधीयन्नात्मविद्धिद्यां धारयन्मस्करिव्रतं । वदन्
वङ्गङ्गुलिस्पोटं भूक्षेपञ्च विलोकयन् ॥ ६३ ॥

अधी । मा कुरुत कर्माणि शान्तिर्व्यः श्रेयसीत्येवङ्गोवयन्ति ज०म०
यं ते मस्करिणः परित्राजकाः तेषाम्नेतमकृद्मसौ धारयन्

मस्करमस्करिषाविति परिव्राजके धुट् आत्मविदां योगिनां
विद्यामुपनिषदमधीयन् जपन् ईड्धार्योरिति िडोधारेण अक
इवति कर्त्तरि व्रतृप्रत्ययः अन्तरा वज्र प्रभूतं वदन् अङ्गुलिस्फोट
म्युनः स्फोटिकान्दत्ता भूत्सेपञ्च विलोकयन् भुवावुत्तिचयोत्तिचप्य
विलोकयन् उभयत्रापि स्त्राङ्गेध्रुवदति षमुल् ॥ ६२ ॥

भ० अधीत्यादि । आत्मविदां योगिनां विद्यामुपनिषदं अधी
यन् पठन् धारीडोरङ्गेध्रुवदरिति परस्त्रचं स्त्रमते कचिदभि
धानात् आत्मनेपरस्त्रैपदिनोः परस्त्रैपदात्मनेपदिता मस्क
रिषः परिव्राजकस्य व्रतं धारयन् अङ्गुलीस्फोटं अङ्गुलीं स्फोट
यित्वा वज्र वदन् मितभाषितया वज्र हससंज्ञयैव वदतीति भावः
भूत्सेपं भ्रुवमुत्तिचप्य विलोकयन् अङ्गुतया कटाचाद्यभावरत्या
त्रयः उभयत्र पोद्यमानात्स्त्राङ्गाष्टमिति परः वज्र अङ्गुलेः
स्फोटो यत्र वदनक्रियायां भ्रुवोः सेपोयत्र विलोकनक्रियायां
स्फोटसेपौ घञन्तौ ॥ ६३ ॥

सन्दिदर्शयिषुः साम निजुन्हुषुः क्षपाटतां । चक्रमा
वान् समागत्य सीतामूचे सुखाभव ॥ ६४ ॥

ज०म० सन्दि ॥ इह भयन्नाभूदिति साम सान्त्वं सन्दिदर्शयिषुः सन्द
र्शयितुमिदुः वदन् वङ्गङ्गुलिस्फोटमिति योज्यं दृष्टेर्षन्तसमनाते
रूपं क्षपाटतां राक्षसलज्जिजुन्हुषुनिन्दोत्तुमिदुः धारयन्मस्करि
व्रतमिति योज्यम् न्दोतेरङ्गुलनगमांसनीति दीर्घः कुटिलं क

महत्सु क्रमा क्रमिर्नित्यकौटिल्ये गताविति यङ्नुगत इत्यभ्यासस्य
 नुक् अःप्रत्ययादित्यकारः अतोसोपः यस्य हलः टाप् सा यस्यासि
 चक्रमावान् कुटिलगतिमानित्यर्थः समागत्य षोडशिता सीता
 मूचे किमित्याह सुखाभवेति अनुकूला भवेत्यर्थः यदहम्यार्थये
 तत्र प्रतिकूला न भवेति भावः सुखप्रियादानुलोम्बइति कम्बस्त्रि
 वोगे डाच् ॥ ६४ ॥

वन्दीत्यादि । साम सान्वं संदर्शयितुमिच्छुः दृशेर्ज्यन्तात् भ०
 सन् चपाटतां राक्षसभावं निहोतुमिच्छुः ऋङ्लचौर्ये सनि
 र्घोऽङ्गनिङ्गमामिति र्घः चक्रमावान् कुटिलगतिर्युक्तः अमेधादि
 खलपरिजिहीर्षया चित्तहृत्य वा कौटिल्यं गत्यर्थाङ्गुलुपेति यङ्
 जमजपेति खेर्नुष् यङ्गेलुक् ग्रन्थादः ततोवतुः ईदृशः सन् समा
 गम्य सुखाभव यदहं याचे तत्रानुकूला भवेति सीतामूचे सप
 चनिष्यन्नेत्यादिना सुखादानुकूल्ये डाच् यद्यप्यत्र तीयसम्बन्धी
 त्यादिसूत्रात् कञ्जीत्यनुवर्त्तते तथापि मण्डूकमुताधिकारात् चिः
 कम्बस्त्रिभूततद्भावइति सूत्रात् कम्बस्त्रित्यस्यानुवर्त्तनं बोध्यं
 प्रयोगदर्शनात् वृत्तौकञ्जीति लिपिकरप्रमादात् वाञ्छत्यर्थं वा
 किन्वा सुखं विद्यते यस्याइत्यर्थादित्यात् अः ततश्चाप् ॥ ६४ ॥

सायन्तनीं तिथिप्रणयः पङ्कजानां दिवातनीं । का
 न्तिं कान्था सदातन्या ह्येपयन्ती शुचिस्मिता ॥ ६५ ॥

सायम् । का लमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः सायन्दिनावसानन्तत्र ज०भ०
 भवाङ्गान्तिम्यदा षोऽन्तकर्षणीत्येतस्यात् घञ्प्रत्ययान्तः तदा

सायञ्चिरेति टुच्युलौ तुट् च मकारान्तलक्ष निपात्यते यदा
 सायंशन्दोमकारान्तः तदाथय्यत्वादेव प्रत्ययागमौ स्यातां
 कस्येत्यपेक्षायां तिथिप्रणः चन्द्रमसः पञ्चदश कलाः तासां वृद्धि
 द्वासाभ्यां पञ्चदशतिथीः प्रणयति प्रवर्त्तयति सत्सूद्विषेति क्विप्
 उपसर्गादसमासेति णत्वम् एरनेकाचदति यणादेशः पङ्कजा
 नाञ्च कान्तिङ्गीदृशीन्दिवातनीन्दिवाभवां कान्त्या तदीयया भ
 दातन्या सदाभवया द्वेषयन्ती लज्जयन्ती दिवातन्याः सायन्त
 न्याञ्च सदाभवत्वात् जिह्वीतेरतीत्यादिना षौ पुक् शुचिस्मिता
 शुभ्रहासा ॥ ६५ ॥

भ० सायमित्यादि । का त्वमेकाकिनीति द्वितीयश्लोकेन सम्बन्धः
 तिथिप्रणश्चन्द्रस्य सायन्तनीं दिनावसानभवां कान्तिं तथा पङ्क
 जानां पद्मानां दिवातनीं दिनभवां कान्तिं स्वकान्त्या द्वेषयन्तो
 लज्जयन्ती कीदृश्या सदातन्या सर्वकालस्थितया चन्द्रपद्मयोस्तु
 प्रभा न सदा तिष्ठतीति लज्जाहेतुः पञ्चदशतिथीः प्रणयति प्रव
 र्त्तयतीति तिथिप्रणीश्चन्द्रः तस्य द्वाषट्ठिभ्यामेव ज्योतिःशास्त्रे
 तिथिनिरूपणात् चासुसिति क्विप् प्राम्वक्षोणदति णत्वं कव्याद्यने
 काचदति यत्वं तिथिप्रणीर्दंश्विपन्निशामणिस्त्रिनेत्रचूडामणिर
 त्रिनेत्रभूरित्यमरः मन्मथेनार्पिता क्षाया सैव कान्तिरिति स्मृते
 ति परिभाषिता कान्तिः सीतायाः चन्द्रपद्मयोस्तु शोभामात्रं
 कान्तिरिति बोधं त्यत्राद्यच्चिरदक्षिणेत्यादिना सायंदिवासदा
 शब्देभ्यस्तनट् भवार्थे शुचिस्मिता शुभ्रहासा स्मितन्वदृष्टदशनै
 हासे इति वैजयन्ती ॥ ६५ ॥

का त्वमेकाकिनी भीरु निरन्वयजने वने । क्षुध्यन्तो
ऽप्यघसन् व्यालास्वामपालां कथन्न वा ॥ ६६ ॥

कात्वम् । का त्वन्देवी मानुषी राक्षसी वेति एकाकिनी असहाया ज०म०
एकादाकिनिचासहायइति आकिनिच् भीरु इत्यामन्त्रणभयप्र
कृतित्वात् स्त्रीणाम् निरन्वयानिरनुगमाजनाद्यस्मिन्वने यत्र न
कथञ्चिन्मनुष्याणां सम्भवः क्षुध्यन्तोऽपि वुभुक्षमाणा अपि दिग्ग
दित्वात् यत् व्यालाहिंसाव्याघ्रादयः कथं वा त्वान्नाघसन् न
भक्षितवन्तः अदेः लुङ्मनोर्घसृ लृदित्वाच्चेरङ् क्षुध्यन्तोनाघ
सन्निति पाठान्तरम् तत्र कथन्न वा अपरिचितानेवाघसन् इति
योज्यम् अपालां सतीं अविद्यमानः पालोयस्याइति पालरक्षण
इति चौरादिकः पालयतीति पालः पचाद्यच् यदा प्रयोजकवि
वक्षा तदा पातेर्लुगागमे णौ वक्तव्यइति लुक् ततः पचाद्यच्
॥ ६६ ॥

का त्वमित्यादि । हे भीरु वने एकाकिनी का त्वं देवी मानुषी भ०
अन्या वा वने किम्भूते निरन्वयजने निरन्वयानिःसम्बन्धाजना
यत्र भीरु इति सम्बोधनं भयप्रकृतित्वान्नारीणां जातिभेदस्य प्र
त्यक्षणाद्वा एकादाकिन्नसहायेऽभिधानात् क्षुध्यन्तोवुभुक्षमाणा
व्यालाव्याघ्रादयोहिंसाः अपालां पालकारक्षितां त्वां कथं ना
घसन् न भक्षितवन्तः घसदःसन्व्यल्घञीति अदक्षां घसृलृद
नुबन्धात् शासलियुदिति ङः क्षुधवुभुक्षायां दिवादिः पाल
रक्षणे चौरादिकः पचादित्वाद् व्यालोदुष्टगजे सर्पे आपदेना
न्यवत्सल इति मेदिनी ॥ ६६ ॥

हृदयङ्गममूर्त्तिस्त्वं सुभगन्भावुकं वनं । कुर्वाणा
भीममप्येतद्दाभ्यैः केन हेतुना ॥ ६७ ॥

भ०म० हृद । केन हेतुना इदं वनमभ्यैः अभिगतासि वद कथय अभि
पूर्वादिषोऽलङ् मध्यमपुरुषैकवचनं आडजादीनाम् आटश्चेति
वृद्धिः हृदयङ्गममूर्त्तिः शरीरमत्यन्तसौन्दर्यात् गमेत्येति
खच् सा एवमिधा मूर्त्तिर्यस्याः सा त्वभीममप्येतदनं सुभगन्भा
वुकं सर्वस्यैवाप्रियं प्रियङ्गुर्वाणा असुभगं भूला सुभगं भवतीति
कर्त्तरि भुवइति खुकञ् ॥ ६७ ॥

भ० हृदयेत्यादि । केन हेतुना त्वं एतदनं अभ्यैः अभिगता इति
वद अभिपूर्वादिषोऽप्याः सिप् लुगङ्गोऽपः घीटोघीष्मिति अम्
आदिगंचोरिति षुः भूयोऽम् त्वादयोऽर्थाथैकक्रेरिति तृतीया
हृदयङ्गमा मूर्त्तिर्यस्याः सा तथा लावण्यातिशयात् हृदयं गच्छ
तीति तृभृदृदइत्यादिना खः नास्तीत्यस्य व्यभिचारो वाङ्मनात्
भीममप्येतदनं सुभगन्भावुकं कुर्वाणा प्रागप्रियं प्रियं भवतीति
भुवो घेखिष्णरुक्ञाविति खुकञ् ॥ ६७ ॥

सुहृतं प्रियकारी त्वं कं रक्षस्युपतिष्ठसे । पुण्यक
च्चाटुकारस्ते किङ्करः सुरतेषु कः ॥ ६८ ॥

ज०म० सुहृतं । सुहृतमप्यकारिणं प्रोभनं कृतवानिति सुकर्षपापेत्या
दिना किप् कं रक्षसि विजने त्वमुपतिष्ठसे उपसिन्धसि सङ्गतक
रणेतङ् प्रियकारी अनुकूलवर्तिनी सतीप्रियमनुकूलकरोतीति

चेमप्रियमद्रेणचेति अण् टिड्ढाणजित्यादिना ऊोप् पुण्यकृत
कृतपुण्यः तस्य पूर्ववक्लिप् चाटुकारः प्रियवाक्यकारः नशब्दस्य
केत्यादिना टे प्रतिषिद्धेऽप्येव भवति ईदृशस्यै किङ्करः दासः दिवा
विभेति टः किञ्चत्तद्वज्जु कञ्जेज्जिधानमिति तत्स्त्रीविषये द्रष्टव्यम्
सुरतेषु शोभनरतेषु नपुंसके भावे ऋः अनुदा चेत्यादिनानुना
सिकलोपः अनेनोभयहचिरत्ख्याता ॥ ६८ ॥

सुष्ठतमित्यादि । त्वं प्रियकारी अनुकूलवर्तिनी सती कं सुष्ठु भ०
तं पुण्यकारिणं पुरुषं रहसि विजने उपतिष्ठसे सङ्गच्छसि मैत्रा
ध्वसङ्काराधदति सङ्गे मं शोभनं करोतीति चासुसिति क्लिप्
प्रियङ्करोतीति चेमप्रियमद्रात्कुर्वी इति खाभावपचे ङात्षण्
कः पुण्यकृतं तेऽतव सुरतेषु शोभनरतेषु किङ्करोदासः सन्
चाटुकारः प्रियवाक्यकारी पुण्यं करोतीति क्लिप् रमेर्भावे ऋः
वनतनाद्यनिमामिति मलोपः चाटु करोतीति क्वचिदपवादवि
षयेऽप्युत्सर्गो ऽभिनिविशतइति न्यायात् सङ्कुष्टइति टविषयेऽपि
ढात्षण् क्लिमित्यव्ययं तस्मात् कञ्जटः ॥ ६८ ॥

परिपर्युद्धेरूपमाद्यलोकाच्च दुर्लभं । भावत्कं
दृष्टवत्स्वेतदंस्मास्वधि सुजीवितं ॥ ६९ ॥

परि । एतद्रूपभावत्कभावत्यादइदमिति भवतदृक्कसाविति ज०म०
ठक्कसौ ठक्कसौशेषसंस्थानमिति पुंवद्भावः इसुसुक्तान्तात्कः
दुर्लभपरिपर्युद्धेः अपपरीवर्जनइति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
यान्दितोयायाप्राप्तायाम्यञ्चन्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी अप

परिवहिरञ्चवःपञ्चम्यादिति विभाषासमासश्च असमासपक्षे परे
 वर्जनद्विर्बचनम् उदधिं वर्जयित्वा चतुर्दधिमेषलायाभुवि
 दुर्लभमाद्युलोकाच्च स्वर्गलोकान्तश्च यावत् दुर्लभमत्रापि पूर्वव
 त्यञ्चमी तादृशन्दृष्टवत्स्मासु अधि सुजीवितमस्मादिषयो अधि
 क्येन सुजीवितम् अहो वा सुजीवितमिति अहो शब्दार्थे अधिश
 ब्दोवर्त्तते ॥ ६८ ॥

भ० परीत्यादि । एतत् भावत्कं भवदीयं रूपं दृष्टवत्सु अस्मासु
 अधि सुजीवितं अधिकं शोभनं जीवनं विषये सप्तमी यदा अधि
 केशार्थोपाधिभ्यामिति स्वाम्यर्थेनाधिना च योगे सप्तमी तेनास्म
 त्स्वामिकं सुजीवितमित्यर्थः त्वामपश्यतमु जनस्य तन्नास्तीति
 भावः भवत्याद्दमित्यर्थे विकारसंघेति कण्पुम्बत्स्युत्पुंस्कः
 स्त्रियामित्यादौ तत्वशसन्ततरादावित्यस्य तद्धितसंज्ञके त्वपर्य
 न्तप्रत्ययं शसन्ततरादौ चेति देवोदासचक्रवर्त्तिव्याख्यानात् पुंवत्
 ये तु त्वतौभावइत्यनेन हतयोस्तत्वयोरैवमित्याज्जस्तन्मतेऽभि
 धानात्योगविभागात्किम्वा पुम्बत्त्रेरितिपुम्बत् भवच्छब्दस्य च्छि
 संज्ञायां पठितत्वात् पुम्बत्त्रेरित्यत्र क्लृप्त्येवेत्यस्मात्त्वेचेत्य
 नुवर्त्तते वृत्तां त्येचेति यन्न दृश्यते तस्मिन्नपिकरप्रमादात् यन्वगौ
 रवादा न लिखितं तदनुवृत्तेर्दुर्निवारत्वेन स्पष्टत्वात्पुम्बत्सर्व
 नास्त्वोवृत्तिमात्रे तसादौ चेति परस्मिन् कीदृशं रूपं उदधेः परि
 परि उदधिं वर्जयित्वा दुर्लभं दुष्प्रापं उदधिपरिहृत्वायां
 पृथिव्यां दुर्लभमित्यर्थः समुद्रे लक्ष्मणा उत्पत्तिः तत्रैव तस्य भवो
 नान्यत्रेति भावः आद्युलोकात् स्वर्गलोकपर्यन्तश्च दुर्लभं उभ
 यत्र अन्यारभेत्यादिना पञ्चमी पर्याहो त्यागसीमार्थी आङ्

आश्रितोऽन्यावित्युक्तेः वर्जनार्थपरैर्विभाषया दत्तम
भिधानात् ॥ ६८ ॥

प्रपीतमधुका भृङ्गैः सुदिवेवारविन्दिनी । सत्परिमल
लक्ष्मीका नापुंस्कासीति मे मतिः ॥ ७० ॥

आपी ॥ परि सर्वतोमार्जनमिति परिमलः कलत्रपञ्चेत्यधि अ०भ०
दृश्य मृजेष्टिलोपञ्चेति कलत्रप्रत्ययश्रीणादिकः इह सुरतोपभो
गविमर्हः परिमलोऽभिप्रेतः तस्य लक्ष्मीः तत्कृतत्वात् सती विद्य
माना परिमलश्रीभा यस्याः उरःप्रभृतिभ्यः कप् सा त्वमपुंस्का
अविद्यमानभर्तृका नासीति मे मतिः पूर्ववत्कप् किमिव सुदिवेवा
रविन्दिनी यस्मिन्नी भोभनन्दिवा नीहाराद्यभावाद्दिवा दिवसं
यस्याः सुप्रातेत्यादिना ० अच् आपीतमधुका भृङ्गैः आपीतमधु
यस्याः शेषाद्दिभाषेति कप् यथेयं सत्परिमललक्ष्मीका तथात्वं
मपीति ॥ ७० ॥

प्रपीत्यादि । त्वं न अपुंस्कासि किन्तु विद्यमानभर्तृकासीति अ०
मेमम मतिः यतः सती परिमलस्य लक्ष्मीर्यस्यास्तादृशी विम
र्होत्ये परिमलोगन्धे जगमनोहरदत्यमरः सुरते भोगविमर्ह
एव परिमलइति जयमङ्गला पुंलक्ष्मीभ्यामेकवचनान्नाभ्यां कौव
उब्रौहाविति परः स्वमते लक्ष्मीशब्दात् घृतःकरति कः अपुंस्केति
पुंवत्स्युक्तपुंस्करति आपकात् घृतःकरत्यस्य योगविभागेन कश्चि
दन्यथापि करति बोधं स्वार्थे कौवा यथा भृङ्गैः प्रपीतं मधु यस्या

स्वाहृषी सुदिवा अरविन्दिमी पद्मिनी तथा त्वमपि सत्यरिमल
लक्ष्मीका भोभनं नीहारादिरहितं दिवा दिनं यस्याः सुपूर्वाद्दि
वाशब्दाद्ब्रवीदौ अदिति परः स्वमते दिवाशब्दात् स्वार्थे षाः
त ज्ञानित्वविवक्षया न रूपं वृद्धिश्च यदा भोभने दिवसेदति सप्त
म्यनां रूपं दिवाशब्दोऽयमव्ययः ॥ ७० ॥

मित्यैव श्रीः श्रियमन्या श्रीमन्नन्यो मृषा हरिः । सा
क्षात्कृत्याभिमन्येऽहं त्वां हरन्तीं श्रियं श्रियः ॥ ७१ ॥

ज०म० मित्यै । श्रियः श्रियं रूपसम्पदं हरन्तीमभिभवन्तीं त्वां
साक्षात्कृत्य प्रत्यक्षीकृत्य विभाषाकृतीत्यनुवर्तमाने साक्षात्प्रभृ
तीनि चेति गतिसंज्ञा गतिसमासे स्ववादेशः अहमभिमन्ये किं
मित्या श्रीः श्रियमन्या अहमेव श्रीर्नान्येति मन्यमाना श्रीर्क्षित्या
नैव श्रीः किन्तु त्वमेवेति आत्ममाने स्वर् दिवादित्वात् श्यन् इच
एकाचोऽप्यत्ययवक्षेत्यम्भावः तस्यामः प्रत्ययत्वान्नलोपाभावः
न विभक्तौतुस्मादति वचनात् अचीतीयडादेशः क्विन्नाधातु
त्वन्न जहतीति क्विञ्चीत्यादिना अयतेरोणादिकः क्विप् हरि
स्यात्मानं श्रीमन्नमन्यमानो मृषा न श्रीमान् यस्य त्वं स एव श्री
मानित्यहमभिमन्ये ॥ ७१ ॥

भ० मित्यैवेत्यादि । श्रिया लक्ष्याः श्रियं प्रोभां हरन्तीं जयन्तीं वा
त्वां साक्षात्कृत्य अहमेवमभिमन्ये श्रीर्लक्ष्मीर्मित्यैवात्मानं श्रियं
मन्यते हरिरपि मृषा आत्मानं श्रीमन्नं मन्यते त्वमेव श्रीसदीय
प्रोभाहरणात् तत्पतिरेव तद्योगात् श्रीमानिति भावः मन्वा

स्वार्थे इति खम् भित्तत् दिवसुतुदेति यन् खित्ययाजरूप इति
एकाजिजन्तलात् अशब्दस्य दीकान्तत्वं हस्तेपाणौशधमित्या
दिना समासपक्षेयादनजः क्लायस्य साक्षादादेरभूताद्भावेद्यजः
क्लायप् वेति परः ॥ ७१ ॥

नोदकण्डिष्यतात्यर्थं त्वामैच्छियत चेत् स्मरः । खेला
यन्ननिशं नापि सजुः कृत्य रतिं वसेत् ॥ ७२ ॥

नोद । स्मरभार्या रतिः सापि रूपेण निवृष्टेति दर्शयति ज०म०
चेत् यदि स्मरः त्वामैच्छियत दृष्टवानभविष्यत् तदा अत्यर्थेनो
दकण्डिष्यत रतिम्यति भृशमुत्कण्डितोनाभविष्यत् ईच्छदर्शने
इति कठिञ्शक इति भौवादिनात् क्रियातिपत्तैः लुङ् नापि र
तिं स्वभार्या सजुः कृत्य सहायीकृत्य वसेत् अपि तु परित्यजेत्
अत्र क्रियातिपत्तिर्न विवक्षिता किन्तु हेतुहेतुमद्भावः नापि
रतिं सजुः कृत्य वसेत् यदि त्वामैच्छेतेति हेतुपदमभ्युह्य हेतुम
द्भावदर्शनात् उर्यादिषु सजुः सहायार्थ इति वचनात् गतिसञ्ज्ञा
खेलागन् अनिशं क्रीडन् सर्वदा खेलाशब्दात् कपट्वादिनात्
यक् ॥ ७२ ॥

नोदेत्यादि । रतिरपि न ते तुल्येति दर्शयन्नाह स्वयं म०
कामसेत् यदि त्वां ऐच्छियत तदा अत्यर्थं न उदकण्डिष्यत
रतिं प्रति भृशमुत्कण्डितोनाभविष्यत ईच्छदर्शने कठिञ्श
ध्याने उभयत्र धर्यासम्भवे चो नापि रतिं स्वभार्या सजुः कृत्य

सहायीकृत्य अनिग्रं निरन्तरं खेलायन् क्रीडयन् वसेत् तां परि
 त्यजेदेव यदि तां पश्येत् इति हेतुपदमत्र बोधं भव्येवाफलहेतो
 रित्यस्य योगविभागाङ्गतेऽपि स्त्री भव्येऽपि न क्षतिः विलासार्थात्
 खेलाशब्दात् कपडादित्वात् करोत्यर्थे क्वः सजुःशब्दोऽयमव्ययः
 सहायार्थे वर्तते साक्षादादित्वात् हस्तोपायोप्राध्वंइत्यादिना
 समासः ॥ ७२ ॥

वल्गूयन्तीं विलोक्य तां स्त्री न मन्तूयतीह का ।
 कान्तिं नाभिमनायेत को वा स्थाणुसमोऽपि ते ॥ ७३ ॥

ज०म० वल्गु । मां वल्गूयन्तीं प्रोभमानां विलोक्य न मन्तूयति स्त्रीह
 का इह जगति का स्त्री न मन्तूयेत् न कुपेत् सर्वदा कुपत्येव
 ईर्यायुक्तत्वात् स्त्रीणाम सन्भावने स्त्रिङ् वल्गुमन्तुशब्दाभ्याङ्कपडा
 दित्वाद्यक् कोवा कोनाम स्थाणुसमोऽपि काष्ठतुष्टोऽपि गुणदो
 षानभिन्नत्वात्ते तव कान्तिं विलोक्य नाभिमनायेत पूर्वमदृष्ट
 त्वादनभिमनाः सन् अभिमनाः सचेताभवेत् पूर्ववस्त्रिङ् अभि
 मनसोभृशादित्वात्क्वङ् सलोपश्च महादेवतुष्टोवा आस्ता
 मन्यः सोऽपि तावदभिमनायते ॥ ७३ ॥

भ० वल्गुवत्यादि । इह जगति का स्त्री वल्गूयन्तीं प्रोभमानां
 तां विलोक्य न मन्तूयति न ईर्यति स्वपतिवैराग्यशङ्कया सञ्च
 व कुप्यतीत्यर्थः वल्गुमन्तुभ्यां कपडादित्वात्क्वः षोऽञ्च्यरे कोवा
 स्थाणुसमोऽपि महादेववञ्जितेन्द्रियोऽपि काष्ठवक्षीरसोऽपि वा

तव कान्तिं विलोक्य न अभिमनायेत प्रीतमनान भवेत् अपि तु
सर्वएवाभिमनायेत भृशादेक्ष्यर्थे वेति पाक्षिकोऽप्युः सखोपस्य र्धो
ऽज्यरे प्रौढ्यासम्भावनै इति खी ॥ ७३ ॥

दुःखायते जनः सर्वः सएवैकः सुखायते । यस्यो
त्सुकायमाना त्वं न प्रतीपायसेऽन्तिके ॥ ७४ ॥

दुःखा ॥ सएवैकोजनः सुखायते सुखं वेदयते यस्यान्तिके ज०म०
समीपे न त्वप्रतीपायसे न प्रतिकूलवर्त्तिनी भवसि उत्सुकायमा
ना उत्कायमाना सती यस्य पुनरन्तिके उत्सुकायमाना प्रतीपा
यसे सर्वोऽजनः दुःखायते दुःखं वेदयते सुखदुःखशब्दाभ्यां
सुखादिभ्यः कर्त्तृवेदनायामिति कण् उत्सुकप्रतीपशब्दाभ्याम्भृ
शादित्वात् ॥ ७४ ॥

दुःखेत्यादि । यस्यान्तिके समीपे त्वं उत्सुकायमाना उत्सु म०
कीभवन्ती न प्रतीपायसे न प्रतिकूलीभवसि सएवैकोजनो जग
ति सुखायते सुखमनुभवति अन्यः सर्वोऽजनोदुःखायते दुःखमनु
भवति सुखदुःखशब्दाभ्यां शब्दसुखकष्टादेरिति वेदे ङ्युः केचित्तु
सुखदुःखयोस्तदाश्रयेऽपि वर्त्तमानत्वात् असुखःसुखोभवति अदुः
खोदुःखोभवति इत्यर्थे डाच् लोहितादेःपद्येति ङ्युमाङ्गः उत्सु
कप्रतीपाभ्यां भृशादित्वात् ष्यर्थे ङ्युः केचित्तु प्रतीपशब्दात्
घान्ङ्गीत्यादिना आचारे ङ्युमाङ्गः ॥ ७४ ॥

कः पण्डितायमानस्वामादायामिषसन्निभां । च
स्यन् वैरायमाणेभ्यः पून्यमन्ववसदनं ॥ ७५ ॥

ज०म० कःपं। पण्डितायमानः अपण्डितः कथमपि पण्डितो भवन्
भृशदित्वात्क्यङ् लामामिषसन्निभां सर्वजनप्रार्थनीयत्वात् आ
दाय गृहीत्वा कः पून्यं वनमन्ववसत् पून्ये वने अवसदित्यर्थः
उपान्यथःङ्वसदति कर्मसंज्ञा कीदृशः चस्यन् विभक्त्यैराय
माणेभ्यः वैरकुर्वाणेभ्यः शब्दवैरेत्यादिना क्यङ् भीत्रार्थानामि
त्यपादानसंज्ञा ॥ ७५ ॥

भ० कइत्यादि । कः पण्डितायमानः अपण्डितः पण्डितो भवन्
आमिषसन्निभां लोभ्यद्रव्यतुलां तां आदाय गृहीत्वा पून्यं वनं
अन्ववसत् वसतिस्म कर्मक्रियेत्यादिना उे ठं पण्डिताद्भृशादि
त्वात् ङ्यः पैरायमाणेभ्यः वैरं कुर्वाणेभ्यः चस्यन् शत्रुभयाभावे
एवं कर्तुमनुचितमिति भावः वैरात् शब्दादित्वात् शब्दसुखकष्टा
देरिति हतौ ङ्यः यतोऽपायभीति अपादानसंज्ञा आमिषं पल
ले लोभ्ये सम्भोगोत्कारयोरपि । आमिषं सुन्दराकारे रूपादि
विवक्षेऽपि चेति विश्वः ॥ ७५ ॥

ओजायमाना तस्यार्थं प्रणीय जनकात्मजा । उवाच
दशमर्द्धानं सादरा गद्गदं वचः ॥ ७६ ॥

श्रीजा । एवमुक्तवति रावणे जनकसुता दशमूर्द्धानमुवाच ज०भ०
 दश मूर्द्धानः शिरांसि यस्य तस्यार्थप्रणीय दत्त्वा अतिथिरयमि
 ति सम्यदानस्य शेषत्वेन विवक्षितत्वात् षष्ठी श्रीजायमाना श्रीज
 इवाचरन्तो कर्तुःकथङ्मलोपश्च श्रीजसोप्सरसोदित्यमिति वच
 नात् किञ्चिन्नञ्जापरित्यागात् तेजस्विनी भवन्तीत्यर्थः किमु
 वाच वचोवक्ष्यमाणं सादरा सती परिक्राजकइति गद्गदमनभि
 व्यक्तमसंस्त्रतत्वात् ॥ ७६ ॥

श्रीजेत्यादि । जनकात्मजा सादरा सती तस्य कपटपरित्रा भ०
 जकस्य अर्थं प्रणीय अतिथिवुद्ध्या दत्त्वा दशमूर्द्धानं दश मूर्द्धानि
 यस्य तं रावणं गद्गदं लज्जया अन्तर्भिया वा सम्यगनभिव्यक्तं
 वचोवक्ष्यमाणं उवाच श्रीजायमाना किञ्चिन्नञ्जापरित्यागात्
 श्रीजस्विनीवाचरन्तो श्रीजःशब्दात् धर्मिप्रधानात् घाम्ञ्जकी
 ति ङ्यः सलोपश्च भृशादित्वात् चयर्थे वा ङ्यः तस्य इति सम्यदा
 नस्य समन्धविवक्षायां षष्ठी प्रणीयेत्यस्य समीपे स्थापयित्वा इति
 वार्थः मूल्येपूजाविधावर्धः अर्घाय इदमित्यर्थे विकारसंघेति
 थः ॥ ७६ ॥

महाकुलीनऐक्ष्माके वंशे दाशरथिर्मम । पितुः
 प्रियङ्करो भर्ता चेमकारस्तपस्विनां ॥ ७७ ॥

महा । यदुक्तेन कं रहस्युपतिष्ठसइति अस्य प्रतिवचनं मम ज०भ०
 भर्ता महाकुलीनः महाकुलस्थापत्यमिति महाकुलादञ्जजा

विति खञ् किमादित्यवंशसम्भवः किं योमवंशसम्भवोवा महाकु
 लस्यापत्यमित्याह ऐस्माके वंशे इस्माकुणामयमैस्माकः दाण्डि
 नायनेत्यादिना टिषोपनिपातनम् अन्ये तत्र वृन्तीत्याह दाण्ड
 रथिः इन्नरथस्यापत्यं यः समम भर्ता महाकुलीनः कीदृशः
 पितुः प्रियङ्करः अनुकूलकारी तपस्विनाश्च चेमकारः चेमप्रिय
 मद्रेषेति चकारात् खच् ॥ ७७ ॥

भ० महेत्यादि । कं रहस्युपतिष्ठसे इति रावणप्रश्ने उत्तरमिदं
 मम भर्ता दाण्डरथिः प्राधान्यात् विशेषेण महिम्ना च ज्येष्ठ
 एव गम्यते इन्नरथस्यापत्यं इति वाङ्माद्यतइति अदन्तान्
 षिः षित्त्रिः ऐस्माके वंशे महाकुलीनः इस्माकुणामा कश्चित्
 सूर्यवंशसम्भवः तस्यापत्यमिति तद्भवे वंशे इत्यर्थाद्गम्यते शिवा
 दित्वात् षः श्रौर्लोपोऽकद्रुपाण्डोरेथे इत्यत्र एयश्च असेति
 समासात् उकारलोपः ये तु केवलश्लोचप्रत्ययइति व्याचक्षते
 तन्मते योगविभागात् महाकुले विद्यमानः ढधेकादिति षीनः
 महाकुलीनइति पाठे अनिश्चविषयया न त्रिः महाकुलस्याप
 त्यमिति केचित् पितुः प्रियङ्करः प्रियङ्करोतीति चेमप्रियमद्रा
 त्कर्वेति खः तस्य विकल्पपक्षे तपस्विनां चेमकारः कुशलकर्त्ता
 ङात्षण् ॥ ७७ ॥

निहन्ता वैरकाराणां सर्ता वज्रकरः सदा । पार
 श्चधिकरामस्य शक्तोरन्तकरो रणे ॥ ७८ ॥

मिह । वैरकाराणां प्रचूणां वैरपूर्वात्कुञ्जोन्नम्रब्दसौक्येत्या ज०म०
 दिना टे प्रतिषिद्धे अथेव भवति निहन्तेति तजन्तस्य प्रयोगः तत्र
 कर्मणि षष्ठी सतान्धर्मे स्थितानाम्बुद्धकारः वद्धकार्यङ्करोतीति
 दिवाविभेति टः स्त्रीविवचायाम् कियन्तदुद्ध्विति करोतेरच्
 आङ्परयोः खनिष्टभ्याण्डिचेत्यौणादिकः कुः परशुशब्दः तत्प
 र्याथएवाव्युत्पन्नः परशुशब्दः सप्रहरणं चस्य परशुधाट्टश्च
 तस्य परशुरामस्य सम्बन्धिन्याः शक्तेः सामर्थ्यस्यान्तकरोविनाश
 यिता अन्तङ्करोतीति पूर्ववद्दः रणे सङ्ग्रामे तत्र भवः ॥ ७८ ॥

निहेत्यादि । तथा वैरकाराणां निहन्ता ढाट्षण् कर्मणि म०
 षष्ठी सतां साधूनां वदा सर्वदा बहूनि कार्याणि करोतीति
 सुकुष्टः रणे पारशुधिकरामस्य आमदग्न्यस्य शक्तेः सामर्थ्यस्य
 अन्तकरो नाशयिता परशुधेन परशुना प्रहरतीति णिकः
 परान् श्यति खण्डयतीति परशुः परशुधश्चेति निपातनात्
 ॥ ७८ ॥

अध्वरेष्विष्टिनां पाता पूर्त्ती कर्मसु सर्वदा । पितु
 त्रियोगाद्राजत्वं हित्वा योऽभ्यागमदनं ॥ ७९ ॥

अध्व । दृष्टमेभिरिति इष्टिनोयज्वानः दृष्टादिभ्यश्चेतीनिः ज०म०
 किमिष्टवन्तः अध्वरान् कर्माणि तत्र तस्येन्विषयस्येति कर्मणि
 सप्तमी अध्वरेष्विष्टिनामिति कर्मणि षष्ठी छद्योगे पाता रक्षिता
 पूर्त्ती कर्मसु सर्वदा प्रयोगेर्निष्ठायामुदोह्यपूर्वस्येत्युत्तम् न

ध्यास्वीत्यादिना निष्ठान्तप्रतिषेधः पूर्त्तमनेनेति पूर्ववद्दिनिः
 क्रियूर्त्तमिति' सर्वदा आङ्गादिकर्षणि पूर्ववत्सप्तमी घराजत्वं
 राध्यम् हिला त्यक्त्वा वनमभ्यागमत् अभिमुख्येन आगतवान्
 लुङ् शेरळि रूपम् पितुर्निधोगात् नाद्योग्यत्वात् समे भर्त्तेति
 धोष्यम् ॥ ७६ ॥

भ० अध्वरइत्यादि । तथा अध्वरेषु दृष्टिनां यज्जनां पाता
 रक्षिता पात्तरक्षणे दृष्टं यजनं भावे ऋः ठवेक्षतीति कर्षणि षष्ठी
 सर्वदा कर्षसु पूर्त्ती पूर्त्तं पूरणं भावे ऋः सुब्बाद्योदित्वाद्दौ
 पूर्वर्जनात् ऋस्य नः वृदुभिर्जूर्णोरिति इमन्निषेधः कर्षोपादाने
 ऽपि भावे ऋः अध्वरान् दृष्टमेभिः कर्षाणि पूर्त्तमनेन चेत्यर्थे
 दृष्टादेरिष्टमनेनेत्यादावर्थे कर्त्तरि वाच्ये इन्प्रत्ययोभवेदिति
 परः स्वमते क्तेनाढे इति ज्ञापकात् क्तान्तात्कर्त्तरि इन् तद्योगे
 कर्षाणि सप्तमी किम्वा दृष्टपूर्त्ताभ्यां भावक्तान्ताभ्यां नैकाजादिति
 अस्त्यर्थे इन् अध्वरकर्षाभ्यां विषये सप्तमी कोचित्तु अध्वरादृष्टा
 एभिः कर्षाणि पूर्त्तान्वनेन चेति कर्षाक्तादिन् कर्त्तरीत्याहुः यः
 पितुराज्ञया राजत्वं हिला त्यक्त्वा वनमभ्यागमत् समे भर्त्तेति
 धोष्यं ॥ ७६ ॥

पतत्रिक्रोष्टुजुष्टानि रक्षांसि भयदे वने । यस्य
 वाणनिष्ठत्तानि श्रेणीभूतानि शेरते ॥ ८० ॥

ज०म० पत ॥ यस्य वाणैर्निष्ठत्तानि हिरणानि रक्षांसि भयदे वने दीर्घं

निद्रया शेरते समम भर्त्तेति योष्यम् शेरतइति शीङ्गेरुट्
कीदृशानि अश्रेषयः श्रेषयोभूतानि ऊर्यादिच्चिडाचश्चेति च
नानाङ्गुगतिप्रादयइति सः शौचेति दीर्घः च्चर्यागान्नु श्रेष्या
दयः कृतादिभिरित्यथं विषयः पतत्रिभिः क्रोष्टुभिश्च जुष्टानि
परिवृतानि ॥ ८० ॥

पतचीत्यादि । चंखन्वैरायमाषेभ्य इति वाक्ये तस्य चासौ भ०
नास्तीत्युत्तरमिदं यस्य वाणैः शरैर्निहतानि खण्डितानि रक्षा
धि भयदे वने शेरते पतितानि सन्नीत्यर्थः समे भर्त्तेति समन्वः
शीङ्गः की अन्ते शीङ्गेरेणुः मान्तोरम् मान्तोऽदनतः अश्रेषयः
श्रेषयोभूतानि श्रेषीभूतानि च्चिः कृभस्त्रभूततद्भावइति च्चिः
दीर्घश्च त्योवम्भोचोचोप्यइति च्चिलोपः पतत्रिभिः मृगादिभिः
क्रोष्टुभिः शृगाक्षैश्च जुष्टानि परिवृतानि जुषमुदिषेवे ॥ ८० ॥

दीव्यमानं शितान् वाषानस्यमानं महागदाः ।
निग्नानं शात्रवाचामं कथं त्वं नावगच्छसि ॥ ८१ ॥

दीव्य । शितास्तीक्ष्णान् वाषान् दीव्यमानङ्गैर्भुं शक्तन्तच्छीलं ख०म०
वा अनेकार्थलाङ्गात्तान्द्विवेसास्तीक्ष्णवयोवचनेत्यादिना चानञ्
द्विवादिभ्यः श्यन् महागदाः अस्यमानं श्रेष्ठं शक्तन्तच्छीलं वा
पूर्ववचानञ् शात्रवान् शत्रून् प्रज्ञादित्वादण् निग्नानं चन्तुं शक्त
न्तच्छीलं वा पूर्ववत्प्रत्ययः इन्नेर्गमइनेत्युपधासोपः शोइन्ते
रिति कुत्वम् एवन्निधं रामहृद्यस्त्रावगच्छसि तेन कर्मणा सर्वं
लोकविदितत्वादिति भावः ॥ ८१ ॥

भ० दीव्येत्यादि । कथं तं राममपि नावगच्छसि न जानासि सर्वलोकप्रसिद्धकर्मत्वात् तथाहि त्रितान् वाचान् दीव्यमानं तीक्ष्णैः शरैः क्रीडाशीलं विजिगीषाशीलं वा दिक्षुजिगोषेच्छापण द्यूतौ क्रीडागत्योः दिवोधेवेति करणे द्वितीया महतीर्गदाअस्य मानं चेष्टुं शक्तं उत्तेषणयोग्ये वयसि वर्त्तमानं वा चेष्टुं शीलं यस्येति वा शान्तवान् निघ्नानं निहन्तुं शक्तं सर्वत्र शक्तिवयसा ष्ठील्लेशतुः शानः हनोर्धन्गमित्युङ्क्षोपे हनोऽङ्गोपः शत्रुरेव शान्तवः स्वार्थे ष्यः ॥ ८१ ॥

कुलकं ।

भ्रातरि न्यस्य यातोमां मृगाविन्मृगयामसौ । एषि
तुं प्रेषितोयातोमया तस्यानुजोवनं ॥ ८२ ॥

भ० भ्रात । यद्यैवं क्वाषावित्याह असौ रामोमाम्भ्रातरि न्यस्य अर्पयित्वा मृगयामाखेटकं यातः मृगेः स्वार्थिकोपिच् अदन्त त्वाच्च गुणो न भवति तदन्तात्कृञ्प्रचेति अधिलत्य परिचर्या परिचर्या मृगया टाद्यानामुपशङ्कानमिति भावे प्रप्रत्ययः यक् अज्ञोपाभावश्च टाप् मृगान्धिधतीति मृगावित् कासौ भ्रातेति चेदाह तस्यानुजः कनिष्ठोमया प्रेषितः सन् यातोवनं अनुपश्या ज्ञायतइति अन्येभ्योऽपि दृशतइति उः अनौ कर्षण्युक्तमकर्म ष्यपि भवति किमर्थं एषितुम् तस्मैव ज्ञातुम् द्रुगतावित्यस्य रूपम् ज्ञानार्थत्वात् प्रेषितइति तस्यैव रूपम् ॥ ८२ ॥

भ० भ्रातरीत्यादि । तथापि तामेकाकिनीं हित्वा त्यक्त्वा कुतोगत

इत्याह असौ रामोमां भ्रातरि न्यस्य समर्थं मृगयां चातोगतः
मृगान् विध्यतीति मृगावित् स कुचेत्याह तस्मान्मुञ्जाऽपि मया
प्रेषितः प्रस्थापितः सन् एषितुं ज्ञातुं अर्थाद्रामं वनं गतः सर्व्वे
गत्यर्थाज्ञानार्थादिति वचनात् इत्यस्यर्षणइत्यस्य ज्ञानार्थत्वं अनु
जातोऽनुजः हनजनादिति उः ॥ ८२ ॥

अथायस्यन् कषायाक्षः स्यन्नखेदकणोरुत्वणः । स
न्दर्शितान्तराकूतस्तामवादीद्दृशाननः ॥ ८३ ॥

अथेति । अथैवमुक्तोजानक्या दृशाननस्तामवादीत् उक्तवान् ज०म०
आयस्यन् क्रोधाविष्टत्वात् शरीरङ्घ्रेदयन् यमुप्रयत्नइति दैवा
दिकः परस्मैपदी क्रोधादेव कषायाक्षः वज्रव्रीहौ सकथ्यक्षणे
रिति षच् स्यन्नैः सुतैः खेदकणोरुत्वणउद्भटः व्याप्तइत्यर्थः सन्दे
र्निष्ठायां रूपम् संदर्शितमान्तरमन्तर्गतमाकूतमभिप्रायोयेन
सएवन्निधः ॥ ८३ ॥

अथेत्यादि । अथ तथैवमुक्तोदृशाननस्तां सीतामवादीत् भ०
प्रजवर्देति त्रिः कीदृशः आयस्यन् तदाकौः क्रोधवशात् शरीरं
खेदयन् कषायाक्षः क्रोधेन कषाये अक्षिणी यस्य सतथा सकथ्य
क्षणः षःस्त्राङ्गे स्यन्नैः सुतैः खेदकणोरुत्वणः उद्भटः व्याप्तइत्यर्थः
स्यन्दूकूवसुतो ऊदित्वाद्देम्ले निमडोश्रीदित्यादिना इमन्निषेधः
इसुङ्गनलोपोऽणाविति नस्य लोपः सूत्वाद्योदिति ऋस्य इत्य च
नः सन्दर्शितं प्रकटीकृतं आन्तरं अन्तर्गतं आकूतमभिप्रायो
येन स तथा ॥ ८३ ॥

कृते कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयं विवासितं । कोनग्र
मुषितप्रख्यं वज्र मन्येत राघवं ॥ ८४ ॥

ज०म० कृते । कनिष्ठायाः अपत्यं ज्यैष्ठायाः अपत्यमिति स्त्रीभ्योऽठक्
कल्याणादीनामिन्द्रतयोः कल्याणादिषु पठितत्वात् कनिष्ठा
सुतस्य भरतस्य कृते निमित्ते ज्यैष्ठायाः सुतः निरूपयोगितया
विवासितः विमर्जितः विपूर्वस्य वसतेर्हेतुमण्डलस्य निष्ठायां
रूपम् तन्नग्रमुषितप्रख्यं यथा कश्चिन्मुषितो नग्नो भवति तद्वद्भूतं
पूर्वकालेति सः तस्याः पूर्वापरकालत्वात् राजदन्तादित्वात्पर
निपातः ईदृशं राघवद्वो वज्र मन्येत स्याद्येत नैवेत्यर्थः ॥ ८४ ॥

भ० कृते इत्यादि । कोनग्नो राघवं वज्र मन्येत स्याद्येत न को-
ऽपीत्यर्थः किन्भूतं कानिष्ठिनेयस्य कनिष्ठायाः अपत्यस्य भरतस्य
कृते निमित्तं ज्यैष्ठिनेयं ज्यैष्ठायाः अपत्यमपि विवासितं पित्रा परि-
त्यक्तं राध्यादधिष्कृतं वसिर्जितान्तस्य रूपं ततएव सन्नमुषित
प्रख्यं यः कश्चित् प्रथमं मुषितो निराकृतः पञ्चाक्षरीलज्जितो
दिगम्बरीकृतो वा भवति तत्तुल्यं पूर्वकालस्यापरकालेनेति
कर्मधारयार्थं परसूत्रं स्वमते पूर्वकालसम्बन्धात् यएव मुषि-
तः परकालसम्बन्धात् यएव सन्नइत्येकार्थतास्यैव अभिधानात्
पूर्वकालीनस्य परनिपातः राजदन्तादित्वादिति परः ज्यैष्ठाक
निष्ठाभ्यामावन्तत्वात् वाङ्माद्यतोऽव्यावादेरिति कृतस्य षोडश
कल्याणीशुभमेत्यादिना इनेयः सन्नैति श्रोत्रजलीद्रिषि शोदि-
त्वात् सखाद्योदिति ऋस्य नकारः मग्नवज्रस्य गतं केषिन्तु
नस्त्रेर्नस्य निपातनात् तवर्गपञ्चमइत्याहुः ॥ ८४ ॥

राक्षसान् वटुयज्ञेषु पिण्डीशूरान्निरसवान् । यद्य
सौ कूपमाण्डूकि तवैतावति कः स्यः ॥ ८५ ॥

राक्ष । अध्वरेख्विष्टिनामित्यस्योत्तरमाह यद्यसौ राक्षसान् ज०म०
पिण्डीशूरान् पिण्ड्यामेव शूरान् भोजने एव शूरान् पात्रेषामि
तादयसीति सः वटुयज्ञेषु कुत्राद्ययज्ञेषु निरसवान् तिरस्कृत
तवान् हे कूपमाण्डूकि कूपे माण्डूकीव पूर्ववत्सुः ढकमण्डूकादि
ति चकारादण्वापत्ये एतावति स्वल्पे वस्तुनि तव कः स्यः नैव
युज्यते मत्पराक्रमे तु युक्तः तत्रापि मम न युक्तं वक्तुमित्याह
॥ ८५ ॥

राक्षसानित्यादि । अध्वरेख्विष्टिनां पातेत्यस्योत्तरमिदं वटु भ०
वोत्राद्ययज्ञेषु यदि असौ रामः पिण्डीशूरान् पिण्ड्यां
भोजन एव शूरान् कार्यान्तराक्षमान् राक्षसान् निरसवान्
तदा एतावति अल्पेऽपि कार्ये हे कूपमाण्डूकि तव कः स्यो
गर्भः विस्मयोवा मण्डूकस्य भेकस्य स्थपत्यमिति शिवादित्वात् ण्य
कूपे माण्डूकी इव एतेनाल्पदृश्यत्वादन्ये वीरास्त्वथा न दृष्टा
इति ते स्य इति सूचितं कूपमाण्डूकीति पाठे जातेरतदतीप्
कूपमाण्डूकीत्यत्र पिण्डीशूरान् इत्यत्र च पात्रेषामितादित्वात्
क्षेपे तत्पुरुष इति परः स्वमते अर्थवशात् क्षेपोगम्यते ॥ ८५ ॥

मत्पराक्रमसंक्षिप्तराज्यभोगपरिच्छदः । युक्तं ममै
व किं वक्तुं दरिद्राति यथा हरिः ॥ ८६ ॥

ज०म० मत्प । राज्यभोगादयः परिरुद्धोदस्यश्चादिः समत्पराक्रमेण
संचिप्रोऽपहतोयस्य हरेरिन्द्रस्य सयथा दरिद्राति निरर्थको
भवति तन्ममैव किं वक्तुं युक्तमात्मगुणवादस्य सञ्जाकरत्वात्
दरिद्रातेरादादिकलाच्छ्रुत्तुम् ॥ ८६ ॥

भ० मदित्यादि । मत्पराक्रमेण संचिप्रोऽपहतो राज्यभोगपरि
रुद्धोदस्यश्चादिर्यस्य तादृशोहरिरिन्द्रोयथा यदि दरिद्राति
दुर्गतेभवति तदा किं ममैव वक्तुं युक्तं अपि तु नैवेत्यर्थः आत्मगु
णानुवादस्य सञ्जाकरत्वात् दरिद्रात्तुदुर्गत्यां ॥ ८६ ॥

निर्लक्ष्णोविमदः स्वामी धनानां हृतपुष्पकः । अध्या
स्तेऽन्तर्गिरं यस्मात् कस्तन्नावैति कारणं ॥ ८७ ॥

ज०म० निर्लक्ष्णः । यस्मात्कारणात् धनानां स्वामी धनदः अन्तर्गिर
मध्यास्ते अध्यासितवान् गिरेः कैलासस्यान्तर्मध्ये विभक्त्यर्थेऽव्य
धीभावः गिरेः स्य सेनकस्येति टच् अधिशीङ्खासामिति कर्मसंज्ञा
तेन तृतीयसप्तमोर्बुद्धसमित्यभावे न भवति नाव्यधीभावादि
त्यमेव भवति तस्कारणम पराक्रमस्यां वा कोनावैति न जाना
ति कीदृशः निर्लक्ष्णः सङ्घातोनिष्क्रान्तः निराहयः क्रान्ताद्यर्थे
पञ्चम्येति सः एकविभक्तिचेत्युपसर्जनसंज्ञायां ब्रह्मलम् हृत
पुष्पकः हृतं आह्वितपुष्पकस्यं विमानं ब्रह्म अतएव विमदो
ऽपि तदर्थः सङ्घातपुष्पकस्य धनदस्यासीत् तच्छ्रुत्वा अनेन गृही
तमिति ॥ ८७ ॥

निर्लङ्करत्यादि । धनागं खामी कुवेरः यस्मात् कारणात् भ०
 अन्तर्गिरं गिरेः कौशाग्रस्यान्तर्मध्यमध्यासोऽधिवसति तत्कारणं
 मत्पराक्रमरूपं कोजनोनावैति अपितु सर्व्वेव जानाति कीदृशः
 कुवेरः निर्लङ्कः लङ्कायानिष्क्रान्तः पञ्चमीतत्पुरुषः व्यपूर्व्वमिति
 गिरः पूर्व्वनिपातः निर्गता लङ्का यस्येति वा विमदः विगतीमदो
 दर्पोयस्य हतपुष्पकः हतं पुष्पकं विमानं यस्य ईदृशोऽपि मत्प
 राक्रमादेवेति भावः अन्तर्गिरमिति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः ह्यप्
 नदीपौर्बन्मास्यायद्यायसीगिरेर्व्वेति पचे अः कर्मक्रियेत्यादिना
 आधारस्य कर्मत्वं ॥ ८७ ॥

भिन्ननौक इव ध्यायन् मत्तोविभ्यद्यमः स्वयं । कृष्णि
 मानं दधानेन मुखेनास्ते निरुद्यतिः ॥ ८८ ॥

भिन्न । स्वयं साक्षात् मत्तोविभ्यत् चस्यन् यमेवैलक्षणात् मुखेन ज०भ०
 कृष्णिमानं कृष्णवर्णत्वं वर्णहृदादिभ्यः यस्येति चकारादिमनिच्
 दधानेन धारयता इत्यभूते तृतीया निरुद्यतिः निरुद्यमः आस्ते
 उत्पूर्व्वद्यमेः स्त्रियाङ्ङिन् अनुनासिकलोपः कीदृशः ध्यायन् चिन्त
 यन् किञ्चमापद्यदहमनेन हतसर्व्वस्वइति भिन्ननौकइव विपन्न
 पोतवणिगिव उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ ८८ ॥

भिन्नेत्यादि । यमः मत्तोविभ्यत् चस्यन् स्वयं ध्यायन् चिन्तयन् भ०
 निरुद्यतिर्निरुद्यमआस्ते स्वयमिति स्वयमेवात्मनोऽसामर्थ्यं जाना
 ति नत्वन्येन बोधितइत्यर्थः कृष्णिमानं कृष्णत्वं दधानेन मुखेन

उपसहितः विशेषणे तृतीया गुणादिमन्भावे भिन्ना विदारिता
 नौर्धस्य तादृशोवधिक् यथा ध्यायति तथा ध्यायन् एकवचना
 नोन नौब्रह्मेण वज्रप्रीतौ करति परः क्षमते स्वार्थं पुंवत्स्यु
 क्तपुंस्कृदति ज्ञापकात् तस्योतिरिति अस्यदः पञ्चम्यास्तस्य युष्
 दस्यदीक्षासाधित्यादिना मदादेवः गयोक्तकार्थस्य वाङ्मयात्
 त्यदांटेरःक्ताविति अनिवेधः जिभोसिभोत्यां ब्रह्म; ज्ञादीरेदिः
 अद्वैरित्युक्तेर्न नुष् निरुत्पूर्वात् घमः कौ वनतनाद्यनिमामिति
 मस्योपः एतेन दिक्पतीनां अथादृशमेव सुप्रविद्धोक्तसु तथेत्युक्तं
 ॥ ८८ ॥

समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरी । रत्न
 पारायणं नाम्ना लङ्गेति मम मैथिलि ॥ ८९ ॥

अ०म० एवं । स्वपौरुष्यदर्शं स्लोकर्तुमाह समु । हे मैथिलि लङ्गेति
 नाम्ना मम पुरी कीदृशी समुद्रएवोपत्यका आसन्नोयस्याः सा स
 मुद्रोपत्यका समुद्रस्य पर्वतोपत्यकालात् समुद्रोपत्यकेति समा
 से साधुत्वञ्च भवति यतः संज्ञाधिकारात् पर्वतस्यासन्ने अधि
 रुढे उपाधिभ्यां त्यक्तप्रत्ययान्तयोः उपत्यकाधित्यकाब्रह्मयोः
 साधुत्वमुक्तम् प्रतिषेधे त्यक्त उपसंख्यानमिति प्रत्ययस्यादितो
 कारो न भवति हैमी हेमविकारा प्राणिरजतादिभ्योऽञ् पर्वता
 धित्यका चिकूटपर्वतस्योपरि स्थिता रत्नपारायणं यच्च रत्ना
 नाम्ना रत्नवसानमयन्तो बुध्यन्ते तत्परीक्षकाः सर्व्वरत्नखानमि
 त्यर्थः । दुर्गावस्थित्यानभिभवनीयतां रत्नोपचयात् समृद्ध
 ताद्भवयन् प्रसोभयति ॥ ८९ ॥

समुद्रइत्यादि । यन्मति सीताप्रसोभनं क्रियते हे मैथिलि लङ्हे म०
 ति नाका ख्याता मम पुरी कीदृशी समुद्रोपत्यका समुद्रस्य उप
 त्यका समीपे भूमिः पर्वतस्य त्रिकूटस्य अधित्यका उपरिःस्थिता
 अथुपाभ्यां त्यचादित्वात् त्यचाद्यचिरेत्यादिना भवादित्वात् अ
 र्द्धासन्नयोस्यः ततः स्वार्ये कः स्त्रियामाप काप्यनाभीरकरत्या
 दिना चिपादित्वात् न इत्वं उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरुर्द्धमधि
 त्यका इत्यमरकोषे अद्रेरित्युपलक्षणं समुद्रउपत्यका पर्वता
 सन्नभूमिर्यस्या इति केचित् एतेन दुर्गमत्वं सूचितं हेमी हेखी
 विकारः विकारसंवेति षः मन्वर्ज्ज्यादौ विकारणवर्ज्जनात्
 नसोपनिषेधाभावात् न्योर्लोपौताविति नस्य लोपः रत्नानां पार
 मवसानं अथनो बुध्यन्ते तत्परीचका अचेति रत्नपारावणं अत्रल
 नट्येधे इति आधारे अनट् स्त्रभावादजह्लिङ्गता सर्वरत्न
 खानमित्यर्थः अदाह इत्यायुधः साकस्यवचनं प्राज्ञैः पारायण
 मुदाहृतमिति ॥ ८६ ॥

आवासे सिक्तसंमृष्टे गन्धैस्त्वं सिप्तवासिता । अर्पि
 तोरुसुगन्धिसक् तस्यां वस मया सह ॥ ८७ ॥

आवासे । तस्यां पृथ्वी आवासे गृहे आवसत्यस्मिन्निति अधि ज०म०
 करणे अङ् मया सह त्वं वस प्रार्थनायां लोट् सिक्तसंमृष्टे पृथ्वी
 विज्ञे पसात्संमृष्टे गन्धैर्सिप्तवासिता यती पृथ्वी सिप्ता अन्दनादि
 भिर्गन्धैः पसादासिता धूपिता अमृष्टादिभिः पूर्वकासेत्यादिना

वः अर्पिता न्यस्ता उर्वी महती सुगन्धिसक् सुरभिमासा यस्यां
सा त्वं किमिति त्वया सह वसामीति चेदाह ॥ ८० ॥

अ० आवासदद्यादि । तस्यां पुर्यां आवासे एहे मया सह त्वं वस
प्रार्थनायां गी पूर्व्वं सिक्तो पश्चात् संमृष्टे शोधिते सिक्तसंमृष्टे गन्धै
स्यन्द्नादिभिर्लिप्तवासिता पूर्व्वं लिप्ता पश्चाद्वासिता धूपैः उभ
यत्र पूर्व्वपरकालसम्बन्धादेकार्थत्वेन कर्मधारयः गन्धयतीति
गन्धस्यन्द्नादिः वासिता करिषी नार्थोर्वासितं सुरभीकृतं । ज्ञा
तमात्रे खगारावे वासितं वस्त्रवेष्टितइति विश्वः अर्पिता न्यस्ता
उर्वी महती सुगन्धिः सुरभिः सक् मासा यस्यां तादृशी च
सती सत्सुरभिपूतैरित्यादिना गन्धादिप्रत्ययः ॥ ८० ॥

सङ्गच्छ पैक्षि स्त्रैणं मां युवानं तरुणी शूभे । राघ
वः प्रोष्यपापीयान् जहीहि तमकिञ्चनं ॥ ८१ ॥

अ० म० वङ्ग । हे पैक्षि पुमांसमर्हति तद्धिताय वा अर्हार्थे हितार्थे
वा स्त्रीपुंसाभ्याञ्छब्दे स्त्रीप्रत्यये मञ्जुसञ्जीकृतरूपतलुनाना
मुपसंख्यानमिति मां युवानम्तरुणं वङ्गक अङ्गीकुरु गमेः प्रार्थ
नायां लोट् इषुगमीत्यादिना हत्वम् समोगमृष्टेत्यादिना तरु
ण भवति सकर्मकत्वात् विशेषतः स्त्रैणं स्त्रियै हितमर्हन्तं वा पूर्व्व
वप्रत्ययः तरुणी युवती सती शूभे कल्याणि शोभतइति इगुपध
लक्ष्यः कः समापि तादृशोभर्त्तास्तीति चेदाह राघवः प्रोष्यपा
पीयानिति पापशब्दादिभक्तोर्लुगिति ईयसुन् लुक् मत्पुंः प्रोष्य
पापीयानिति मपूर्य्यसकादित्वात्सुः देशान्तरं यात्वा पापव

परः अतएतमकिञ्चनन्दरिद्रं न विद्यते किञ्चन घस्येति सर्वं
नामाव्ययसंज्ञाया उपसर्जनप्रतिषेधइति वचनान्नाव्ययसंज्ञा तेन
न विभक्तिलोपः जहीहि त्यज ईत्वस्य जहातेत्येति वा वचनादि
कल्पः ॥ ८१ ॥

सङ्गत्यादि ॥ हे पैस्त्रि हे पुरुषयोग्ये पुरुषहिते वा हे शुभे भ०
कल्याणि तरुणी त्वं स्त्रैषं स्त्रीयोग्यं स्त्रीहितं वा पुवानं मां सकृच्छ
अङ्गीकुरु विधिनिमन्त्रणेत्यादिना प्रार्थनायां गी सहस्रयोरारव
योर्योगउचितइति भावः स्त्रीपुंसाभ्यां विकारसंघेत्यादिना षः
ननुपुंस्त्रियोः तरुणशब्दान्नदादित्वादीप् शोभतेइति शुभा इजु
ङ्त्वात् छगृञ्जाप्रीजुङ्इति कः ममापि ईदृशोभतेति चेत्
आह राघवः प्रोथ्यपापीयान्देशान्तरं गत्वा पापवत्तरः पापवत्
शब्दात् गुणाद्देष्यस्यइति ईयसुः लुञ्जददिनामिति वतोर्लक्
जोमंसङ्घिदिति डिच्चात् टेलोपः मयूरव्यंसकादिखादत्र समास
इति परः स्वमते गमकत्वात् असमासत्वेऽपि न चतिः तमकिञ्चनं
दरिद्रं जहीहि त्यज किञ्चनेत्यव्ययेनापि समासे मयूरव्यंसकादि
त्वेन निपातनात् वाच्यलिङ्गतेति परः नञ् तत्पुरुषादर्शनादि
त्वाददित्यन्वे न विद्यते किञ्चनमस्येति वज्रवीहै नाव्ययकार्य
मिति केचित् स्वमते द्रविणे किञ्चनं क्लीवइति कोषादनव्ययेन कि
ञ्चनशब्देन समासः वस्तुतोऽप्येवमकिञ्चनशब्दोनिर्धनवाची वाच्य
लिङ्गः तथाच कोषः निःस्त्राकिञ्चनदुर्विधाइति आद्योरित्यादि
ना हाकइत्वं ॥ ८१ ॥

अश्रीत पिवतीयन्ती प्रसिता सारकर्म्मणि । वशेहृत्य
दशमीवं मोदस्य वरमन्दिरे ॥ ८२ ॥

ज०म० अश्री । अश्रीत पिवतीति मयूरव्यंसकादित्वात्सः तत्र आख्यात
माख्यातेन क्रियाघातस्य इति पद्यते सततमश्रीतपिवतीत्येवभृत्य
जनानादेष्टुमिच्छतीति सुप्रशास्त्रानः कश्च अश्रीतपिवतीयन्ती प्रसि
तासारकर्म्मणि आधिक्येन प्रवृत्ता कामव्यापारे प्रसितोत्सुका
भ्यान्मृतीयाचेति चकारात्सप्तमी वशेहृत्यानुवर्त्तिनन्दशमीवहृ
त्वा साक्षात्प्रभृतित्वाद्गतिसंज्ञा मोदस्य इष्यञ्जनय वरमन्दिरे
श्रेष्ठगृहे स्थिता ॥ ८२ ॥

भ० अश्रीत्यादि । दशमीवं वशेहृत्य आयत्तीहृत्य वरमन्दिरे श्रेष्ठ
गृहे त्वं मोदस्य इष्यं जनय वशेइति सप्तम्यन्तप्रतिरूपकोऽव्ययः
इक्षेपाणावित्यादिना साक्षादादित्वात् समासः कीदृशी अश्रीत
पिवतीति भृत्यजनानादेष्टुमिच्छन्ती अश्रीतपिवतीति सततं निधोगो
चस्थां क्रियायां सा अश्रीतपिवता दैक्यं सोऽन्वयइति समासः
तत्र हि सामान्यत्वात् पदमात्रस्यैव ग्रहणं तेन कश्चित् स्याद्य
न्तस्य कश्चित्साद्यन्तस्य कश्चिदुभयस्य चैक्यमिति सत्त्वं त्याद्यन्त
स्यान्वप्रत्ययान्तात्वाभावेऽपि समासे अन्यपदार्थत्वात्सिद्धत्वं तेनात्र
क्रियायाविशेषणार्थत्वात् स्थियामतन्नाप्त्तेर्बुक्त्येवेत्यत्र सादि
क्तेरेव ग्रहणमभिधानात् तेन त्यादिकेन सुक् निपातनाद्रूप
विद्धिरिति परे अश्रीतपिवतामिच्छतीति क्यः सारकर्म्मणि काम
चेष्टायां प्रसिता तत्परा प्रसितोत्सुकाभ्यांतात्पर्ये द्वितीया

सप्तम्याविति परः स्वमते विषयविषया विम्वन्वने ऋः ॥ ६२ ॥

मास भूर्ग्राहिणी भीरु गन्तुमुत्साहिनी भव । उद्गा
सिनी च भूत्वा मे वक्षःसम्पार्दिनी भव ॥ ६३ ॥

मास । हे भीरु मास भूर्ग्राहिणी प्रतिकूला माभूः न चास्या ज०२०
मीत्यमुमर्षकृद्दामीति कृत्वा स्योत्तरेणर्चेति चकारात् सुङ्
गन्तुमुत्साहिनी उद्युक्ता भव ब्रह्मधृषित्यादिना तुमुन् उत्साहि
नीति सद्योपपदत्वात् ततश्चालङ्कृतशरीरत्वादुद्गासिनी प्रोभमा
ना भूत्वा नोऽस्याकं वक्षःसम्पार्दिनी स्तनाभ्यामुरस्यस्य पीडिका
भव यद्योत्साहोद्गाससम्पार्दिनाङ्गुहादिषु पठितत्वात् कर्त्तरि
णिनिः अन्वेभ्योऽङीप् ॥ ६३ ॥

मासत्यादि । हे भीरु ग्राहिणी प्रतिकूलार्थग्राहिणी त्वं मास भ०
भूः न भव गन्तुमुत्साहिनी उद्युक्ता भव उद्गासिनी गत्वालङ्कारा
दिभिः प्रोभमाना भूत्वा नोऽस्याकं वक्षःसम्पार्दिनी स्तनाभ्यामुर
स्यस्य पीडिका भव सर्व्वच यद्वादितालिन् चकारः समुच्चय
अस्यदएकत्वे वङ्गत्वमभिधानात् गौरवव्यञ्जकं ॥ ६३ ॥

तां प्रातिकूलिकीं मत्वा जिहीर्षुर्भीमविग्रहः । वाह
पपीडमास्त्रिष्य जगाहे द्यां निशाचरः ॥ ६४ ॥

ताम्रा । यदैवमभिधीयमाना न प्रतिपन्ना तदा ताम्रातिकू ज०म०
लिकीप्रतिकूलवर्त्तिनी मत्वा ज्ञात्वा श्राजःसहान्नसा वर्त्तत

इत्यधिकृत्य प्रतिकूलं वर्त्ततइत्यस्मिन्नर्थे तत्प्रत्यनुपूर्वेत्यादिना
ठक्जिहोर्षुः हर्त्तुमिहुः भीमविग्रहः भीषणशरीरः इष्टराक्षस
शरीररूपः सुखेन द्वियतइति बाहूपपीडमास्त्रिष्य बाहुभिरु
पपीड्य सप्तन्यास्येपपीडइति चकारात् तृतीयान्तउपपदे णमुञ्
जगाहे रथेनोत्पत्य द्यामाकाशनिशाचरोगाहते स्र दिवशब्दस्य
मानार्थोद्योशब्दश्रौणादिकः गमेर्डोइत्यत्र द्युतेत्येति वचनात् श्रौ-
तोऽमृशभोरित्यात्वं कालापैस्तु दिवशब्दादेव व्युत्पादयितुं सूत्र
मवधीयते वाग्येति दिव अमि विकल्पेनाकारादेशइति ॥ ८४ ॥

भ० तामित्यादि । उक्तवाक्यानङ्गीकारात् तां सीतां प्रातिकूलि-
कीं प्रतिकूलवर्त्तिनीं मत्वा जिहोर्षुर्हर्त्तुमिच्छुर्निशाचरोरावणो
भीमविग्रहोभयङ्करमूर्त्तिः सन् बाहूपपीडं बाहुभिरुपपीड्य
आस्त्रिष्य तां पृथीत्वा द्यामाकाशं जगाहे गाहङ्ङ्विस्रोडे गतवा-
नित्यर्थः तृतीयान्तादुपपीडोणमिति परः स्वमते बाहुभ्यामुप-
पीडः पीडनं यत्रेत्यास्येषक्रियाविशेषणं उपपीडोघञन्तः द्यामिति
द्योशब्दस्य दिवशब्दस्य वा अमि रूपं प्रतिकूलं यथा स्यात्तथा
वर्त्ततइति क्रियाविशेषणस्य कर्मलात् ठधेकादिति श्लोकः ॥ ८४ ॥

त्रस्यन्तीं तां समादाय यातोरात्रिञ्चरालयं । त्वृष्णीं
भूय भयादासाञ्चक्रिरे नृगपक्षिणः ॥ ८५ ॥

अ० म० त्रस्य । त्रस्यन्तीं च तां तद्रूपदर्शनात् समादाय पृथीत्वा
यातो गहतोरावणात् यातेः अतरि पक्ष्यां रूपम् किन्वातो

रात्रिञ्चराक्षयं सङ्गां रात्रौ चरतीति चरेष्टः रात्रेःकृतिविभा
वेति मुम् तस्माद्भावणाद्यत् भयन्ततोभयात् तूष्णींभूय तूष्णीमि
भुवरति क्वाचेति समासे खवादेशः आसाञ्चकिरे आशिताः दया
यासञ्चेत्याम् मृगपक्षिणः मृगाश्च पक्षिणश्च समानजातीयानामि
ति वचुनादेकवद्भावोऽत्र न भवति ॥ ६५ ॥

त्रसन्तीमित्यादि । त्रसन्तीं विभ्यतीं तां सीतां समादाय भ०
गृहीत्वा रात्रिञ्चरस्वाक्षयं सङ्गां यातो गच्छतोरावणीङ्गयात्
मृगाश्च पक्षिणश्च तूष्णींभूय मौनिनोभूत्वा आसाञ्चकिरे स्थित
वन्तः आसङ् उपवेशे विज्जादीत्याम् भस्क्रन्वामः यातइति श्रचन्तं
रात्रौ चरतीति पचादित्वादनं रात्रेर्भन्वाङ्गति तूष्णीमित्यव्ययं
मौनार्थे वर्त्तते व्यस्यनुकारइत्यादिना ऊर्ध्वादित्वात् समासे
क्वाचप् ॥ ६५ ॥

उच्चैरारस्यमानां तां कृपणां रामलक्ष्मणौ । जटा
युः प्राप पक्षीन्द्रुः परुषं रावणं वदन् ॥ ६६ ॥
एते प्रकीर्णकाः ।

उच्चैः । तां सीताञ्जटायुः पक्षीन्द्रुः रावणम्परुषनिष्ठरं वदन् ज०भ०
प्राप प्राप्तवान् कीदृशीं उच्चैरारस्यमानां हा राम हा लक्ष्मणेति
शब्दौ द्वौ उच्चैर्महता ध्वनिना पुनःपुनारसन्तीमित्यर्थः रसेः
शब्दकर्मकत्वात् क्रियासमभिहारेयङ् कृपणान्दीनाम् इति
प्रकीर्णकाण्डः प्रथमः समाप्तः ॥ ६६ ॥

उच्चैरित्यादि । उच्चैर्यथा स्थापयथा रामलक्ष्मणौ रारस्यमानां भ०

हा-राम हा लक्षणइति पुनःपुनराह्वयमानां लपणां दीर्घा
 शीतां जटायुः पक्षिराजः प्राप रावणं परुषं निष्ठुरं वदन् वदिदिं
 कर्षकः रघुवन्दे मूचसूत्रेत्यादिना चङ् । इति गौराङ्गमहोक्त
 पुत्रोभरतमल्लिकः । प्रकीर्णकाण्डव्याख्यानं मुग्धबोधमतेऽकरोत्
 ॥ ८६ ॥

अतःपरं टाधिकारः ॥

द्विषन् वनेचराग्याणां त्वमादायचरोवने । अग्नेस
 रोजघन्यानां माभूः पूर्व्वसरोमम ॥ ८७ ॥

ज०म० इतः परमधिकारकाण्डमुच्यते यत्र प्राधान्येनैकैकमधिकृत्य
 लक्षणमद्विहितम् तदधिकारकाण्डम् श्रेयलक्षणेपु प्रकीर्णकमेव
 द्रष्टव्यम् एवञ्च कृत्वा अन्तरान्तरा तत्सूचनार्थमकीर्णकस्योक्ता
 भिधानमत्र च काण्डे निर्दिष्टसंज्ञकास्यत्वारः परिहृदाः तत्र
 प्रथमे आद्यं टप्रत्ययमधिकृत्योच्यते सर्गार्थस्य विवक्षितस्यापरि
 समाप्तत्वात् तमेवाभिधन्वायाह । द्विषन्नित्यादि । एवञ्च कृत्वा
 मित्रकण्डमुच्यते द्वयोरप्यत्र प्राधान्येन विवक्षितत्वात् परुषं वदन्
 कीदृशं च द्विषन्माभूः पूर्व्वसरोममेति ममाग्रतोभूत्वा मागा
 इत्यर्थः पूर्व्वं सरतीति पूर्व्वं कर्त्तरीति टः यतस्त्वमग्रेसरोजघ
 न्यानामग्रेसरतीति पुरोयतइत्यादिना टः जघन्यइति प्राणादि
 भ्याचरतीति चः पापानाम्प्रथमस्त्वम् कुतः आदायचरोवने
 आदरय चरतीति भिक्षादिनेत्यादिना वने चरन्तीति वनेचराः

अधिकरणे चरेष्टः तेषामग्राः प्रधानाच्छेषः तानादायचरसि
भक्षयसि कर्मणि षष्ठी ॥ ६७ ॥

इतः प्रभृत्यधिकारकाण्डमुच्यते एकैकं विषयमाश्रित्य लक्षण भ०
प्रदर्शनं यत्र तदधिकारकाण्डं तत्रापि लक्षणान्तरसम्बन्धात् प्र
कीर्णतासीति सूचनार्थं मध्ये मध्ये प्रकीर्णश्लोकाभिधानं विवक्षित
स्य सर्गार्थस्यापरिसमाप्तत्वात् सर्गमध्ये काण्डान्तरारम्भान् दे
षाय एवञ्चायं सर्गोभिन्नकञ्च्यते द्वयोरप्यत्र प्राधान्येन विव
क्षितत्वात् । अथ टाधिकारः । द्विषन्नित्यादि । पक्षं वदन्नि
ति यदुक्तं तत्किमित्याह हे वनेचराश्याषां मुनीनां द्विषन्
श्चो त्वं मम पूर्वसरोऽययायी माभूः यतस्त्वं जघन्यानां नी
चानां अयेसरः प्रथमः वने आदाय गृहीत्वा अर्थात् सीतां
चरसि गच्छसीति आदायचरः द्विषन्निति द्विषः शत्रौ शत्र
रिति परः स्वमते द्विषच्छब्दः शत्रुवाचिते रूढ एव विद्वेषार्थं
तु कीपमवदिति शत्रुः उभयथा सम्बन्धे षष्ठी वने चरतीति पचा
दित्वाद् अभिधानात् सप्तम्यलुक् अयेभवोऽथ्यः श्रेष्ठ उच्यते रेफा
न्पाठेऽयश्च एव श्रेष्ठार्थः तथाच । अग्रमालम्बने प्राप्ते परि
माणं पलस्य च । प्रान्ते समन्तादधिके प्रधाने प्रथमार्धधोरिति
विश्वः । दामागैहागित्यादौ यवर्ज्जनात् न दाज्जदत्तं चरेः पूर्व
वदन् गमकत्वात् दत्तार्थाः सिद्धसंघैरितिवत् क्रियायाः कार
कापेक्षायामपि यवन्नेन समासः अविवक्षितकर्मत्वात् सापेक्षत्वा
भावेन वा समासः असमासेऽपि न क्षतिः मयूरव्यंसकादित्वात्
सापेक्षत्वेऽपि समास इति परः अये इत्येकवचनान्तमव्ययं सूकु

दृष्टति टः जघनं पञ्चाङ्गागः तत्सुखोजघन्यः विकारबंधेत्यादि
ना तुत्यार्थे षः ॥ ८७ ।

यश्चस्कारसमाचारं ख्यातं भुवि दयाकरं । पितुर्व्या
क्यंकरं रामं धिक्कां दुन्वन्तमचपं ॥ ८८ ॥

ज०म० यश्च । रामन्दुन्वन्तमुपतापयन्तमचपवर्षिर्लज्जन्विक्त्वां गर्हा
दुदुउपतापे इत्यस्य सौवादिकस्य शतरि ऊञ्जुवेःषार्षधातुक
इति यणादेशे रूपम् कीदृशं रामं यश्चस्कारसमाचारं समा
चरणं समाचारः चरितं भावे घञ् यश्चस्करोतीति यश्चस्कारः
हज्रोहेत्वित्यादिना टः विसर्जनीयस्य सः यश्चस्कारणहेतुभूतः
समाचारीयस्य ख्यातभुवि प्रसिद्धन्दयाकरद्वरुणाकरणशीलं
ताक्षीत्ये टः पितुर्व्याक्यकरणितुर्वचनानुष्ठाने अनुकूलं आनुलो
म्ये टः ॥ ८८ ॥

भ० यश्चस्केत्यादि । रामं दुन्वन्तं उपतापयन्तं अचपं परस्त्री
हरणेन निर्लज्जं त्वां धिक् धिक्समयेत्यादिना दी दुदुउपता
पे खादित्वात् शतरि नुःञ्जुधेरिति वंः रामं कीदृशं यश्चस्कारः
समाचारीयस्य तं यश्चःकरोतीति स्रकुष्टइति टः अचडात्ष
षिति सूत्रात् ङादित्यनुवर्तते सेतुकश्चेति वेः सः हज्रोहेत्वादा
वर्थे टइति परः स्वमते यश्चस्करी विद्येति निर्दिश्रता विद्याया
यश्चस्कारिणे हेतुत्वात् हेत्वाद्यर्थः सूचितः अन्यथा विद्येति यह
स्य वैयर्थ्यं स्यात् हेत्वाद्यर्थानुक्तावपि न क्षतिः सम्भगाचरणं

समाचारक्षेष्टा घञ्ऽलनटोऽचे इति घञ् भुवि ख्यातं इयाक
रणशीलं पूर्ववद्वः परमते ताच्छीखार्थेऽपि पितुर्भाष्यानुष्ठाने
ऽनुकूलं पूर्ववद्वः परमते ऽनुकूलार्थेऽपि वाक्यशब्देनात्र तदभि
धेयमुच्यते ॥ ६८ ॥

अहमन्तकरोनूनं ध्वान्तस्येव दिवाकरः। तव
राक्षस रामस्य नेयः कर्मकरोपमः ॥ ६९ ॥

अहम्। हे राक्षस अहमन्त नूनमवश्यमन्तकरः विनाश्रयिता ज०म०
कीदृशः रामस्य नेयोवश्यः अशोधत् कर्मकरोपमः भृतकतुल्यः
कर्मणि भृताविति टः ध्वान्तस्येव दिवाकरः यथान्धकारस्या
न्तकरोदिवाकरः सूर्यः तथा अन्तकरदिवाकरौ दिवाविभेति
टप्रत्ययान्तौ एवमुक्त्वा खण्यपातेति सम्बन्धः ॥ ६९ ॥

अहमित्यादि। हे राक्षस नूनं निश्चितं अहं तव अन्तकरः म०
नाश्रयिता अन्तं करोतीति टः यथा दिवाकरः सूर्योध्वान्तस्य
अन्धकारस्य अन्तकरः दिवाशब्दोऽयमाधाररूपदिनवचनो
ऽव्ययः तेन दिवा दिवसे प्राणिनक्षेष्टायुक्तान् करोतीति निश्रादि
त्वाद् इति परः खमते दिवाशब्दोऽयमव्ययः यत्तन्मन्तं प्रायिकं
तेन दिवा दिनं करोतीति पूर्ववद्वः वाञ्छस्याद्वा दिवा दिवसे
करोरश्रियस्य इति केचित् ध्वान्तमिति ध्वनेसामसि क्ति चुम्बवाठ
इत्यादिना निपातः अहं कीदृशः रामस्य नेयः वश्यः वश्यः प्रथे
योनिभृतइत्यमरः कर्मकरोपमः भृतकतुल्यः कर्म करोतीति
टः कर्मशब्दाद्भूतौ टइति परः ॥ ६९ ॥

सतामरुष्करं पक्षी वैरकारं नराशिनं । चन्तुं कल
हकारोऽसौ शब्दकारः पपात खं ॥ १०० ॥

इति टाधिकारः ॥

ज०भ० सता । एवमुक्त्वा असौ जटायुः पक्षी खमाकाशमपात पतितः
किमर्थं नराशनं राक्षसं चन्तुं हनिष्यामीति कीदृशं राक्षसं सता
मरुष्करं धर्मे स्थितानाम्पीडाकरम् अरुःशब्दः पीडोपलक्षण
परः दिवाविभेति टः वैरकारं वैरकरणशीलं कलहकारः पक्षी
कलहयितुमनुकूलः अमयोर्नशब्दस्योक्तिं टे प्रतिषिद्धेऽप्येव भव
ति कर्मस्थः प्राप्तिरसीति टाधिकारउदाहृतः कियत्समपात
यावति दूरे शब्दपातस्तावत्त्वमिति टाधिकारः समाप्तः ॥ १०० ॥

भ० सतामित्यादि । एवमुक्त्वा असौ पक्षी जटायुर्नराशिनं रा
क्षसं चन्तुं खमाकाशं पपात जगाम कीदृशं राक्षसं सतां साधूनां
अरुष्करं शूलकरं पीडाकुरमित्यर्थः पूर्ववद्दुः निष्पतन्त्य इति
वत् षत्वं वैरं विरोधं करोतीति वैरकारस्तं ङात्षष्टित्यस्य कुम्भ
कारइत्युदाहरणेन कुम्भादेः ङञः षष् अन्यस्मात्सकुष्टइत्यस्य
विषयइति सूचितं तेनाच कुम्भादिनात् षष्पक्षी कीदृशः कलह
कारः कलहं करोतीति पूर्ववत् षष् एवं शब्दकारः शब्दपात
मिति पाठे शब्दस्य पातोयचेति स्वविशेषणं थावदूरं शब्दगमनं
तावदूरमित्यर्थः शब्दस्यैव पातो गतिर्यचेति पतनक्रियाविशेषणं
वा मुतेन यथा शब्दस्य शीघ्रगमनं तथास्येति ध्वनितं इति । टाधि
कारः ॥ १०० ॥

अतः परं प्रकीर्णकाः ॥

धुन्वन् सर्व्वपथीनं खे वितानं पक्षयोरसौ । मांस
शोणितसन्दर्शं तुण्डघातमयुध्यत ॥१०१॥

इतः प्रकीर्णकश्लोकानाह । धुन्वन्नित्यादि । असौ पक्षी अयुध्यत ज०म०
युध्यते स्र युधेर्द्वादि कस्य सङ्घि रूपम् तुण्डघातमिति क्रियाविशेषे
षणम् तुण्डेन चञ्चाघातो हननं यस्मिन् युद्धइति करणे हन
इति न णमुल् कषादिषु यथाविधनुप्रयोगात् अहिंसार्थत्वात्
तदारभस्य यथा पादघातभूमिं हन्तीति हिंसार्थानाच्च समान
कर्मकाणामित्यनेनापि न भवति समानकर्मकताभावात् अकर्म
कत्वाद्युधेः तेन भावे घञ् धुन्वन् कर्मयन् खे आकाशे पक्षयोविता
नं सर्व्वपथीनं सर्व्वः पन्थाइति पूर्व्वकालीत्यादिना सः स्रकूपूरिति
समासान्तोऽकारः सर्व्वपथान् व्याप्नोतीति तत्सर्व्वान्देरित्यादिना
खः मांसशोणितसन्दर्शं क्वात्ख्येन मांसं शोणितञ्च दृष्ट्वा कर्मणि
दृष्टिविदोः साकल्यइति णमुल् अमैवाव्ययेनेति सः ॥१०१॥

अथ प्रकीर्णकाः । धुन्वन्नित्यादि । असौऽजटायुः खे आकाशे म०
पक्षयोर्व्वितानं विस्तरं धुन्वन् कर्मयन् मांसशोणितसन्दर्शं यथा
स्यात् तुण्डघातं यथा स्यात् तथा अयुध्यत युधौऽङ्गुद्धे मांसरक्त
योरर्थाद्भावणस्य सम्यग्दर्शोदर्शनं यत्र तुण्डस्याघातो यत्र भूति
युद्धक्रियाविशेषणं दर्शघातौ घञ्जन्तौ परे तु साकल्येन मांसं शो
णितञ्च दृष्ट्वा रावणस्येत्यर्थात् दृष्ट्वाणम्साकल्ये एवं तुण्डेन चत्वा
तुण्डघातं तृतीयान्नादासत्तौ षम् तुण्डघातेन युद्धसम्भवादा

सन्निरच गन्धतद्व्याजः वितानं कीदृशं सर्वस्यासौ पन्थांश्चेति
सर्वपथः पथ्यपुरःसे इति अः सर्वपथं व्याप्नोतीति ढधेकादिति
इति ॥ १०१ ॥

न विभाय न जिह्वाय न चक्लाम न विव्यथे । आप्ना
नोविध्यमानोऽपि रणास्त्रिववृते न च ॥ १०२ ॥

ज०म० नवि । आप्नातः पथी प्रहरन् आङ्गेयमहनइति तद्ध न
विभाय न भीतः तस्मान्न जिह्वाय न लज्जितः सम्यक्मया न हत
इति न चक्लाम न क्लान्तः न विव्यथे व्यथोलिटीति सस्यसारणम्
जितममलात् विध्यमानोवा वाग्द्वयसार्थे परेण हन्यमानश्च न
विव्यथे न पीडां भेजे सत्वाधिकलात् रणाच्च न निववृते न निवृ
त्तः अभयोत्साहलात् ॥ १०२ ॥

भ० नवीत्यादि । असौ पथी आप्नातः प्रहरन् न विभाय न भीतः
मया ताडितोऽपि न नृतइति न जिह्वाय न लज्जते स न चक्ला
मनासमर्थोवभूव न विव्यथे न पीडितो भवति स विध्यमानः
परेण ताड्यमानोऽपि रणात् न निववृते न निवृत्तः अभयोत्सा
हलात् सर्वत्र ठी व्यथेस्तु व्यथयहेति जिः आप्नातइति आत्मा
ङ्गुष्ठादङ्गुष्ठाहनयमइति मं किम्वा आप्नातः प्रचुर्दिसनक्तः
शक्तिवयसाङ्गुलीख्ये इति ज्ञानः ॥ १०२ ॥

पिशाचमुखधौरेयं सच्छत्रकवचं रथं । युधि कद्र
यवङ्गीमं वभञ्ज ध्वजशालिनं ॥ १०३ ॥

एते प्रकीर्णकाः ।

पिशा । युधि सङ्ग्रामेपची रथं वभञ्ज भग्नवान् तस्य पुष्पका ज०म०
 दन्यत्वात् तथाहि कद्रथवत् कुक्षितरथमिव रथवदयोस्येति
 कदादेवः धुरं वहन्ति धौरेयाश्रयाः धुरोयद्रुजौ पिशाच
 स्येव मुखं येषाम्ने धौरेयायत्र रथे तन्पिशाचमुखधौरेयं सच्छो
 भनं ब्रह्मरुचवचञ्च यस्मिन् तभीमभयानकन्तथा धुर्व्यत्वात् ध्वज
 शालिनं ध्वजवत्तं शालिन्शब्दः किन्प्रत्ययान्तसद्वन्माह अन्य
 स्वाह ध्वजेन शालितुं श्लाघयितुं ग्रीलमस्येति षिनिः अनेकार्थ
 ताद्भातूनामिति । एते प्रकीर्णकाः ॥ १०३ ॥

पिशाचेत्यादि । जटायुः युधि संग्रामे रावणस्य रथं वभञ्ज भ०
 कद्रथवत् कुक्षितरथमिव कत्कचचिरथवदइति कुशब्दस्य क
 दादेवः कीदृशः पिशाचस्येव मुखं येषां तेऽश्याधौरेयायत्र
 धुरं वहतीत्यर्थे ढघेकादिति ष्येयः सत् प्रोभनं विद्यमानं वा
 क्वचं कवचं वा यस्मिन् क्वचकवचाभां सह रथं वमञ्जेत्यर्थोवा
 भीमं भयानकं ध्वजशालिनं ध्वजयुक्तं शालिन्शब्दसदन्तायां
 अस्त्वर्थे शालिन् प्रत्ययइति दृष्ट्वाः ध्वजेन ब्रह्मते प्रोभतेऽपहादि
 त्वास्मिन् धातूनामनेकार्थत्वात् शालिरत्र दीप्त्यर्थइति केचित्
 ध्वजेन श्लाघयितुं ग्रीलं वस्येति उल्लयोरैक्यमिति सारणात् प्राडु
 श्लाघायामित्यस्य रूपमित्यपरे ब्रह्मरुचस्यइत्यस्मात् कृशात्
 कथनेइत्यस्मादा अेषिन्निति केचित् । इति प्रकीर्णकाः ॥ १०३ ॥

अतःपरं आमधिकारः ।

संत्रासयाञ्चकारारिं सुरान् पिप्राय पश्यतः । संत्या
जयाञ्चकाराय सीतां विंशतिवाङ्मना ॥ १०४ ॥

०म० इतःप्रभृत्याममधिकृत्याह सन्ना । अथैतस्मिन्बुद्धप्रस्तावे स
पक्षी सीतां विंशतिवाङ्मना रावणेन त्याजयाञ्चकार त्याजि
तवान् गत्यादिषु त्यजेरसङ्गहात् ढतोयैवं भवति कस्मात्त्या
जितवानित्याह सन्नासयाञ्चकारारिं यस्मादरिं रावणन्नासि
तवान् अकर्मकत्वात् चासेर्णन्नावस्थायामरेः कर्मत्वम् आभ्यां
हेतुमखन्नाभ्याम् कास्यत्ययादित्यादिना आम् आमोऽमित्तम
व्यदन्तत्वात् आमइति सेर्लुक् अयामन्तेत्यादिना अथादेशः
आमकारान्तस्य कृत्स्नं शायान्नातिपदिकत्वे प्रथमैकवचनम् तस्या
यादिति लुक् स्यादपि आमआमिति पठितत्वादव्ययत्वम्
मन्तस्थानभिव्यक्तपदार्थत्वात् कृद्धानुप्रयुज्यतइत्यादिना लिट्
परस्य कृजोऽनुप्रयोगः कर्त्तृभिप्रायाभावाभावेऽनुप्रयोगे तड् न
भवति सुरांश्च पश्यतोबुद्धञ्चटायुः पिप्राय प्रीणितवान् शत्रु
चासनं सीतात्याजयञ्च देवानाम्नीतेः कारणम् ॥ १०४ ॥

म० अयामधिकारः । संचेत्यादि स पक्षी अरिं रावणं सन्त्यक् चास
याञ्चकार अतएव पश्यतोबुद्धमवखोकथतः सुरान् देवान्
पिप्राय प्रीणितवान् अथ चासनन्तरं विंशतिवाङ्मना रावणेन
सीतां संत्याजयाञ्चकार त्यजेर्धोऽजौञ्जेरित्यस्य विषयाभावात्
प्रयोष्यकर्त्तरि ढतीया चसेरकर्मकत्वात् प्रयोष्यकर्त्तुः कर्मत्वं
उभयत्र प्रत्ययान्तत्वात् त्रिंजादीत्याम् भस्क्रन्प्रमइति कृजो

ऽमुप्रयोगः क्षीर्नुरित्यनुस्वारः अपेक्षमनोरिति अः अत्र विरा
मस्त्रीकारात् अनुस्वारस्य वर्गान्मोवा भवतीति कालापाः पिप्रा
येति अनिकाचधातोरात् नत्वेकाचदत्युपन्यसं विश्रतिवाङ्ना
इति साभिप्रायपदेन द्वावक्षस्य चांधाधिकं अटाथोर्वाध्याधिक्य
ञ्च सूचितं ॥ १०४ ॥

असीतो रावणः कासाञ्चक्रे शस्त्रैर्निराकुलः । भूय
स्तं वेभिदाञ्चक्रे नखतुण्डायुधः खगः ॥ १०५ ॥

असी । असीतः परित्यक्तसीतो रावणः आकाशस्यः कासाञ्चक्रे ज०म०
कुत्सितमभिहितवान् एक्षेहीति विहगाधिपेति काष्ठशब्दकुत्सा
षामित्यनुदात्तेत्कांसित्यादिना आम् शस्त्रैः इत्यभृते तृतीया
निराकुलः पूर्वन्वाङ्गमिः सीतायक्षणे व्याकुलत्वात् भूयः पुनरपि
खगः पक्षी उपकरणे अन्येऽपि दृश्यन्त इति वचनात् गर्भेर्ऽतः तन्नि
शाचरं वेभिदाञ्चक्रे अत्यर्थमिभ्रवान् वेभिद्यतेर्यङ्नादाम् नख
तुण्डान्येवायुधानि यस्य ॥ १०५ ॥

असीत्यादि । असीतस्य कसीतो रावणः आकुलः सन् शस्त्रैः म०
कासाञ्चक्रे श्लश्लुभे काष्ठशब्दकुत्सि धातूनामनेकार्थत्वात् अत्र
दीप्त्यर्थः दीप्त्यर्थोऽपि दन्वान्तकाष्ठङ्धातुरसीति केचित् यदा
पक्षिणं प्रति एहि एहि खगाधम शास्त्रसीत्यादि कुत्सितशब्दं
कृतवान् अस्मिन् पक्षे शस्त्रैरिति विशेषणे तृतीया दरिद्राकाशका
सेति पक्षे आम् पूर्व्वं सीतायक्षणे व्याकुलः समत्यनाकुलः भूयः
पुनरपि खगः पक्षी तं रावणं वेभिदाञ्चक्रे अत्यर्थं भिनत्ति स

कीदृशः नखतुण्डप्रहरणः भिदेर्मूत्रस्रग्गुच्छाटेत्यादिना यद्
 प्रत्ययान्तात्त्वात् त्रिंजादीत्यादिना आम् यङोक्तुक् यङ्लुक्लोपे
 अरेणपुत्री इति निषेधात् न गुणः त्रिंजादीत्यादौ आमिति विषये
 सप्तमी तेन यङ्लुकि परस्मैपदविषये कृञ् उभयपदित्वात् अत्रा
 त्पमेपदवदनुप्रयोगः खे गच्छतीति हनजनादिति डः ॥ १०५ ॥

हन्तुं क्रोधवशादीहाञ्चक्राते तौ परस्परं । न वा
 पलायाञ्चक्रे विर्हयाञ्चक्रे न राक्षसः ॥ १०६ ॥

ज० म० हन्तुम् । तौ पश्चिरावपौ क्रोधवशात् क्रोधाधीनतया परस्पर
 मन्योन्यं हन्तुमीहाञ्चक्राते चेष्टाङ्कतवक्तौ इजादेरित्यादिना
 आम् विः पक्षी जनिघषिभ्यामित्यधिकृत्य वेञ्जोञ्जित्यौणादिक
 इक् नवा नैव वाग्ब्रह्मण्ये पलायाञ्चक्रे पलायितः उपसर्ग
 स्थायताविति सत्वम् राक्षसश्च न दयाञ्चक्रे न दयते स पश्चि
 ण्ङ्गुस्वहं कथं व्यापादयामीति उभयत्रापि दयायासञ्चेत्याम्
 ॥ १०६ ॥

भ० हन्तुमित्यादि । तौ पश्चिरावपौ क्रोधवशात् क्रोधाधीनतया
 परस्परमन्योन्यं हन्तुमीहाञ्चक्राते ईदृक्चेष्टे परस्परं व्यतिसुन
 कीत्युदाहरता व्यतीहारे परस्परब्रह्मण्ये मनीषादित्वात्त्रिपा
 तितइति सूचितं विः पक्षी न पलायते स राक्षसोऽपि हन्तुं न दयां
 कृतवान् सर्वत्र त्रिंजादीत्याम् पलायाञ्चक्रे इति परापूर्वस्था
 सधातोरूपं रेफस्य सत्वं मनीषादित्वात् मांभाङ्मञ् नहिनीन
 वा इत्येते प्रतिषेधार्थाः एवार्थे अत्र वाग्ब्रह्मण्ये ॥ १०६ ॥

उपासाञ्चक्रिरे द्रष्टुं देवगन्धर्वकिन्नराः । हस्तेन
पक्षौ लोलूयाञ्चक्रे क्रव्यात् पतत्रिणः ॥ १०७ ॥

उपा । देवगन्धर्वकिन्नराद्रष्टुं युद्धं द्रष्टव्यमिति उपासा ज०म०
ञ्चक्रिरे उपगताः पूर्ववदाम् क्रव्यात् रावणः क्रव्यमांसमत्तीति
क्रव्यात् अदोनन्नइति विट् पतत्रिणः पत्रिणः पक्षौ लोलूया
ञ्चक्रे अत्यर्थं लूनवान् यद्प्रत्ययान्तत्वादाम् हस्तेन मायया
प्रसङ्गं जेतुञ्च शक्यतइति भस्तेनेति पाठान्तरम् ॥ १०७ ॥

उपेत्यादि । देवागन्धर्वाः किन्नराश्च द्रष्टुं अर्थात् युद्धं उ म०
पासाञ्चक्रिरे उपगताः आसङ्गोपवेशे विजादीत्याम् दीव्य
तीति देवः पचादित्वाद्गन् गानं धर्मोऽस्येति गन्धर्वो मनीषादिः
नराकृतित्वात् कुत्सितोनरः किन्नरः ईषदर्थे किञ्चिद्दत्यन्त्यं
क्रव्याद्भावणः हस्तेन कपटेन पतत्रिणः पत्रिणः पक्षौ लोलूया
ञ्चक्रे अत्यर्थं चिद्धेद् त्यान्तत्वादाम् क्रव्यं मांसमत्तीति क्विप्
॥ १०७ ॥

प्रलठितमवनौ विलोक्य कृत्तं दशवदनः खचरो
त्तमं प्रहृष्यन् । रथवरमधिरुद्ध मीमधुर्यं स्वपुरम
गात् परिगृह्य रामकान्तां ॥ १०८ ॥

इति भट्टिकाव्ये पञ्चमः सर्गः ॥

प्रलठितमित्यादि । खचराः पत्रिणः खे चरन्तीति अधिकरणे ज०म०

भट्टिकाव्यं ।

चरेष्टः तेषामुत्तमं जटायुं ह्यन्नं ह्यन्नं खूनपचत्वात् अवनौ भुवि
प्रसुठितं विलोक्य प्रहृष्यन् हर्षं प्राप्नुवन् निवृत्तोविप्लकारीति
दशाननोरथवरं स्मरणात् प्राप्तं पुष्यकाख्यमारुह्य भीमधुर्यं
रामकान्तां सीतां तथैव परिगृह्य स्वपुरमगात् गतवान् ॥ १०८ ॥

इति जयमंगलाख्यायां पंचमः सर्गः ॥

भ० विलुठितमित्यादि । ह्यन्नं ह्यन्नं खूनपचत्वात् अवनौ भूमौ वि
लुचितं पतितं खचरोत्तमं जटायुं विलोक्य प्रहृष्यन् हृष्टो भवन्
रावणोरथवरं अधिरुह्य रामकान्तां सीतां परिगृह्य स्वपुरं
सङ्गां अगात् गतः रथानां वरः श्रेष्ठः पुष्यकाख्यः स्मरणादुपा
गतः तं कीदृशं भीमाधुर्या अथाथत्र धुरं वहतीति उघेकादिति
यः ॥ १०८ ॥

इति गौराङ्गमल्लिकात्मजश्रीभरतमल्लिकविरचितायां मुग्ध
बोधिण्यां भट्टिकाव्यं सीताहरकोनाम मिश्रकः पञ्चमः सर्गः ॥

श्रीपाञ्चकार कामाग्निर्दशवक्त्रमहर्निशं । विदाञ्च
कार वैदेहीं रामादन्यनिरुत्सुकां ॥ १ ॥

ज०म० अत्राधिकारस्यापरिसमाप्तत्वात्तमेव विवृत्याह ॥ श्रीपाञ्चका
रेत्यादि अथ शब्देवक्ष्यमाणहृतीयसोके यः सोऽत्र द्रष्टव्यः अथ
तस्मिन् सीतापरियहे जति कामाग्निः कामोऽग्निरिव दशवक्त्रं
दशाननमोषाञ्चकार ददाह उषदाहे उषविदेत्याम् अहर्निशं
अहस्य निशा च सर्वोद्देविभाषैकवक्त्रवतीत्येकवक्त्रावाद्यत्ना
संयोगे द्वितीया अङ्गीकारस्य रोऽसुपीति रत्नं कस्माद्दाह

इत्याह रावषोवैदेहीमन्यनिरुत्सुकां रामादन्यस्मिन् सर्वत्र नि
रभिलाषां विदाञ्चकार अगुणत्वं विदिस्येति विदेरगुणत्वात्
गुणभावः ॥ १ ॥

श्रोषामित्यादि । अत्रापि सशवाधिकारः अपरिसमाप्तत्वात् भ०
कामोऽग्निरिव दशवक्त्रं रावणं अहर्नित्रं श्रोषाञ्चकार उषदाहे
दरिद्राकासकाशेति पक्षे आम् अहस्य निशा च इति समाहार
द्वन्द्वः सदाध्वादीति द्वौ दशवक्त्रपदन्यासेन विश्रत्या नैत्रैरेकदैव
शीतासौन्दर्यातिशयविलोकनात् कामपीडानिर्भरत्वं द्यात्यन्ते
वैदेहीं रामादन्यस्मिन् सर्वत्र निरुत्सुकां निरभिलाषां विदाञ्च
कार ज्ञातवान् काम्नाद्यामिति वेत्तेर्ङाम् ङित्वाच्च गुणः ॥ १ ॥

प्रजागराञ्चकारारेरीहास्वनिशमादरात् । प्रविभया
ञ्चकारासौ काकुत्स्थादर्भिश्चकितः ॥ २ ॥

प्रजागराञ्चकारेत्यादि । अरेरामस्य ईहासु चेष्टासु गुरोश्च ज०म०
इत्यकारः आदरादादरेण प्रजागराञ्चकार आगरितवान्
अनुचिकीर्षितज्ञानपरोवभूतैत्यर्थः पूर्ववदाम् अभिश्रमिति नि
शक्रियाविकेदोनास्ति अस्मान् प्रजागरण इति निश्रैति क्रियाविके
दोपलक्षणं प्रायेण हि निश्चायामपि क्रियायां प्रवर्त्तनं किमिति
आगरितवानित्याह काकुत्स्थादसौ प्रविभयाञ्चकार प्रभीतवान्
भीष्टीत्यादिनाम् सुवत् कार्ये धातोर्गुणायादेभौ अभिश्रकितः
किमियं करिष्यतीति ॥ २ ॥

भ० प्रजेत्यदि । असौ रावणोऽरेरामस्य ईशानु चेष्टितेषु अग्निर्न
निरन्तरं प्रजागराञ्चकार सावधानोवभूव आदरात् आदरं
कृत्वा यवर्थे पञ्चमी हेतौ वा काकुत्स्थात् प्रविभयाञ्चकार अति
भीतः त्रिभीलिभीत्यां पशाम्वाभीष्टीति पशाम् त्रिलाङ्गले ङादीरे
द्विः षुर्धूङ् इति गुणः भ्वस्त्रन्वामदति कञनुप्रयोगः अतिशक्तः
किमद्यं करिष्यतीति नानाविकल्पव्याकुलः ॥ २ ॥

न जिह्रयाञ्चकाराय सीतामभ्यर्थ्य तर्जितः । नाप्यु
ज्जी विभरामास वैदेह्यां प्रसितोभृशं ॥ ३ ॥

म०म० न जिह्रयाञ्चकारेत्यादि । सीतामभ्यर्थ्य चाचिता न जिह्रया
ञ्चकार न लज्जितः तर्जितः भर्त्सितोऽपि तथैवेत्यर्थात् नाप्युज्जी
वसं विभरामास धारितवान् कञिति प्रत्याहारपदद्वयादक्षिरथ
नुप्रयोगः स्त्रीधातोर्गुणाद्यादेशौ कुभृञ्धारणपोषणयोः उभय
त्रापि पूर्ववदाम् सुवच कथं न धारितवान् इत्याह वैदेह्यां
प्रसितः प्रसक्तः भृशमत्यर्थं ॥ ३ ॥

भ० नजीत्यादि । अथ सीतायाअन्यनिदत्तुकमज्ञानानन्तरं सी
तामभ्यर्थ्य वज्रधा अनुनीय तथा तर्जितोभर्त्सितोऽपि रावणो न
जिह्रवाञ्चकार स्त्रीलिङ्गजे ऊर्जी वसन्तपि न विभरामास भृ
लिभृतिपुष्पोः उभयत्र पूर्ववत्पशाम् पुष्पादेशिः खेरेदति भृधा
तोः खेर्दिः आमोऽनुप्रयोगअसोर्भूर्न भवतीति परः खमते भ्वस्त्र
न्वामदत्यत्र असन्वयार्थे इत्यस्य पदद्वयं नमस्येः यद्वा व्याकरण

अरसम्बादात् अस्तेरेवानुप्रयोगः छतभादेश्चास्तेरनुप्रयोग
स्य वैचर्यं भुवोऽनुप्रयोगस्योक्तत्वात् तेनामोऽनुप्रयोगे भूररेइत्य
स्य न विषयइति बोधं ऊर्ध्वैः सेम्क्तात्सरोरिति अपत्ययः स्त्री
त्वच्च ऊर्ध्वमिति पाठे किप् कुतइत्याह वैदेह्या प्रसितश्रासक्तः
तच्चिन्तया बलचयात् ॥ ३ ॥

विदांकुर्वन्तु रामस्य वृत्तमित्यवदत् स्वकान् । रक्षां
सि रक्षितुं सीतामाश्रिषच्च प्रयत्नवान् ॥ ४ ॥

विदांकुर्वन्वित्यादि । स्वकानात्सीथान् शुकसारणादीन् अत्र ज०म०
ददुक्तवान् किमित्याह रामस्य वृत्तमनुष्ठितं किन्तस्येहा गन्तुमु
द्यमोऽस्ति न वेति विदांकुर्वन्तु विदांकुर्वन्वित्यन्यतरस्यामिति
निपातितं सीतां रक्षितुं रक्षांसि आश्रिषदादिष्टवान् श्रासेः सर्त्ती
त्यङ् श्रासइदङ्हसोरिति श्रासेरुपधायाइत्वं श्रासिवसीति षत्वं
प्रयत्नवान् प्रयत्नपरः । आमधिकारोगतः ॥ ४ ॥

विदामित्यादि । रामस्य वृत्तं चेष्टितं भवन्तोविदांकुर्वन्तु म०
जानन्तु इति स्वकान् आत्मीयान् दूतान् रावणोऽवदत् काम्ना
चांग्यान्तुक्त्विति वेत्तेर्काम् ग्यां कृत्तनुप्रयोगएव प्रयत्नवान् सन्
सीतां रक्षितुं रक्षांसि आश्रिषत् आदिष्टवान् चकारः समुच्चये
श्रासुन्ननुश्रिष्टौ श्रासुस्त्रिद्युदिति डः श्रासुस्त्रिद्युस्त्रे इति इत्वं
किञ्चात्कृतइति षत्वं । इत्यामधिकारः ॥ ४ ॥

अथ प्रकीर्णकाः ।

रामोऽपि हतमारीचोनिवर्त्यन् खरनादिनः । क्रो
डून् समशृणोत् क्रूरावसतोऽशुभशंसिनः ॥ ५ ॥

ज०म०

अथ प्रकीर्णश्लोकानाह । रामइत्यादि । हतमारीचो रामोऽपि
निवर्त्यन् प्रत्यागमिष्यन् वखादिलक्षणादिति प्राप्ते न वृद्धादतीष्ण
निषेधः क्रोडून् शृगाखान् रसतः शब्दाद्यमानान् अशृणोत्
संश्रुतवान् सकर्मकत्वात् समोगमीत्यात्मनेपदं न भवति लङ्
रूपं क्रूरान् भीषणान् यतः खरनादिनः खरवन्नदन्ति कर्त्तरीति
षिनिः अशुभशंसिनः अनिष्टसूचनश्रीलान् ॥ ५ ॥

भ०

अथ प्रकीर्णकाः । रामइत्यादि । हतोमारीचोयेन सरामोऽपि
निवर्त्यन् प्रत्यागमिष्यन् रसतः शब्दं कुर्वन्तः क्रोडून् शृगाखान्
समशृणोत् क्रोडूनां शब्दं शृणोति स्त्रीत्यर्थः रसतइति तद्विशेष
णात् तथाचोक्तं सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः
सति विशेष्ये बाधे इति यद्यपि शब्द एव श्रूयते नतु शृगालः तथा
पि शृगालस्यायं शब्दइति ज्ञाने शृगालोऽपि विषयइति तस्यापि
ज्ञानकर्मत्वमविवादं औपचारिकोऽयं प्रयोगइत्यन्ये अनेकार्थ
त्वात् शृणोतिरिह दर्शनार्थइति केचित् वृद्धोनेन्येखसनेरिति
वृत्तेरिन्निषेधः पे ततएव पं खरनादिर्नो गार्हभवत् नदतः यद्वा
दित्वात् षिन् कर्त्तर्युपमानउपपदे षिन्निति परः अतएवाशुभ
शंसिनः अशुभं शंसितुं सूचयितुं शीलं येषामिति ताच्छीलोषिन्नि
ति परः स्वमते यद्वादित्वात् अतएव क्रूरान् भवदान् । अपि
सम्भावनाप्रशब्दगर्हासमुच्चये । तथा युक्तपदार्थेषु कामचार
क्रियासु चेति विश्वः ॥ ५ ॥

आशङ्कमानोवैदेहीं खादितां निहतां मृतां । सश
त्रुप्तस्य सोदर्यं दूरादायान्तमैक्षत ॥ ६ ॥

आशङ्कमानइत्यादि । तथाविधाशुभश्रवणादाशङ्कमानोवि ज०म०
तर्कयन् वैदेहीं किं खादितां निशाचरादिना ततः निहतां त्यक्त
प्राणां अहो खयमेवायुःक्षयान्मृतां वा सरामः शत्रुप्तस्य सोदर्यं
भ्रातरं सोदराद्यः आयाप्तमागच्छन्मारादैक्षत दृष्टवान् ईक्षे
र्षुकि ॥ ६ ॥

आशङ्केत्यादि । अमङ्गलश्रवणात् वैदेहीं राक्षसादिभिर्भं भ०
क्षितां शृगालादिभिर्व्यां निहतां खयमेवायुःक्षयात् मृता वा
आशङ्कमानस्तर्कयन् रामः शत्रुप्तस्य सोदर्यं लक्षणं आयाप्तं
आराहूरादैक्षत ईक्षेर्षीं समानउदरे स्थितः सोदर्यः ङघेका
दिति यः रूपनामगोचेत्यादिना पक्षे समानस्य सः कनिष्ठभ्रातृ
सम्बन्धोक्तत्वेन लक्षणस्यापकर्षः सूचितः स्त्रीवचनेन त्यक्तधैर्यं
त्वात् आराहूरसमीपयोः ॥ ६ ॥

सीतां सौमित्रिणा त्यक्तां सघ्नीचीं त्रक्षुमेकितां ।
विज्ञायामंस्त काकुत्स्थः क्षये चेमं सुदुर्लभं ॥ ७ ॥

एते प्रकीर्णकाः ।

सीतामित्यादि । सौमित्रेरेकाकिनोदृष्टत्वाभिद्यतमनेन ज०म०
त्यक्तेति तां विज्ञाय ज्ञात्वा काकुत्स्थोरामः क्षये गृहे क्षीयतेऽस्मि
न्निति अधिकरणेऽप्यं चेमं कक्षाणं सुदुर्लभं सुदुःखेन लभ्यतइति
ईषदित्यादिना खलु अमंस्तं ज्ञातवान् कथं क्षये चेमं सुदुर्लभं

निति आह सध्रीचीं सहचारिणीं न कचिदेकाकिनीं तिष्ठन्तीं
सहास्यतीति अतिगादिना किन् सहस्य सधिरित्यस्यतौ वप्रत्यये
सहस्य सध्यादेशः अस्त्येस्योपसंख्यानमिति डीप् अचदत्यकार
स्योपः चाविति दीर्घः कुतः चक्षुं चसमशीलां क्रियाशब्दत्वाद्दूङ्
न भवति एकिका लक्षण्येन त्यक्तत्वात् एकादाकिनिचचासहाये
इति चकारास्कुन् प्रत्ययस्यादितोत्वं । एते प्रकीर्णकाः ॥ ७ ॥

भ० सीतामित्यादि । सौमित्रिणा त्यक्तां अतएव एकिकां सीतां वि
ज्ञाय काकुत्स्थः चये निवासे चेमं कुशलं सुदुर्लभं अमंस्त एका
किनेलक्षणस्यागमनात् तद्योगज्ञानेऽपि कुतः चेमं सुदुर्लभमि
त्याह चक्षुमिति तां कीदृशीं चक्षुं चासशीलां चिपचसेति क्रुः तथा
च चासा स्मृतेति सम्भाव्यते अतएव सध्रीचीं सदा सहचरीं न क्व
चिदेकाकिनीं तिष्ठन्तीं सहास्यतीति किपिसहसन्निरःसधिसमिति
रीति सहस्य सध्रिःअत्रास्त्येर्गत्यर्थत्वात् नेदित्यूजार्थाञ्चौरित्य
स्य विषयाभावात् हसुङ्लोपोऽणाविति नकारलोपःद्विन्ञच्चाह
इति ईप् अचोऽलोपेःर्घ्येति अकारलोपे निमित्ताभावात् दत्त
निष्ठनौ इकारस्य दीर्घः एकादाकिन्कावसहाये इति परः स्वम
ते विकारसंघेत्यादिना असहाये स्वार्थे वा कः स्त्रियामाप काय
माभीरके इति इत्वं चीयतेऽस्मिन्निति अन् चिनिवासगत्योः चये
ऽपचयकाले इत्यर्थोवा । चयोरीगान्तरे वेद्यकल्पान्नापचयेश्च
पीति विभ्यः । एते प्रकीर्णकाः ॥ ७ ॥

अतःपरं दुहादिः ।

सोऽपृच्छ लक्षणं सीतां याचमानः शिवंसु रान् ।
रामं यथास्थितं सर्व्वं भ्राता ब्रूतेऽस्य विक्रलः ॥ ८ ॥

अतोदिकर्माधिकारः । सोऽपृच्छदित्यादि अकथितं चेत्यत्र ज०म०
दुहिबाचीत्यादिसौकस्यान् धातून् प्रयुङ्क्ते कविः तत्र रामोऽपृ
च्छत् सीतामिति प्रधानं कर्म लक्षणमित्यकथितं कर्म याचमानः
प्रार्थयमानः शिवं कल्याणं अर्थात्सीतायाः शिवं प्रधानं कर्म सु
रान् देवान् इत्यकथितं कर्म भ्राता लक्षणः सर्व्वं यथावत् स्थितं
ब्रूतेऽस्य उक्तवान् सर्व्वमिति प्रधानं कर्म राममित्यकथितं ॥ ८ ॥

अथ दिकर्मकप्रकरणं । सदृत्यादि । सरामः सीतां लक्षणं भ०
अपृच्छत् दुहादेः कर्म हेतुः कर्मेति परः स्वमते याच्चार्येत्या
दीनां स्वभावादिकर्मकलमुक्तं कर्मद्वयन्तु तात्पर्य्यलभ्यमेव सीता
मिति प्रधानं कर्म लक्षणस्य हेतुलमर्थात्प्रभ्यतएव तेनात्र न ल
क्षणमिति कीदृशीरामः सुरान् शिवं याचमानः दातुं प्रेरयन्
अर्थात् सीतायाः शिवमिति प्रधानं कर्म भ्राता लक्षणो विक्रवो वि
कृतः सन् सर्व्वं यथास्थितं सीताप्रेरणादिकं रामं उक्तवान् वचने
न बोधितवान् राममिति हेतुकर्म ॥ ८ ॥

सन्दृश्य शरणं प्रून्यं भिक्षमाणोऽवनं प्रियां । प्रा
णान् दुहन्निवात्मानं शोकं चित्तमवारुधत् ॥ ९ ॥

ज०म० संहृश्येत्यादि । रामः शरणं गृहं शून्यं संहृश्य दृष्ट्वा शोकं चिन्तमवारुधत् चिन्तं शोकं प्रावेक्षयत् कीदृशः प्रियां जानकीं वनं भिचमाणः प्राणान् दुहन्निव त्यजन्निव प्राणानिति प्रधानं कर्म आत्मानमित्यकथितं आत्मानः प्राणान् त्यजन्निव ॥ ६ ॥

भ० संहृश्येत्यादि । रामः शरणं गृहं शून्यं संहृश्य शोकं चिन्तमवारुधत् शोकमन्तः स्थापयित्वा चिन्तमपावृणोत् शोकं प्रावेक्षयदिति वार्थः रुधिरौञ्ज्आवृतौ इरित्वात् शासुलिद्युदिति पक्षे ङ् । कीदृशः प्रियां सीतां वनं भिचमाणः दातुं प्रेरयन् प्रियामिति प्रधानं कर्म आत्मानं प्राणान् दुहन्निव मोक्षयन्निव आत्मानमिति कर्म हेतुः ॥ ६ ॥ .

गता स्यादवचिन्वाना कुसुमान्याश्रमद्रुमान् । अं
यत्र तापसान् धर्मं सुतीक्ष्णः शास्ति तत्र सा ॥ १० ॥

इति दुःखादिर्द्विकर्मकः ।

ज०म० गतेत्यादि । यत्र यस्मिंस्त्रयोपवने सुतीक्ष्णो नाम ऋषिः धर्मं शास्ति त्रिचयति धर्ममिति प्रधानं कर्म तापसानित्यकथितं तत्र तपोवने गता स्यात् सम्भावेने लिङ् आकारोनिपातः स्वरणे किं कुर्वती कुसुमान्यवचिन्वाना कुसुमानीति प्रधानं कर्म आश्रमद्रुमानित्यकथितं अवचिन्वानेति चिन्तेतेः कर्त्तृभिप्राये तङ् । दुःखादिदण्डकोगतः ॥ १० ॥

भ० गतेत्यादि । वक्ष्येवं विल्लसाप सद्गति वक्ष्यमाणशोकेनान्वयः यत्र सुतीक्ष्णो मुनिस्त्रयोपसान् धर्मं शास्ति तत्र सा गता स्यात् सम्भावेने स्त्री लोपोऽख्यसोरिति अक्षरकारलोपः किं कुर्वती

आश्रमद्रमान् कुसुमानि अवचिन्वामा द्रमान् विघट्टयन्ती पुण्या
 ष्णाददाना आ इत्यव्ययशब्दः स्मरणार्थं प्रयुज्यते यदुक्तं मर्या
 दावामभिविधौ क्रियायोगेषदर्थयोः । यश्चाकारः सङ्घित्प्राक्तो
 वाक्यस्मरणयोरङ्घितिति । आमिति क्वचित् पाठः सोऽपि स्मरणा
 र्थ एव । इति द्विकर्मकाः ॥ १० ॥

अतः परं प्रकीर्णकाः ।

आः कष्टं वत ही चित्रं ह्रं मातर्द्देवतानि धिक् ।
 हा पितः क्वासि हे सुभ्रु वक्त्रेवं विललाप सः ॥ ११ ॥

प्रकीर्णकानाह । आः कष्टमित्यादि । शोकेनाक्रान्तमनाविलप ज०म०
 ष्णाह आः षोडाशं पितृवियोगपीडितः आः इत्याह अस्मद्वियोगे
 न पिता प्राणांस्त्वक्त्वानित्यभिप्रायः कष्टमित्याह कष्टं कष्टं भर्त्स
 रणादस्मद्वियोगाच्च मातुः कावस्थेत्यभिप्रायेणाह वत इति वत
 शब्दः खेदे सौमित्रिरपि तथा सीतया अन्यादृशः सम्भावितइति
 विस्मितोहीत्याह हि शब्दे विस्मये यदि नाम स्त्रिया मूर्खतया
 तथाभिहितं सौमित्रिणा विदुषा कथं तादृशः शपो दत्तइत्य
 भिप्रायेणाह चित्रमिति चित्रमाश्चर्यं यदेवंविधोऽपि स्वलतीति
 सर्वमेव दुर्जातं कैकेयीप्रभवमिति क्रुध्यन् ह्रं मातरित्याह ह्रंशब्दः
 क्रोधे अथवा सर्वमेतत् दैवचेष्टितं न ममानुष्ठितमित्यभिप्राये
 ष्णाह धिग्द्देवतानीति धिक् कुत्सायां चविज्ञाय चक्षुषा प्राणांस्त्व
 क्तवन्तं पितरं पुनरहं द्रष्टास्मीत्यभिप्रायेणाह हा पितः अत्र द्रष्ट

व्योऽसीति हा शोके हे सीते क गतासीति भ्रूशब्दाद्प्राणिजातेरि
 त्यादिनोङ् उवर्षान्तमात्रस्य विधानाद्दञ्जरीहिः उपसर्जनत्वञ्च
 पुनः स्त्रियामूङ् अन्तादिवर्त्तेति पूर्व्यं प्रत्यन्तवत्त्वात् प्रातिपदि
 कत्वं अतः सम्भ्रूः इत्यन्तं विसृज्यपि स एव कला वङ्गनेकप्रकारं
 विस्रापं कृतवान् ॥ ११ ॥

भ० अथ प्रकीर्णकाः । आइत्यादि । सीतावियोगेन पूर्वदुःखस्मर
 णात् पितृवियोगपेक्षितः प्राह आइति आस्तु स्यात् कपोत्तयोः
 मदियोगेन पिता प्राणान् जहावित्यभिप्रायेणाह कष्टमिति कष्टं
 कष्टं पतिमरणान्मदियोगाच्च मातुः कावस्था इत्यत आह वतति
 खेदघोतकोऽयं वतशब्दः लक्षणाऽपि सीतया अन्यथा सम्भावि
 तइति विस्मितः प्राह हीति ही विस्रयविषादयोः यद्यपि स्त्रीत्वा
 न्नौर्ख्येण तथा तथाभिहितं तथापि लक्षणेन तादृशः शापादा
 तुमनुचितइत्यभिप्रायेणाह चित्रमिति चित्रमायर्थं सर्वमिदं
 केकयीप्रभवमिति रोषादाह हूँ मातरिति हूँशब्दः क्रोधे भर्त्सने
 वा तथाविधायामातुरपीदृशोऽकस्मात् मतिविपर्ययोदेवकृतए
 वेत्यत आह देवतानि धिगिति धिक्शब्देनिन्दाभर्त्सनयोः अविशे
 षज्ञत्वादिति भावः पितुर्भ्रात्र्यादीदृशं दुःखमनुभवन्नहं पित्रा न
 ज्ञायते नवा पितृदर्शनेन विना ममैतद्दुःखं व्यपगमिष्यतीत्याह
 हा पितरिति हा विषादशुर्गर्त्तुषु धिक्समयेत्यादिसूत्रस्य षष्ठ्य
 पवादत्वान्नात्र तद्विषयः सामान्येन हाशब्दं प्रयुज्य पश्चात्पितृ
 सम्बन्धनमतो न द्वितीयेति दुर्गः वस्तुतस्तु हाशब्दवार्थं दुःखं
 स्वविषयमेव पितृशब्देन तस्य सम्बन्धामावः कथं द्वितीयया भवि
 तथं एतत् सकलदुःखं यत्सङ्गत्या विस्रर्त्तव्यं सापि नास्तीत्याह

येनाह ह सुभ्रुकासीति कोपेऽपि भ्रूपादर्थं नास्तीति सुभ्रुपदस्या
भिप्रायः एवं स्मृत्वा सरामोवज्जप्रकारं विलापं कृतवान् शोभने
भ्रुवौ यस्याः तस्याः सम्बोधनं सुभ्रुदीदीति द्वस्वः ॥ ११ ॥

इहासिष्टाशयिष्टेह सा सखेलमितोऽगमत् । अञ्जा
सीत् संस्मरन्नित्यं मैथिल्याभरताग्रजः ॥ १२ ॥

इहेत्यादि । इह प्रदेशे आसिष्ट उपविष्टा इदमोहः इदम ज०भ०
इश् इह अशयिष्ट शयितवती आमेः शीङ्श्च लुङ् सखेलं सलीलं
इतः प्रदेशादगमत् गतवती इत्यभेदप्रकारं मैथिल्याः स्मरन्
अधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी भरताग्रजोरामोऽग्लामीत् ग्लानिङ्गतः
ग्लायतेर्लुङ् यमरमेति सगिटौ ॥ १२ ॥

इहेत्यादि । अत्र प्रदेशे सा सीता आसिष्ट जिलासङ् उप भ०
वेशे अत्राशयिष्ट उभयत्र टीमं इतः सकाशात् सखेलं सलीलं
अगमत् खदिलात् ङः इत्यभेदप्रकारेण मैथिल्याः संस्मरन्
भरताग्रजोरामोऽग्लामीत् यमरमेति इमस्यै मैथिल्यादिति
ढेचधीति कर्मणि षष्ठी ढघेकतीत्यादिना शतुर्योगे षष्ठ्याः प्रति
षेधेऽपि नजानिर्द्दिष्टस्थानित्यत्वाद् कर्मणि षष्ठी सम्बन्धविवक्षया
स्मृत्यर्थयोगे कर्मणि वा षष्ठीति परः इह इत्यञ्च कुतः ककुहे
त्यादिना निपातितं ॥ १२ ॥

इदं नक्तान्तनं दाम पौष्यमेतद्दिवातनं । शुचेवोद्
ध्य शाखायां प्रग्लायति तथा विना ॥ १३ ॥

ज०म० इदमित्यादि । नक्तंतनं निशाभवं इदं दाम पुष्यमासा पुनर्दि
 वातनं दिवसभवं साबमित्यादिना व्युत्प्लौतुट् च पौष्यं पुष्याशा
 मिति तस्येदमित्यष् शुभेव शोकेनेव सम्पदादिः शाखायामुद्ध्य
 आत्मानमित्यर्थात् प्रस्थापति स्नानं गच्छति स्नायतेः त्रित्याया
 देशः शाखायां प्रसम्भमानं स्नानं गच्छन्तं वोच्छेदमुत्प्रेक्षितं कुतः
 शोकात्तथा विना सीताविक्षेदेन ॥ १३ ॥

भ० इदमित्यादि । इदं नक्तननं रात्रिभवं पौष्यं पुष्यसम्बन्धि
 दाम मासा इदञ्च दिवाभवं दाम तथा विना शुभा शोकेन शा
 खायां उद्ध्य अर्थादात्मानं प्रस्थापति स्नानं प्रयाति शाखास्थि
 तां स्नानमासां वोच्छेदमुत्प्रेक्षितं इत्येवं विललापेति व्यवहित
 शोकेनान्वयः स्मरन्नेवं मुमोह इति वक्ष्यमाणनवमश्लोकेन वा
 एवमुत्तरेष्वपि बोध्यं तत्राद्यचिरेत्यादिना नक्तं दिवात्प्रव्याभ्यां
 अथयाभ्यां तनट् ॥ १३ ॥

ऐक्षिन्नहि मुहुः सुप्तां यां मृताशङ्कया वयं । अकाले
 दुर्मरमहो यज्जीवामस्तथा विना ॥ १४ ॥

ज०म० ऐक्षिन्नहीत्यादि । यां वयमैक्षिन्नहि ईक्षितवन्तः ईक्षेः खेटो
 लुङ् मुहुः सुप्तां अविद्विन्ननिद्रत्वात् मृताशङ्कयेति अनिष्टशंखि
 त्वात् प्रियजनहृदयस्य इदानीं तथा विना अहो वयं यज्जीवाम
 सादकाले दुर्मरमिति विललाप जीवितस्यापूर्वकाले दुःखेन
 मरणमिति खल् ॥ १४ ॥

ऐचीत्यादि । वयं सुतां यां प्रियां मृता नवेत्याशङ्कया मुञ्ज भ०
 र्मारंवारं ऐचिन्नहि ईचेष्टामहि अनिच्छान्नीनि बन्धुदया
 नीति मृताशङ्कितं एतेनानुरागातिग्रहः सूचितः अष्टौ आसुर्यं
 यत्तया विनापि वयं जीवामसादसादकाले जीवन्त्यापूरुषकाले
 दुःखेन विद्यते ईषद्दुःषोरिति भावे खलु ॥ १४ ॥

अचेमः परिहासोऽयं परीक्षां मा कथामम । मत्तो
 मान्तर्हिथाः सीते मा रंस्थाजीवितेन नः ॥ १५ ॥

एते प्रकीर्णकाः ।

अचेमदत्यादि । परिहसनं परिहासः शीला अयमचेमो न भ०म०
 कल्याणकरः मम परीक्षां किं नामपश्यन् दुःखमस्ति नवेति मा
 कथाः अचेति कित्वाङ्गुणाभावः इत्यादिति विचोक्षोपः तस्याङ्गे
 सीते मान्तर्हिथाः अन्तर्हिता मा भूः अन्तर्ह्यावित्यपादानसंज्ञायां
 पञ्चम्यास्तसिः प्रत्ययोत्तरपदयोचेति मदादेशः कृत्वि स्थायी
 रिचेति विचः कित्त्वमित्त्व इत्यादिति विचोक्षोपः नोऽस्माकं
 जीवितेन मा रंस्थाः शीलां मा कार्धीः रमेरात्मानेपदिनात्तर्ः ।
 एते प्रकीर्णकाः ॥ १५ ॥

अचदत्यादि । कदाचित् परिहासेनान्तर्हिता सा भवेदि भ०
 त्याङ्गोत्तरमिदं अयमन्तर्ह्याङ्गुणरूपः परिहासोऽचेमः अङ्गुभः
 तवादर्शनेन मम दुःखमस्ति नवेत्येवं मत्परीक्षां तं मा कथाः
 कृत्वास्ति इगुर्मुमठीस्त्रिमिति सेः कित्वाङ्गुणः इत्यादिति
 विचोपः मत्तः सकाशात् मा अन्तर्हिथाः मत्कर्मकदर्शनाभावे

च्छया व्यवहिता मा भूः धाञ्खासि स्यादोर्ङिरिति ङिरगुणत्वञ्च
पूर्ववत्सिद्धौपः यतोऽप्रायेति यतोऽन्तर्द्धिसदपादानं सर्व्वञ्च हेतु
माह हे सीते नोऽस्माकं जीवितेन मा रंखाः क्रीडां न कुरु तवाद
दर्शनेन प्राणायामस्तीति भावः । इति प्रकीर्णकाः ॥ १५ ॥

अतः परं सिञ्जधिकारः ।

अहं न्यवधिषं भीमं राक्षसं क्रूरविक्रमं । मा घुचः
पत्युरात्मानं मा न स्निहः प्रियं प्रिये ॥ १६ ॥

ज०म० सिञ्चं सापवादमधिष्ठत्याह । अहमित्यादि । यतोऽहं राक्षसं
मारीचं क्रूरविक्रमं भीमं भयानकं न्यवधिषं निहतवानस्मि हन्ते
सुद्धिचेति बधादेशः अदन्तत्वादृष्ट्यभावः तस्मान्मा घुचः न गोप
य पत्युरात्मानं अन्तर्द्धावित्यपादानत्वं ख्यात्यात्यरस्येत्युत्वं गुहेः
ससदगुपधादनिटः क्वः होठः भभावकत्वषत्वानि सिपश्च विसर्ज
नीयः मा न स्निहः मा न परिरम्भाः अपितु स्त्रियं मां हे प्रिये स्निह
आसिङ्गने क्वः ॥ १६ ॥

भ० अथ सापवादसिञ्जधिकारः । स्वमते स्वधिकारः । अहमि
त्यादि । भीमं भीषणमूर्त्तिं क्रूरविक्रममसङ्गपरक्रमं राक्षसं
मारीचं अहं न्यवधिषं हतवान् हनसौगतौबधे अमि व्यासिः ह
नवधष्टीति बधादेशः हसादेःसेम्दत्यादौ बधवर्ज्जनात् सेम्ल
सूचनात् प्रकृत्यन्तरत्वाद्वा इम् पत्युर्मत्तः सकाशात् आत्मानं
त्वं मा घुचः न गोपय गुह्यजसंष्टतौ उदित्वादेमूदिति इमोऽभा
वपचे हसषोऽनिमिजुद्धति सक् होठः झभान्तस्येति घः षठोः कः

क्लिप्तादिति षः हे प्रिये प्रियं मां मा न सिद्धः अपितु अवश्यमेव
प्रियमालिङ्गय दौ निर्धेधौ सातिशयं प्रकृत्यर्थं गमयतइति न्या
यात् सिधौस्येवे आलिङ्गनेऽर्थे पूव्वण सक् ॥ १६ ॥

मांस द्राक्षीर्मृषा दोषं भक्तं मां मातिचिक्लिशः । शै
लं न्वशिश्नियदा मा नदीं नु प्रत्यदुद्रुवत् ॥ १७ ॥

मास्येत्यादि । मृषा दोषं व्यलीकं दोषं मा द्राक्षीः मयीत्य ज०म०
र्थात्स्मात्तरे लङ्चेति चकारास्तुङ् सलद्गुपधेति क्लस्य न दृश
इति निषेधः इरितोवेत्यङ् भावे सिच् सृजिदृशोरित्यम् हलन्तल
क्षणा वृद्धिः ब्रश्चेत्यादिना षत्वं यतोऽहं भक्तस्ततोमां भक्तं माति
चिक्लिशः नानिक्लेशय क्लिशेर्षन्तात् षिपि णिश्नीत्यादिना चङ् वा
णिलोपः द्विर्वचनादिः पुनर्विकल्पयन्ताह मयि दोषदर्शनात्
मत्प्रतिकूलवर्तिनी सती शैलं नु पर्वतं किमप्यशिश्नियदाश्रिता
ततोमदीं प्रत्यदुद्रुवत् प्रतिगतेत्यर्थः नुशब्दोऽवितर्के चङ् ॥ १७ ॥

मास्येत्यादि । मृषा दोषं मास्य द्राक्षीः अर्थान्मयि दोषद भ०
र्शनादा अन्तर्हितेत्याशङ्क्य इदमुक्तं इदंशैप्रेक्षे मास्येन धीव्या
विति टी सम्बिधौ वृश्चेर्वर्जनात् इरित्वात् ङः विकल्पपक्षे व्याधिः
वर्द्धोऽकिदिति रत्वं अनिम्त्वाद्भवदेति भिः शङ्काजेति षङ्
भक्तं अनुरक्तं मां त्वं मातिचिक्लिशः नातिपीडय क्लिशेर्जिःप्रेरणे
जिश्नीत्यङ् द्वित्वं गुणः त्र्यङुङःसः जेलोपः निकटे यदि तिष्ठेत्त
दा मद्बचनादागच्छेदित्यतोऽन्यद्विकल्पयन्ताह वामेति मय्यपि
दोषदर्शनात् प्रतिकूला सती शैलं किं अशिश्नियत् आश्रिता

उत नदीं प्रत्यदुद्रुवत् प्रतिगता-भिप्रसेवने द्रुगतौ अमधोरति
 शुधोरिति द्रुधुवौ नुप्रधोवितर्के ॥ १७ ॥

ऐ वाचं देहि धैर्यं नस्तव हेतोरसुसुवत् । त्वं नो
 मतिमिवाधासीर्नष्टा प्राणानिवाद्दधः ॥ १८ ॥

ज०म० ऐवाचमित्यादि । ऐशब्दोनिपातोऽभिमुखीकरणे वर्तते वाचं
 देहि प्रार्थनायां सौट् घषोरेद्भावित्वेन किमिति चेदाह धैर्यं
 नोऽस्माकं धीरता तव हेतोरसुसुवत् गलितं नष्टा अदर्शनं गता
 सती लघोऽस्माकं मतिं बुद्धिमधासीरिव बुद्धेरपाटवात् विभाषा
 धेट्शोरिति यदा न चरु तदा यमरमेति सगिटौ प्राणानद
 धः पीतवती कायस्याचेष्टत्वात् षड् रूपमाश्लेषः ॥ १८ ॥

भ० ऐवाचमित्यादि । ऐ सीति वाचं देहि प्रार्थनायां गी देशर्दाधो
 र्दधेधौ तव हेतोः नोऽस्माकं धैर्यं असुसुवत् सुतं पूर्ववत् अरु
 त्वं नोऽस्माकं मतिं बुद्धिं अधासीरिव पीतवतीव बुद्धेरपाटवात्
 कार्यान्तरासंक्रमाचोत्प्रेषणं नष्टा अदर्शनं गता सती प्राणानपि
 त्वं अदधदव पीतवतीव देहस्य निश्चेष्टत्वात् धेट्पाने पूर्वेषु
 विभाषितोऽरु एचोत्रित्या उखेपीत्याश्लेषः अरुोऽभावपचे
 त्वांसिः यमरमेति द्रुमबभौ द्रुयस्याज्जुषीमदति वेर्लोपः भ्रुसा
 पिवदेनदति वेर्लुकि प्राप्ते धेशाहायाददति पचे तदभावः
 ननु अदर्शने क्तः नुष्परधोमुर्धानददति क्तस्य नस्य वसुक्तं
 लोपोऽणवित्यनेन लोपः प्रच्छाजेति वरु ऐ शब्दोऽयमवयवो

ऽमिमुखीकरणे आङ्गाने वा । एऐब्रह्मै तु हेहैवत् स्मृत्यामन्त्रण
इतिष्विति विश्वः ॥ १८ ॥

रुदतोऽग्निश्चियच्चचुरास्यं हेतोस्तवाश्वयीत् । म्रिये
ऽहं मां निरास्यश्चेन्मा न वोचस्यिकीर्षितं । १९ ॥

रुदतरुत्यादि । तवार्थं त्वां पश्यामीति रुदतोमम चचुरग्निश्चि जम०
यत् उच्छ्रुणं आस्यं मुखं चाश्वयीत् विभाषाघेदृश्वयेरिति चङ्
सिचौ चङ्गीयङ् ह्यन्तेति न वृद्धिः इट् इट् ईटीति सिचोऽलोपः
गुणायादेशौ मां निरास्यश्चेद्यदि मम दर्शनं निरस्तवती त्वं तदा
म्रियेऽहं म्रियतेर्लुङ् लिङोऽस्येति चकारादित्यात्मनेपदं रिङ्ग्रथ
गिति रिङ् अतोयत्तया चिकीर्षितं कर्त्तुमिष्टं तन्मा न वोचः
मा मा भाषिष्ठाः अपितु ब्रूहि अस्यतिवक्तव्यङ् वचउम् ॥ १९ ॥

रुदतीत्यादि । तवादर्शनाद् रुदतो मम चचुरग्निश्चियत् उच्छ्रुण भ०
मतिरोदनात् आस्यमपि अश्वयीत् जिज्ञीत्यादिना श्वेर्विभाषि
तोऽङ् अङोऽभावपक्षे व्यांसिः नेमेकाजादित्यादौ अग्निजागुरि
त्युक्तेर्गुणः त्वं चेत् यदि मां निरास्यः अदर्शनेन निरस्तवती तदा
अहं म्रिये भविष्यत्सामीप्ये वर्त्तमानत्वविवक्षा मृङ्प्राणत्यागे तु
दादित्वात् शः मृङ्गुटीकोमं चङ्ग्रिः श्यगुटीपे शुभ्वोरितीयः असु
क्षेपणे वक्तव्येति ङः वक्ष्यस्यपतामिति अस्यः चिकीर्षितं कर्त्तु
मिष्टं त्वं मा न वोचः अवश्यं ब्रूहि वचेर्ब्रुजोवा वचोऽरेदिति
वचादेशः पूर्ववत् ङः वचादेशश्च ॥ १९ ॥

लक्षणचक्षु यद्याख्यत्सा किञ्चित्कोपकारणं ।
दोषे प्रतिसमाधानमज्ञाते क्रियतां कथं ॥ २० ॥

ज०म० लक्षणेत्यादि । हे लक्षण यदि सा किञ्चित्कोपकारणमाख्य
दुक्तवती इदन्तेनाप्रियमाचरितं पूर्ववदङ् तदाचक्षु कथय
अज्ञाते दोषे प्रतिसमाधानं कथं क्रियतां नैवेति भावकर्म्मणि
लोट् रिङित्यादिना रिङ् ॥ २० ॥

भ० लक्ष्मेत्यादि । हे लक्षण यदि सा सीता किञ्चित्कोपकारणं
आख्यत् कथितवती तदा त्वं आचक्षु कथय चक्षिडः प्रार्थनायां
गोस्त्र अदादित्वात् शपोलुक् स्यादेःसोलोपइति ककारलोपः
षढोःकःसे क्लिलादिति षः ख्याप्रकथने चक्षिडः ख्याञ् वा वक्ष्य
स्येति डः उस्सेचीत्यालोपः अज्ञाते दोषे प्रतिसमाधानं तदपमा
र्जनार्थं कर्म्म कथं मया क्रियतां कर्त्तव्यं रतनोर्यगिणाविति
यकि कृते घौऽज्यरइति सामान्यविधिं वाधित्वा च्छद्रिःश्रयगढी
पइति विशेषविधिः रित्तेऽपि पूर्ववाधितत्वात् विकृतत्वाद्वा न तेन
दीर्घः किम्वा यङ्प्रकोचर्द्दीरित्यत्र दीर्घकरणेन च्छद्रिःश्रयगढी
पइत्यनेन कृतरदीर्घानस्यादिति ज्ञापितं यङ्प्रको चोऽज्य
रइत्यनेन च्छौ अस्मावीर्घावित्यनेन घेष्टसिद्धेः ॥ २० ॥

इह सा व्यलिपद्गन्धैः स्नानीहाभ्यषिचञ्जलैः । इहा
हं द्रष्टुमाहं तां स्मरन्नेवं मुमोह सः ॥ २१ ॥

इहेत्यादि । इह प्रदेष्टे सा सीता गन्धैर्यलिपत्समालिप्तवती ज०म०
 मामात्मानञ्चेत्यर्थात् इह स्नान्ती क्रीडापूर्वकमभ्यषिञ्चत् इहा
 यन्ममुक्तसलिलेन मामभिमुखं सिक्तवतीत्यर्थः षत्वं इह द्रष्टुं
 तामाहं आहूतवान् लिपिसिचिह्नञ्चेति श्लेरङ्ः एवं स्मरन् मुमां
 ह मोहं गतवान् ॥ २१ ॥

इहेत्यादि । इह स्थाने सा सीता गन्धैर्यलिपत्समामात्मानञ्च भ०
 त्यर्थात् गन्धयन्तीति गन्धाश्चन्दनादयः त्रिलिपौश्लेषे इह
 स्नान्ती सती सा जलैः क्रीडापूर्वकं अभ्यषिञ्चत् अर्थान्नां षिच्य
 श्लैञ्चरणे गीकःसुसुभेत्यादिना अम्यवधानेऽपि षत्वं इह द्रष्टुं
 तामहं आहं आहूतवान् क्लैषैर्द्धै सर्वत्र वक्तव्येत्यादिना ङः
 सरामएवं स्मरन् मुमोह मोहं गतः स्नान्तीति आदीपोरिति
 विभाषितनुष् ॥ २१ ॥

तस्यालिपत शोकाग्निः स्वान्तं काष्ठमिव ज्वलन् ।
 अलिप्तेवानिलः शीतोवने तं न त्वजिह्वदत् ॥ २२ ॥

तस्येत्यादि । तस्य रामस्य स्वान्तं मनः शुभस्नानेत्यादिना ज०म०
 निपातितं शोकाग्निः शोकोऽग्निरिव अलिपत दीपितवान् परस्मै
 पदेषु लिपीत्यादिना नित्ये प्राप्ते आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति
 विकल्पेनाङ् स्वरितञितद्विति क्रियाफलविवचायामात्मनेपदं
 काष्ठमिव स्वान्तं ज्वलन् अतिवर्त्तमानः अनिलोवायुः शीतोऽपि
 सन् वने तं ह्यममलिप्तेव दीपितवानिव अङ्भावपचे झलोझली

ति सिचोसोपः नतु नैवाजिह्वदत् ह्यादितवान् शोकाग्नेरुद्धतत्वात्
हृदेष्यन्वालिश्रीति चङ् ॥ २२ ॥

तस्येत्यादि । शोकएवाग्निर्ज्वलन् वर्द्धमानः तस्य रामस्य
स्नानं मनः काष्ठमवचिन्तया नीरसत्वात् अलिपत ददाह यद्यपि
लेपश्चन्दनादिनोपदेहस्तथाप्यग्निना लेपोदाहएव पर्यवस्यति
धातूनामनेकार्थत्वाद्वा शीतोऽपि अनिलः वनेतं रामं अलिपेव
स्पृष्टवानिव माद्येन सम्यगस्यर्धमात् किम्वा वज्जिना अलिपत ददा
ह अतएव न अजिह्वदत् नामन्दयत् शोकाग्नेर्वर्द्धमानत्वात् दत्त
स्येत्यादिना आत्मनेपदे लिपादेर्ङोविभाषितः पचे वांसिः इम
खादिति सिलोपः ह्यादीङ्मादने ज्यञ्चुङ्ः खः खेः सम्बत् ॥ २२ ॥

स्नानभ्यषिचताम्भोऽसौ रुदन् दयितया विना ।
तथाभ्यषिक्त वारीणि पितृभ्यः शोकमूर्च्छितः ॥ २३ ॥

ज०म० स्नानित्यादि । असौ रामोदयितया विना शोकमूर्च्छितः शोकेन
मोहं नीतः स्नानुमारब्धः मूर्च्छेर्हेतुमस्यन्तस्य रूपं स्नाशौचे शब्द
प्रत्ययः रुदन्मभः सलिलं अभ्यषिचत क्षिप्तवान् शिरस्यञ्जलिना
अथ स्नातः पित्रभ्योवारीणि अभ्यषिक्त दत्तवान् सिचेः पूर्ववदि
भाषाऽङ् सिचिरचोत्सर्गे वर्त्तते ततश्चार्थान्तरवृत्तिलाञ्जलस्य
कर्त्तव्यं ॥ २३ ॥

भ० स्नानेत्यादि । दयितया विना शोकेन मूर्च्छितोऽपि असौ रामो
रुदन् स्नान् स्नानं कुर्वन् अभ्योऽभ्यषिचत मन्त्रैः संस्तुतवान् सग्नि
रंशि ऋत्विजा क्षिप्तवानित्यर्थोवा तथा स्नातः पितृभ्योवारीणि

अभ्यषिक्त दत्तवान् पित्रर्थं क्षिप्तवान् वा धातूनामनेकार्थत्वात्
 सिचेः संस्कारक्षेपदानवाचकत्वं तेन जलस्य कर्मत्वं अभ्युत्क्षेपे कर
 णत्वं यथा जलेन सिञ्चतीति पूर्ववत् ङः गीकइति षत्वं मूर्च्छासं
 मोहे उच्छ्रये ज्यन्तात् ऋः केवलात्तु ऋक्तवत्क्षौरादितद्मृ न
 स्यात् मूर्च्छा जाताऽस्येति इतोऽस्यजातइति इतोवा ॥ २३ ॥

तथात्तोऽपि क्रियां धर्म्या सकालेनामुचत् क्वचित् ।
 महतां हि क्रिया नित्या क्षिप्त्रे नैवावसीदति ॥ २४ ॥

तथेत्यादि । सरामस्तेन प्रकारेणात्तोऽपि क्वचिदपि धर्म्या ज०म०
 क्रियां काखे नामुचत् न त्यक्तवान् अस्मादेव यतोमहतां सत्यपि
 क्षिप्त्रे व्यसने नित्या क्रिया नावसीदति आङ्पूर्वादर्त्तेः ऋणोतेर्वा
 निष्ठायां चतिधातौ वृद्धिः मुचेः खदनुबन्धत्वादङ् छजः शश्
 रिङि यञौ ॥ २४ ॥

तथेत्यादि । तथा तेन प्रकारेण आत्तोऽपि व्याकुलोऽपि सरामः म०
 क्वचिदपि काले धर्म्या धर्मादमपेतां क्रियां नामुचत् न त्यक्त
 वान् मुच्युः शपञौमोचे खदित्वात् ङः आङ्पूर्वादर्त्तेः ऋः गर्धो
 रनेधिणइति त्रिः हि यस्मात् महतां क्षिप्त्रे व्यसने सत्यपि नित्या
 क्रिया नैवावसीदति नापगच्छति क्रियेति कुः शश्चेति शः स्त्रीलक्ष
 ञ्छ्रिः श्रुधोरितीयः यदकरणे प्रत्यवायः सा नित्या ॥ २४ ॥

आह्लास्त समुङ्गः शूरान् मुङ्गराक्त राक्षसान् ।
 एत सीताद्गुहः संख्ये प्रत्यर्थयत राधवं ॥ २५ ॥

ज०म० . आङ्गास्तेत्यादि । पुनः पुनरभिभषितुं शूरानाङ्गास्त आङ्ग
 तवान् तथा राक्षसानाङ्गत पूर्ववत् विकल्पः स्यद्ध्यायामाङ्गइत्या
 त्मनेपदं कथमाङ्गतवानित्याह हे सीताद्रुहः सीताहिंसकाः शूरा
 राक्षसावा एत आगच्छत आङ्गपूर्वादिणोऽसौ संख्ये संग्रामे
 राघवं प्रत्यर्थयत प्रत्यर्थिनं कुरुत प्रत्यर्थिन्शब्दात्तत्करोती
 त्यर्थे णिच् तदंताऽसौः परस्मैपदं अर्थयाजीयामित्यस्य तु स्वा
 धिकष्यन्तस्य सर्वदात्मनेपदित्वात् प्रत्यर्थयध्वमिति वा स्यात्
 ॥ २५ ॥

भ० . आङ्गेत्यादि । सरामोमुङ्ग्वारंवारं शूरान् आङ्गास्त अर्थात्
 युद्धाय राक्षसानपि आङ्गत स्यद्ध्यायामाङ्गइति मं पूर्ववत् ङमी
 कथमाङ्गत इत्याह हे सीताद्रुहः सीताहिंसकाः यूयं एत आगच्छत
 आङ्गपूर्वादिणोऽमी संख्ये युद्धे राघवं प्रत्यर्थयत प्रत्यर्थिनं कुरुत
 प्रत्यर्थिन्शब्दात् स्तेःकृत्याख्यानेजिरिति कृतौ जिः जीमंशेति डित्ते
 टेलोपः अर्थकङ् याचनइत्यस्य वा रूपं कचिदात्मनेपदिनोऽपि
 परस्मैपदितेति न्यायात् केचित्तु शुभोऽजिर्वेति अेरभावपचे
 जित्वाङ्गं जौत्सुभयपदमेवेत्याङ्गः ॥ २५ ॥

स्वपोषमपुषद्युष्मान् या पक्षिण्मृगशावकाः । अद्यु
 तच्चेन्दुना सार्द्धं तां प्रव्रूत गता यतः ॥ २६ ॥

ज०म० . स्वपोषमित्यादि । हे मृगपक्षिणां शावकाः पीताः या सीता
 युष्मान् स्वपोषमपुषत् पुष्टवती स्वेषुषइति णमुल् यथाविधनु

प्रयोगः तां प्रव्रूत कथयत यतोयत्र आद्यादित्वात्तसिः गता सल्लु
द्युतत् द्योततेस्र सार्द्धमिन्दुना चन्द्रमसा तुल्यत्वात् ॥ २६ ॥

स्वपोषेत्यादि ॥ एवंप्रकारेण मृगादीनप्याकास्तेति सम्बन्धः भ०
हे पक्षिणां मृगाणाञ्च शावकाः शिशवोऽपि सीता युष्मान् स्वपोषं
अपुषत् स्त्रेन आत्मना धनेन वा पुष्टवती अभिधानात् स्वपूर्वात्
पुषेर्णम् तदनुप्रयोगश्च या इन्दुना सार्द्धं अद्युतत् तस्याद्योतनेन
इन्दोः स्वभावेन गुणीभूतत्वात् ततोऽप्युत्कर्षः स्रस्यते सार्द्धं शब्देन
समानत्वं वा लक्ष्यते उभयत्र शासुलि द्यत्युषादेरिति उः पे उ
विधानादेव द्युतेः पं उक्तञ्च अतएव पं तां प्रव्रूत वदतं त्वत्स्त्र
यास्त्वय्येव कथनं किमर्थं इत्याशङ्कयामाह गतेति यस्माद्ग
ता अन्यत्र मां त्यक्तेत्यर्थात् केचित्तु यतोयत्र गता तं देशञ्च व्रूते
त्यध्याहरन्ति केचित्तु या यतोयत्रान् अपुषत् इन्दुना सार्द्धं सार्धं
गता या अद्यतच्च यतोऽयत्रे इत्यस्य किपीत्याहुः केचित्तु
हे पक्षिमृगशावकाः गतायतैः सन्तः तां प्रव्रूत गतं गमनं भावे
क्तः न यतन्ने इति अयतः कर्त्तरि क्तिप् गताय अयतोऽयत्र
वन्तः स्थिराः सन्त इत्यर्थ इत्याहुः गताय नास्ति यत् यत्रो येषां
तादृशाः सन्त इत्यन्ये ॥ २६ ॥

गिरिमन्वह्यपद्रामोलिषुर्जनकसम्भवां । तस्मिन्ना
योधनं वृत्तं लक्ष्मणायाशिषन्महत् ॥ २७ ॥

गिरिमित्यादि । गिरिं लक्ष्मीकृत्य गतः लक्ष्मिणादङ् किमर्थं ज०म०

लुभुमिहुः सनिमीमेत्यादिना इस् अत्र लोपइत्यभ्यासलोपः
 खरिचेति चर्त्तं जनकसम्भवां सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः ऋदोरप्
 जनकः सम्भवोयस्यास्तां सीतां अस्मिन् गिरौ आधाधनं युद्धं
 महदतिग्रयत्वात् वृत्तं लक्षणायाशिषत्कथितवान् क्रियायोगे
 चतुर्थी सर्त्तीत्यादिनाऽङ् शासद्दङ् हलोरितीत्वं शाशिवसीति
 षत्वं कथमकथयदित्याह ॥ २७ ॥

भ० गिरीत्यादि । जनकसम्भवां सीतांलभुमिच्छ् रामोगिरिमनु ल
 चीकृत्य असृपत् ऋसृपौगतौ लदित्वात्ङः लभेः सनिमिभोमा
 देत्यादिना अकारस्य इस् खिलोपश्च स्यादेः सोलोपश्च झप्झसे
 रिति पः सम्भवत्यस्मात् सम्भवः जनकः सम्भवो यस्याः जनका
 त्सम्भवनं यस्यादिति वा तस्मिन् गिरौ वृत्तं महदाधाधनं युद्धं
 लक्षणायाशिषत् उक्तवान् तादर्थ्ये चतुर्थी यदभिप्रेत्य धात्वर्थ
 स्तत्र चतुर्थीति परः शासुअनुशिष्टौ शासुलिद्युदिति ङः शासु
 ङिङ्ङुसङ्केदिति इत्वं क्लिप्तादिति षत्वं ॥ २७ ॥

सीतां जिघांक्ष सौमित्रे राक्षसावारतां ध्रुवं । इदं
 शोणितमभ्यर्ग्रं संप्रचारेऽच्युततयोः ॥ २८ ॥

ज०म० सीतामित्यादि । इत्येवं लक्षणायाशिषदिति श्लोकचतुष्टयं
 यावत् सम्बन्धते हे सौमित्रे सीतां हन्तुमिहन्तौ राक्षसावारतां मा
 गताविति ध्रुवं निश्चितं उत्प्रेक्षायामित्यन्ये आङ्पूर्वादर्तेरादा
 दिकादेवाङ् पुषादिस्त्रे शास्त्रिसाहचर्येण तस्यैव ग्रहणात् अह
 शोडोति गुणः आङ्विनायडागमे कृते रूपमिदं हन्तेः सनि

अज्ञानगमांसनीति दीर्घः अभ्यासाच्चेति घलं कुतो ज्ञातमित्याह इदमभ्ययं शोणितं तयोः संप्रहारे युद्धे अच्युतत् गलितं च्युतिरक्षरणे अकर्मकोऽत्र इरनुबन्धत्वादिरितोवेत्यङ् धीतां भक्षयितुं तयोरेव विवादो वृत्तं इति भावः ॥ २८ ॥

सीतामित्यादि । इत्येवं लक्षणायाभिषदिति श्लोकचतुष्टयेषु सम्बध्यते हे सौमित्रे भ्रुवं निश्चिते उत्प्रेक्षे वा सीतां हन्तुमिच्छूराक्षसावारतां आङ्पूर्वात् अलिगत्या इत्यस्मात् अप्रापणे चेत्यस्मादा वक्ष्येत्यादिना पक्षे ङः दृशोर्णुरिति गुणः आडा विनापि रूपमेतत् हन्तेः सनिर्घोऽऽङ्निङ्गमामिति दीर्घः खेर्होषः कुतो ज्ञातमित्याह तयोरेव संप्रहारे युद्धे इदं अभ्ययं अभिनवं शोणितं अच्युतत् गलितं च्युतिरक्षरणेऽकर्मकः इरित्वात् शासु लिट्पुटित्यादिना पक्षे ङः सीतामत्तुं तयोरेव विरोधो जात इति भावः ॥ २८ ॥

इदं कवचमच्योतीत् साश्वोऽयं चर्णितोरथः । एह्यमुं गिरिमन्वेष्टुमवगाहावहे द्रुतं ॥ २९ ॥

इदमित्यादि । इदं कवचमच्योतीत् भ्रष्टं अङ्भावे सिजेव भवति अयं रथः साश्वचर्णित आस्ते यतश्चैवं तस्मादेहि आगच्छ द्रुतं किं पश्चाद्विलम्बसे अमुं गिरिमवगाहावहे विलोडयावः दिमर्थं अन्वेष्टुं सीतामित्यर्थात् एतत्सर्वं पर्वतसमीपे कथ्यते ॥ २९ ॥

इदमित्यादि ॥ कवचमिदं अच्योतीत् भ्रष्टं इरित्वात् ङाभावपक्षे व्याप्तिः अश्वेन सह चूर्णितोऽयं रथश्चास्ते यतएवं तस्मात्

इतं शीघ्रं एहि आगच्छ आङ्पूर्वस्थेणोहौ रूपं अन्वेष्टुमघात्
सीतां अमुं गिरिं आवां अवगाहावहे सर्वतः पर्यटावः ॥ २६ ॥

मन्युर्मन्ये ममास्तम्भीदिषादोऽस्तभदुद्यतिं । अजारी
दिव च प्रज्ञा बलं शोकात्तथाजरत् ॥ ३० ॥

ज०म० मन्युरित्यादि । मन्युर्मम शोकः मन्ये इत्यहं सशोकः सुहृज्जने
ऽस्तम्भीत् संभवान् विषाद उद्यतिमस्तभत् . अत्र पक्षे अनुनासिक
लोपः प्रज्ञा च तत्र विवेकिनी बुद्धिः अजारीत् विवेकवैकल्यात्
जीर्णैव तथाशब्दः समुच्चये बलं शोकादजरत् जीर्णं स्वकार्या
करणात् षट्शोकीति गुणः जृस्तम्भित्यादिना सिजङ्गै ॥ ३० ॥

भ० मन्युरित्यादि । हे सौमित्रे मन्युः शोकोमम मन्ये स्तम्भमू
र्त्तिशिराद्वयमस्तम्भीत् शोकजन्यवायुना मन्यास्तम्भोनाम व्याधि
र्जातइत्यर्थः मन्युशोकौ तु शुक स्त्रियां पश्चाद्ग्रीवाशिरामन्येति
चामरः विषाद उत्साहविपर्यय उद्यतिं उद्यमस्तभत् स्तम्भुधा
तुः सौत्रिकः शासलिइदिति वाङ् हसुनङ् लोपः ङाभावपक्षे
व्याधिः उत्पुर्व्वाद्यमेः शो वनतनाद्यनिमामिति मलोपः मम
प्रज्ञा बुद्धिश्चाजारीत् कर्त्तव्यमूढत्वाज्जीर्णैव तथा मम बलं शो
कात् अजरत् कार्याक्षमत्वाज्जीर्णमिव पूर्ववदाङ् षट्शोकीति
गुणः पक्षे सिः प्रजवदेति त्रिः तथेति समुच्चयाभ्युपगमसादृशेष्वि
ति वृद्धाः ॥ ३० ॥

गृध्रस्येदाश्रयतां पक्षौ कृत्तौ वीक्षस्व लक्षण । जिघां
सोर्नूनमापादि ध्वंसोऽयं तां निशाचरात् ॥ ३१ ॥

गृध्रस्येत्यादि । हे लक्षण इह प्रदेशे गृध्रस्य पक्षौ कृत्तौ ज०म०
क्षिन्नौ अश्रयतां पूनौ पूर्ववदङ्घ्रि श्रयतेरः इति वीक्षस्व नूनमवश्यं
सीतां जिघांसोरक्तमिहोर्गृध्रस्य अदेर्लुङ्सनोर्धसु निशाचरादयं
ध्वंसः पक्ष्मेदापादि उत्पन्नः कर्त्तरि लुङ् चिण्तेपदइति
त्रैश्विणादेशः तत्रब्दस्य चिणो लुक् ॥ ३१ ॥

गृध्रेत्यादि । हे लक्षण इह स्थाने गृध्रस्य कृत्तौ पक्षौ भ०
अश्रयतां वायुना मांसादिपरिणामेन वा वृद्धिं गतौ इति वीक्षस्व
पश्य दुश्चोश्चिगतिवृद्धोः पूर्वेषु वा डः वक्ष्यस्वश्रिपतामिति श्रः
नूनं निश्चितं तां सीतां जिघांसोर्गृध्रस्य अयं ध्वंसः पक्ष्मेदः
निशाचरादापादि उत्पन्नः पदसमीपेदइति कर्त्तरि इण्
इणस्तनलोपः जिघांसोरिति पाठे अक्तुं भोक्तुमिहोः घसुदःष
निति अदेर्धसुः सत्सरे ॥ ३१ ॥

क्रुद्धोऽदीपि रघुव्याघ्रोरक्तनेत्रोऽजनि क्षणात् ।
अबोधि दुःस्थं त्रैलोक्यं दीप्तैरापूरि भानुवत् ॥ ३२ ॥

क्रुद्धेत्यादि । तदेवं रघुव्याघ्रो रामः क्रुद्धोऽदीपि दीप्तवान् ज०म०
क्षणात् रक्तनेत्रोऽजनि जातः जनिवधोऽस्ति न वृद्धिः त्रैलोक्यं
निहन्मि यस्मिन् हन्यमानेऽपि सीताक्रुद्धोऽपि नश्यन्ति इत्यभि
प्रायेण दुःस्थमबोधि बुध्यते स किम्वा रामस्य दाराद्वियन्ते

मदाव्येषु का कथा इति दुःखं त्रैलोक्यमवोधि दीप्तैस्तेजोभिह
तुभिरापूरि वर्द्धते स भानुवदादित्यवत् दीप्तैरिति भावे निष्ठा
सर्वत्र कर्त्तरि लुङ् दीपजनेत्यदिना चिष् ॥ ३२ ॥

- भ० क्रुद्धइत्यादि । लक्षणार्थैवमुक्त्वा रघुव्याघोररामः क्रुद्धः सन्
अदीपि जज्वाल क्षणाच्च रक्तनेत्रोऽजनि जातः त्रैलोक्यमेवं
दुःखं अवोधि ज्ञातवान् शत्रुमलब्धा तन्नाशाय त्रैलोक्यमपि
नाशयिष्यामीत्याशयः येनाहमपि दुःखः कृतस्तेन सुतरां जग
दुःखमिति वा दीप्तैस्तेजोभिर्हेतुभिरापूरि वर्द्धते स भानुरिव
दीपेर्भावे क्तः, सर्वत्र पदस्तनेऽण्डेइत्यादिना कर्त्तरि पाञ्चिक
इष् इणस्तनलीपः जनबधःसेमइत्यादिना जनेर्द्धस्वः ॥ ३२ ॥

अतद्यस्योत्तमं सत्वमप्यायि कृतकृत्यवत् । उपा
चायिष्ट सामर्थ्यं तस्य संरन्धिणोमइत् ॥ ३३ ॥

- ग०म० अतायीत्यादि । अस्य रामस्य उत्तमं सत्वमभिप्रायः श्लोकव्य
सनयो रविकारत्वात् अतायि सन्ततं नाम्नरा विहिन्यते स अप्या
यि वृंहितं कृतकृत्यवत् समाप्तक्रियवत् हस्ततलस्यं शत्रुबधं मन्य
मानस्य उभयत्रापि पूर्ववक्षिण् तस्य रामस्य संरन्धिणः शत्रुवि
षये शुभितचित्तस्य सामर्थ्यं बलमुपाचायिष्ट स्वयमेवोपचीयते
स चिनोतेरचः कर्मकर्त्तरीति चिष् पचे चिष्त्विट्चेति ॥ ३३ ॥

- म० अतेत्यादि । अस्य रामस्य सत्वं व्यवसायः स्वभावोवा अतायि
सततं वभूव नाम्नरा विहन्यते स उत्तमं व्यसनेऽपि अविहृतं ता
युक्त्वा तनसन्तत्योः अप्यायि वर्द्धते स कृतकृत्यवत् समाप्तक्रिय इव

क्रोधात्साहाधिक्यात् विहितोवैरिबधइत्यध्यवसायात् प्याधीङ्
 वृद्धो उभयत्र पूर्ववदा इण् संरन्धिणः शत्रुविषये क्रुद्धस्य तस्य
 रामस्य सामर्थ्यं महदुपाचायिष्ट स्वयमेवोपशीयते स हनयद्
 दृशचइति चिनेतेः सेर्धिण् कर्मकर्त्तरि चायृङ्निश्चानेऽर्धे इत्य
 स्थानेकार्थत्वात् कर्त्तर्येवेदं रूपमित्यन्ये सत्वं गुणे पिशाचादौ बले
 द्रव्यस्वभावयोः । आत्मानि व्यवसाये च चित्ते प्राणिषु जन्तुष्विति
 विश्वः ॥ ३३ ॥

अदोहीव विषादोऽस्य समरुद्धेव विक्रमः । सम
 भावि च कोपेन न्यश्नसीच्चायतं मुहुः ॥ ३४ ॥

अदोहीत्यादि । अस्य रामस्य विषादः प्रागुत्पन्नोऽदोहीव स्वयं ज०म०
 चरितइव अथवा अदोहीव प्रपूर्यते स्वेव विक्रमः पुरुषकारः
 समरुद्धेव संरुध्यते स इव कर्मवदित्यादिना कर्मवद्भावेन प्राप्त
 स्व चिणेन नरुद्धइति निषेधः तेन सिजेव भवति झलोझलीति सिचो
 लोपः झवस्तथोर्धोऽधः झलाञ्जः झमीति धत्वजस्वे कोपेन च
 ससभावि सम्भूतं चिण्भावकर्मणोरिति भावे चिण् त्रैलोक्यदौः
 स्वाववोधाज्जातखेदः सन् आयतं दीर्घं न्यश्नसीत् नियमितवान्
 ह्यन्तेति वृद्धिर्न भवति मुहुइति सर्व्वच योज्यं ॥ ३४ ॥

अदोहीत्यादि । अस्य रामस्य प्रागुत्पन्नोविषादः स्वयमेवा म०
 दोहि इव क्रोधातिशयात् स्वयं चरितइव पूर्यते स्वेवेत्यन्ये वेषज
 दुहइति कर्मकर्त्तरि वा इण् विक्रमोऽपि समरुद्धेव स्वयमेवान्तः
 प्रविष्टइव नतपरुधसडेति कर्मकर्त्तरि इण्निषेधः ससखादि

ति सिद्धोपः अथ कोपेन समभावि सम्भूतं रतनोर्थगिणाविति
भावे इण् कोपात् मुञ्जर्वारंवारं आयतं दीर्घं यथा स्यात्तथा
रामोन्यश्चसीत् हसादेःसिमद्दत्यादौ अश्ववर्जनात् न वृद्धिः । इति
सिञ्जधिकारः ॥ ३४ ॥

अम्प्रकरणं कथ्यते ।

अथालम्ब्य धनूरामोजगर्ज गजविक्रमः । रुणधि
सवितुर्मार्गं भिनन्नि कुलपर्वतान् ॥ ३५ ॥

ज०म० इतःप्रभृति अम्बिकरणमधिकृत्याह । अथेत्यादि । अथान
न्तरं रामोधनुरालम्ब्य गृहीत्वा जगर्ज विष्कुर्जितवान् धनूराम
इति इलोपइति दीर्घः गजगतिः सवितुः सूर्यस्य मार्गं पन्थानं
रुणधि आवृणोमि श्ररैरित्यर्थात् तथा भिनन्नि विदारयामि
कुलपर्वतान् ॥ ३५ ॥

भ० अथ नशब्दाधिकारः । स च स्वमते अण् । अथेत्यादि । अन
न्तरं गजपराक्रमोरामोधनुरालम्ब्य गृहीत्वा जगर्ज सिंह
नादं चकार किं कृत्वा जगर्जेत्याह अहं सवितुः सूर्यस्य मार्गं
पन्थानं रुणधि आवृणोमि अर्थात् श्ररैः मृदुत्वादेव ममेदृशं
कर्षं संवृत्तं इदानीं महतां दण्डभयादन्योऽपि सीतां दास्यति
नच पुनरेवं कोऽपि करिष्यतीति भावः अतएव न तृणेच्छीति
लोकोऽयमिति वक्ष्यति कुलपर्वतान् पृथिव्याश्रवस्तम्भकान् पर्व
तानपि अहं भिनन्नि विदारयामि रधिरौञ्जआवृणोमि अथै
भिदिभिदि दिवसुतुदरधेति अणोव श्यनादिवत् प्रकृतिप्रत्य

ययोः साहाय्यकारित्वान्न ऋप् दिवसुतुदरुधकादेरिति षष्ठ्ये
 कवचनान्तं पदं तेन दिवादिप्रभृतीनां सम्बन्धे श्यनादयोरेपरे
 निर्दिष्टादत्यर्थः ते कुत्र भवन्तीत्याशङ्क्य वृत्तावुक्तं एभ्यइति
 तेन सूत्रे षष्ठीनिर्देशात् रुधादेः अण् णित्त्वादन्याचऽत्तरः
 एभ्यइति वृत्तौ पञ्चमीनिर्देशादन्ये प्रकृतेरत्तरइति बोध्यं न
 च सूत्रे पञ्चमीनिर्देशेऽपि णित्वात् अण् रुधादेरन्यादचः परे
 भवितुमर्हति णमितइत्यस्य षष्ठ्यन्तएव विषयत्वात् ग्रासुलिङ्घ्य
 त्पुषादेरिति पञ्चम्यन्तत्वात् प्रकृतेः परीङः न तु ङित्त्वादन्यस्य
 स्थाने इत्यादिदर्शनात् षष्ठीनिर्देशेऽपि पञ्चम्यर्थोगम्यते तथाहि
 अनडुत्पुंपयो लक्ष्मीनावामेकलवाचिनां । नित्यं कः स्यादङ्ग्रीक्षौ
 वा स्याद्विल्वज्जलयोरिति । अन्यत्रापि नित्यात्वतां खरान्तानां
 सृजिदृश्योश्च वेट्थलि । त्वचि नित्यानिटःस्युश्चेदृव्येऽदानित्यमिट्
 थलीति ॥ ३५ ॥

रिणञ्चि जलधेस्तोयं विविनञ्चि दिवः सुरान् ।
 क्षुणञ्चि सर्पान् पाताले क्षिनञ्चि क्षणदाचरान् ॥ ३६ ॥

रिणञ्चमीत्यादि । जलधेस्तोय रिणञ्चि रिक्तीकरोमि रिचि ज०म०
 रविरेचने दिवः खर्गात् सुरान्विविनञ्चि पृथक्करोमि विचिर
 पृथग्भावे क्षुणञ्चि चूर्णयामि सर्पान् पाताले क्षुदिरपेषणे अट् कु
 षाङ्किति णत्वं क्षिनञ्चि क्षणदाचरान् रन्चसान् द्विधा करोमि
 क्षिदिरद्वैधीकरणे ॥ ३६ ॥

भ० रिषष्मोत्यादि । जलधेः समुद्रस्य तोथं रिषष्मि रिक्ती
 करोमि रिचिर्जधोविरैके रेफात् अषोणत्वं सुरान् दिवः स्वर्गात्
 विविनष्मि पृथक्करोमि विचिर्लिधौञ् पृथक्त्वे विपूर्जः सुरा
 योगात् सुराः अर्ज्ज्नादित्वादः तदुक्तं सुरापरिग्रहाद्देवाः सुरा
 इत्यभिविश्रुता इति किम्वा सुरन्ति भान्ति ईशते वा इति सुरा
 सुरर्भैश्ययोरित्यस्मात् कृगृञ्जाप्रोञ्जुद्धति कः पाताले सर्पान्
 चुण्णि चूर्णयामि जधौचुर्दिर्घुदि चुत्सम्पेषणं षकाराखत्वं पतन्ति
 लोकाश्चिन्ति पातालं निपातनात् चणदाचरान् क्षिन्धि
 वैधीकरोमि द्विर्दिधौञ्छेदे ॥ ३६ ॥

यमं युनञ्जि कालेन समिन्धानोऽस्त्रकौशलं ।
 शुष्कपेषं पिनष्म्युर्वीमखिन्दानः स्वतेजसा ॥ ३७ ॥

ज०भ० यममित्यादि । यममपि कालेन तदधीनेन मृत्युना युनञ्जि
 सम्भ्रामि अस्त्रकौशलं समिन्धानः सम्बद्धयन् जिदन्धीदीप्तौ
 आत्मनेपदिनोत्पटः शानच् आत्मलोपः अघोरहोपः उर्वीं
 शुष्कां कृत्वा चूर्णयामि पिषुसंचूर्णने शुष्कचूर्णरुचेषुपिषइति
 षमुल् अखिन्दानः स्वतेजसा दैन्यमत्रगन् अपरिआम्बन् खिद
 दैन्ये पूर्ववहोपः ॥ ३७ ॥

भ० यममित्यादि ॥ यममपि कालेन मृत्युना अहं युनञ्जि चन्वी
 त्यर्थः युजिर्धाञ्जुतौ अस्त्रकौशलं समिन्धानः बद्धयन् इन्धीञ्
 धक्च्युतौ शानः नषोनलोप्यइत्युल्लोपः नषोवेषाविति नख
 अकाररहितत्वं उर्वीं शुष्कपेषं पिनष्मि चूर्णयामि धौपिगु

चूर्णने शुष्कचूर्णरुक्षात् पिषोषम् गतार्थत्वे तदनुप्रयोगश्चेति
परः स्वमते चण्वित्यस्य धोगविभागात् चैशुष्यचोमकवदति
शुषेः ऋस्य कः स्वतेजसा अखिन्दानः दैन्यमभजन् अपरिभ्रा
म्यन् वा खिदङ्कथ्यैदैन्यके नषोभेऽणौ ॥ ३७ ॥

भूतिं तृणद्वि यक्षाणां हिनस्मीन्द्रस्य विक्रमं । भन
ज्मि सर्वमर्थ्यादास्तनञ्चि व्योम विसृतं । ३८ ॥

भूतिमित्यादि । यक्षाणां भूतिं सम्यदं दृणद्वि उत्सादयामि उद्व ज०म०
दिरहिंशानादरथोः इन्द्रस्य विक्रमं हिनस्मि अपनयामि हिंसि
हिंसायां इदितोनुम् तस्य आन्त्रलोपः सर्वमर्थ्यादांश्च व्यवस्थाः
सर्वेषां भनज्मि मर्हयामि भञ्जो आमर्हने आन्त्रलोपः तनचिमि
व्योम विसृतं संकोचयामि स्तृञ्जन्नाह्लादने क्त्वात्नेन चौरादिकस्य
रूपं तञ्जुसङ्कोचे आन्त्रलोपः कस्मादेवं प्रवृत्तस्त्वमिति चेदाह
॥ ३८ ॥

भूतिमित्यादि । यक्षाणां भूतिं सम्यदं दृषेद्वि नाशयामि भ०
दृहञ् धिर्नादरेच चकाराद्धिंसायां इन्द्रस्य विक्रमं हिनस्मि अ
पनयामि हिंसधिकिहिंसे नषोभलोप्यइति इदित्वात् हतनुषो
लोपः सर्वेषां मर्थ्यादाव्यवस्थाभनज्मि निवर्त्तयामि भन्जोधा
मोटने बोधश्चाकाशस्य विसृतं विस्तारं तनचिमि सङ्कोचयामि
तञ्जुधसंकुचि तनज्मोति पाठे तञ्जुधसङ्कोचे स्तृञ्जन्स्तृतावित्य
स्माद्भावे ऋः व्योमविशेषणे विसृतमिति निरर्थकं स्यात् ॥ ३८ ॥

न तृणेह्येति लोकोऽयं मां विन्ते निघ्यराक्रमं । एवं
वदन् दाशरथिरपृणग्धनुषा शरं ॥ ३९ ॥

ज०म० नदणेच्चीत्यादि । न दणेच्चि न मारयामि इति क्त्वा ददहिचि
 चिहिंसायां अम् दण्डदम् अयं लोकोमां निष्यराक्रमं निर्वीर्यं
 विन्ते विचारयति विदविचारणदत्यस्मादात्मनेपादनः अम्
 अलोपः एवमुक्तेन प्रकारेण वदन् दाशरथिः धनुषा शरं । अपृ
 णक् पृष्णक्ति स्म पृचोसंपर्के लङ् अम् हल्ङ्गादिलोपः कुलं इति
 अम् विकरणनिदर्शनं ॥ ३८ ॥

भ० नदणेच्चीत्यादि । कथमेवं प्रवृत्तिरित्याह अहं न दणेच्चि
 न च्चि इति क्त्वा मनसीत्यर्थात् अयं लोकः मां निष्यराक्रमं
 विन्ते विचारयति तेन मे पथ्यपहारो वृत्तइति भावः धौविदङ्
 मीमांसे नणोन्नेऽणौ ददधहिंसे दददण्पिद्वसे इति नणदण्
 चकारात् णत्वं दाशरथीरामएवं वदन् धनुषा शरं अपृणक्
 युनक्ति स्म पृचोचसम्पर्के हसङ्गादिसेरिति दिषीपः च्छिति
 कङ् चतोणत्वं शृणाति हिनस्तीति शरोऽनन्तः तालव्यादिः
 दन्त्यादिरथस्ति चित्रपुङ्खः शरः सरइति चिकाण्डशेषः । इति
 नशब्दाधिकारः ॥ ३८ ॥

अथ प्रकीर्णकाः ।

न्यवर्त्तयत्सुमित्राभूस्तं चिकीर्षुं जगत्त्रयं । ऐत्ते
 तामाश्रमादाराङ्गिरिकल्पं पतत्रिणं ॥ ४० ॥

ज०म० इतः प्रकीर्णकश्लोकानाह । न्यवर्त्तयदित्यादि । तं रामं जग
 त्त्रयं चिकीर्षुं कर्त्तुमिदं सुमित्राभूत्तच्छणोन्यवर्त्तयत् निवर्त्तित
 वान्भ्रातः अस्त्रं कोपेन तथा सार्द्धं कः संग्रामे युद्धं दातुं समर्थः

यदत्र युक्तं तत्रप्रतिविधीयतामिति भवनं भूः सम्यदादित्वात्किप्
सुमित्रायां भूर्यस्य ऐचेतां रामलक्षणौ दृष्टवन्तौ लङ्ङि रूपं पक्षि
णं गिरिकल्पं महाप्राणित्वात् आश्रमादारात् समीपे दूरान्तिका
र्यैरिति पञ्चमी ॥ ४० ॥

अथ प्रकीर्णकाः । न्यवेत्यादि । इत्थं जगतः स्वयं कर्तुमिच्छन्तं भ०
तं रामं सुमित्राभूर्लक्षणो न्यवर्त्तयत् निवारयामास अन्यापरा
धेनान्यदण्डानौचित्यात् सुमित्रा भूरुत्पत्तिस्थानं यस्य सुमित्रा
यां भूर्भवम् यस्येति वा सुमित्रायाभवतीति वा क्विवन्तमिदं रूपं
अथ रामलक्षणौ आश्रमादारात् समीपे गिरिकल्पं पर्वत
तुल्यं पतत्रिणं पक्षिणं ऐचेतां दृष्टवन्तौ अन्यारभ्यार्थारादिति
पञ्चमी ॥ ४० ॥

तं सीताघातिनं मत्वा हन्तुं रामोऽभ्यधावत । मा ब
धिष्ठाजटायुं मां सीतां रामाहमैक्षिषि ॥ ४१ ॥

तमित्यादि । तं सीताघातिनं सीता हतानेनेति मत्वा रामो ज०म०
हनिय्यामीत्यभ्यधावित धावुगतिः षुद्धोरित्यस्मात्तुङ्ङि स्वरितेत्वा
दात्मनेपदं तं हन्तुमुद्यतं रामं जटायुराह मा बधिष्ठा इति हे
राम मां जटायुं मा बधिष्ठाः मा बधीः बधवन्भने इत्यस्माद्दने
कार्थत्वादात्मनेपदिनः षेटोत्तुङ्ङि रूपं न हन्तेः सत्याङ्ङि आङ्गे
यमहनइत्यात्मनेपदं नास्ति अकर्षकादित्यनुवृत्तेः स्वनामपरि
कीर्त्तनं तव पितुरहं संखेति स्थापनार्थं सीतामैक्षिषि दृष्टवानहं
क्षुब्धुः समैकवचने अतो मां मां बधिष्ठाः ॥ ४१ ॥

तमित्यादि । तं पक्षिणं सीताघातिनं सीतामयं हतवान् इति भ०

मत्वा हन्तुं रामोऽभ्यधावत वेगेन अभिमुखं गतवान् धावुञ्जवे
 सृजि उपास्थितैवमुक्तेतमिति वक्ष्यमाणश्लोकेनान्वयात् मा बधिष्ठा
 इत्यादिपद्याङ्कं हन्तुमुद्यतं रामं प्रति जटायुवाक्यमिति गम्यते हे
 राम जटायुं मां त्वं मा बधिष्ठान मारय हन्तेस्त्रासय्यांसिः हन
 बधष्टीक्यलीति बधादेशः धात्वरन्तत्वात् वषोरस्येतीम् आत्मने
 पदमिहन्ति परस्मैपदिनां कचिदिति परवाक्यात् स्वमते वाङ्
 स्यात् आत्मनेपदं किम्वा आङ्पूर्वहन्तेः आत्माङ्गुठादङाह न
 यमइति मं आत्माङ्गुठादित्यस्य कचिद्भिचारात् तथा च गाण्डी
 वी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजग्ने विषमविलोचनस्य वक्षइति
 किम्वा जटायुमिति नामकीर्त्तनेन तव पितुः सखा अहमिति ज्ञा
 पितं तेन च तव पितुः सख्यदार्योनाहं तव स्वाङ्गमिव मम हिंसया
 तव स्वाङ्गहिंसा व्यथेति आरोपितात्माङ्गुत्वादात्माङ्गुठादित्या
 त्मनेपदं किम्वा आत्माङ्गुठादित्यत्र आत्मशब्देनात्मीयोऽपि
 लक्ष्यते किम्वा धातूनामनेकार्थत्वादधङ्निन्देच इत्यस्य रूपं
 किन्तिजगुपइत्यादौ निन्दाबधेःसन्विधानाद् न सन् जटा
 आयुर्यस्येति व्युत्पत्त्या तस्य च प्रवयसाजटायुषः स्वर्गिणः किमनु
 शोच्यतेऽधुनेति द्रव्वाच जटायुमिति चिन्त्यमिति भ्रान्तावद
 न्ति यतो वाङ्स्यादिषधातोर्हृत्प्रत्यये आयुशब्दोऽयमुदन्नोऽपि
 दृश्यते यथा वायुना जगदायुनेति जटायुश्च जटायुरिति शब्द
 भेदः पौलस्त्यस्य जटायुषा विधटितः कार्णायसोऽयं रथः पश्येते
 पुरतः पित्राचवदनाः कङ्कालश्रेषाः कृताः । खड्गहिंस्रजटायुपच
 तिरितः सीताञ्जलनीं वहन्नन्त्याकुलविद्युदमुदइव घामभ्युद
 स्यादरिरित्येतत्पथमुनादिवृत्तावुद्धसदत्तेन जटायुशब्दस्य च

नोदन्तलेन दैर्घ्यज्ञापनायोदाहृतं अहं सीतामैत्रिवि दृष्ट
वान् खां सि इम् अतोऽपि मा वधिष्ठादिति भावः ॥ ४१ ॥

उपास्थितैवमुक्ते तं सखायं राघवः पितुः । पप्रच्छ
जानकीवार्त्ता संग्रामञ्च पतन्निष्णं । ततो रावणमा
ख्याय द्विषन्तं पततां वरः ॥ ४२ ॥

उपास्थितइत्यादि । पश्चिषैवमुक्ते सति राघवस्तं रणभुङ्गानुष्ठा ज०म०
नेन उपास्थित परिचितवान् संगतकरणआत्मनेपदं स्थांश्चौरिषे
तीलं द्रुस्त्रादंगादिति विलोपः पितुः सखायं मम पितुः सखाय
मिति कृत्वा पश्चिष्वद्वाङ्ङितीषैकवचने रूपं सख्युरसम्बुद्धाविति
णित्वाङ्ङि रायादेशः पप्रच्छ इष्टवान् तं पश्चिष्णं अटायुं किं जान
कीवार्त्ता संग्रामञ्च ततउपस्थानानन्तरं रावणं द्विषन्तं वचुं आ
ख्याय कथयित्वा रावणेन हता सीतेति पततां पश्चिष्णां वरोजटा
युर्ममारिति परेषाम्बयः ॥ ४२ ॥

उपेत्यादि । पश्चिष्णा एवमुक्ते सति राघवस्तं पितुः सखायं म०
उपास्थित आराधितवान् मैत्राध्वसङ्गदिति मं स्थादेर्ङिष्ठीमैदिति
ङिर्गुणाभावश्च अस्त्रादिति विलोपः ततउपस्थानानन्तरं द्विष
न्तं वचुं रावणमाख्याय सीता तेन हतेति कथयित्वा पततां पश्चि
ष्णां वरः अष्टोजटायुर्ममारिति वक्ष्यमाणश्लोकेन सम्बन्धः ॥ ४२ ॥

ब्रणवेदनया ग्लायन्ममार गिरिकन्दरे । तस्यान्व
म्बुक्रियां कृत्वा प्रतस्थाने पुनर्व्वर्नं ॥ ४३ ॥

ब्रणेत्यादि । ब्रणकृता वेदना पीडा मध्यपदलोपी समासः तथा ज०म०

स्त्रायन् स्त्रानिं गच्छन् शतर्यायादेशः ममार मृतः क गिरिकन्द
रे यं गिरिमन्वसृपत् तस्य निम्नप्रदेशे कन्दं रातीति व्युत्पत्तिमा
त्रं तस्य जटायोरग्न्यम्बुक्रियां दाहमुदकदानञ्च कृत्वा पुनर्भूयो
वनमरणं प्रतस्याते प्रस्थितौ समवप्रविभ्यदत्यात्मनेपदं ॥ ४३ ॥

भ० ब्रषेत्यादि । ब्रषेण या वेदना तथा स्त्रायन् स्त्रानिं गच्छन्
ममार अथ गिरिकन्दरे यं गिरिमन्वसृपद्रामस्तस्य निम्न
प्रदेशे गुहायां वा अग्निक्रियां दाहं अम्बुक्रियां तर्पणं च कृत्वा
पुनर्भवनं प्रतस्याते अर्थाद्रामलक्षणे प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना
प्रस्थोमं मृडुष्टीढीममिति नियमात् ठीपं । अद्यालम्व्यधनूराम
इत्यादिपद्याङ्कान्तरं सीताविरहदुःखार्त्तः कोपसंरक्तलो
चनइति यमं युनञ्जि कालेनेत्यादिपद्याङ्कान्तरं त्रिनञ्जि धाम
सर्वेषां दृषेच्छि सकलं जगदिति एवं वदन् दाशुरधिरित्यादि
पद्याङ्कान्तरं जगन्नाशाय सन्नद्धस्तृणवत् स्त्रेण तेजसेति न्यवर्त्त
यत् सुमित्राभूरित्यादिपद्याङ्कान्तरं तेजःसाचं विवृष्टानं दिध
चन्मिवानलमिति तं सीताघातिनं मत्वेत्यादिपद्याङ्कान्तरं
प्रोवाच सतदापची भयाद्रामेण तर्जितइति उपास्थितैवमुक्ते
तमित्यादि पद्याङ्कान्तरं पप्रह जानकीवाक्तां संग्रामञ्च पतचि
णमिति तस्याग्न्यम्बुक्रियां कृत्वेत्यादि पद्याङ्कान्तरं विराधमीधि
वांसौ तां विचिन्वानावितस्तइति पद्याङ्कं केनचित् क्वचित् पुस्त
के प्रशिष्टं सर्वमिदं प्राचीनैरुपेक्षितत्वाद्मूलमेव तत्राप्यथालम्व्य
धनूरामइत्यादिपद्याङ्कान्तरं सीताविरहदुःखार्त्तः कोपसंरक्त
लोचनइति पद्याङ्कमतीवाद्युक्तं नञ्बद्धाधिकारे नञ्बद्धाभावात् ०

सत्वानजस्रं घारेण बलापकर्षमश्रता । क्षुधता ज
गृहाते तौ रक्षसा दीर्घवाङ्गना ॥ ४४ ॥

सत्वानित्यादि । तौ रामलक्ष्मणौ रक्षसा राक्षसेन जगृहाते अ०म०
गृहोतौ कर्मणि लिट् किं नाम्ना दीर्घवाङ्गना अन्वया चेयं संज्ञः
एक एकेन वाङ्गना द्वितीयोद्वितीयं क्षुधता वुभुचमाणेन
घारेण भीमेन सत्वान् अजस्रं सदा नञ्पूर्वाञ्जघोनमि कम्पीति
रः अश्रता भुञ्जानेन किं कृत्वा बलापकर्षं बलादाकृत्येव पाका
दिकमनपंच्य अपादाने परीक्षायामिति णमुल् ॥ ४४ ॥

सत्वानित्यादि । तौ रामलक्ष्मणौ दीर्घवाङ्गनाम्ना रक्षसा भ०
जगृहाते गृहोतौ कर्मणि ठौ क्षुधता वुभुचुणा दिवाहित्वात् श्यन्
बलापकर्षं सत्वान् प्राणिनोऽजस्रं निरन्तरं अश्रता भक्षयता ब
लादपकृत्य त्वरया परिष्कारादिकमकृत्यैव पञ्चम्यन्तात्तरायां
णमिति परः स्वमते बलेनापकर्षोऽपकर्षणं यचेति सत्वभक्षण
क्रियाविशेषणं एतेन त्वरयापरिष्कारादिकं तदपि प्राप्तं परि
ष्कृतत्वादौ बलहेतुत्वस्य वैयर्थ्यात् चण्मेत्यस्य योगविभागाद्वा
चणम् घारेण भयदेन नञ्पूर्वाञ्जघेर्हिसदीपकन्याजसेति रः
॥ ४४ ॥

भुजौ चकृततुस्तस्य निखिंशाभ्यां रघत्तमौ । स
च्छिन्नवाङ्गरपतदिङ्गलो ङ्गलयन् भुवं ॥ ४५ ॥

इति प्रकीर्णकाः । .

ज०म० भुजावित्यादि । रघूत्तमौ रामलक्ष्मणौ तस्य योजनवाहोः
 वा ह यथास्थानमागतौ चकृततुः छिन्नवनौ कृतोद्धेदने इत्यस्य
 रूपं काभ्यां निस्त्रिंशत्काभ्यां खड्गाभ्यां निर्गतस्त्रिंशताऽङ्गुलिभ्यदिति
 वाक्ये उच्चप्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानमिति त्रिंशच्छ
 ब्दाङ्गुलविधिः निरादयदिति समासः टिलोपः सच्छिन्नवाङ्गः कृत
 भुजः सन् अपतत् पतितः पतेर्लङ्ङि रूपं खदित्वाद्ङ्ङु विङ्ङलो
 व्याकुलः भुवं भूमिं क्लयन् क्लचलने घटादित्वाद्ङ्ङुखलं । इति
 प्रकीर्णकाः ॥ ४५ ॥

भ० भुजावित्यादि । रघूत्तमौ निस्त्रिंशत्काभ्यां तस्य रचमोभुजौ
 खखयहणोद्यतौ चकृततुः कृतीशपछिदि त्रिंशतोऽङ्गुलीभ्योनि
 र्गतः निस्त्रिंशः निशःशतोद्धदिति सूत्रे निशदिति निर्देशात् निष्य
 तन्त्यइत्यादिवत् शापकप्राप्तस्य षत्वस्याभावः त्रिंशतोऽङ्गुलीभ्यो
 ऽधिकं परिमाणं खड्गस्योक्तं निस्त्रिंशः करखड्गयोरिति कौषः स
 च्छिन्नवाङ्गः सन् भुवं क्लयन् कल्पयन् न्यपतत् क्लल्ललचाले
 ज्वलङ्गलेत्यादिना अग्रेष्वाद्ङ्ङुखः विङ्ङलोव्याकुलः । इति प्रकी
 र्णकाः ॥ ४५ ॥

अथकृत्याधिकारः ।

प्रष्टव्यं पृच्छतस्तस्य कथनीयमवीवचत् । आत्मानं
 वनवासञ्च जेयञ्चारिं रघूत्तमः ॥ ४६ ॥

ज०म० इतः परं कृत्याधिकारः । प्रष्टव्यमित्यादि । सद्योजनवाङ्गः नि
 हतोरामं पप्रह कोभवान् कस्य पुत्रः कथं तव वनवासः कस्माच्चौ

द्विग्नः सन् भ्रमसीति प्रष्टव्यं प्रश्नार्हं पृच्छतस्तस्य तव्यत्तव्यानीयर
इति तव्यत् प्रश्नेति षत्वं टत्वञ्च रघूत्तमः इदानीं कथनीयं कथ
नार्हं तत्रश्नानुरूपं पूर्वेष्वानीयर अवीवचदक्षिस्य वचभाषणे
चौरादिकः स्वार्थिकोऽपि लुङ् चङ् णिलोपद्वयः द्विर्वचनसन्
द्वावेत्वदीर्घत्वेषु रूपं किन्तदित्याह आत्मानं रामोदाश्रयि म०
रिति वनवासं पितुरादेशात् वनवासं जेयं चारिं चः कनकमृगह
लेन रावणः भीतामपहृतवान् ॥ ४६ ॥

अथ कृत्याधिकारः । स्वमते ल्यालव्यानीयथण्यक्यपकेलिमाः ।
प्रष्टव्यमित्यादि । कस्त्वं कथमिहागतदत्यादि प्रश्नार्हं पृच्छत
स्तस्य राक्षसस्य सम्बन्धे रघूत्तमः कथनार्हं प्रश्नानुरूपं अवीवचत्
कथितवान् वच्क्चम्न्देशं कित्वाचुरादिः जिञ्जीत्यङ् अञ्जु
ङःस्वः खेःसन्वत् जेर्लोपः किन्तदित्याह आत्मानं पित्रादिसम्
बन्धेन वनवासं वनवासकारणमर्थात् जेयं जेतव्यमरिं शत्रुं रा
वणं शत्रुतावीजसहितमित्यर्थात् प्रह्वैत्रशीघ्रे तव्ये ब्रह्माजिति
षङ् शतरि तु ग्रहस्वपाद्योरिति जिः कथत्कवाक्यप्रबन्धे हमा
लोपोऽञ्जित्यद्योरित्यकारलोपेऽपि स्थानिवद्भावात्तद्विद्यन्तेजुङ्
तेरिति जिः जेर्लोपः ते ल्याः ब्रह्मार्हेति अर्हं इत्यर्थे सर्व्वच
ल्यः ॥ ४६ ॥

लभ्या कथन्नु वैदेही शक्योद्गृह्यं कथं रिपुः । सद्मः
कथं वियोगश्च गद्यमेतत्त्वया मम ॥ ४७ ॥

लभ्येत्यादि । कथं केन प्रकारेण उपायेन लभ्या वैदेही प्राप्या ज०म०
पारदुपधादिति यत् शत्रुः केन प्रकारेण द्रष्टुं शक्यः शक्यधृषेत्या

दिना तुमुन् वियोगश्चायं सीतायाः कथं केन प्रकारेण सद्मः सो
 ढव्यः सकिसहोश्चेति यत् गद्यमेतत् कथनीयमेतत् गदमदेत्या
 दिना यत् ममेति शेषविवक्षायां षष्ठी त्वं पुनः कः इति पृष्टञ्चाह
 ॥ ४७ ॥

भ० लभ्येत्यादि । इत्यपि अवीवचदिति सम्बन्धः नु प्रश्ने कथं वैदेही
 लभ्या रिपूरावणः कथं द्रष्टुं शक्यः अज्ञातदेशत्वात् कथं वियोगः
 सीताया इत्यर्थात् सद्मः एतत्सम्बन्धं तथा मम सम्बन्धे गद्यं वाच्यं
 लभञ्जाङ्गप्रार्थना शक्यञ्चकिरूनशक्तौ सहस्रमर्षे एभ्यः पूशक
 सहेत्यादिना यः गदभाषे इत्यस्मात् गदमदयमेति यः लयेति
 न्यभावोक्ति कर्तुः षष्ठी निवृत्तिपक्षे तृतीया ॥ ४७ ॥

अहं राम श्रियः पुत्रो मद्यपीत इव भ्रमन् । पापच
 र्थीमुनेः शापाज्जात इत्यवदत्स तं ॥ ४८ ॥

प्र० म० अहमित्यादि । हे राम अहं श्रियः पुत्रः मद्यपीत इव वाहिता
 ग्यादित्वाङ्गिष्ठान्तस्य परनिपातः कार्यकार्यविवेकाभावात्पा
 पचर्योराक्षसः मुनेः स्तूलशिरसः शापाज्जात उत्पन्नः माद्यत्य
 नेनेति मद्यं चरितव्यं चर्यमेतौ पूर्ववद्यत्प्रत्ययान्तौ पापं चर्यं
 यस्येत्यवदत् सद्योजनवाङ्मसं रामं वाक्यार्थोऽत्र कर्म ॥ ४८ ॥

भ० अहमित्यादि । इति सद्योजनवाङ्मसं रामं अवदत् किमदि
 त्याह हे राम अहं श्रियोऽक्षरसः पुत्रः मद्यपीतः पीतमदिर
 इव भ्रमन् कार्यकार्यविवेकशून्यत्वात् कृतापराधो मुनेः स्तूल
 शिरसः शापात् पापचर्यः पापहेतुकर्मा राक्षसो जातः एतत्

कथमं तदाक्ये रामप्रीत्यर्थं मदीभिर्यञ्जिह्वैर्मे मद्यतेऽनेनेति मद्यं
अभिधागात् गदमद्यमेत्यादिना ढभावे विहितेऽपि यः करणे
पीतं मद्यं येनेति अन्याहितादित्वात् क्त्वात्तस्य वा परनिपाता
इति रः स्वमते गमकत्वात् पापं चर्यं चरणीयं यस्य गदमद्य
यमचरेति यः ॥ ४८ ॥

प्रयातस्तव यस्यत्वं शस्त्रपूतोऽब्रवीमि ते । रावणेन
हता सीता लङ्कां नीता सुरारिणा ॥ ४९ ॥

प्रयातइत्यादि । इदानीं तव यस्यत्वं बध्यत्वं प्रयातः यमैः ज०म०
पूर्ववत् यत् शस्त्रपूतस्तव शस्त्रेण पावितः सन् देवोऽभूतोऽब्रवीमि ते
तुभ्यं कथयामि पुनश्चतुर्थ्येकवचनस्य तेमथावेकवचनइतिते
आदेशः क्रियायोगे चतुर्थी कथनीयमाह रावणेन सुरारिणा
हता सीता लङ्कां नीता ॥ ४९ ॥

प्रयातइत्यादि । इदानीं तव यस्यत्वं बध्यत्वं प्रयातः प्राप्तः सन् भ०
तव शस्त्रेण पूतः पापान्निर्मुक्तः पूर्वदशां लब्ध्वा ते तुभ्यमहं ब्रवी
मिति तादर्थ्यं चो यमैः पूर्वेषु यः पूजिष्णुदितइत्यनेन वेम्त्वात्
नेम्लोशीदिदम इति पूजः क्तवत्वोरनिमत्वं वचनीयमाह
रावणेन सुरारिणा सीता हता लङ्कां नीता प्रापिता च एतेन
लङ्कायां रिपुर्द्रष्टव्यइति ब्रह्मोद्भृत् रिपुः कथमित्यनोत्तर
मुक्तं ॥ ४९ ॥

अथमूकेऽनवद्योऽस्ति पण्यभ्रातृबधः कपिः । सुग्री
वोनाम वर्य्योऽसौ भवता चारुविक्रमः ॥ ५० ॥

ज०म० वैदेही प्राया कथमिति यमुपेत्य पृष्टवान् तं कथयन्नाह अथ्य
मूकइत्यादि । अथ्यमूकपर्वते सुग्रीवोनाम कपिः चारुविक्रमो
महापराक्रमोऽस्ति असौ भवता वर्य्योवरणीयः प्रार्थनीयः वर
इत्यायामिति चौरादिकाद्यत् यद्वा अवद्यपश्येत्यत्र वृजो वर्य्य
ति स्त्रियामनिरोधे अनिरोध्या सततप्रवर्त्तनी वर्य्या प्रीतिर्य
स्येत्यर्श्राद्यच् भवता सद्यवर्य्यः प्रीतिमान् समानव्यसनत्वात् यतः
पण्यभ्राद्वधः सः पण्यविक्रेतव्योभ्रातुर्वालिनोबधोद्येन यद्येवं
तदा कथं मया पापीयान् वर्य्यइत्यत आह अनवद्यः अगर्हणीयः
दारापहारित्वेन आततायिनोभ्रातुर्बधेन निर्दोषत्वादिति भावः
॥ ५० ॥

म० अथेत्यादि । सभ्या कथं नु वैदेहीत्यत्रोत्तरमिदं सुग्रीवो
नाम कपिश्चथ्यमूकनामपर्वते अस्ति असौ सुग्रीवोभवता वर्य्यः
वरणीयः यतश्चारुविक्रमः अनुपकारकेण मया वृतोऽसौ मत्का
र्य्यं कथं साधयिष्यतीत्याह पण्यभ्राद्वधः पण्यविक्रेतव्योभ्रा
तुर्वालिनोबधोद्येन भवता वालिबधं कारयित्वा सीतोद्धारं
करिष्यतीति भावः पण्यतुल्यत्वात्पण्यव्यपदेशः तर्हि पापात्मन
स्तस्य वरणमनुचितं नच तद्वचनेऽपि विश्वासइत्यत आह अन
वद्यः अनिन्द्यः दारापहारित्वेनाततायिनोभ्रातुर्बधे निर्दोष
त्वात् नञ्पूर्वोवदिः पण्यइत्यवहृतौ सुतौ वृजगसम्भक्तौ एषां या
नानां पण्यइत्यवर्य्येत्यादिना निपातनात् तथा रूपं केचित्तु वरत्के
स्येइत्यस्मान्नव्यानीयथाइति ये वर्य्यइति रूपमित्याहुः अथयो

ऽमूकाअध्ययनशीलायत्र सच्छयमूकः मूर्द्धन्यषकारवानयं च्छो
 ष्टगविशेषो मूकोयत्रेति वा बलदृष्ट्यादृष्ट्यास्थलीति यमकात्
 तालव्यशकारवानिति केचित्केचित्तु च्छोऽद्रिभेदे भल्लुके इति
 विश्वप्रकाशे एकदेशेनापि संज्ञा गम्यतइति न्यायात् च्छमूकइ
 त्येव संज्ञामाहुः नामेति प्रकाश्यसम्भावनाक्रोधाभ्युपगमेष्वव्ययं
 अन्यथा भेदको द्वितीया स्यात् ॥ ५० ॥

तेन वच्चेन हन्तासि त्वमर्थ्यं पुरुषाशिनां । राक्षसं
 क्रूरकर्माणं शक्रारिं दूरवासिनं ॥ ५१ ॥

तेनेत्यादि । तेन सुग्रीवेण त्वं राक्षसं हन्तासि निहनिष्यसि ज० म'
 वच्चेन वक्ष्यतिभिप्रेतमनेनेति वच्चां करणमिति यत् कीदृशमर्थ्यं
 स्वामिनं पुरुषाशिनां राक्षसानां अर्थ्यः स्वामिवैश्ययोरिति यस्मि
 पात्यते क्रूरकर्माणं पापाचारं शक्रारिं रावणं यद्येवमहमेव हन्तुं
 समर्थइत्यभिप्रायेणाह दूरवासिनं समुद्रान्तरितवासित्वात् ए
 काकिना हन्तुं न शक्यतइति भावः ॥ ५१ ॥

तेनेत्यादि । तेन सुग्रीवेण त्वं राक्षसं रावणं हन्तासि स्वरूपं भ०
 वच्चेन उच्यतेऽर्थोऽनेनेति वच्चास्तेन कीदृशं पुरुषाशिनां राक्षसानां
 अर्थ्यं स्वामिनं क्रूरकर्माणं पापाचारं शक्रस्यापि अरिं एतेन
 दुर्जयत्वं दर्शितं दूरे वसन्तं एतेन समुद्रान्तरितत्वात् सहायं
 विना न हन्तुं शक्यतइति भावः वद्वैत्रीप्रापणे च्छक्तिगत्या अन
 ध्याः पूर्वेषु निपातः ॥ ५१ ॥

आस्ते स्मरन् सकान्ताया हतायावालिना कपिः ।
वृषोयथोपसर्ख्याया गोष्ठे गोईण्डताडितः ॥ ५२ ॥

ज०म० यद्यनवद्यस्तदा कथमस्य पण्यभाटबधइत्याह आस्तेइत्या
दि । वालिना हतायाः कान्तायाः स्मरन्नास्ते कोऽन्यः सम्भवेत्
यस्यं हत्वा तया मां योक्ष्यते अधीगिति कर्मणि षष्ठी कखेव वृषो
यथा उपसर्ख्यायाआसन्नप्रसवायागोः स्मरन् गोष्ठे आस्ते उप
सर्ख्याकाल्याप्रजनइति निपातितं दण्डताडितः सन् दण्डस्थानी
योऽत्र वाली ॥ ५२ ॥

भ० आस्तइत्यादि । तुल्ययोः सख्यनैविद्यासूचनाय पण्यभाटबध
त्वादोषदर्शनाय वा इदमाह सकपिः सुयीवोवालिना हतायाः
कान्तायाः स्मरन् आस्ते कुतोमया सा लभ्येति कर्मणि षष्ठी
यथा उपसर्ख्यायाआसन्नगर्भग्रहणयागोः स्मरन् वृषोगोष्ठे
गोस्थाने दण्डेन ताडितः सन् तिष्ठति तदत् दण्डतुष्टोऽत्र
वाली उपस्रियते वृषभेन गम्यते उपसर्ख्या ऋतुमत्यां पण्यवद्ये
त्यादिना निपात्यते ॥ ५२ ॥

तेन सङ्गतमार्येण रामाजर्थ्यं कुरु द्रुतं । लङ्कां प्राप्य
ततः पापं दग्धग्रीवं हनिष्यसि ॥ ५३ ॥

ज०म० तेनेत्यादि । हे राम तेन वानरेण संगतं सख्यं अजर्थ्यं अनपा
थं मजोर्यतइत्यस्मिन् वाक्ये अजर्थ्यं संगतमिति निपातितं आदौ
विशेष्यत्वेनोपात्तं संगतं तद्विशेषणमजर्थ्यं कुरु द्रुतं यावत्तस्मान्नेन

युग्विधेन संगतं न भवति आर्येण सदाचारेण ऋहलोर्यत् ततः
सङ्गतात् सङ्गां प्राप्य गत्वा पापं पापीयांसं रावणं हनिष्यति
॥ ५३ ॥

तेनेत्यादि । हे राम तेन सुग्रीवेण सह द्रुतं ग्रीष्मं अजर्यं भ०
मैत्रीं कुरु कीदृशं सङ्गतं समयक्रमेण उचितं सङ्गतपदस्य सख्य
वाचिलेऽजर्यस्य तथार्थत्वाद्वैयर्थ्यं स्यात् केचित्तु सुग्रीवेण सह
सङ्गतं सख्यं कुरु कीदृशं अजर्यं अनपायं सङ्गतार्थस्यापि अजर्यं
शब्दस्योपचारादन्यत्र प्रवृत्तिरित्याहुः न जीर्यतीत्यजर्यं सङ्गतं
पूर्ववन्निपातितं स्नेहोमैत्रीप्रीतिरजर्यसंभाजनसङ्गतं प्रोक्तमिति
हलायुभः आर्येण सदाचारेण ऋधातोर्हृस्वसारिति घ्यणि
रूपं आरात् पापेभ्योदूरेयातीति आर्येइति केचित् तदा मनी
षादिः द्रुतशब्देन यावद्भवद्विधेनान्येन सह तस्य सख्यं न जात
मिति व्यज्यते ततः सङ्गतानन्तरं सङ्गां प्राप्य दशमीवं पापं त्वं
हनिष्यसि स्वसङ्घं न इतीम् ॥ ५३ ॥

अनृतोद्यं न तत्रास्ति सत्यवद्यं ब्रवीम्यहं । मित्र
भूयं गतस्तस्य रिपुहत्यां करिष्यसि ॥ ५४ ॥

ननु यावत्कार्यं न सिध्यति तावन्मांसङ्गइति कृतकृत्यस्तु नैवेत्य ज०म०
तत्राह अनृतोद्यमित्यादि । सत्यमुद्यतइति कर्मणि यत् अहंसत्यं
वचोब्रवीमीत्यर्थः अनृतोद्यं तत्र सुग्रीवे नास्ति अनृतममत्यं उद्यं
वचनं अनृतोद्यं भावे क्वप् यजादित्वात्संप्रसारणं उभयत्रापि

वदः सुपि क्यप् चेति चकाराद्यच्च यस्मादेवं तस्मान्मित्रभूयं
मित्रभावं गतः भुवोभावे क्यप् रिपुहत्यां शत्रुहत्यां करिष्यसि
हनस्तचेति क्यप् तकारस्यान्तादेशः ॥ ५४ ॥

- भ० अनृतोद्यमित्यादि । स्वकार्यं साधयित्वा यदि मामुपेक्षते तदा
किं स्यादित्याह अहं सत्यवर्धं सत्यवचनं ब्रवीमि तत्र सुयीवेऽनृ
तोद्यं मिथ्यावचनं नास्ति वदेवाचि खेर्ब्दः क्यपयाविति क्यप् यद्
स्वपाद्योरिति जिः तस्मात्तस्य सुयीवस्य मित्रभूयं मित्रभावं गतः
सन् रिपुहत्यां शत्रुवधं करिष्यसि भूहनः क्यप्भावेनतस्येति क्यप्
नस्य तस्य सिद्धभेदोऽभिधानात् ॥ ५४ ॥

आदृत्यस्तेन वृत्येन स्तुत्योजुष्येण सङ्गतः । इत्यः
शिष्येण गुरुवद्गुध्यमर्थमवाप्स्यसि ॥ ५५ ॥

- अ०भ० आदृत्यइत्यादि । तेन संगतः सन् गृध्यमभिलषणीयमवा
प्स्यसि ऋदुपधादिति क्यप् कीदृशः कीदृशेनेत्याह आदृत्यः आद
रणीयः वृत्येन वरणीयेन स्तुत्यः स्वार्हः जुष्येण संख्येन हनुमत्
प्रभृतीनां कइव शिष्येण गुरुरिव यद्योपाध्यायः शिष्येणैकार्यः
अनुगम्यस्तदिति एतिसुब्राह्मिण्यादिना क्यप् इस्मान्नात्तुक्
॥ ५५ ॥

- भ० आदृत्येत्यादि । न केवलं रिपुहननमन्वदप्यसीत्याह तेन
शिष्येणैव गुरुरिव त्वं सङ्गतः सन् गृध्यमाकाङ्क्षणीयमर्थमवाप्स्य
सि त्वं कीदृशस्तेन वा कीदृशेन आदृत्यआदरणीयः वृत्येन वर

सीधेन स्तुत्यः स्वार्हः जुष्येण सेवार्हेण जनानामर्थात् तेन तु स्य
 चोद्भवयोः सङ्गतं योग्यं इत्यः अनुगन्तव्यः अर्थात्तेन भवतो गुरु
 त्वेन तस्य शिष्यत्वेन मैत्रीकरणेऽपि न ते मानहानिरिति सूचितं
 दृङ्गादरे वृजवृत्तौ द्युज्जस्तुतौ शङ्कोज्जिजुषमुदिसेवे दणगतौ
 शासुच्चुशासने वृधिर्युलिषे एभ्योदृभृजुषेत्यादिना क्वप् स्वस्य
 तन्पिति ॥ ५५ ॥

नाखेयः सागरोऽप्यन्यस्तस्य सङ्गत्यशालिनः । मन्यु
 स्तस्य त्वया मार्ग्योमृज्यः शोकश्च तेन ते ॥ ५६ ॥

नाखेयइत्यादि । तस्य सुधीवस्य सङ्गत्यशालिनः हनुमदादिभु ज०म०
 त्ययुक्तस्य भृञोऽसंज्ञायामिति क्वप् अन्योद्वितीयः सागरोऽपि
 नाखेयोन खननीयः अपितु खननीयएव अपिशब्दः सम्भावनायां
 तस्य कारणं सङ्गत्यशालित्वं ईचखनइति क्ववोकारौ तस्य शरी
 रस्य मन्युस्तथा मार्ग्योऽपनेयः ते तव तेन च शोकोमृज्यः मृजे
 विभाषेति यदिकस्ये ष्यत् ॥ ५६ ॥

नाखेयइत्यादि । हनुमदादिसङ्गत्यशालिनस्तस्य सुधीवस्य भ०
 अन्योऽपि सागरोन अखेयः अपि तु शक्यखननएव एतेन तन्मैत्रं
 वङ्गसहायत्वं समुद्रलङ्घनमपि सुकरमिति सूचितं खनुङ्विहारे
 खनाखेरेये इति ट्टेरेत्वं तस्मात् प्रथमं त्वया तस्य मन्युर्देवं
 मार्ग्योमार्जनीयः पश्चात्तव शोकस्यैव मृज्यः अपनेयः एतेन
 सङ्घः कथं वियोगश्चेत्यत्रोत्तरं दत्तं सुधीवेशाधिरादेव वियोगा

पनयात् अपिशब्दः सम्भावनया मृजलूषऽद्वौ क्वृषमृजेति वा
 क्वप् पक्षे हस्रव्याभोरिति घण् चजाःकगौघितीति गत्वं मृजो
 ऽकङ्कितोति त्रिः ॥ ५६ ॥

सराजस्रययाजोव तेजसा स्र्यसन्निभः । अमृषो
 द्यं वदन् रुच्योजगाहे द्यां निशाचरः ॥ ५७ ॥

ज०म० सरत्यादि । सनिशाचरोद्यामाकाशं जगाहे गतः राजस्रय
 याजीव राज्ञा स्रयते राजा वा अनेन सूतइति राजस्रयः क्रतुः
 तेनेष्टवान् सराजस्रययाजी करणे यजइति णिनिः तदइदित्यर्थः
 रुच्यः प्रियोजातो रामस्येत्यर्थात् राजस्रयइत्यादिना क्ववन्ता
 राजस्रयादयः ॥ ५७ ॥

भ० सराजेत्यादि । इत्येवममृषोद्यं सत्यवचनं वदन् सनिशाच
 रोद्योजनवाज्जर्घां स्वर्गं आकाशं वा जगाहे गतः राजस्रयनाम
 यज्ञकर्त्तेव तेजसा स्र्यस्तुल्यः रुच्यः रामस्य रुचिविषयः प्रिय
 इति यावत् सुजनसन्धाक्लेदपीडामन्धे राज्ञा स्रयते सोमोऽचेति
 राजस्रयः पायधायेत्यादिना निपातितः राजस्रयेन यजते
 राजस्रययाजी यहादित्वात् णिन् सरतीति स्र्योऽर्कः रोचते
 रुच्यः एतौ गृह्यविनीचेत्यादिना निपातितौ स्रएव स्र्यः स्म
 र्ययइति गौघीचन्द्रः नञ्पूर्वमृषाशब्दाददेर्नित्यं क्वप् मृषोद्यं
 नित्यमित्युक्तेः ॥ ५७ ॥

अकृष्टपच्याः पश्यन्तौ ततोदाशरथी लताः । रत्ना
न्नपानकुप्यानामाटतुर्गटसंस्मृती ॥ ५८ ॥

अकृष्टपच्यादित्यादि । ततोनिशाचरगमनानन्तरं दाशरथी ज०म०
रामलक्षणावाटतुर्गतवन्तौ कीदृशी नष्टा संस्मृतिर्यथाः केषां सं
स्मृतिः रत्नान्नपानकुप्यानां रत्नान्नपानानि प्रसिद्धानि कुप्यं स्वर्णं
रजताभ्यामन्यत् वस्तु तत् क्यप् गकारस्य ककारः कर्मणि षष्ठी
लताः पश्यन्तौ कृष्टे पच्यन्तेइति कृष्टपच्याः पूर्ववत् क्यप् पश्चा
न्नञ्समासः स्वयमेव पच्यन्ते यास्तादित्यर्थः ॥ ५८ ॥

अकृष्टेत्यादि । ततस्तद्गमनानन्तरं लताः पश्यन्तौ दाशरथी भ०
थी रामलक्षणे आटतुः अटगतौ लताः कीदृशीः अकृष्टपच्याः
कृष्टे चेत्वे स्वयमेव पच्यन्तेइति कृष्टपच्याः पूर्वेण निपातः पश्चा
न्नञ्समासः कीदृशी रत्नानां अन्नस्य पानस्य कुप्यानां तासां
दीनाञ्च नष्टा सम्यक् स्मृतिर्यथोः गुणभूतापि क्रिया साधनसम्बन्ध
मनुभवतीति कर्मणि षष्ठी सम्बन्धविवचयेत्यन्ये कुप्यतइति कुप्यं
स्वर्णरूप्याभ्यामन्यद्भनं पूर्ववन्निपातः ॥ ५८ ॥

समुत्तरन्तावव्यथौ नदान् भिद्योऽसन्निभान् ।
सिध्यतारामिव ख्यातां श्वरीमापतुर्व्वने ॥ ५९ ॥

समुत्तरन्तावित्यादि । तौ तस्मिन् वने श्वरीमापतुः प्राप्तव ज०म०
न्तौ अव्यथौ न व्यथेते इति पूर्ववत् क्यप् परिश्रमवर्जितावित्यर्थः

नदान् समुत्तरन्तौ कीदृशीन् भिद्योद्भवन्निभान् भिद्योद्भौ नदवि
 शेषौ भिद्योद्भाविति पूर्व्ववत् निपातितं भिनन्ति क्लृप्तमिति भिद्यः
 उज्ज्वल्युदकमिति उद्भवः उद्भवउत्सर्गं दकारात्परस्य धकारो
 निपात्यते तत्सदृशान् नदान् सिध्यतारामिव ख्यातां सिध्यन्वस्मि
 न्निति सिध्यः पुष्यसिधौनच्चचे इति निपातनात् पुष्याख्यां तारा
 मिव ख्यातां शवरीं ॥ ५६ ॥

भ० समुत्तरन्तावित्यादि । तौ वने शवरीमापतुः प्राप्तवन्तौ न
 व्यथेते अव्यथौ नदान् समुत्तरन्तौ कीदृशीन् भिद्योद्भवन्निभान्
 क्लृप्तं भिनन्तीति भिद्योनदः वार्युज्ज्वलीति उद्भवोनदः तयोस्तु
 ख्यान् शवरीं कीदृशीं सिध्यतारामिव कार्य्यसाधकत्वात् ख्यातां
 प्रसिद्धानुभवां कार्य्य साधयतीति सिध्या सर्व्वत्र गृह्णविनीयेत्या
 दिना निपातः ॥ ५६ ॥

वसानां वल्कले शुद्धे विपूयैः कृतमेखलां । क्षामा
 मञ्जनपिण्डाभां दण्डिनीमजिनास्तरां ॥ ६० ॥

ज०म० वसानामित्यादि । वसानां परिदधानां वल्कले विपूयैर्गञ्जैः
 कृतमेखलां कृतकटिसूत्रां यद्यपि विपूर्व्वस्य पवतेर्विपूयइत्यादि
 ना मुञ्चे निपातितं तथापि मुञ्चानामनुपहतत्वं ज्ञापयितुं विपू
 यैरिति विशेषणं पवित्रैरित्यर्थः मुञ्चश्चक्षुदाणीं सामान्यमाह
 विपूयैरित्युक्ते मुञ्चैरित्युपादानमनर्थकं एवं कृत्वा पाठान्तरमु
 च्यते वसानां वल्कले शुद्धे विपूयैरिति क्षामां कृशां क्षयोम
 इति निष्ठासमं मञ्जनपिण्डस्यैवाभा यस्याश्रयतीति तां कृष्णां

दण्डिनीं गृहीतदण्डां आसीर्यतइति आक्षरः अक्षरपञ्चमि
नमाक्षरउत्तरासंगोयस्वास्वामजिनाक्षरां ॥ ६० ॥

वसानामित्यादि । इहा ताममुचद्रामइति द्वितीयश्लोकेनाम्भ ०
यः शुद्धं वल्कलद्वयं वसानां वसलङ्कसृता सृतिराक्षादनं विपू
यैर्मञ्जैः कृतमेखलां कृतकटीसूत्रां पूङ्गुशोधे पूर्ववस्त्रिपातः शुद्धे
इत्यत्र मुञ्जैरिति पाठे विपूयैरित्यस्य पवित्रैरित्यर्थः यद्यपि
विपूयग्रन्थे मुञ्जे रूढस्तथाप्यन्वयवशात् पवित्रार्थः सामां व्रतेन
शीलां शैशुष्यसोमकवइति ऋषयः मः अञ्जनपिण्डवदाभा यस्या
लां तददाभातीति वा दण्डिनीं पास्ताग्रदण्डवतीं अजिनमा
क्षरः प्रथमी यस्याः आक्षरउत्तरासङ्गइति केचित् ॥ ६० ॥

प्रगृह्य पदवत् साध्वीं स्पष्टरूपामविक्रियां । अगृह्यां
वीतकामत्वाद्देवगृह्यामनिन्दितां ॥ ६१ ॥

प्रगृह्येत्यादि । अविक्रियामजातविकारां अतएव स्पष्टरूपां ज० म०
एवञ्च साध्वीं साधुचरितां कमिव प्रगृह्यपदवत् यस्य पदस्य प्रगृ
ह्यसंज्ञा तत्पदं प्रगृह्यां प्रत्यभिभाष्यहेरित्यनुवृत्तौ पदास्यैरि
त्यादिना प्रपूर्वाद्गृहेः पदेऽभिधेये क्वप् यथा तत्पदमविकाररू
पत्वात् स्पष्टं साधु च सतप्रगृह्याञ्चिती प्रकृतिभावेन स्वरसन्ध्य
भावादित्यर्थः कथमजातविक्रियेति चेदाह अगृह्यां गृहेः स्यैरवि
षये क्वप् अगृह्यामस्यैरिषीमस्तन्मा न भवतीत्यर्थः कस्यात् वी
तरागत्वात् वीतरागाप्यस्तन्मा भवति देवगृह्याममरपक्षां
यच्चविषये क्वप् एवं चानिन्दितामगर्हितां ॥ ६१ ॥

भ० प्रगृह्येत्यादि । नास्ति विक्रिया रागादिविकारोयस्यास्ताम
 विक्रियां सष्टं अकौटिल्यं व्यक्तं रूपं स्वभावोयस्यास्तां सष्टरूपं
 साध्वीं साधुचरितां अतएव प्रगृह्यपदतुल्यां यत्र नाजोऽन्तोऽना
 द्विभुञ्जेत्यादिना सन्धिनिषेधः क्रियते तत्र पाणिनिना प्रगृह्यसंज्ञा
 कृता गृह्यविनीयेत्यादिना पदादौ गृह्यं निपातितं पदादिविष
 यस्तूदाहरणेऽभिहितः तथाहि प्रगृह्यं पदमित्यादि तदपि
 पदं विकाररहितं अतएव सष्टरूपं दीर्घादिविकारं सत्येव रूप
 स्थान्यथांभावात् साधु च भवति अर्थप्रतिपादकत्वं धर्मजनकत्वं
 व्याकरणव्युत्पाद्यत्वं वा पदस्य साधुत्वं अविक्रियत्वे हेतुमाह अ
 गृह्यां स्वतन्त्रां विगतकामलात् सरागा हि भोगार्थं परतन्त्रा
 भवति गृह्या परतन्त्रा पश्चान्नञ्समासः देवगृह्यां देववर्ग्यां देव
 पक्षपातिनीं अतएवानिन्दितां वीतकामलादित्यत्र पूर्व्वं स्त्रीत्वा
 विवक्षया लप्रत्ययः स्त्रीत्वविवक्षा चेत् पुंवत्स्थुक्तइति पुम्बद्धावः
 ॥ ६१ ॥

धर्मकृत्यरतां नित्यमवृष्यफलभोजनां । दृष्ट्वा ताम
 मुचद्रामोयुग्यायातइव अमं ॥ ६२ ॥

ज०म० धर्मकृत्यरतामित्यादि । पुष्पकर्मरतां नित्यं अवृष्यफलभोज
 नां दृष्ट्वाणीन्द्रियविकारनिमित्तानि फलानि भोजनं यस्याः पश्चा
 न्नञ्समासः विभाषाकृतृषोरिति क्यप् दृष्ट्वा तां तथाविधां अम
 ममुचत् मुक्तवान् तद्दर्शनाद्वादितात् युग्यायातइव वाचनं प्राप्त
 इव क्यप् युग्यञ्च पचइति निपातितं ॥ ६२ ॥

धर्मोत्थादि । नित्यमविरतं धर्मस्य कृत्ये करणे रतां वृत्तं भ०
 वैद्यशास्त्रोक्तवीर्यकरं विकारोत्पादकं तद्भिन्नं फलमेव भोजनं
 यस्याः भुज्यतेऽनेनेति वेति घञ्जलनटोऽघेइति अनट् तेन भोजनं
 यस्याइति वा कञ्जडुदकनौ वृषुसेचने आभ्यां क्वृषमृजेत्यादिनां
 वा क्यप् एवभूतां तां श्वरीं दृष्ट्वा चित्तप्रमत्ततया रामः अमम
 मुचत् त्यक्तवान् मुञ्जशपञ्जोमोचे ल्दित्वात् ङः यग्येन वाहने
 नाश्वादिना आगतद्वयं गृह्यविनीयेत्यादिना युजः क्यपि युग्यं नि
 पातितं ॥ ६२ ॥

सतामूचेऽथ कच्चित्त्वममावास्यासमुन्नये । पितृणां
 कुरुषे कार्यमवाच्यैः स्वादुभिः फलैः ॥ ६३ ॥

सद्वत्यादि । अथानन्तरं त्यक्तअमः सरामस्तां श्वरीमूचे ज०भ०
 उक्तवान् कच्चित् किं त्वं अमावास्यायाः संप्रान्तौ पितृणां कार्यं तत्र
 नोत्यर्थं ब्राह्मणभोजनं स्वादुभिर्मिष्टैः फलैः अवाच्यैरवचनीयैः
 कुरुषे अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्काविति अमापूर्व्वकवसधातिः
 क्यप् ॥ ६३ ॥

सतामित्यादि । अथ अमत्यागानन्तरं सरामस्तां श्वरीं भ०
 उक्ते कथितवान् ब्रुलञ्जडकौ वचोऽरे कच्चिदिति कामप्रवेदने
 ऽव्ययं त्वं फलैरमावास्यायास्तित्येः समुन्नये सम्प्राप्तौ पितृणां सम्म
 न्धि कार्यं कुरुषे कीदृशैः फलैः अवाच्यैः अनिन्द्यैः स्वादुभिर्मिष्टैः
 अमा सहार्थेऽव्ययं सहवसतोऽस्यां चन्द्रार्कावित्यमावास्या यदा

अमा नाम रवेरग्निः सूर्यलोके प्रतिष्ठिता । तस्यां सोमोवसत्यस्या
ममावासा प्रकीर्तिता । पाय्यधायेत्यादिना घ्षि निपातः क्वृ
षसृजेत्यस्याप्रवृत्तिपक्षे क्वञोहसृख्यामेरिति घ्ष् वाच्यं वचनीयं
गिन्यमेव कृढं भुजवचेति घ्षि कलनिषेधः ॥ ६३ ॥

अवश्यपाव्यं पवसे कश्चित्त्वं देवभाग्धविः । आसा
व्यमध्वरे सोमं द्विजैः कश्चिन्नमस्यसि ॥ ६४ ॥

ज०म० अवश्यपाव्यमित्यादि । देवभाक् देवान् भजतइति भजेण्विः
तद्भुविः कश्चित् किं पवसे पवित्रीकरोषि मन्त्रादिना ज्योहोऽन्य
तरस्यामिति हकारस्य पूर्वसवर्णः पूञ्जपवनइति भौवादिकः की
दृशमवश्यपाव्यमवश्यभावेन पावयितव्यमित्यर्थः आरावश्यके
ष्यत् मयूरव्यंसकादिनात्समासः लुग्येदवश्यमः कृत्येतुं काममनसो
वनीति मकारलोपः सोममौषधिविशेषं आसाव्यमभिषवाहं अध्व
रे यज्ञे द्विजैः सह कश्चित्त्वं नमस्यसि आसुपुवपीति यत् ॥ ६४ ॥

भ० अवेत्यादि । कश्चित्त्वं देवभाग्धविर्हव्यं पवसे अग्निसंस्कारादिना
पवित्रीकरोषि देवाय दातुमित्यर्थात् देवान् भजतइति डाङ्गज
वहसहोविण शहोस्यपादेति हस्य घलं ऋविः कीदृशं अवश्यपाव्यं
अवश्यभावेन पवितुं पवित्रीकर्त्तुं, योग्यं पूरुग्नीधेय्यपोरावश्यक
इति घ्ष् जित्यन्तेजुक्तोरिति त्रिः ओदौतीऽञ्जत्तद्व्यक्त्वात्
इति अञ्जद्वावात् जलायवायावइति आवादेशः क्रियाविशेष
णस्य द्वितीयात्तत्वात् तत्पुरुषः समासः द्यादित्यन्तपूर्वदानांष

संज्ञा इति सामान्योक्तोः मथूरव्यं सकादित्यात् समास इति न्यासः
 सम् तुम्मनः कामेऽवश्यमित्यादिना मलोपः कश्चित् त्वं द्विजैः
 साङ्गं सोमं सताविशेषं नमस्यसि नमःकरोषीति नमस्तपोवरिव
 इति क्वः सोमं किम्भूतं अध्वरे यागे आसाव्यं अभिषवनीयं सन्धा
 नार्हं हसृव्याषोरिति घण् द्विजैरासाव्यमिति वान्वयः ॥ ६४ ॥

आचाम्यं सन्ध्ययोः कश्चित् सम्यक्त्वेन प्रहीयते ।
 कश्चिदग्निमिवानाथ्यं काले संमन्यसेऽतिथिं ॥ ६५ ॥

आचाम्यमित्यादि । प्रभातेऽपराङ्गे च सन्ध्ययोर्यदाचाम्य ज०म०
 मुपस्यमानं पूर्ववत् स्यत् कश्चित्सम्यक् यथावत्तव तत्र न प्रहीयते
 काले आतिथ्योक्तकाले कश्चित् संमन्यसे पूजयसि यथा अग्निं आना
 थ्यम् मन्यसे तद्वत् आनाथ्योनित्यइति नयतेराङ्पूर्वस्य स्यत्
 अथादेर्ना निपात्यते ॥ ६५ ॥

आचाम्यमित्यादि । कश्चित्ने तव साद्यं प्रातःसन्ध्ययोः सम्यगा भ०
 चाम्यं आचमनं स्वयमेव न प्रहीयते न भ्रश्यते कर्मकर्त्तरि प्रत्य
 यः पूजकसहेत्यादौ समादिवर्ज्यात् हसन्तत्वाद्गण् जमवधः
 सेमइत्यादौ आचमवर्जनाच्च इच्छः कश्चित् त्वं काले आतिथ्यो
 चिते अतिथिं समन्यसे पूजयसि यथा आनाथ्यमग्निं दक्षिणाग्निं
 समन्यसे तद्वत् आङ्पूर्वस्य षीजोच्यसि पात्यधांथेत्यादिना
 निपातः ॥ ६५ ॥

न प्रणायोजनः कच्चिनिकाय्यं तेऽधितिष्ठति । देव
कार्यविधाताय धर्मद्रोही महोदये ॥ ६६ ॥

ज०म० नप्रणाय्यइत्यादि । महानुदयः स्वर्गापवर्गाणां यस्याः सा तथा
हे महोदये देवकार्यविधाताय देवानहं हनिष्यामीति भावव
चनाचेति भविष्यति घञ् तुमर्थाच्चभाववचनादिति चतुर्थी प्रणा
य्योऽसम्मतो जनः प्रणाय्योऽसम्मतानिति निपातितं कच्चित् निकाय्यं
गृहं ते तव नाधितिष्ठते नाधिवसति पाय्येत्यादिना निवासे चिनोते
निपूर्वात् अदायादेर्भौ आदेः कुत्वञ्च अधिशीङ्स्यासां कर्मोति
कर्म धर्मद्रोही धर्मद्रोहशीलः ॥ ६६ ॥

भ० नेत्यादि । हे महोदये कच्चित् प्रणाय्योऽसम्मतोजनसौरादि
सो तव निकाय्यं निवासं देवकार्यविधातार्थं नाधितिष्ठति धर्मद्रो
ही धर्मद्रोहशीलः धर्माय द्रुह्यतीति यहादित्वाच्चिन् धर्मद्रोहोऽ
स्यास्तीति वा प्रपूर्वणीजोष्यणि प्रणाय्यः निपूर्वचिनोतेर्घ्यणि नि
काय्यः द्वौ पूर्वेषु निपात्येते कर्मक्रियेत्यादिना निकाय्यस्वाधारं
त्वे कर्मत्वं महानुदयः स्वर्गापवर्गफललक्षणन्तत्त्वज्ञानमेव वा य
स्यास्तस्याः सम्बोधनं महोदयः कान्यकुब्जेष्वाधिपत्यापवर्गयोरि
ति विश्वदर्शनात् ततोऽर्गआदित्वादइत्यन्ये विधातायेति हनो
घञि खेर्होघोऽङ्गिति चेति घः हनस्तङ् ॥ ६६ ॥

कुण्डपाय्यवतां कच्चिदग्निचित्यावतां तथा । कथा
भीरमसे नित्यमुपचाय्यवतां शुभे ॥ ६७ ॥

इति कृत्याः ।

कुण्डपाय्यवतामित्यादि । कुण्डेन पीयते ऽच क्रतौकुण्डपाय्यः ज०म०
 क्रतुः क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यादिति निपातितं कश्चित्कथाभीरमसे
 इत्येवमिति दीर्घः तथाग्निचित्त्वावतां आदिताग्निकानां कथाभी
 रमसे चित्त्वाग्निचित्येचेति निपात्यते अग्निचयनमग्निचित्त्वा भावे
 कात् तुक् तद्वतां तथोपचाय्यवतां उपचीयते इत्युपचाय्योऽग्निः
 अग्नौ परित्स्थयेति निपातितः उपपूर्वाचिनोत्तेर्षादाच्चादेशै
 तद्वतां कथामीरमसे इत्युभे कल्पयि । इति क्रत्वाधिकारः ॥६७ ॥

कुण्डेत्यादि । हे इत्युभे कल्पयि कश्चिन् त्वं कुण्डपाय्यवतां तथा म०
 अग्निचित्त्वावतां तथा उपचाय्यवतां कथाभिर्नित्यं रमसे क्रीडसि
 कुण्डैः पीयते ऽच बोद्धवति कुण्डपाय्यः क्रतुविशेषः पाय्यधाय्ये
 त्यादिना निपातः सविद्यते वेत्त इति मेऽङ्गप्रपादतुः अग्नेश्चयनं
 रात्रीभावइत्यग्निचित्त्वा पूर्ववन्निपातः उपचीयतइत्युपचाय्यो
 ऽग्निः पूर्ववन्निपातः अग्निविशेषोऽथ अग्निशेषाङ्गं । इति क्रत्वाः ॥६७ ॥

अथ प्रकीर्णकाः ।

वर्द्धते ते तपोभीरु व्यजेष्ठाविप्लनायकान् । अजै
 षीः कामसंमोक्षौ संप्राण्याविनयेन वा ॥ ६८ ॥

अतःपरं प्रकीर्णकाः । वर्द्धतइत्यादि हे भीरु कातरचित्ते ज०म०
 तव तपोवर्द्धते तस्य च ये विप्लासोषां ये नायकाः प्रणेतास्मान्

ज०म० व्यजेष्टाः जितवत्यसि लुङि विपराभ्यांजेरित्यात्मनेपदं कामसम्भो
हौ कश्चिद्जैषीः जितवत्यसि सिचि वृद्धिः विनयेन वा संप्राप्याः
संप्राप्तासि कर्मणि लुङ् झलोझलीति सिचोत्तोपः अत्रानुक्तमिति
कश्चिदिति ग्राह्यं ॥ ६८ ॥

अथ प्रकीर्णकाः ।

भ० वद्धंतइत्यादि कश्चिदित्यत्रानुषञ्जनीयं हे भीरु कश्चित्ते तव
तपोवद्धंते कश्चित् त्वं तपसो विघ्नानां नायकान् प्रणेतृन् व्यजेष्टा
अभिभूतवत्यसि विपराजीति सं कश्चित् त्वं काममनङ्गविकारं
सम्भोहमविद्याञ्च अजैषीः व्रजवर्देति त्रिः कश्चिद्विनयेनापि त्वं
सम्प्राप्याः सम्प्राप्तासि कर्मणि ङी सम्बोधनमहिच्चार्यावगमात्
कश्चिदित्यस्यानुषङ्गं केचिन्नेच्छन्ति ॥ ६८ ॥

नायस्यसि तपस्यन्ती गुरून् सम्यगत्तुषः । यमा
नोदविजिष्ठास्त्वं निजाय तपसेऽतुषः ॥ ६९ ॥

ज०म० नायस्यसीत्यादि । तपस्यन्ती तपश्चरन्ती कश्चिन्नायस्यसि न
खिद्यसे तपश्चरणशालीभूतेत्यर्थः कर्मणोरोमन्थेति क्यङ् तपसः
परस्मैपदञ्च गुरून् आचार्यादीन् सम्यक् यथावदनुवृत्त्याऽत्तु
तुषः तेषितवत्यसि तुषिर्ष्यन्तस्य लुङि रूपं चङि णिलोपादि यमा
न्मृत्योर्नोदविजिष्ठाः नामैषीः पुण्यकृतां नोमृत्युभयमित्यर्थः
ओविजेरात्मनेपदं लुङि सिचइट् विजइति सिचोङित्वेन गुणः
निजायात्मीयाय अतुषः तुष्टवत्यसि ॥ ६९ ॥

नाथेत्यादि । अत्रापि कश्चिदनुषज्यते तपस्यन्ती तपःकुर्वती भ०
 लं कश्चिन्नायस्यसि न खिद्यसे अत्यन्ताभ्यासात् नमस्तपोवरि
 षदति क्यः दर्यस्युयतने कश्चित्तं गुरुनाचार्यादीन् सभ्यगद्वत्तुषः
 तोषितवत्यसि तुषिल्लथौजितुष्टौ त्र्यन्तादङ् त्र्यञ्चुङ्ःस्त्रःखेः
 सन्वदिति खेर्घः कश्चित्तं यमान् उद्विजिष्ठाः नाभैषीः पुष्पवतां
 मृत्योर्भयं नास्तीति भावः यमइन्द्रियनिग्रहे वा कियत्कालं यमः
 कार्यदति भयं दूरोभूतमित्यर्थः विजङ्गीशाभीकम् विजेर्नुर्नेमी
 त्यगुणत्वं कश्चित्तं निजाय स्वकीयाय तपसे अतुषः तुष्टासि
 अद्वावती असिद्धित्वं ब्रह्माभूत्या वासीत्यर्थः पुषादित्वात् ङः
 ॥ ६८ ॥

अथार्थं मधुपर्काद्यमुपनीयादरादसौ । अर्चयि
 त्वा फलैरर्च्यैः सर्वत्राख्यदनामयं ॥ ७० ॥

इति प्रकीर्णकाः ।

अथेत्यादि । अद्यान्तरमसौ श्रवरी अर्धमर्धार्थं पादार्धाभ्या ज०म०
 च्छति यत् मधुपर्काद्यं मधुपर्कमिअमुदकं मधुपर्कः तदाद्यं आदौ
 भवमाद्यं तदुपनीयादरात् फलैरर्चयित्वा अर्च्यैः अर्चनाहो स्यात्
 रामलक्ष्मणौ सर्वत्रोक्तेषु अनामयं कल्याणं आख्यत्कथितवती
 अस्यतीत्यङ् । इति प्रकीर्णकाः ॥ ७० ॥

अथेत्यादि । एवं प्रश्नानन्तरं असौ श्रवरी मधुपर्केणाद्यं भ०
 सहितं अर्धमुपनीय अर्च्यैः अर्चनाहो रामलक्ष्मणौ फलैरादरात्
 अर्चयित्वा सर्वत्र पूर्वंपृष्टेस्वर्थेषु अनामयं कुशलं आख्यत उक्त

वती वत्सख्येति कः मूले पूजाविधावर्धः अर्धशब्दान्तर्ये विका
रसंघेति वः मधुपर्काद्यमिति पाठे आदौ भवआद्यः मधुपर्कआ
द्योयस्यैत्यर्थविशेषार्थं यद्वा आदिरेवाद्यः अर्थमधुपर्कादि पूजा
पहारस्योपनीचेत्यर्थः आमयग्रब्दोलक्षणया अनिष्टमात्रे प्रयु
ज्यते । इति प्रकीर्णकाः ॥ ७० ॥

अतःपरं कृदधिकारः ।

सख्यस्य तव सुग्रीवः कारकः कपिनन्दनः । द्रुतं
द्रष्टासि मैथिल्याः सैवमुक्तातिरोऽभवत् ॥ ७१ ॥

ज०म० अथ कृदधिकारमाह । कृत्यानां तदन्तर्भावेऽपि भावकर्त्तृ
णोःकृत्यादिति विशेषप्रतिपादनार्थः पृथगधिकारः तत्रोपपदं
सप्तमीस्यमित्यादिना एतदप्यधिक्रियते तान् इतोद्ग्नयन्नाह
सख्यस्येत्यादि सा शबरी तिरोऽभवदन्तर्भूता एवमुक्ता किं तदि
त्याह तव सख्यस्य सखितस्य सख्युर्ध्वः कर्त्तृवती कारकः सुग्रीवः
सुखदत्ताविति सुखत्वात् स ह मैथीं करिष्यति कपिनन्दनः कपी
नां नन्दविता नन्दादिभ्योऽसुः कृत्यो गे षठी अशीति वर्त्तमाने षट्
॥ ७१ ॥

म० अथ कृदधिकारः । यद्यपि कृत्यानां कृत्यमस्ति तथापि भाव
कर्त्तृणोस्तद्विधानमिति सूचनाय पृथक् प्रदर्शनं कर्त्तरि विधानमाह
तत्र निरुपपदद्वयोपपदयोर्निरुपपदं प्रयोगवाङ्मत्यादादौ दर्श
यति सख्यस्येत्यादि । सा शबरी एवमुक्ता तिरोऽभवत् अन्त

रिंता किन्नादित्याह सुयोवसाव सख्यस्य कारकः सख्यं करिष्यति
 सख्युर्भावः कर्म वा सख्यं विकारसंघेति यः दृघेच्छतीत्यादिना क
 र्माणि षष्ठी कपोनां नन्दयिता कपेः पुत्रेवा ग्रहनन्दिपचादेरिति
 अनः ततोद्भूतं मैथिल्याद्गृष्टाऽसि प्रेक्षकोभविष्यसि अस्तेर्भविष्यत्सा
 मीषे की अभिधानात् असीति युगदर्थं अथयमिति वा दृष्टकौघे
 इत्यादिषु कालस्थानिर्देशात् त्रिष्वपि कालेषु दृष्टादयोभव
 ण्णोति बोध्यं दृग्नेर्वद्रोऽकिदिति एः ॥ ७१ ॥

नन्दनानि मुनीन्द्राणां रमणानि वनौकसां । वना
 नि भेजतुर्वीरौ ततः पाम्पानि राघवौ ॥ ७२ ॥

नन्दनावीत्यादि । ततउक्तादन्तरं वीरौ राघवौ रामसख्यौ ज०म
 वनानि भेजतुः सेवितवन्तौ एताभ्यासलोपौ दृफलेत्यादिना पा
 म्पानीति पम्पायाअदूरं अदूरभवसेष्यष् मुनीन्द्राणां नन्दनानि
 प्रमेदकारीणि वनौकसां वनेचराणां उच्यसमवाये अस्मादौषा
 दिकोऽसुम् पृषादरादित्वादर्णविपर्ययः तेषां रमणानि रति
 जनकानि नन्द्यादित्वात् ण्युः कर्माणि षष्ठी ॥ ७२ ॥

नन्दनानीत्यादि । ततोऽन्तरं राघवौ पाम्पानि वनानि भेजतुः म०
 सेवितवन्तौ जग्मतुरित्यर्थः भज्जोभागसेवयाः तृफलभजत्र
 पेति अतएवं खिलोपस्य पम्पानामसरःसन्न्धीनि पम्पायाअदूर
 भवानीत्यर्थे वा विकारसंघेत्यादिना ण्युः मुनीन्द्राणां नन्दनानि
 प्रमेदकानि वनौकसां वनवाणिनां रमणानि क्रीडाजनकानि उ
 भयत्र ग्रहनन्दिपचादेरिति अनः कर्माणि षष्ठी ॥ ७२ ॥

भृङ्गालीकोकिलक्रुद्धिर्वाशनैः पश्य लक्षण । रोच
नैर्भूषितां पस्यामस्माकं हृदयाविधं ॥ ७३ ॥

ख०म० भृङ्गालीत्यादि । हे लक्षण पस्यां पश्य अस्माकं हृदयाविधं हृद
यं विध्यतीति यहिज्यादिना संग्रसारणं नहिवृतीति दीर्घः भूषितां
कैर्भृङ्गालीभिः भ्रमरपङ्क्तिभिः कोकिलैः क्रुद्धिश्च वाशनैः कूजङ्गी
रोचनैः शोभनैः क्रुद्धिति अलिगादिना किन् निपातनसामर्थ्याद्
नुनासिकलोपाभावः संयोगाच्च लोपः किन्प्रत्ययस्येति कुलं
॥ ७३ ॥

भ० भृङ्गेत्यादि । रामदत्युवाचेत्यर्थाद्गम्यते हे लक्षण पस्यां
पश्य कीदृशीं भृङ्गालीभिर्भ्रमरपङ्क्तिभिः कोकिलैः क्रुद्धिः क्रौ
चैश्च भूषितां कुण्ठगत्यां चासुदित्यादिना विच् चकारेत्तं किप्
संग्रथनिवारणार्थं नतु अव्ययार्थमिति बोध्यं विवितिपाठइत्येके
अङ्कित्यादौ क्रुद्धः पृथक्पाठात् प्राक्कङ् घोर्नुः उपेज्मनोरि
ति ङस्यान्तस्य लुप् कीदृशैः वाशनैः कूजङ्गिः वाश्टङ्गशब्दे रोचनैः
शोभमानैः उभयत्र नञ्चादित्वादनः पुनः किम्भूतां अस्माकं हृद
याविधं चेतः पीडयन्तीं हृदयं विध्यतीति किप् यहस्वपाद्योरि
ति जिः वीरुहोधङ्काविति दीर्घनिर्देशात् कश्चित् क्विवन्ते पूर्वप
दस्य दीर्घत्वमिति दीर्घः आङ्पूर्वस्य रूपं वा ॥ ७३ ॥

परिभाषीनि ताराणां पश्य मन्थीनि चेतसां । उद्गा
सीनि जलेजानि दुन्वन्त्यदयितं जनं ॥ ७४ ॥

परिभावीनीत्यादि । जलेजानि पद्मानि पश्य तत्पुरुषे कृती ज०म०
त्यादिनाऽलुक् सप्तम्याः उद्गासीनि भासमानानि अतएव तारा
णां परिभावोनि तिरस्कारीणि ततश्चेतमा मन्थीनि पीडाकारीणि
अतोजनमदयितं प्रियारहितं दुन्वन्ति दुदुउपतापं शौवादिकः
मन्थोद्गासपरिभूभ्यो यहादित्वाणिनिः ॥ ७४ ॥

परीत्यादि । हे लक्षण जलेजानि पद्मानि पश्य हनजनादि ३०
ति उः सरस्मिजमित्युदाहरणेन कश्चित् समासे सप्तम्याअलुगिति
सूचितं तत्पुरुषेकृतिवज्जलं सप्तम्याअलुगिति परः कीदृशानि
उद्गासीनि शोभमानानि अतएव ताराणां परिभावीनि तिरस्का
रकाणि समानीत्यर्थोवा ढधेकृत्ययेति कर्मणि षष्ठी नोऽचोऽन्त
रदुर्गेरित्यादौ भूवर्जनात् न एतत् किन्तु धुर्योऽदाम्नाइत्यादिना
समासादिहितेन स्यादिना सहितत्वात् विकल्पेन एतत् नोऽचोऽन्त
रित्यादिना उपसर्गमात्राअयस्यैव एतन्निघेधात् अतएव चेतमां
मन्थीनि पीडकानि सर्वत्र यहादित्वाणिन् अतएव अदयितं प्रि
यारहितं मादृशं जनं दुन्वन्ति पीडयन्ति दुदुउपतापं शतरि
खादित्वात् नुः ॥ ७४ ॥

सर्वत्र दयिताधीनं सुव्यक्तं रामणीयकं । येन
जातं प्रियापाये कइदं हंसकोकिलं ॥ ७५ ॥

सर्वत्रेत्यादि । हे लक्षण सर्वत्र यत्किञ्चिद्रामणीयकं रामणी ज०म०
यस्य भावः योपधाद्गु तत्सर्वं दयिताधीनं दयितायत्तं अखड

चेत्यादिना सः सुव्यक्तं स्पष्टं कुतः येन प्रियायाश्चभाव सति
 हंसकोकिलं हंसाश्च कोकिलाश्चेति प्रकुनितात् इन्दैकत्वं कददं
 कुम्भितप्रक्षपितं वदतीति पचाद्यच् कुम्भितं वददति रचवदयो
 शेति को. कत् दवितायां सत्यां मधुरप्रक्षपितमिदमिति ॥ ७५ ॥

भ० सर्वत्रेत्यादि । हे लक्षण रामणीयकं यत्किञ्चित् रामणीयत्वं
 तत्सर्वत्र दयिताधीनं प्रियानिमित्तकमिति सुव्यक्तं स्पष्टमेव
 कथमित्याह येन हेतुना प्रियायाश्चपाद्ये विरहे सति हंसको
 किलमपि कददं कुम्भितवादिजातं यदा सीतासीनदा मधुरा
 लापीदमासीदिति भावः कुम्भितं वदतीति कत्कचचिरचवद
 इति कदादेवः रामणीयस्य भावइति विकारसंघेति कश्च हंसाश्च
 कोकिलाश्चेति समाहारइदं ॥ ७५ ॥

पक्षिभिर्वितृदैर्यूनां शाखिभिः कुसुमोत्किरैः । अज्ञो
 योयस्य वा नास्ति प्रियाप्रग्लोभवेन्न सः ॥ ७६ ॥

ज०म० पक्षिभिरित्यादि । उददिहिंमानादरघोरित्यस्मादिनुपधः
 कः यूनां विद्वदैः हिंसकैः पक्षिभिः शाखिभिर्वृक्षैश्च व्रीह्यादित्वा
 दिनिः कुसुमोत्किरैः उत्किरन्तीत्युत्किराः पूर्ववत् कः कुसुमा
 नामुत्किराः क्लृप्तयोगलक्षणां षष्ठीं विधाय समासः तैर्हेतुभूतैः
 करणभूतैर्वा सप्रस्त्रोभ भवेत् प्रकर्षेण स्थायते प्रस्रः चातस्योप
 सर्गेकः योऽहः गुणदोषानभिन्नः पूर्ववत्कः यस्य प्रियोनास्ति
 तस्य प्रयोजनाभावः सर्वत्र विवेकित्वात् प्रीणातीति प्रियः इगुप
 धेति कः ॥ ७६ ॥

पक्षिभिरित्यादि । पक्षिभिः प्राखिभिश्च सएव जनः प्रस्त्रोम्ना भ०
 निमात्र भवति योजनेऽज्ञो गुणदोषानभिज्ञो भवति यस्य वा ज्ञान
 तोऽपि प्रियो जनेनास्ति सर्व्वत्र विरक्तत्वात् नत्वस्त्रादिधोऽभिज्ञः
 प्रियानुरक्तश्चेति भावः पक्षिभिः प्राखिभिश्च कीदृशैः यूनामर्यादि
 रक्षिषां विद्वदैर्हिंसकैः प्राखिभिः कीदृशैः कुसुमोत्किरैः पुष्पवि
 शेपकैः ददुन्धर्मादरेष चकाराङ्गिषायां क्षत्रविशेषे ज्ञानज्ञे
 धने प्रीतिप्रीतौ एभ्यः कृगृज्ञाप्रीजुडइति कः षधेकृतीति कर्मणि
 षष्ठी प्रस्त्रायतीति प्रस्त्रः एषोऽश्रित्यादत्यत्र अश्रितेति विषय
 सप्तमी हनजनादिति ङः ॥ ७६ ॥

ध्वनीनामुद्धमैरेभिर्माधूनामुद्धयैर्भृशं । आजिघ्नैः
 पुष्यगन्धानां पतङ्गैर्भ्रमरैर्स्वपितावयं ॥ ७७ ॥

ध्वनीनामित्यादि । पतङ्गैर्भ्रमरैर्स्वपिताः पीडितावयं-स्त्रास्त्रा ज०म०
 अनुवमांचेति मित्वात् इत्यः पतेरङ्गश्चपक्षिषीत्यौणादिकः ध्वनी
 नामुद्धमैः ध्वनीन् कुर्व्वन्निः प्राधातोः पाप्तेति ङः पाप्नाभेति धमा
 देशः मधूनामुद्धयैः मधूनि पुनःपुनः पिवन्निः घेट्पानइत्यस्याया
 देशः आजिघ्नैः पुष्यगन्धानां पुष्यगन्धान् शृङ्गिः पाप्नाभेति ङः
 कयो गलक्षणा षष्ठी ॥ ७७ ॥

ध्वनीनामित्यादि । एभिः पतङ्गैर्भ्रमरैर्स्वपिताः पीडिताः विघ्ने भ०
 षेष महिषा भ्रमरैरिति गम्यते एभिरित्यङ्गुलीनिर्हिष्टत्वेन वा
 कीदृशैः ध्वनीनां गुञ्जितानां उद्धमैः कारकैः मधूनां उद्धयैः पा

नकारिभिः पुष्यगन्धानां आजिघ्रैः यदृषकारिभिः भृशमत्यर्थ
मिति सर्व्वत्र क्रियाविशेषणं भ्रात्रब्दाग्रियुतौ ध्वनौ अनेकार्थत्वा
दत्र करोत्यर्थः घेटपाने प्रागन्वयदृषे एभ्योघेटदृषपात्राभः
ब्रह्मति श्रित्वात् खादानपात्रेत्यादिना भ्राधम आजिघ्र पतङ्गः
पक्षिसूर्य्ययोः पतोगच्छतीति ब्रह्मजहोरङ्गमदत्यादिना खे निपा
तः न्दायतेर्ज्यन्तस्य अलङ्कारलङ्कारत्वेति वा द्रुक्षः ॥ ७७ ॥

धारयैः कुसुमोर्मीणां पारयैर्व्वाधितुं जनान् । श्रा
खिभिर्द्वा हताभूयो हृदयानामुदेजयैः ॥ ७८ ॥

ज०म० धारयैरित्यादि । हा कष्टं श्राखिभिर्दुर्मैभूयोऽत्यर्थं वयं हताः
कामशराणां धारणात् तदेवाह कुसुमानां ये उर्चयः भङ्गाः
प्रकाशावा तान् धारयद्भिः उर्चिस्तरङ्गे पीडायां वेगे सङ्गप्रकाश
योः । उत्कणावस्त्रसंकोचबोधेषु च प्रकीर्तितइति विद्युः समूहे
ऽपीति अतएव जनान् मदिधान् वाधितुं पारयद्भिः यतो हृदया
नामुदेजयैरुत्कणावनकैरिति भावः धृञ्धारणे पृपालनपूरण
योः एवुकामने च एभ्योऽजिघ्रैः अनुपसर्गास्त्रिभ्यंविन्देत्यादि
ना ब्रः उदेजोति सूत्रे निर्देशात् अनुपसर्गादिति न निषेधः ॥ ७८ ॥

भ० धारयैरित्यादि । हा कष्टं श्राखिभिर्दुर्मैभूयोऽत्यर्थं
हताः कीदृशैः कुसुमानामुर्चयः प्रकाशाः संक्रावा तेषां धारयैः
धारकैः अतएव जनान् वाधितुं पीडयितुं पारयैः पारयद्भिः
यतो हृदयानामुदेजयैः उत्कण्ठकैः धृञ्कारणितौ पृलिपालनपूर

णयोः द्रुस्नानोजुहोत्यादिः दीर्घान्तः क्रैयादिकश्च एजृकमे
उत्पूर्वः एभ्यः प्रेरणत्र्यन्तेभ्यः साहिसातीत्यादिना षः पारस्वती
रवत् इत्यस्य न यदृषं प्रेरणत्र्यन्तैः साहचर्यात् अगेरिति प्रति
षेधेऽपि उदेनेः षः हन्तद्धितसमासानामभिधानं नियामक
मित्युक्तेः उभिस्सरङ्गे पीडायां वेगे सङ्गप्रकाशयोः । उक्त
सठावस्वसङ्घोचकोषयोरपि कीर्त्तितेति विश्वः समूहिति जय
मङ्गला ॥ ७८ ॥

ददैर्दुष्वस्य माहम्या धायैरामोदमुत्तमं । सिमै
रिव तनोर्व्यातैश्चेतयः स्याज्ज्वलोन कः ॥ ७९ ॥

ददैरित्यादि । वातैर्ददैः दुःखस्य दुःखं ददद्भिः केभ्योमाहम्यः ज०म०
अस्माद्भेभ्योविरहिभ्यः त्यदादिपुहन्नइति किन् इद्भृमवत्व्वि
त्याकारः धायैरामोदमुत्तमं आमोदं प्रियासङ्गमेन हर्षं धावत्
विरहिभ्योदत्तस्य दुःखस्य धायैः पोषकैरित्यर्थः उत्तममिति
क्रियाविशेषणं उत्तममामोदं धायैः सुसुमानां परिमलं धारय
न्निरिति व्याख्याने अनित्यत्वात् कृत्ययोगे कर्मावस्थभावंः सिमैरिव
तनोः वरीरं सिम्यद्भिरिव वातैर्हेतुभिः कोनामविरहाग्निना यश्चे
तयमानः ज्वालाज्वलन्नग्निरिव न स्यात् किन्तु भवेदेवेति भावः
ददैर्धायैरिति श्लाघ्यधेति आकारान्तस्य षे षे प्राप्ते ददातिद
धात्वोरिति प्राथोभवतः षे आतोसोपः षेतुयुक् सिम्यश्चेतयइति
अनुपसर्गादिति षः ज्वलइति ज्वलिति कन्नन्तेभ्योषइति षस्य
विकल्पपचाद्यत् ॥ ७९ ॥

इदैरित्यादि । कश्चेतवश्चेतनावान् जनोऽर्थादिरसो वाति
 र्हेतुभिर्जसोम स्यात् अग्निरिव न भवति वासुभिश्चेतःसन्तोषात्
 सर्व्वेव जलो दीप्तिमान् स्यादिति वा केवलं मदिधानां विरहि
 षां कष्टमित्याह माहृभ्योदुःखस्य इदैर्दादभिः यतः उत्तममा
 मोदं पुष्यसन्निभं धायैर्धारयद्भिः कश्चिद्विभेदेऽपि सामान्य
 प्रवृत्तिरिति न्यायात् उच्यतेति कर्माणि षष्ठीं वाधित्वा कर्माणि
 येत्यादिना द्वितीया तनोर्देहस्य लिप्यैर्लेपकारिभिरिव इद
 दाने पचादित्वाद् अहमिव दृश्यते इति तदादिभवत्समाने
 त्यादिना कर्माणि क्तिप् अर्काद्बुधाञ्जुधारणे पुष्टौ दासञ्चक
 त्वात् अथव्यधेन तनदावहसइति नः यन्ञ्जुत्कृदिस्यातः जिलि
 यौत्रपत्रलेपे साहिस्यातीत्यादिना ऋः मुचादित्वात् गुष् चितक
 ऊञ्जाने इत्यस्यात् अभिधानात् ऋः धेटदृशेत्यत्र योगविभाग
 इत्यन्ये साहिस्यातीत्यादौ चेतीति लिपिकरप्रमादात् पतितमि
 त्यन्ये जञ्जसञ्जसन्निवोः दुनीभूञ्जसेत्यस्याप्रवृत्तिपक्षे पचा
 दित्वाद् ॥ ७८ ॥

अवश्यायकशाखावासाहमुक्ताफलविषः । कुर्व्व
 नि चित्तसंस्त्वावं चसत्यर्णाग्रसम्भृताः ॥ ८० ॥

अ०म० अवश्यायेत्यदि । अवश्यायतइत्यवश्यायः तस्य कशाविन्दवः
 आसवन्तीत्यासावाः सरन्तः श्याञ्जुधेति षः कर्त्तरि तयोर्विशेषण
 समासे राजदनादिति परनिपातः ते कुर्व्वनि चित्तसंस्त्वावं संस्रव

तीति संस्वावः पूर्ववत् चित्तं संस्वावं चलत्कुर्वन्ति इत्यर्थः पूर्व
वत् समासपरनिपातौ कीदृशां चलत्पर्यायसंस्विताः अतएव चारु
मुक्ताफल लिपः दर्शनियमुक्ताफलानुकारिणः शीताहारस्त्वमुक्ता
फलानि स्मारयन्तीत्यर्थः ॥ ८० ॥

अवेत्यादि । अवश्यायकणासावाश्चित्तसंस्वावं कुर्वन्ति अव म०
श्यायस्य नोहारस्य कणाविन्दवः आस्रवन्तीति आसावाः कर्म
धारये गमकलात् विशेषणस्यापि परनिपातः सुगतौ दुनीभ्रज्व
लेत्यादिना पक्षे णः चित्तञ्च तत् संस्वावं चलञ्चेति पूर्ववत् कीदृ
शाः चलतां पत्राणां अशेषु संभृताः चलन्तश्च ते पत्रायसंभृता
श्चेति वा सूलीभृतागलिताइत्यर्थः अतएव चारुणः शोभनस्य
विट् दीप्तिर्धेषु ते तथा शीताहारस्वितानि मुक्ताफलानि स्मार
यन्तइत्यर्थः श्लैङ्गतौ षड् यन्ङित्कृदिष्वातइति यन् ॥ ८० ॥

अवसायोभविष्यामि दुःखस्यास्य कदा न्वहं । न जी
वस्यावहारोमां करोति सुखिनं यमः ॥ ८१ ॥

अवसायइत्यादि । कदा नु काले अहं दुःखस्यानुभूयमानस्य ज०म०
अवसायोऽन्तकरोभविष्यामि येन जीवस्यावहारोऽवहर्त्ता यमो
मां सुखिनं न करोति मारयतीत्यर्थः अवसति इति अवसाय
वोऽन्तकर्मणि अवहरतीत्यवहारः श्याङ्गधेति सर्वत्र णः युक्
॥ ८१ ॥

अवेत्यादि । नु प्रश्ने वितर्के वा कदा अहं अस्य दुःखस्य अव म०
सायोऽन्तकरोभविष्यामि येन जीवस्यावहारोऽपकारको भूत्वा

अद्यापि यमोमां दुःखिनं न करोति विना मरणं न दुःखमपगमि
 खतीत्यर्थः वाचनात्ते हञ् हत्यां आभ्यामेवपूर्वाभ्यां स्वव्यधेन
 तनदावहसदति प्रः ॥ ८१ ॥

दक्षोऽहं मधुनोलेहैर्दावैरुग्रैर्यथा गिरिः । नायः
 कोऽत्र सयेन स्यां वताहं विगतज्वरः ॥ ८२ ॥

ज०म० दक्षोहमित्यादि । मधुनोलेहैर्भृगैः अहं दक्षो श्याद्बधेति णः
 दावैर्वनाग्निभिर्ह्रैः प्रचण्डैर्यथा गिरिर्दह्यते तदत् अत्र कोनायः
 मयतीति नायः उपायः दक्षितप्रापकः उभयत्र दुन्योरिति णः
 येन नायेन विगतज्वरः विगतपीडः स्यामिति आग्रंसायांसिङ्
 वत खेदे ॥ ८२ ॥

भ० दक्षहत्यादि । मधुनोलेहैर्मधुलिहद्भिर्भ्रमरैरहं दक्षो कर्मणि
 को यथा उग्रैः प्रचण्डैर्दावैर्वनाग्निभिर्गिरिर्दह्यते तदत् अत्र सको
 नायोऽभिमतप्रापकउपायः येनाहं विगतज्वरोविगतसन्नापः
 स्यां नु प्रश्ने वितर्के वा वत खेदे अस्तेःस्यांसोपोऽस्योरिति अका
 रलोपः लिहौञ्छादे पचादिनादन् टुदुउपतापे दुगतौ वा
 णीञ् प्रापणे दुनीभ्रुज्ज्येति वैकल्पिकोपः दवौदावौवनारश्चव
 ङ्गीदत्यमरः ॥ ८२ ॥

समाविष्टं ग्रहेषुव ग्राह्येषुवात्तमर्णवे । दृष्ट्वा गृ
 हान् स्मरस्येव वनात्तान्मम मानसं ॥ ८३ ॥

समाविष्टमित्यादि । वनान्मान् वनपर्यन्तान् स्मरस्य कामस्य ज०म०
 गृहमिव उन्मादकत्वात् गेहेकदति गहेःकः अर्द्धर्षादिपाठात्
 पुंलिङ्गता स्थितस्येत्यर्थात् योज्यं अन्यथा कथं समानकर्तृकत्वं
 मानसञ्चेतः ज्योतिषिगृहः ग्राहेष्वेवात्तमर्णवे अर्षः यानीधं
 यत्रास्तीति केशादोऽन्यतरस्यामिति तच्चार्षसौलोपश्चेति भूमनि
 न्दाप्रभंसास्वित्यादौ वः सलोपश्चेति अर्णवे समुद्रे वर्त्तमानेन
 ग्राहेण कुंभीरादिना आत्तं गृहीतं आङ्पूर्वस्य दण्डोऽचउप
 सर्गात्तः ॥ ८३ ॥

समेत्यादि । वनान्मान् वनस्वरूपान् तत्समीपदेशान् वा दृष्ट्वा भ०
 स्थितस्य मम मानसं गृहेषु सूर्यादिना समाविष्टमिव आस्यदीप्त
 तमिव इत्यर्थः उपहितत्वात् समुद्रे ग्राहेषु कुंभीरादिना आत्तं
 गृहीतमिव अतिगभीरघ्निकमग्नौऽपि कामपोषितत्वात् स्थित
 स्येत्यर्थाद्ग्राहरेणैककर्तृकत्वे पूर्वकाशे क्त्वाच्वनान्मान् कीदृशान्
 स्मरस्य गृहानिव गहेः सूर्यादौ अन् जलजम्बौ घञ् निलयेऽस्ति
 जिज्ञाभिधानात् गृहाः पुंसि च भूञ्चेज्जव निकाव्यनिलयालयादित्य
 मरः आङ्पूर्वदाञ्जः क्तो ग्यञ्चसावेति पञ्चे तादेशः अर्णो जलं विद्यते
 अस्तेति केशादित्वात् वः मनोषादित्वात् सलोपः मनएव मानसं
 स्वार्थे षः केचित्तु मनएव जानातीति व्यवहारात् मनसएव
 दर्शनकर्तृत्वं विवक्षितमित्युक्त्वा स्थितस्येति नाथाहरन्ति अन्तः
 प्राक्तोऽन्तिके नाग्रे स्वरूपेऽपि मनोहरदति विद्यः ॥ ८३ ॥

वातादतिचलच्छाखा मर्त्तकाद्भव आखिनः । दुः
 सहाधी परिशिप्ताः कण्ठिरलिगायकैः ॥ ८४ ॥

वातेत्यादि । हा कष्टं एते शाखिनः नर्त्तकादव श्रित्पिनिवृत्तं
दुःसहादुःखेन सञ्चान्दति ईषदित्यादिना खल् नर्त्तकैः साधम्यं
माह वाताहतिचलच्छाखावाताहतिभिः चलन्त्यः शाखावाङ्गल
तादव येषांते अलयोभ्रमरागाथकादव गस्यकन्तैश्च परिचि
प्ताः परिवेष्टितादति ॥ ८४ ॥

भ० वातेत्यादि । एते शाखिनोदुःसहादुःखेन सञ्चान्ते ईषदुःसा
रिति खल् ही विषादे नर्त्तकादव नृत्यन्तीति नृत्सनरनृजइति
षकः नृतादेः श्रित्पिनि कषइति परः खमते श्रित्पिविषाऽर्थाद्
स्यते नर्त्तकसाधम्यमाह वाताहतिचलच्छाखाः वातस्याहतिभि
श्चलन्तो शाखा वाङ्गलुस्या येषां अलयोभ्रमराएव गाथकागा
यनासैः परिचिप्ताः परिवेष्टिताः गायन्तीति गोणनट्यकाविति
चकः गायतेरेतौ श्लोषे इति वृत्तावुक्तत्वात् गैगाने इत्यस्यैव
पदार्थं नतु गारुः कषड्भिः शब्दायमानैः ॥ ८४ ॥

एकहायनशारङ्गगती रघुकुलोत्तमौ । लवकौ
शत्रुशक्तीनामृष्यमूकमगच्छतां ॥ ८५ ॥

ज०म० एकहायनेत्यादि । रघुकुलोत्तमौ रामलक्ष्मणौ अथमूकम
गच्छतां गतवन्तौ लडि रूपं हायनः संवत्सरः सएकोयस्य शारं
गस्य मृगस्य तस्यैव गतिर्धयोः शीघ्रगामित्वात् हृद्यत्रीहिकालयो
रिति हाधातोर्धुट् आतोयुक्त्तौ शत्रुशक्तीनां लवकौ अपनेतारौ
प्रुष्टव्यः समभिहारइति वुन् तस्यमभिहारपदार्थं साधुकारित्वा
पक्षलक्षणात् ॥ ८५ ॥

एकेत्यादि । एतद्वचनान्तरं रघुकुलस्य उत्तमौ श्रेष्ठौ राम भ०
 लक्ष्मणौ च्छमूकं पर्वतं अगहतां कीदृशी एकहावनप्रारङ्ग
 गती एकोहायनोवसरोवधोयस्य तादृशस्य प्रारङ्गस्य हस्तिन
 इव मृगखेव वा गतिर्नमनं यथोः श्रीप्रगामित्वात् जहातिर्षनटि
 हायनोनिपातितः हाडो रूपमित्यन्वे प्रचुरतीनां लवकौ हेदकौ
 लुनातेः मुद्गसुसुब्जोऽकः इत्यकः घ्रादेः प्राधुकारिण्यर्थेऽक इति
 परः प्रारङ्गस्यातके भृङ्गे कुरङ्गे च मतङ्गजे ॥ ८५ ॥

तौ वालिप्रणिधी मत्वा सुग्रीवोऽचिन्तयत्कपिः । ब
 भ्रुना विगृहीतोऽहं भूयासं जीवकः कथं ॥ ८६ ॥

तावित्यादि । तौ रामलक्ष्मणौ वालिनः प्रणिधी चरौ मत्वा ज०म०
 सुग्रीवः कपिरचिन्तयत् चिन्तितवान् प्रणिधीयते निबध्यते कार्ये
 षु प्रणिधिः उपसर्गेधाःकिः बभ्रुना भाचा विगृहीतो विरोधितः
 यन् कथं जीवकोभूयासमिति आश्रंसाशां लिङ् जीवेरात्रिविबुन् ।
 इति निरुपपदकदधिकारः ॥ ८६ ॥

तावित्यादि । रामलक्ष्मणौ वालिनः प्रणिधी चरौ मत्वा भ०
 सुग्रीवः कपिरचिन्तयत् बभ्रुना वालिना विगृहीते विरोधितो
 ऽहं कथं जीवकोभूयासं प्रणिधीयते कर्माणि प्रयुज्यतेऽसाविति
 दासंशकलात् किदोऽन्तर्गैरित्यनेन भावविहितोऽपि किः हृद्दोः
 कभावइत्युक्तेरत्र कर्माणि बोध्यः केचित्तु कभावेऽमीइत्यस्मात्
 मण्डूकमुताधिकारादत्र कभावइत्यनुवर्तते वृत्तौ तु कारकानु

पदेभोक्षिपिकरप्रमादात् इत्याहुः आन्निषीति जीवतेरकः । इति
निदपपदाधिकारः ॥ ८६ ॥

सशत्रुलावौ मन्वानोराघवौ मलयंगिरिं । जगाम
सपरीवारो व्योममायमिवोत्थितं ॥ ८७ ॥

ज०म० दूतः प्रभृति तत्रोपपदं सप्तमीस्त्रिमिति अस्योपपदस्थानेन कृतो
दर्भयन्नाह सदत्यादि । ससुयीवः सपरीवारः सपरिकरः उपसर्ग
स्तेति दीर्घः कपोमाममनुब्यत्वात् मलयं गिरिं जगाम राघवौ
शत्रुलावौ शत्रून् लुनातीति कर्षण्यण् शत्रूणामुन्मूलकाविति मन्वा
नोऽवगच्छन् मनुबोधनप्रसादात्तन्नेपदिनस्तनादिभ्यः व्योम
मायमिवोत्थितं व्योम आकाशं मिमीतइति ङावामस्यत्यण् नभः
परिच्छेत्तुमिवोत्थितं कियत्प्रमाणमस्तीति ॥ ८७ ॥

भ० अथ सोपपदाधिकारः । यस्मात् पराद्भूतोः प्रत्ययाल्लदुप
पदं सदत्यादि । ससुयीवोराघवौ शत्रुलावौ शत्रूणां शब्दकौ
मन्वानः परीवारैः परिजनैः सह मलयंगिरिं जगाम व्योम
मायं आकाशस्य परिमाणं कुर्व्याणमिव उत्थितं अतिदूर्धादियमु
त्प्रेषा शत्रून् लुनातीति व्योम मातीति च ङात्पण्यनञ्जित्कृदिति
आतोयन् मनदरुबोधे कित्त्वान्मं दित्त्वान्मनादिः परिपूर्वाद्
ओषङ् परेरिकारस्य दीर्घत्वमभिधानात् ॥ ८७ ॥

शर्मदं मारुतिं दूतं विषमस्थः कपिदिपं । शोकाप
नुदमव्यग्रं प्रायुक्तं कपिकुञ्जरः ॥ ८८ ॥

शर्मदमित्यादि । कपिकुंजरः सुधीवः हनुमन्तं दूतं प्रायुक्त्वा ज०भ०
 प्रस्थापितवान् वृन्दारकनागकुंजरैरित्यादिना कर्मधारयः सः
 वृत्तान्तं ज्ञातुमित्यर्थात् प्रायुक्त्वा इति प्रोपाभ्यांयुजेरित्यात्मने
 पदं रूधादित्वात् अम कपिकुंजरः किम्भूतः विषमे दुर्गपर्वते तिष्ठ
 तीति विषमस्यः सुपिच्छइति कः मारुतिं कीदृशं शर्म कल्याणं
 ददातीति शर्मदः आतोऽनुपसर्गेकइति कः श्रेष्ठत्वमाह कपिद्विपं
 कपिश्रेष्ठं दाभ्यां पिवतीति द्विपः कपिरथं द्विपदव उपमितं व्या
 घ्रेत्यादिना कर्मधारयः पुनः कीदृशं शोकापनुदं शोकमपनुदति
 तुन्दशोकघोरिति कः अव्ययं सुचिन्तमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

शर्मदमित्यादि । कपिकुञ्जरः सुधीवोमारुतिं हनुमन्तं दूतं भ०
 प्रायुक्त्वा प्रस्थापितवान् वृत्तान्तं ज्ञातुमित्यर्थात् कीदृशः वि
 षमस्यः विषमे छच्छे तिष्ठतीति हनजनादिति उः एवभूतोऽपि
 महासत्वत्वादव्ययोऽव्याकुलः यदा विषमे दुर्गे स्थितः अतएव अ
 व्ययः अशोभितमनाः कीदृशं मारुतिं शर्म ददातीति शर्मदं सुख
 दायकं पूर्ववद्भुः शर्मज्ञातसुखानिषेत्यमरः कपिद्विपं कपिश्रेष्ठं
 शोकमपनुदति शोकापनुदं हनुमन्नाप्रीजुइति कः कपिद्विपदव
 कपिः कुञ्जरदव गमकत्वात् विशेषणस्यापि परनिपातः दाभ्यां
 पिवतीति द्विपः पूर्ववत् उः कुञ्जोदकोविद्यतेऽस्येति मध्वादित्वात्
 रः गुञ्जकुञ्जे निकुञ्जेऽपि हनौ दन्तेऽपि दन्तिनामिति विश्वः मा
 रुतस्थापत्यमिति वाङ्माद्यतइति णिः आञ्जनेधोहनुमान् स्याद्
 नुमानपि मारुतिरिति कोषः अव्ययमिति कश्चित् पाठः तादृश
 स्य दूतस्य योग्यत्वात् युजेर्था रूधादित्वात् अण् नषोभेऽप्याविति
 नादेशः ॥ ८८ ॥

विश्वासप्रदवेशोऽसौ पथिप्रज्ञः समाहितः । चित्त
संख्यो जिगीषूणामुत्पपात नभस्तर्ष ॥ ८९ ॥

ज०म० विश्वासेत्यादि । असौ माहतिर्नभस्तर्षमुत्पपात विश्वासं प्रद
दातीति विश्वासप्रदः प्रेदाह इति कः विश्वासप्रदोवेशोयस्य भिंचु
वेष इत्यर्थः वेद्यते आत्मानेनेति अकर्त्तरि चकारके घञ् विषया
प्रावित्यस्य रूपं पन्थानं प्रजानातीति पथिप्रज्ञः समाहितः अन्ध्रा
न्तचित्तः इह ह्य मया तत्र वक्तव्यमिति जिगीषूणां जेतुमिच्छतां चि
त्तसंख्यः चित्तं संख्याति परिहिनतीति समिख्य इति कः ॥ ८९ ॥

म० विश्वासेत्यादि । असौ माहतिर्नभस्तर्षमुत्पपात कीदृशः विश्वा
सप्रदोवेशोयस्य सतथा भिंचुवेत्तत्वात् श्रौविश्वप्रवेशे घञि वेशः वि
षिलिञोऽय्याप्रावित्यस्य मूर्द्धन्यान्तस्य रूपमित्यन्ये पन्थानं प्रजा
नाति इति ह्यगृह्णातीति कः समाहितः अन्ध्रान्तचित्तः जिगीषूणां
जेतुमिच्छूनां सपक्षाणां परपक्षाणाञ्च चित्तं संख्याति परिहिन
तीति हनयनादिति डः संपूर्णस्य ख्यासख्यातावित्यस्य प्रथेया
नास्तीति ये वदन्ति तस्मते चचिडेरूपं तदा चचिडः कश्चाज्ज्या
जरे इत्यत्र अर इति विषयसप्तमी ॥ ८९ ॥

सुरापैरिव घूर्षद्भिः शास्त्रिभिः पवनाहतैः ।
कमगाङ्गुः प्रगीतं सामगैरिव ॥ ९० ॥

ज०म० सुरापैरित्यादि । माहतिर्षब्दमूकमगात् शास्त्रिभिरपचचित्तं
घूर्षद्भिः कम्पमानैः पवनाहतत्वात् अतएव सुरापैरिव मत्तैरिव

गापोष्टगित्वा च सुरासीधोरिति टक् प्रगीतं प्रगीयतेऽचेति अधि
करणे ऋः कैर्भृगैः सामगैरिव सामवेदपाठकैरिव गायन्तीति
टक् ॥ ६० ॥

सुरापैरित्यादि । समाहृतिर्ष्वयमूकमगात् कीदृशं प्राखिभि म०
रूपसहितं कीदृशैः पवनेनाहतैः अतएव घूर्णङ्गिः कल्पमानैः घूर्ण
जत्रभ्रमणे शतुः अतएव सुरापैर्मध्यपैरिव सुरां पिवन्तीति ह न
जनादिति उः भृङ्गैः प्रगीतं नादितं गीयते वचेति भ्रौव्यगत्येति
आधारे ऋः छद्मोः कभावदत्युक्तेः अपवादेऽप्युत्सर्गप्रवृत्तिः काचि
दिति न्यायात् कामुकसङ्गार्थक्येन इत्यनेन षष्ठीप्राप्तौ साधनहेति
त्यादिना कर्त्तरि द्वितीया भावतान्तादर्शनादित्वादिति भृङ्गक
र्त्तकसङ्गीतयुक्तमिति वार्थः प्रकृतं गीतं वचेति वा सामगैरिव
सामवेदं गायन्तीति ह न चरगटक् ॥ ६० ॥

तं मनोहरमागत्य गिरिं बर्माहरौ कपिः । वीरौ
सुखाहरोऽवोचद्भिश्चुर्भिक्षार्धवियद्दः ॥ ६१ ॥

तमित्यादि । ष्वयमूकं गिरिमागत्य कपिर्वीरौ रामसङ्घणौ ज०म०
अवोचत् उक्तवान् कीदृशं मनोहरं रम्यत्वात् मनोहरतीति हरं
तेरनुसमनेऽच् वर्यंहरौ कवचं हर्षुं चमौ संभाव्यमानवयसावि
त्यर्थः वयसिचेत्यच् सुखाहरः सुखाहरणशीलः आङ्किताकील्य
इत्यच् भिचुः परिव्राट्त्वैश्च न कपिरूपः यतो विश्वासप्रदवेश
इत्युक्तं भिक्षार्धवियद्दः भिक्षार्थोत्सर्गरीरः कृत्रत्वादित्यर्थः
भिक्षामर्हतीत्यच् ॥ ६१ ॥

भ० तमित्यादि । तं च्छब्दमूकं गिरिं आगत्य आगम्य कपिर्हनुमान्
 वीरौ रामलक्ष्मणौ अबोचत् कथितवान् गिरिं कीदृशं रम्यत्वात्
 मनोहरं हरतीति हरः पचादित्वाद् न मनसोहरः मनोहरः
 कीदृशौ तौ वर्महरौ कवचधरौ पूर्ववदन् कपिः कीदृशः सुखाह
 रः सुखकारी अर्थात्तयोः पूर्ववदन् परे तु अवहने कर्मणः
 परात् हजोऽन् वयोबोधकवहने च आङ्पूर्वात्तु ताङ्गीत्येव
 त्याङ्गः तन्मते मनोहरतीति मनोहरस्तं वहने तु भारहारइ
 त्यादि बोधं वर्मं हर्तुं चमौ वर्महरौ अत्र सम्भाव्यमानं वयो
 गम्यते तदुपावित्यर्थः सुखमाहर्तुं शीलमस्य सुखाहरः भिक्षु
 र्धतिरूपः भिक्षुश्रीसोवा सन्भिक्षाशंसतः भिक्षार्हवियहः भिक्षा
 धोम्यशरीरः भिक्षुकवेशपरिग्रहात् नतु वानरमूर्तिः विश्वासप्र
 दवेशदत्युक्तं भिक्षामर्हतीति भिक्षार्हः पचादित्वाद् न ॥ ८१ ॥

बलिनावमुमद्रीर्द्धं युवां स्तम्भेरमाविव । आचक्षा
 थामियः कस्माच्छङ्करेणापि दुर्गमं ॥ ८२ ॥

ज०म० किमवोचदित्याह बलिनेत्यादि । युवां अमुं अद्रीर्द्धं कस्मात्
 कारणादियः प्राप्नो इष्टगतावित्यस्माद्दर्शनमानसामोषे भूते सट
 खस् एतदाचक्षाथां कथयतं खोटि रूपं बलिनी बलवन्मौ यत्
 शंकरेणापि महादेवेनापि दुर्गमं दुःखेन गम्यते काविव स्तम्भे
 रमाविव यथा मत्तद्विषै प्राप्नुतस्तदत् खंकरणयोरित्यच्
 कर्त्तरि हस्तिन्यभिधेये हस्तिस्त्रयकयोरिति वचनात् शंकरइति
 शभि धातोरित्यच् ॥ ८२ ॥

बलीत्यादि । किमवोचदित्याह युवां अमुं अद्मीन् अथमूक म०
 कस्मात् कारणात् इयः प्राप्नुयः इषगतौ भूतसामीप्ये कीं अभि
 धानात् एतत् युवामाचक्षायां कथयतं प्रार्थनायां गी अद्मीन्
 कीदृशं ब्रह्मरेण महादेवेनापि दुर्गमं दुःखेन गम्यतइति ईषद्दुः
 सारिति खल् अतएवात्र गमनात् युवां बलिनौ बलमस्ति यथो
 रिति नैकाजादिति इन् अत्रातिब्रयेन अस्वर्थोबोधः । तथा च
 भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिश्रायने । संसर्गेऽस्ति विवक्षायां
 भवन्ति मतुवादयइति स्वप्नेरमाविव हस्तिनौ यथा प्राप्नुय
 स्तइत् स्वप्नेरमतइति पचादित्वादन् अभिधानात् सप्तम्यसुक्
 हस्तिन्येव रूढः ब्रं कल्याणं करोतीति ब्रह्मरः सकुष्टइति टः
 अभिधानात् संज्ञा गम्यते ॥ ६२ ॥

व्याप्तं गुहाशयैः क्रूरैः क्रव्याद्भिः सनिशाचरैः ।
 तुङ्गशैलतरुच्छन्नं मानुषाणामगोचरं ॥ ६३ ॥

उक्तष्टाधिकारः ।

व्याप्तमित्यादि । दुर्गमत्वदर्शनाय इदमुच्यते कीदृशमद्मीन् ज०म०
 क्रव्यमपकमांसं भक्षयद्भिः सिंहादिभिः सनिशाचरैः राक्षससहि
 तैर्याप्तं क्रव्येचेति विट् गुहाशयैः गुहायां वेरते इति शीङोऽधि
 करणेऽच् तुंगाः उक्षाः शैलाः शिलायां भवाये तरवस्त्वैम्हन्नं
 व्याप्तं अतएव मानुषाणामगोचरं अगम्यं गोचरसंचरेत्यादिना
 निपातितः ॥ ६३ ॥

भ० व्याप्तमित्यादि । दुर्ममत्वं दर्शयन्नाप अङ्गीन्द्रं कीदृशं क्रव्याद्भिः
 क्षिरात्तदिभिः सिंहादिभिर्ब्याप्तं क्रव्यं मांसमदन्तीति क्षिप् क्रव्य
 ब्रह्माददः पक्वे क्षिप् अपक्वेऽच्छिपाविति परः स्वमते पक्वापकवि
 शेषानुक्तौ न क्षतिरर्धानतिशयत्वात् कीदृशः गुहाश्रयैः गुहाषां
 श्रेयतरति पचादित्वाद् न शोकेऽधिकरणादनेति परस्त्रचं क्रूरै
 निर्दयैः कठिनैर्ब्यां सनिशाचरैः राक्षससहितैः पुनः कीदृशं तुङ्गशै
 खतरश्चं तुङ्गैः शैलैश्चरभिसं कृतं सर्वतोव्याप्तं अतएव मानु
 षाणामनोचरं अगम्यं । द्विषन् वनेचरायाणामित्यारभ्य चरा
 देष्टव्यादिप्रकरणात् प्रामुक्तत्वात् अत्र तत्प्रागदत्यतश्चाह उक्त
 टाधिकारइति ॥ ८३ ॥

सत्वमेजयसिंहाद्यान् स्तनन्धयसमत्विषौ । कथं
 नाडिन्धमान्मार्गानागतौ विषमोपलान् ॥ ८४ ॥

ज० म० सत्वमित्यादि । युवामिमान् मार्गानागतौ सत्वमेजयसिंहाद्यान्
 सत्वमेजयन्ति ये सिंहाः एजेः खञ् अर्द्धिषेति मुम् तैराद्यान्
 व्याप्तान् सिंहरयणं तदङ्गिंसोपकषणार्थं चिनक्षीति सिंहः पृषो
 दरादित्वाद्दर्थविपर्ययः नाडिन्धमानिति उचनीचाधिरोहणान्मु
 ऊर्मुऊर्निंसासैर्नाडिन्धमन्तीति नाडीमुञ्चोऽेति खञ् क्षित्यनव्यय
 सेति ब्रह्मः विषमोपलान् उन्नतषाषाण्युक्तान् स्तनन्धयसमत्वि
 षैः वासवसुसुमारौ सामर्थ्यं पुनर्युवयोरधिन्धं स्तनं धयतः
 पिवतः नाडिकास्तनयोरिति खञ् अर्द्धिषदिति मुम् ॥ ८४ ॥

अत्र खञ्जाद्यधिकारः सत्वमित्यादि । युवां कथं इमान् मा
 र्गान् आगतौ एतत् मृतमिति वक्ष्यमाणश्लोकेनान्वयः कीदृशान्

सत्वमेजयसिंहाद्यान् सत्वान् प्राणिनएजयन्ति कल्पयन्ति भीषय
 ऋतीति यावत् खग्रेजेरिति खग् खित्यव्याजिति मन् तादृशाये सिं
 हासौराद्यान् व्याप्तान् हिनस्तीति सिंहः पचादित्वाद् न् निपात
 नात् वर्णविपर्ययः नाडिन्धमान् मुङ्गर्मुङ्गर्नाडीं निःश्वासैर्धमन्ति
 उपतापयन्तीति नाडीशुभीस्तनेत्यादिना खग् स्थादानपेत्या
 दिना भोधमादेशः पूर्वेण मन् इखश्च विषमोपसान् उन्नतानत
 प्रस्तरयुक्तान् युवां कीदृशैः स्तनन्धयसमलिषैः स्तनंधयति पिव
 तीति स्तनन्धयोवास्तकः पूर्ववत्खग् मन् च तेन समा लिट् दीप्ति
 र्ययोः एतेन सौकुमार्यं दर्शितं स्तनन्धयश्चन्देनार्थात् तद्दीप्तिरुप
 लक्ष्यते दीप्तौ तत्समत्वमुचितं परम्परया धर्मिसाम्यं धर्मिसाम्यं
 वा गम्यते ॥ ८४ ॥

उत्तीर्णा वा कथं भीमाः सरितः कूलमुदहाः । आ
 सादितौ कथं व्रूतं न गजैः कूलमुद्रुजैः ॥ ८५ ॥

उत्तीर्णावित्यादि । कथं वा केनोपायेन युवां सरितो नदीरु ज०म०
 उत्तीर्णा भीमास्त्रासकरी यतः कूलमुदहाः कूलान्यापूर्य्य वहन्त्यः
 उदिकूल इति खग् गजैः कूलमुद्रुजैः कूलं भिन्दद्भिः कथं नासा
 दितौ न व्यापादितौ इति व्रूतं कथयतं ॥ ८५ ॥

उत्तीर्णावित्यादि । कथं वा युवां सरितो नदीरुत्तीर्णा तर म०
 णमपि गतिः तेन गत्यर्थाढेत्यादिना कर्त्तरि क्तः कीदृशीः कूलमु
 दहाः कूलान्यापूर्य्य वहन्ति कूलं तीरमपि जलानि प्रापयन्ति वा

अतएव भीमास्तासकरीः गजैर्हस्तिभिः कथं वा युवां नासादितौ
 न प्राप्नौ न मारिताविति भावः कर्माणि ऋः कीदृशैः कूलमुद्रुजैः
 मत्ततया कूलं भिन्दद्भिः एतद्युवां मृतं कथयतं उभयत्र कूला
 दुद्रुजुद्दहति खञ्चिद्व्यव्याजिति मन् ॥ ८५ ॥

रामोऽवोचहनुमन्तमावामभ्रंलिहं गिरिं । ऐव वि
 द्नपितुः कामात् पान्तावख्यंपचान्मुनीन् ॥ ८६ ॥

ज०म० रामइत्यादि । हनुर्वदंनैकदेशः सोऽस्यासीति निन्दायां मतुप्
 अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः हनुमान् हनुमानपीति विश्वदर्श
 नात्द्वैरूप्यं तस्य किल जातमात्रस्य आदित्यरथं गृह्णतो हनुदयं
 भग्नमिति श्रूयते तं रामोऽवोचत् उक्तवान् तत् किमित्याह हे
 विदन् यद्यमुं गिरिमावामैव आगतौ तत् पितुः कामादभिप्रा
 यात् आङ्पूर्वादिषोऽखडि रूपं अभ्रंलिहमुच्चैस्तरं अभ्रंलेठीति
 वहाभ्रंलिहइति खञ्चिं कुर्वाणौ पान्तौ रचन्तौ मुनीन् अल्पं
 पचान् अल्पसन्मुष्टान् अल्पं पचन्तीति मितनखेचेति मितेत्यर्थ
 ग्रहणात् खञ्चकारखानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् ॥ ८६ ॥

भ० रामइत्यादि । रामोहनुमन्तं अवोचत् पर्वताघातभग्नत्वात्
 कुत्सिता हनुरस्यासीति निन्दायां मतुः हनुश्चब्दात्तन्वादेर्वा
 इति पाञ्चिकञ्जप् उतोऽयुङ्ख्यादेरित्यस्य प्रत्युदाहरणे रष्यां
 दौ तु हनुरिति कश्चित्पुस्तके दृश्यते तस्य लिपिकरप्रमादा

दिति केचित् नान्यस्यर्थेऽचोर्घदति केचित् हनुमान् हनुमानपीति
 विश्वदर्शनाद्वैरूप्यमेव किमुक्तवानित्याह हे विद्वन् आवां पितुः
 कामादभिजाषादमुं गिरिं ऐव आगतौ दृषोधीव अदादि
 वात् अपोलुक् अभंलिहमाकाशं लीढि प्राप्नोतीति तृभृष्टृञी
 त्यादिना अभिधानादनाद्यपि खः खितीति मन् अभिधानात्
 गुणाभावः आवां कीदृशौ मुनोनां पान्तौ रक्षन्तौ पालरक्षणे
 शतुः कीदृशान् अल्पपचान् स्रल्पसन्तुष्टान् दरिद्रान् वा घटीखा
 रीत्यादौ मितनखमानादित्यत्रार्थस्यैव ग्रहणं तेनाल्पशब्दात्
 पचः खश् अल्पं यथास्यात्तथा पचानिति केचित् मुनिरक्षणेन
 दुष्टहिंसाप्रवृत्तयोरावयोः कुतः सिंहादिभयं तादृशोश्च सरिदु
 त्तरणमपि नाशक्यमिति पूर्वप्रश्नेषु सर्वत्रोत्तरं सूचितं ॥ ८६ ॥

अमितम्यचमीशानं सर्व्वभोगीणमुत्तमं । आवयोः
 पितरं विद्धि ख्यातं दशरथं भुवि ॥ ८७ ॥

कः पुनः पिता यदादेशादागतावित्यतश्चाह । अमितम्यचमि ज०म०
 त्यादि । आवयोः पितरं दशरथनामानं भुवि विख्यातं विद्धि जानी
 हि उल्लभ्येहेधिः अमितंपचं महामन्त्रिणं पूर्व्ववत् खश् मुमूच
 ततो नञ्समासः ईशानमीशानश्रीलं स्वामिनमित्यर्थः तादृशेत्या
 दिना चाल्लश् सर्व्वभोगीणं सर्व्वसत्वभोगाय हितं आत्मन्विश्वज
 नेति खः भोगशब्दोऽत्र शरीरवाची अट्कुष्ठादिना णत्वं ॥ ८७ ॥

अमितमित्यादि । कः पिता यदादेशादागतावित्याह आव भ०

योः पितरं दशरथं विद्धि जानीहि ऊष्णयोर्हेधिः कीदृशं अमित
 म्ब्रं प्रचुराक्षप्रदं घटीखारीत्यादिना खम्पञ्चाक्षज्ममासः ईशा
 नं ऐश्वर्ययुक्तं ईश्वरकृपेयैर्ग्रानः सर्वभोगाद्य सर्वशरीराद्य
 हितं भुज्यतेऽनेनेति भोगः शरीरं ततोविकारसंघेत्यादिना हि
 तार्थे ईशः प्रुर्षोऽदान्देदत्यादावतहादित्यस्य योगविभागात्
 णत्वं उक्तं अष्टं भुवि ख्यातं पृथिव्यां प्रसिद्धं सर्वज्ञातत्वात्
 ॥ ८७ ॥

कृत्वेन दयितारण्याद्रक्षसाहन्तुदेन नः । असह्य
 म्भयया मूर्त्या हता तां मृगयावहे ॥ ८८ ॥

ज०म० यदि पितुरादेशादागतौ किमत्र गमनेनान्वेषयद्य इत्याह ।
 कृत्वेनेत्यादि । नोऽस्माकं दयिता अरण्याद्रक्षसेन हता कीदृ
 ग्नेन अहन्तुदेन मर्कस्युशा विध्वंसोस्तुदरति खम्मुम् असह्य
 म्भयया आदित्यगोप्यया मूर्त्या शरीरेणोपलक्षिता असह्य
 ललाटयोरिति खम्तां हतां मृगयावहे गवेषयावः मृगान्वे
 षणे स्वार्थिकण्ठः युवयोः पौरुषान्वितत्वात् कथं हतेत्याह
 कृत्वेन कृत्वा ॥ ८८ ॥

भ० कृत्वेनेत्यादि । पितुराक्षया दण्डकागमनेऽपि कथं अत्राग
 मनमित्याह अस्माकं दयिता अरण्याद्रक्षसा हता कथं युव
 योरथे हतेत्याह कृत्वेन कृत्वा नतु बलात्कीदृगेन रक्षसा
 अहन्तुदेन मर्कस्युशा घटीखारीत्यादिना खम् खित्यव्याजिति
 यत्र यान्तेः योऽस्यः अस्मत्पकले वसत्ववित्ता तां हतां मृगया

सहे अश्वेषयावः ऋगत्कङ्कमार्गणे मार्गणमश्वेषणं मूर्त्या शरी
रिणोपलक्षिता विशेषणे तृतीया कीदृश्या अस्त्र्यर्म्यश्या सूर्य
मपि न पश्यन्त्या अतिगोप्येत्यर्थः पूर्व्वेण खञ् स्थादानेत्यादिना
दृशेः पश्यादेशः सूर्य्येण सह समासोगमकत्वात् ॥ ६८ ॥

प्रत्यूचे मारुतीराममस्ति वालीति वानरः । शमये
दपि संग्रामे योललाटन्तपं रविं ॥ ६९ ॥

लं पुनः कस्य वेत्यत आह । प्रत्यूचे इत्यादि । रामं मारुतिः प्र ज०म०
त्यूचे प्रत्युक्तवान् अस्ति वालीति नाम्ना कपीश्वरः यः संग्रामे युद्धे
ललाटन्तपं सर्व्वेषामुपरि वर्त्तमानं पूर्व्ववत् खञ् शमयेत् परा
जयेदिति सम्भावेन लिङ् वालिशब्देनान्तः ददन्तश्च तथा च
वाली वालिश्च कथ्यते इति शब्दभेदः ॥ ६९ ॥

प्रत्यूच इत्यादि । मारुतिर्हनुमान् रामं प्रत्यूचे किञ्चत्यूचे इत्या भ०
ह वालीति नाम्ना वानरोऽस्ति यः संग्रामे प्रवृत्ते रविं सूर्य्यमपि
शमयेत् पराजयेत् प्रौढ्यासम्भावेनेति खी कीदृशं रविं ललाट
न्तपं सर्व्वेषामुपरिवर्त्तनं मध्याह्नकालीनमपि प्रचण्डमपीत्यर्थः
यद्वा सूर्य्योऽपि चेत्तस्य ललाटं तपति तदा तमपि शमयेत् सुत
रामेवान्यायकारिणमित्यर्थः घटीखारीत्यादिना खञ् ॥ ६९ ॥

उग्रम्यश्वेन सुग्रीवस्तेन भ्राता निराकृतः । तस्य
मित्रीयतोदूतः संग्रामोऽस्ति वशम्बदः ॥ १०० ॥

उग्रम्यश्वेनेत्यादि । तेन भ्रात्रा उग्रम्यश्वता पापं विजानता ज०म०
उग्रम्यश्वेत्यादिना निपातितं यश्च सुग्रीवो निराकृतोऽभिभूतस्तस्य

हि दूतः प्राप्तिऽस्मि वशम्बदः वशमनुकूलं वदतीति वशम्बदः
 प्रियवशेवदः खच् कीदृशस्य मित्रीयतोमित्रमिदतः सुपश्चात्तनः
 क्यच् ॥ १०० ॥

भ० उग्रमित्यादि । तेन भ्रात्रा वालिना सुग्रीवो निराकृतः देशा
 क्रिःसारितः कीदृशेन उग्रस्यश्वेन पापं पश्यता उग्रदृष्टिना वा
 घटीखारीत्यादिना खश् तस्य सुग्रीवस्य दूतोऽहं सस्यात्ताऽस्मि
 आगतोऽस्मि कीदृशस्य मित्रीयतः आत्मनोमित्रमिदतः तथा
 भवन्तमेव क्योऽम्बदाद्यस्येति क्यः अवर्णस्य ईस्य ततः शब्दः वशमनु
 कूलं वदतीति वशम्बदः प्रियवशादित्यादिना खः अस्योति क्रिया
 पदं अस्यदर्शेऽव्ययं वा ॥ १०० ॥

प्रियम्बदोऽपि नैवाहं ब्रुवे मिथ्या परन्तप । सख्या
 तेन दशग्रीवं निहन्तासि दिषन्तपं ॥ १०१ ॥

ज०म० किन्नेन सख्येनेति चेदाह प्रियंवदइत्यादि । प्रियम्बदतथा
 लोकोमिथ्या वदति अहं प्रियम्बदोऽपि पूर्ववत् खच् परंतप शत्रू
 णामुपतापद दिषदिति खच् वाच्यमपुरन्दरौचेत्यभागमेनि
 पात्यते नैवाहं मिथ्या ब्रुवे वदामि तेन सुग्रीवेण सख्या मित्रेण
 दशग्रीवं निहन्तासि हनिष्यसि हन्तेर्लुटि रूपं कीदृशं दिषन्तपं
 शत्रूणामुपतापयितारं पूर्ववत् खच् ॥ १०१ ॥

भ० प्रियमित्यादि । किन्नेन मित्रेणेत्याह तेन सुग्रीवेण सख्या लं
 दशग्रीवं हन्तासि निहनिष्यसि हन्तेर्ली कीदृशं दिषन्तपं शत्रूणा
 मुपतापकं दृभृष्टइत्यादिना दिषच्छब्दान्तपोऽभिधानादसंज्ञा

यामपि खः मनीषादित्वात्तलोपे खित्यव्याजिति मन् किम्वा द्वे
 ट्ठीति द्विषः छगृञ्जाप्रीजुङ्इति कः तस्मात्तपः खः प्रियम्बदत्वा
 न्मृषा ब्रवीषि चेदाह हे परन्तप शत्रूणामुपतापक प्रियम्बदो
 ऽपि सन् नैव मिथ्या ब्रुवे वदामि परन्तपेति रामसन्बोधनात्
 द्विषन्तपमिति रावणविशेषणात् द्वेषाः साम्यमुक्तं तेन तज्जयाय
 रामस्य मित्रान्तरापेक्षा युक्तेति भावः प्रियम्बदइति प्रियवशादि
 ति खः परन्तपेत्यत्र द्विषन्तपवत् खः ॥ १०१ ॥

वाचंयमोऽहमनृते सत्यमेतद्वीमि ते । एहि सर्व्वं
 सहं मित्रं सुग्रीवं कुरु वानरं ॥ १०२ ॥

वाचंयमइत्यादि । वाचंयमपुरंदरौचेत्यभागमोनिपात्यते ज०म०
 तस्मात् सत्यमेतत् पूर्व्वोक्तं ब्रवीमि ते तुभ्यं तादर्थ्ये चतुर्थी यत
 एवं तस्मादेहि आगच्छ सुग्रीवं वानरं मित्रं कुरु कीदृशं सर्व्वसहं
 सर्व्वं सहइति पूःसर्व्वयोरिति खच् ॥ १०२ ॥

वाचमित्यादि । न मिथ्या ब्रुवइति प्रागुक्तं द्रढयन्नाह अहं अ म०
 नृते असत्ये वाचंयमामौनी तस्माद्ब्रवीवं निहन्तासि इति यदु
 क्तं एतत्तुभ्यं सत्यमेव ब्रवीमि तादर्थ्ये चतुर्थी तस्मात् एहि आग
 च्छ सुग्रीवं वानरं मित्रं कुरु कीदृशं सर्व्वसहं सर्व्वकार्य्यक्षमं तृभृ
 वइत्यादिना अभिधानादसंज्ञायामपि खः वाचंयमइति दात्ता
 शब्दात् यमः पूर्व्ववत् खः खित्यव्याजिति मन् इत्थञ्च परे तु वाक्
 शब्दोपपदेन साधयन्ति ॥ १०२ ॥

सर्व्वकषयशःशाखं रामकल्पतरुं कपिः । आदा
याभ्रंकषं प्रायाम्लयं फलशालिनं ॥ १०३ ॥

ज०म० सर्व्वकषेत्यादि । रामः कल्पतरुरिव यस्तमादाय वृहीना
कपिः प्रायात् गतः कीदृशं रामं सर्व्वकषयशःशाखं सर्व्व कषन्ति
व्याप्नुवन्ति यानि यशांसि सर्व्वकूलेत्यादिना खञ्जान्येव शाखा
यस्य फलशालिनमभिमतफलसम्पादनात् अभ्रंकषमुच्चैस्तरं
मलयं पूर्व्ववत् खञ् ॥ १०३ ॥

भ० सर्व्वमित्यादि । रामएव कल्पतरुः तमादाय कपिर्हनुमान्
मलयं प्रायात् प्रगतः रामं कीदृशं सर्व्व कषयन्ति व्याप्नुवन्ति
सर्व्व पापं नाशयन्ति वा यानि यशांसि तान्येव शाखायस्य तं फल
शालिनं अभिमतफलसम्पादनात् मलयं कीदृशं अभ्रंकषं आ
काशव्यापकं अत्युच्छ्रितत्वात् फलशालिनमिति मलयस्य विज्ञेय
णात् अमापहारकलं सूचितमिति केचित् प्रियवशाद्भयर्त्तित्या
दिना खः ॥ १०३ ॥

मेघंकरमिवायान्तमृतुं रामं क्लमान्वितः । दृष्ट्वा मे
ने न सुग्रीवोवालिभानुं भयङ्करं ॥ १०४ ॥

ज०म० मेघंकरमित्यादि । राममायातं दृष्ट्वा सुग्रीवोवालिभानु
मिर भयंकरं भीतिजनकं न मेने न बुद्धवान् मेषर्त्तित्यादिना
खञ्ज क्लमान्वितोऽस्त्वानोवालिभानुना पीडितत्वात् कीदृशं रामं
मेघंकरं ऋतुमिव प्रादृष्ट्कालमिव पूर्व्ववत् खञ् ॥ १०४ ॥

मेघमित्यादि । राममागतं दृष्ट्वा सुग्रीवोभगनुमिव वालिनंभय भ०
 दूरं भीतिजनकं न मेने न मन्यतेस्य कीदृशः क्लमेनान्वितः खानः
 रामं कीदृशं मेघदूरं मेघोत्पादकं चतुमिव वर्षाकालमिव वर्षा
 कालस्य सूर्याच्छादकत्वेन क्लान्तश्रमभयापहारिणात् सान्धं
 प्रियवशाद्गयर्त्तिमेघादिति खः ॥ १०४ ॥

उपाग्न्यकुरुतां सख्यमन्योन्यस्य प्रियद्वरौ । चेमद्व
 राणि कार्याणि पर्यालोचयतां ततः ॥ १०५ ॥

उपाग्न्यादि । उपाग्नि अग्निशमीपे रामसुग्रीवौ सख्यमकुर्व
 तां इतः प्रभृत्यावयोः सख्यमिति अन्योन्यस्य प्रियद्वरौ चेमप्रियम ज०म०
 द्वेष्येति चकारात् खच् ततः सख्यकरणान्तरं चेमद्वराणि
 हितजनकानि यथा कार्याणि पर्यालोचयतां निरूपितवन्नावि
 त्यर्थः । पठपुटेत्यत्र चुरादिकाच्छे धातौ लोच्यते तस्य सङ्घि
 रूपं ॥ १०५ ॥

उपाग्न्यादि । रामसुग्रीवौ उपाग्नि अग्निशमीपे सख्यं मैत्रीं भ०
 अकुरुतां घीतां अग्निसाक्षिकं सख्यमिति भावः अन्योन्यस्य प्रिय
 द्वरौ प्रियं कुरुतइति चेमप्रियमद्रात्कुर्वेति खः विकारसंघेति
 सख्यशब्दात् भावे यः ततः सख्यानन्तरं परस्परस्य चेमद्वराणि
 कुर्वन्जनकानि कार्याणि पर्यालोचयतां निरूपितवन्तौ लो
 च्यत्भाषीत्यस्य घ्यां रूपं पूर्ववत् खः ॥ १०५ ॥

आश्रितभावमुत्क्रुष्टं वल्लिगतं श्रयितं स्थितं । वक्र
मन्यत काकुत्स्थः कपीनां खेच्छया कृतं ॥ १०६ ॥

ज०म० आश्रीत्यादि । आश्रितभावमग्नं आश्रितेभुवःकरणभावयो
रिति खच् उत्क्रुष्टं किलकिस्रायितं वल्लिगतं धावनं तथा श्रयितं
स्थितञ्च कपीनां खेच्छया कृतं एतत्काकुत्स्थोवक्रमन्यत स्याधि
तवान् पुष्यभाजदमे यदेषां खेच्छाविहंरिषां चेष्टितं अस्माकन्तु
शोकसन्तप्तानां न किञ्चिदस्तीति सर्वत्र भावे निहा ॥ १०६ ॥

भ० आश्रितमित्यादि । आङ्पूर्णादन्नातेः ऋः आश्रितसुदृष्टे
भोजनस्य भवनं आश्रितत्वं भावधेत्वाश्रिताद्भुवदति खः उत्क्रुष्टं
वक्रकरणं वल्लिगतं गमनं श्रयितं श्रयनं पूषीधृषेत्यादिना गुणः
स्थितं अवस्थानं दोषोमास्यामिति छिः सर्वत्र भावे ऋः कपीनामे
तत्सर्वं खेच्छया कृतं काकुत्स्थोवक्रमन्यत सुतवान् पुष्या
एते खेच्छयैवं व्यवहरन्ति अस्माकन्तु शोकसन्तप्तानां न किञ्चि
दस्तीति भावः स्वभावसिद्धत्वादाहार्यशोभारहितत्वात् प्रशंसा
वा ॥ १०६ ॥

ततोबलिन्दमप्रस्थं कपिर्विश्वम्भराधिपं । सुग्रीवः
प्राप्तवीज्रामं बालिनोयुधि विक्रमं ॥ १०७ ॥

ज०म० ततइत्यादि । ततः कार्यालोचनानन्तरं सुग्रीवोऽब्रवीत् सखि
शुवर्दट् किमुक्तवान् बालिनोयुधि विक्रमं शौर्यमिति प्रधान

कर्म्म राममित्यकथितं कीदृशं रामं बलिन्दमप्रख्यं विष्णुतुल्यं
बलिं दमयतीति संज्ञायां भृतृवृषीत्यादिना खच् अमन्तस्य मिल
हस्रत्वे तथा विश्वं विभर्त्तीति विश्वम्भरा तस्याअधिपं अधिपाती
त्यधिपः आतश्चोपसर्गइति कः ॥ १०७ ॥

ततद्रत्यादि । कार्यालोचनानन्तरं सुयीवः कपिर्यधि संग्रामे भ०
व लिभोविक्रमं रामं प्राब्रवीत् रामं कीदृशं बलिन्दमप्रख्यं बलिं
दमयतीति बलिन्दमस्त्रिविक्रमस्त्रेण तुल्यं तृभृतृदत्यादौ अयन्त
दमोयहणं अरिन्दमइत्युदाहरणे कर्म्मोपपदेन सूचितं केव
लस्य दमेरन्तर्भूतव्यर्थत्वात् सकर्म्मकत्वमिति केचित् सकर्म्मको
ऽपि दमिदंश्यतइति गोधीचन्द्रेणोक्त्वा दमिता परिबंधात्तानिति
निदर्शितं विश्वं विभर्त्तीति विश्वम्भरा वृष्वी पूर्ववत् खः तस्या
अधिपं स्वामिनं अधिपातीत्यधिपः इनजनादिति उः ॥ १०७ ॥

वसुन्धरायां हृत्स्वायां नास्ति वासिसमोवली । इ

इदयङ्गममेतत्त्वां ब्रवीमि न पराभवं ॥ १०८ ॥

इति खजधिकारः ॥

वस्त्रित्यादि । वसुन्धरायां पूर्ववत् खच् वासिना समोऽन्योवली ज०म०
वलयुक्तोनास्तीति इदयङ्गमं मम स्वानुभवं ब्रवीमि मम स्वानु
भवं हि वसु इदयङ्गममित्युच्यते तेन संज्ञायामित्यधिकृत्य
गमश्चेति खच् न पुनस्वां पराभवमभिभवं ब्रवीमि ॥ १०८ ॥

भ० वस्त्रित्यादि । छत्त्राद्यां समस्तायां वसुधराद्यां श्रुतियां
 वालितुष्टोवसवान् नास्ति वसु धरतीति तृभृदृत्यादिना खः
 एतत्तु हृदयङ्गमं आत्मानुभूतमेव त्वां ब्रवीमि हृदयं गच्छतीति
 पूर्ववत् खः अनुभूतखियं संज्ञा न पुनस्त्वां पराभवं न ब्रवीमि
 तस्माद्भवतः पराभवं न त्वां वदामि तेन नास्ति बालियमेवलीति
 प्रागनुभूतं कथितं न तु तन्नोऽधिकोऽयमिति सम्यति श्रापितं ।
 इति खङ्गधिकारः ॥ १०८ ॥

दूरगैरन्तगैर्व्याणैर्भवानत्यन्तगः श्रियः । अपि संक्र
 ण्दनस्य स्यात् क्रुद्धः किमुत बालिनः ॥ १०९ ॥

ज०म० एवम्पराक्रमोऽसौ तत्र किं त्वं करिष्यसीत्याह दूरगैरित्या
 दि । यतोभवान् क्रुद्धस्य संक्रण्दनस्यापि शक्रस्यापि नन्दादि
 भ्योस्युः वाणैः करणभूतैः दूरगैः दूरं गच्छतीति अन्तगैः कार्यं
 समापकैः अन्तात्यन्तेत्यादिना उः श्रियोलक्षणाः अत्यन्तगः वि
 नाशयिता स्यात् अत्यन्तं पर्यवसानं गच्छतीति किं पुनर्बालिनो ल
 क्षणा अत्यन्तगो भवाश्विनाशयितेति ॥ १०९ ॥

भ० दूरगैरित्यादि । रामं प्रोत्साहयन्नाह भवान् क्रुद्धः सन् सं
 क्रण्दनस्य दृष्टस्यापि श्रियोलक्षणावाणैरन्तगो भवेत् किं पुनर्वा
 लिनः श्रियः सुतरामितलक्षणाशयिता स्यात् वाणैः कीदृशैः
 दूरगैर्दूरपातिभिः अन्तगैः कार्यसमापकैः दूरमनाह गच्छ
 तीति हनजनाद्गमादेर्ऽः दितिगर्भं संक्रण्दितवान् इति नन्दा
 दित्वादनः ॥ १०९ ॥

वरेण तु मुनेर्व्वाली सञ्जातोदस्युहोरणे । अवार्थ
प्रसरः प्रातरुद्यन्निव तमोपहः ॥ ११० ॥

वरेणेत्यादि । मुनेस्तु वरेण दस्युहः दस्युन् प्रचून् बध्नादिति जःम०
आग्निविहनइति उः अतोरणे अवार्थप्रसरोऽनभिवनीयगतिः
सञ्जातः कइव तमोपहइव तमोपहः आदित्यः तमोऽपहन्ती
ति अपेक्षेत्तमसोरिति उः प्रातः प्रभाते उद्यन् उद्गहन् उत्पू
र्व्वादिणः प्रतरि इषो यण् अवार्थप्रसरस्तद्वदसावपि सर्व्ववाक्यं
सावधारणं भवतीति प्रातरप्युद्यन्नावार्थप्रसरएवेति तेन सर्व्वका
ले अस्यावार्थप्रसरत्वं सिद्धं नतु प्रातरेवाद्यन्नावार्थप्रसरइति
॥ ११० ॥

वरेणेत्यादि । रामस्याध्वसायं जिज्ञासुः पुनरपि वाखिवि म०
क्रममाह मुनेर्व्वरेण तु दस्युहः सवाली रणेऽवार्थप्रसरः संजातः
काले उद्यन् तमोपहः सूर्य्यइव दस्युन् प्रचून् हन्तीति हनजना
दिति उः हन्तेराग्निविहइति परे तन्नते वाली दस्युन् बध्नादिति
मुनेर्व्वरेण अवार्थप्रसरोजातः स्वमते आग्नीरर्धानुत्तौ न क्षतिः
वरेण दस्युहनृत्वे आग्नीर्गम्यतएव अवार्थोऽखण्डनीयः प्रसरो
गतिर्यस्य सतथा स्रगतौ अनि रूपं उत्पूर्व्वक्षीणः प्रतरि उद्यन्
तमोऽपहन्तीति पूर्व्ववत् उः तमःक्षेत्रार्थेभ्याऽपपूर्व्वहन्तेर्इति
परः ॥ ११० ॥

अतिप्रियत्वान्न हि मे कातरं प्रतिपद्यते । चेतो
वालिबधं राम क्लेशापहमुपस्थितं ॥ १११ ॥

इति उाधिकारः ॥

अ०भ० अतीत्यादि । हे राम मदीयं चेतोवालिबधं कर्माभूतमुपस्थितं
प्राप्तं न हि प्रतिपद्यते नैव प्रत्येति यस्मात् कातरं व्याकुलं वालि
नोऽतिबलयुक्तत्वात् कीदृशं बधं क्लेशापहं दुःखसोन्मूलकं पूर्ववद्दुः
अतिप्रियत्वादालिबधस्य यस्य हि यत्प्रियं तस्मिद्धमपि अगौ न
प्रत्येति ॥ १११ ॥

भ० अतीत्यादि । हे राम वालिबधस्यातिप्रियत्वात् मे मम चेतो
वालिबधमुपस्थितमुपपन्नमपि न प्रतिपद्यते न प्रत्येति यतः कातरं
वालिभयाद्वाकुलं उपस्थितेऽपि प्रिये कातरस्य प्रतीतिर्नास्तीति
भावः वालिबधं कीदृशं क्लेशापहं दुःखसोन्मूलकं अतएवास्या
तिप्रियत्वं क्लेशमपहन्तीति पूर्ववत् उः ॥ १११ ॥

शीर्षघातिनमायातमरीणां त्वां विलोकयन् । पति
प्रीलक्षणेोपेतां मन्येऽहं वालिनः अयं ॥ ११२ ॥

अ०भ० उपस्थितोऽस्य बधदति कथं ज्ञायतइत्याह शीर्षेत्यादि ।
अरीणां शीर्षघातिनं कुमारशीर्षयोर्णिनिः निपातनात् शिरसः
शीर्षभावः आयान्तं विलोकयन् वालिनः अयं पतिप्रीलक्षणेोपे
तामहं मन्ये पतिं इन्ति यल्लक्षणं तेनोपेतामिवेतीवार्थोऽत्र द्रष्ट
व्यः अमनुष्यकर्तृकेष्विति टक् गमहनेत्युपधासोपः होहन्नेरिति
कुलं ॥ ११२ ॥

श्रीर्वेत्यादि । वालिबधस्योपस्थितत्वं दर्शयन्नाह आगतं त्वं भ०
 विलोकयन्नहं वालिनः त्रियं पतिप्लवणेषोपेतां मन्ये त्रियो
 वालिपत्नीत्वेन निरूपणात् पतिहन्तृचिह्नयुक्तत्वात् वालिबधो
 गम्यते पतिं हन्तीति हनचरगष्टक् हनगमित्युङ्लोपः हनोऽहो
 न्नः अमनुष्यकर्तृकाङ्क्षन्नेष्टगिति परः त्वां किम्भूतं अरीणां श्रीर्ष
 घातिनं शिरश्केदिनं युद्धादित्वादिन् कुमारश्रीर्षाभ्यांहन्नेर्षि
 क्षिति परः उत्प्रेचाव्यञ्जकोऽत्र मन्येऽन्वः अन्यथास्थितस्यान्यथा
 कथनात् ॥ ११२ ॥

शत्रुघ्नान्युधि हस्तिघ्नो गिरीन् क्षिप्यन्नह्नात्त्रिमान् । शि
 ल्पिभिः पाणिधैः क्रुद्धस्त्वया जय्योऽभ्युपायवान् ॥ ११३ ॥

शत्रुघ्नानित्यादि । किञ्च युधि संयामे वाली त्वया जय्यः शक्यो ज०म०
 जेतुं यदि युद्धदस्ताणां शक्तिर्दृष्टा ताच्च द्रष्टुमिच्छामीति वक्ष्यमा
 णाभिप्रायः चय्यजय्यौ शक्यार्थ इत्ययादेशनिपातनं कीदृशः अभ्यु
 पायवान् युद्धोपाययुक्तः किं कुर्वन् क्रुद्धः क्षिप्यन् गिरीन् दिवादि
 त्वाच्छत्रन् अह्नात्त्रिमान् देवनिर्मितान् शत्रुघ्नान् शत्रून् हन्तीति
 अमनुष्येति टक् हस्तिघ्न इव हस्तिघ्नः हन्तुं शक्तः शक्तौ हस्तिकपा
 टधोरिति सूत्रस्य मनुष्यकर्तृकार्थारम्भकत्वात् वाली चामनुष्यः
 शिल्पिभिर्युद्धकुशलैः वानरैः सह क्षिप्यन् सहार्थस्य गम्यमा
 नत्वात् सहयोगे तृतीया पाणिधैः पाणिवादकैः ते हि हस्तियुद्धे
 ऽन्यस्य वाद्यस्यासम्भवात् हस्तिमुखमेव वादयित्वा गिरीन् प्रहर
 णान् क्षिप्यन्ति पाणिघताडधौशिल्पिनीति कर्त्तरि निपातनं
 ॥ ११३ ॥

भ० . शत्रुघ्नानित्यादि । प्रत्ययजनककर्षादारा रामविक्रमं ज्ञातु
 मिच्छन् महतामयतः साक्षात् साभिप्रायकथनायुक्तत्वात् हस्तेन
 रामं सुवस्त्रेवाह ईदृशोऽपि वाली तया जय्यः जेतुं शक्यः पश्चा
 वद्येत्यादिना निपातः कीदृशः अभ्युपासवान् बुद्धोपाययुक्तः
 क्रुध्यन् सन् गिरीन् क्षिप्यन् क्षिप्यैानु मुदि कीदृशान् अक्षिप्तमान्
 देवनिर्मितान् एतेन स्वभावसिद्धमुच्छ्रितत्वं सूचितं शत्रुघ्नान् क्षिप्य
 माणागिरयः शत्रुं घ्नन्ति शत्रुं हन्तुं गिरीन् क्षिपतीति भावः पति
 भवत् टक् पुनः कीदृशः हस्तिघ्नः हस्तिघ्नं हन्तीति पूर्ववत् टक्
 हस्तिकपाटाभ्यां हन्तेः शक्तौ टगिति परः तेन हस्तिघ्नं हन्तुं शक्य
 इत्यर्थः स्वमते अर्थादेव शक्तिर्गम्यते शिल्पिभिर्बुद्धुः कुशलैर्वागरे
 रूपलक्षितः पाणिधैः पाणिवादकैः युद्धे तेषां वाद्यान्तराभावात्
 हर्षेण हस्तयुगमेव वादयन्ति विशेषणे तृतीया शिल्पिभिः सह
 गिरीन् क्षिप्यन् इति वा सम्बन्धः एतेन तत्सदृशास्तस्यशाखा अपि
 सन्तीति सूचितं पाणिभ्यां पाणी हन्तीति पाणिधैनिपातनात्
 ॥११३॥

आद्यङ्करणविक्रान्तोमहिषस्य सुरदिषः । प्रियङ्क
 रणमिन्द्रस्य दुष्करं कृतवान् बधं ॥११४॥

ज०म० . आद्य । अनाद्यमाद्यं करोत्यनेनेति आद्यसुभनेत्यादिना
 करणे ख्युन् आद्यङ्करणं विक्रान्तं यस्य वालिनः अनाद्यः सन्
 विक्रान्तोनाथोभूतइत्यर्थः महिषस्य सुरदिषोदुन्दुर्भेवधं मरणं
 सः कृतवान् दुष्करं कृतवाद्यं प्रियङ्करणमिन्द्रस्य तुष्टिकरं अपि
 यं प्रियङ्करोत्यनेनेति पूर्ववत् ख्युन् ॥११४॥

आद्यमित्यादि । किञ्च वाली युधि महिषस्य देवज्ञोर्बन्धं भ०
 क्षतवान् कीदृशः अनाद्यः क्रियते येन तादृशं विक्रान्तं
 विक्रमोद्यस्य सतथा अनाद्यः सन्नपि विक्रमेणाद्योभूतइत्यर्थः नग्न
 पलितेत्यादिना खनट् बध् कीदृशं इन्द्रस्य प्रियङ्करणं प्रीङ्प्रीतौ
 कृगृञ्जाप्रीति कप्रत्यये प्रियः प्रीतिमान् महिषभयेन प्रागप्रियः
 प्रियः क्रियते अनेनेति पूर्वतत् खनट् प्रीतिजनकमित्यर्थः यदा
 इन्द्रो लोकानामप्रियः आसीत् शत्रुबधात्समत्वात् पुनक्षतशत्रुव
 धेन तु प्रियः क्रियतइत्यर्थः यतो दुष्करं कृष्णार्थं एतेन इन्द्रा
 दप्यधिकोऽयं बलीति सूचितं ॥ ११४ ॥

प्रियभावुकतां यातस्तं क्षिपन् योजनं मृतं । स्वर्गे
 प्रियभाविष्णुस्य कृत्स्नं शक्तोऽप्यबाधयन् ॥ ११५ ॥

प्रियमित्यादि । तमेवं सुरदिषं मृतं पादाङ्गुष्ठेन योजनमध्वानं ज०म०
 क्षिपन् क्षिपेसौदादिकसोभयपरिनेोरूपं प्रियभावुकतां यातस्य
 या स्वर्गे प्रियंभविष्णुसासीत् कर्त्तरिभुक्इत्यनेनाद्यादिषूपपदेषु
 खिष्णुस्सुकजौ शक्तोऽपि समर्थोऽपि कृत्स्नं लोकमित्यर्थात् अवा
 धयन् अपीडयन् बधसंयमनइति चौरादिकः तस्य शतरि रूपं
 सईदृशस्त्वया शक्योजेतुं यदि त्वदस्त्राणां सामर्थ्यं दृष्टमित्यभिप्रा
 येणाव्रवीत् सुग्रीवः ॥ ११५ ॥

प्रियमित्यादि । तं मृतं महिषं पदाङ्गुष्ठेन योजनं अध्वानं भ०
 क्षिपन् प्रेरयन् प्रियभावुकतां प्राप्तः प्राक् यस्याप्रियः आसीत्
 दुष्टवधात् तस्यापि प्रियभावं प्राप्तः बाधितुं शक्तः समर्थोऽपि

कृत्वा चोक्तं अवाधयन् अपीडयन् स्वर्गस्य प्रियभाषीत् तस्यापि
प्रिवोभूतः भुवोषेखिण्युसुकम्भाविति अर्थे खिण्युसुकजौ बधक्
बन्धे किञ्चासुरादिः योजनशब्देनात्र योजनान्तरितदेशोल्लेख्य
ते सदाध्यादिव्याप्ताविति योजनात् द्वितीया एवं सुवीरः प्रात्र
वीद्राममिति प्रागुक्तेन सम्बन्धः ॥ ११५ ॥

जिज्ञासोः शक्तिमस्त्राणां रामोन्यूनधियः कपेः ।
अभिनत् प्रतिपत्त्यर्थं सप्त व्योमसृष्टस्तद्वन् ॥ ११६ ॥

ज०म० रामोऽपि तदभिप्रायं विदन् यत्कृतवान् तदाह । जिज्ञाषोरि
त्यादि । अस्त्राणां शरणां शक्तिं जिज्ञासोः ज्ञातुमिहोः कपेः सु
वीरस्य न्यूनधियः स्वल्पबुद्धेः यतः प्रमाणान्तरेणापरिज्ञानात् प्र
त्यक्षेण ज्ञातुमिहतीति प्रतिपत्त्यर्थं सम्यक्त्यर्थं रामः सप्त तरुन्
तासाम् पङ्कजा खितान् एकेन शरेणाभिनत् व्योमसृष्टः सृष्टो
ऽनुदके किन् ॥ ११६ ॥

म० जिज्ञाषोरित्यादि । यदि तवास्त्राणां भेदकत्वं दृष्टं ज्ञातदा
मथा तादृशोवासी जेतुं शक्यतइति सम्भाव्यतइति सुवीरमभिप्रा
यं रामोऽपि ज्ञातवान् यतो न्यूनबुद्धेरतएवास्त्राणां शक्तिं ज्ञातु
मिहोः कपेः सुवीरस्य प्रतिपत्त्यर्थं सम्यक्त्यर्थं रामः सप्त तासाम्
अभिनत् मिदर्थी रथाहित्वात् अन् व्योमसृष्टः अत्युज्जितानि
त्यर्थः व्योम सृष्टमतीति चासुधिति किप् उदकवर्जमुपपदात्
सृष्टः किमिति परः ॥ ११६ ॥

ततोवालिपशौ बध्ने रामत्विजितसाध्वसः । अभ्य
भून्निलयं भ्रातुः सुग्रीवोनिनदन् दधृक् ॥ ११७ ॥

ततइत्यादि । ततस्वरभेदादनकारं सुग्रीवोभ्रातुर्निलयम् ज०म०
भ्यभूत् अभिभूतवान् कीदृशः दधृक् धृष्टः अत्विगित्यादिना निपा
तितं धृषेः किन् द्विर्वचनं किन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वं सकारः चर्त्तं
ककारः यस्याद्वाल्लिनि पशाविव बध्ने वधार्हे रामेण अत्विजा
याजकेन जितसाध्वसः अपनीतसाध्वसः तस्याद्दधृक् अतौ यजति
अतुं वा यजति अतुप्रयुक्तो वा यजतीति अतुपूर्वाद्यजेः किन् यजा
दित्वात्संप्रसारणम् इदमृत्तिकशब्दनिर्वचनं रुद्धितस्तु आजयित्वा
षु ब्राह्मणेषु किन्प्रत्ययस्य कुः निनदन् किलकिञ्चाशब्दं कुर्वन्
॥ ११७ ॥

ततइत्यादि । प्रत्ययानकारं सुग्रीवोनिनदन् शब्दं कुर्वन् म०
भ्रातुर्वाल्लिनो निलयं निवासं अभ्यभूत् अभिभूतवान् भूस्वाधि
वेति सेर्त्तुक् वाल्लिनि पशाविव बध्ने सति रामेणैव अत्विजा याज
केन जितमपनीतं साध्वसं भयं यस्य येन वा सतथा अतएव द
धृक् धृष्टः अतौ यजतीति चासुधिति किप् यदृक्पाद्योरिति जिः
अकिति कृद् धृषप्रागख्येय किपि दधृक् इदमृत्तिकवागित्यादिना
निपातः अत्विजा पशुरपि इव्यतइति भावः ॥ ११७ ॥

गुहायानिरगाद्वाली सिंक्षोमृगमिव युवन् । भा
तरं युद्धियः संख्ये घोषेणापूरयन्दिशः ॥ ११८ ॥

ज०म० गुहायादत्यादि । तस्य ब्रह्ममाकर्ष्य गुहायानिरगादाली
निर्गतः इणोगा लुङि गतिस्त्विति सिचोलुक् भ्रातरं युवन् अभि
गहन् युअभिगमने अस्त्रादादिकस्य वर्त्तमानसामीप्ये लटः श्रु
ति उवडादेभ्ये रूपं संख्ये युद्धे भियोयुङ् भीतेर्योक्ता कर्षणि
ष्टत् भीतिं युञ्जन्वित्यर्थः युजेः पूर्व्वं क्तिन् युजेरसमासदति नुम्
संयोगान्तलोपः क्तिन्प्रत्ययस्य कुः ऊकारः कः कमिव सिंहेमृग
मिव युवन् घोषेण दिग्भ्रमापूरयन् दिशन्ति तादति दिग्भः पूर्व्व
वत् क्तिन् ॥ ११८ ॥

म० गुहेत्यादि । सुवीवस्य ब्रह्मं श्रुत्वा वाली गुहायाः सकाशात्
निरगात् निर्गतः इणोगाभ्यां भ्रूस्त्रापिवदेणदति सेर्लुक् सिंहे
यथा मृगं द्यौति तद्वत् भ्रातरं युवन् आभिमुख्येन गच्छन् युल
भिसर्पणे भविष्यत्सामीप्ये की अभिधानात् संख्ये युद्धे भियोयुङ्
भयस्य प्रयोक्ता भयप्रदइत्यर्थः युजेः क्तिप् युजिरोऽसेनुन्घा
विति नुष् ऊित्यादौ युजेःपृथक्पहणात् प्राङ्ङुः शोर्नुः ऊपेजम्
नेरिति ऊः स्यान्तस्य लुप् घोषेण ब्रह्मेन दिग्भ्रमापूरयन् दिग्भ
तीति दिक् त्रासुषिति क्तिप् ॥ ११८ ॥

व्यायच्छमानयोर्मूढोभेदे सदृशयोस्तयोः । बाण
मुद्यतमायंसीदित्स्वाकुकुलनन्दमः ॥ ११९ ॥

ज०म० व्यायच्छेत्यादि । तयोर्बाणिसुवीवयोर्बाण्यहमानयोः कल
दायमानयोः सदृशयोः समानयोः भेदे पृथक्को मूढोभान्तः सन्

इच्छाकुकुलनन्दनो रामो वाणमुद्यतं सञ्जीकृतमायंसीत् उपसंहृतवान् समदाङ्भ्योयमोयन्यदति तङ्ग्न भवति अकर्त्रभिप्रायत्वात् तत्र कर्त्रभिप्रायदति वर्त्तते आङोयमहनदत्यनेनापि न स्यात् सकर्मकत्वात् तत्राकर्त्रकादिति वर्त्तते समानपूर्वस्य दृशेः समानान्ययोश्चेत्युपसंख्यानात् त्यदादिष्वित्यादिना कञ् दृङ् वतुष्विति समानस्य सभावः ॥ ११८ ॥

व्यायेत्यादि । इच्छाकुकुलनन्दनो रामस्तयोर्वालि सुग्रीवयो भेदे विवेचने मूढः भ्रान्तः सन् वालिवधायोद्यतं कृतसन्धानमपि वाणं सुग्रीववधश्चक्षुष्या आयंसीत् संहृतवान् यमरमणमातदति इमस्यनौ कीदृशयोस्तयोः व्यायह्यमानयोः कलहायमानयोः युध्यमानयोर्वा आत्माङ्गटादटाद्याहनयमदति न मं सदृशयोराकृत्या अन्योन्यं तुल्ययो मूढत्वे हेतुरयं समानोदृश्यतदति त्यदादिना टक् समानेदं किमददति समानस्य सादेशः ॥ ११८ ॥

चक्षुष्यमूकमगात् क्लान्तः कपिर्मृगसदृग्द्रुतं । किष्किन्धाद्रिसदात्यर्थं निष्पिष्टः कोष्णमुच्छसन् ॥ १२० ॥

चक्षुष्यमूकमित्यादि । कपिः सुग्रीवः किष्किन्धाद्रिसदा वालिना किं किं दधातीति किष्किन्धा गुहा आतो ऽनुपसर्गेकः पारस्करादिदर्शनात् पूर्वस्य सुडागमोमलोपः षत्वञ्च निपात्यते तदुपलक्षितोऽद्रिः किष्किन्धाद्रिः तत्र सीदतीति सत्सूद्रिषेत्यादिना किप्तेनात्यर्थं निष्पिष्टत्वात् क्लान्तः सन् चक्षुष्यमूकं द्रुतमगात् समानोपपदात् दृशेः पूर्ववत्किन् कोष्णमीषदुष्णमुच्छसन् कवञ्चोष्णदति चकारात् कोः कादेशः ॥ १२० ॥

भ० अथेत्यादि । कपिः सुग्रीवः किष्किन्धाद्रिसदा वालिना अत्यर्थं
निष्पिष्टः पीडितः अतएव क्लान्तः सन् कोष्ठां ईषदुष्णं उच्छ्वसन्
द्रुतं ग्रीध्रं अथ्यमूकं अगात् गतवान् मृगसदृक् पलायने द्रुतगम
नात् मृगतुल्यः क्विपि सदृक् सदृशवत् किखि भर्षानरोभिरिख्यत
इति इन्धेर्ज्यन्तात् घञलनट इति अस् निपातनात् किखेः किष्का
देशः किं किं दधातीति किष्किन्धेत्यन्ये किष्किन्धामूर्द्धस्यकार
वती चकारोपान्नापि किष्किन्ध्यति औपतिः किष्किन्धा गुहा
तदुपलक्षितोऽद्रिस्तत्र शीदतीति चासुसिति क्विप् ॥ १२० ॥

कृत्वा वालिद्रुहं रामो मालया सविशेषणं । अङ्ग
दस्त्वं पुनर्हन्तुं कपिनाङ्गाययद्रणे ॥ १२१ ॥

ज०म० कृत्वेत्यादि । वालिद्रुहं सुग्रीवं वालिनं द्रुह्यतीति सत्स्वित्या
दिना क्विप् मालया सविशेषणं सचिह्नं कृत्वा भेदपरिज्ञानार्थं
रामः अङ्गदस्त्वं वालिनं अङ्गदं सूतइति पूर्ववक्त्रिन् औसुपीतिः
यणादेशः तं रणे हन्तुं कपिना सुग्रीवेणाङ्गाययत् अभिभवं
कारितवान् ह्यतेर्हेतुमच्चि चि शक्येत्यादिना पुक् ॥ १२१ ॥

कृत्वेत्यादि । वालिद्रुहं सुग्रीवं वालिभेदज्ञानाय मालया
सविशेषणं सचिह्नं कृत्वा रामोऽङ्गदस्त्वं वालिनं रणे हन्तुं कपिना
सुग्रीवेण पुनराङ्गाययत् आङ्गानमकारयत् घोऽजौञेरित्यादौ
अखादनीकन्दायब्रन्दायकादेति वर्जनात् घ्यन्तस्व कर्तुः कपेर्न
कर्त्तव्यं शाहायाक्येत्यादिना यन् अङ्गदं सूते जनयतीति चासु
सित्यादिना क्विप् कव्याद्यनेकायइति वत्सं वालिने द्रुह्यतीति
पूर्ववत् क्विप् ॥ १२१ ॥

तयोर्बानरसेनान्योः संप्रहारे तनुच्छिदं । वालि
नोदूरभाग्रामोवाणं प्राणादमत्यजत् ॥ १२२ ॥

तथोरित्यादि । वानरसेनान्योः वानरस्वामिनोः एरनेकाच ज०भ०
इति चण् संप्रहारे युद्धे प्रवृत्ते रामोवाणमत्यजत् वालिनस्तनु
च्छिदं तनुं शरीरं क्षिनन्तीति पूर्ववत् किप् क्सेति तुक् प्राणादं प्रा
णापहारिणं प्राणानन्तीति प्राणादं अदेनन्नइति षिट् दूरभाक्
दूरमवस्थितोरामोदूरं भजतइति भजेः ॥ १२२ ॥

तथोरित्यादि । तयोर्बानरसेनानामीश्वरयोः संप्रहारे युद्धे भ०
प्रवृत्ते षति दूरभाक् दूरदेशस्थितोरामोवालिनस्तनुच्छिदं
अतएव प्राणादं प्राणमचकं वाणं अत्यजत् क्षिप्रवान् सेनां गयति
तनुं शरीरं क्षिनन्ति प्राणानन्तीति च चासुषिति क्प अत्तेरनन्
त्वात् किविति परः दूरं भजतइति ङाङ्गजसहवहोविष् ॥ १२२ ॥

वालिनं पतितं दृष्ट्वा वानरारिपुघातिनं । बान्ध
वाक्रोशिनोभेजुरनाथाः ककुभोदश ॥ १२३ ॥

वालिनमित्यादि । रिपुघातिनं रिपून् हन्तुं शीलमस्येति सुय्य ज०भ०
जातौ णिनिः तं वालिनं पतितं दृष्ट्वा वानरादश्च ककुभोदश्च
दिशोभेजुः अनाथाः सन्तः स्वामिनोहतत्वात् बान्धवक्रोशिनोवा
न्धवाइव क्रोशन्तीति कर्त्तर्युपमानइति णिनिः ॥ १२३ ॥

वालिनमित्यादि । वालिनं पतितं दृष्ट्वा वानरादश्च ककुभो भ०
दिशोभेजुः पलायिताइत्यर्थः रिपुघातिनं विपुं हन्तीति यहादि

त्वास्मिन् बान्धवाक्रोशिनः बान्धववत् आक्रोशन्तः क्रन्दन्तः कर्त्त
रूपमानेष्विन्निति पदः स्वमते यद्वादित्वास्मिन् इवार्थस्य गम्य
मानत्वं अनाद्याः वालिनाशेन स्वामिरक्षिताः ॥ १२३ ॥

धिग्दाशरथिमित्यूचुर्मुनयो वनवर्त्तिनः । उपेयु
र्म्मधुपायिन्यः क्रोशन्त्यस्तं कपिस्त्रियः ॥ १२४ ॥

ज०म० धिग्दाशरथिमित्यादि । येषां सत्यन्यस्थाने वृत्तौ च वनएव
वर्त्तितुं शास्त्रतो नियमः ते वनवर्त्तिनो मुनयः व्रतदति षिनिः
धिगिमं दाशरथिमित्यूचुः उक्तवन्तः येनानपराधेऽपि वालिनो
दृशं कृतमिति कपिस्त्रियश्च वालिनमुपेयुः मधुपायिन्यः आभी
क्ष्येन मधु पिवन्त्यः वज्रलमाभीक्ष्येदति षिनिः क्रोशन्त्याहा
नाद्येति हृदन्त्यः ॥ १२४ ॥

भ० धिगित्यादि । दाशरथिं रामं धिगिति वनवर्त्तिनो मुनयः उचुः
महतामन्यासक्तघातित्वानौचित्यात् धिक्त्वमयेत्यादिना दाश
रथेर्दितीया वने वर्त्तन्तइति यद्वादित्वात् षिन् कपिस्त्रियः क्रोश
न्त्या हा नाद्येति क्रन्दन्त्यस्तं वालिनं उपेयुरूपगताः उपपूर्वख्येण
श्चाउषि रूपं मधुपायिन्यः मधूनि पीतवत्यः यद्वादित्वात् षिन्
यन्ङ्ङित्कृदिति यन् परमते तु आभीक्ष्ये तु षिन् पुनःपुनर्म्मधु
पिवन्ति स्तेत्यर्थः आभीक्ष्यार्थस्य षिनोक्तत्वात् न दित्वं स्वमतेऽप्य
भिधानादेव ॥ १२४ ॥

राममुच्चैरुपालब्ध शूरमानी कपिप्रभुः । व्रणवेदन
या भ्लादन् साधुमन्यमसाधुवत् ॥ १२५ ॥

राममित्यादि । कपिप्रभुर्वासी राममुच्चैर्महताश्विनोपासन्न ज०म०
 उपासन्नवान् सभिरात्मनेपद्यनिट् तस्य सुर्किं स्रजोस्रसीति चिचो
 लोपः स्रससथोर्धोधः स्रसाञ्जस्रस्रि शूरमानी शूरमात्मानं
 मन्यमानः आत्ममानेखस्येति चकारादिभिः ऋणवेदनया स्वायन्
 स्त्रानिमुपगच्छन् साधुस्यन्यं साधुमात्मानं मन्यमानं रामं तेनैव
 खश् तस्मिन् सार्वभृत्तुके परतोदिवादिस्वायन् पूर्वपदस्य मुम्
 असाधुवदसाधुमिव असाधुना तुल्यं वर्त्तते इति वतिः ॥ १२५ ॥

राममित्यादि । ऋणवेदनया स्वायन् कपिप्रभुर्वासी उच्चैः भ०
 शब्देन राममुपासन्नं निन्दितवान् सभेसनि स्रससाञ्जसीति
 सेलोपः ढभासथोरिति तस्य धः स्रस्रथोरिति भस्र वः शूर
 मानी आत्मानं शूरस्यन्यमानः अभिधानात् मन्यतेरात्मनोम
 नने णिन् यदा शूरसम्बन्धिमानोविद्यतेऽस्येति नैकाजादिति
 इन् वीराभिमानवानित्यर्थः शूरस्यासौ मानी चेति वा रामं
 कीदृशं साधुस्यन्यं साधुमात्मानं मन्यमानं भाद्रवधूहरणेनोचि
 तस्य दृष्टस्यैव करणात् मन्यात्स्वार्थे इति खश् चित्ताद्रत्ने दिवा
 देत्वात् श्यन् चित्तव्याजिति मन् असाधुवत् असाधुना तुल्यं असा
 चात् घननात् स्रसास्यइति स्रत् असाधुं यथा निन्दति तथोपा
 सन्नमेति वा ॥ १२५ ॥

मृषासि त्वं हविर्याजी राघवच्छद्मतापसः । अन्य
 व्यासक्तघातित्वाद्भ्रष्टां पापसन्नितः ॥ १२६ ॥

ज०म० मृषासीत्यादि । हे राघव त्वं हृद्गना तापसः यत्नं मृषैव मिथैव
 हविर्धाजी हविषा करणेनेष्टवानसि न लोकप्राप्तभयदत्यभिप्रायः
 करणेवजदति भूते क्षिनिः इतःप्रभृति भूतदत्यधिक्रियते यतो
 ब्रह्मज्ञां पापसंमितः ब्रह्म हतवन्तदति ब्रह्मेत्यादिना किप् तेषां
 पापेन तुल्यः कुतः अन्यव्यासक्तघातित्वात् अन्यस्मिन् सुयीवे व्यास
 क्तं मां हतवान् कर्मषिहनदति क्षिनिः तत्र कुत्सितग्रहणं कर्त्तव्य
 भित्युक्तं यदि सुयीवेण विरोधः किं तवायातमिति कुत्सितहननं
 ॥ १२६ ॥

भ० मृषेत्यादि । हे राघव त्वं हविर्धाजी मृषा कर्मादिफलावा
 प्तये हविषा करणेन दृढवांनिति मिथ्या गहादित्वात् क्षिन् कर
 षाद्यजोभृतेषि क्षिति परः स्वमते करणादिर्भूतकौस्तुभ्य विभेषा
 बुक्तेरर्थाद्भवते यतश्च हृद्गना तापसः तपस्वी न तु वस्तुतः अन्यव्या
 सक्तघातित्वात् न ब्रह्मज्ञां ब्रह्माणं हतवन्तां पापसंमितः पापेन
 संमितस्तुल्यः तुल्यपापाश्रयत्वात् पुरुषोऽपि तुल्यदत्युच्यते पापे
 न करणभृतेन ब्रह्मज्ञां तुल्यदत्यन्वयः अन्यस्मिन् सुयीवे व्यासक्तं
 हतवानिति गहादित्वाक्षिन् कर्मषोहनःकुत्सायामिति परः हन
 क्तञ्च खेर्होवोऽङ्गिति चेति घः ततस्त्वतौभावदति त्वं ब्रह्माणं हत
 वानिति चासुषिति किप् ब्रह्मभूषट्चाद्भनोभृतदति परः स्वमते
 अविभेषात् कालत्रयं प्राप्तमत्रातीतविवक्षा सदानीऽल्लोपदत्य
 कारलोपे हनोऽङ्गान्नः ॥ १२६ ॥

पापकृत्युक्ततां मध्ये रात्रः पुण्यकृतः सुतः । माम
 पापं दुराचार किं निहत्याभिधास्यसि ॥ १२७ ॥

तदेव द्रव्यस्य पापेत्यादि । हे दुराचार नामपापं निहत्य ज०म०
पापकृत् कृतकिल्बिषः राज्ञोद्वरयस्य पुण्यकृतः सुतः सुकृतां
मध्ये किमभिधास्यसि वक्ष्यसि किं चेपे न किञ्चिदभिधातव्यमस्ती
तिभावः सर्वत्र सुकर्मापापेत्यादिना क्विप् ॥ १२७ ॥

पापेत्यादि । हे दुराचार अपापं मां निहत्य सुकृतां शोभन भ०
क्रियावतां मध्ये किमभिधास्यसि किं वक्ष्यसि यतस्त्वं पुण्यकृतो
दशरथस्य सुतः पुत्रोऽपि भूत्वा पापकृत् पापं सुष्टु पुण्यञ्च कृतवा
नसि चासुसित्यादिना क्विप् पुण्यादेः कर्माणः सोऽस्य कृत्तः कर्त्तरि
भूतइति परः स्वमतेऽविशेषात् सर्व्वं विवक्षितं ॥ १२७ ॥

अग्निचित्सोमसुद्राजा रथचक्रचिदादिषु । अनले
द्विष्टवान् कस्मान्न त्वयापेक्षितः पिता ॥ १२८ ॥

अग्निचिदित्यादि । कस्मान्नया पिता नापेक्षितः नानुवृत्तः येनैवं ज०म०
कृतवानसीति कीदृशः अग्निचित् आहिताग्निः अग्निं चितवानिति
अग्नौचेरिति क्विप् सोमसुत् सोमं सुतवान् सोमधाजी सोमसुज
इति क्विप् अनलेषु अग्निषु दृष्टवान् रथचक्रचिदादिषु रथचक्र
वशीयतइति कर्म्मस्थम्भाख्यायामिति क्विप् आदिंशब्दाच्चेनचि
दादिपदद्वयं अग्न्यर्चोहि तदाकारदृष्टकाचथरत्युच्यते तद्वा
रेणाग्निरपि ॥ १२८ ॥

अग्नीत्यादि । कथं त्वया पिता दशरथोराराजा नापेक्षितः न भ०
चिन्तितः नानुवृत्तोवा येनैवं कृतमिति भावः अग्निचित् आहि
ताग्निः सोमसुत् सोमधाजी रथचक्रचिदादिषु अग्निविशेषेषु

दृष्टवान् कृतचक्रः अग्निं चितवान् सोमं सुतवान् रथचक्रवधो
 धते इति च चासुसित्यादिना क्विप् रथचक्रचिदादिवित्यादि
 ब्रह्मात् श्येनचिदादिव्यपि अन्यर्थोरथचक्राद्याकारदृष्टकार
 चनाविभेषः क्रियते तद्वारेणाग्निरपि रथचक्रचिदादितयाव्य
 पदिष्यते दृष्टवानिति यजेः ऋवत्तुः पदस्यपाद्योरिति जिः
 ॥ १२८ ॥

मांसविक्रयिणः कर्म व्याधस्यापि विगर्हितं । मां
 न्नता भवताकारि निःशङ्कं पापदृशना ॥ १२९ ॥

ज०म० मांसेत्यादि । मांसविक्रयिणः कुत्सितकर्मकारिणो व्याधस्यापि
 विगर्हितं निन्दितं कर्मणोनिर्विक्रियइति इनिः तत्र कुत्सितपद्व्यं
 कर्त्तव्यमित्युक्तं निदृष्टकर्मकरणेनेति यद्भवता पापदृशना पापं
 दृष्टवता दृष्टेः क्विप् नसंयोगादमन्तादिति असौपप्रतिषेधः
 कर्म अकारि कृतं कर्मणि लुङ् निःशङ्कं शङ्कां त्यक्त्वा किं कुर्व
 ता मां न्नता मारयता हन्तेः शतरि गमहनेत्युपधासोपः होह
 न्तेरिति कुम् ॥ १२९ ॥

भ० मांसेत्यादि । मांसविक्रयिणोव्याधस्यापि यदिगर्हितं कर्म
 तच्चया मांन्नता निःशङ्कं शङ्कां त्यक्त्वा कृतं पापदृशना पापं दृष्ट
 वतापि पापानभिज्ञेन मांसापजीविना व्याधेनापि अन्यासक्तस्य
 निष्प्रयोजनत्वादानरस्य च हननं निन्द्यते भवता तु पापं जान
 तापि तत्कृतमिति भावः व्याधस्येति कर्त्तरि सम्बन्धविवक्षा यदा
 व्याधस्यापोहत्रं कर्म लोकोक्तिष्वेष निन्दितमित्यर्थः मांसविक्रयो

ऽस्यास्तीति नैकाजादिति इन् विक्रीणातेर्भूते कुत्सायामिति परः
तन्न बाधु अत्र व्याधस्य मांसविक्रयणे कुत्साया अभावात् दृष्टेस्सा
सुषित्यादिना कनिप् ॥ १२८ ॥

बुद्धिपूर्व्यं भ्रुवन्न त्वा राजकृत्वा पिता खलं । सह
युध्वानमन्येन योऽहिंनोमामनागसं ॥ १३० ॥

बुद्धिपूर्व्यमित्यादि । तत्पिता तां खलं असाधुचरितं भ्रुवन् ज०म०
गहनं भ्रुगतिस्त्रैर्यथोरिति रुदादौ पद्यते तस्य गतौ ज्ञानार्थं
वर्त्तमानस्य अतरि विकरणलोपे उवजादेरे रूपं यन्न राज
कृत्वा कस्य तवेत्यर्थात् राजनियुध्द्विज्जति कनिप् तत्तस्य बुद्धि
पूर्व्यं भ्रुवमवश्यं तस्येति व्याख्याने कृत्प्रयोगे कर्मणि षष्ठ्या भवितव्यं
यखलं मामनागसमपापमन्येन सह युध्वानं अन्येन सुयीविष सह
योद्धुं प्रवृत्तं सहेचेति कनिप् अहिः हिंसितवान् हिंसेर्लङ्कि
मध्यमपुरुषैकवचने अमिः, आनलोपे हल्स्वादिलोपे इत्वे च
रूपं ॥ १३० ॥

बुद्धीत्यादि । खलं दुष्टचरितं तां पिता दशरथोयन्न राज भ०
कृत्वा राजानं न कृतवान् तद्बुद्धिपूर्व्यं खलत्विज्ञानपूर्व्यकमेव भ्रुवं
निश्चितं चासुषित्यादिना कृत्वाः कनिप् खल्यतन्पिति द्वीचोषीना
मित्यादिना लादेः कश्चिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्त्तत
इति न्यायात् ङघेकृतीत्यस्य विषयेऽपि कर्मक्रियेत्यादिना द्विती
या क्वचित्तु भ्रुविस्रैर्ये इत्यस्य अतरि भ्रुवन् धातूनामनेकार्थत्वात्
ज्ञानार्थः पिता ता खलं भ्रुवन् यन्न राजकृत्वा अर्थान्तव तद्बुद्धि

पूर्वमित्याहुः अन्ये तु इति निषेधे आशब्दः स्वरणे पीडायां वा राजहस्तेत्यत्र तवेत्यर्थाद्गम्यते नञः प्रक्षेपात् अखलमिति मामि
त्यस्य वक्ष्यमाणस्य विशेषणमित्याहुः खलत्वमाह यस्त्वं मां अहि
नो हतवान् कीदृशं अन्येन सुग्रीवेण सह युधानं योद्धुं प्रवृत्तं
युधेः पूर्ववत् कनिष् अनागसं अनपराधं अहिनइति द्विविधिं
सायां व्याः सिप् रधादित्वात् अन् ननेनलोप्यइति इदनुबन्ध
जन्यनकारस्य लोपः हसद्गांदिसेरिति सेर्लोपः ॥ १३० ॥

पञ्च पञ्चनखाभक्ष्या ये प्रोक्ताः कृतजैर्द्विजैः । कौ
शल्याज शशादीनां तेषां नैकोऽप्यहं कपिः ॥ १३१ ॥

ज०म० मांसार्थं हतइति चेदाह पञ्चपञ्चेत्यादि । हे कौशल्याज कौ
शल्याजात सप्तम्यां जनेर्जः ये पञ्च पञ्चनखाः शशकः शशकी
गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमइति कृतजैः कृतयुगजातैः सप्तम्यां
जनेर्जः द्विजैर्द्विजातैः अन्येष्वपि दृश्यतइति उः सप्तम्यामित्युपल
क्षणं असप्तम्यामपि दृश्यते भक्ष्याः भक्षणीयाः प्रोक्ताः तेषामहमे
कोऽपि न भाविता अहं कपिः तत्कमिति हतोऽहं त्वयेति ॥ १३१ ॥

भ० पञ्चेत्यादि । राजभिर्मांसाय मृगाहन्यन्तइति समानं
निराकुर्वन्नाह हे कौशल्याज ये पञ्चनखाः पञ्च शशकः शशकी
गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमइत्यादिवाक्येन कृतजैः सत्ययुगजातै
र्द्विजैर्महर्षिभिर्भक्ष्ययोग्याः प्रोक्ताः कथिताः तेषां शशादीनां
मध्ये अहं नैकोऽपि यतः कपिरहं अतोऽभक्ष्यत्वान्मम बधोव्यर्थ एव
कौशल्यायाः सकाशात्जातः कृतो जातः द्विर्जातइति च हनजना
दिति उः पैदकधर्माद्यादितया कुत्सार्थं मातुस्त्कीर्त्तनं ॥ १३१ ॥

कथं दुष्टः स्वयं धर्मो प्रजास्त्वं पालयिष्यसि । आ
त्मानुजस्य जिह्वेषि सौमित्रेस्त्वं कथन्न वा ॥ १३२ ॥

कथमित्यादि । स्वयमात्मना धर्मो दुष्टः दुष्टः सन् अपदुः ज०म०
सुपुण्ड्रद्वयोणादिकः कुप्रत्ययः कथं प्रजाः पालयिष्यसि नैवेति
भावः उपसर्गे च संज्ञायामिति जनेर्ऽः कथं वा सौमित्रेर्भातुरा
त्मानुजस्य कनीयसः आत्मानमनुजात इत्यनौ कर्मणि इति उः
न जिह्वेषि न लज्जसे ॥ १३२ ॥

कथमित्यादि । त्वं कथं प्रजाः पालयिष्यसि अपि तु नैवेति म०
भावः यतः स्वयमात्मनो धर्मो दुःस्वः दुःखेन तिष्ठतीति हनजना
दिति उः दुष्टुरिति पाठे श्रौणादिकः कुप्रत्ययः षत्वञ्चाभिधानात्
प्रजायन्तइति प्रजालोकाः पूर्वेषु उः स्त्रीत्वं संज्ञा चाभिधानात्
आत्मानुजस्य सौमित्रेः कथं न वा जिह्वेषि न लज्जसे आत्मानम
नुजातइति पूर्ववत् उः ॥ १३२ ॥

मन्ये किञ्चमहं घ्नन्तं त्वामक्षत्रियजे रणे । लक्षणा
धिज दुर्वृत्तं प्रयुक्तमनुजेन नः ॥ १३३ ॥

मन्यरत्यादि । किञ्चं त्वामहं कुतोऽपि जातं न राजजातं मन्ये ज०म०
पञ्चम्यामजातविति उः घ्नन्तं मारयन्तं अक्षत्रियजे रणे क्षत्रिया
दजाते हे लक्षणाधिज लक्षणाधज नोऽस्माकमनुजेन आत्मा प्र
युक्तं जातावपि दृश्यते अक्षत्रियजइति उपसर्गे च संज्ञायामित्यु
क्तं असंज्ञायामपि दृश्यते लक्षणाधिजइति अनौकर्मणीत्युक्तं
कर्मण्यपि दृश्यते अनुजइति सर्वज्ञान्येभ्यपि दृश्यतइति उः इत्यु
पपदाधिकारः ॥ १३३ ॥

भ० मन्येदत्यादि । हे लक्षणाधिज हे दुर्वृत्त दुस्वरिच अहं तां
 किञ्च कुतोऽपि जातं कुसितादा जातं मन्ये न तु राज्ञोजातं यतः
 अक्षत्रियजे क्षत्रियादजाते रणे मां घ्नन्तं मारयन्तं अस्माकननु
 जेन कनिष्ठेन सुयीवेण प्रयुक्तं सर्व्वत्र हनजनादिति जनेर्भः परे तु
 विशेषसूत्राण्युक्त्वा अन्यत्रापि दृश्यतइत्यनेन तेषां प्राथिकत्वं
 बोधयन्ति तथाहि पञ्चम्यन्तादजातैर्भः इत्यस्य किञ्चइत्युदाह
 रणं जातेरपि अक्षत्रियजइत्युदाहृतं उपसर्गात् संज्ञायामि
 त्यस्य प्रजास्यं पाक्षयिष्यसीत्युदाहृतं असंज्ञायामपि अधिज
 इति कर्मणोऽनोरित्यस्य आत्मानुजस्य जिह्वेपीत्युदाहरणं अक
 र्मणोऽपि अनुजइति अतएव महाधिया वापदेवेन विशेषेणाक्तः
 ॥ १३३ ॥

प्रत्यूचे वाखिनं रामोनाकृतं कृतवानहं । यज्वभिः
 सुत्वभिः पूर्व्वैर्जरङ्गिषु कपीश्वर ॥ १३४ ॥

ज०भ० प्रत्यूचइत्यादि । रामोऽपि वाखिनं प्रत्यूचे प्रत्यूकवान् किमि
 त्याह हे कपीश्वर पूर्व्वैर्जरङ्गिषुः जीर्णतेरहन् यज्वभिः याञ्चि
 कैः सुत्वभिः सोमयाजिभिः सुयजोर्ङ्गनिष् नाकृतं कृतवानहं अपि
 तु कृतमेव कृतवानहं निष्ठेति भूते ऋक्तवत् ॥ १३४ ॥

भ० प्रत्यूचइत्यादि । रामोवाखिनं प्रत्यूचे किं प्रत्यूकवानित्याह
 हे कपीश्वर यज्वभिर्याञ्चिकैः सुत्वभिः सोमपीतिभिः पूर्व्वैर्जरङ्गि
 षुर्ङ्गैर्माभाहप्रभृतिभिर्यच्च कृतं तदहं न कृतवान् इष्टवानिति

त्रासुषिति वनिप् सुत्वानिति कनिप् खखतन्पिति जीर्थ्यतीति
शब्दः जीनेजीर्षीजरन्नपीत्यमरः ॥ १२४ ॥

ते हि जालैर्गले पाशैस्तिरश्चामुपसेदुषां । ऊषुषां
परदारैश्च सार्द्धं निधनमैषिषुः ॥ १३५ ॥

तेहीत्यादि । हि यस्मात्ते पूर्ववृद्धाजालैर्गले पाशैश्च तिरश्चांस्तु ज०म०
गपच्छिषरीसृषाणां तिरोऽञ्चतीति च्छन्निगित्यादिना किन् आमि
अचदत्यस्योपः तेषां निधनं विनाशमैषिषुः दृष्टवन्तः दृषेर्लुङ्गि
रूपं कीदृशं उपसेदुषां समीपमुपगतवतां तेषां समीपवर्तिनाम्
पद्रवकारित्वात् भाषायामिति कसुः परदारैश्च सार्द्धंमूषुषां
उषितवतां पूर्ववत्कसुः वसेर्थजादित्वात्संप्रसारणं ॥ १३५ ॥

तेहीत्यादि । पूर्वोक्ते हेतुरयं हि यस्मात्तेऽपि पूर्वै वृद्धास्ति भ०
रश्चां पच्छिष्टगादीनां जालैर्गले पाशैश्च निधनं ऐषिषुः दृच्छन्ति
स न केवलं तिरश्चां परदारैः परस्त्रीभिः सार्द्धं ऊषुषां कृत
निवासानाञ्च परदारैः सह वासमयिमस्योक्ते वक्ष्यति अतएव
वध्यत्वप्रतिपादकं रूपद्वयमेव त्वय्यस्ति उभयविशेषणमाह उप
सेदुषां समीपमुपगतानां स्ववाञ्छितानामपीत्यर्थः केचित्तु
परदारैः सार्द्धंमूषुषामिति तिरश्चामित्यस्य विशेषणं वध्यत्वद
र्शनायेत्याहुः तिरोऽञ्चतीति किप् सहसन्निरदति तिर्य्यादेशः
तिर्य्यगमुमूयगिति तिरश्चादेशः उपपूर्वसदृशीपमत्रदिति कसुः
वसोर्धसेकाजिति इम् धुर्दिष्यङीति द्वित्वं तृफलेति अतएवं चि
लोपश्च वसोर्धःसेमपीति उः वसेः पूर्ववत् कसुः इम् च व्यथ

यदेति खेर्जिः यद्वस्त्रपाधारिति प्रकृतेर्जिः किलादिति वः इषु
इहायां अन् स्वांसिः अनुस्मिदेः भूयोऽम् ॥ १३५ ॥

अहन्तु शुश्रुवान् भ्रात्रा स्त्रियं भुक्तां कनीयसा ।
उपेयिवाननूचानैर्निन्दितस्त्वं लतामृग ॥ १३६ ॥

अ०म० अहमित्यादि । हे लतामृग हे ब्राह्मामृग अहं पुनः शुश्रुवान्
श्रुतवान् पूर्ववत्कसुः यदुत भ्रात्रा कनीयसा भुक्तां स्त्रियं लमुपे
यिवान् सन् अनूचानैर्वेदविद्भिर्निन्दितस्ततोमे नैव दोषः उपे
यिवाननूचानरति उपेयिवानित्यादिना निपातितौ ॥ १३६ ॥

भ० अहमित्यादि । हे लतामृग ब्राह्मामृग अहं शुश्रुवान् किं शुश्रु
वानित्याह कनीयसा कनिष्ठेन भ्रात्रा सुशीलेण भुक्तां स्त्रियं लमु
पेयिवान् उपगतोऽसि अतएव अनूचानैर्वेदविज्ञेस्त्वं निन्दितः
तेन तव वधे मम दोषोनास्तीति भावः शृणोतेरिणश्च पूर्ववत्
कसुः द्वित्वं वसोर्घषेकाञ्जिणातदमित्यत्र खिसहितस्यैकाचोयहणं
तेन न ओरिम् इणस्तु इमि यिणोऽच्यणाविति यादेशः खेःकि
तिर्घः अनुपूर्वब्रूजः कानः वचोऽरे पूर्ववत् जिः अनूचानः प्रवचने
साङ्गेऽधीती गुरोश्च यदत्यमरः । लता ज्योतिषती वृक्षा ब्राह्म
वक्षी प्रियकृष्विति विश्वः ॥ १३६ ॥

अन्वनेषीत्ततोवाली त्रपावानिव राघवं । न्यदि
पञ्चाङ्गदं यत्नात् काकुत्स्थे तनयं प्रियं ॥ १३७ ॥

अश्वेत्यादि । ततो रामवचनादनन्तरं वाली राघवमन्त्रं ज०म०
 नैषीत् अनुनीतवान् देव सन्मतां यदजामता मया कर्मिणि नयते
 लुङ्कृत्य तेन भूतसामान्ये लुङ् चपावानिव यथा लज्जावान् कश्चि
 दनुनयति तदत् अङ्गदश्च प्रियं तनयं काकुत्स्थे रामे न्यक्षिपत्
 न्यस्तवान् यत्नादादरात् क्षिपेरनद्यतने लङ् लकारप्रत्ययस्या
 तिङ्गिति प्रतिषेधात् इत्संज्ञा ॥ १३७ ॥

अश्वेत्यादि । ततो रामवाक्यानन्तरं वाली राघवमन्त्रं नैषीत् भ०
 अनुनीतवान् णीञ्छांसिः नेमेकाजिति इम्विषेधः प्रजवदेति
 प्रिः चपावानिव वस्तुतो मृगस्य भ्रातृवधूहरणेऽपि चपा नाक्षि
 किन्तु यथा लज्जावान् कश्चिदनुनयति तदत् अङ्गदनामानं प्रियं
 पुत्रं काकुत्स्थे रामे यत्नात् न्यक्षिपत् समर्पितवान् ॥ १३७ ॥

त्रियमाणः स सुग्रीवं प्रोचे सङ्गावमागतः । सभ
 विध्याव एकस्यामभिजानासि मातरि ॥ १३८ ॥

त्रियेत्यादि । स वाली त्रियमाणः सन् सङ्गावं शोभनभाव ज०भ०
 मागतः स सुग्रीवं प्रोचे किमित्याह अभिजानासि स्मरसि एकस्यां
 मातरि सभविध्यावः समभवावदत्यस्मिन्नर्थे अभिज्ञावचने
 लुङ्कृत्यनद्यतने लृट् अभिजानासीत्यभिज्ञावचनस्योपपत्त्यात्
 ॥ १३८ ॥

त्रियेत्यादि । त्रियमाणः सन् सङ्गावं प्राप्नोवासी सुग्रीवं प्रोचे भ०
 व्रूङ्घी वचोऽरे मृङ्घीव्ये ममिति ज्ञानः तौदादिकः प्रः चद्रिः
 शुभोरितोचः किमित्याह एकस्यां मातरि आवां यत्सभविध्यावः
 सभूतो तदभिजानासि स्मर्येत्स्यदित्सीतीतदति भूते ती ॥ १३८ ॥

अवसाव नगेन्द्रेषु यत्यास्यावोमधूनि च । अभिजा
नीहि तत्सर्वं वन्धूनां समयोच्चयं ॥ १३९ ॥

ज०म० अवेत्यादि । अभिजानीहि स्मर चत्रगेन्द्रेषु अवसाव उषित
वनौ अत्राभिञ्जावचनस्य यद्व्यसहितत्वात् न यदीत्यनेन ह्यटि
प्रतिषिद्धे लङ्गेव भवति अत्र वासमात्रं स्मर्यते मधूनि च य
त्यास्यावः तत्र पीतवनौ तत्सर्वमभिजानीहि अत्र विभाषासा
काङ्क्षदति पचेत्साकाङ्क्षता च प्रयोक्तुर्लक्ष्यलक्षणयोः समन्वे
तत्र वासोलक्षणं पानञ्च लक्ष्यमिति यस्माद्वन्धूनामयमेषमयः
कालः ॥ १३९ ॥

भ० अवेत्यादि । नगेन्द्रेषु पर्वतश्रेष्ठेषु आवां अवसाव यच्च तत्र मधू
नि पास्यावः पीतवनौ तत्सर्वं अभिजानीहि स्मर यस्मात् अयं
वन्धूनां समयः नेदानीं वैरिचिन्ता युक्तेति भावः वानेकस्मार्थं
इति भूते विभाषया ती वसौनिवासे षी ॥ १३९ ॥

दैवं न विदधे ननं युगपत्सुखमावयोः । शश्वद
भूव तद्दुःस्थं यतो न इतिहाकरोत् ॥ १४० ॥

ज०म० दैवमित्यादि । नूनमवश्यं दैवमावयोः सुखं युगपदेककालं
न विदधे न हि विहितवत् परोक्षे लिट् जित्वात्तद् आतोसोपः
यतोयस्मात्तत् दैवं शश्वत् नित्यं दुःस्थमननुकूलं नोऽस्माकं बभूव
तस्मादितिह एवमकरोत् इदमेवं कृतवान् यद्युगपदावयोः

सुखविधानं तद्दुःखं शश्वदभूव ह्रीं करोदिति भूतानद्यतनप
रोचे लिटि प्राप्ते ह्यश्वतोर्लङ्घेति लङ् चकारात् लिट् तत्र शश्व
द्वन्द्वे उपपदे लिङ्गोदाहृतः न लङ् ह्यश्वन्दे लङ्गेवन लिङ्गीति
॥ १४० ॥

दैवमित्यादि । नूनं निश्चितं दैवं कर्तव्यं युगपदेकदा भावयोः भ०
सुखं विदधे चकार धात्रेण्यं उखेचीत्यादिना आलोपः यत
स्तद्दैवं नोऽस्माकं शश्वन्नित्यं दुःखं प्रतिकूलं बभूव तस्मादिति प्रा
गुक्तं युगपत् सुखाभावं अकरोत् हा विषादे ह पादपूरणे वा
पारम्यर्थप्रसिद्धौ यादैति ह्यमितिहाय्यमितिदर्शनात् पारम्य
र्थप्रसिद्धिमकरोदिति केचित् इति लोकापवादागमयोरिति वर्द्ध
मानवचनात् लोकापवादं भ्रातृवधूगमनरूपमकरोदिति केचित्
यत्तदोः परस्परकाङ्क्षाया तत इति गम्यते ॥ १४० ॥

ददौ सदयितां भ्रात्रे मालाञ्चाय्यां हिरण्मयीं ।
राज्यं सन्दिश्य भोगांश्च ममार ब्रणपीडितः ॥ १४१ ॥

ददावित्यादि । सवाली दयितां ताराख्यां भ्रात्रे सुयीवाय ज०म०
ददौ मालां चाय्यां श्रेष्ठां हिरण्मयीं सुवर्णघटितां राज्यं सामा
त्यादिद्रव्यप्रकृतिं सन्दिश्य दत्त्वा भोगांश्च राज्याङ्गानि ममार
ब्रणपीडितः तत्रापि परोचे लिट् ॥ १४१ ॥

ददावित्यादि । सवाली भ्रात्रे सुयीवाय दयितां स्वप्रियां भ०
हिरण्मयीं स्वर्णघटितां मालाञ्च ददौ अय्यां श्रेष्ठा
मित्युभयविशेषणं हिरण्यस्य विकारो हिरण्मय इति निपातनात्

मयट् यलोपश्च तताराज्यं भोगांश्च' सन्दिश्य दत्त्वा व्रणपीडितः
यन् ममार मृतः ॥ १४१ ॥

तस्य निर्व्वर्त्य कर्त्तव्यं सुग्रीवोराघवाज्ञया । किष्कि
न्ध्याद्रिगुह्यं गन्तुं मनः प्रणिदधे द्रुतं ॥ १४२ ॥

ज. न० तस्येत्यादि । तस्य मृतस्य कर्त्तव्यं पिण्डोदकादिकरणीयं कृत्वा
सुग्रीवोराघवाज्ञया गच्छ वर्षासमयमतीत्य शरद्यागमित्यङ्गिति
आज्ञया किष्किन्ध्याद्रिगुह्यं गन्तुं मनः प्रणिदधे कृतवान् अत्रा
पि परोक्षे लिट् ॥ १४२ ॥

भ० तस्येत्यादि । तस्य मृतस्य वालिनः कर्त्तव्यं कर्त्तुमुचितं पिण्डो
दकदानादि निर्व्वर्त्य अङ्गदद्वारा स्वयञ्च यथायोग्यं निष्पाद्य
राघवस्याज्ञया किष्किन्ध्यानाम्नीमद्रिगुह्यं द्रुतं ग्रीघ्रं गन्तुं मनः
प्रणिदधे चकार धाञ्छी प्राग्बन्धोणइति षत्वं किष्किन्ध्याद्रिगु
हेति सुमेरुपर्व्वतादिवत् एकार्थत्वे कर्मधारयः ॥ १४२ ॥

नामग्राहं कपिभिरशनैः स्तूयमानः समन्तादन्व
ग्भावं रघुवृषभयोर्व्वानरेन्द्रेविराजन् । अभ्यर्षेऽम्भः
पतनसमये पर्णलीभूतसानुं किष्किन्ध्याद्रिं न्यविशत
मधुक्षीवगुञ्जद्विरेफं ॥ १४३ ॥

इति भट्टिकाव्ये वालिबधोनामाधिकारकाण्डे षष्ठः
सर्गः ।

नामेत्यादि । वानरेन्द्रः सुग्रीवः किष्किन्ध्याद्रिं न्यविशत निवि ज०म०
 ष्टवान् नेर्विशदति तद् अग्रनैः सुष्ठु कपिभिस्तूयमानः वर्त्तमाने
 लट् तस्य कर्मणि विहितत्वात् लक्षणहेत्वोः क्रियायादिति शानच्
 नामग्राहं नाम गृहीत्वा नाम्नादिशिग्रयणोरिति षमुल् समन्तात्स
 र्वतः विराजन् शोभमानः अत्र परस्मैपदसंज्ञकः शब्दः किं ह्यत्वा
 रघुवृषभयोरन्वभावं अनुकूलोभूत्वा अन्वक् पूर्वाङ्गवतेरन्यथा
 नुलोन्वदति षमुल् तदनुकूलवर्त्तित्वाद्विराजन् कदा न्यविशत
 अभ्यर्णे निकटं अन्वःपतनसमये प्रावृषीत्यर्थः पर्णलीभूतशानुं
 पर्णानि सन्ति येषामिति सिंभादिपाठास्तच् तदन्नादभूततद्गा
 वे चिः पर्णलीभूताः शानवएकदेशायस्याद्रेः मधुचीवामधुमत्ता
 गुञ्जन्तोद्विरेफायत्र चीवदत्य चानुपसर्गात्पुञ्जचीवल्लशासाघा
 दिति निपातितः चीवमददत्यस्मात् ऋप्रत्ययस्य लोपः इडभाव
 स्य निपात्यते गुञ्जेर्लट् कश्चित्प्रथमासमानाधिकरणेऽपि शब्दप्र
 त्ययः । इति सापपदकृतः ॥ १४३ ॥

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायामधिकारकाण्डे प्रथमः
 परिच्छेदः । रामस्य सुग्रीवाभिषेकोनाम षष्ठः सर्गः ॥

नामेत्यादि । वानरेन्द्रः सुग्रीवः किष्किन्ध्या गुहाविशेषेणो भ०
 पलचितमद्रिं न्यविशत प्रविष्टवान् श्राविशप्रवेष्टे विपराजीति मं
 कीदृशः अग्रनैर्दृष्टं समन्तात् सर्वतोनामग्राहं नाम गृहीत्वा
 कपिभिः स्तूयमानः कर्मणि शानः रतनोरिति यकि घांऽज्यऽरे
 रघुवृषभयोरामलक्षणयोः अन्वभावं अनुकूलोभूत्वा विराज
 मानः उत्तरपदे वृषभादिशब्दः श्रेष्ठवाचकः स्वभावात् राम

कार्थं त्यक्त्वा कुतो गृहं गतइत्याह अन्धःपतनसमये वर्षाकाले
 अभ्यर्षे समीपवर्तिनि सति तदा प्रयाणानौचित्यात् तयोराज्ञ
 या गृहं गतइत्यर्थः अभ्यर्षइति अर्धैः कान्तस्य समीपार्थे चुञ्चवा
 डेत्यादिना निपातः कीदृशमद्रिं पल्ललीभूताः सानवएकदेशाय
 स्य यादृशं वेश्मः पल्ललञ्चाल्पभरइत्यमरः च्चिः कृभस्त्विति
 च्चिः अकारस्य ईत्वञ्च मधुना क्षीवामन्तागुञ्जन्तोद्विरेफाभमरा
 यत्र क्षीवृङ्ङ् दर्पे इत्यस्य कान्तस्य क्षीवः पूर्वेषु निपातितः नाम
 याहमिति कर्मरूपं नाञ्च आदिभिर्यहिभ्यां चणमिति परः स्वम
 तेऽभिधानात् किम्वा नाञ्चोग्राक्षोग्रहणं यत्रेति स्तुतिक्रियाविशेषे
 षणं अन्वभावमिति आनुकूल्येऽन्वेषोभुवश्चणमिति परः स्वमते
 ऽत्राप्यभिधानात् यद्वा रघुवृषभविषये अनुगतोभावोयत्रेति
 हीनिक्रियाविशेषणं एतेन विनयित्वं दर्शितं । इति सोपपदकद
 धिकारः ॥ १४३ ॥

भ० इति सदैश्चहरिहरखानवंप्रसन्नवगौराङ्गमलीकात्मजश्रीभ
 रतसेनविरचितायां मुग्धबोधिन्यां भट्टिटीकायामधिकारकाण्डे
 प्रथमपरिच्छेदः । काव्यस्य षष्ठः सर्गः ॥

ततः कर्त्ता वनाकम्पं ववौ वर्षाप्रभञ्जनः । नभः
 पूरयितारस्य समुन्नेमुः पयोधराः ॥ १ ॥

ज०भ० इतस्ताहीलिकं कृतमधिहृत्योच्यते ताहीलिकइत्युपलक्षणं
 तद्गुर्भतत्साधुकारिष्वपि द्रष्टव्यं यतश्चाक्षीत्ताहीलतद्गुर्भतत्साधु
 कारिष्विति तत्राधिक्रियते । ततइत्यादिं ततः प्रवेशानन्तरं

वर्षाप्रभञ्जनः प्राट्टद्वातोववौ वाति स्म वागतिगन्धनघोरिति
कर्त्ता वनाकम्पं साधु कुर्वन् दन्निति दन् नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः
पयोधरामेघास्य समुज्जमुः समुज्जताः कीदृशानभःपूरयितारः
दन् ॥ १ ॥

अथ ताक्षीलिकाः कृत उच्यन्ते । ताक्षीलिका इत्युपलक्षणं पर भ०
भते तच्छीलतद्भ्रूषतत्साधुकारिष्वर्थेषु दनादिदर्शनात् स्वमते
यद्यपि दनादीष्णादिविधायकसूत्रेषु तच्छीलाद्यर्थोनाक्तस्तथा
पि ढधेकतीत्यादौ शीलार्थदन्भव्यर्णार्थिनीति ज्ञापकात् दनि
ष्णादयः कतिचित्प्रत्ययाभिधानात् शीलाद्यर्थेष्वपि भवन्तीति
बोधं उक्तं हि कृतद्वितसमासानामभिधानं नियामकमिति
शीलाद्यर्थाकथनेऽपि नाधिका चतिः प्रकृतार्थस्य तदोपकम्पात्
तथा हि ततः कर्त्ता वनाकम्पमित्यादौ वनस्य ईषत्कम्पकारित्वे
नैव वायोः साधुत्वं गम्यते एवमन्यत्रापि । तत इत्यादि ततो
ऽनन्तरं वर्षाकालसम्बन्धी प्रभञ्जनोवायुर्व्ववौ वदति स्म वालग
मनहिंसयोः णवातोऽौ कीदृशः वनानामीषत्कम्पनं कर्त्ता साधु
कुर्वन् एतेन मान्द्यं सौगन्ध्यञ्च परमते साधुकारिणि दन् स्वमते
ईषत्कम्पकारित्वेनैव साधुत्वं गम्यते दृषकौघे इति दन् ढधेकती
त्यादौ शीलार्थदन्निति शीलार्थदत्त्युपलक्षणं तेन तत्साधुकार्यं
स्यापि यद्वृणं शीलार्थदन्नित्यत्र शीलार्थदन्निति पाठं केचिद
दन्ति किन्वा शीलार्थे दन् वनानामीषत्कम्पकरणशीलदत्यर्थः
अतएव कर्मणि न षष्ठी वर्षासु वायोरतिश्रयत्वं वर्णनीयमिति
सम्प्रदायानुरोधात् वनानामाकम्पं कर्त्तन्ति केचित् पयोधरा

मेषाः समुन्नेमुः सम्यगुन्नताः परिवृद्धावभ्रवुः दिग्भोव्याप्तवन्त इत्यर्थः नभेरसि तृफलेत्यादिना अतएवं खिलोपस्य पयोधरतीति पचादित्वाद् न पयोधरतीति वाक्ये ङात्पणित्यस्य विषयाग्रह्या चेत् तदा धरतीति धरः पयोधरः पयोधर इति वाक्यं कीदृशाः नभश्चाकाशं पूरयितारः पूरणशीलाः पूरकपूर्त्ता पूर्ववत् ॥ १ ॥

तर्पणं प्रजनिष्णूनां शस्यानाममलं पयः । रोचिष्णवः सविस्फूर्जामुमुचुर्भिक्षवद्गुनाः ॥ २ ॥

ज०म० तर्पेत्यादि । घनाममलं पयो मुमुचुः भिक्षवत् भिक्षा इव कीदृशं पयः तर्पणं शस्यानां तर्पणं तर्पयतीति कृत्यस्युटोवज्जलमिति कर्त्तरि स्युट् प्रजनिष्णूनां साधु प्रादुर्भवतां रोचिष्णवः साधु दीयमानाः सविस्फूर्जाः सवज्जनिखनाः अलंछमित्यादिना दृष्णुच् ॥ २ ॥

म० तर्पेत्यादि । घनानिमलं पयोमुमुचुः त्यक्तवन्तः भिक्षवत् भग्ना इव यथा घटादयो भग्नाः सन्तो वज्जलं त्यजन्ति तदत् कीदृशं पयः प्रजनिष्णूनां प्रकृष्टजननशीलानां साधु प्रादुर्भवतां वा शस्यानां तर्पणं हस्तिकारकं तर्पयतीति नभ्यादित्वादनः परमते ऽत्रापि शीलार्थः कुकविकाव्यमिव मोरसस्य रमणीयमिति देशवर्षनाद्यां शेषात् यस्य शब्दोदक्यदयवानित्येके तालव्याश्रयिण्यः स्युः अस्य प्रकृष्टजलवदित्यन्ये घनाः कीदृशाः रोचिष्णवो दीप्तिशीलाः साधु दीयमानावा सविस्फूर्जावज्जनिर्घोष

सहिताः जिभाजभ्रसहेत्यादिना प्रपूर्वजनेरुचस्य इष्णुः द्वोष्णु
ज्जावज्जनिर्घोषे संमक्तात्सरोरिति श्रुः ॥ २ ॥

निराकरिष्णवोभानुं दिवं वर्त्तिष्णवोऽभितः । अल
ङ्करिष्णवोभान्तस्तडित्वन्तश्चरिष्णवः ॥ ३ ॥

निरेत्यादि । भानुं निराकरिष्णवो निराकरणश्रीसाधनाः ज०म०
पयोमुमुचुरिति घोषं दिवमभितोवर्त्तिष्णवश्चाकाशमभितो वर्त्त
नस्वभावाः पूर्वपश्चिमयोर्वर्त्तनहेतुत्वात् पर्यभिभ्यां सर्वोभया
र्थे तसिः अभितः परितइति द्वितीया तडित्वन्तः सविद्युतः अत
एव भान्नोदीप्यमानाः एवञ्च कृत्वा अलङ्करिष्णवोऽलङ्करणश्री
सादव दिग्गश्चरिष्णवः इतस्ततो गमनश्रीलाः पूर्ववदिष्णुश्च ॥ ३ ॥

निरेत्यादि । कीडशाधनाः भानुं निराकरिष्णवश्चाकाशकाद काद भ०
त्यर्थः दिवमभितश्चाकाशस्योभयभागे पूर्वे पश्चिमे च वर्त्तन
श्रीलाः धिक्समयेत्यादिना अभियोगे द्वितीया तडित्वन्तोविद्युद्यु
क्ताः अतएव भान्नोदीप्यमानाः एवञ्चालङ्करिष्णवोदिवमिति
सम्बन्धते साधु भ्रूषयन्तः चरिष्णवः इतस्ततो गमनश्रीलाः पूर्वेण
इष्णुः ढघेकृतीत्यादौ उदन्तवर्ष्णनात् न कर्मणि षष्ठी तडिच्छ
ब्दात् मोक्षपादतः नदंतसाविति पदनिषेधात् न चपोऽवे
ज्वदत्यनेन तकारस्य इत्वं यद्यपि तडित्वान् वारिदोऽमु
भृदित्यमरेणोक्तं तथाप्यत्र विद्यमानतडियोगप्रतिपत्त्यर्थमुक्तं

अत्र तु गोशब्दादिवद्गुणैरेव यदा तडित्वन्तोमेघाः पथोमुमुचुः
कीदृशाः घनानिविडाः ॥ ३० ॥

तान् विलोक्यासहिष्णुः सन् विललापोन्मदिष्णुवत् ।
वसन् माल्यवति ग्लांसूराभोजिष्णुरधृष्णुवत् ॥ ४ ॥

१० म० तानित्यादि । तान् घनां विलोक्य असहिष्णुरसहनशीलो रामः
माल्यवति पर्वते वसन् विललाप उन्मदिष्णुवत् उन्मदनशीलः
उन्मत्तस्तद्वत् पूर्ववदिष्णुश्च ग्लांसू. ग्लानशीलः जिष्णुर्जयशीलः
अधृष्णुवदप्रगल्भइव शोकाभिभूतत्वात् ग्लानिस्थश्चष्णुः धृष्णु
रिति त्रिसिष्टधेत्यादिना क्लृः ॥ ४ ॥

भ० तानित्यादि । तान् घनान् विलोक्य असहिष्णुः सन् अत्रमा
शीलो भवन् रामो माल्यवति पर्वते वसन् उन्मदिष्णुवदुन्मत्तवत्
विललाप विलापं कृतवान् सन् पण्डितोऽपि उन्मदिष्णुरिव विल
लापेति वा धोजना जिष्णुर्जयशीलोऽपि अधृष्णुवत् अप्रगल्भइव
ग्लांसूः ग्लानिशीलः सहोन्मदिभ्यां पूर्वेषु इष्णुः ग्लांसूस्वेत्या
दिना ग्लायतेः स्रुः षुक्भ्रजेरिति जयतेः षुक्क्षिपचस्रुधेत्या
दिना धृषः क्लृः ॥ ४ ॥

अमी कदम्बसंभिन्नः पवनः शमिनामपि । क्लामित्वं
कुरुतेऽत्यर्थं मेघशीकरशीतलः ॥ ५ ॥

किं तद्विलपनमित्याह भ्रमीत्यादि । भ्रमी भ्रमणशीलः कदम्ब ज०म०
सन्निवृत्तः कदम्बगन्धसंस्निग्धः शमिनामपि शमनशीलानामपि
क्लमिलं कुरुते अत्यर्थं ग्लानिं कुरुते शमित्यष्टाभ्याघिनुष् नोदा
त्तोपदेशेत्यादिना उपधावृद्धिप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

भ्रमीत्यादि । इतःप्रभृति एवं विललापेति पूष्येण सम्बन्धः भ०
पवनः शमिनां शान्तिशीलानामपि क्लमिलं मनसोऽग्लानिशी
लत्वं कामहेतुकमित्यर्थात् अत्यर्थं अतिशयितं कुरुते कीदृशः
भ्रमी भ्रमणशीलः मन्दत्वात् कदम्बपुष्पेण सन्निवृत्तः सुरभीकृत इ
त्यर्थः मेघस्य शीकरैः शीतलः शीकरोऽम्बुकणाः सुताइत्यमरः
भ्रम्यचाले शमुभ्यदर्शने क्लमुभिर्स्नानो एभ्योपहादित्वात् षिन्
जनवधःसेमइति इच्छः ॥ ५ ॥

संज्वारिणोव मनसा ध्वान्तमायासिना मया । द्रोहि
खद्योतसम्पर्कि नयनामोषि दुःसहं ॥ ६ ॥

संज्वेत्यादि । मयैतत् ध्वान्तं तमो दुःसहं दुःखेन सञ्जातइति ज०म०
मनसा करणभूतेन कीदृशेन संज्वारिणेव रोगशीलेनेव आयासि
ना आयासशीलेन मयेति द्रोहि अपकारशीलं ध्वान्तं खद्योत
सम्पर्कि ज्योतिरिक्लृणसंसर्गशीलं नयनामोषि चक्षुर्मोषणशीलं
संपृचानुद्धेत्यादिना सर्व्वे घिनुष्णाः ॥ ६ ॥

संज्वेत्यादि । मया मनसा करणेन ध्वान्तं तमोदुःसहं दुःखेन भ०
सञ्जाते संज्वारिणेव रोगशीलेनेव आयासशीलेन ध्वान्तं कुतोदुः
सहं इत्याह द्रोहि अपकारशीलं खद्योतसम्पर्कि ज्योतिरिक्लृणसं

सर्गशीलं नयनाभोषि नेत्रापहारकं ज्वर्भरोमेदर्यस्युद्यतने स्रग्
 क्षत्रिघांसे पृच्छीचसंपर्के मुषसुटने एभ्योयहादित्वात् षिन् पृश्चः
 कङ् निपातात् एभ्योयजन्तेभ्योऽख्यर्थे इन् वा ॥ ६ ॥

कुर्वन्ति परिसारिण्योविद्युतः परिदेविनं । अभ्याघा
 तिभिरामिश्रास्रातकैः परिराटिभिः ॥ ७ ॥

ज०म० कुर्वन्तीत्यादि । एताविद्युतः परिदेविनं परिदेवनशीलं
 कुर्वन्ति मामित्यर्थात् कीदृश्यः परिसारिण्यः परिसरणशीलाः
 स्रातकैः पक्षिविशेषैः परिराटिभिः परिरटनशीलैः एवञ्चाभ्या
 घातिभिः अभिहननशीलैः दुःखोत्पादनात् आमिश्रायुक्ताः विद्यु
 तः पूर्ववद्विनुष् ॥ ७ ॥

भ० कुर्वन्तीत्यादि । विद्युतोऽर्थात्मां परिदेविनं विलापशीलं कुर्व
 न्ति परिसारिण्यः परिसरणशीलाः दुःखोत्पादकतया अभि
 हननशीलैः परितोरटनशीलैःस्रातकैः पक्षिविशेषैर्युक्ताः स्रगतौ
 देवदुःखेवने हनसौगतौ बधे रटवाचि एभ्यो यहादित्वाशिन् वि
 पूर्वात् स्राततेः क्विप् विद्युत् ॥ ७ ॥

ज०म० संसर्गी परिदाहीव शीतोऽप्याभाति शीकरः । सो
 दुमाक्रीडिनोऽशक्याः शिखिनः परिवादिनः ॥ ८ ॥

संसर्गीत्यादि । संसर्गी संसर्जनशीलः शीतोऽपि शीकरोविन्दुः
 परिदाहीव परिदहनशील इवाभाति शिखिनश्च मधूराः सोदुम

श्रद्धाः आक्रीडिनो नर्तनश्रीलाः परिवर्द्धिनः परिवर्द्धनश्रीला
इव इवशब्दश्चात्र लुप्तो द्रष्टव्यः पूर्ववद्विनुण् ॥ ८ ॥

संसेत्यादि । श्रीकरः श्रोतोऽपि संसर्गसाधुकारी अपि सन् म०
परिवर्द्धनश्रील इव आभाति त्रिखिणो मयूराः सोढुमश्रद्धाः
कीदृशाः आक्रीडनश्रीलाः परि सर्वतोवर्द्धनश्रीलाः साधुभाषि
णो वा रन्जोऽपषकानासघ्ननाविति ज्ञापकात् कृति त्रिन् प्रत्य
योऽप्यस्तीति प्राप्तं तेन सृजेर्घ्ननि चजोःकगविति गल घञन्ता
दस्यर्धे इन् वा दक्षिकी उवदिभ्यो यहादित्वात् णिन् ॥ ८ ॥

एताद्वैवानुरोधिन्यो द्वेषिष्य इव रागिणं । पीडय
न्ति जनं धाराः पतन्त्योऽनपकारिणं ॥ ९ ॥

एता इत्यादि । एता धाराः पतन्त्यो द्वेषिष्य इव द्वेषणश्रीला इव ज०भ०
जनं रागिणं रागश्रीलं अनपकारिणमनपराधश्रीलं पीडयन्ति
द्वैवानुरोधिन्यः भाग्यानुरोधात् प्रवर्त्तनश्रीलाः पूर्ववत् धिनुण्
धिनुणि च ङ्ङीरुपसंख्यानमित्यनुनासिकस्योपः कृताननुनासिक
निर्देशादा लोपनिपातनं ॥ ९ ॥

एता इत्यादि । एताः पतन्त्या धाराः द्वेषश्रीला इव अनप म०
कारश्रीलमपि जनं पीडयन्ति द्वैवानुरोधात् प्रवर्त्तनश्रीलाः रुध
द्वेषकभ्यो यहादित्वात् णिन् रन्जोः संसर्गिवत् त्रिनि रन्जोऽपष
केति नस्योपः घञन्तनिष्पादितरागशब्दात् इन् वा ॥ ९ ॥

कुर्याद्योगिनमथेष स्फूर्जावान् परिमोद्दिनं । त्यागि
नं सुखदुःखस्य परिश्लेष्यन्मसामृतुः ॥ १० ॥

- ज०म० कुर्यादित्यादि । एषश्चतुरश्रयां ज्ञानानां परिचेपी परित्य
जनशीलः कर्मणि षष्ठी योगिनमपि योगशीलमपि सुखदुःखस्य
त्यागिनं त्यागशीलं कर्मणि षष्ठी परिमोहनं परिमोहनशीलं
कुर्यात् कीदृशः स्फूर्जावान् वज्रनिर्घोषयुक्तः पूर्ववद्दिनुष् ॥ १० ॥
- भ० कुर्यादित्यादि । एषोऽश्रयां परिचेपी परित्यागशीलश्च
तुर्योगिनं शास्त्रविधिना योगे साधुकारिणमपि सुखदुःखस्य
त्यागशीलमपि परि सर्वतोमोहशीलं कुर्यात् यतः स्फूर्जावान्
वज्रनिर्घोषयुक्तः तेन कामस्य भयस्य चोत्पादात् केचित्तु योगि
नं कान्तायुक्तं वज्रनिर्घोषेण सुखत्यागिनं कान्तालिक्रमेण च
दुःखत्यागिनमित्याहुः युजेः संसर्गिवत् त्रिन् घञन्तादिन् वा मु
ह्यिचिपिभ्यां यद्वादित्वाच्चिन् ॥ १० ॥

विकृत्यी याचते प्रदत्तमविश्रम्भी मुहुर्ज्ज्वलं । पर्जन्य
न्यञ्जातकः पक्षी निहन्नन्ननिव मानसं ॥ ११ ॥

- ज०म० विकेत्यादि । चातको मानसं निहन्नन्ननिव खण्डयन्निव प्रदत्तं
प्रदत्तं अचक्षुषसर्गात्तः जलं याचत इति प्रधानं कर्म पर्जन्यमि
त्यकथितं विकृत्यी विकृत्यनशील इव पर्जन्याऽपि मद्भ्यां जलं ददा
ति इव ब्रह्मोलुप्तोऽच द्रष्टव्यः अविश्रम्भी अविश्रासशीलः मानस
खण्डनात् वैकषल्येति घिनुष् ॥ ११ ॥

- भ० विकेत्यादि । चातकः पक्षिविशेषो मम मानसं निहन्नन्ननिव
खण्डयन्निव व्योम्नि मुहुः पुनःपुनः प्रदत्तमपि जलं पर्जन्यं मेघं
याचते याचिर्दिकर्मकः यतोऽविश्रम्भी अविश्रासशीलः तृषाया

कुलत्वात् प्राप्तेऽपि जले जलं चात्तद्व्यर्थः विकृत्यो ज्ञायाशीलः
 कत्यङ्घ्राघे सन्मुञ्चविश्रासे दन्त्यादिः आभ्यां यद्वादित्वात् षिन्
 प्रपूर्वस्य दाजोग्यस्यवेति तादेवः पृषुमेके इत्यस्यान्यप्रत्यये च
 गंडतीथोनिपातश्रीणादिकइत्यर्जुनदत्तः हतीप्रपक्षिदि मुषा
 दित्वात् नुषरधोमुचामिति नुष् ॥ ११ ॥

प्रलापिनोभविष्यन्ति कदा न्वेतेऽपलापिणः । प्रमा
 यिनोवियुक्तानां हिंसकाः पापदर्दुराः ॥ १२ ॥

प्रलापीत्यादि । एते पापदर्दुराः पापाश्च ते दर्दुराश्चेत्या ज०म०
 क्रोशभिधानं कदा नु अपलापिणोभविष्यन्ति अपलपणश्रीलाः
 व्यपगतकामा इत्यर्थः लषकान्तौ अपेचलषदति षिनुष् प्रला
 पिनः प्रलपनश्रीलाः प्रमाथिनः प्रमथनश्रीलाः चेतसामित्यर्थात्
 प्रेलपेत्यादिना षिनुष् अतएव वियुक्तानां माहृश्रां हिंसकाः हिंस
 नश्रीलाः इत्येवं विललाप निंदहिंसेत्यादिना वुष् ॥ १२ ॥

प्रलेत्यादि । एते पापदर्दुराः पापिनीभेकाः कदा अपलपण भ०
 श्रीलाः व्यपेतकामाभविष्यन्ति तदैव तत्प्रलापनिवृत्त्या दुःखानु
 त्यन्तिः पापशब्दश्रीलाः प्रपूर्वककुत्साद्योतनाय प्रबुक्तः प्रलाप
 करणश्रीलाः प्रलापोऽनर्थकं वचः विबुक्तानां भार्याविरहिणां
 प्रमाथिनः साधुप्रमथनकारिणः यतोहिंसकाः हिंसाश्रीलाः लप
 लषमथिभ्योयद्वादित्वात् षिन् हिंसेः ढषकौचे इति षकः एवं
 विललापेति समन्वनीयमेतत्पर्यन्तं ॥ १२ ॥

निन्दकोरजनिम्नान्यं दिवसं क्लेशकोनिशां । प्रावृ
थ्यनैषीत् काकुत्स्थः कथञ्चित्परिदेवकः ॥ १३ ॥

ज०म० निन्देत्यादि । काकुत्स्थोदिवसं रजनिम्नान्यं रजनीमात्मानं
मन्यमानं घनान्धकारित्वात् आत्ममानेखम् खित्यनथयस्वेति
इत्थलं निशाञ्च प्रावृषि कथमप्यनैषीत् नीतवान् निन्दकः निन्द
नशीलः नक्तंदिनसेत्यर्थात् क्लेशकः क्लेशनशीलः परिदेवकः परि
देवनशीलः आत्मनइत्यर्थात् ॥ १३ ॥

अ० निन्देत्यादि । काकुत्स्थः प्रावृषि वर्षाकाले कथञ्चित् कथमपि
दिवसं निशाञ्च अनैषीत् गमयामास कीदृशः निन्दकः निन्दा
शीलः अर्थादात्मनः दिनरात्र्योर्वा दिवसं निशाञ्च निन्दकइति
ये वदन्ति तस्मिन्ने उच्यतेत्यादौ शीलार्थद्वयित्यत्र द्वयित्युपलक्ष
णं शीलार्थे एकस्यापि यद्दृष्टं तेन न षष्ठी क्लेशकः क्लेशशीलः परि
देवकः साधु देवनकारी सन् दिवसं कीदृशं रजनिम्नान्यं आत्मा
नं रजनिं रात्रिं मन्यमानं तत्सुखमिति यावत् घनान्धकारात्
षिदिक्लिशिदेविभ्यः दृषकौघे इति षकः ॥ १३ ॥

अथोपशरदेऽपश्यत् क्रौञ्चानाञ्चेष्टनैः कुलैः ।
उत्कण्ठावर्द्धनैः शुभ्रं रवणैरम्बरं ततं ॥ १४ ॥

ज०म० अथेत्यादि । अथानन्तरमुपशरदे शरत्समीपइत्यवधीभावे
शरत्प्रभृतिभइति समासान्तदृच् द्वतीयासप्तम्योर्वञ्जमित्यम
भावः क्रौञ्चानां कुलैस्ततं व्याप्तमम्बरं शुभ्रं शुक्लमपश्यत् दृष्टवान्

चेष्टनैः व्यापारशीलैः रवणैः शब्दनशीलैः अनयोश्चलनशब्दार्थ
त्वात् चलनशब्देत्यादिना युच् उत्कण्ठावर्द्धनैः उत्कण्ठावर्द्धन
शीलैः अनुदात्ततश्चेति युच् कौञ्चइति क्विप्प्रत्ययान्नत्वात् प्रश्ना
दित्वादर्ण ॥ १४ ॥

अथेत्यादि । अद्यानन्तरं उपशरदे शरत्कासस्य समीपे भ०
काकुत्स्थोऽम्बरमाकाशमपश्यत् कीदृशं कौञ्चानां पञ्चिविधे
षाणां कुलैः समूहैः ततं व्याप्तं अतएव शुभं धवलं कीदृशैश्चेष्टनैः
साधुचेष्टां कुर्वन्निः उत्कण्ठायाभार्याविषयिकायावर्द्धनैः वृद्धि
शीलैः साधूत्कण्ठावृद्धिकारिभिर्वा रवणैः साधुशब्दं कुर्वन्निः
चेष्टवृद्धिरभ्योनन्यादित्वादनः वृद्धिरत्र त्र्यन्तः शरदोऽव्ययीभा
वे शरदिपाठयइति अः चोप्तेशब्देति पक्षे मप्रवृत्तिः कृडेवकौञ्चः
स्वार्थे षः ॥ १४ ॥

विलोक्य द्योतनं चन्द्रं लक्षणं शोचनोऽवदत् ।
पश्य दंष्ट्रमणान् संसानरविन्दसमुत्सुकान् ॥ १५ ॥

विलोक्येत्यादि । चन्द्रं विलोक्य द्योतनं साधुद्योतमानं अनुदा ज०म०
त्ततश्चेति युष् शोचनः शोचनशीलः जुचद्भ्येत्यादिना युच्
रामीलक्षणमवदत् पश्य संसान् दंष्ट्रमणान् शनैर्दंष्ट्रमणशीलान्
द्रमेर्नित्यं कौटिख्यएव भवति नतु क्रियासमभिहारइत्युक्तं तद
न्नायुच् अतोऽलोपः यद्यदक्षः अरविन्दसमुत्सुकान् प्रथितेति
सप्तमीं विधाय सप्तमीति योगविभागात् ॥ १५ ॥

भ० विलोकित्यादि । चन्द्रं विलोक्य रामो लक्ष्मणमब्रवीत् चन्द्रं
कीदृशं द्योतनं द्योतमानं शोचनः शोकशीलो रामः किमुक्तवानि
त्याह हंसान् त्वं पश्य कीदृशान् दंष्ट्रमणान् कुटिलगमनशीलान्
अरविन्देषु पद्मेषु समुत्सुकान् द्युतशुचयङ्गुगन्तद्रमिभ्यो गन्ध्या
दित्वादनः विपरोतदिशां देशानां गमनमिह वक्रं ॥ १५ ॥

कपिश्चङ्क्रमणोऽद्यापि नासौ भवति गर्ह्यनः । कुर्वन्ति
कोपनं तारा मण्डनं गगणस्य मां ॥ १६ ॥

ज०म० कपिरित्यादि । नासौ कपिः सुयीवोऽद्यापि चङ्क्रमणः शनैर्गम
नशीलोन भवति यतो गर्ह्यनोऽभिलाषशीलः स्त्रीवित्यर्थात् पूर्वव
द्युच् ताराय मां कोपनं कोपनशीलं तद्विषय एव कुर्वन्ति कीदृ
श्यः गगणस्य मण्डनाभूषणाः कुधमण्डार्थेभ्यो इति युच् ॥ १६ ॥

भ० कपिरित्यादि । असौ कपिः सुयीवोऽद्यापि कुटिलगतिशीलो
न भवति नाना दिषु गमनं न करोतीत्यर्थः यतो गर्ह्यनः अभि
लाषशीलः अर्थाद्भोगेषु तारामां कोपनं कोपशीलं कुर्वन्ति
तद्विषय इत्यर्थात् कीदृश्यः गगणस्य मण्डनं धाधुभूषाकारि
त्यः यङ्गुगन्तक्रमेयुधुकुपमण्डिभ्यश्च नन्वादित्वादनः वेदाः
प्रमाणमित्यादिवत्सामान्योपक्रमान्मण्डनस्य स्त्रीवत्त्वमेकत्वस्य
किम्वा मामित्यस्य विशेषणं आकाशवासित्वाद्गणभूषणं मामि
त्यर्थः अहमाकाशवासी सोऽद्यापि गृहे तिष्ठतीति कोपहेतुः
॥ १६ ॥

नावैत्याप्यायितारं किं कमलानि रविं कपिः ।
दीपितारं दिनारम्भे निरस्तध्वान्तसञ्चयं ॥ १७ ॥

नावैत्येत्यादि । किमसौ कपिः रविं नावैति नावगच्छति कमला ज०म०
न्याप्यायितारं साधु वर्द्धयन्तं अनुदात्तेतश्चेति प्राप्ते नयदति
प्रतिषिद्धे दृष्टेव भवति ततश्च नखोकेति षष्ठीप्रतिषेधः दिनारम्भे
दीपितारं साधु दीप्यमानं पूर्व्ववद्युचि प्राप्ते सुददीपदीचेति प्रति
षेधः निरस्तध्वान्तसञ्चयं अपनीताम्बकारसञ्चतिकं किमसौ शर
त्समयं नावैतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

नावैत्येत्यादि । किमसौ कपिरीदृष्टं सूर्यं नावैति शरत्का भ०
लमागतं किं न जानातीत्यर्थः कीदृष्टं रविं कमलानि आप्यायि
तारं पद्मदृष्टिं साधु कुर्व्वन्तं दिनारम्भे दीपितारं साधु दीप्य
मानं अपनीताम्बकारसमूहं प्यायिदीपिभ्यां दृष्टकौघेदति दृग्
दृषेकतीत्यादौ शीलार्थस्योपलक्षणात् कर्त्तव्यि षष्ठी कचिदप
वादविषयेऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्त्ततइति वा द्वितीया ॥ १७ ॥

अतीते वर्षुके काले प्रमत्तः स्थायुकोऽगृहे । गामु
कोध्रुवमध्वानं सुग्रीवोवालिनां गतं ॥ १८ ॥

अतीत्यादि । वर्षुके वर्षणशीले काले अतीतेऽपि गृहे स्थायुकः ज०म०
स्थितिशीलः शरदि नागतत्वात् प्रमत्तः सन् सुग्रीवोवालिना गतं
अध्वानं प्राप्तमार्गं ध्रुवमवश्यं गामुकः साधु गन्ता सपपतित्युक्तं
नखोकेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

भ० अतीत्यादि । अथै सुयीवोवालिना गतमभ्यानं यममार्गं
 भ्रुवं निश्चितं गामुकः साधु गमिष्यति यतः वर्षुके वृष्टिशीले काले
 अतीतेऽपि वृष्टे स्थायुकः स्थितिशीलः अतएव प्रमत्तः अनुवहितः
 वृषस्यागमिभ्यः वृष्याभूकमेति जुकः ढधेकतोत्यादौ उकवर्जं
 नाम् कर्माणि षष्ठी ॥ १८ ॥

जल्पाकीभिः सहासीनः स्त्रीभिः प्रजविना त्वया ।
 गत्वा लक्षण वक्तव्योजयिना निष्ठुरं वचः ॥ १९ ॥

ज०म० जल्पेत्यादि । हे लक्षण त्वया प्रजविना प्रकृतगमनशीलेन प्रजा
 रनिः जयिना अभिभवनशीलेन जिह्वुशीत्यादिना इनिः सुयीवो
 निष्ठुरं वचोऽभिधातव्यः जल्पाकीभिः जल्पनशीलाभिः स्त्रीभिः
 सहासीनः जल्पभिचेति षाकन् विलात् ङीष् तन्मध्ये हि पदम
 भिधीयमानः परिभवं मन्यतइति भावः ॥ १९ ॥

भ० जल्पेत्यादि । हे लक्षण त्वया गत्वा सुयीवोनिष्ठुरं वचोवक्तव्यः
 कथनीयः सुयीवस्य गौणकर्मत्वात् गौणेषाच्चादयइति तच्चैव
 प्रत्ययः सुयीवः कीदृशः जल्पाकीभिर्जल्पनशीलामिः साधु जल्प
 न्तीभिर्वा स्त्रीभिः सह आसीनः उपविष्टः भिच्चजल्पकुहेति षाकः
 विलादीप् यासोऽस्येत्यनेन आसः ज्ञानस्य आर्त्तं त्वया कीदृशेन
 प्रजविना प्रकृतवेगवता जयिना जययुक्तेन जुजिभ्यामनन्ता
 भ्यामस्यर्थे इन् किम्वा क्तद्धितसमासानामभिधानं नियामक
 मित्युक्तेस्तद्धितष्णादिवत् क्तप्रत्यया अपि कश्चित् सेतोऽनितस्य

भवन्ति तेन यद्वादित्वात् षिणोणकारेत्त्वाविवक्षया वृक्षभावे णु
घूर्णदति गुणः परे तु शीलं चारसाधुषु जुजिप्रभृतितद्गन् वर्त्त
मानइत्याहुः ॥ १९ ॥

शैले विश्रयिणं क्षिप्रमनादरिणमभ्यमी । न्याय्यं परि
भवी ब्रूहि पापमव्ययिनं कपिं ॥ २० ॥

शैलइत्यादि । कपिं क्षिप्रं गत्वा ब्रूहि इत्यकथितं कर्षं न्याय्यं ज०म०
वचदति प्रधानं कर्षं अस्व चातिस्वष्टार्थत्वादिदं तदिति न स
न्दिष्टं अनादरिणमनादरशीलं कपिं कालातिक्रमणात् आहु-
पूर्वाद्ब्रूः अतएव पापं दुराचारं अव्ययिनं निर्भयशीलं नष्टपू-
र्व्वोव्ययिः शैले विश्रयिणं तत्र स्थितिशीलं विपूर्व्वः अयतिः त्वं चाभ्य-
मी अभिमुखगमनशीलः अभिपूर्व्वोऽमगत्यादिषु परिभवी साधु
परिभवं जनयन् परिपूर्व्वोभवतिः अत्र सर्व्वत्र जिहृक्षीत्यादिना
इतिः ॥ २० ॥

शैलइत्यादि । त्वं क्षिप्रमभ्यमी शीघ्रमाभिमुख्येन साधु गतः म०
सन् परिभवी साधु परिभवं कुर्व्वन् न्याय्यं न्यायादनपेतं वचसं
कपिं ब्रूहि कीदृशं कपिं शैले विश्रयिणं स्थितिशीलं अनादरिणं
मयि अनादरशीलं पापं दुराचारं यतोऽव्ययिनं निर्दयशीलं
जिहृक्षमभ्रव्यंधानां प्रजविवत् तथा रूपाणि ॥ २० ॥

सृष्ट्यालुं कपिं स्त्रीभ्योनिद्रालुमदयालुवत् । अद्वा
लुं धामरं धारं सद्रुमद्रौ षद् द्रुतं ॥ २१ ॥

ज०म० सृष्टेत्यादि । स्त्रीभ्यः सृष्ट्यालुं कपिं साधु सृष्टयन्तं सृष्टिः
 स्तार्थिकस्थनोऽदनाच्च अयामनोत्पंयादेशः । सृष्टेरीषितइति
 सन्प्रदानसंज्ञा द्रुतं वद प्रूहि अदयालुवत् अदयनशीलइव
 निद्रालुं निद्राशीलं अस्मात्कार्येभ्यनवधानत्वात् शयनीयएव
 सर्व्वदा स्थितलाट्स्त्रीभिः सह अङ्कालुं साध्वभिसवन्तं भामरं
 भमरैः कृतं चुद्राभमरेत्यादिना अञ् मध्वित्यर्थात् नलोकेति
 षष्ठोप्रतिषेधः सृष्टिगृहीत्यादिना आलुश्च अङ्कालुत्वादेव धारं
 साधु पिवन्तं भामरमेव सद्रुं साधु सीदन्तं दाधेदृषिन्नदसदोरः
 ॥ २१ ॥

भ० सृष्टेत्यादि । द्रुतं ग्रीघ्रं त्वं कपिं वद विषादे पौनरुत्थं न
 दोषाय अतिदाकार्थत्वात् कौटुम्बं स्त्रीभ्यः सृष्ट्यालुं सृष्टाशीलं
 साधुसृष्टयन्तं वा यस्मैदित्सेत्यादिना संप्रदानत्वं अदयावन्तमिव
 निद्रावन्तं भमरैः कृतं भामरं मधु ढधेकादिति षः तत् धारं
 साधुपिवन्तं तथापि तत्र अङ्कालुं अभिसाववन्तं एतेन पानासक्त
 तथा प्रमत्तत्वं दर्शितं अद्वै किष्किन्वापर्वन्ते सद्रुं साधुसीदन्तं
 तिष्ठन्मित्यर्थः एवं रामो लक्ष्मणमब्रवीदिति पूर्व्वेषान्वयः सृष्ट
 त्केषे पतिगृहिसृष्टीति आलुः निद्रादयाअङ्कान्बन्धेभ्योगोदृष
 मेधेत्यादिना निद्रादित्वादस्यर्थे आलुः निपूर्व्वद्रादयअत्पूर्व्व
 धाञ् इत्येतेभ्यः सृष्ट्यालुवदालुरिति परे धेट्दृदिभ्यां व्रतवत्
 विधेदोरिति इः ॥ २१ ॥

समरोऽभङ्गुरप्रचोष्टीत्वा भासुरं धनुः । विदुरो
 जित्वरः प्राप लक्ष्मणोगत्वरान् कपीन् ॥ २२ ॥

समेत्यादि । लक्षणः कपोन् प्राप कीदृशः समरः साधु गन्ता ज०म०
 सखसदः क्कारच् भङ्गुरा ये स्वयमेव भव्यन्ते भञ्जभावेति घुरच्
 तान् प्रजानातीति भङ्गुरप्रञ्चइति कः विदुरः साधु वेदी विदि
 भिदिद्विदः कुरच् जितरः साधु जयश्रीलः दणमञ्जरीत्यादिना
 क्कारप् गृहीत्वा धनुर्भासुरं भासनश्रीलं गलरान् गमनश्रीलान्
 कपोन् अखिरप्रकृतीनित्यर्थः गलरञ्चेति निपातितं गमेः कः
 यनुनासिकलोपः ॥ २१ ॥

समेत्यादि । लक्षणोभासुरं दीप्तिश्रीलं धनुर्गृहीत्वा गल म०
 रान् अखिरप्रकृतीन् तद्गयात् पलायमानान् वा कपोन् प्राप
 कीदृशः समरः साधु सरति गच्छतीति सखसदः क्कारः भङ्गुरान्
 स्वयमेव भञ्जनश्रीलान् अर्थात् कपोन् प्रजानातीति कृगुञ्जाप्रीति
 कः यदा नञः प्रक्षेपात् अभङ्गुरा खिरा प्रञ्चा बुद्धिर्यस्य स तथा
 साधु वेत्तीति विदुरः जितरोजयश्रीलः भञ्जिभासिभ्यां मिङ्गा
 सभञ्जइति ह्रः कृद्वोः कभावइत्युक्तेः कर्त्तरि विहितोऽपि घुरो
 भञ्जेः कर्मकर्त्तरि बोध्यः भज्यते स्वयमेवेति भङ्गुरः चजोः कगा
 विति गलं वेत्तेऽङ्घ्रिद्विदइति कुरः जिगमिभ्यां खरप्सजी
 नित्यादिना खरप् मख तस्य खखतन्पिति ॥ २१ ॥

तं जागरूकः कार्येषु दन्दशूकरिपुं कपिः । अकम्भं
 मारुतिदीप्रं नम्रः प्रावेशयद्गुहां ॥ २३ ॥

तञ्चेत्यादि । तं लक्षणं कपिर्मारुतिः गुहां प्रावेशयत् विभे ज०म०
 हेतुमण्यन्तात् लङि रूपं कार्येषु कृत्येषु जागरूकः सावधानः

जागरूकरति जागर्तेरूकः दन्दपूकरिपुं हिंसादिं यजजपेत्या
दिना दंशेर्यरूनादूकः लुपसदेत्यादिना यङ् दीप्रं साधु दीप्य
मानं अकस्यं अकम्यनशीलं अभीरुमित्यर्थः नमः साधु प्रक्रीभूतः
सर्व्वत्र नमिकम्यीत्यादिना रः ॥ २३ ॥

म० तंजेत्यादि । कपिर्माहतिर्हनुमान् तं लक्ष्मणं गुहां किष्किन्वां
प्रवेशयामास प्रवेशोऽपि गतिभेदः तेन घोत्रैत्रैः शब्दासनगती
त्यादिना प्रयोज्यकर्त्तुः कर्मत्वं गुहेति भिदादित्वात् भीषिचिन्ती
त्यादिना ऊः स्त्रीत्वञ्च कीदृशोमारुतिः कार्य्येषु जागरूकः साधु
सावधानः नमः साधु प्रक्रीभूतः तं कीदृशं दन्दपूकानां हिंसाणां
रिपुं अकस्यं अकम्यनशीलं निर्भयमित्यर्थः दीप्रं दीप्तिशीलं जागृ
यङ्कन्तदन्विभ्यां जागृयङ्कन्तयजेत्यादिना ऊकः दन्धोनलोपो
वेति यङ्कलुकि नस्य लोपः अमजपेत्यादिना खेर्नुष् कम्पिदीपिष्ण
मिभ्यो हिंसदीपेत्यादिना रः ॥ २३ ॥

कस्माभिरावृतः स्त्रीभिराशंसुः क्षेममात्मनः । इच्छुः
प्रसादं प्रणमन् सुग्रीवं प्रावदन्नृपं ॥ २४ ॥

ज०म० कचेत्यादि । सुग्रीवः प्रावदन्नृपं लक्ष्मणं स्त्रीभिरावृतः परि
वृतः सन् प्रणमन् ताभिः सचेत्यर्थः कस्माभिः कमनशीलाभिः
पूर्न्वद्रः आत्मनः क्षेमं कल्याणमाशंसुः प्रार्थयमानः सनाशंस
भिचउः नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः इच्छुः प्रसादं प्रसादमिषण
शीलः अपि मे स्वामी प्रसन्नः स्यादिति विन्दुरिदुरिति निपातनं
॥ २४ ॥

कसेत्यादि । सुपीवोनृपं लक्षणं प्रावदत् कस्राभिः कामु भ०
 कीभिः स्त्रीभिः परिहृतः सन् प्रणमन् अर्थात् ताभिः सह पूर्व
 वत् रः आत्मनः क्षेमं कुशलं आशंसुः इच्छुः सन्भिन्नाशंसुः
 अतएव तस्य प्रसादं इच्छुः साधु इच्छन् विन्दिच्छू इति निपातः
 ढघेक्षतीत्यादौ उदन्तवर्जनात् न षष्ठी ॥ २४ ॥

अहं स्वप्नक् प्रसादेन तव वन्दारुभिः सह । अभी
 रुरवसं स्त्रीभिर्भासुराभिरिहेश्वर ॥ २५ ॥

अहमित्यादि । अहं तव प्रसादेन इह गुहायामवसं उषितवान् ज०म०
 स्वप्नक् निद्रालुः चिन्ताभावात् स्वपितृषोर्नजिड् वन्दारुभिर्वन्द
 नश्रीलाभिः सह शृङ्खोराहः अभीरुः अभयश्रीलः भियः क्रुक्रु
 कनौ भास्वराभिः भासनश्रीलाभिः ईश्वरः ईश्वनश्रीलः श्येशभा
 सेति वरच् ॥ २५ ॥

अहमित्यादि । किमुक्तवानित्याह हे ईश्वर तव प्रसादेनाह भ०
 स्त्रीभिः सह इह गुहायां अवसं उषितवानस्मि अहं कीदृशः
 स्वप्नक् साधु स्वपन् स्वपदषष्टधृषोऽङ्गइति ङ्ङ् अभीरुर्भय
 हीनः क्रुक्रुकौभियइति क्रुः कीदृशीभिः स्त्रीभिः वन्दारुभिः प्रणा
 मश्रीलाभिः साधु स्तुतिं कुर्वन्नाभिर्वां श्रुवन्द आरुः भास्वराभिः
 दीप्तिश्रीलाभिः साधु दीप्यमानाभिर्वां भासीभिर्भां वायायभा
 स्वसेत्यादिना वरः ॥ २५ ॥

विद्युन्नाशं रवेर्भूसं विभाजं शशलाङ्कनं । राम
 प्रत्तेषु भोगेषु नाहमज्ञासिषं रतः ॥ २६ ॥

ज०भ०

विद्युदित्यादि । रामप्रत्तेषु रामदत्तेषु भोगेषु रतः सक्तः
 नाहमज्ञासिषं नाहं ज्ञातवान् लुकि यमरमेत्यादिना सगिटौ
 विद्युक्त्वात् घोतनशीलाविद्युतः तासां नाशं रवेर्भासः भासनशी
 लादीप्तीर्विभ्राजं साधु दीप्यमानं ब्रह्मलाञ्छनं चन्द्रं प्रावृडतिक्रा
 न्ता शरदायातेति नाज्ञासिषमित्यर्थः सर्वत्र भ्राजभासेति क्विप्
 ॥ २६ ॥

विद्युदित्यादि । अहं रामेण प्रत्तेषु भोगेषु रतः आसक्तः
 सन् विद्युतां नाशं सूर्यस्य दीप्तिं साधु दीप्यमानं चन्द्रं नाज्ञा
 सिषं न ज्ञातवानस्मि शरदागमनं न ज्ञातवान् गृहे तिष्ठातीति
 भावः यमरमेति इमस्यै विभ्राजतइति क्विप् ॥ २६ ॥

एषशोकच्छिदोवीरान् प्रभो संप्रति वानरान् ।
 धरासमुद्रशैलानामन्तगान् प्रहियोम्यहं ॥ २७ ॥

इति ताच्छीलिकाः समाप्ताः ॥

ज०भ०

एषइत्यादि । हे प्रभो एषोऽहं संप्रति वानरान्प्रहियोमि प्रस्था
 पयामि कीदृशान्शोकच्छिदः शोकापनोदनशीलान् अन्वेभ्योऽपि
 दृश्यतइति क्विप् वीरान् प्रूरान् धराशैलसमुद्राणां अन्तं गच्छ
 न्ति ये तानन्तगान् अन्तात्यन्तेति उः धरा पृथ्वी धरासमुद्रशैला
 नामिति पाठान्तरं अत्र वञ्चनियमइति पूर्वनिपातः यथा
 वीणाशंसदुन्दुभयः । इति ताच्छीलिककृतैः ॥ २७ ॥

भ०

एषइत्यादि । हे प्रभो एषोऽहं संप्रति वानरान् प्रहियोमि

प्रेरयामि सैन्यानयनाद्येत्यर्थात् कीदृशान् शोकच्छिदः शोकापनो
दनशीलान् चासुषिति क्विप् वीरान् समर्थान् अतएव पृथिवीस
मुद्रपर्वतानामप्यन्तगान् अन्तं गच्छन्तीति हनयनादिति ङः
प्रभवतीति प्रभुः स्वयंश्रविशंप्रादिति बुः प्राग्ब्रह्मोपोन्तरदुर्गेरि
त्यादिना नुविकरणस्य एत्वं इत्येवं सुग्रीवः प्रावदक्षृपमिति पूर्वेष
सम्बन्धः । इति ताक्षिलिकाउक्ताः ॥ २७ ॥

राघवस्य ततः कार्यं कारुर्वानरपुङ्गवः । सर्व्ववा
नरसेनानामाश्वागमनमादिशत् ॥ २८ ॥

इतोविशेषाधिकाशभावात् निर्विशेषकतोदर्भ्यन्नाह । राघे ज०म०
त्यादि । ततोऽभिधानानन्तरं वानरपुङ्गवः सुग्रीवः सर्व्ववानरसे
नानामाशु शीघ्रमागमनमादिशत् आदिष्टवान् पुमांश्चासौ गौ
श्चेति गोरतद्धितलुकीति समासान्तष्टच् व्युत्पत्तिमात्रमेतत् पुङ्ग
वशब्दसु प्रधानमाचष्टे कारुः करोतीति उणादयो वज्रलमिति
श्रीणादिकः कृपावाजीत्यादिना उण् एवमाशु कस्य कर्त्तेत्याहं
राघवस्य कार्यं ॥ २८ ॥

संप्रति निर्विशेषाः कृतउच्यन्ते राघवेत्यादि । तत्कथा भ०
नन्तरं वानरश्रेष्ठः सुग्रीवः सर्व्वसां वानरसेनानां आशु शीघ्रं
आगमनं आदिशत् आज्ञापयामास नाद्यप्येतिक्वेति गमेर्ङोः
पुमांश्चासौ गौश्चेति गोरतार्थे इति षः व्युत्पत्तिमात्रमिदं पुङ्ग
वशब्दसूत्तरपदे प्रधानार्थः कीदृशः राघवस्य कार्यं कारुः

कर्त्ता अभिधानात् नाद्यन्येति क्लेश्य कचिदसंज्ञायामपि प्रवृ
त्तिरिति तेन उण् रघिगतावित्यस्मात् पूर्वेषु उक्त्वा निर्वृष्ट
स्थानित्यत्वात् नेदित्पूजार्थाद्योरित्यस्याप्रवृत्तेर्हसुङ्गलोपः त
स्यापत्यमिति षः अग्रूङ्ग्याप्तौ उण् आशु ॥ २८ ॥

वयमद्यैव गच्छामोरामं द्रष्टुं त्वरान्विताः । कार
कामित्रकार्याणि सीतालाभाय सोऽब्रवीत् ॥ २९ ॥

ज०म० वयमित्यादि । आगमनमादिश्य सुग्रीवोऽब्रवीत् उक्तवान् वय
मद्यैव गच्छामइति रामं द्रष्टुं रामं द्रक्ष्यामइति त्वरान्विताः
त्वरिताइत्यर्थः । कीदृशावयं सीतालाभाय सीतां प्राप्स्यामइति
कारकामित्रकार्याणि रावणवधादेः कार्यस्य कर्त्तारो भवि
ष्यामइति गच्छामइति क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे तुमन्सुलौ
भविष्यति काले स्यातां मित्रकार्याणीति अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण
द्योरिति षष्ठीप्रतिषेधे द्वितीयैव स्यात् सीतालाभायेति भाववचना
च्चेति क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे भविष्यति घञ् तुमर्थाच्च
भाववचनादिति चतुर्थी ॥ २९ ॥

०भ वयमित्यादि । आगमनमादिश्य सुसुग्रीवइदमब्रवीत् आदि
ष्टवान् कपीनित्यर्थात् किमुक्तवानित्याह वयमद्यैव रामं द्रष्टुं
गच्छामः अद्यैवेत्यनेन वानरानयनमद्यैव कार्यमिति त्वरा सू
चिता वज्रत्वं मेनासाहित्यात् सीतालाभाय त्वरायुक्ताः तादर्थ्यं
चतुर्थी मित्रस्य रामस्य कार्याणि रावणवधादीनि कारकाः

कर्त्तारः कश्चिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्ततइति षष्ठीविषये
द्वितीया ॥ २६ ॥

ततः कपीनां संघाताद्धर्षाद्वाघवभूतये । पूरयन्तः
समाजमुर्भयदाया दिशो दश ॥ ३० ॥

ततइत्यादि । आदेशादनन्तरं कपीनां संघाताः समाजग्मुः ज०म०
हर्षात् हर्षेण आदेशादानमेव हर्षहेतुः राघवभूतये अपि नाम
राघवस्य संपत्त्यादिति समाजग्नुरित्यस्यां क्रियायां क्रियार्थाया
मुपपदे भाववचनाच्चेति भविष्यति क्तिन् चतुर्थीइच्च पूर्ववत् पूर
यन्तोव्याप्रुवन्तः दश दिशः भयदायाः भयं दास्यामइत्यस्यां
क्रियायामुपपदे अण्कर्म्मणिचेत्यण् आतोयुक् ॥ ३० ॥

ततइत्यादि । ततआदेशात् कपीनां संघाताः समूहा दश भ०
दिशः पूरयन्तो व्याप्रुवन्तो राघवस्य भूतये सम्पत्त्यर्थं हर्षादा
जग्मुः किल्भिःन्वायामित्यर्थात् भयदायाः ब्रजुभ्योभयं ददातीति
मित्राणां भयं दन्ति खण्डयन्तीति वां श्वस्यधेनतनदेति णः यन
ञ्झिति यन् ॥ ३० ॥

सुग्रीवान्निकमासेदुः साधयिष्यामइत्यरिं । करिष्य
न्तइवाकस्माङ्गुवनं निर्द्देशाननं ॥ ३१ ॥

सुग्रीत्यादि । अरिं ब्रजुं साधयिष्यामोव्यापादयिष्यामइति ज०म०
सुग्रीवान्निकमासेदुः आगताः सृष्ट्प्रेषेचेति चकारात् क्रियार्था
यामुपपदे भविष्यति सृष्ट् आसेदुरिति क्रिया क्रियार्था अकस्मा

दत्तकितं भुवनत्रयं निर्द्धाननं रावणरहितं करिष्यन्मद्व तथा
विधमहासंरम्भदर्शनादुत्प्रेक्ष्यते सृष्टृष्वेति सृष्टृ अत्र क्रियायाः
क्रियार्थाया अन्यः शुद्धो भविष्यत्कालः शेषः ॥ ३१ ॥

भ० सुयीवेत्यादि । वयमरिं साधयिष्यामः व्यापादयिष्याम इति
एतदर्थं सुयीवस्थान्तिकं समीपमाभेदुरागताः कपीनां संघाता
इत्यनुषज्यते अकस्मादत्कितं यथा स्थात्तथा भुवनं रावणशून्यं
करिष्यन्मद्व महापराक्रमदर्शनादुत्प्रेक्ष्येयं ॥ ३१ ॥

कर्त्तास्मि कार्यमायातैरेभिरित्यवगम्य सः । का
कुत्स्यपादपच्छायां शीतस्पर्शामुपागमत् ॥ ३२ ॥

ख० म० कर्त्तव्यादि । एभिरायातैर्भ्यानरैः कार्यं शीतान्वेषणादि
कर्त्तास्मि करिष्यामीति अवगम्य अनद्यतने भविष्यति सृष्टृ सुयीवः
काकुत्स्यपादपच्छायामुपागमत् पद्यन्तइति पादाः पदहजेति
कर्त्तरि घञ् तत्र भविष्यतीति निवृत्तं पादैः पिवतीति पादपो
वृत्तः आतोऽनुपसर्गेकः काकुत्स्यः पादपदव समाश्रयणीय
त्वात् तस्य छायां शीतस्पर्शा अनुद्देजनकरिं स्पृश्यतइति स्पर्श
सन्नात्रउच्यते अकर्त्तरिचेति घञ् ननु पदहजेत्यादिना तत्र
हि स्पृश्यउपतापइति वक्तव्यमित्युक्तं स्पृश्यतीति स्पर्शउपतापः
॥ ३२ ॥

भ० कर्त्तव्यादि । आगतैरेभिर्भ्यानरैरहं कार्यं शीतान्वेषणादिरूपं
कर्त्तास्मि करिष्यामि स्थां रूपं इत्यवगम्य निश्चित्य सुयीवः काकु
त्स्यपादपच्छायामुपागमत् रामान्तिकं गतवानित्यर्थः शीत

सर्गा दुःखहन्त्रीमित्यर्थः पद्यतरति, कर्त्तरि घञ् पादोमूलं
तेनपिवति सेकजलमिति पादपोवृत्तः ह्याया स्यादातपाभावे
शोभा यामपि दृश्यते । अत्र लक्षणया समीपदेशवृत्तिः ॥ ३२ ॥

कार्यसारनिभं दृष्ट्वा वानराणां समागमं । अत्रै
नाशं दशास्यस्य निर्वृत्तमिव राघवः ॥ ३३ ॥

इति निरधिकारकृतम् ।

कार्येत्यादि । राघवोवानराणां समागमं दृष्ट्वा कार्यसारनिभं ज०म०
सीतालाभतुल्यं सरति कालान्तरे तिष्ठतीति कर्त्तरि कारके
सृष्टिरिति घञ् दशास्यस्य रावणस्य नाशं विनाशं निर्वृत्तमिव
निष्यन्नमिव अत्रैत् ज्ञातवान् अवपूर्वादिणो लङ् रूपा । इति
निरधिकाराः कृतः ॥ ३३ ॥

कार्येत्यादि । वानराणां समागमं दृष्ट्वा राघवोदशास्यस्य म०
नाशं निर्वृत्तं निष्यन्नमिव अत्रैत् ज्ञातवान् अवपूर्वादिणो ष्या
दिप्कोदृशं समागमं कार्यसारस्य सीतालाभस्य तुल्यं सरति
कालान्तरमिति सारः कर्त्तरि घञ् नञ्भेभावे घञ् । इति निरधि
काराः कृतकृताः ॥ ३३ ॥

अतः परं घञ्धिकारः ।

ततः कपिसमाहारमेकं निश्चायमागतं । उपाध्या
यइवायामं सुग्रीवोऽध्यापिपदिशां ॥ ३४ ॥

ज०म० अतःपरं भावे कर्त्तरि च कारकइत्यधिस्यत् इदुच्यते । तत इत्यादि कपिसमागमनानन्तरं सुधीवः कपिसमाहारं कपिस मूहं दिशामायाममध्यापिपत् बोधितवान् अमुका अमुका दिक् ईदृशीति गतिबुद्धीत्यादिना समाहारस्य कर्मसंज्ञा आयाम परिज्ञानश्चास्य वालिभयादूरपरिभ्रमणात् एकनिश्चायमागतं एकराशितां प्राप्तं आयाममित्यर्थः निश्चायमिति परिमाणा स्थायामिति घञ् पश्चादेकशब्देन पूर्वकालैकेति सः कइव उपा ध्यायदति उपेत्याधीयते अस्मादिति इदुच्येति घञ् ॥ ३४ ॥

भ० अथाकर्त्तरि कारके कृतउच्यन्ते । ततइत्यादि कपिसमा गमानन्तरं सुधीवः कपीनां समाहारं समूहं दिशामायामं दैर्घ्यं अध्यापिपत् अध्यापितवान् अस्यां दिशि एतत्पर्यन्तं गन्तव्यमिति ज्ञापितवान् आयामज्ञानश्चास्य वालिभयेन दूरभ्रमणात् षोऽ जौञ्जेःशब्दात्तनगतिस्येत्यादिना समाहारस्य प्रयोज्यस्य कर्मत्वं क्रोजीङोऽजेति इदुच्यते इतीत्यादिना पण् उपाध्यायइव यथा गुरुरध्यापयति तथेत्यर्थः उपेत्याधीयतेऽस्मादिति घञ्जनटो ऽघे इति घञ् कीदृशमायामं एकं निश्चायं ज्ञानं आगतं प्राप्तं अत्यभासात् सर्वासां दिशां दैर्घ्यं सुधीवस्य ज्ञानारूढमित्यर्थः पूर्वेण घञ् एकोनिश्चायोनिश्चयोच्येति कपिसमाहारस्य विभे वसं वा एतेनैकवाक्यता दर्शिता एवमागतं यमेर्घञि जनवधइ त्यादिना पचे प्रस्वाभावः ॥ ३४ ॥

सजलाभोदसंरावं हनूमन्तं सहाङ्गदं । जाम्ब वकीलसहितं चारुसंद्रावमब्रवीत् ॥ ३५ ॥

सजेत्यादि । सुधीवो ह नू मन्तमत्रवीत् सज्जलाभोदसंरावं स ज०म०
जलमेघस्येव संरावोयस्य ह नू मतः उपसर्गे ह व इति घञ् सहा
द्वादं अङ्गदसहितं तथा जाम्बवं च्छाधिपतिं नीलसहितमत्र
वीत् जाम्बवशब्दोऽकारान्तो द्रष्टव्यः चारुसद्गावं चारुगतिं समि
धुदुद्रुवदति घञ् ॥ ३५ ॥

सजेत्यादि । सुधीवो ह नू मन्तमत्रवीत् सजलस्य मेघस्येव संरा म०
वः शब्दोयस्य तं अतिगभीरखनमित्यर्थः पूर्वेषु घञ् उपसर्गा
द्रुवदति परः अङ्गदेन सह विद्यमानं जाम्बवता नीलेन च सहितं
नीलसहितं जाम्बवञ्चात्रवीदिति वा जाम्बवान् जाम्बवोऽपि चेति
विश्वः चारुसद्गावं मनोहरगतिं पूर्वेषु घञ् समन्त्रेभ्यो द्रुवदति परः
॥ ३५ ॥

• यात यूयं यमश्रायं दिशं नायेन दक्षिणां । विक्षा
वैस्तोयविश्रावं तर्जयन्तो महोदधेः ॥ ३६ ॥

यातेत्यादि । यूयं यात गच्छत यमश्रायं यमस्थानं अथत्येन ज०म०
मिति त्रिषोभुवो नुऽपसर्गदति घञ् कर्मणि कां दक्षिणां दिशं
सामान्याभिधानादिशेषाभिधानं नायेन नीत्या सामादिना नीय
तेऽनेनेति पूर्ववत्करण घञ् महोदधेस्तोयविश्रावं तोयध्वनिं
तर्जयन्तो न्यक् कुर्वाणाः कौः विक्षावैः स्वैः शब्दैः उभयत्रापि वै
चुश्रुवदति कर्मणि घञ् ॥ ३६ ॥

भ० यातेत्यादि । यूयं दक्षिणां दिशं यात गच्छत यमश्रायं यम
स्थानं अयत्येनमिति घञ् सामान्यविशेषभावात् पौनरुक्तभावः
यमस्थानं न गन्तव्यमित्याशयो वा नायेन नीत्या सामदानादिना
उपलक्षिता यूयमित्यर्थः करणत्वविवक्षा वा णीञ्करणे घञ्
महोदधंस्त्रोचस्य विस्रावं शब्दं विक्षावैः स्त्रीयश्चैस्त्र्यन्तः न्यक्
कुर्वन्तः लुप्तुभ्यां घञ् ॥ ३६ ॥

उन्नायानधिगच्छन्तः प्रद्रावैर्व्वसुधाभृतां । वना
भिलावान् कुर्वन्तः स्वेच्छया चारुविक्रमाः ॥ ३७ ॥

ज०म० उन्नेत्यादि । वसुधाभृतां पर्वतानां उन्नायानुद्ययानुचला
न्यधिगच्छन्तः जानन्तः श्रवोदोर्नियदति भावे घञ् कैः प्रद्रावैः
प्रकृष्टगतिभिः प्रेद्रुस्तुवदति घञ् वनाभिलावान् वनविध्वंसान्
निरम्भोःपूलोरिति भावे घञ् स्वेच्छया कुर्वन्तः चारुविक्रमाः
असाधारणपराक्रमाः यात यूयमिति समन्धः ॥ ३७ ॥

भ० उन्नेत्यादि । प्रद्रावैः प्रकृष्टगमनैर्व्वसुधाभृतां पर्वतानां
उन्नायान् उद्धितत्वानि अधिगच्छन्तो जानन्तः यूयं यातेति पूर्वे
णान्वयः वनाभिलावान् श्ररण्यविध्वंसान् स्वेच्छया कुर्वन्तः चारु
विक्रमाः असाधारणशौर्याः उत्पूर्व्वणीञ्ः प्रपूर्व्वेद्रोरभिपूर्व्वसूत्र
श्च भावे घञ् ॥ ३७ ॥

सदोद्गारसुगन्धीनां फलानामलमाशिताः । उत्का
रेषु च धान्यानामनभीष्टपरिग्रहाः ॥ ३८ ॥

सदेत्यादि । सदा सर्वदा उद्गारे भक्षणानन्तरं असनपूर्वके ज०म०
 शब्दोच्चारणे यानि सुगन्धिनि फलानि तेषामुलं पर्याप्तमाश्रिताः
 दन्ताः गृह्यद्दत्यस्मादाद्यत्त्वं दुन्यौर्यदति घञ् आङ्पूर्वाद्भाते
 रादिकर्म्मणि क्तः कर्त्तरि वेति कर्त्तरि क्तः कृत्ययोगे कर्म्मणि षष्ठी
 नलोकेति निषिद्धातः शेषपञ्चो उक्कारेषु च राशिषु धान्यानां
 हविचेपदत्यस्मादुत्पूर्वात् हृधान्यदति कर्म्मणि घञ् अनभीष्ट
 परिग्रहाः अनभिलापुकादत्यर्थः ॥ ३८ ॥

सदेत्यादि । सर्वदा उद्गारे सुजन्धिभिः फलैरलमत्यर्थं भ०
 आश्रिताः दन्ताः यूयं यातेति सम्बन्धः अशभोजनदत्यस्य आङ्
 पूर्वस्य दृश्यर्थेनाकर्म्मकत्वात् गत्यर्थाढेत्यादिना कर्त्तरि क्तः
 शीलादित्वात् वर्त्तमानेकदत्यन्ये दृश्यर्थानांवेति अधिकरणे
 षष्ठी उत्पूर्वात् गृहनिगरणे दत्यस्मात् गृहिशब्देदत्यस्मादा घञ्
 यद्भुक्तं सदुद्गारेऽपि सुगन्धिं प्रकाशयति तदुद्गारसुगन्धि उद्गारः
 परिणामदत्यन्ये धान्यानामुक्कारेषु राशिषु अनभीष्टः परिय
 होयेषां ते धान्यामभिलापुकादत्यर्थः किर आधारे घञ् किरौ
 धान्ये इति परस्मैत्रं ॥ ३८ ॥

संस्तावमिव शृण्वन्तश्छन्दोगानां महाध्वरे । शि
 च्छितं मधुलेहानां पुष्यप्रस्तारशायिनां ॥ ३९ ॥

संस्तौत्यादि । मधुलेहानां भ्रमराणां पुष्यप्रस्तारशायिनां प्रेस्त्रो ज०म०
 ऽयश्चदति घञ् शिच्छितं शब्दं शृण्वन्तः यूयं यात छन्दोगानां

महाध्वरे संस्त्रावमिव संभूथस्तवनमिव पाठधनिविशेषमिव वा
घञ्जे समिस्तुवदति घञ् ॥ ३८ ॥

- भ० संस्त्रेत्यादि । मधुलेहानां भ्रमराणां शिञ्जितं शब्दं शृणु
न्तोयूथं यातेति सम्बन्धः यद्यपि भ्रूषणानाञ्च शिञ्जितमित्यम
रेषोक्तं तथापि त्रिजिअव्यक्ते शब्दे इतिधात्वर्थभावे तात्पर्यं
इन्दो गानां वेदविदां महायज्ञे संस्त्रावमिव सम्यक्स्तवनमिव
भावे घञ् पुष्याणां प्रक्षारे समूहे प्राथिनां स्थितानां प्रपूर्वस्तुञ्जे
घञ् ॥ ३८ ॥

आलोचयन्तो विस्तारमन्मसां दक्षिणोदधेः । स्वाद
यन्तः फलरसं मुष्टिसंघाहपीडितं ॥ ४० ॥

- ज०म० आलोचेत्यादि । दक्षिणोदधेरन्मसां विस्तारं विस्तीर्णतां वि
पूर्वात् स्तुषातेः प्रथनेवावशब्दइति घञ् आलोचयन्तो निरूप
यन्तः इयानस्त विस्तारइति फलरसमास्त्रादयन्तः मुष्टिसंघाह
पीडितं मुष्टेः संघाहेण हस्तेन पीडितं यद्देः त्रिमुष्टाविति घञ्
भावे मुष्टिविषये व्युत्पादितत्वात् मुष्टियदृषमभिव्यक्तार्थं ज्ञातव्यं
॥ ४० ॥

- भ० आलोचेत्यादि । "दक्षिणोदधेरन्मसां विस्तारं विस्तीर्णतां
आलोचयन्तो निरूपयन्तो यूथं यातेति सम्बन्धः स्तुञ्जेभावे घञ्
मुष्टिसंघाहेण मुष्टिवन्धेन पीडितं फलरसं आस्त्रादयन्तः यद्यपि
संघाहेमुष्टिवन्धइत्यमरमासा तथापि मुष्टियदृषमभिव्य
क्तार्थं संघाहेमुष्टिरिञ्चतइति हस्तायुधवाक्यादन्यत्रापि प्रष्ट
त्तिदर्शनाद्वा ॥ ४० ॥

कुलर्कः ।

न्याय्यं यद्यत्र तत्कार्यं पर्यायेणाविरोधिभिः । निशो
पशायः कर्त्तव्यः फलोच्चायश्च संहतैः ॥ ४१ ॥

न्याय्यमित्यादि । यद्यत्र न्यायादनपेतं तत्कार्यमविरोधिभिर्यु ज०भ०
क्ताभिः परिन्योनिष्ठोरिति घञ् पदार्थानामनपचारेणेत्यर्थः
व्युपयोःशेतेःपर्यायइति घञ् पर्यायेण परिपात्र्या परावनुपा
त्ययइण इति भावे घञ् अनुपात्ययः पर्यायः निशोपशायः
कर्त्तव्यः युष्माभिर्निशायामुपशायः पर्यायश्चयनं कर्त्तव्यं व्युपयोः
शेतेःपर्यायइति घञ् फलोच्चायश्च संहतैः युष्माभिः कर्त्तव्यः
हस्तादानइति घञ् हस्तादानं चादेयस्य प्रत्यासत्तिः ॥ ४१ ॥

न्याय्यमित्यादि । यत्रयत्न्याय्यं न्यायादनपेतं तत्र तत्कार्यं भ०
अविरोधिभिर्युक्ताभिः पर्यायेण परिपात्र्या क्रमेणेति यावत् नि
शोपशायः निशायां शयनक्रिया कर्त्तव्या संहतैर्मिलितैः सङ्घिः
फलोच्चायः फलादानं कर्त्तव्यः वने हिंसादिभयाभिहितैरेव
गन्तव्यमिति भावः निपूर्वात्परिपूर्वाच्चेणउपपूर्वात् शीङ्उत्पू
र्वाच्चेश्च घञ् न्यायश्चात् ठघेकादिति षष्ठः ॥ ४१ ॥

सीता रचोनिकायेषु श्लोककार्यैश्छलेन च । मृग्या
शत्रुनिकायानां व्यावहासीमनाश्रितैः ॥ ४२ ॥

सीतेत्यादि । छलेन युष्माभिः सीता मृग्या रचोनिकायेषु ज०भ०
निवासेषु निवसन्नुसिन्निति अधिकरणे निवासचिन्तीत्यादिना
घञ् आदेश्च ककारः श्लोककार्यैर्बुष्माभिः चिन्तयसाहुभमिति

कायः शरीरे घञ् शत्रुनिकायानां अरिसमूहानां निचीयतइति
निकायः संघेचानौत्तराधर्यइति कर्मणि घञ् अःदेश ककारः
तेषां सम्बन्धिनीं व्यावहासीं परस्परहसनं अनाश्रितैः व्यवपूर्व्वाङ्क
सेः कर्मव्यतीहारेण चस्त्रियामिति स्त्रीलिङ्गे भावे णच् विधाय
णचः स्त्रियामञ् न कर्मव्यतीहारइति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ ४२ ॥

भ० सीतेत्यादि । युष्मभिः श्लोककायैः स्वल्पदेहैः सङ्गिः रक्षोनि
कायेषु राक्षसनिवासेषु सीता मृगया अन्वेषणीया च्छलेन न तु
प्रकटेन मृगत्कङ्मार्गणे शत्रुनिकायानां शत्रुसमूहानां व्याव
हासीं परस्परहसनं अनाश्रितैः उपहसतोऽपि शत्रोरुपहासं
कार्यमिद्व्यर्थमकुर्वद्भिरित्यर्थः व्यावहासी परस्परविचारणेति
केचित् निचीयतेऽस्मिन्निति निकायोनिवासः समूहश्च चीयते सुख
दुःखार्थमिति कायोदेहः स्वदैधावोदेत्यादिनां घञि कायनि
कायौ निपातितौ व्यवपूर्वहसोव्यतीहारे णञ् मूर्द्धन्यणकारइदृ
श्वर्थः दन्धनकारस्तु व्योर्धुमदान्नेइत्यादौ स्वधरणनइति चि
कार्थः णननात् स्वार्थेणः पित्नात् स्त्रियामीप् ॥ ४२ ॥

साराविणं न कर्त्तव्यं यावन्नायाति दर्शनं । संदृष्टा
यान्तु वैदेह्यां निग्राहो वोऽर्थवानरेः ॥ ४३ ॥

ग० म० साराविणमित्यादि । सारावणमभिव्याप्त्या भावणं न कर्त्तव्यं
युष्मभिः यावन्नायाति दर्शनं सीतायाइत्यर्थात्संपूर्व्वाङ्गैतेरभि
विधौ भावइत्युन् तदन्तादणि गुण इत्यच् ङुस्त्रिचिगण्यनपत्य

इति प्रकृतिभावः यस्मात्संहृष्टायां चैतस्यां वैदेह्यां अरेर्निग्राहः
आक्रोशोऽभिभवसञ्चयः वायुभाकमर्धवान् आक्रोशेऽवन्योर्यह
इति भावे घञ् ॥ ४२ ॥

सामित्यादि । यावदोदरघ्नं नायाति न प्राप्नोति अर्थात् म०
सीता कर्त्री तावद्युष्माभिः सर्गराविणं अभिव्याप्य भाषणं क्रोशा
हलरूपं न कर्त्तव्यं संपूर्णहलध्वनौ व्याप्तौ भावे षिन् षिनन्नात्
स्वार्थेणः मन्वर्त्मान्वर्त्मान्चस्त्रेनइत्यादिना संयोगात्परस्य इन
नस्यापत्यष्णे नकारलोपाभावउक्तस्त्रेन असंयोगात्परस्य इन
नस्यापत्यष्णे नकारलोपः स्यान्नल्पपत्यष्णे इति प्राप्तं तेनात्र
नलोपाभावः देवोदासचक्रवर्त्ती तु षिनप्रत्ययोऽकारान्तः षिन
न्नादित्यत्र षिनान्नादिति पाठइत्याह हि यस्मात् सम्यग्दृष्टा
यामेव वैदेह्यां अरेर्निग्राहआक्रोशोऽभिभवा वा युष्मार्क स्वार्थको
भवति ग्रहेर्भावे घञ् ॥ ४३ ॥

प्रयाहैरिव पात्राणामन्वेष्ट्या मैथिली कृतैः । ज्ञात
व्या चेङ्गितैर्धर्मैर्ध्यायन्ती राघवागमं ॥ ४४ ॥

प्रयेत्यादि । पात्राणां भिक्षाभाजनानां प्रयाहैरिव कृतैरन्वे ज०म०
व्या मैथिली भिक्षुकवेषैरिव युष्माभिरित्यर्थः ग्रहेः प्रेषिष्यायामि
ति भावे घञ् कर्मणि षष्ठी इङ्गितैर्धर्मैः चेष्टितैः कुशाङ्गनोचितैः
ज्ञातव्या सा ध्यायन्ती रामागमं कुशाङ्गना ह प्रेषितभर्त्सका
सर्वदा भर्तुरागमनं ध्यायति ॥ ४४ ॥

०भ प्रप्रेत्यादि । पात्राणां भिक्षाभाजनानां प्रयासैरिव प्रयत्नै
रिव कृतैर्भवद्भिः सीताऽन्वेया भिक्षुवैरपीत्यर्थः इवार्योऽच
सम्भावना प्राद्गद्देर्भावे घञ् कथं सा ज्ञेयेत्याह धर्मैर्धर्मोदानपे
तैरिङ्गितैश्चेष्टितैर्ज्ञातव्या राक्षसगृहेऽन्वेषात्सादृशधर्मासम्भवात्
कीदृशी राघवागमनं चिन्तयन्ती असाधारणं चिह्नमेतत्
लुलुखी सदा स्वामिनः समागमं ध्यायति स्वधर्मज्ञ न त्यज
तीति भावः ॥ ४४ ॥ .

वेदिवत्सपरियाहा यज्ञियैः संस्कृता द्विजैः । दृश्या
मासतमादङ्गः प्रागनिन्दितवेशभृत् ॥ ४५ ॥

ज०म० वेदीत्यादि । यथा यज्ञियैर्यज्ञकर्माहैः द्विजैः प्राञ्जणैः वेदिः
यज्ञस्वल्पी सपरियाहा परिगृहीता संस्कृता तथा साऽपि अति
पवित्रत्वात् यज्ञेः परीयज्ञ इति यज्ञविषये घञ् मासतमादङ्गः
प्राग्दृश्या दर्शनार्हा मासस्य पूरुषं अदृष्टः नित्यं व्रतादिमासेत्या
दिना तमडागमः अस्याहेव निपातनात् मासस्यासंख्यावाचित्वे
उट् मासतमेऽङ्गीति हेतुं दर्शयन्त्याह तस्याः पूतत्वात्तदनिन्दि
तवेशभृत् सैषिणी मङ्गलमात्राभरणा दर्शनार्हा तां द्रष्टुं भवतां
न चिरकालो भवतीति मासावधिना प्रेषिताः ॥ ४५ ॥

भ० वेदीत्यादि । मासतमात् मासपूरणादङ्गः प्राक् सीता युष्माभि
र्दृश्या मासावधिनैव भवन्तः प्रेष्यन्ते चिरकाली न कर्त्तव्य इति
दृष्टेः अदुक्तत्वात् दृभृजुषेत्यादिना ऋप् मासश्चात् व्रतादिमास
सम्बन्धरादिति पूरणे तमट् कीदृशी अनिन्दितवेशभृत् मङ्गल

मात्राभरणसत्त्वात् यथा यच्चियैर्यज्ञकर्माहैर्द्विजैः सपरियाहा
परिगृह्यता वेदिसैः संस्कृता तथा सापि अतिपवित्रत्वात् पुरो
हितैः संस्कृतत्वाच्च परैर्यज्ञोघञ् यज्ञविषये परैर्यज्ञो घञिति परः
ढघेकादिति यज्ञशब्दात् अर्हतीत्यर्थे इयः ॥ ४५ ॥

नीवारफलमूलाशानृषीनप्यतिशेरते । यस्यागुणा
निरुद्रावास्तां द्रुतं यात पश्यत ॥ ४६ ॥

नीवेत्यादि । यस्यागुणात्रह्यचर्यादयः ऋषीनप्यतिशेरते ज०मः
न्यक्कुर्वन्ते तां द्रुतं यात पश्यत तत्र नीवारः अष्टपञ्चधान्यं
नौवृधान्य इति घञ् उपसर्गस्य घञीति दीर्घत्वं फलं मोचादि
मूलं शालूकादि एतान्यन्नमि धे च्छषथः कीदृशागुणाः निरु
द्रावाः खिराः उदिअयतीति घञ् ॥ ४६ ॥

नीवारेत्यादि । यस्याः सीतायागुणाः त्रमदमादयोमनो भ०
नपि अतिशेरते न्यक्कुर्वन्ति ग्रीह् अतिपूर्वः अतिक्रमे सकर्माकः
स्वभावात् कीदृशाः निरुद्रावाः खिराः उत्पूर्वाद्भवतेर्घञ् कीदृ
शान् नीवारं ढणधान्यं फलमामलकादि मूलं शालूकादि
अन्नतः तां यूयं द्रुतं पश्यत यात च निपूर्वात् वृजोघञ् अभि
धानात् क्वचिदुपसर्गस्य घञन्ते दीर्घइति व्यतीहारइति दीर्घ
निर्देशेन ज्ञापितं तेनैव दीर्घत्वं अतएवेदितानुष् अतएव प इत्या
दिवचनात् ज्ञापकेन कार्यसिद्धिः स्वयमेवाक्ता ढणधान्यानि
नीवारादत्यमरं इति सुयीवोऽत्रघोदित्यन्वयः ॥ ४६ ॥

उद्गायवान् घनारावोवानरं जलदारवं । दूरा
ज्ञावं हनूमन्तं रामः प्रोचे गजाश्रवः ॥ ४७ ॥

ज०म० उद्गायत्यादि । रामो हनूमन्तं प्रोचे कीदृशः उद्गायवानुक्ति
युक्तः पूर्ववद्भञ्ज घनस्येवारावोयस्य विभाषाङ्किरुसुवोरिति भावे
घञ्ज गजाश्रवः गजगमनः पक्षे पूर्ववदप्य कीदृशं दूराज्ञावं दूरमा
ज्ञावउद्गमनं यस्य पूर्ववत् घञ् ॥ ४७ ॥

भ० उद्गायत्यादि । रामो हनूमन्तं वानरं प्रोचे कीदृशः उद्गाय
वान् उक्तिमान् महापुरुषस्यस्यमेतत् उत्पूर्वात् अत्रोघञ्
घनस्येवारावोध्वनिर्बन्ध सतथा गजाश्रवो गजगमनः वानरं
कीदृशं जलदारवं मेघशब्दं दूराज्ञावं दूरदेशउत्सुतिकारिणं
आङ्पूर्वाभ्यां रुसुभ्यां घञ्जलौ ॥ ४७ ॥

अवग्राहे यथा वृष्टिं प्रार्थयन्ते कृषीवलाः । प्रार्थय
ध्वं तथा सीतां यात सुग्रीवशासनात् ॥ ४८ ॥

ज०म० अवेत्यादि । अवग्राहो वर्षप्रतिबन्धः अवग्राहति पक्षे अप् यथा
अवग्राहे कृषीवलावृष्टिं प्रार्थयन्ते तथा प्रार्थयध्वं सीतां यूयं तस्या
दुर्लभत्वात्त्यक्त्वाद्दरणीयत्वाच्च यात सुग्रीवशासनात् ॥ ४८ ॥

भ० अवेत्यादि । कृषीवलाः कृषकायथा अवग्राहे वृष्टिप्रतिबन्धे
वृष्टिं प्रार्थयन्ते तथा यूयं सीतां प्रार्थयध्वं अतिदुर्लभत्वात् यात
सुग्रीवशासनात् न तु मयाज्ञा क्रियतइति भावः गौरवस्थापना
द्यैकत्वेऽपि वज्रसं लोकात् अन्यसहितत्वाद्वा अर्थत्करूप्याचने

अवाद्दृष्टिप्रतिबन्धे यदोघजलादिति परः स्वमते घञ्जनटोऽधे
इत्यस्य सर्व्वविषयत्वात् क्वपिग्रन्थात् गोदण्डमेधेति बलः नाद्य
स्वर्घेऽधोर्घः ॥ ४८ ॥

वणिक् प्रयाहवान् यद्वत् काले चरति सिद्धये।
देशापेक्षास्तथा यूयं यातादायाङ्गुरीयकं ॥ ४९ ॥

वणिगित्यादि। तुला प्रयुञ्जते येन सूत्रेण सप्रयाहः प्रे वणिजा ज०म०
मिति करणे घञ् स तुलासम्बन्धी विद्यते यस्य वणिजः संसर्गे मतुप्
यथा तुलाप्रयाहवान् तदुपलक्षितो वणिक्काले उचिते क्रयसिद्धये
चरति तथा यूयं अङ्गुरीयं तुलासूत्रस्थानीयं पिङ्गमादाय
देशापेक्षाः तत्तद्देशस्थितास्तत्र हि चिह्नेन रामदूतादिति लक्ष्य
न्ते ॥ ४९ ॥

वणिगित्यादि। यथा प्रयाहवान् तुलासूत्रवान् वणिक् योग्ये म०
काले क्रयविक्रयादिसक्रियासिद्ध्यर्थं चरति योग्यदेशमपेक्षते
च तथा सूत्रमपि ममाङ्गुरीयकं तुलासूत्रतुल्यमादाय गृही
त्वा योग्ये काले देशापेक्षाः सीतानिवासदेशमपेक्षमाणायात
गच्छत इति रामः प्रोचे इति सम्बन्धः अनेनैवाङ्गुरीयकेन चि
ह्नेन सीतया महता भवन्ती शासन इति भावः तुला प्रयुञ्जते
येन सूत्रेण तत्प्रयाह उच्यते प्रपूर्वाद्गो वणिक् सम्बन्धे रज्जौ च
घञ्जलाविति परः स्वमते घञ्जनटोऽधे इत्यस्यापि विषयो दुर्नि
वारः ॥ ४९ ॥

अभिज्ञानं गृहीत्वा ते समुत्पेतुर्बभस्तलं। वाजिनः
स्यन्दने भानेर्विमुक्तप्रयदाइव ॥ ५० ॥

ज०म० अभीत्यादि । ते वानरानभस्तलमुत्पेतुः वाजिनद्वय विमुक्त
प्रग्रहाः विमुक्तः प्रग्रहो निवमरञ्जुर्येषामिति रक्षी चेति विभाषा
ग्रहणमनुवर्त्तते घञभावपक्षे ग्रहवृष्टनिश्चिगमस्येत्यप् स्यन्दने
रथे भानोरादित्यस्य किं कृत्वा अभिज्ञानं गृहीत्वा चिह्नमङ्गुली
यकमादाय ॥ ५० ॥

भ० अभीत्यादि । ते हनूमदादयोऽभिज्ञानं चिह्नमङ्गुलीयकं
गृहीत्वा नभस्तलं आकाशं समुत्पेतुः यथा भानोः स्यन्दने रथे
विमुक्तप्रग्रहाः त्रिष्विष्विहृतवन्धरञ्जवोवाजिनोऽश्यामभोगच्छ
न्ति तथा एतेनातिभीषणं दर्शितं तलशब्दोऽत्र स्वरूपार्थः तलं
स्वरूपाधरयोः खड्गमुष्टिचपेटयोरिति विश्वः प्रग्रहाऽनन्तोरञ्जु
वाचकः ॥ ५० ॥

उदक् शतवलिं कौट्या सुषेणं पश्चिमां तथा । दिशं
प्रास्थापयद्राजा वानराणां कृतत्वरः ॥ ५१ ॥

ज०म० उदगित्यादि । वानराणां राजा सुग्रीवः शतवलिं नाम वानरं
वानराणां कौट्या सह उदगुदीचीं दिशं प्रास्थापयत् तिष्ठतेष्वं
नस्य लङ्कि रूपं उदीचीशब्दात्प्रथमान्तादिसि वर्त्तमानादस्ता
न्तिः तस्याश्चतेर्लुक् लुक्त्तं द्वितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् तस्मिन्नि
वृत्तौ भसंज्ञाभावादीत्वमपि निवर्त्तते तस्मिन्नादिसिद्धित एधा च्
पर्यन्तदत्यव्ययत्वे द्वितीयालुक् तथैव सुषेणं वानरं पश्चिमां दिशं
प्रास्थापयत् कृतत्वरः त्वरितः ॥ ५१ ॥

भ० उदगित्यादि । वानराणां राजा सुग्रीवः कृतत्वरस्वर
त्वरः सन् शतवलिनामानं कपिं उदक् उत्तरस्थां दिशि प्रस्था

पयामास तथा सुषेणामानं पश्चिमां दिशं प्रास्तापचत् वान
 राणां कोष्या सहेत्युभयत्र योज्यं चोऽजौजेःशब्दाग्रनगतीत्या
 दिना प्रयोज्यस्य कर्मलं प्रपूर्वस्य तिष्ठतेर्गत्यर्थत्वात् उदगिति
 उदक्शब्दाद्दिग्देशकालेइति सप्तम्याःस्तात् तस्य लुक् चात्यरं
 लात् तदन्तस्थाव्ययत्वं लोकोपचारात् ॥ ५१ ॥

प्राचीं तावद्भिरव्ययः कपिभिर्विनतोययौ । अग्र
 याचैरिवादित्योवाजिभिर्दूरपातिभिः ॥ ५२ ॥

प्राचीमित्यादि ॥ कपिभिस्तावद्भिरित्येककोटिसंघातैः सह ज०म०
 विनतः प्रणतः सुषीवदत्यर्थात् अव्ययः अनाकुलः प्राचीं पूर्वा
 दिशं ययौ यथा आदित्योवाजिभिरप्रयाचैः मुक्तबन्धनैः करण
 भूतैः रम्यौचेति घञ् दूरयायिभिः ॥ ५२ ॥

प्राचीमित्यादि । विनतनामा वानरोऽव्ययोऽनाकुलः स भ०
 तावद्भिः कोटिसंख्यातैः कपिभिः सह प्राचीं पूर्वा दिशं ययौ सुषी
 वाश्रवेत्यर्थात् यथा आदित्यः स्रज्याऽप्रयाचैर्मुक्तरज्जुभिर्दूर
 पातिभिर्वाजिभिरचैः सह प्राचीं याति तथा प्रयाचोघञ्जोर
 ज्जुवाचकः अदितेरपत्यमिति गर्गादित्वात् ष्यः केषिन्तु विन
 तोनमः सुषीवः प्राचीं यथावित्याडसप्तु रामायणविदुः
 ॥ ५२ ॥

• ययुर्विन्ध्यं शरन्नेधैः प्राचारैः प्रवरैरिव । प्रच्छन्नं
 मासृतिप्रथाः सीतां द्रष्टुं श्ववफ्रमाः ॥ ५३ ॥

ज०भ० चयुरित्यादि । मारुतिप्रष्ठाः हनूमदयेचराः शीतां द्रष्टुं विन्ध्यपर्वतं चयुः शरन्नेचैः प्रावारैरिव प्रावरणैरिव प्रकृष्यं वृषोति राच्छादनइति घञ् प्रवरैः श्रेष्ठैः अनाच्छादने ग्रहेत्यादिना अप् ॥ ५३ ॥

भ० चयुरित्यादि । श्ववक्त्रमावानराः शीतां द्रष्टुं विन्ध्यपर्वतं चयुः श्वेन गच्छतीति तृभृदृद्वीत्यादिना खः कीदृशाः मारुतिर्हनूमान् प्रष्टोऽयचरो येषां ते तथा प्रादयगेस्त्वस्व षत्वमभिधानात् मनीषादित्वाद्वा कीदृशं शरन्नेचैः प्रकृष्यं प्रवरैः श्रेष्ठैः प्रावारैः प्रच्छदपटैरिव अभिधानात् प्राङ्पूर्वात् वृञ्अच्छादने घञ् अन्वचात् ॥ ५२ ॥

परिभावं मृगेन्द्राणां कुर्वन्तो नगमूर्ध्वसु । विन्ध्ये तिम्मांशुमार्गस्य चेरुः परिभवेपमे ॥ ५४ ॥

ज०भ० परीत्यादि । मृगेन्द्राणां सिंघानां परिभावमभिभवं कुर्वन्तः विन्ध्ये चेरुः भ्रान्ताः परौभुवोवज्जानरति घञ् कीदृशे परिभवेपमे आदित्यमार्गस्य परिभवनं अत्युच्यतात् घञ्भावपक्षे अप् ॥ ५४ ॥

भ० परीत्यादि । ते नगमूर्ध्वनि गिरिभिस्त्वरे मृगेन्द्राणां सिंघानां परिभावं तिरस्कारं कुर्वन्तो विन्ध्ये चेरुः चरगतौ कीदृशे सूर्यवर्त्मनः परिभवदव तस्यात्युच्यतात् परिभवब्रह्मेणाच तत्कर्त्ता सस्यते आदित्यमार्गस्य परिभवेणोपगता मा सञ्जीः प्रोभा षथेति वा यदा तत्परिभवक्रिययैवाच लोकभयदलेन सार्व

विवक्षितं परिपूर्वाहुवोषजलौ स्वभावादवज्ञानार्थता न गच्छ
तीति नगः हनजनादिति उः ॥ ५४ ॥

भ्रेमुः शिलोच्चयांस्तुङ्गानुत्तेरतरान्नदान् । आशं
सवोत्सवं शत्रोः सीतायाश्च विनिश्चयं ॥ ५५ ॥

भ्रेमुरित्यादि । उत्पूर्वाङ्घ्रिनेतिः एरजित्यश्च शिलाभिरुचयो म० म०
येषां तान् शिलोच्चयान् भ्रेमुः भ्रमणक्रियायाद्याप्यत्मात्सकर्म
कता नदान् अतरान् तरितुमन्नक्षान् उत्तेरः उत्तोर्षवन्तः
शत्रोर्लवमुच्छेदनं सीतायाश्च विनिश्चयं विनिर्णयमात्रंसवः आशं
सनशीलाः सनाशंसभिच्छुः तरत्तवौच्छेदोरविति अणप्रत्यया
नौ विनिश्चयदति यहेरित्यप् ॥ ५५ ॥

भ्रेमुरित्यादि । ते भीमान् भयदान् शिलोच्चयान् पर्वतान् भ०
भ्रेमुः तृफले द्यादिना अतएवं शिलोपस्य भ्रमणस्य गतिविशेष
त्वात् सकर्मकता शिलाभिरुचयोऽद्विर्धेयां उत्तोयतरति वा
उच्ययच्छुः शिलाभिरुचयः शिलोच्चयः अतरान् अन्यैस्तरितु
मन्नक्षान् नदान् उत्तेरः तृतरेऽभिभवद्भुत्यां चतौषुःकिङ्गां
शत्रोर्लवं छेदं आशंसवदृक्त्वः सीतायाविशेष्य निश्चयश्च आशं
सवः सन्भिच्छाशंसुः चितृषूभोऽह् ॥ ५५ ॥

आदरेण गमश्चक्रुर्विषमेव्यप्यसंघसाः । व्याभ्रुवन्तो
दिशोऽन्यादान् कुर्वन्तः सव्यधान् इरीन् ॥ ५६ ॥

ज०म० आदेत्यादि । विषमेष्वपि प्रदेशेषु गमं गमनं चक्रुः आदरेणा
 नवज्ञया यद्देरित्यप् असंघसाः त्यक्ताहाराः उपसर्गेदइति
 अपि घञपोष्वेति अर्धस्रुादेशः हरीन् सिंहान् सव्यधान् सप्र
 हारान् व्यधजपोरित्यप् सप्रहारत्वादन्यादान् परित्यक्ताहा
 रान् कुर्वन्तः नौणचेति निपूर्वाद्देरण्प्रत्ययः तस्मिन्नदेर्न घञ्
 देशः चकारादपि तत्र निघसः दिशोव्याभ्रुवन्तः सर्व्वव्यापिनः
 ॥ ५६ ॥

म० आदेत्यादि । ते विषमेष्वपि देशेषु गमं चक्रुः रामस्य कार्थमि
 त्यादरेण न तु परस्य कार्थमित्यवज्ञया कीदृशाः असंघसाः सस्य
 गाहाररहिताः निरन्तरभ्रमणात् दिशोव्याभ्रुवन्तः हरीन्
 सिंहान् सव्यधान् सप्रहारान् अतएवान्यादान् आहाररहि
 तान् कुर्वन्तः गमअदव्यधिभ्योऽच् घञ्दःसन्त्वल्घञीति अर्धे
 र्धसादेशः निपूर्वाद्दोनाकपन्वेतिकेति णप्रत्ययः घञि तु घसा
 देशप्रसङ्गात् नरदोणालाविति परः जेमनं छेपआहारीनिघसो
 न्यादइत्यपीत्यमरः ॥ ५६ ॥

सञ्चेरुः सहसाः केचिदस्वनाः केचिदाटिषुः । संया
 मवन्तोयतिवन्निगदानपरेऽमुचन् ॥ ५७ ॥

ज०म० सञ्चेइत्यादि । सहसाः सस्मिताः अस्वनास्त्रुण्योकाः स्वनहसो
 वेत्यप् यतिवत् संयामवन्तः निघमवन्तः यमः समुपनिविषुचेति
 घञ् आटिषुः अटितवन्तः अटेलुङि रूपं अपरे निगदान्मचना
 न्यमुचन् नौगदेत्यादिना विकल्पेनापोविधानात् घञ् ॥ ५७ ॥

सञ्चे हरित्यादि । केचिदानराः सहसाः सन्तञ्चेहः तृफलेति भ०
 अतएवं खिलोपश्च केचिदस्वनामौगिनः यतिवत्संयामवन्तः
 संयमिनः सन्तआटिपुर्गतवन्तः अटगतौ बांसिः अनुस्मिदेरिति
 अनउस् अपरे निगदान् अमुचन् अन्तःस्थितस्य शब्दस्य वहिर्निः
 सारणं मोक्षः तं कृतवन्तइत्यर्थः सहस्वननिगदाअलन्ताः
 संयामोघञन्तः ॥ ५७ ॥

अथ क्लमादनिःक्वाणानराः क्षीणपणाइव । अम
 दाः सेदुरेकस्मिन्नितम्बे निखिला गिरेः ॥ ५८ ॥

अथेत्यादि । अथ परिभ्रमणादनन्तरं क्लमेन परिभ्रमेण अम ज०म०
 दाः गतहर्षाः मदोऽनुपसर्गइत्यप् अतएव निःक्वाणाः निःशब्दाः
 क्लषोवीणायाञ्चेत्यपोविकल्पेन घञ् वीणादिविषयमेतत् क्लषेर्नि
 पूर्वादनुपसर्गादीणादिविषयाच्च विकल्पेनाऽप्रत्ययइत्युक्तं एक
 स्मिन् गिरेर्नितम्बे सेदुः निषब्दाः निखिलाः समस्तावानराः क्षीण
 पणाइव अर्थरहितानराइव पश्यन्तइति पणाः व्यवहाराय
 कृते पणे व्यवस्थाप्यन्ते नित्यं पणः परिमाणे इत्यप् ॥ ५८ ॥

अथेत्यादि । भ्रमणानन्तरं ते निखिलाः सर्वे वानराः कस्य भ०
 चिद्गिरेर्नितम्बे सेदुर्निषब्दाः कीदृशाः क्लमेन अमेण निःक्वाणा
 निःशब्दाः अमदाहर्षरहिताः क्षीणपणानट्टधनाइव निःक्वाणो
 घञन्तः क्लषः शब्दमात्रे घञलौ सप्रादेरपि वीणाध्वनौ तु सप्रा
 देरेवेति धरः स्वमते अभिधानं नियामकमित्युक्तेः सएव नियमः
 क्लमपणमदाअलन्ताः पश्यते अवाद्भियतिऽनेनेति पणः पणोव

राटमात्रे खान्मूखे कार्पापणे पदे । ऋष्यशाकटिकाधूतव्यवहारे
भृताघनइति विश्वः ॥ ५८ ॥

ततः ससम्पदास्तत्र निरैक्षन्त पतत्त्रिणः । गुहा
द्वारेण निर्यातः समजेन पशूनिव ॥ ५९ ॥

ज.भ० ततइत्यादि । ततो विश्रामानन्तरं ते तत्र तस्मिन् पर्वते पत
त्त्रिणः पक्षिणो निरैक्षन् ईक्षितवन्तः ईक्षेर्लङ्ङि रूपं कीदृशान्
गुहाद्वारेण निर्यातः निर्गच्छतः निष्पूर्व्याद्यातेः त्रचन्तस्य त्रसि
रूपं ससम्पदाः सहर्षाः प्रसदसम्पदाविति निपातितं समजेन वृन्दे
न पशूनिव निर्यातः समदोरजपशुखित्यप् ॥ ५९ ॥

भ० ततइत्यादि । उपवेशानन्तरं ते ससम्पदाः सहर्षाः सन्तस्तत्र
पर्वते गुहाद्वारेण निर्यातो निर्गच्छतः पतत्त्रिणः पक्षिणो निरै
क्षन्त इष्टवन्तः समजेन समूहेन निर्गच्छतः पशूनिव तदइतिखू
सानित्यर्थः समदसमजावसन्तो व्यजोरे इत्यादौ अलन्तवर्ष्
नाम्नाजेर्थादेशः संप्राभ्यां मदीहर्षे समुद्गामजः पशुमंसप्रेरण
घोरलिति परेषां विशेषसूचनं निःपूर्व्यादीचेर्षी यातेः शब्दः
॥ ५९ ॥

वीनामुपसरं दृष्ट्वा तेऽन्योन्योपहृवागुह्यां । प्रावि
शन्नाहवप्रज्ञाआहावमुपलिप्तवः ॥ ६० ॥

ख०म० वीनामित्यादि । वीनां पक्षिणामुपसरं नैरन्तर्येषु निर्गमनं दृष्ट्वा
उपसरइव उपसरनैरन्तर्यमाचेषोपलक्षितत्वात् उपसरीहि

स्त्रीगवीषु पुंगवानामभिगमनमुच्यते सच नैरन्तर्येष भवति प्र
जनेसर्त्तैरित्यप् वानराअन्योन्योपहवाः परस्परमाङ्गानं येषां
आगच्छतागच्छत प्रविशामदति ऋः संप्रसारणमित्यप् संप्रसा
रणञ्च गुहां प्राविशन् प्रविष्टवन्तआहवप्रज्ञाः युद्धप्रज्ञाः आह्व
यते युद्धाय स्पृद्धंतेऽचेत्याङि युद्धइत्यप् संप्रसारणञ्च आहाव
मुपलिप्तवः उदकाधारमुपलभुमिह्वः निपानमाहावइति घञि
संप्रसारणं निपात्यते वृद्धिरस्येव अणप्रत्यये लघुद्धिः ॥ ६० ॥

वीनामित्यादि । वीनां पक्षिणामुपसरं उपर्यधोगमनं वृद्धा म०
ते वानरागुहां प्राविशन् कीदृशाः अन्योन्यस्य उपहवआङ्गानं
येषां ते तथा आहवे युद्धे प्रज्ञाः पण्डिताः अतएव गुहाप्रवेशे
निर्भयत्वं आहावमुदकाधारमुपलभुमिह्वः उपसरोऽलन्तः
अभिधानात् उपर्यधोगमनार्थः उपसरो हि स्त्रीगवीषु पुङ्गवा
नामभिगमनमुच्यते सचोपर्यधोभावेन भवतीत्युपमानादिह
उपसरश्चरेण उपर्यधोगामित्वमुच्यतइति केचित् गर्भयहणा
र्योपसरणे सर्त्तैरिति परसूत्रं तस्मिन् उपसरोगर्भार्थं याम्य
धर्माचरणं तच्च वह्निर्निःसरतां पक्षिणां सभावत्येव ऊलिहोमेऽ
दने इत्यस्मादसघञौ उपसर्गेणान्यार्थता परेषां मते ऋजोरूपं
अभ्युपनिविष्ठाऋजोऽल्ङ्ङश्चेति तथा आङोयुद्धेऋजोऽल्ङ्ङश्चे
ति आङोनिपाने ऊश्चेति तेषां सूत्रचयं ॥ ६० ॥

कुर्वन्तोहवमाप्तानां पिपासावधकाङ्क्षिणः । दारं
तमोघनप्रस्थं गुहायाः प्राविशन् कृतं ॥ ६१ ॥

ज०म० कुर्वन्त्यादि । गुहां प्रविशन् तस्याः दारमपरं प्राविशन् आप्ता
 नां खिग्धानां हवमाह्वानं कुर्वन्तः भावेऽनुपसर्गस्येत्यप् संप्रसा
 रणं च पिपासा पातुमिहा तस्माबधोऽपनयनं हनस्रबध इत्यप्
 बधादेशश्च तं काङ्क्षितुं शीलं घेषामिति काचिमाचिकांसाया
 इत्यस्मात्सुष्यजातौ णिनिः इदितोनुम् साधुकारिणि वा कीदृशं
 दारं तमोघनप्रख्यं तमसोघनः मूर्त्तिः काठिन्यं तेन सदृशं मूर्त्तौ
 घनइति हनेरणप्रत्ययो घनादेशश्च निपात्यते मूर्त्तिमत्तमइव
 दारमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

भ० कुर्वन्त्यादि । ते आप्तानां खिग्धानां हवमाह्वानं कुर्वन्तो गुहा
 याद्दारं द्रुतं प्राविशन् कीदृशाः पिपासायासृष्णायाबधं हननं
 काङ्क्षन्तीति यहादित्वात् णिन् ताहोस्ये आभीक्ष्ये वा णिञ्जिति प
 रः स्वमतेऽपि तदर्थता प्राप्यते यतो णिन्विधायकसूत्रे अर्थविशे
 षो नोक्तः किन्तु ढघेकतीत्यादौ भव्यर्णार्थे णिञ्जित्युक्तं तेनाभिधाना
 दर्थविशेषेऽपि णिन् स्यादिति ज्ञापितं दारं कीदृशं तमोघनप्रख्यं
 तमसां घनेन काठिन्येन प्रख्यं सदृशं मूर्त्तिः काठिन्यमुच्यते तद्
 पचारात् मूर्त्तिमत्तयाइवेत्यर्थः मेघप्रख्यं तमश्च प्राविशन्निति
 केचित् हवमिति उल्लिख्येमे इत्यस्यालनास्य रूपं धातूनामनेका
 र्यत्वात् आह्वानार्थता ङेञोऽल्ङ्ङस्य भावे नतूपसर्गादिपरः हने
 रलि हनबधटोक्त्वस्तीति बधादेशः काठिन्यादौ हनेरण् घना
 देशश्चेति परः स्वमते निपातः ॥ ६१ ॥

तस्मिन्मन्तर्षणे पश्यन् प्रधाणे सौधसद्गनः । लौघे
 द्रुनघनस्कन्धाललितापघनां स्त्रियं ॥ ६२ ॥

तस्मिन्नित्यादि । दारमतिक्रम्य यः सावकाशप्रदेशः सोऽन्तर्घष ज०म०
 इत्युच्यते तथा ह्यन्तर्हन्यते क्रोडीभवत्यस्मिन्निति अनुगतार्थत्वं
 अन्तर्घषोदेशइत्यन्तःपूर्वाद्भन्तेरपघनादेशः घणादेशोवा ये ण
 कारं पठन्ति यन्तु संज्ञीभूतोवाह्नीकेषु देशविशेषइत्युक्तं तत्संज्ञा
 शब्दमाश्रित्य तस्मिन्नन्तरे यत्सौधसस्य धवलशृङ्गं तस्य प्रघाणे
 एकदेशे प्रघणः प्रघाणश्चेति निपातितं स्त्रियं ललितापघनां
 ललिताङ्गीमपश्यन् अपघनोऽङ्गमिति निपातनं लोहोद्हनघन
 स्कंधाः यस्मिन् स्थापयित्वा काष्ठादीनि संस्क्रियन्ते सउद्हनः
 आधानं तद्वत् घनः स्कन्धोयेषामिति उद्हनोऽत्याधानमिति
 निपातनं ॥ ६२ ॥

तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन् गुहाभन्तरे अन्तर्घषे दारसमीप म०
 सावकाशप्रदेशे यत् सौधसस्य धवलशृङ्गं तस्य प्रघाणे दारप्रकोष्ठा
 भ्यां वह्निःप्रदेशे ललितापघनां मनोहरभरोरां स्त्रियं तेऽपश्यन्
 कीदृशाः लोहोद्हनघनस्कन्धाः यस्मिन् स्थापयित्वा काष्ठादिकं
 हन्यते सउद्हनः लोहस्य सउद्हनस्तदहनोनिविडः स्कन्धोयेषां
 ते तथा लोहवदुद्हनः काष्ठविशेषइत्यन्वये परमते अन्तर्हन्यते
 यन्निस्सित्यन्तर्घषोऽभन्तरेदेशे उच्यते अन्तरोहनोरसि देशे
 घनादेशः विभाषया षत्वं स्वमते मूर्द्धन्यान्तले घणोऽस्ति रूपं
 दन्त्यान्तले तु हनीर्निपातः परमते प्रकृतं हन्यते गम्यते ऽस्मि
 न्निति प्रघाणः प्राङ्मुहदारघाणपिच्छके हन्तेर्घञ्सौ घनादेशस्य
 पूर्वपदस्वामिनिप्तात् संज्ञार्थां षत्वं स्वमते घणोघञि रूपं प्रघा
 णप्रघणालिन्दावहिर्दारप्रकोष्ठकेइत्यमरः परमते ऊर्द्धं हन्यते
 यस्मिन् सउद्हनः उदः प्रतिकोष्ठके हनोरच् घणादेशस्य स्वमते

निपातः निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं सउद्गमदत्यमरकोषे काष्ठ
इत्युपलक्षणं घनः पूर्ववत् परमतेऽपहन्यतेऽनेनेत्यपघनो देहः
अपादङ्गेहन्तेरल् घनादेश्च स्वमते निपातः वस्तुतः अन्तर्धया
इयोहृदाः व्युत्पत्तिस्तु यथा कथञ्चिदेव ॥ ६२ ॥

सा स्तम्बपदन्यासान् विघनेन्दुसमद्युतिः । परि
घोरुभुजानाद् हसन्ती स्वागतं कपीन् ॥ ६३ ॥

अ०म० सास्तमित्यादि । सा स्त्री हसन्ती कपीन् स्वागतं वचन्राह
कीदृशी विघनेन्दुसमद्युतिः विहन्यते अभिभूयते अन्या द्युतिर्येन
सविघनः करणेपोविदुम्बित्यप् घनादेश्च सचेन्दुस्येति सः तस्मा
द्युतिर्यस्याः स्तम्बोहन्यते येन पादन्यासेन सस्तम्बः दृषकाष्ठादिः
स्तम्बकचइति करणे कः गमहनेत्युपधालोपः तादृशः पादन्यासे
येषां कपीनामिति परिहन्यते येन परौघइत्यप् घादेश्च परि
घो अर्गलः तदनुकारिणोविपुलावाहवोयेषामिति ॥ ६३ ॥

भ० सेत्यादि । सा हसन्ती स्वागतमिति कपीनाह कीदृशान् स्तम्ब
पदन्यासान् स्तम्बोहन्यते दृषकाष्ठादिकमुपमर्हते येन तादृशः
पदन्यासेयेषां तान् हनचरगृहगिति कर्त्तरि विहितष्टक् कृद्धोः
कभावदति अन्यत्र दृश्यते चेऽपि न सतिः हनगमित्युक्तोपे हनो
क्लोन्नः स्तम्बश्चस्तम्बघनः स्तम्बोयेन निहन्यते स्तम्बो गुच्छसृषादि
न इत्यमरः परिघवदुरवो विपुलामुजावेषां परिघोऽस्त्रविघ्नैः
परमते परिहन्यतेऽनेनेति हनोर्जातस्य रूपं इदमद्भ्योऽयं सा
कीदृशी विघनेन्दुसमद्युतिः विगतोघनोमेघोवसात् तादृशस्य
परत्कालीनस्य चन्द्रस्यैव दीप्तिर्यस्याः परमते हनोरश् मेघे
घनादेश्च स्वमते निपातः ॥ ६३ ॥

पिप्रायाद्रिगुहोपघ्नानुद्वान् संघसमागतान् । फलै
नानारसैश्चित्रैः खादुशीतैश्च वारिभिः ॥ ६४ ॥

पिप्रेत्यादि । तान्विविधैः फलैर्वारिभिश्च पिप्राय तर्पितवती ज०म०
अद्रिगुहोपघ्नान् अद्रिगुहैव उपघ्नआअयोयेषां कपीनां उपघ्नआ
अयदत्यप् उपधालोपश्च निपात्यते संघसमागतान् समूहेनाग
तान् उद्वान् प्रशस्तान् संघोद्द्वैगणप्रशंसयोरिति समुदोरुपपदयो
हन्तेरपि टिलोपश्च निपात्यते ॥ ६४ ॥

पिप्रेत्यादि ॥ सा फलैर्वारिभिश्च तान् पिप्राय तर्पितवती कीदृं म०
शान् अद्रिगुहा उपघ्न आअयोयेषां तान् उपादाअये हन्तेरल्
घ्नश्चेति परः स्वमते हनचरगृगित्यस्य कृद्धोःकभावदत्यन्यत्र
प्रवृत्तिः अभिधानादाअयार्थता स्यादुपघ्नोऽनिकाअयदत्यमरः
उद्वान् प्रशस्तान् परमते ऊर्द्धं हन्यते ज्ञायतइति उदःप्रशस्ते
हनतेरल् घादेशश्च स्वमते हनजनादित्यस्य कृद्धोःकभावदत्य
न्यत्र प्रवृत्त्वं गमादित्वात् घणोऽऽः संघेन समूहेनागतान् संहननं
संहन्यते वास्मिन्निति समोहनतेरल् समूहे घादेशश्चेति परः स्व
मते उद्ववत् फलैः कीदृशैः नानारसैः नानाविधरसयुक्तैः चित्रै
रहृतैः वारिभिः कीदृशैः खादुशीतैः मंधुरशीतसैः ॥ ६४ ॥

निघानिघतरुच्छन्ने तस्मिंस्ते लब्धिमैः फलैः । तृप्ता
स्तां भ्राजयुमतीं पप्रच्छुः कस्य पूरियं ॥ ६५ ॥

निघेत्यादि । तस्मिन्प्रघणे निघानिघैर्निमित्तानिमित्तैस्तदभिः ज०म०
हन्ते निघानिमित्तमिति निपूर्वाङ्गहनतेरपि टिलोपे निपात्यते समा

रोहपरिणाहाभ्यां निमित्तमित्युच्यते ते कपयः लब्धिमैर्लाभनि
वृत्तैः द्वितः क्लिः फलैस्तृप्ताः सन्तस्तां स्वियं भ्राजयुमतीं शोभावतीं
पप्रकुंः पृष्टवन्तः कस्येयं पूरिति द्वितोऽयुच्त्तदन्तान्मतुप् ॥ ६५ ॥

भ० निधेत्यदि । तस्मिन् सौधसद्धानः प्रघाणे ते वानरास्तां पप्रच्छुः
तस्मिन् कीदृशे निधानिधैर्देर्ध्विस्ताराभ्यां तुल्यातुल्यैस्तरभिर्वृत्तै
श्चक्रे आचृते परमते निःशेषेण हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति नेस्तुल्यारो
हपरिणाहे हन्तेर्दोषादेश्च स्वमते घणोरूपं विष्वक्कर्मनिघ
दृत्यमरः ते कीदृशाः लब्धिमैर्लाभेन निवृत्तैः फलैस्तृप्ताः लभन्तौ
ङ्घप्राप्तौ द्वितस्तज्जे त्रिमक् षडभात्तयोर्धः तां कीदृशीं भ्राजयु
मतीं शोभावतीं टुभाजृञ्दीप्तौ द्वितोऽयुर्भावे किं पप्रकुरित्याह
कस्येयं पूरिति अयिमञ्जेकेनाप्यन्वयः ॥ ६५ ॥

रक्षणं करोषि कस्मात्त्वं यत्नेनाख्यायतां शुभे ।
स्वप्ने निधिवदाभाति तव सन्दर्शनं हि नः ॥ ६६ ॥

ज०म० रक्षणमित्यादि । हे शुभे कस्मादा रक्षणं रक्षां करोषि एत
द्यत्नेनादरेण नोऽस्माकमाख्यायतां उभयत्रापि यजयाचेति नङ्
यस्मात्स्वप्ने निधिवत् निधिरिव तव संदर्शनमाभाति नोऽस्माकम
तिदुर्लभत्वात् स्वप्नइति स्वप्नोन् निधिरिति उपसर्गेषोः किः
॥ ६६ ॥

रक्षणमित्यादि । हे शुभे कस्मादा त्वं रक्षणं रक्षां करोषि अर्थात्
पूर्याः एतत् यत्नेनादरेणाख्यायतां कथ्यतां हि यस्मात् स्वप्ने
निधिरिव तव सन्दर्शनं अतिदुर्लभत्वाच्चोऽस्माकमाभाति अतः
पूर्वमननुभूतत्वात् एवं पृच्छामइति भावः स्वपररक्षयतेत्या

दिना सर्वत्र नङ् रक्षेर्षत्वं निधिरिति किङ्कोऽन्तर्गेरिति किः
उखेचीत्यालोपः ॥६६॥

ततो जलधिगम्भीरान् वानरान् प्रत्युवाच सा । इयं
सृष्टिर्विश्वकर्माणः ॥ ६७ ॥

तत इत्यादि । ततस्तस्मादनन्तरं सा प्रत्युवाच अलं धीयते ज०म०
अस्तिन्निति अधिकरणेचेति किः जलधिः समुद्रः तदङ्गम्भीरान
लोभ्यत्वात् इयं पूः दानवराजस्य विश्वकर्माणः सृष्टिः सृज्यत इति
सृष्टिः कर्मणि स्त्रियां क्तिन् । इतः स्त्रीलिङ्गमधिकृत्योच्यते ॥ ६७ ॥

तत इत्यादि । तदनन्तरं सा वानरान् प्रत्युवाच कीदृशान् भ०
जलधिवत् गम्भीरान् अलोभ्यान् जलानि धीयन्तेऽचेति ढाङ्
इति किः किं प्रत्युवाचेत्याह दानवराजस्य इयं पूः विश्वकर्माणः
सृष्टिः पूर्वं कस्य पूरिति स्वामिनः कर्तुंश्च प्रअदत्युभयमुक्तं सृज्य
त इति क्तिः क्तस्य घे इति कर्मणि स्त्रियां क्तिः । इतः स्त्रीकदधि
कारः ॥ ६७ ॥

निहतश्च स्थितिं भिन्दन् दानवीऽसौ बलद्विषा ।
दुहिता मेरुसावर्णे रक्षं नाम्ना स्वयम्प्रभा ॥ ६८ ॥

निहेत्यादि । असौ दानवराजः स्थितिं मर्यादां भिन्दन् ज०म०
स्वागापापचोभाव इति क्तिन् बलद्विषा इन्द्रेण निहतः यस्य
चाहं दुहिता सपिता नाम्ना मेरुसावर्णिः अहञ्च नाम्ना स्वयंप्र
भेति ॥ ६८ ॥

निहेत्यादि । बलद्विषा इन्द्रेण असा दानवराजनिहतः भ०

यतः स्थितिं मर्त्यादां भिन्दन् त्यजन् अहं मेहसावर्षिनामोदु
 हिता कन्या नाम्ना च स्वयंप्रभा पितुरात्मनश्च प्रसिद्धनामोत्की
 र्त्तनेन दानववधानन्तरमिन्द्रेणाहमिह नियुक्तेति किम्बदन्ती
 सूचिता तिष्ठतेः क्तिः दोषोमास्यामिति ङिः मर्त्यादाधारणा
 स्थितिरित्यमरः स्वयंप्रभेति स्वयं प्रभाति शोभतइति आतो
 ऽन्तःअङ्गेरिति ङः स्वयमात्मना प्रभा यस्याइति वा ॥ ६८ ॥

जूतिमिच्छथ चेत्पूर्णाकीर्त्तिं वा पातुमात्मनः । करो
 मि वोवहिर्यूतीन् पिधध्वं पाणिभिर्दृशः ॥ ६९ ॥

ज०म० जूतिमित्यादि । यदि तूर्णं शीघ्रं जूतिं गमनमिच्छथ कीर्त्तिं वा
 आत्मनः पातुं रचितुं वः युष्मान् वहिर्यूतीन् वहिर्भूतान् जति
 यूतीत्यादिना निपातितः तत्र यौतेर्जवतेश्च क्तिन् दीर्घत्वञ्च निपा
 त्यने कीर्त्तिरपि क्तसंशब्दने स्वार्थिकोपि च उपधायाश्चेतीत्वं
 तस्मात् क्तिन् अतः पाणिभिः दृशोदृष्टीः पिधध्वं क्त्वादयध्वं अपि
 पूर्वाद्वाञ्जोलोपि दिव्वचनेदधस्तथोश्चेति अभ्यासस्त भष्भावे
 आभ्यस्तथारित्याकारलोपे झलाञ्जश्रीति धातोर्ङकारे वष्टि
 भागुरिरित्युपसर्गाकारलोपे च रूपं ॥ ६९ ॥

भ० जूतिमित्यादि । यूयं चेत् यदि तूर्णं शीघ्रं जूतिं गमनमिच्छथ
 प्रभुकार्थं क्त्वा आत्मनश्च कीर्त्तिं पातुं रचितुमिच्छथ तदा
 पाणिभिर्दृशैर्दृशश्चक्षुषि पिधध्वं आच्छादयत ततोऽहं वायुष्मान्
 वहिर्यूतीन् वहिर्देवे यूतिर्मिश्रणं येषां तादृशान् वहिर्गतानि
 त्यर्थः जुगत्यां युष्मिअण्ये सातिष्ठेतीति जूतियूती भावत्तन्ने
 निपात्येते क्त्वाञ्जशब्दे कित्वाचुरादिः कीर्त्तयेते चेति कर्मणि क्तिः

कीर्त्तकतइति कीर्त्तादेशः अर्षोपः अपिपूर्व्यात् धात्रोगीधं भा
दीरेदिः खेर्दलं श्रीद्भोरित्यालोपः सभान्तस्येति खेर्दस्य धलं स्रप्
स्रसोरिति मूलधातोर्दलं वातोऽवाप्योरिति पञ्चे अपेरतोसुक्
॥ ६८ ॥

ब्रज्यावती निरुद्धाच्चान् विद्येवानुष्ठितक्रियान् ।
निरचिक्रमदिच्छातोवानरांसंक्रमावतः ॥ ७० ॥

ब्रज्येत्यादि । सा ब्रज्यावती प्रब्रह्मगमनवती प्रजयजोर्भावे ज०भ०
क्यप् प्रब्रंसायां मतुप् वानरान्निरुद्धाच्चान् निरचिक्रमत् निष्का
सितवती क्रमेर्ष्यन्तस्य लुङि सन्वल्गुनीति सन्वद्भावात् सन्वत
इतीलं दीर्घोल्घोरिति न दीर्घलं संयोगपरस्य गुरुत्वात् अनु
ष्ठितक्रियानाचरिततदुपदिष्टव्यापारान् कृञःश्चेति शः सार्व
धातुकेयक् रिङ्गदेशश्च चङ्क्रमावतः कुटिलगतिमतः अःप्रत्य
यादित्यकारः इहातइति वानराणामिहायाः इहेति निपा
तितं इषेः ब्रणप्रयः कृभावश्च निपात्यते विद्यासंज्ञायामिति क्यप्
यथा विद्या अनुष्ठितक्रियान् कृतपुरश्चरणान् पुरुषानिहातोऽभी
ष्टं सन्पादयति तद्वत्सेति ॥ ७० ॥

ब्रज्येत्यादि । सा ब्रज्यावती प्रब्रह्मगतिमती वानरानिच्छातो भ०
निरचिक्रमत् निष्क्रामयामास यथा विद्या तल्लज्ञानं इच्छातः
अनुष्ठितक्रियान् विहितधानधारणादीन् संसाराभिष्क्रामयति
तद्वत् वानरानपि अनुष्ठितक्रियान् आचरिततदुपदिष्टव्यापा
रान् यतोन्निरुद्धाच्चान् आच्छादितदृशः सकथ्यक्षःपःखाङ्ग
इति षः पञ्चे जितेक्रियान् अक्षश्चदृश्विचवचनः संक्रमावतः

अन्धकारे कुटिलगतियुक्तान् पक्षे तीर्थादिचक्रमणकारिणः ब्रज
 गतौ श्रीब्रजयजविदेत्यादिना क्यप् ततोऽस्यर्थे प्रब्रंसायां वतुः
 विदज्ञाने पूर्ववत् क्यप् क्रियतइति क्रिया कुःप्रस्येति शः च्छ्रिः
 शुध्वोरितीयः क्रमेऽर्चनात् जिञ्जिद्रुसुइत्यङ् खेःसन्वत् ख्यस्येत्
 खःखेरुरिति गुरुत्वान्न दीर्घः इषुइच्छायां तुल्येत्यादिना निपा
 तः क्रमेऽर्चनात् प्रस्य्यादः यङो लुक् ततो वतुः ॥ ७० ॥

निष्क्रम्य शिञ्जया तस्यास्त्रपावन्तो रसातलात्। ज्ञा
 त्वा मासमतिक्रान्तं व्यथामवललम्बिरे ॥ ७१ ॥

ज०म० निष्क्रेत्यादि । तस्याः शिञ्जया उपदेशेन गुरोश्चहसइत्यकारः
 तस्माद्रसातलान्निष्क्रम्य निर्गम्य त्रपावन्तः स्त्रिया उपदेशेन
 निष्क्रान्तावधमिति त्रपेति षिङ्गिहादिभ्योऽङ् मासमतिक्रान्तं
 ज्ञात्वा वद्विनिर्गताः सन्तः व्यथां भयं भिदादित्वादङ् अवल
 लम्बिरे वयं मासावधिना प्रेषिताः स च मासोविनैव कार्य्येणाति
 क्रान्तइति स्वामिनोभयं ॥ ७१ ॥

भ० निष्क्रेत्यादि । तस्याः स्वयम्यमाथाः शिञ्जया उपदेशेन रसात
 लात् निष्क्रम्य स्वयं निष्क्रमात्तत्रा त्रपावन्तो लज्जायुक्ताः सन्तः
 राज्ञा अवधिलेन निश्चितं मासं अतिक्रान्तं ज्ञात्वा ते व्यथां राज्ञः
 सक्रात्राद्भयं अवललम्बिरे प्रापुः शिञ्जेः सेमक्तात्सरोरिति अप्र
 त्ययः त्रपूषङ् लज्जायां षित्त्वात् भोषिचिन्तिपूजीत्यादिना ङः
 व्यथमङ् दुःखेचालेभये घटादित्वात् पूर्वेषु ङः यद्यपि कवि
 कल्पद्रुमे घटादेः सानुबन्धत्वं दृश्यते तथापि पूर्वोच्चार्यक्रमदर्श

मात् सुगधबोधस्य कविकल्पद्रुमात् प्राक् कृतत्वेन भीषिचिन्ती
त्यादौ आलघटादेरित्यस्य न वैचर्यं राजामिति पाठे तेनैव
भिदादिलात् ङः ॥ ७१ ॥

चिन्तावन्तः कथाञ्चक्रुरपधाभेदभीरवः । अकृत्वा
नृपतेः कार्यं पूजां लप्स्यामहे कथं ॥ ७२ ॥

चिन्तेत्यादि । उपधानमुपधा परीक्षा आतसोपसर्गद्वयत्वं ज०भ०
तत्परिग्रहोद्देशिभृत्यः कार्येषु नियुज्यते तदकरणादुपधाया
भेदोऽभावः तस्माद्भीरवः चिन्तावन्तइति कर्त्तव्यतामूढाः कथां
चक्रुः कृतवन्तः कीदृशमित्याह अकृत्वा नृपतेः कार्यं पूजां लप्स्या
महे कथमिति नैवेत्यर्थः चिन्तादयः चिन्तिपूजीत्यादिना अङ्
न्ताः ॥ ७२ ॥

चिन्तेत्यादि । नृपतेः कार्यं अकृत्वा कथं वयं पूजां लप्स्यामहे भ०
अपि तु अज्ञाताएव भविष्यामइति कथां ते चक्रुः कीदृशाः
उपधाभेदभीरवः राज्ञा धर्मादिभिर्भृत्यानां या परीक्षा क्रिय
ते सोपधा तस्माभेदः कार्यसामर्थ्येन भङ्गः तद्भीरवः अतएव
चिन्तावन्तः चिन्तिकथिपूजिभ्योभीषिचिन्तीत्यादिना ङः उप
पूर्वात् धाञ्जातोऽन्तः अङ्गेरिति ङः उपधाधर्माद्यैर्यत्परीक्षण
मित्यमरः ॥ ७२ ॥

प्रायोपासनया शान्तिं मन्वानोवाक्सिन्धवः । युक्त्वा
योगं स्थितः शैले विवृण्वंश्चित्तवेदनां ॥ ७३ ॥

ज०म० प्रायद्वत्यादि । उपासनेति ष्यासन्नन्योयुच् प्रायेण उपवासे
 नोपासना अन्नब्रनेनासनमित्यर्थः तथा शान्तिं कल्याणं मन्वानो
 ऽवगच्छन् उपायान्तराभावात् वालिसम्भवोऽङ्गदः योगश्चित्त
 वृत्तिनिरोधः तं युक्ता संबन्ध शैले स्थितः चित्तवेदनां चित्तपीडां
 विवृण्वन् घट्टिविदिवन्दिभ्योपुम्वक्तव्यदति युच् ॥ ७३ ॥

भ० प्रायद्वत्यादि । वालिसम्भवोऽङ्गदोयोगं चित्तवृत्तिनिरोधं
 युक्ता आत्मना सह संबन्ध शैले स्थितः किं कुर्वन् प्रायेण उप
 वासेन उपासनया स्थित्या तस्य सेवया वा तदाचरणरूपया
 शान्तिं कल्याणं मरणं वा मन्वानः मन्यमानः प्रायश्चान्नने
 मृत्यौ तुल्यवाङ्मयोरपि । शान्तिः शमेऽपि कल्याणे दति च
 विश्वः जिलासङ्घउपवेशे उपपूर्वोऽयं सेवायामपि ज्ञोषिअन्धिय
 न्बीत्यादिना अन्नः चित्तवेदनां मनःपीडां विवृण्वन् प्रकाशयन्
 विदेः पूर्वेषु अन्नः ॥ ७३ ॥

प्रस्कान्दिकामिव प्राप्नोध्यात्वा ब्रूते स्र जाम्बवान् ।
 धिक् शालभञ्जिकाप्रस्थान् विषयान् कल्पनारुचीन्
 ॥ ७४ ॥

ज०म० प्रस्कृत्यादि । तथा का क्रिया कर्त्तव्येत्यन्यैः पृष्टः सन् जाम्ब
 वान् ध्यात्वा विचिन्त्य ब्रूते स्र प्रस्कान्दिकामिव रोगविशेषमिव
 प्राप्नोथातः उत्साहाभावात् रोगाख्यायंषुल्लङ्घनं शालभञ्जि
 का क्रीडाविशेषः संज्ञायामिति षुल् नित्यं क्रीडेत्यादिना सः
 तद्व्याख्याविषयारूपादयः अतितुङ्गत्वात् अतस्तान् धिक् किन्तु
 कल्पनारुचीन् कल्पनीयान् ॥ ७४ ॥

प्रस्कृत्यादि । त्वया किं कार्यमित्यन्वैः पृष्टो जामवान् चक्षप
 तिर्थात्वा व्रूते स्म उक्तवान् प्रस्कन्दिकां चयरोगं प्राप्तइव उक्त्वा
 हाभावात् स्कन्दिरशोषणेगत्यां नाम्प्रन्येतिकेति रोगार्थे एकः भ०
 स्त्रीत्वमभिधानात् काथनाशीरिति अतइत्वं किं व्रूते स्म इत्याह
 विषयान् रूपादीन् धिक् यतः शास्त्रभञ्जिका नागरक्रीडाविशेष
 स्तत्तुल्यान् भञ्जोधौमोठने प्रस्कन्दिकावत् संज्ञायां एकः तुल्यत्व
 माह कल्पनया विकल्पवशेन पक्षे स्वयं रचनया हचिरभिलाषो
 यत्र तान् एतेन सर्वेषां काव्यनिकलमिति वेदान्तमतं दर्शितं
 ह्यपेर्त्यन्तात् जीषियन्तीति अनः ह्यपः क्लृपः ॥ ७४ ॥

यां कारिं राजपुत्रोऽयमनुतिष्ठति तां क्रियां । अह
 मप्यनुतिष्ठामि सोऽप्युक्त्वैवमुपाविशत् ॥ ७५ ॥

यामित्यादि । अयं राजपुत्रोऽङ्गदोषाकारिं क्रियामनुतिष्ठ ज०म०
 ति तां क्रियां अहमप्यनुतिष्ठामि विभाषास्थानपरिप्रश्नयोरिच्छे
 ति करोतेरिञ् पक्षे ह्यजः प्रचेति शः सोऽप्यैवमुक्त्वा उपाविशत्
 अनशनेन स्थितः ॥ ७५ ॥

यांकेत्यादि । विषयाणां काव्यनिकलेन जीवनं विफलमिति भ०
 यां कारिं क्रियां अयं राजपुत्रोऽङ्गदोऽनुतिष्ठति करोति अह
 मपि तां क्रियां प्रायोपासनां अनुतिष्ठामि इत्युक्त्वा सोऽपि जाम
 वान् उपाविशत् अनशने स्थितः ह्यजः प्रश्नास्थाने निरिति निः
 ॥ ७५ ॥

उवाच मारुतिर्वृद्धे संन्यासिन्यत्र वानरान्। अहं
पर्यायसंप्राप्तां कुर्वे प्रायोपवेशिकां ॥ ७६ ॥

ज०म० उवाचेत्यादि। मारुतिर्ज्ञानरानुवाच वृद्धे जाम्बवति संन्यासिनि
अनश्नवति अहमप्यत्र ग्रैले पर्यायेण परिपाद्या मन्नाप्तां प्रायो
पवेशिकां अनश्ननं कुर्वे पर्यायाहेत्यादिना खलु ॥ ७६ ॥

भ० उवाचेत्यादि। मारुतिर्हनूमान् वानरान् उवाच किमुवाचे
त्याह अत्र जाम्बवति वृद्धे संन्यासिनि त्यक्ताहारे सति अहमपि
पर्यायेण क्रमेण प्राप्तां प्रायेण उपवासेन उपवेशिकां स्थितिं कुर्वे
प्रायः स्याद्भोजनत्यागः सन्नयासोऽनश्ननं स्मृतमिति हृत्वायुधः उ
पपूर्वादिभेः पर्यायेणक इति परः स्वमते स्वभावेत्यादौ स्थणक
इत्यनेन स्त्रियां भावे णकः स्यादिति ज्ञापितं ॥ ७६ ॥

अभावे भवतां योऽस्मिन् जीवेत्तस्यास्त्वजीवनिः।
इत्युक्त्वा सर्व्वेवास्थुर्व्वध्वा योगासनानि ते ॥ ७७ ॥

ज०म० अभावइत्यादि। अभावे विनाशे भवतां योऽस्मिन् लोके जीवेत्
तस्यास्त्वजीवनिः धिग्जीवितं आक्रोशे नश्यतिः एवमुक्त्वा सर्व्वेव
अस्तुः स्थिताः तिष्ठतेर्गातिस्थेति सिचोस्तुक् बध्वा योगासनानि
विरचय्य पद्मासनानि ॥ ७७ ॥

भ० अभावइत्यादि। भवतामभावे विनाशेऽस्मिन् लोके योजीवेत्
तस्याजीवनिर्भरणं धिग्जीवनं वास्तु नञोन्याक्रोशेस्तीति अग्निः
इत्युक्त्वा सर्व्वेव ते वानरायोगासनानि पद्मासनानि बद्ध्वा
अस्तुः स्थिताः तिष्ठतेर्णां भूस्थेति सेर्लुक् अनउस् उस्थीचीत्या
द्योपः ॥ ७७ ॥

अक्लेश्यमसिनाग्न्यन्तं कबन्धवधमभ्यधुः । धिङ्गः
प्रपतनं घोरं क्लेदान्तत्वमनाथवत् ॥ ७८ ॥

अक्लेश्यादि । इतः स्त्रीलिङ्गभावं निवर्त्य क्लदुदाह्रियते । ज०म०
कबन्धवधं योजनवाहोर्वधमभ्यधुः अभिहितवन्तः अभिपूर्वोधा
अभिधाने वृत्तं कीदृशं अक्लेश्यं प्रयासरहितं कस्मात् असिना
सुखमरणात् तच्चाग्न्यन्तं अन्ते तस्याग्निरभूत् अस्माकं धिक्
प्रपतनं विनाशं दुःखेन घोरत्वात् क्लेदान्तत्वं अन्ते पूतीभावन्त
द्यत्वास्ति अर्ग्रादित्वादच् अनाथवत् अनाथानामिव अक्लेश्य
प्रपतनशब्दे भावसाधनौ क्लत्यल्पुटोवज्जलमिति ॥ ७८ ॥

स्त्रीलिङ्गदधिकारं निवर्त्य क्लदुच्यते । अक्लेश्यमित्यादि भ०
ते कबन्धस्य योजनवाहोर्वधं मरणं अभ्यधुः उक्तवन्तः अभिपूर्व
धाञ्छां रूपं अस्थुरितिवत् कीदृशं असिना अक्लेश्यं क्लेशजनकं
खड्गेन शीघ्रहननात् नातिदुःखदमित्यर्थः अग्न्यन्तं दाहेन अग्निर
नोऽवसानं यत्र अतएव परकालेऽपि न दुःखदमिति भावः अना
थवत् नाथरहितानामिव नोऽस्माकं प्रपतनं मरणं धिक् इत्यप्य
भ्यधुरिति सम्बन्धः यतोघोरं उपवासदुःखवाज्जलात् क्लेदान्तत्वं
दाहाभावात् क्लेदएवान्ते यस्य तस्य भावः क्लेदान्तत्वं तद्विद्यते
ऽस्येति अर्ग्रादित्वादः क्लेदस्यान्तत्वं यत्रेति वा क्लेदमन्त
भूतं लक्षति संवृषोतीति गमादित्वाद्भुः इति वा अस्माकं प्रप
तनं क्लेदान्तत्वस्येत्युभयं धिक् घोरत्वादिह परत्र चेति केचित् न
क्लिन्नातीत्यक्लेश्यः चक्षुष्याघोरिति उभावविहितोऽप्यण् क्लेशोःक
भावइत्युक्तेरच कर्त्तरि स्यात् यदा क्लेश्यं क्लेशः भावेऽप्यण् न वि

द्यते स्तोत्रं यचेति वियहः प्रपतनमिति भावे घञस्यनटोऽघे इत्य
नट् ॥ ७८ ॥

ततोमन्दगतः पक्षी तेषां प्रायोपवेशनं । अशनीय
मिवाशंसुर्माहानायाद्शोभनः ॥ ७९ ॥

ज०म० ततइत्यादि । ततोऽभिहितानन्तरं महान् पक्षी सन्पातिनामा
जटायुभ्राता आयात् आगतः मन्दगतोमन्दगमनः नपुंसके भावे
क्तः आहिताग्नितात्परनिपातः तेषां यत्रायोपवेशनं तदशनीय
मिव भोजनीयमिव कृत्य ल्युटोवङ्गलमिति कृत्यः आशंसुः आशंस
नशीलः अशोभनः शोभारहितः दावाग्निना सुष्टुशरीरत्वात् ल्युङ्
ति भावे ल्युट् कर्मणि च येनेत्येतत्परिहृत्यादाहृतत्वात् ॥ ७९ ॥

भ० ततइत्यादि । तदनन्तरं महान् पक्षी सन्पातिनामा तत्रा
यात् आगतः यातेर्घ्या रूपं कीदृशः मन्दगतः मन्दं गतं गमनं
यस्य गमेर्भावे क्तः येषां वानराणां यत् प्रायोपवेशनं तत् अशनीय
मिव स्वभक्ष्यमिव दृष्टिजनकत्वात् आशंसुः आशंसनशीलः भावे
ऽनट् अनीयस्य कृद्धोःकभावइत्युक्तेः करणे वानीचः तदा
अशनीयं भोजनसाधनं अशोभनः शोभारहितः सूर्यतेजसा
दग्धपक्षत्वात् नन्धादित्वात्कर्त्तरि अनः न विद्यते शोभनं यस्ये
ति वा भावेऽनट् ॥ ७९ ॥

देहव्रश्चनतुण्डायं तं विलोक्याशुभाकरं । पापगो
चरमात्मानमशोचन् वानरामुङ्गः ॥ ८० ॥

देहेत्यादि । वृश्चते येन तुण्डायेण करणाधिकरणयोश्चेति ज०म०
 करणे स्युट् देहस्य ब्रश्चनमिति कथोगात्षष्ठी देहब्रश्चनं तुण्डा
 यं यस्य तं विलोक्य वानराश्रशुभाकरं पापस्योत्पत्तिस्थानं
 आकरद्वाकरः पुंषि संज्ञायाम् घः तत्र हि करणाधिकरणयो
 रिति वर्तते एवं उत्तरत्रापि चात्मानं पापगोचरं पापविषयं
 पापविषये पतितावयमिति मुञ्जरशोचन् शोचितवन्तः गोचर
 सञ्चरेत्यधिकरणेऽभिपातितः ॥ ८० ॥

देहेत्यादि । तं पक्षिणं विलोक्य वानराः पापगोचरं पाप भ०
 विषयमात्मानं मुञ्जर्वा रं वारं अशोचन् पापविषयोमदात्मेति
 सर्व्वे ऊचुरित्यर्थः कीदृशं पक्षिणं देहब्रश्चनतुण्डायं वृश्चति अने
 नेति ब्रश्चनं करणेऽनट् देहस्य ब्रश्चनं तुण्डायं यस्य तं यदा देहं
 वृश्चति हिनतीति देहब्रश्चनं कभावेऽमी इति वचनात् कर्त्तरि
 अनट् गन्धादिलादा अनः अशुभाकरं अशुभस्य पापस्य आक
 रमुत्पत्तिस्थानं आकुर्व्वन्त्यस्मिन्निति संज्ञायामल् गावश्चरन्त्य
 स्मिन्निति गांचरोऽसन्तः स्वभावात् प्रत्यासन्नवाची ॥ ८० ॥

जटायुः पुण्यकृत्यक्षी दण्डकारण्यसञ्चरः । कृत्वा
 राघवकार्य्यं यः स्वराकूटोऽग्नि संस्कृतः ॥ ८१ ॥

जटेत्यादि । कृत्वा राघवकार्य्यं अग्नि संस्कृतः अग्निना कृत ज०म०
 संस्कारः स्वः स्वर्गमाकूटः जटायुः पुण्यकृत संचरत्यस्मिन्निति
 संचरः पूर्व्ववत् निपातितः दण्डकारण्यं संचरोऽवस्थानं यस्येति
 ॥ ८१ ॥

भ० जटेत्यादि । जटायुः पक्षी पुण्यकृत् पुण्यं कृतवान् आसुषिति
 क्षिप् स्वस्यतन् कीदृशः दण्डकारणं सञ्चरः स्थानं यस्य सतथा
 सञ्चरत्यस्मिन्नित्याधारेऽल् योराधवकार्यं सीताहरणविज्ञाप
 नादिकं कृत्वा अग्निना संस्क्रुतः कृतसंस्कारः सन् स्वः स्वर्गमारूढः
 गत्यर्थाडेत्यादिना रुहेः कर्त्तरि ऋः होठः ठभादिति धः द्युभि
 रिति ठः ऋर्द्धीति ठलुक् दीर्घश्च ॥ ८१ ॥

नरकस्यावतारोऽयं प्रत्यक्षोऽस्माकमागतः । अचे
 द्यायदिद्यान्यायादनेनास्यामहे वयं ॥ ८२ ॥

ज०म० नरेत्यादि । अवतीर्यते धेन कर्मणेति अवेस्तृस्त्रोर्घञ् सएवायं
 नरकस्यावतारः प्रत्यक्षोऽस्माकमागतः यद्यस्मादयमचेष्टाः
 निश्चलाः अनेन पक्षिणा अन्यायादयुक्त्वा नीयते अनेनेति निपूर्वा
 दिणः अध्यायन्यायेति निपातनात् घञ् अस्यामहे भक्षयिष्यामहे
 कर्मणि लृट् ॥ ८२ ॥

भ० नरेत्यादि । नरकमवतरति येनाधर्मेषु सएव प्रत्यक्षदन्त्रि
 ययाज्ञोऽयं पक्षिरूपोऽस्माकमागतः रूपकात्तद्धारोवा पक्षि
 विशेषणं वा अवपूर्वात्तरतेः करणे घञ् नरकस्येति कर्मणि षष्ठी
 यद्यस्मात् इह प्रदेशे अनेन पक्षिणा अन्यायादनौचित्याद्यु
 क्त्वा वा वयमस्यामहे भक्षणीयाः यतोऽचेष्टाश्चेष्टारहिताः
 नीयतेऽनेनेति न्यायः निपूर्वादिणः करणे घञ् अदःकर्मणि ती
 ॥ ८२ ॥

हृदयोदङ्कसंस्थानं कृतान्तानायसन्निभं । शरीरा
खनतुण्डायं प्राप्यामुं शर्म दुर्लभं ॥ ८३ ॥

इदेत्यादि । अमुं पक्षिणं प्राप्य कीदृशं हृदयोदङ्कसंस्थानं ज०म०
उदङ्घरते आकृष्यते अनेनेति उत्पूर्वाद्घृतेरुदङ्कोदङ्कइति
घञ् निपात्यते हृदयस्योदङ्कः संदंशः तत्संस्थानं तत्सदृशं कृता
न्तानायसन्निभं यमजालतुल्यं तत्प्रविष्टस्य दुःखेन निर्गमत्वात्
जालमानायइति नयतेराङ्पूर्वात्करणे घञ् निपात्यते आख
न्यते येन तुण्डाद्येण खनोघच् शरीरस्याखनं तादृक् तुण्डायं
यस्येति प्राप्य शर्म सुखं दुर्लभं कृत्स्नलभं ईषदित्यादिना खल्
अत्र करणाधिकरणयोश्चेति निवृत्तं तयोरेव कृत्यत्तखलरथा
इति योज्यं उपसर्गात् खलघञोरिति प्राप्तस्य नुमः नसुदुर्भ्या
मिति प्रतिषेधः ॥ ८३ ॥

इदेत्यादि । अमुं पक्षिणं प्राप्य अस्माकं शर्म सुखं दुर्लभं दुः भ०
खेन लभ्यतइति ईषद्दुःखोरिति खल् अमुं कीदृशं हृदयोदङ्कसं
स्थानं हृदयमुदङ्घते ऊर्द्धमाकृष्यते येन तादृशं संस्थानमाकृति
र्यस्य तं ऊर्द्धहृदयाकृतिमित्यर्थः हृदयोदङ्ककाकृतिमिति वा
उत्पूर्वाद्घृतेः करणे घञ् चञोः कगाविति कर्त्तुं गत्यर्थस्याङ्घृतेः
शेमत्तत्त्वाभावात् अङ्घातारूपमित्यन्ये कृतान्तानायसन्निभं यम
जालसदृशं जाले प्रविष्टस्य दुःखेन निर्गमइति भावः आनीयते
ऽनेनेति आनाथो जालं करणे घञ् आनाथः पुंसि जालं स्यादित्य
मरः शरीराखनतुण्डायं आखन्यते यमन्तादिदार्थ्यते येन त
दाखनं करणेऽल् शरीरस्याखनं तुण्डायं यस्य तं आखरेति
पाठे खनोउउरेति उरः ॥ ८३ ॥

ईषदाव्यङ्करोऽप्येष न परत्राशुभक्रियः । अस्मान्
त्तुमितोऽभ्येति परिम्लानो वुभुक्षया ॥ ८४ ॥

अ० म० ईषदित्यादि । यएष अस्मान्तुमितः प्रदेशादभ्येति आगच्छति
सपरत्र परलोके ईषदाव्यङ्करोऽपि अनाश्रैरीषदाव्योऽपि न
कृतः अशुभेन कर्मणेत्यर्थात् कर्तृकर्मणोश्च भूक्तजोरिति च्यर्थे
कर्मापपदात्करोतिः खल् यतः परिम्लानोवुभुक्षया योहि
कर्णःशुभेन ईषदाव्यङ्करोऽपि न कृतः सकथं न वुभुक्षया
पौडनेपरिम्वायतीति कर्त्तरि वङ्गलवचनात् ल्युट् निष्ठान्तोवा
संयोगादेरित्यादिना निष्ठानत्वं अशुभक्रियः सत्वद्रोहाभिर
तत्वात् ॥ ८४ ॥

भ० ईषदित्यादि । एषपक्षी वुभुक्षया परिम्लानः सन् अत्तुं भक्ष
यितुं इह प्रदेशे अभ्येति अभिमुख्येनागच्छति इतइति पाठे
स्वस्थानादित्यर्थः न एष परत्र परलोके ईषदाव्यङ्करोऽपि भवि
ष्यति अनाश्रैरीषदाव्योऽपि न करिष्यते केनचित्कर्मणेत्यर्थः
किम्वा यस्मात् परलोके ईषदाव्योऽपि न कृतः शुभकर्मणार्थात्
तेनायं वुभुक्षया म्लानः परलोके शुभकर्मणा यद्याव्यः कृतः स्यात्
तदा वुभुक्षया न पीडितः स्यादित्यर्थः ईषदुःसोरिति खल् खित्क
रणेन कर्तृकर्मणोर्व्यवधानमपि प्राप्तं तच्च ईषदाव्यङ्गवमित्युदाह
रणेन स्पष्टीकृतं करोतेरिहाभूतप्रादुर्भावार्थत्वात् च्यर्थो लभ्यते
परे तु सुदुरीषज्ञः कर्तृकर्मभ्यामभूततद्भावे भूक्तजःखलभावक
र्मणोरित्याहुः अशुभक्रियः अशुभकर्मा परद्रोहितात् परि
म्लानइति कभावेऽमीति कर्त्तर्यनट् किम्वा गत्यर्थाडेत्यादिना

कर्त्तारि त्तः सुखाद्योदित्यादिना नमं इत्येवमशोचन् वानरा
मुञ्जरित्यन्वयः ॥ ८४ ॥

संप्राप्य वानरान् पक्षी जगाद् मधुरं वचः । के
यूयं दुरुपस्थाने मनसाप्यद्रिमूर्द्धनि ॥ ८५ ॥

इति छन्दधिकारः ।

संप्रेत्यादि । वानरान् संप्राप्य पक्षी जगाद् गदितवान् के यूयं ज०म०
अद्रिमूर्द्धनि पर्वतशिरसि दुरुपस्थाने दुःखेनोपस्थातुं शक्ये मन
सापि किं पुनः शरीरेण आतोयुश्च तथापि ईषदादर्थोऽनुवर्त्तन्ते
कर्त्तृकर्म्मणोरिति न स्वर्त्यते । इति छन्दधिकारः ॥ ८५ ॥

संप्राप्येत्यादि । वानरान् संप्राप्य पक्षी मधुरं वचोजगाद् म०
किन्तदित्याह के यूयमद्रिमूर्द्धनि पर्वतशिरसि स्थिताः मनसापि
दुरुपस्थाने दुःखेनोपस्थातुं शक्ये किं पुनः शरीरेण आतोऽनोऽ
दरिद्रइति अनः । इति छन्दधिकारः ॥ ८५ ॥

आत्मनः परिदेवध्वे कुर्वन्तो रामसंकथां । समानो
दर्थ्यमस्माकं जटायुश्च सुयादरात् ॥ ८६ ॥

इतः प्रकीर्णकस्योक्तानाह । आत्मेत्यादि आत्मनः परिदेवध्वे ज०म०
शोचथ तेष्टदेष्टदेवनइति भौवादिकः शशि नसंयोगादमन्नादि
त्यस्योपोन भवति जटायुश्च समानोदर्थ्यं आतरमस्माकं समा
नोदरे प्रथितइति घत् आदरात्प्रसुच प्रकृतिं कुदथ जटायुः

पुण्यदित्यादिना रामसत्कथाञ्च कुर्वन्तः अतः के यूयमिति
। ८६ ॥

भ० अथ प्रकीर्णकाः । आत्मोत्थादि । यूयं आत्मनः परिदेवध्वे
विलसपथ देवृड् देवने रामस्य संकथां कुर्वन्तोऽस्माकं समानो
दर्थ्यं सद्देवरं जटायुञ्च आदरेण स्तुथ जटायुः पुण्यदित्यादि
ना तत्स्तुतिं कुरुथ अतः के यूयमिति पूर्वोक्तान्वयः सम्बन्धः समा
नोदरे श्रयितइत्यर्थे ढधेकादिति यः रूपनामेति विकल्पविधा
नात् न समानस्य सादेशः ॥ ८६ ॥

शङ्काधवित्रवचनं प्रत्यूचुर्वानराः खगं । वयं शत्रु
लवित्रेषोर्दूतारामस्य भूपतेः ॥ ८७ ॥

ज०म० शंकेत्यादि । धुनोत्यपनयत्यनेनेति धवित्रं अर्त्तिलूधूदत्या
दिना करणे इत्रः किमयं करिष्यतीति शङ्कया धवित्रं वचनं
यस्य तं खगं वानराः प्रत्यूचुः शत्रुलवित्रादृषवोवाणायस्य राम
स्य भूपतेस्तस्य वयं दूताः पूर्ववद्विचं कृत्वा सः ॥ ८७ ॥

भ० शङ्केत्यादि । वानराः खगं प्रत्यूचुः कीदृशं किमयं खगः
करिष्यति इत्येवंरूपायाः शङ्कायाधवित्रं अपनयनकारकं वचनं
यस्य तादृशं किमित्याह वयं रामस्य भूपतेर्दूताः कीदृशस्य
शत्रूणां लवित्राश्चेदकरणानि दृषवोयस्य धूञ्गिकम्पे लूञ्गि
हिदिआभ्यां लूधूखनेति करणे इत्रः ॥ ८७ ॥

केनापि दौष्कुलेयेन कुल्यां माहाकुलीं प्रियां ।
हतां माहाकुलीनस्य तस्य लिप्सामहे वयं ॥ ८८ ॥

केनेत्यादि । तस्य रामस्य प्रियां केनापि दौष्कुलीयेन हतां ज०म०
दुष्कुलस्यापत्यमिति दुष्कुलादुज्ज कुल्यां कुले साध्वीं तत्र साधु
रिति यत् माहाकुलीं माहाकुलीनस्येति महाकुलस्यापत्यमिति
महाकुलादज्जजाविति अज्जजावै लिप्तामहे वयं लभुमिहा
महे ॥ ८८ ॥

केनेत्यादि । तस्य रामस्य प्रियां वयं निष्तामहे लभुमि भ०
ष्तामः लभेः सनिमिमोत्यादिना इस् खिलोपश्च स्यादेरिति
सोलीपः स्रपञ्चोरिति पत्वं प्रियां कीदृशीं केनापि दौष्कुलीयेन
दुष्कुलोत्पन्नेन हतां दुष्कुलशब्दात् अत्यादित्वात् षोऽः निष्प
तन्त्यदतिवत् मूर्द्धन्यः कुल्यां कुले साध्वीं ढघेकादिति यः माहा
कुलीं महाकुलात् जनकात् जातां वाङ्गाद्यतदिति शिवादित्वात्
ष्णः तस्य कीदृशस्य महाकुलीनस्य महाकुलोत्पन्नस्य परमते
महाकुलादपत्यार्थे षीनः ततः शिवादित्वात् षणः किम्वा महा
कुलाद्दृशर याञ्जातइत्यर्थे ढघेकादिति षीनः ॥ ८८ ॥

त्रिंशत्तममह्यर्थात् मत्वा प्रत्यागमावधिं । अकृ
तार्थाविषीदन्तः परलोकमुपास्यहे ॥ ८९ ॥

त्रिंशदित्यादि । त्रिंशतः पूरणं विंशत्यादिभ्यदिति तमट् त्रिंश ज०म०
त्तमं यदृहः तत्प्रत्यागमावधिं प्रत्यागमनस्यावधिं यातं अतीतं
मत्वा अकृतार्थाश्रनिष्पादितप्रयोजनाविषीदन्तोविषादं गहनीं
वयं परलोकमुपास्यहे प्रायोपवेशनेन शिष्यामहे ॥ ८९ ॥

भ० चिन्नद्वित्यादि । राज्ञा अस्माकं प्रत्यागमनस्यावधित्वेन नि
 क्षितं चिन्नतः पूरुषं दिनं घातं गतं मत्वा वयं अह्नतार्थाअनिध्या
 दितस्त्रप्रयोजनाः सन्तः विषीदनोविषादं कुर्वन्तः प्रायोपवेश
 नया परसोकं उपास्यहे गन्तुमिच्छामः चिन्नच्छब्दात् विंशत्या
 देव्येति तमट् ॥ ८९ ॥

त्रियामहे न गच्छामः कौशल्यायनिवह्मभां । उप
 लब्ध्यामपश्यन्तः कौमारीं पततां वर ॥ ९० ॥

एते प्रकीर्णकाः ।

ग०भ० द्वियेत्यादि । हे पततां पक्षिणां वर त्रियामहे न गच्छामः
 कौमारीं अह्नतपूर्वदारपतिं लभ्यवतीं कौभारादपूर्ववचनरति
 बाधुः कौशल्यायनिवह्मभां कौशल्यायाअपत्यं कौशल्यायनी
 रामः कौशल्याकार्म्यार्थ्याभ्यांहेति फिञ् फस्यायनादेशः तस्य
 वह्मभां इष्टां उपलभ्यां प्रवृत्तां पौरदुपधादिति घत् उपात्प्रवृत्ता
 यामिति यत्प्रत्यये नुम् अपश्यन्तोऽनुपलभमानाः । एते प्रकी
 र्णकाः ॥ ९० ॥

भ० द्वियेत्यादि । हे पततां वर पक्षिणां श्रेष्ठ वयं त्रियामहे न तु
 गच्छामः अर्थात् प्रभुपार्श्वं यतः कौशल्यायनिवह्मभां रामप्रियां
 अपश्यन्तः कौशल्यायाअपत्यमिति नडादित्वात् ष्यायनः ततः
 स्त्रीर्षेणिः कीदृशीं उपलभ्यां सुत्यां पूरुषकचेति यः उपात्सुता
 विति गुष् कौमारीं जितकार्त्तिकेचभार्थ्या अतिरूपवतीमित्यर्थः
 कुमारस्य कार्त्तिकेचस्य पत्नी कुमारी , पत्न्यामपासकान्नादिति
 ईप् स्तुन्दोमन्दमतिर्विवाहविमुखोधत्तकुमारव्रतमिति काव्य

निकं नतु प्रकृतं देवसेना नामेन्द्रकन्या कार्तिकेयस्य पत्नी प्रविद्धा
 तथाहि व्रतकनोरूपवती देवसेनेति वै सुता । सा महेश्वरेण रत्यर्थं
 भार्य्यार्थे नोपपादितेति स्कन्दपुराणीयं वचनममरकोषटीकायां •
 मधुमाधवेन धृतं अथोपयन्ता सदृशेन युक्तां स्कन्देन साक्षादिव
 देवसेनामिति कालिदासः कुमारीं जयतीति ढधेकादिति षणः
 णि जेभिः ययोर्लोपः षित्तादीप् किम्वा कौ पृथिव्यां मारीं माया
 लक्ष्म्यारोगतिर्यस्यां लक्ष्मीरूपामित्यर्थः एतेनादरातिशयउक्तः
 मा लक्ष्मीञ्च प्रकीर्त्तिता धने रा रोगतिः ख्याता रोदने च प्रकी
 र्त्तिता इति चैकाक्षरकोषः वज्रप्रेयसी इत्युदाहरता द्यूतःक
 इत्यस्य व्यभिचारोदर्शितः तेनात्र काभावः किम्वा कुमारएव
 कौमारः स्वार्थे षणः कौमारस्य भार्य्यां रामस्य प्रथमपत्नीमि
 त्यर्थः एतेनाप्यादरातिशयउक्तः अन्ये तु कुमारात् प्रथमपत्न्यां
 षण्इत्याहुः स्वमतेऽपि प्रथमपत्नीत्वमर्थाद्भव्यते तथाहि कुमार
 शब्देन अः तदारपरिग्रहउच्यते तदूढालेन प्रथमपत्नीत्वं । एते
 प्रकीर्षकाः ॥ ६० ॥

जगाद् वानरान् पत्नी नाध्यगीद्वं ध्रुवं स्मृतीः । यूयं
 सङ्कुटितुं यस्मात् कालेऽस्मिन्नध्यवस्यथ ॥ ६१ ॥

इतः द्वितीयेषमधिकृत्याह जगत्यादि । ध्रुवं अवश्यं स्मृतिं ज०११ ।
 स्मृतिशास्त्रं नाध्यगीद्वं नाधीतवन्नइति पत्नी वानरान् जगाद्
 विभाषालुङ्खलेरिति विभाषागाडादेशः गाङ्कुटादिभ्य

इति विचोङ्गित्वं घुमास्येतीलं धिचेति विचोसोप' इक्षःपीड
मिति मूर्द्धन्यः यस्माद्ययमस्मिन् काले संकुटितुं अवसातुमध

• वस्यथ अभिप्रायं कुरुथ कुटादित्वात् ङित्वं ॥ ६१ ॥

भ० अथ किदतिदेशाधिकारः । पाणिनिमते कुटादिस्त्रचसमूहैः
कानुबन्धत्वातिदेशात् स्वमते त्वगुणाधिकारः । जगेत्यादि ।
सपत्नी वानरान् जगाद किमित्याह घ्रुवं निश्चितं उत्प्रेचे वा
यूयं स्मृतीर्धर्मसंहितानाथगीदं नाधीतवन्तः इक्ष्वाध्वं गीरुष्टी
योर्व्येति गीरादेशः घ्रत्वात् एः धेसलोपोवेति सेर्लुक् टीठी
ढीधोढीति धस्य ङः यस्मादस्मिन् काले संकुटितुं मर्त्तुं यूयं अथ
वस्यथ इक्ष्थ कुटञ्जिकौटिल्ये प्रभुकार्थं त्यक्त्वा मरणमेवात्र
कौटिल्यं धातेरनेकार्थत्वाद्वा कुटाणुव्रीञ्जितीति नियमाद्गुणत्वं
अध्ववपूर्वस्य षोयनाग्ने इत्यस्य यन्योत्त्रमादीति श्रोकारलोपः
॥ ६१ ॥

नायमुद्विजितुं कालः स्वामिकार्याङ्गवाटशं । इत
भार्ये च्युते राज्याद्रामे पर्युत्सुके भृशं ॥ ६२ ॥

ज०म० अथमेवावसितुं कालइति चेदाह नायमित्यादि । भवाटशं य
सद्विधानां स्वामिकार्यादुद्विजितुं नाथं कालः विजइति ङित्वं
किमिति न भवतीति चेदाह राज्याच्च्युते भ्रष्टे रामे निर्वासित
त्वात् तत्रापि इतभार्ये भृशमत्यर्थं पर्युत्सुके सीतायां ॥ ६२ ॥

नायमित्यादि । भवादृशां युग्मद्विधानां सत्पुरुषाणां स्वामि भ०
कार्यात् उद्दिजितुं चलितुं नायं कालः समयः कुत इत्याह राध्या
चुते भ्रष्टे रामे तत्रापि हतभार्य्ये भृशमत्यर्थं पर्य्युत्सुके च सति तु
भार्य्या युग्मदचनेन शातुमित्यर्थात् विजेर्णुर्निमीत्यगुणत्वं ॥ ६२ ॥

यत्नं प्रोर्णुवितुं तूर्णं दिशं कुरुत दक्षिणां । प्रोर्णु
वित्रीं दिवस्तत्र पुरीं द्रक्ष्यथ काञ्चनीं ॥ ६३ ॥

यत्नमित्यादि । दक्षिणां दिशं प्रोर्णुवितुं आह्लादयितुं तुमुन् ज०म०
तूर्णं शीघ्रं यत्नं कुरुत तस्यान्दिशि पुरीं द्रक्ष्यथ काञ्चनीं प्राणि
रजतादिभ्योऽञ् प्रोर्णुवित्रीं अभिव्यापिनीं तच्च रूपं दिवआका
शस्य कर्माणि षष्ठी विभाषोर्षोरिति ङित्त्वपत्ते उवङ् अङित्त्वपत्ते
च गुणः कुरुतेति सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वे विकरणस्य गुणो न
भवति तस्य चार्द्धधातुकत्वात् अङित्त्वे धातोर्गुणः अतउत् सार्व
धातुकर्मापिदिति ङित्त्वे विकरणस्य गुणो न भवति ॥ ६३ ॥

यत्नमित्यादि । दक्षिणां दिशं प्रोर्णुवितुं आह्लादयितुं तूर्णं भ०
शीघ्रमेव यूयं कुरुत तत्र दिशि काञ्चनीं स्वर्णनिर्मितां पुरीं द्रक्ष्य
थ कीदृशीं दिवआकाशस्य प्रोर्णुवित्रीं अभिव्यापिकां कर्माणि
षष्ठी ङिदिम्बोर्षोरिति ङित्त्वादगुणत्वे अङ्धोरित्युव पत्ते गुणः
काञ्चनस्य विकारइत्यर्थे विकारसंघेति षणः वद्गोऽङ्किञ्जसद्दति
दृग्नेश्चकारस्य रः ॥ ६३ ॥

लङ्कां नाम्ना गिरेर्मूर्द्धि राक्षसेन्द्रेण पालितां । नि
र्जित्य शक्रमानीताददृशुर्था सुरस्त्रियः ॥९४॥

ज०म० लङ्कामित्यादि । याम्पुरीं नाम्ना लङ्कां सुरस्त्रियोददृशुः
दृष्टवत्यः असंशो गाल्लिट्किदिति कित्त्वं तां यातेति वक्ष्यमाणेन
सम्बन्धः गिरेः सुवेलस्य मूर्द्धि स्त्रितां राक्षसेन्द्रेण पालितामिति
दुर्गमलमाख्यातं शक्रं निर्जित्य सुरस्त्रियमानीतादिति च राव
णस्य माहात्म्यं ॥ ९४ ॥

भ० लङ्कामित्यादि । यां पुरीं नाम्ना लङ्कां सुरस्त्रियोददृशुः तां
द्रक्ष्येति पूर्वेषु सम्बन्धः कित्ठीठीपमिति कित्त्वादगुणत्वं गिरेः
सुवेलस्य मूर्द्धि स्त्रितां आशेषाधारसम्बन्धात् स्त्रितामिति सम्भवे
राक्षसेन्द्रेण रावणेन पालितां रचितां सुरस्त्रियः कीदृशः शक्र
मिन्द्रं निर्जित्यानीताः राक्षसेन्द्रेण इत्यनुषञ्जनीयं एतेन तस्य
वीर्यमपि ज्ञापितं ॥ ९४ ॥

वभूव याधिशैलेन्द्रं मृदित्वेवेन्द्रगोचरं । कुषित्वा
जगतां सारं सैकां शङ्के हता भुवि ॥ ९५ ॥

ज०म० वभूवेत्यादि । अधिशैलेन्द्रं शैलेन्द्रस्य सुमेरोरुपरि सप्तमर्थे
ऽयथीभावः इन्द्रगोचरमिन्द्रनिलयममरावत्याख्यं मृदित्वेव
तिरस्कृत्येव वभूव इन्धिभवतिभ्यां चेति कित्त्वं जगतां सारं कु
षित्वा निष्कृत्य सैकां भुवि हता निर्मितेत्यहं शङ्के तां यात मृदि
त्वाकुषित्वेति गङ्गाशेडिति कित्त्वप्रतिषेधे प्राप्ते मृदमृदेत्यादि
ना कित्त्वं ॥ ९५ ॥

वभूवेत्यादि । या पुरी त्रैलोक्यस्य सुमेरोरुपरि इन्द्रस्य म०
गोचरं विषयं अमरावत्याख्यं मृदित्वा अभिभूय वभूव अधिग्रे
ल्लेन्द्रं सुरालयं वा सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः अहमेवं ब्रह्मे तर्कयामि
जगतां सारमुत्कृष्टभागं कुषित्वा आह्वय्य सैवैका भुवि कृता
निर्मिता विश्वकर्माणेत्यर्थात् सेमचुधकुषित्यादौ चुधादिवर्जनात्
क्वित्त्वं ॥ ८५ ॥

अमृडित्वा सहस्राक्षं क्षिप्रित्वा कौशले निजे । उदि
त्वालच्चिरं यत्नात् सैका धात्रा विनिर्मिता ॥ ८६ ॥

अमृडित्यादि । सहस्राक्षमिन्द्रममृडित्वा असुखिनं कृत्वा निजेः ज०म०
आत्मीयेः कौशलैः चिरं क्षिप्रित्वा प्रयत्नं कृत्वा उदित्वा अभिधा
यालम्यर्थात्प्रमेवं करिष्यामीति यत्नात् महता प्रयासेन सैका
धात्रा विनिर्मिता पूर्ववत्क्वित्त्वं ॥ ८६ ॥

अमृडित्यादि । सहस्राक्षं इन्द्रं अमृडित्वा असुखिनं कृत्वा म०
निजे आत्मीये कौशले नैपुण्ये चिरं क्षिप्रित्वा क्लेशमनुभूय अक्षं
पर्याप्तमेवमेवं करिष्यामीत्युदित्वा कथयित्वा चिरकालेन यत्नात्
सैका धात्रा निर्मिता इत्यपि अहं ब्रह्म इत्यनेनावयः मृडगत्र
सैदे वसोरस्येतीम् क्षिप्र्युञ्चोपतापे पूक्षिप्र्युदित इति वेम् क्षिप्र्यु
गन्धोविरोधे इत्यस्य तु वेमूदित्यादिना वदैवाचि सर्व्वत्र सेम
चुधेत्यादिवर्जनात् क्वित्त्वं वदैर्यजादित्वास्त्रिः कुब्रस्य भावः
कर्म्म वेति विकारसंघेति ष्यः ॥ ८६ ॥

मुषित्वा धनदं पापोयां गृहीत्वावसद्विषन् । तां
रुदित्वेव शक्रेण यात लङ्कामुपेक्षितां ॥ ६७ ॥

मुषित्वेत्यादि । मुषित्वा धनदम्भैश्रवणं तस्मात्पुरं पुष्यकञ्च
विमानमपहृतं पापः पापाचरणात् यां गृहीत्वा अवसत् उषितः
द्विषन् शत्रुः शक्रेण रुदित्वेवोपेक्षितामवधोरितां रुदविदेति
किञ्च तत्र चकारेणत्कोत्यनुवर्तते ॥ ६७ ॥

भ० मुषीत्यादि । धनदं कुवेरं मुषित्वा वञ्चित्वा ततएव यां लङ्कां
गृहीत्वा पापः कुत्सिताचारोद्विषन् शत्रूरावणोऽवसत् तां यूयं
यात गच्छत कीदृशीं शक्रेण इन्द्रेण रुदित्वा क्रन्दित्वेव उपेक्षितां
त्यक्तां न तु पारथित्वेति भावः मुषगलुटने लघिररुदरोदे व्यु
ङ्गेवोद्दसादेरित्यादिना कित्वाद्गुणत्वं ग्रहेः सेमचुधेत्यादिना
कित्वात्प्रत्ययस्योपेक्षितेति जिः ग्रहेरिमांर्षदिति दीर्घत्वं ॥ ६७ ॥

विदित्वा शक्तिमात्मीयां रावणं विजिघृक्षवः ।
उक्तं पिपृच्छिषूणां वोमासभूत सुषुप्तवः ॥ ६८ ॥

ज०म० विदीत्यादि । आत्मीयां शक्तिं सामर्थ्यं विदित्वा पूर्ववत्किञ्च
रावणं विजिघृक्षवः विगृहीतुमिच्छवः सुषुप्तवः शयितुमिच्छवो
मासभूत न प्रमत्ताभवन्नेत्यर्थः रावणस्य बलीयस्त्वादिदमुक्तं
मया वीरुणाकन्यिषुषूणां प्रष्टुमिच्छूनां अत्र रुदविदेति धनः
किञ्चेत्यस्यारणं प्रहेः किरस्य पञ्चभ्यदतीडागमः ॥ ६८ ॥

विदितेत्यादि । आत्मीयां शक्तिं सामर्थ्यं विदित्वा ज्ञात्वा रावणं ज०म०
 विजिघ्रचवो विरौधयितुमिच्छवः सन्तोयुं सुषुप्तवः शयितुमि
 च्छवोमास्रभृत सालस्या असावधानाश्च न भवतेत्यर्थः रावणस्य
 मायावित्त्वाद्दलवत्त्वाच्च एतत्सर्वं पिष्टद्विषूषां प्रष्टुमिच्छतां वोयु
 झाकं कृते मया उक्तं एतेनाष्टभाषणेऽनौचित्यं परिहृतं समन्त्र
 विवक्षया षष्ठी विदज्ञाने व्युत्थोऽवदति किञ्च यद्दुपादाने सन्
 नेमुगुह्यद्दति अनिम् यद्दुस्वपप्रच्छांजिरिति जिः पुर्नानि
 मीत्यगुणत्वं चोढः झभान्तस्येति घत्वं षढोः कदति कः किञ्चादि
 ति षः सन्भिचेति उः प्रच्छेः षनि सिक्तपूर्कित्यादिना इम्
 ॥ ६८ ॥

नाविविदिषुमभ्येति सम्यद्गुरुदिषुं नरं । किं मुमुषि
 षुवद्यात् द्विषोनापचिकीर्षया ॥ ६९ ॥

नावीत्यादि । वेदितुं ज्ञातुमिच्छुर्येण भवति तं नरमविविदिषुं ज०म०
 रुरुदिषुं रोदितुमेषणस्य भावं सम्यद्भिभूतिर्नाभ्येति नागच्छतीति
 वोमयोक्तमिति योज्यं किञ्च यात् न गच्छत मुमुषिषुवत् चौरवदि
 त्यर्थः पूर्ववत्किञ्च द्विषः शचोरपचिकीर्षया अपकर्तुमिच्छया
 इकोऽस्यतीति किञ्चे गुणो न भवतीति अज्ज्ञानगमांसनीति दीर्घः
 षतर्द्द्विजातेः ॥ ६९ ॥

नावीत्यादि । सम्यत् सम्यक्त्वरचिविदिषुं वेदितुं ज्ञातुमिच्छुं म०
 रुरुदिषुं अगध्यवसायात् रोदमेच्छुं नरं पुरुषं न अभ्येति न

अभिगच्छति तेन ज्ञापनार्थं प्रव्रवीमि वदति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः
 द्विषः प्रचोरपचिकीर्षया अयकारेच्छया मुमुषिषुवत् चौरवत्
 यूयं किं न यात तदैव सीतादर्शनसम्भवात् व्युङ्गेऽवदत्यादिना
 विदरुदमुषः सनः किञ्चादगुणत्वं ह्यत्रः सनि घेऽज्जनिष्प्रमा
 मिति दीर्घः पुर्नानिमोत्यगुणत्वे च्छदिरणाविति इर् व्यनच्त्
 यीति दीर्घः संख्याददति अः ॥ ८८ ॥

वुभुत्सवोद्भुतं सीतां भुत्सीद्धं प्रव्रवीमि चः । मा च
 भुद्धं मृषोक्तं नः कृषीद्धं स्वामिने हितं ॥ १०० ॥

ज०म० वुभुत्सेत्यादि । वुभुत्सवोच्चातुमिहवः यदि सीतां बुधेस्सगन्ता
 ह्यसन्नाचेति कित्त्वं एकाचदति भृभावः तदा द्रुतं तां भुत्सीद्धं
 जानीतेति वायुश्चान् प्रव्रीमि सिङ्घसिचाविति कित्त्वं मृषोक्तं मिथ्या
 क्तं नोऽस्माकं माच भुद्धं न जानीत अपितु सत्यं झलोझलीति
 सिचोलोपः झलांजश्चसि कित्त्वं पूर्ववत् अतोयूयं स्वामिने
 रामाय हितं कृषीद्धं कुरुत उच्येति कित्त्वं इषः षीधमिति मूर्द्धन्यः
 ॥ १०० ॥

भ० वुभुदित्यादि । सीतां वुभुत्सवोवोद्भुमिच्छवोयूयं द्रुतं ग्रीष
 मेव भुत्सीद्धं जानीत इति वायुश्चान् अहं प्रकष्टं व्रीमि अस्माक
 मुक्तं वचनं मृषा मिथ्या मास्य भुद्धं न जानीत अपितु सत्यमेव
 अस्मादएकत्वे वा वडलमभिधानात् स्वामिनोरामस्य हितं कृषीद्धं
 कुरुत समार्थेनेत्यादिना षष्ठी स्वामिने इति पाठे प्रक्तार्थवष
 चिति चतुर्थी बुधौकवेदने सनि पुर्नानिमोत्यगुणत्वं झभान्त

स्येति भवं अन्यत्र व्याः सीधं इगुडुर्मढीति कित्त्वाद्गुणत्वं अपर
च मायोगेऽमोऽभावः झस्खादिति सेल्लोपः छञोव्याःसीधं पूर्व
वत् कित्त्वं टीठीढीधोठिति धस्व ढत्वं ॥ १०० ॥

समगध्वं पुरःशत्रोर्मोदयध्वं रघूत्तमं । नोपायध्वं
भयं सीतां नोपायंस्त दशाननः ॥ १०१ ॥

समेत्यादि । इदमहमाश्रंसे यदुत शत्रोः रावणस्य पुरः अगतः ३००
समगध्वं सङ्गताभवत आश्रंसायां भूतवचेति लुङ् समोगमृ
हीति तङ् वागमइति सिचः कित्त्वे अनुदात्तेत्यनुनासिकलोपः
झस्खादङ्गादिति सिचोलोपः मोदयध्वं रघूत्तमं हर्षयत तत्कार्य
र्थकरणात् मा च भयमुपायध्वं सूचयत भयं माकार्हेत्यर्थः
आङ्गोयमहनइति तङ् यमोगन्धनइति सिचः कित्त्वे अनुनासिक
लोपः शन्धनं सूचनं अन्यथा युष्मासु गन्धितभयेषु नियतमसौ
दशानः सीतामुपायंस्त स्त्रीकृतवान् स्यात् तस्य दुर्दृत्तत्वात्
आश्रंसायां भूतवचेति अनिष्टाश्रंसायां लुङ् उपायमःस्त्रीकरण
इति तङ् स्त्रीकरणञ्चात्र विवाहनमुक्तं विभाषोपयमइति
अकित्त्वपक्षे रूपं ॥ १०१ ॥

समेत्यादि । इदमहमाश्रंसे यत् शत्रोरावणस्य पुरोऽगतो ३०
यूयं समगध्वं सङ्गताभवत अभिधानादाश्रंसायां टी आश्रंसायां
भूतसामान्यविहितास्येति परः समोगमृहेति मं इगुडुर्मढीत्या
दिना सेःकित्त्वात् वनतनाद्यनिमामिति मलोपः झस्खादिति
सिचोलोपः रघूत्तमं रामं यूयं मोदयध्वं हर्षयत तत्कार्यकरणात्

भयं न उपायध्वं न सूचयत न कुर्वतेत्यर्थः यमःसूचनइति सेः
 किञ्चात् मसोपः आत्मनेपदाधिकारमध्ये यमःसूचनइत्यस्य
 - करणःदेव सूचनार्थे यमआत्मनेपदं किञ्चा उपयमोविवाह
 इत्यनेन मं तत्र विवाहः स्त्रीकारः उपायमः स्त्रीकरणइति पर
 सूत्रं यमःसूचनेवात्तदाहे इत्यत्रापि उदाहः स्त्रीकारः स्त्रीकरणे
 वेति परसूत्रं स्त्रीकारार्थेन परिणयोऽपि गम्यते तदा भयं न
 उपायध्वं न स्त्रीकुरुत दशाननः शीतां न उपायंस्त विवाहेन न
 स्त्रीकृतवान् न स्त्रीकरेत् वा अत्राप्याग्रंसायां टी वात्तदाहइति
 किञ्चाभावपक्षे मसोपाभावः इत्येवं जगाद वानरान् पचीत्य
 ष्यः ॥ १०१ ॥

ततः प्रास्थिषताद्रीन्मं महेन्द्रं वानराद्रुतं । सर्वे
 किलकिलायन्तो धैर्यञ्चाधिषताधिकं ॥ १०२ ॥

ज०म० ततइत्यादि । ततः सत्यातिवचनान्तरं सर्वे वानरामहेन्द्रं
 पर्वतं प्रास्थिषत प्रस्थितवन्तः धैर्यञ्चाधिकमाधिषत आहितवन्त
 आत्मनि तिष्ठतेर्द्धातेश्च स्थाधोरिषेति किलमिलञ्च तिष्ठतेः
 समवप्रविभ्यःस्यइति तद् किलकिलायन्तः किलकिलाध्वनिं
 कुर्वन्नाः अव्यक्तानुकरणेत्यादिना डाच् तदन्तात् सोहितादि
 डाज्भ्यःक्यप् वाक्यपइति परसोपदं ॥ १०२ ॥

भ० ततइत्यादि । सत्यातिवचनान्तरं सर्वे वानरा महेन्द्रं पर्वतं
 प्रास्थिषत प्रस्थितवन्तः द्रुतं ग्रीधं मुञ्जरिति पाठे किलकिलायन्त
 इत्यनेन सम्बन्धः प्रपूर्व्याप्तिष्ठतेः प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना मं स्था

दीर्घिरिति किरगुणत्वञ्च मान्ताऽदनतद्वत्यत् अधिकं धैर्यञ्च
 आत्मनि आधिपत आहितवन्तः धाञ्जोऽजिन्म्यन्तेत्यादिना मं
 अन्यत् पूर्ववत् कीदृशाः किलकिलायन्तः किलकिलाशब्दं कुर्व
 न्तः नैकाचोव्यक्तानुकरणादिति डाच् द्वित्वञ्च डाञ्जोहितादेरिति
 ङ्यः पञ्च ॥ १०२ ॥

निकुञ्जे तस्य वर्त्तित्वा रम्ये प्रच्छेदिताः परं । मणि
 रत्नाधिग्रथितं प्रत्युदैचन्त तोयधिं ॥ १०३ ॥

निकुञ्जइत्यादि । तस्य पर्वतस्य निकुञ्जे लतादिपिहितस्थाने ज०म०
 वर्त्तित्वा स्थित्वा नक्ताशेडिति कित्त्वप्रतिषेधः परं प्रच्छेदिताः
 उच्चैरव्यक्तशब्दङ्गुर्वीणाः निष्ठाश्रीकृति कित्त्वप्रतिषेधः तोयधि
 प्रत्युदैचन्त दृष्टवन्तः लङ्कित् रूपं कीदृशं मणिरत्नाधिग्रथितं
 तोऽधिकरणेचेति क्तः पूर्ववत्कित्त्वप्रतिषेधः कीदृशं मणिरत्नाधि
 ग्रथितं मण्यर्धद्रुममिति स्त्रीरत्नादावपि रत्नशब्दस्य दृष्टत्वात्
 एकपदव्यभिचारे विशेषणविशेष्यभावः तस्याधिग्रथितमवस्थान
 मित्यर्थः ॥ १०३ ॥

निकुञ्जइत्यादि । तस्य पर्वतस्य निकुञ्जे लतादिपिहितस्थाने म०
 रम्यत्वात् वर्त्तित्वा स्थित्वा परमतिग्रथेन प्रच्छेदिताशब्दशब्दं
 कर्त्तुमारम्भानराशोयधिं समुद्रं प्रत्युदैचन्त दृष्टवन्तः की
 दृशं मणिरत्नाधिग्रथितं मणिरत्नैर्मणिश्रेष्ठैरधिग्रथितं अधिष्ठितं
 कर्मक्रियेत्यादिना अधिपूर्वश्रीकृत्वाधारस्य कर्मत्वात् कर्मणि
 क्तः आधारेकदति केचित् आजिश्चिदङ्गुने घेचादिठेकदति

कर्त्तरि ऋः भावादिडेवेति पचे इम् उभयत्र पूषीधृषेत्यादिना
गुणः वर्त्तितेत्यत्र सेमचुधेत्यादिना कित्त्वनिषेधात् गुणः ॥ १०३ ॥

अमर्षितमिव घ्नन्तं तटाद्भिं सलिलोर्भिभिः । अत्रिया
समग्रं द्युतितं मदेनेव प्रसोठितं ॥ १०४ ॥ •

ज०म० अमेत्यादि । सलिलोर्भिभिः कल्लोलैः तटाद्भिन् तटस्थान्
पर्वतान् घ्नन्तं प्रत्युदैचन्त अमर्षितमिव मृषेक्षितिचायामिति
कित्त्वप्रतिषेधः पश्चात् नञ्सः अत्रिया हेतुभूतया समग्रं संपूर्णं
द्युतितमिति कर्त्तरि निष्ठा यदि वा अत्रिया कर्त्तृभूतया द्युतितं
शोभितं अचेत्यध्याहृत्य तमैषन्तेति योज्यं एवञ्च कृत्वा उदुप
धादित्यादिना भावे निष्ठायां विकल्पेन कित्त्वप्रतिषेधात् कित्त्वमु
दाहृतं मदेनेव मत्ततयेव अत्रिया हेतुभूतया प्रसोठितं घूर्णितु
मारब्धं आदिकर्माणि निष्ठायामकित्त्वमुदाहृतं ॥ १०४ ॥

भ० अमेत्यादि । तोषधिं प्रत्युदैचन्तेत्यत्रान्वयः सलिलोर्भिभि
र्जलवेगैस्तटाद्भिन् तटसम्बन्धिनः पर्वतान् घ्नन्तं अमर्षितमिव
कुड्मिव पूषीधृषेत्यादिना चमार्थमृयोगुणः पश्चान्नञ्समासः
उर्भिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगभङ्गयोरिति मेदिनी वीचिवा
चित्त्वेऽत्र सलिलपदं स्वरूपकथनार्थं अत्रिया हेतुभूतया समग्रं
सम्पूर्णं यथा स्यात्तथा द्युतितं शोभमानं गत्यर्थाडेति कर्त्तरि ऋः
दीपितुमारब्धं वा तदा भावादिडेवोदुडोऽम्बतइति पचे गुणा
भावः मदेन मत्ततयेव प्रसोठितं घूर्णितुमारब्धं सदाचञ्चल
त्वात् आदिठेः पूर्वपक्षे गुणः ॥ १०४ ॥

पूतं शीतैर्नभस्त्रिर्गन्धित्वेव स्थितं रुचः । गुम्फित्वेव
निरस्यन्तं तरङ्गान् सर्वतोमुज्जः ॥ १०५ ॥

पूतमित्यादि । नभस्त्रिर्गन्धियुभिः शीतैः पूतं पवित्रीकृतं पूज्ज ज०म०
स्येति विकल्पेनेट् अतएव पक्षे पूज्जः क्लानिष्ठयोः कित्त्वप्रतिषेधोऽत्र
न भवति तत्र सेडित्यनुवर्तते रुचोदीप्तीर्गन्धित्वेव संदर्भ्येव स्थितं
नोपधात्पफान्तादेति कित्त्वप्रतिषेधपक्षे रूपं सर्वतस्तरङ्गान्
गुम्फित्वेव निरस्यन्तं क्षिप्यन्तं नोपधादिति विकल्पेन कित्त्वप्रति
षेधः यचेत्यध्याहृत्य तमैचन्तेति योज्यं ॥ १०५ ॥

पूतमित्यादि । शीतैः शीतलैर्नभस्त्रिर्गन्धियुभिः पूतं पवित्री म०
कृतं तोयधिं प्रत्युदैचन्तेत्यनेन सम्बन्धः पूज्जिभवमेति इमोऽभाव
पक्षे पूज्जिधृषेत्यादौ सेमग्रहणान्न गुणः नभःशब्दाश्लोङ्मस्रपादतु
रिति वतुः नदंतसाविति पदत्वनिषेधात् शौर्वि.फइत्यस्य पदान्त
विषयत्वात् विसर्गाभावः रुचोदीप्तीर्गन्धित्वेव स्थितं सर्वत्र हीप्ति
मत्वात् उत्प्रेक्ष्यं यन्थकिगसन्दर्भे यफान्नुङ्इति विकल्पेनाकि
त्त्वात् नलोपाभावः सर्वत्र तरङ्गान् गुम्फित्वेव मुज्जः पुनःपुनर्निर
स्यन्तं क्षिप्यन्तं गुम्फयन्ते पूर्वेण पक्षे कित्त्वात् हसुङ्गोपइति
नलोपः ॥ १०५ ॥

वञ्चित्वाप्यम्बरं दूरं स्वस्तिंस्तिष्ठन्तमात्मनि । तृषि
त्वेवानिर्गं स्वादु पिवन्तं सरितां पयः ॥ १०६ ॥

अ० म० वञ्चीत्यादि । स्थित्यनतिक्रमादम्बरं दूरम्बञ्चितातिक्रम्य
वञ्चिलुञ्चीति किल्वप्रतिषेधः तस्मिन्नात्मनि स्वरूपे तिष्ठन्तं अत्र
मञ्चव्यप्रशानिति नकारस्य ह्रस्वं पूर्वस्य त्वनुनासिकादेशः ढषि
त्वेव ढषितइव भूत्वा ढषिमृषीत्यादिना प्रतिषेधः तत्सलिलस्या
स्वादुत्वात्सरिताम्ययः स्वादु पिवन्तं अनिशमजलं ॥ १०६ ॥

भ० वञ्चिलेत्यादि । पुनः कीदृशं तोयधिं अम्बरमाकाशं वञ्चि
त्वापि अतिक्रम्यापि स्वस्मिन् स्वकीये आत्मनि स्वरूपे तिष्ठन्तं
मर्यादानतिक्रमात् पृथ्व्याउचोऽपि भूत्वा तां नातिक्रामतीति
भावः वञ्चुगत्यां ढषमृषष्ठपेत्यादिना विकल्पेनाकित्वात् नञो
पाभावः ढषित्वेव अनिशं सततं स्वादु मधुरं सरितां पयोनदीनां
जलं पिवन्तं स्वजलस्य चारत्वात् जिह्वापिपासायां पूर्वेषु
कित्वादगुणत्वं ॥ १०६ ॥

द्युतिवा शशिना नक्तं रश्मिभिः परिवर्द्धितं । मेरो
र्ज्जितुमिवाभोगमुच्चैर्दियोतिषुं मुञ्जः ॥ १०७ ॥

भ० द्युतीत्यादि । शशिना नक्तं रात्रौ द्युतिवा दीप्तिमता भूत्वा
रश्मिभिः परिवर्द्धितं वर्द्धितं नीतं सन्नं तोयधिं मेरोराभोगमहत्त्वं
र्ज्जितुमिव मुञ्जश्चैर्दियोतिषुं वर्द्धितुमिच्छुमित्यर्थः अनेकार्थत्वाद्वा
द्वर्द्धनां द्युतिवा दियोतिषुमिति रसोव्युपधादिति कित्वाकित्त्वे
तत्र द्युकाशेपधादिकारोपधाच्च रलन्ताद्गुलादेर्धातोः परौ
क्लास्यनौ वा न कितौ भवतइति सूत्रार्थः ॥ १०७ ॥

द्युतिलेत्यादि । पुनः कीदृशं तोयधिं शशिनो नक्तं रात्रौ भ०
 द्युतित्वा दोषिमता सता रश्मिभिः परिवर्द्धितं दृष्ट्विनीतं द्युतल्लङ्
 दीप्तौ व्युत्थोऽवोहसादेरिति वा कित्वाद्गुणाभावः मेरोराभोगं
 परिपूर्णतां जेतुमिव ततश्चैरधिकं मुञ्जः पुनःपुनः दिद्योतिषुं
 द्योतनमिच्छन्तं उच्चैर्भूत्वा द्युतिमिच्छन्तं वा धातोरनेकार्थतया
 उच्चैरुद्धं वर्द्धितुमिच्छन्तमिति केचित् द्युतेः सन्नि द्युत्स्वायो
 रिति खेर्जिः पूर्वेषु पक्षे कित्वाभावात् गुणः ॥ १०७ ॥

विलोक्य सलिलोच्चयानधिसमुद्रमभ्रंलिहान् भ्रम
 न्मकरभीषणं समधिगम्य चाधः पयः । गमागमसहं
 द्रुतं कपिवृषाः परिप्रैषयन् गजेन्द्रगुरुविक्रमं तरुमृ
 गोत्तमं मारुतिं ॥ १०८ ॥

इति भट्टिकाव्येऽधिकारकाण्डे द्वितीयः काव्यस्य
 सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

विलोकोत्यादि । कपिवृषाः कपिमुख्यामारुतिं हनुमन्तं द्रुतं ज०म०
 परिप्रैषयन् व्यसर्जयन् परिप्रपूर्वादिषुगतावित्यस्मात् हेतुमण्य
 न्नात् लङ्किरूपं किं कवेत्याह विलोक्य सलिलोच्चयान् सलिलो
 कीन् ऊर्द्धस्त्रीयतइत्येत्त्वं अधिसमुद्रं समुद्रस्योपरि अभ्रंलि
 हान् दूरमुद्रितान् अधश्च पयः समधिगम्य ज्ञात्वा कीदृशं भ्रम
 द्भिर्नकरैर्भीषणं भयानकं भीषयतीति नन्वादित्वाल्ङ्ग्युः गमागम
 सहं गमनागमनयोग्यं मारुतिं गजेन्द्रस्यैव गुरुर्विक्रमोच्यस्य

तरुमृगेषु वानरेषूत्तममिति सप्तमीति योगविभागात् । इति
छित्वातिदेशाधिकारः ॥ १०८ ॥

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायामधिकारकाण्डे द्विती
यः परिच्छेदः काव्यस्य सीतान्वेषणः सप्तमः सर्गः ॥

भ० विलांकोत्यादि अधिसमुद्रं समुद्रस्योपरि सलिलोचयान्
तरङ्गान् अभ्रंलिहान् अत्युच्छ्रितान् विलोक्य अधस्य पयोजलं
भ्रमद्भिरितस्तोगच्छद्भिर्भकरैर्जलजन्तुविशेषैर्भीषणं भयानकं
समधिगम्य ज्ञात्वा भयात् स्वयं गन्तुमशक्ताः कपिवृषाः कपि
श्रेष्ठामारुतिं हनूमन्तं द्रुतं परिप्रैषयन् व्यसर्ज्यन् परिप्रपूर्वा
दिषगतावित्यस्मात् प्रेरणे त्र्यन्तात् घो मारुतिं कीदृशं गमने
चागमने च समर्थं गजेन्द्रस्यैव ऐरावतस्यैव गुरुर्विक्रमोयस्य तं
अतएव तरुमृगेषु वानरेषु उत्तमं श्रेष्ठं ऊर्द्धं चीयत इत्यस्
त्तच्चयः अधिसमुद्रमिति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः अभ्रंलिहानिति
तृभृदृदृजीत्यादिना अभिधानादसंज्ञायामपि स्वः गुणाभावोऽ
प्यभिधानात् भीषणमिति नन्वादित्वादनः कभावेऽमी इत्यनेन
वा अनट् । इति किदतिदेशाधिकारः ॥ १०८ ॥

इति सदैयहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लीकात्मजश्रीभर
तसेनविरचितायां मुग्धबोधिन्यां भट्टिकाव्यटीकायां अधिकारकाण्डे
सप्तमः सर्गः ॥

अगाधत ततोव्योम हनूमानुरुविक्रमः । अत्यशे
रत तदेगं न सुपर्णार्कमारुताः ॥ १ ॥

आत्मनेपदमधिष्ठत्याह । अगाधतति ततोविसर्जनानन्तरं ज०म०
 हनूमान् समुद्रसङ्घनाय व्योमाकाशमगाधत प्रस्थितवान् गाधृ
 प्रतिष्ठासिष्णोरित्यस्मात्तद् अनुदात्तङितइति अनुदात्तेत्वादा
 त्मनेपदं उरुविग्रहः कामरूपित्वात् तदानीमुत्पादितविपुलकायः
 तस्य चोत्पत्तौवेगं गरुडादित्यपवनाः नात्यशेरत नातिशयित
 वन्तः क्तिन्नात्तद् ग्रीडोर्दृ ग्रीडः शार्वधातुर्के गुणः ॥ १ ॥

आत्मनेपदाधिकारः स च स्वमते माधिकारः । अग्रेत्यादि भ०
 ततः प्रेषणानन्तरं हनूमान् समुद्रसङ्घनाय व्योम आकाशमगा
 धत प्रस्थितवान् गाधृत्प्रतिष्ठासिष्णोः क्तिन्नात्तद्गःपमे
 इति मं अगाधतेति पाठे ऊगाह्विलोडे इत्यस्मात् धी उरुवि
 ग्रहः कामरूपित्वात्तदानीमुत्पादितमहाशरीरः सुपर्णाकमा
 र्तागरुडसूर्यवायवोऽपि तस्य हनूमतोवेगं न अत्यशेरत नाति
 शक्यः ग्रीडःलज्जिस्त्रे लानुबन्धत्वादादादिकः ऊानुबन्धान्मं
 ग्रीडोरेरिति गुणः मान्तोरमिति रम् मान्तोऽदनतइति अत्
 शोभनानि पर्णानि पचायस्य हिरण्यत्वात् ससुपर्णः ॥ १ ॥

अभायत यथार्केण सुप्रातेन शरन्मुखे । गम्यमानं
 न तेनासीदगतं क्रामता पुरः ॥ २ ॥

अभेत्यादि । यथा अर्केण सुप्रातेन सुप्रभातेन नीहाराद्य ज०म०
 भावात् शोभनं प्रातरनेनेति सुप्रातः सुचेति समासान्निपातनं

शरन्मुखे शरदारम्भे अभायत दीप्यते स्म भावकर्मणोरिति भावे
तद् तदत्तेनाभायत पुरोऽप्यतो यदर्केण गम्यमानमवष्टभ्यमानं
वर्त्तेत्यर्थात् कर्मणात्मनेपदं तेन हनूमता कामता गच्छता श्रिति
क्रमइति दीर्घत्वं नागतमासीत् अपितु सर्वमेव गतमिति ॥ २ ॥

भ० अभेत्यादि । शरन्मुखे शरदारम्भे सुप्रातेन सुप्रभातेनार्केण
यथा अभायत दीप्यते स्म तथा तेन हनूमता अभायतेति सम्बन्धः
भातेर्भावे घ्यामं शोभनं प्रातरस्येति सोःश्चःप्रातर्भ्याडइति परः
स्वमते प्रातरेव प्रातं स्वार्थेष्वाः व्यटेलोपइति टिलोपः तेन समासः
पुरोऽप्यतोऽर्केण गम्यमानं वर्त्तेत्यर्थात् कामता गच्छता तेन हनू
मता अगतं नासीत् किन्तु गतमेव तेजसा वेगेन च हनूमतः सुख्यं
षाम्यमुक्तं गमेः कर्मणि शानः ॥ २ ॥

वियति व्यत्यतन्वातां मूर्त्तिं हरिपयोनिधी । व्यत्यै
ताञ्चोत्तमं मार्गमर्केन्द्रेन्दुनिषेवितं ॥ ३ ॥

ज०म० वियेत्यादि । हरिपयोनिधी हनूमत्समुद्रौ मूर्त्तिं खरेक्षौ
वियत्याकाशे व्यत्यतन्वातां व्यतिविस्तारितवनौ तनोतेर्षड् कर्त्त
रि कर्मयतीहारइत्यात्मनेपदं उत्तमञ्च मार्गं अर्केन्द्रेन्दुनिषेवि
तं व्यत्यैतां व्यतिगतवनौ इणः परस्य ञड् कर्मव्यतीहारइत्या
त्मनेपदं प्रातं नगतिहिंसार्थेभ्यइति गत्यर्थत्वात् प्रतिषिद्धं
तेन तसस्तामादेशः तत्र हरेर्गच्छतः पुरतोयस्मिन्वियत्यदेशे स्व
मूर्त्तिं विस्तारितुमवसरोभविता तत्र पयोनिधिरुर्क्षिभिः स्वमूर्त्तिं
वितस्तार पयोनिधेश्च वेत्तातटङ्कृतोयत्र स्वमूर्त्तिं वितस्तार

तथा पथोनिधेर्यन्मार्गं गन्तुमवसरोभविता हरिरुत्पत्य तं मा
 र्गं गन्तुमैच्छत् यच्च हरेर्मार्गं गन्तुमवसरोभविता तं मार्गं पथो
 निधिरभ्रंस्त्रिहैर्द्विभिरैच्छत् यच्च यत्क्रियावसरे क्रियां करोति
 सतच्च तत्क्रियाकारीत्युपचर्यते यथा देवदत्तसाध्यां क्रियां यज्ञ
 दत्तः कुर्वन् तत्कारोत्युच्यते ततश्चेतरेषेतरसम्बन्धिन्याः क्रि
 यायाः करणात् अन्यतरसम्बन्धिन्याश्चेतरकरणात्सम्भवति
 कर्मव्यतीहारः ॥ ३ ॥

विवतीत्यादि । हरिपथोनिधी हनूमत्समुद्रौ विद्यत्याकाशे भ०
 मूर्त्तीं स्वदेहौ व्यत्यतन्मातां अन्यान्यं विस्तारितवन्तौ तन
 दुर्ज्वलितौ व्यतीहारे गतिहिंसेत्यादिना मं सूर्येन्द्रचन्द्रनिषेवितं
 अतएव उत्तमं मार्गं आकाशं तौ व्यत्येतां परस्परं जग्मतुः व्य
 तीहारे गतिहिंसाशब्दार्थहसान्येति गत्यर्थादिवर्ज्यत्वात् न व्यती
 हारे मं इणोष्ठां रूपं ॥ ३ ॥

व्यतिजिग्ये समुद्रोऽपि न धैर्य्यन्तस्य गच्छतः । अग
 च्छ्वास्य न गतं प्रचण्डोऽपि प्रभञ्जनः ॥ ४ ॥

व्यतीत्यादि । तस्य हरेर्गच्छतः स्वदेहस्याल्पतां कर्तुं योऽवसरो ज०म
 भावी तच्च समुद्रो नातिशयधैर्य्यं कृतवान् तेन तस्य धैर्य्यं न जितं
 तदानीं तस्योद्धतकलोलत्वात् अपिशब्दाच्च हनूमानपि समुद्रस्य
 शान्तत्वं कर्तुं योऽवसरोभावी तच्च नातिशयधैर्य्यं कृतवान् तेन
 तस्य धैर्य्यं वा न जितं तदानीं तस्य विपुलकायत्वात् तदेवं हनू
 मतः समुद्रो हनूमानपि समुद्रस्य धैर्य्यं न व्यतिजिग्ये नाभिवभूव

इकवचनस्य प्रत्येकाभिसम्बन्धात् कर्मव्यतीहारे पूर्ववदात्मनेपदं
 श्लिष्टोर्ध्वरिति कुलं तस्य हनूमतोगतं गमनं प्रचण्डोऽपि महान्
 प्रभञ्जनोवायुर्न व्यत्यगच्छत् न प्राप्तवान् ॥ ४ ॥

भ० व्यतीत्यादि । गच्छतस्य हनूमतोर्ध्वं समुद्रोऽपि न व्यति
 जिग्ये नाभिभूतवान् निर्भयत्वात् अपिब्रह्मात् सोऽपि समुद्रस्य
 धैर्यं न व्यतिजिग्ये उर्ध्वगात् क्षोभेऽपि मर्यादासङ्गनात् एकवच
 नेऽपि उभयोर्हभयापेक्षित्वाद्भ्रतीहारः ऽर्गिःसन्धोरिति ग्यादे
 शः प्रचण्डोऽपि प्रभञ्जनोवायुरस्य हनूमतोगतं गमनं न अग
 च्छत्न प्राप्तवान् तस्यातिवेगत्वात् अस्थिति स्थभावकैति भावकौन
 योगे कर्त्तरि षष्ठी ॥ ४ ॥

व्यतिघ्नतीं पथिघ्नन्तं राक्षसीं पवनात्मजः । जघा
 नाविश्य वदनं निर्यान् भित्त्वोदरं द्रुतं ॥ ५ ॥

अ०भ० तस्यातिजवेन गच्छतः पथि राक्षसीं संप्राप्ता तामसौ व्यापादि
 तवानित्याह व्यतीत्यादि हनिष्याम्येनमिति राक्षस्यायोबधकर
 णावसरः तत्र घ्नन् यः कश्चित्प्राप्तः तस्मैनां हनिष्यामिति योबधक
 रणावसरः तत्र घ्नतीन्मदेवमितरेतरक्रियाकरणेन व्यतिघ्नतीं
 राक्षसीं नगतीत्यादिना हिंसार्थत्वादात्मनेपदप्रतिषेधः तां पव
 नात्मजो हनूमान् जघाम कथं वदनमाविश्य उदरभित्त्वा द्रुतं
 निर्यान् निर्गच्छन् यातेः प्रतरि रूपं ॥ ५ ॥

व्यतीत्यादि । पवनात्मजो हनुमान् गच्छन्नेव पथि संप्राप्तां रा म०
 संसीं जघाम किं कुर्वन् द्रुतं वदनं प्रविश्य उदरं भित्त्वा विदार्य
 निर्यान् निर्गच्छन् यातेः ब्रह्मः कीदृशीं व्रतं जगं व्यतिव्रतीं अन्यो
 न्यं व्रतीं हिंसार्थवर्जनात् व्यतीहारेऽपि न मं ॥ ५ ॥

अन्योन्यं स व्यतियुतः शब्दान् शब्दैस्तु भीषणान् ।
 उदन्वाञ्चानिलोद्धूतो म्रियमाणा च राक्षसी ॥ ६ ॥

अन्योन्यमित्यादि । अन्योन्यमित्यन्योन्यस्येत्यर्थः कर्षव्यती ज० म०
 हारे सर्वनामोद्दे भवतोऽसमासवच्च वज्रसं यदा नासमासवत्
 तदा पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च प्रथमैकवचने स्त्रीनपुंसकयोराम
 भावइति वक्तव्यं अन्योन्यस्य सम्बन्धिभिः शब्दैः उदन्वद्राक्षस्यौ श
 ब्दान् भीषणानात्म्यायान् व्यतियुतः स मिश्रितवन्मौ पुमिश्रणइ
 त्यसाम्नात् सइति भूतेऽट् इतरेतरेत्यादिना कर्षव्यतीहारे
 आत्मनेपदप्रतिषेधः तत्रोदन्वतः शब्दकरणाद्योभीषणशब्दमि
 श्रणावसरोभावी तत्र राक्षसी म्रियमाणा शब्दान् भीषणानुदन्
 शब्दैर्युयाव राक्षसाः शब्दकरणाद्योभीषणशब्दमिश्रणावसरो
 भावी तत्रोदन्वाननिलोद्धूतः शब्दान् भीषणान् राक्षसीशब्दैर्यु
 याव ॥ ६ ॥

अन्योन्यमित्यादि । तदानीं हनुमद्देगेनानिलोद्धूतउदन्वान् म०
 समुद्रः म्रियमाणा राक्षसी उभावेतौ शब्दैर्भीषणान् शब्दान् अ
 न्योन्यं व्यतियुतः स मिश्रितवन्मौ युलमिश्रणे कीदृशीनातीतइति
 की अन्योन्यार्थे इत्युक्ते व्यतीहारेऽपि मं अन्योन्यार्थइति ज्ञाप

कात् व्यतीहारेऽन्योन्यादयोमनीषादित्वाभिप्रायिताः उदकस्य
वती सौकीपचारादुदनादेशः उदन्ग्रन्थोऽप्यस्ति उक्तं हि पदं
दयः पृथग्ग्रन्थादत्येके इति ॥ ६ ॥

न्यविचत महाग्राहसङ्कुलं मकरालयं । सैका व
हनां कुर्व्याणा नक्राणामाश्रितम्भवं ॥ ७ ॥

ज०म० न्यवीत्यादि । महद्भिर्ग्राहैः सङ्कुलं मकरालयं समुद्रं न्यविचत
प्रविष्टवती नेर्विशदत्यात्मनेपदंशलद्रगुपधादनिटः क्यः बहनां
नक्राणामेकापि सती स्वाश्रितम्भवं सुष्ठु तस्मिन् कुर्व्याणा आश्रितेभुव
इति भावे षष् ॥ ७ ॥

भ० न्यवीत्यादि । राक्षसी एकापि सती बहनां नक्राणां कुम्भी
राणां आश्रितम्भवं सुष्ठु तप्ततां महाशरीरत्वात् कुर्व्याणा मक
रालयं समुद्रं न्यविचत प्रविष्टवती विपराजीत्यादिना निपूर्ववि
शतेर्षं हशषोऽनिमिजुद्धरति सक् कीदृशं महद्भिर्ग्राहैर्बलजन्तु
भिः संकुलं व्याप्तं आरूपूर्वोऽन्नातिसृष्ट्यर्थः भावधेयाश्रिताहुव
इति षः ॥ ७ ॥

छतेनोपकृतं वायोः परिक्रीणानमुत्थितं । पित्रा
संरक्षितं शक्रात्ममैनाकाद्रिमैक्षत ॥ ८ ॥

ज०म० छतेत्यादि । सहस्रान् समुद्रादुत्थितं मैनाकाद्रिमैक्षत वायो
रूपकृतमुपकारकृतेन प्रत्युपकारेण परिक्रीणानं परिक्रयं विचि

अन्तं परिवर्तयन्तः क्रियद्गत्यकर्तृभिर्पाथविषय आत्मैर्पदं पित्रा
वायुना रचितं शक्नात् तेन हि पचद्देहाद्ये महता वेगेन समुद्रं
मोत्या रचितइति श्रूयते ॥ ८ ॥

इतिइत्यादि । सहनूमान् समुद्रादुत्थितं मेवाकनामानमद्रिं ग०
ऐक्षत दृष्टवान् ईक्षद्भने उगनुबन्धानं कीदृशं शक्नात् पचद्दे
दोद्यतात् पित्रा वायुना मंरचितं अतएव वायोःरुपहतं उपकारं
इतेन प्रत्युपकारेण परिक्रीणानं परिवर्तयन्तं विपराभीति परि
पूर्वकीजोमं शानः ॥ ८ ॥

खं पराजयमानोऽसावुन्नत्या पवनात्मजं । जगा
दाद्रिर्विजेषीष्ठामयि विश्रम्य वैरिणं ॥ ९ ॥

खमित्यादि । असावद्रिः उन्नत्या उन्नततया खम्पराजय ज०म०
मानोऽभिभवन् पवनात्मजं जगाद् मयि विश्रम्य खित्वा वैरिणं
शत्रुं विजेषीष्ठाः लमभिभूयाः आश्रिषि खिड् उभयत्रापि विप
राभ्यांजेरिति तड् ॥ ९ ॥

खमित्यादि । असौ अद्रिः पवनात्मजं जगाद् कीदृशः सन् भ०
उन्नत्या उन्नततया खमाकां पराजयमानः अभिभवन् विपरा
भीति मं किं जगादेत्याह मयि विश्रम्य विश्रामं कृत्वा वैरिणं विजे
षीष्ठाः अभिभूयाः आश्रिषि पूर्ववत् ॥ ९ ॥

फलान्यादत्त्व चित्राणि परिक्रीडस्व सानुषु । साधु
संक्रोडमानानि पश्य वृन्दानि पक्षिणां ॥ १० ॥

ज०भ० फलानीत्यादि । चित्राणि नामाविधानि फलानि आदत्स्व
 गृहाण आङ्गोदीनास्यविहरणइत्यात्मनेपदं सानुषु ममैकदेशेषु
 परिक्रीडस्व विहर पक्षिणाञ्च वृन्दानि साधु शोभनं अनुक्रीड
 मानानि विहरन्ति सन्ति पश्य उभयत्र क्रीडानुसम्परिभ्यञ्चेति
 तद्ध् ॥ १० ॥

भ० फलेत्यादि । चित्राणि अहुतानि फलानि तमादत्स्व गृहाण
 आदाङ्गोऽस्वप्रसारेइति मं आमन्त्रणे गी आङ्गोरित्यालोपः
 मम सानुषु एकदेशेषु परिक्रीडस्व विहर पर्यन्तवाक्यः क्रीडइति
 मं पक्षिणां वृन्दानि पश्य कीदृशानि साधु शोभनं अनुक्रीडमाना
 नि विहरन्ति पूर्ववत् ॥ १० ॥

क्षणं भद्रावतिष्ठस्व ततः प्रस्थास्यसे पुनः । न
 तत्संस्थास्यते कार्यं दक्षेणोरीकृतं त्वया ॥ ११ ॥

ज०भ० क्षणमित्यादि । हे भद्र कल्याण क्षणमवतिष्ठस्व ततः पश्चात्प्र
 स्थास्यसे यास्यसि यच्च कार्यं करणीयं दक्षेणानलसेन तया
 ऊरीकृतमङ्गीकृतं न च संस्थास्यते अपितु निष्पत्स्यतएवेत्यर्थः
 यच्च समवप्रविभ्यस्यःइति तद्ध् ॥ ११ ॥

भ० क्षणमित्यादि । हे भद्र कल्याणयुक्त त्वं क्षणं अवतिष्ठस्व ततः
 पुनः प्रस्थास्यसे यास्यसि दक्षेण अनलसेन तया ऊरीकृतं अङ्गी
 कृतं कार्यं न च संस्थास्यते न नाशं गमिष्यति यन्नत्स्यतएवेति
 भावः प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना अबसंपूर्णतिष्ठतेर्थं ॥ ११ ॥

त्वयि नस्तिष्ठते प्रीतिस्तुभ्यं तिष्ठामहे वयं । उत्तिष्ठ
मानं मित्रार्थे कस्तां न वज्र मन्यते ॥ १२ ॥

त्वयीत्यादि । त्वयि विषये अस्माकं प्रीतिरस्ति तेन संशये ज०म०
अस्माभिरन्योनिर्णेता नान्वेषणीयः किन्तु नोऽस्माकं प्रीतिरेव
निर्णयं पश्यन्ती त्वयि तिष्ठते प्रकाशनस्वेत्याख्यथोश्चेत्यात्मनेपदं
विवादपदनिर्णेता स्वेयउच्यते तुभ्यन्तिष्ठामहे वयमिति त्वयि
विषये अस्माकं चेतोवर्त्ततइति स्वाभिप्रायं तुभ्यं तिष्ठामहे स्वाभि
प्रायं निवेदयामइत्यर्थः अत्र प्रकाशनञ्च स्वाभिप्रायकथनं ह्य
घञ्जुःस्वाशपाञ्चीष्यमानइति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी कस्मा
देवं मां स्नाघसइति चेदाह उत्तिष्ठमानं यतमानं उदोऽनूर्द्धं
कर्त्तव्यीत्यात्मनेपदं कस्तां न वज्रमन्यते न स्नाघते ॥ १२ ॥

त्वयीत्यादि । त्वयि नोऽस्माकं प्रीतिस्तिष्ठते निश्चयेनास्ति तदि म०
षयेऽस्माकं प्रीतिरस्ति न वेति सन्देहे अस्माभिरन्योनिर्णेता नान्वे
षणीयः कन्वस्माकं प्रीतिरेव तां निर्णेतारं करोतीति निर्णया
र्थोऽत्र स्नाधातुः तमस्मादाप्तेन वेत्यत्र तद्विषये प्रीतिर्निर्णयं करो
तीत्यन्ये वयं तुभ्यं तिष्ठामहे स्त्रित्वा स्वाभिप्रायं प्रकाशयामः प्रका
शार्थोऽत्र स्नाधातुः यस्मैदित्सेत्यादिना सम्प्रदानत्वं प्रतिज्ञानिर्णये
त्यादिना मं अत्र प्रकाशः स्वाभिप्रायकथनं कथं महां स्नाघमे
इत्याह मित्रार्थे रामार्थे उत्तिष्ठमानं यतमानं तां कोन वज्र
मन्यते न स्नाघते अपि तु सर्व्वएव उदोऽनूर्द्धंहेइति मं ॥ १२ ॥

ये ह्यर्थमुपतिष्ठन्ते मन्त्रैः सन्ध्यात्रयं द्विजाः । रक्षो
भस्तापितास्तेऽपि सिद्धिं ध्यायन्ति तेऽधुना ॥ १३ ॥

ज०म० यद्वत्यादि । ये द्विजामन्त्रैः करणभूतैः सूर्यमुपतिष्ठन्ते
प्रत्युपासते उपासन्तकरणद्वत्यात्मनेपदं सन्ध्यात्रयं त्रिसन्ध्यं
अत्यन्तसंयोगे द्वितीया तेऽपि रक्षोभिस्त्रापिताः उपद्रुताः अधुना
ते सिद्धिं ध्यायन्ति किंपुनरहं यत्ते पितुः सुहृत् तदेव दर्शयन्नाह
॥ १३ ॥

भ० यद्वत्यादि । ये द्विजात्राह्णामन्त्रैः करणभूतैः सन्ध्यात्रयं
व्याप्य सूर्यमुपतिष्ठन्ते उपासते मन्त्रेषोपादिति मं तेऽपि द्विजार
क्षोभिस्त्रापिता उपद्रुताः सन्तः अधुना इदानीं तव सिद्धिं ध्यायन्ति
चिन्तयन्ति अहन्तु तव पितुः सुहृत् सुतरां तथेति भावः यदा
द्विजानुकूलत्वादपि त्वं स्नायिष्यति भावः सन्ध्यात्रयमिति सदा
ध्यादीति द्वितीया ॥ १३ ॥

अव्यग्रमुपतिष्ठस्व वीर वायोरहं सुहृत् । रवि
वितपतेऽत्यर्थमाश्वस्य मयि गम्यतां ॥ १४ ॥

ज०म० अथेत्यादि । हे वीर अव्यग्रमनाकुलं मय्युपतिष्ठस्व सन्निहि
तोभव अकर्षकाद्येत्यात्मनेपदं यतोवायोस्तव पितुरहं सुहृत्
रविरत्यर्थं वितपते दीप्यते उद्विभ्यामित्यात्मनेपदं तत्राकर्ष
कादिति वर्त्तते तस्मादाश्वस्य विश्रम्य गम्यतां ॥ १४ ॥

भ० अथेत्यादि । हे वीर अव्यग्रमनाकुलं यथा स्यात्तथा त्वमुप
तिष्ठस्व सन्निहितोभव अढादिति मं यतोऽहं वायोस्तव पितुः
सुहृन्नित्रं विश्रामौचित्यं दर्शयति रविरत्यर्थं वितपते दीप्यते
व्युत्तपदति मं अढत्वान् अतएव मयि आश्वस्य प्राणनिर्दृतिं प्राप्य
त्वया गम्यतां ॥ १४ ॥

तीव्रमुत्तपमानोऽयमशक्यः सोढुमातपः । आघ्नान
इव सन्दीप्तैरलातैः सर्वतोमुज्जः ॥ १५ ॥

तीव्रेत्यादि । तीव्रं सुष्ठु उत्तपमानोदीप्यमानआतपः सोढु ज०म
मशक्यः पूर्वदात्मनेपदं अलातैः उल्लुकेः सन्दीप्तैः सर्वत
आघ्नानइव ताडयन्निव आडेयमहनइत्यविवक्षितकर्षकला
दात्मनेपदं गमहनेत्युपधात्तेः पः होहन्तेरिति कुत्वं ॥ १५ ॥

तीव्रेत्यादि । पुत्रर्विआमौचित्यमाह तीव्रमुत्तपमानोदीप्य म०
मानोऽयमातपः सोढुं न शक्यः पूर्ववत् सन्दीप्तैरलातैरङ्गारै
मुज्ज्वलारं वारं सर्वतआघ्नानइव ताडयन्निव अःत्ताङ्गुठादठा
चाहनयमइति मं अविवक्षितकर्षत्वात् अङ्गारोऽलातमुज्ज्वलमि
त्यमरः अलातैरिति पाठे स्वार्थे षः विद्यादलातमालानमिति
द्विरूपकोषः ॥ १५ ॥

संशृणुष्व कपे मत्कैः सङ्गच्छस्व वनैः शूभैः । समा
रन्त ममाभीष्टाः सङ्ख्यास्वयमुपागते ॥ १६ ॥

संशृष्वित्यादि । हे कपे संशृणुष्व आकर्षय समोगमृहीत्यादि ज०म
विवक्षितकर्षकलादात्मनेपदं शूभैः शोभमानैः इगुपधलक्षणः
कः वनैर्मत्कैः मत्स्वामिकैः अहं स्वामी येषामिति सएषां ग्रामणी
रिति कः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मदादेशः सङ्गच्छस्व सङ्गतो
भव पूर्ववदात्मनेपदं समारन्त ममाभीष्टाइति ममाभिप्रेताये

सङ्ख्याभिप्रायाः कदा नु मे सुहृत्तया वा कश्चिदेत्यति यस्या
हमुपयोगी स्यामिति ते समारन्त आगताः तद्युपागते सति अर्त्त
र्त्तुः पूर्ववदात्मनेपदं सति शास्वतिभ्यदत्यङि ष्टुभोर्ङि गुणः
आङ्गादीनाम् भाषाविषयस्य प्रयोगः ॥ १६ ॥

- भ० समित्यादि । हे कपे संश्लेष्य आकर्णय मत्कैर्भत्सामिकैः
शुभैः शोभमानैर्निर्भयत्वेन कल्याणयुक्तैर्भावैः सह सङ्गहस्य सङ्ग
तोभव अहं स्वामी येषामिति विकारसंघेत्यादिना कः समे मानी
त्यर्थे वा तयि उपागते सति ममाभीष्टावाङ्किताः सङ्ख्याभि
प्रायाः सुहृद्भ्रंशनादिरूपाः समारन्त सङ्गतवन्तः ष्टुगताः सर्वत्र
समोगम्यहृदंत्यादिना मं श्रोःशुर्चेदति श्रुः जिह्व वत्सखेत्यादिना
अर्त्तुः हश्रोर्षुरिति गुणः ॥ १६ ॥

के न संविद्रते वायोर्मेनाकाद्रिर्यथा सखा । यत्ना
दुपाङ्गये प्रीतः संहयस्य विवक्षितं ॥ १७ ॥

- ज०म० नचैवमिथ्या वायुर्मे सुहृदित्याह केनेत्यादि । वायोर्मेनाकाद्रिर्य
था सखेति के न संविद्रते न जानन्ति वेत्तेः पूर्ववदात्मनेपदं वेत्तेर्वि
भाषेति ष्टु तस्मात्प्रीतः सन् अहं यत्नादुपाङ्गये भवन्तमाङ्गयामि
ततः संहयस्य कथय विवक्षितमभिप्रेतं निबमुपविभ्योऽहृदत्यकर्त्त
भिप्राये ष्टुलोटरात्मनेपदं ततोऽकर्त्तकादिति निवृत्तं यामा
न्वेन विधानं ॥ १७ ॥

- भ० केनेत्यादि । मत्पितुः सखा त्वमसीति किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह
मेनाकाद्रिर्वायोर्ध्या सखा तथा के जनान संविद्रते न जानन्ति

अपि तु सर्व्वएव समोगच्छेति मं अविचिंतकर्मत्वात् मानो
रमिति रम् अतएवाहं प्रीतः सन् यत्नादुपाङ्गथे तामाङ्गयामि
त्वमपि विवचिंतं वक्तुमिष्टं संकथय संकथय इति जमादादिरिति
सम्बन्धः निसंब्युपङ्ग इति मं ॥ १७ ॥

द्यामिवाङ्गयमानन्तमवोचद्भूधरं कपिः । उषकुर्व्व
न्तमत्यर्थं प्रकुर्व्वाणोऽनुजीविवत् ॥ १८ ॥

द्यामित्यादि । द्यामिवाकाशमिवाङ्गयमानं महत्तया स्रद्धं ज०म०
मानं स्रद्धाद्यामाङ्गद्वत्यात्मनेपदं अत्यर्थमुपकुर्व्वन्तं आतिथ्येन
तमीदृशं भूधरमवोचत् कपिः प्रकुर्व्वाणः सेवमानोऽनुजीविवत्
भृत्यवत् गन्धनेत्यादिना सेवने तर्ज् ॥ १८ ॥

द्यामित्यादि । कपिर्हनुमान् तं भूधरं मैनाकं पश्यंतं अवोचत्
उक्तवान् कीदृशं द्यामाकाशमाङ्गयमानमिव महत्त्वेन स्रद्धंमा
नमिव स्रद्धाद्यामाङ्ग इति मं अत्यर्थमुपकुर्व्वाणमुपकारीयतं
कीदृशः कपिः अनुजीविवत् भृत्यवत् प्रकुर्व्वाणः सेवमानः सूत्र
नावशेषेत्यादिना सेवायां मं ॥ १८ ॥

कुलभार्या प्रकुर्व्वाणमहं द्रष्टुं दशाननं । यामि
त्तरावान् शैलेन्द्र मा कस्यचिदुपसृज्याः ॥ १९ ॥

कुजेत्यादि । अहं दशाननं द्रष्टुं यामि कुलभार्या प्रकुर्व्वाणं ज०म०
कुलनारीमभिगहनं तस्यां घृष्टा प्रवर्त्तमानमित्यर्थः साह

इत्तरावान्तरायुक्तः अतः ब्रैलेन्द्र मा कस्यचिद्ब्रनपा
नादिकस्य उपसृष्ट्याः अतिशयवन्तमाकार्थीरित्यर्थः माङ्गल्युक्
प्रतियत्ने तद्धतनादिभ्यस्तथाशेरिति विचोऽलुक् उपसृष्टप्रतियत्न
इति सुट् कस्यचिदिति छत्रः प्रतियत्नइति कर्मणि षष्ठी ॥ १८ ॥

भ० कुलेत्यादि । किमवेचदित्याह हे ब्रैलेन्द्र अहं तरायुक्तः
सेन् दज्ञाननं द्रष्टुं यामि कीदृशं कुलभार्यां कुलपालिकां प्रकु
र्वाणं साहस्येनाभिगच्छन्तं तस्यां साहसात्प्रवर्त्तमानमित्यर्थः
सूचनावच्छेपणेत्यादिना साहस्ये मं कुलस्त्री कुलपालिकेत्यमरः
अतएव कस्यचित् मा उपसृष्ट्याः कस्यापि दृश्यस्य भोज्यस्य
पंचस्य वा मदर्थे प्रतियत्नं न कुरु पूर्वेण प्रतियत्ने मं सतीगुणा
न्तराधानं प्रतियत्नः उत्कर्षसमीक्षा प्रतियत्नमिति केचित् सम्यरेः
सुमुपादिति सुम् सस्त्राः श्रुतीति सेर्लोपः कस्यचिदिति समार्थे
नेत्यादिना कर्मणि षष्ठी एधोदकस्योपस्फुरतइत्युदाहरता
प्रतियत्ने छत्रः कर्मणि न द्वितीया इति सूचितं गुणोत्कर्षे छत्रः
कर्मणि षष्ठीति परः ॥ १८ ॥

योऽपचक्रे वनात्सीतामधिचक्रे न यं हरिः । विकु
र्वाणः खरानद्य बलं तस्य निहन्मार्चं ॥ २० ॥

१०म० योऽपेत्यादि । यः सीतामपचक्रे अभिवभूव अवच्छेपणे तद्धवना
दिति वनमुपगम्य खलोपे कर्मणि पञ्चमी यं हरिरिन्द्रोनाधि
चक्रे न प्रसेहे अधेः प्रसहनइति तद्धतस्य बलं दज्ञाननस्य सामर्थ्यं

कीदृशं स्वरान् विकुर्वाणं विविधान् स्वरान् कुर्वाणं वेःशब्दकर्म
 षडिति तङ् तस्य दशानमस्य बलं निहन्मि ॥ २० ॥

यद्वत्यादि । योवनात् सीतामपचक्रे प्रतिभूतवान् सूचना भ०
 वचेपणेत्यादिना अवचेपणे मं सूचनेममिति केचित् तदापकारं
 प्रयुज्य हिंसां सूचयतोत्यर्थः वनादिति हेतौ पञ्चमी वनं प्रा
 येति यवर्थे वा हरिरिन्द्रोऽयं नाधिचक्रे नाभिभूतवान् अधेः
 शक्ताविति मं शक्तिरभिभवः तस्य दशानमस्य बलं शक्तिमहमद्य
 निहन्मि कीदृशः स्वरान् विविधान् कुर्वाणः द्वितीयान्तपाठे
 यमित्यस्य विशेषणं शब्दढाढादेरिति मं ॥ २० ॥

विकुर्वे नगरे तस्य पापस्याद्य रघुद्विषः । विनेष्ये वा
 प्रियान् प्राणानुदानेष्येऽथवा यज्ञः ॥ २१ ॥

विकुर्वेत्यादि । तस्य रघुद्विषोरामशत्रोः पापस्य नगरे ज०४
 पुर्व्यां अहमद्य विकुर्वे विविधं चेष्टे अकर्मकाचेति तङ् तत्र विकु
 र्वाणोयदि वा प्रियानपि प्राणान् स्वाम्यर्थे विनेष्ये अपनेष्यामि
 संमाननेत्यादिना व्यये तङ् यतोधर्मादिषु विनियोगोव्ययः यज्ञो
 वा उदानेष्ये ऊर्द्धं नेष्यामि तस्यापकारकरणात् अत्रोत्सङ्गने तङ्
 उत्सङ्गनमुत्चेपणं ॥ २१ ॥

विकुर्वेत्यादि । तस्य पापाचारस्य रघूणां रामादीनां भ०
 १६षोरारवणस्य नगरे लङ्कायां अहमद्य विकुर्वे विविधं चेष्टे
 शब्दढाढादेरिति अकर्मकलाभां तत्र च विकुर्वाणोऽहं प्रिया

नपि प्राणान् वा विनेष्ये स्वाम्भये त्यक्ष्यामि ज्ञानार्थोत्प्रेषदत्या
दिना व्ययार्थं मं व्ययोधर्मादिषु विनियोगः अथवा यत्र उदानेषु
ऊर्द्धं नेष्यामि पूर्वेषु चेपथे मं ॥ २१ ॥

विनेष्ये क्रोधमथवा क्रममाणोऽरिसंसदि । इत्यु
क्त्वा खे पराक्रंस्त तूर्णं स्रनुर्नभस्ततः ॥ २२ ॥

ज०म० विनदत्यादि । यदि वा क्रोधमात्मनोविनेष्ये अपनेष्यामि कर्तृ
स्येचेति तद् कर्तृस्यस्य क्रोधकर्माणोऽशरीरत्वात् अत्र व्ययानसम्भ
वतीति अरिसंसदि प्रचुसभायां क्रममाणः अप्रतिबन्धेन प्रवर्त्त
मानः वृत्तिसर्गेत्यादिना वृत्तौ तद् वृत्तिरप्रतिबन्धः इत्येव
मुक्त्वा स्रनुर्नभस्ततः वायोस्रनद्यः खे तूर्णं पराक्रंस्त शीघ्रमुत्सेहे
उपपराभ्यामित्यनेन सर्गे तद् सर्गउत्साहः ॥ २२ ॥

भ० विनेष्यदत्यादि । अथवा क्रोधं विनेष्ये अपनेष्यामि प्रचुस्रन
नात् घस्रामूर्त्तंठादिति मं अमूर्त्तमशरीरं कर्तृस्यादुक्तकर्त्तृका
दिपूर्वनीजआत्मनेपदमिति विद्यासागरः स्वमतेऽपि शब्दठाठा
हेरित्यतोमण्डकश्रुत्या वैरित्यनुवर्त्तते इति वाच्यं क्रोधं विन
यतइत्युदाहरणदर्शनात् अन्ये तु विपूर्वत्वं न वदन्ति तत्र बाधु
विगणय्य नयन्ति पौरुषं विहितक्रोधजयाजिगीषवदत्यादिदर्श
नात् किं कुर्वन् अरिसंसदि प्रचुसभायां क्रममाणः अप्रतिबन्धेन
चेष्टमानः वृत्त्युत्साहेत्यादिना मं वृत्तिरप्रतिबन्धः इत्येवमुक्त्वा
नभस्ततोवायोः स्रनुः पुत्रोऽनुमान् खे आकाशे तूर्णं शीघ्रं परा

क्रंस्त उत्साहं चकार पूर्व्वोत्साहे मं आस्त्रालनरूपोऽचोत्साहः
स्त्रुक्रमोऽमे इति मेम् ॥ २२ ॥

परीक्षितमुपाक्रंस्त राक्षसी तस्य विक्रमं । दिवमा
क्रममाणेव केतुताराभयप्रदा ॥ २३ ॥

परीत्यादि । तस्य हनूमतोविक्रमं शैथ्यं परीक्षितुं राक्षसी ज०म०
उपाक्रंस्त उत्साहे पूर्व्ववत्तद् दिवमाक्रममाणेव यथा केतुः स्वर्भानुः
तारा नभस्युद्गच्छति भयङ्करा आरुउद्गमनइति तद् तत्र हि
ज्योतिरुद्गमनइत्युक्तं केतुतारायाश्च ज्योतिःस्वभावत्वात् ॥ २३ ॥

परीत्यादि । तस्य हनूमतोविक्रमं शैथ्यं परीक्षितुं राक्षसी भ०
उपाक्रंस्त उत्सहते स्म पूर्व्ववत्तं दिवमाकाशमाक्रममाणा उद्गम
पूर्व्वकं प्राप्नुवती केतुस्वभावा तारेव भयप्रदा भयं प्रददातीति
हनजनाइति उः आङ्गोभोद्गमइति मं आक्रामति धूमः समि
त्यत्र उद्गमोन विवक्ष्यते किन्तु व्याप्तिमात्रं ॥ २३ ॥

जस्ये विक्रममाणायाहनुमान् शतयोजनं । आस्यं
प्रविश्य निरगाद् णभूयाप्रचेतितः ॥ २४ ॥

जस्यइत्यादि । विक्रममाणायाः पद्भ्यां विचरन्त्याः वेःपादवि ज०म०
हरणइति तद् जस्यहृष्टात् गतिविशेषेण्द्घर्षयति आस्यं शतयोज
नं शतं योजनानि यस्य प्रमाणतः तदणभूय स्रक्षीभूय प्रविश्य

निरगात् निर्गत उदरं विदार्येत्यर्थात् अप्रचेतितः अविज्ञातः
॥ २४ ॥

भ० जलइत्यादि । जले विक्रममाणायाः पद्भ्यां विहरन्त्याराच
स्याः शतयोजनमास्यं प्रविश्य हनूमान् अप्रभूय सूक्ष्मीभूय अप्र
चेतितस्तथा अपरिज्ञातः सन् निरगात् निर्गतः कर्णपथेनेत्य
र्थात् उदरं भित्तेत्यन्ये तत्तु रामायणविरुद्धं शतं योजनानि
प्रमाणतोयस्येति विग्रहः वेःपद्भिरिति संपद्भिरिति वज्रत्वनिर्देशेन
पादमात्रस्य कारणत्वे वेःक्रमोममिति बोध्यं न तु साधु विक्रमते
वाजीत्युदाहरणदर्शनात् वज्रपादकरणत्वं वाच्यं वेःपद्भ्यामिति
क्वातन्त्रसूत्रे दित्वमुपलक्षणं तेन तन्मते साधु विक्रमते वाजोत्याः
दिसिद्धं ॥ २४ ॥

द्रष्टुं प्रक्रममाणोऽसौ सीतामभोनिधेस्तटं । उपा
क्रंस्ताकुलं घोरैः क्रममाणैर्निशाचरैः ॥ २५ ॥

ज० म० द्रष्टुमित्यादि । असौ हनूमान् सीतां द्रष्टुं प्रक्रममाणः आरभ
माणः आदिकर्म यथा भोक्तुं प्रक्रमतेदति उदधेस्तटमुपाक्रंस्त
गन्तुं प्रारब्धानित्यर्थः ततश्च प्रोपयोरादिकर्मणि समानार्थत्वात्
प्रोपाभ्यांसमार्थाभ्यामिति तद्ध घोरैः रौद्रैः निशाचरैराकुलं
व्याप्तं तटं क्रममाणैः दत्तस्ततो गच्छद्भिः अनुपसर्गादिति तद्ध ॥ २५ ॥

भ० द्रष्टुमित्यादि । असौ हनूमान् निर्गतः सन् सीतां द्रष्टुं प्रक्रम
माण आरभमाण उदधेस्तटमुपाक्रंस्त गन्तुमारभते स यद्यपि

भोक्तुमुपक्रमते इत्यादावारभ्रमात्रमुपक्रमे र्धस्तथापीह गमना
रभ्रोवाच्यः साचणिकत्वात् द्रष्टुमित्यस्यानुषङ्गेन अभ्रोनिधेस्त
टमुपाक्रंस्तेति वा प्रोपादारभेदति मं धोरैर्भयानकैर्निशाचरै
राकुलं व्याप्तं क्रममापैरितस्ततो गच्छद्भिः वागेरिति मं ॥ २५ ॥

आत्मानमपजानानः शशमात्रोऽनयद्दिनं । ज्ञा
स्ये रात्राविति प्राज्ञः प्रत्यक्षास्त क्रियापटुः ॥ २६ ॥

आत्मेत्यादि । मा कश्चिद्राशेदिति तथाविधमात्मानं शरीरम
रमवजानानः अपशुवानः अपशुवेदति तद् योहि शशमात्रो
भूत्वा स्थितः तेन कथमात्मा लोके नापलपितः स्यात् अनयद्दि
नं अगमयद्दिवसं ज्ञास्ये रात्राविति प्रत्यक्षास्त प्रतिज्ञातवानि
त्यर्थः सम्यतिभ्यामनाथानइत्यात्मनेपदं लुङोभवति आत्मान
ञ्चोत्कण्ठनं ज्ञास्येइत्यकर्मकाचेत्यकर्मकक्रियावचनत्वादात्मने
पदं प्राज्ञः क्रियापटुरिति बुद्धिकौशलं कर्मकौशलञ्च दर्शयति
॥ २६ ॥

आत्मानमित्यादि । असौ शशमात्रः शशपरिमाणोभूत्वा
दिनमनयत् गमयामास इन्द्रमात्रदयषट्मानेदति मात्रट् कथं
तथाविधस्याल्पकायत्वमित्याह आत्मानमपजानानः अपशुवानः
निशुवेदति मं रात्रावहं ज्ञास्येदिति प्रत्यक्षास्त प्रतिज्ञातवान्
संप्रतेरस्मृताविति मं ज्ञास्येदिति अडादिति मं अविवक्षितकर्म
त्वात् जिञ्ज्यन्तेत्यादिना वा प्राज्ञः क्रियापटुरिति पदद्वयेन
बुद्धिकौशलं क्रियाकौशलञ्च दर्शितं ॥ २६ ॥

संजानानान् परिहरन् रावणानुचरान् वहन् ।
लङ्कां समाविशन्नौ वदमानोऽरिदुर्गमां ॥ २७ ॥

ज०म० सञ्ज्ञेत्यादि । रावणस्थार्थेषु कार्येषु ये चरन्तीति चरेष्टः तान् वहन् सञ्जानानान् चेतयतः परिहरन् अनाधाने तद् रात्रौ लङ्कां समाविशत् प्रविष्टवान् अरिदुर्गमां राक्षसदुर्गमां वदमानो भासमानः भासनोपसम्भाषेत्यादिना आत्मनिपदं ॥ २७ ॥

भ० समित्यादि । असौ हनुमान् रात्रौ लङ्कायां समाविशत् प्रविष्टवान् कीदृशः वदमानः शोभमानो वदन् शोभोपलक्षितं शोभाहेतुकं वा यथा स्यात्तथा कथयन् वा ज्ञानयत्नप्रलोभेवद इति मं ज्ञानपदेन ज्ञानपूर्वकत्वात् शोभाप्युच्यत इति कात त टीकायां व्याख्यातत्वात् प्रकाशनादौ वद इति क्रमदीश्वरसूत्र दर्शनाच्च शोभा च वदत्यर्थस्य लक्षणभावेन हेतुभावेन वा विशेषं न तु तन्मात्रं वाच्यमिति न्यासः वहन् रावणस्थानुचरान् सेवकान् परिहरन् कीदृशान् संजानानान् चेतयमानान् संप्रतेर स्मृताविति मं कीदृशीं लङ्कां अरिदुर्गमां शत्रुभिर्दुष्प्रापां ॥ २७ ॥

कश्चिन्नोपावदिष्टासौ केनचिद्भवदिष्ट न । शृण्वन्
संप्रवदमानाद्रावणस्य गुणान् जनात् ॥ २८ ॥

ज०म० कश्चिदित्यादि । असौ प्रविष्टः सन् न कश्चिदुपावदिष्ट उपसा निश्चितवान् उपसम्भाषायां तद् केनचिद्भवदिष्ट न न भाषितवान् विमतौ तद् विमतिर्नानामतिः संश्लेषणं आकर्षणं जनात् प्रवद

मानात् रावणस्य सम्बन्धिनोगुणान् सम्भूय भाषमाणान् व्यक्त
वाचामित्यात्मनेपदं जनानां व्यक्तवाक्यं ॥ २८ ॥

किञ्चिदित्यादि । असौ हनुमान् प्रविष्टः सन् न किञ्चिदुपा म०
वदिष्ट न किञ्चित्प्रलोभनवाक्यं भाषते स्य ज्ञानबलैत्यादिना
प्रलोभे मं केनचित सह न व्यवदिष्ट नामामतिपूर्वकं विचित्रं न
भाषते स्य विमतिपूर्वकं विचित्रकथनमत्र वदत्यर्थः विमतिव्यक्त
सहोक्तोरिति विमतौ मं संप्रवदमानात् सम्भूय व्यक्तं भाषमाणात्
जनात् रावणस्य गुणान् शृण्वन् पूर्वेषु व्यक्तसहोक्तौ मं ॥ २८ ॥

जल्पितोक्नुष्टसङ्गीतप्रनृत्तस्मितवल्गितैः । घोष
स्यान्ववदिष्टेव लङ्का पूतक्रतोः पुरः ॥ २९ ॥

जल्पीत्यादि । पूतक्रतोरिन्द्रस्य या पूः तस्याऽमरावत्याः ज०
सम्बन्धिनोघोषस्यान्ववदिष्टेव लङ्का अनुशब्दः सादृश्ये सदृशं
वादं कृतवती तैर्जल्पितादिभिः उभयत्रापि जल्पितादिघोषस्य
तुल्यत्वात् लङ्केति तत्स्योजनउच्यते तेन व्यक्तवाग्मिषयत्वात्
अनोरकर्षकादिति तद् तत्र व्यक्तवाचामिति अनुवर्तते न समुधा
रणइति ॥ २९ ॥

जल्पितइत्यादि । लङ्का जल्पितादिभिः पूतक्रतोरिन्द्रस्य पुरो म०
ऽमरावत्याघोषस्य शब्दस्य अन्ववदिष्टेव सदृशभाषणं कृतवतीव
उभयत्रापि जल्पितादिघोषणानां तुल्यत्वात् अनुशब्दः सदृशभा
षणद्योतकः तद्गतजनानां भाषणेन तद्भाषणमुपेक्ष्यते अनोरठा
दिति मं अनुपूर्वादकर्षकाद्देशत्तौ व्यक्तवाचामात्मनेपदमिति

केचित् तन्मते लङ्गाशब्देन लक्षणया लङ्गास्थितजनउच्यते व्यक्त
वाचामिति तु वोपदेवेन नाङ्गीकृतं अनोरकर्मकइति कातन्वस्य
चेऽपि व्यक्तवाचामित्यस्य सम्बन्धोनाङ्गीकृतः जल्पितं व्यक्तभाषणं
उक्तुष्टमाङ्गानं सङ्गीतं सग्यक् गानं प्रनृत्तं मर्त्तनशब्दः स्मितं हा
स्यशब्दः वल्गितं मत्तवचनं ॥ २८ ॥

ऐद्विप्रवदमानैस्तां संयुक्तां ब्रह्मराक्षसैः । तथाव
गिरमाणैश्च पिशाचैर्मांसशोणितं ॥ ३० ॥

म०ज० ऐदित्यादि । तां ब्रह्मराक्षसैः संयुक्तां हनूमानैत् जगाम इषो
लङ्घि रूपं विप्रवदमानैः परस्परविरुद्धार्थाभिधाधिभिः विप्र
स्लापात्मके व्यक्तवाचां समुच्चारणे विभाषाविप्रस्लापइति तद्ध
तथा पिशाचैर्मांसशोणितमवगिरमाणैः भक्षयद्भिः संयुक्तां गिर
तेरभ्यवहारार्थत्वाद्वाङ्मूढइति तद्ध मांसशोणितमिति जातिर
प्राणिनामित्येकवद्भावः ॥ ३० ॥

भ० ऐदित्यादि । हनूमान् तां लङ्कां ऐत् गतवान् इषोद्यां रूपं
कीदृशीं ब्रह्मस्वरूपैस्तात्मन्भिर्भिर्वा राक्षसैः संयुक्तां कीदृशैः
विप्रवदमानैः सम्भूय विरुद्धप्रस्लापिभिः एकोयादृक् वदति अप
रस्लादृक् न वदति वितण्डां कुर्वद्भिरित्यर्थः तद्योगेवेति मं तद्यो
गइति तयोः पूर्वोक्तयोः विमतियुक्तसहोक्तोर्थो गे युगपत्प्रवृत्तौ
विमतिरिह विरुद्धप्रस्लापमात्रं तथा पिशाचैः संयुक्तां कीदृशैर्मांस
शोणितञ्चावगिरमाणैर्भक्षयद्भिः श्वाङ्गिरतेरिति मं मांस

शोणितमिति समाहारद्वन्द्वः पिशितमन्नातीति पिशाचोमणीषा
दिस्तासव्यवान् ॥ ३० ॥

यथास्वं सङ्गिरन्ते स्म गोष्ठीषु स्वामिनोगुणान् ।
पानशौण्डाः पथः क्षीवावृन्दैरुदचरन्त च ॥ ३१ ॥

यथेत्यादि । ब्रह्मराक्षसाः पिशाचाश्च यथास्वमात्मीयस्य स्वा ज'म०
मिनोगुणान् गोष्ठीषु गोष्ठीमध्ये सङ्गिरन्ते स्म अभ्युपगतवन्तः समः
प्रतिज्ञानदति तद् पानशौण्डाः पानासक्ताः क्षीवामत्ताः सन्तः
पथोमार्गानुदचरन्त उक्तम्य गच्छन्ति स्म उदचरः सकर्मका
दिति तद् वृन्दैरिति सम्भूयेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

यथेत्यादि । ब्रह्मराक्षसाः पिशाचाश्च यथास्वं स्वीयस्य स्वामि भ०
नोगुणान् गोष्ठीषु गोष्ठीमध्ये सङ्गिरन्ते स्म अभ्युपगतवन्तः समः
प्रतिज्ञायामिति मं पाने शौण्डाश्चाशक्ताः अतएव क्षीवाः मत्ताः
सन्तः वृन्दैः सम्भूय पथोमार्गान् उदचरन्त उक्तम्य जगुः उच
रःसःदिति मं ॥ ३१ ॥

यानैः समचरन्तान्ये कुञ्जराश्वरथादिभिः । संप्रा
यच्छन्त वन्दीभिरन्ये पुष्यफलं गुडं ॥ ३२ ॥

यानैरित्यादि ॥ अन्ये यानैः कुञ्जरादिभिः समचरन्त सच्च ज०म०
रन्ते स्म समसृतीयायुक्तादिति तद् अन्ये वन्दीभिरानीताभिः
सखदाने द्वतीया अग्निष्टव्यवहारद्वतीयाचतुर्थ्यर्थे भवतीति वच

नादन्दीभरत्यर्थः पुष्पफलं शोभनं सन्नायकत्वं ददति सा दान
यसाचेष्टतुर्थ्यर्थ इति तर्ह् पुष्पफलमिति जातेरेकवद्भावः ॥ ३२ ॥

भ० यानैरित्यादि । अन्ये कुञ्जरादिभिर्यानैः समचरन्त सञ्चर
न्ते सा समस्येति मं अन्ये शूभं शोभनं पुष्पं फलञ्च वन्दीभिः दृढ
हतस्त्रीभिः संप्रायच्छन्त संप्रददुः सन्दानोभेऽधर्मो नित्यमिति संप्र
दाने तृतीया वन्दीभिः सह विहरणेच्छया ताभ्योददुरित्यधर्मः
दानःसाचेच्छर्थे इति मं सेत्यनेन समस्येत्यस्मात् ची आह्वयते
॥ ३२ ॥

कोपात्काश्चित्प्रियैः प्रत्तमुपायंसत नासवं । प्रेम
जिज्ञासमानाभ्यस्ताभ्योऽश्रुत कामिनः ॥ ३३ ॥

ज०म० कोपादित्यादि । काश्चित् स्त्रियः कोपात् अन्यस्त्रीगमनजनि
तात् आसवं मद्यविशेषं नोपायंसत न स्त्रीकृतवत्यः विभावोपयम
इत्यकिलपत्रे रूपं उपायमः स्त्रीकरण इति तर्ह् पाण्डियहणपूर्व
स स्त्रीकरणस्य तत्र स्थितत्वादौपचारिकमत्र स्त्रीकरणं द्रष्टव्यं
समुदाङ्भ्योयमोयन्व इति वा तर्ह् उदाङ्पूर्वस्य यमआदाना
र्थत्वात् अवसरप्राप्तन्तु सूत्रदयमुदाहृतं स्यात् प्रियैः प्रत्तन्दत्तं
अत्रउपसर्गात्तः प्रेम जिज्ञासमानाभ्यः किमस्मासु प्रेमास्ति वा न
वेति कृतकोपप्रकाशेन ज्ञातुमिच्छन्तीभ्यः ज्ञासुसुहृद्भांसन इति
तर्ह् ताभ्योयोषिज्ञः कामिनः अश्रुत न मे तदन्या प्रियास्तीति
तदीयशरीरस्थानेन प्रपथञ्चक्रुः प्रपाउपलभने इत्यात्मने

पदं वाचा उपलक्षणं शरीरस्पर्शनं स्थापकित्यादिना संप्रदान
संज्ञायां चतुर्थी तासां स्थापयितुमिच्छमाणात् ॥ ३३ ॥

कोपादित्यादि । काश्चित् स्त्रियः कोपात् सपत्नीसङ्गजनितात् भ०
प्रियैः प्रत्नं प्रदत्तमासवं मद्यविशेषं नोपायंसत न स्त्रीकृतवत्यः
उपयमोविवाहइति मं विवाहः स्त्रीकारः उपायमः स्त्रीकरणे
इति क्रमदीश्वरसूत्रदर्शनात् यमः सूचनेवात्पूर्वाहइति सेः कित्वा
भावपत्ते मलोपाभावः अत्राप्युदाहः स्त्रीकारः स्त्रीकरणेचेति
परसूत्रदर्शनात् उपयमोविवाहइत्यत्र विवाहः पाणिग्रहणमे
वेति चेत् जिन्ज्यन्तपिवेत्यादौ अग्रन्थोत्समायमइति फलवत्क
र्त्तरि उपाङ्पूर्व्याम् प्रत्नमिति ग्यचसवेति दाञ्जः क्ते तादेशः अ
न्यासु प्रियस्य स्नेहोऽस्ति न वेति सन्दिह्य कृतकोपेन प्रेम ज्ञातुमि
च्छन्तीभ्यस्ताभ्यः स्त्रीभ्यः कामिनोऽग्रप्यत न मेऽन्या प्रियास्तीति
ज्ञापनार्थं श्रपथं चक्रुः श्रपथाशीर्गत्यनुकारे श्रपेति मं मिथ्यानिरा
सार्थं ज्ञापनमिह श्रपथः वाचा शरीरस्पर्शनमिति पाणिनीयाः
यस्मैदित्सेत्यादिना संप्रदानत्वं सृष्टन्ननुञ्जति ज्ञोमं ॥ ३३ ॥

प्रादिदृक्षत नोनृत्यं नाशुश्रूषत गायनान् । रामं
सुसूर्पमाणोऽसौ कपिर्विरहदुष्वृतं ॥ ३४ ॥

प्रादीत्यादि । असौ कपिर्लक्षायां नोनृत्यं प्रादिदृक्षत गाय ज०ग०
नान् गायकान् गच्छकन् युच नाशुश्रूषत न श्रोतुमिष्टवान् किमि
ति रामं विरहदुःखितं सुसूर्पमाणः स्मर्तुमिहन् सनन्तेभ्यः पूर्व्व
वदात्मनेपदं अज्ज्ञानगमांसनीति दीर्घत्वं उदोऽप्यपूर्व्वस्येत्युत्वं
॥ ३४ ॥

भ० प्रादीत्यादि । असौ कपर्लङ्गायां नृत्यं नटनं न प्रादिदृश्यत न
 द्रष्टुमिच्छति स गायनान् नाशुश्रूषत न श्रोतुमिच्छति स तद्गी
 तश्रवणेन गायनश्रवणमुपचर्यते यतोऽसौ विरहेण दुःखित
 रामं सुसूर्षमाणः सार्त्तुमिच्छन् सर्वत्र सृष्टश्रननुज्ञेत्यादिना
 सनि मं णुर्नानिमीत्यगुणत्वं दृशः शक्राजिति षड् षटोःकःसे
 श्रुसृधात्वोर्धोऽञ्जनिङ्गमामिति दीर्घः सरतेर्च्दिरणावुरि
 त्युर् गायतेर्गोणनट्यकाविति णनट् ॥ ३४ ॥

अनुजिज्ञासते वाथ लङ्कादर्शनमिन्दुना । तमो
 पक्षविमुक्तांशुपूर्वस्यां दिश्युदैयत ॥ ३५ ॥

अ०भ० अन्वित्यादि । अथैतस्मिन्प्रस्तावे इन्दुना चन्द्रेण उदैयत उदि
 तं इणोभावे लङ्घि रूपं पूर्वस्यां दिशि पूर्णेनेति दर्शयति दृश्यते
 यत् दर्शनं रूपं लङ्कायारूपमनुजिज्ञासतेव पूर्वेण प्राप्तस्यात्मने
 पदस्य नानोर्द्धदति प्रतिषेधः तमोपक्षास्तमोविध्वंसमानाः विमु
 क्ताः प्रेरिता अंशवोयस्मिन् उदयदति ॥ ३५ ॥

म० अन्वित्यादि । अथानन्तरमिन्दुजा पूर्वस्यां दिशि उदैयत
 उदितं इणोभावे धी पूर्वस्यां दिशीत्युपादानेन इन्दोः पूर्णत्वं
 सूचितं कृष्णपक्षः सूचितोवा किङ्कुर्वता लङ्कायाश्दर्शनं हनूम
 तेत्यर्थात् तदनुज्ञातुमनुमन्तुमिच्छतेव चन्द्रोदये सत्येव हनु
 मता लङ्का द्रष्टव्येति तत्र तदनुमतिरुत्प्रेक्ष्यते अन्ये तु दृश्यतइति
 दर्शनं रूपं लङ्कायारूपं ज्ञातुमिच्छतेवेत्याह सृष्टश्रननुज्ञेत्यत्र

अनुवर्जनाच्च मं तमोपहाअन्धकारविध्वंसकाविमुक्ताः प्रेरिता
अश्रवोयचेत्युदयक्रियाविशेषणं यद्यपि परमते ज्ञानस्य पूर्वनिपा
तो दृश्यते तथापि विमुक्तज्ञस्यैव न पूर्वनिपातो गमकत्वात् अत
एव दैक्यं सोऽन्वयेषतीत्युक्तं केचित्तु हन्तेर्भावेकिप् तमोपहन
नाय विमुक्ताश्रवोयचेत्याहुः ॥ ३५ ॥

आशुश्रूषन् समैथिल्यावार्त्ता हर्म्येषु रक्षसां । शीय
मानान्धकारेषु समचारीदशङ्कितः ॥ ३६ ॥

आश्रित्यादि । सकपिर्मेथिल्याः सीतायावार्त्तामाशुश्रूषन् श्रोतु च०म०
मिच्छन्प्रत्याङ्भ्यां श्रुद्दत्यात्मनेपदप्रतिषेधः रक्षसां हर्म्येषु
गृहेषु समचारीत् सङ्क्रान्तवान् अतोऽज्ञानस्येति वृद्धिः शीयमा
नान्धकारेषु अपगच्छत्तमस्यु ब्रह्मशातने ब्रह्मेऽश्रितइति तद् पात्रे
ति शीयादेशः अशङ्कितः शङ्कारहितः ॥ ३६ ॥

आश्रित्यादि । हनूमान् मैथिल्यावार्त्तामाश्रोतुमिच्छन् भ०
रक्षसां हर्म्येषु सौधगृहेषु समचारीत् संचरति यत् तृतीयायोगा
भावात्समस्येति न मं ब्रजवदेति त्रिः स्मृद्दशननुज्ञेत्यादावाङ्
वर्जनाच्च मं कीदृशेषु शीयमानाअपगच्छन्तोऽन्धकारायेभ्यः
ब्रह्मेऽपि ममिति मं अशङ्कितः निर्भयः कर्त्तरि क्तः अकर्त्तृकत्वात्
भावेक्तोवा शङ्काजाताऽस्येति इतोऽस्य जातइति इतोवा ॥ ३६ ॥

शतसाहस्रमारक्षं मध्यगं रक्षसां कपिः । ददर्श
यं कृतान्तोऽपि म्रियेतासाद्य भीषणं ॥ ३७ ॥

ज०म० श्रुतेत्यादि । मध्यमं मध्यप्रकोष्ठगतं आरचं गोपकं श्रुतसाहसं रक्षसां लक्षमात्रं ददर्श विलोकितवान् श्रुतसाहसं परिमाणमस्येति प्राम्बतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्वयहणमलुकीति वचनात् श्रुतमानत्रिश्रुतिकेत्यादिना अणि संख्यायाः संवत्सरेत्युत्तरपददृष्टिः भीषणं भयानकं आसाद्य प्राय कृतान्तोऽपि यमोऽपि विद्येत प्राणान् सन्त्यजेत् त्रियते लुङ्लिङोऽयेति तद्ध तत्र हि श्रुतदत्तमुवर्त्तते ॥ ३७ ॥

भ० श्रुतेत्यादि । कपिर्माध्यमं मध्यप्रकोष्ठगतं रक्षसानारचं ददर्श श्रुतसाहसं श्रुतसाहसं परिमाणमस्येति विकारसंघेत्यादिना तदस्य परिमाणमित्यर्थे षाः सुपञ्चालादिवाङुत्तरपदे दृष्टिः यं भीषणं भयङ्करं आसाद्य प्राय कृतान्तोऽपि विद्येत प्राणान् त्यजति किमु तान्यः विधिनिमग्नषेत्यादिना सम्भावनायां स्त्री मृकृष्टीभ्येममिति मं ॥ ३८ ॥

अध्यासिसिषमाणेऽथ वियन्मध्यं निशाकरे । कासाञ्चक्रे पुरी सौधैरतीवोङ्गासिभिः सितैः ॥ ३८ ॥

ज०म० अथेत्यादि । अथ निशाकरे चन्द्रमसि वियन्मध्ये अध्यासितुम् रोदुमिच्छति सति पूर्ववत्सनदत्यात्मनेपदं आसोरनुदात्तेत्वमात्मनेपदनिमित्तं तेनैव सनन्तादपि भवति अत्र सनि इटि कृते अजादेर्दितोयस्येति दिव्यचनं पुरी लङ्गा कासाञ्चक्रे प्रोभते सा सौधैः सौधानां व्योम्बवाचोङ्गास्यमानत्वात् आसाद्यचवदिति तद्ध ॥ ३८ ॥

अधेत्यादि । अद्यानन्तरं निशाकरे चन्द्रे आकाशस्य मध्य भ०
 मध्यासितुमारोदुमिच्छति सति पुरो लङ्का सौधैर्गृहविशेषैः
 काशाञ्चक्रे शुशुभे काश्टङ्कुशब्दइत्यस्थानेकार्थत्वात् दोष्यर्थता
 काश्टङ्दीप्तौ दन्थान्तोऽस्तीति विद्यासागरः केचित्तु काशाञ्च
 कइति तालव्यशकारवान् पाठः काश्टङ्कुतावित्यस्य रूपं वदन्ति
 ॥ ३८ ॥

इन्दुश्चषकसंक्रान्तमुपायुङ्क्त यथामृतं । प्रयु
 ज्ञानः प्रियावाचः समाजानुरतोजनः ॥ ३९ ॥

इन्दुमित्यादि । एवं शोभितायां लङ्कायां समाजानुरतः ज०म०
 पानगोष्ठीरतोजनः चषकसंक्रान्तं मद्यभाजने प्रतिविम्बेन संक्रा
 न्तमिन्दुमुपायुङ्क्त उपभुक्तवान् प्रतिविम्बावह्निन्नस्य मद्यस्योप
 लक्ष्यमाणत्वादेवमुक्तं यथाऽमृतं अमृतमिव प्रियाअनुकूला
 वाचः प्रयुञ्जानः अभिदधानः प्रोपाभ्यामिति तद् ॥ ३९ ॥

इन्दुमित्यादि । एवं शोभितायां लङ्कायां समाजानुरतः भ०
 पानगोष्ठीरतोजनश्चषकसंक्रान्तं मद्यपात्रे प्रतिविम्बेन सङ्गतं
 चन्द्रमुपायुङ्क्त दर्शनादिक्रियाव्याप्यं चकार चन्द्रस्योपयोगोद्
 र्शनादिरूपएव जयमङ्गलायान्तु चन्द्रमुपायुङ्क्त वुभुजे चन्द्र
 शब्देन तत्प्रतिविम्बावह्निन्नमद्यभागस्य लक्षितत्वात् यथाऽमृतमि
 वेत्युक्तं किं कुर्वन् यथाऽमृतं तद्वत् प्रियावाचः प्रयुञ्जानः पीयता
 मित्याद्यनुकूलवाचोऽभिदधानः युजिरउद्गच्छति मं महाका
 योचितं मधुपानवर्णनमिदं ॥ ३९ ॥

संक्षुण्णवानद्देवोत्कण्ठामुपाभुङ्क्त सुरामलं । ज्यो
त्स्नायां विगलन्मानस्तर्हणोरक्षसां गणः ॥ ४० ॥

ज०म० संक्षुण्णवानद्देव्यादि । रक्षसां तर्हणोगणः उत्कण्ठां प्रियासु संक्ष
रणं संक्षुण्णवानद्देव समुत्तेजयन्निव समःक्षुवदति तद् ज्योत्स्ना
यां सुरां अलमत्यर्थं उपाभुङ्क्त अभ्या इतवान् भुजो नवनदति तद्
विगलन्मानः ॥ ४० ॥

भ० संक्षुण्णवानद्देव्यादि । तर्हणोयुवा रक्षसां गणउत्कण्ठां प्रियाभि
लाषं संक्षुण्णवानद्देव समुत्तेजयन्निव ज्योत्स्नायां सुरां मदिरां
अलमत्यर्थं उपाभुङ्क्त भक्षितवान् सुरापानादेव विगलन्मानः
अपगतमानः संक्षोः मुजोऽग्नेइति मं उत्कण्ठोक्ताऽनवाप्तौ
योऽभिलाषस्तदवाप्तयेइति ॥ ४० ॥

मध्वपाययत स्वच्छं सोत्यलं दयितान्तिके । आत्मानं
सुरताभोगविश्रम्भोत्पादनं मुहुः ॥ ४१ ॥

ज०म० मध्वेत्यादि । कीदृशं मधु स्रष्टत्वात् सोत्यलतया सुरभित्वात्
शोभनं जातं यतः स्वयमात्मानं मुहुःरपाययत पायितवत् शेरणा
विति तद् दयितान्तिके दक्षितस्य समीपे सुरताभोगः सुरतवि
मर्दः तत्र विश्रम्भः तस्योत्पादनं जनकं उत्पादयतीति कृत्यस्युटो
वज्जलमिति कर्त्तरि ल्युट् ॥ ४१ ॥

भ० मध्वेत्यादि । रक्षसां गणोदयितान्तिके रमणीसमीपे आ
त्मानं मधु मुहुर्भारं वारं अपाययत जिन्व्यन्तपिवेति मं यदा

मध्येव कर्तृभूतमात्मानं अपाययत् निसृष्टमपि रक्षोगणं सुरा
पानमकारयत् मधुगुणादेव पानात् जेठेऽजौवेदति मं अजौ म
धुनः कर्मत्वात् मधु कीदृशं खड्गं निर्मलं सौम्यं प्रियाकर्णोत्पल
प्रतिविम्बात् सौरभाय प्रच्छिन्नोत्पलं वा सुरताभोगे सुरतविमर्दे
विश्रमस्य विश्वासस्य उत्पादनं जनकं कभावेऽमोति कर्त्तरि अनट
भावेऽनटि रूपकालङ्कारोवा नन्वादित्वाद्वाऽनः उत्पादनचम
मिति पाठस्तु सुगम एव ॥ ४१ ॥

अभीषयन्त ये शक्रं राक्षसारणपण्डिताः । अवि
स्त्रापयमानस्तान् कपिराटीङ्गुहाङ्गुहं ॥ ४२ ॥

अभीष्यादि । एवं रक्षसु यथायथं चेष्टमानेषु ये राक्षसा ज०म०
रणपण्डिताः संयामविज्ञाः शक्रमभीषयन्त भीषितवन्तः भीष्मो
हेतुभयइति तद्भिद्योहेतुभये षुक् भययदृष्टमपलक्षणं तेन
स्यतेरपि भवति तानसौ कपिरविस्त्रापयमानः विस्त्रयमकार
यन् । त्यं स्यतेरित्यालं गृह्णाद्गुहमाटीत् गतवान् सुखि रूपं
॥ ४२ ॥

अभीषयन्तेत्यादि । रणे पण्डिताः कुत्रसाये राक्षसाः श म०
चून् अभीषयन्त चाषितवन्तः तान् अविस्त्रापयमानः विस्त्रिता
स्य कारयन् मधुपानाद्यासक्तया तैरविज्ञातइति भावः असौ
कपिर्युहात् एकस्मात् गृहमपरमाटीत् जगाम भीर्भीष्वेति
जौ मं भीषादेशस्य अत्र चाङ्गुह्यइत्यनुवर्तते अत्र ध्वयोभयं

तत्तु राक्षसकर्मतएव स्मिडः क्षिभोर्घाङ्घ्र्येमञ्चेति जौ इकार
स्थानं मञ्च अटेश्यां सिः ॥ ४२ ॥

सीतां दिदृक्षुः प्रच्छन्नः सोऽगर्हयत राक्षसान् । अ
वञ्चयत मायाश्च स्वमायाभिर्नरद्विषां ॥ ४३ ॥

म० सीतामित्यादि । सकपिः सीतां दिदृक्षुः सीतान्द्रष्टुमिच्छुः प्रच्छन्नः
राक्षसान् गर्हयत व्यामोहयत् स्वमायाभिश्च नरद्विषां मायाश्च
अवञ्चयत अतिबन्धतवान् वृधिवञ्चेराः प्रसन्नमन इति तड् ॥ ४३ ॥

भ० सीतामित्यादि । सीतां दिदृक्षुर्द्रष्टुमिच्छुः प्रच्छन्नो गुप्तः सकपिः
राक्षसान् अगर्हयत व्यामोहयत् स्वमायाभिर्नरद्विषां राक्ष
सानां मायाश्च अवञ्चयत वृथा चकार प्रतारोवञ्चिगर्हैरिति मं
प्रतारोविषम्बादनं मिथ्यास्थानमिति केचित् ॥ ४३ ॥

अपलापयमानस्य शत्रून्स्तस्याभवन्मतिः । मिथ्या
कारयते चारैर्घोषणां राक्षसाधिपः ॥ ४४ ॥

म० अपेत्यादि । तस्य कपेः शत्रून् राक्षसान् अपलापयमानस्य
न्यकुर्वन्तः विभाषालीबन्तेरित्याले लिखः संमानेत्यादिना शालिनी
करणेन्यग्भावेन आत्मनेपदं मतिरभवत् कीदृशीत्याह मिथ्या
कारयत इति अर्थं राक्षसाधिपतिश्चारैर्दण्डवाहकैः यां घोषणां
पुनः पुनः कारयति जायत जायतेति तां मिथ्या कारयते येना

हमविज्ञातएव प्रविष्टः मित्योपपदात्कृञोऽभ्यासइति तङ् अ
भ्यासस्य पुनःपुनःकरणं ॥ ४४ ॥

अपेत्यादि । शत्रून् राक्षसान् अपलापयमानस्य वञ्चयमानस्य भ०
तस्य कपेरित्यं मतिरभवत् मिथ्यारिति स्त्रियोङ्ग पूजाभिभवे च
लापेरिति चकारात् प्रतारे मं कीदृशी मतिरित्याह राक्षसाधि
पोरावणश्चारैर्घोषणां मिथ्या कारयते जागृत जागृतेत्युच्चैर्घुं
मिथैव चारैः कारयति तां कर्त्तुं चरान् पुनःपुनः प्रयुक्ते निष्कल
मंत्र येनाहमविज्ञातएव भ्रमामि मिथ्याकारैरभ्यासइति मं
अभ्यासः पौनःपुन्यं चरएव चारः स्वार्थे षणः ॥ ४४ ॥

गूहमानः स्वमाहात्म्यमटित्वा मन्त्रिसंसदः । नृभ्यो
ऽपवादमानस्य रावणस्य गृहं ययौ ॥ ४५ ॥

गूहेत्यादि । स्वमाहात्म्यं स्वपराक्रमं गूहमानः आवृत्तान् ज०म०
ऊदुपधायागोहइत्यूलं स्वरितजितइति तङ् अटित्वा मन्त्रि
संसदः शुक्रसारणादिगृहाणि गत्वा रावणस्य गृहं ययौ कीदृ
शस्य नृभ्योऽपवादमानस्य कुप्यतः असूयतोवा अपवादइति तङ्
नृभ्यइति क्रुधद्रुहेति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी ॥ ४५ ॥

गूहेत्यादि । असौ स्वमाहात्म्यं स्वपराक्रमं गूहमानः संवृ भ०
खन् मन्त्रिणां संसदो गृहाणि अटित्वा गत्वा रावणस्य गृहं ययौ
कीदृशस्य नृभ्योऽपवादमानस्य असूयतः जिन्म्यन्तपिवेत्यादिना
अपवादेर्मं यस्मैदित्सेत्यादिना असूयार्थे न सम्प्रदानत्वं गूहम

संवृतौ उभयपदी णुर्धुङ्इति गुणः गुहाणोरुत्थोकारस्य
जनं ॥ ४५ ॥

दिग्भोद्योतयमानाभिर्दिव्यनारीभिराकुलं । श्रिय
मायच्छमानाभिस्तत्तमाभिरनुत्तमां ॥ ४६ ॥

ज०म० कीदृशं गृहमित्याह । दिग्भदत्यादि द्योतयमानाभिः भासय
मानाभिः षिचस्येति तद् दिव्यनारीभिः उत्तमाभिः प्रधाननायि
काराकुलं व्याप्तं श्रियमनुत्तमामतिशयवतीं श्रायच्छमानाभिः
स्त्रीकुर्व्याणाभिः समुदाङ्भइति तद् ॥ ४६ ॥

भ० दिग्भदत्यादि । कीदृशं गृहं यथै दिव्यनारीभिर्दिव्यभवाभिः
स्त्रीभिराकुलं व्याप्तं कीदृशीभिः दिग्भोद्योतयमानाभिः भासयमा
नाभिः ज्यन्तलादुभयपदं उत्तमाभिः श्रेष्ठाभिः अनुत्तमां श्रत्य
त्कृष्टां श्रियं श्रायच्छमानाभिः स्त्रीकुर्व्याणाभिः जिन्व्यन्तेत्यादिना
आङ्पूर्व्यमोमं न विद्यते उत्तमं यस्याइति विग्रहः उत्तमेऽनु
त्तमं विद्यादिति द्विरूपकोषः ॥ ४६ ॥

नित्यमुद्यच्छमानाभिः स्मरसभोगकर्मासु । जाना
नाभिरलं लीलाकिलकिञ्चित्तिविभ्रमान् ॥ ४७ ॥

ज०म० नित्येत्यादि । स्मरसभोगकर्मासु कामोपभोगक्रियासु नित्य
मुद्यच्छमानाभिः पूर्व्वत्तद् स्त्रीणाः स्त्रीणां शृङ्गारचेष्टाविशेषाः

तथाचोक्तं लीलाः खलीलाः किलकिञ्चितानि विव्येकमाषायित
विभ्रमाणि । विचिप्रमाकुट्टमितेक्षितानि थोञ्चानि तञ्जैः सुकुमार
नृत्यइति लक्षणञ्चैषां नृत्यशास्त्रे ॥ ४७ ॥

नित्यमित्यादि । कोट्टशीभिः सुरतसभोगकर्षसु कामोप भ०
भोगक्रियासु नित्यमुद्यह्यमानाभिः उद्यमं कुर्वन्तीभिः जिन्ज्यन्ते
त्यादिना उत्पूर्व्यमोमं लीलाकिलकिञ्चितविभ्रमान् शृङ्गार
चेष्टाविशेषान् अलमत्यर्थं जानानाभिः पूर्ववत् अगिञ्चोमं प्रिया
नुकरणे लीलावेशभाषाविचेष्टितैः क्रोधाश्रुहर्षभीत्यादेः सङ्करः
किलकिञ्चितं विभ्रमस्वरया काले भूषास्थानविपर्ययः ईदृशो
भिर्दिव्यनारीभिराकुलं गृहं यथाविति समन्धः ॥ ४७ ॥

खं कर्म कारयन्नास्ते निश्चिन्नोयाद्गषध्वजः । स्वार्थं
कारयमाणाभिर्यूनोमदविमोहितान् ॥ ४८ ॥

खङ्गेत्यादि । खमात्मीयं मोहनादिकर्म दिव्यनारीः कार ज०म०
यः अनुष्ठापयन् एषद्गषध्वजः कामदेवः निश्चिन्नआस्ते ताभिरा
कुलमिति योज्यं हृक्कारन्यतरस्यामिति दिक्कर्षकता यूनः स्वार्थं
खप्रयोजनं मेथुनाखङ्गारयमाणाभिः आकुलं तान् हनूमानिति
वक्ष्यमाणेन समन्धः कीदृशान्मदविमोहितान् मधुपानमद
परवशान् ताभिः ॥ ४८ ॥

खमित्यादि । या दिव्यनारीः खं कर्म मोहनादि कारयन् भ०
द्गषध्वजः कामोनिश्चिन्नो निराकुलः सन्नास्ते यासां कामएवास्ति

न चिन्ता तद्विरोधिनी ताभिराकुलं गृहं यथौ घोऽजौञ्जेरित्या
दिना प्रयोज्यस्य कर्त्तव्यं मदेन विमोहितान् यूनस्तहणान् स्वार्थं
स्वप्रयोजनं कारयमाणाभिः ज्यन्तस्योभयपदितात् शब्दज्ञानौ
दर्शितौ ॥ ४८ ॥

कान्तिं स्वां वहमानाभिर्यजन्तीभिः स्वविग्रहान् ।
नेत्रैरिव पिवन्तीभिः पश्यतां चित्तसंहतीः ॥ ४९ ॥

ज०म० कौटुम्बाभिरित्याह कान्तिमित्यादि । स्वाङ्गान्तिं शोभां वहमा
नाभिः यजन्तीभिः स्वविग्रहान् ददतीभिः कामिभ्यः तत्र स्वङ्गस्यै
ति णिचञ्चेत्यस्य विषयः कान्तिं स्वां स्वविग्रहानिति स्वरितेतद्रत्य
स्य विषयः विभाषोपपदेनप्रतीयमानइति विभाषात्प्रत्यक्षनेपदं
इत्यात्मनेपदाधिकारः शेषभूतत्वात्परस्मैपदविधानमाह नेत्रै
रिति पश्यतां चित्तसंहतीः चित्तसन्दोहान् पिवन्तीभिरिव गृह
न्तीभिरिव शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं ॥ ४९ ॥

भ० कान्तिमित्यादि । स्वां कान्तिं वहमानाभिः धारयन्तीभिः
वहोऽपापशे जिन्ज्यन्तपिवेति फलवत्कर्त्तरि मं मन्मथेनार्पिता
काया सैवकान्तिरिति स्मृता । स्वविग्रहान् स्वदेहान् यजन्तीभिः
कामिभ्योऽदतीभिः यजैजौदेवार्थादानसङ्गतिहृतौ जिन्ज्यन्ते
त्यादौ जिद्वातोः फलवत्कर्त्तर्यात्मनेपदस्थानित्यत्वं नित्यत्वे हि
नवशःपमेदत्यनेन जिद्वातोःभयपदकथनमनर्थकं स्यात् फल
वत्कर्त्तृनिमित्तात्मनेपदादन्यत्र परस्मैपदस्य गम्यमानत्वात्

टीक्ष्णमिति निघमादन्यत्र किं परस्मैपदं न गम्यते तेनात्र यत्रेः
 फलवत्कर्त्तर्यपि परस्मैपदं फलवत्कर्त्तरि आत्मनेपदमेव अन्य
 त्रैभ्यपदमिति नवशःपमेजितइत्यस्य साफल्यमिति चेत् कश्चिद
 पवादविषयेऽप्युत्तरीऽभिनिविशतइति न्यायात् नवशःपमेजितइ
 त्यनेनोभयपदित्वं विद्यासागरस्तु फलवत्त्वाविवक्षायां पदं संस्त्रा
 त्य पश्चात् स्वशब्दादिसम्बन्धात् वाक्ये क्रियाफलस्य कर्त्तृत्वो गम्य
 तइत्याह अपरे तु कर्त्तृभिप्रायेऽपि क्रियाफलं विभाषोपपदं न
 प्रतीयमानइति सूत्रेण पक्षे आत्मनेपदाभावमाहुः । इत्यात्मने
 पदाधिकारः अथ परस्मैपदमुच्यते । पश्यतां जनानां चित्तं नू
 हान् नेत्रेरिव पित्रन्तोभिः स्त्रीभिराकुलं गृहं ययावित्यन्वयः
 पापाने नवशःपमे इति पं शब्दः ॥ ४९ ॥

ताहनूमान् पराकुर्वन्नगमत् पुष्पकं प्रति । विमानं
 मन्दरस्याद्रेरनुकुर्वद्दिवश्रियं ॥ ५० ॥

ताइत्यादि । तादिव्यनारीः पराकुर्वन्नपत्तिपन् अगमत्पु ज०म०
 ष्यकस्याः पुष्पकविमानं प्रति येन पुष्पकविमानेन जगाम कीदृ
 शं मन्दरस्याद्रेः श्रियमनुकुर्वद्दिव अनुपराभ्यां कृजः कर्त्तृभिप्राये
 चात्मनेपदस्य प्राप्तत्वात् ॥ ५० ॥

ताइत्यादि । हनूमान् तादिव्यनारीः पराकुर्वन् विच्छिपन् पु म०
 ष्यकनामानं विमानं प्रति लक्ष्मीकृत्य अगमत् कीदृशं मन्दरमा
 खोऽद्रेः श्रियमनुकुर्वद्दिव स्वश्रिया संदृशीकुर्वद्दिव कृजोऽजिज्ञादु
 भयपदप्राप्ते चेषपरेति पं ताइत्यत्र तान् इति पठित्वा यान् धूनः

स्वार्थकारयमाणाभिराकुलं गृहं यथौ तान् पराकुर्वन्निति
हृतीयस्योकेनाश्वमेजयमङ्गलायामुक्तः विमानोऽस्त्री
त्यमरः ॥ ५० ॥

तस्मिन् कैलाससङ्काशं शिरःशृङ्गं भुजद्रुमं । अभि
क्षिपन्तमैक्षिष्ट रावणं पर्वतत्रियं ॥ ५१ ॥

ज०म० तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन् विमाने रावणमैक्षिष्ट कैलाससङ्काशं
कैलासतुल्यं शिरःशृङ्गं शिरांसि शृङ्गाणीव यस्य भुजद्रुमं भुजा
द्रुमादव यस्य तं पर्वतस्य त्रियोऽभिक्षिपन्तं अभिभवन्तं अभिप्र
त्यतिभ्यःक्षिपदति परस्त्रोपदं तस्य स्वरितेत्वात् कर्त्रभिप्रायआत्म
मेपदं प्राप्तं ॥ ५१ ॥

भ० तस्मिन्नित्यादि । हनुमान् तस्मिन् विमाने रावणमैक्षिष्ट दृष्ट
वान् कीदृशं कैलाससङ्काशं कैलासतुल्यं तुल्यतां दर्शयति शिरां
सि शृङ्गाणीव यस्य भुजास्य द्रुमादव यस्य तादृशं अन्येषां पर्व
तानां त्रियं अभिक्षिपन्तं अभिभवन्तं घेपमित्यादौ प्रत्यभ्यतिक्षि
पति मं कैलासेति केलिः प्रयोजनमस्येति विकारसंधेत्यादिना ष्यो
कैलः आस्यतेऽस्मिन्नित्यासः पद्यात् कर्मधारयः केलीनां समूहः
कैलं पूर्ववर्णः तस्यासदति वा ॥ ५१ ॥

प्रवहन्तं सदामोदं सुप्तं परिजनान्वितं । मघेने
परिमृद्यन्तमारमन्तं परंस्मरे ॥ ५२ ॥

प्रवत्यादि । यदा मोदं कसूरिकादिपरिमलप्रवहन्तं प्राद्व
 हति परस्त्रैपदं स्वरितेत्वात् सुप्तं श्रयने संविष्टं परिजनान्वितं ज०म०
 पारिपार्श्विकाधिष्ठितं मघोने इन्द्राय परिमृष्यन्तं अस्रयन्तं
 परेर्भृषदति परस्त्रैपदं मृषेः स्वरितेत्वात् क्रुधद्भृषेति सम्प्रदान
 संज्ञायां चतुर्थी स्मरे कामे परमत्यर्थं आरमन्तं सन्ति कुर्वाणं
 व्याङ्परिभ्योरमदति परस्त्रैपदं रमेरनुदात्तेत्वात् ॥ ५२ ॥

प्रवहन्मित्यादि । क्रीडशं रावणं सन्तमुत्कृष्टं आमोदं कसूर
 रिकादिपरिमलं सदा सर्वदा वा आमोदं प्रवहन्तं घेषमित्यादौ म०
 प्रवहेति पं सुप्तं श्रयानं परिजनैः पारिपार्श्विकैरन्वितं मघोने
 इन्द्राय परिमृष्यन्तं अस्रयन्तं घेषमित्यादौ परिमृषेति पं यस्त्रै
 दित्सेत्यादिना संप्रदानलं स्मरे कामे परमत्यर्थं आरमन्तं क्रीड
 न्तं घेषमित्यादौ व्यापरिरमदति पं ॥ ५२ ॥

व्यरमत् प्रधनाद्यस्मात्परिचस्तः सहस्रदृक् । क्षणं
 पर्यरमत्तस्य दर्शनात्यवनात्मजः ॥ ५३ ॥

व्यरेत्यादि । यस्माद्भावणात्सहस्रदृगिन्द्रः परिचस्तः भीचा ज०म०
 र्थानामित्यपादाने पञ्चमी प्रधनात् युद्धात् व्यरमत् उपरतव्या
 पारोऽभूत् व्याङ्परिभ्योरमदति परस्त्रैपदं जुगुप्साविरामप्रमा
 दार्थानामपादाने पञ्चमी तस्य दर्शनात्साहतात्मजः हनुमान्
 क्षणं पर्यरमत् तुष्टिमानभवदित्यर्थः साधु रावणेति पूर्ववत्तुः
 परस्त्रैपदं ॥ ५३ ॥

भ० व्यरमदित्यादि । सहस्रद्विगिन्द्रायस्मात् रावणात् परिच
 स्तोभीतः सन् प्रधनात् युद्धात् व्यरमत् उपरतोऽभवत् यतोऽपा
 येत्यादिना भीषिरामयोरपादानं पूर्व्ववत्पं सहस्रद्विगिति पदोप
 न्यायोयुक्तः परिचस्तस्य सर्व्वत्र प्रेरितनेत्रत्वात् तस्य दर्शनात् मा
 हतात्मजोहनुमान् क्षणं पर्य्यरमत् तुष्टोऽभवत् पूर्व्ववत्पं ॥ ५३ ॥

उपारंसीच्च संपश्यन् वानरस्तं चिकीर्षितात् । रम्यं
 मेरुमिवाधूतकाननं श्वसनोर्भिभिः ॥ ५४ ॥

अ०म० उपेयादि । तं रावणं पश्यन् वानरः चिकीर्षितात्कर्तुमि
 ट्यात् सीतान्वेषणादुपः संसीत् निवृत्तः उपार्चेत्यधिकृत्य विभाषा
 कर्मकादिति सङ्घः परस्मीपदं तस्य मेरोरिव रम्यत्वात् यदाह मे
 रुमिव श्वसनोर्भिभिः वातसमूहैः आधूतकाननं प्रचलितवनं मेरुं
 तथा श्वसितकल्लोलैः आधूतानि शिरांस्थाननानि च यस्येति ॥ ५४ ॥

भ० उपेत्यादि । वानरस्तं रावणं संपश्यन् चिकीर्षितात् कर्तुमि
 ट्यात् सीतान्वेषणादपि उपारंभोत् निवृत्तः घपमित्यादां वाहूप
 रमदति पक्षे पं यमरमेति इमं सनौ मेरुवत् रम्यं श्वसोर्भिभि
 निश्वासवेगैराधूतानि ईषत्कम्पितानि काननानि गृह्णाणि येन
 कानि शिरांसि आननानि च यस्येति वा मेरुपक्षे श्वसनोर्भिभि
 र्वायुवेगैराधूतानि काननानि वनानि यत्र उर्भिस्तरङ्गे पीडायां
 वेगे सङ्घप्रकाशयोः । काननं विपिने गेहे परमेष्ठिमुखेऽपिचेति
 विश्वःकं शिरीऽम्बुजोरित्यमरः ॥ ५४ ॥

दृष्ट्वा दयितया साकरहीभूतं दशाननं । नात्र
सीतेत्युपारंस्त दुर्मनावायुसम्भवः ॥ ५५ ॥

दृष्टेत्यादि । रहीभूतम्विजनस्य दशाननं अहर्मनश्चुरि ज०म०
त्यादिना चै सलोपः दयितया साकं दृष्ट्वा नात्र सीतेति क्त्वा
उपारंस्त विमनानिवर्त्तते ए विभाषाकर्म्मकादिति तद् वायु
सम्भवाहनूमान् ॥ ५५ ॥

दृष्टेत्यादि । दयितया साकं सह रहीभूतं विजनदेशस्य भ०
दशाननं दृष्ट्वा अत्र सीता नास्तीति ज्ञात्वा दुर्मनादुःखितचित्तो
वायुसम्भवाहनूमान् उपारंस्त निवर्त्तते स्म तस्माद्देशादित्यर्थात्
पूर्ववत् पक्षे मं अरहसि रहसि भवन्मिति मनश्चुरित्यादिना
सलोपः ॥ ५५ ॥

ततः प्राकारमारोहत् क्षपाटानविवोधयन् । ना
योधयत्समर्थोऽपि सीतादर्शनलालसः ॥ ५६ ॥

ततइत्यादि । ततउत्तरकालं प्राकारमारोहत् आरूढ ज०म०
वान् क्षपाटान् राक्षसान् अविवोधयन् अचेतयन् षिचञ्चेत्या
त्मनेपदे प्राप्ते बुधयुधेत्यादिना वा लटः परस्मैपदं बुधेरणौ
सकर्मकस्य चिन्तवत्कर्त्तृकत्वात् हनूमतश्चित्तवत्त्वात् तत्र कर्म
काये तेषामन्वितवत्कर्त्तृत्वार्थमुपादानमित्युक्तं ताद्यायोधयत्
समर्थोऽपि न संयामितवान् यतः सीतादर्शनलालसः अवाचकर्म

कादित्यनेन उभयत्रापि लिङः परस्मैपदं युधेरेकस्याचित्तव
त्कर्तृकत्वात् ॥ ५६ ॥

भ० ततइत्यादि । ततोऽनन्तरं हनुमान् प्राकारमारोहत् आरूढ
वान् किरुर्त्वन् चपाटान् राक्षसान् अविवोधयन् अचेतयन् सम
र्थोऽप्यसौ तान् नः बोधयत्यतः सीतायादर्शने साक्षसोमहाभिज्ञा
षोऽस्य ज्यन्तादुभयपदे प्राप्ते कन्यासार्धेऽदित्यादिना पं ॥ ५६ ॥

अध्यासीद्राघवस्याहं नाशयेयं कथं शुचः । वैदेह्या
जनयेयं वा कथमानन्दमुत्तमं ॥ ५७ ॥

अ०मं० अथेत्यादि । राघवस्याहं कथं केन प्रकारेण शुचं शोकं नाश
येयं कथं वा वैदेह्याः सीतायाश्चानन्दं जनयेयमिति हनुमान्
अथासौ चिन्तितवान् धैचिन्तायामित्यस्य लुङि रूपं नश्रिजन्यो
रकर्तृकत्वात् अणावित्यनेन लिङः परस्मैपदं नवुधेत्यादिना
अनिजृषित्यादिना अनेर्मित्संज्ञायां वृत्तत्वं ॥ ५७ ॥

भ० अथेत्यादि । अहं राघवस्य शुचः शोकान् केन प्रकारेण
नाशयेयं कथं वा वैदेह्याः सीतायाश्चानन्दं जनयेयं इति
हनुमान् अध्यासीत् चिन्तितवान् धैचिन्तायां एचोऽश्रित्या यम
रमेति इमंमनो ज्यन्तनश्रजनाभ्यां कन्यासार्धेऽदित्यादिना पं अने
र्घटादिजनीति वृत्तः ॥ ५७ ॥

इद्धा राघवकान्तान्तां द्रावयिष्यामि राक्षसान् ।
तस्याहि दर्शनात्पूर्वं विक्रमः कार्यनाशकृत् ॥ ५८ ॥

दृष्टेत्यादि । इयमस्माविति राघवस्य कान्तां दृष्ट्वा द्रावयिष्यामि ज०म०
 राघमान् पलाययिष्यामि अत्र अणावित्यनिम नबुधेत्यादिना
 तस्याकर्षकस्य चिन्तवत्कर्षकत्वात् हि यस्मात् तस्याः सीतायादर्श
 नात्पूर्वं विक्रमः कार्यस्य सीतादर्शनरूपस्य नाशकत् ॥ ५८ ॥

दृष्टेत्यादि । तां राघवस्य कान्तां सीतां दृष्ट्वा अहं राघ भ०
 मान् द्रावयिष्यामि पलायनपरान् करिष्यामीति पूर्ववत्पं हि य
 स्मात् तस्य राघवस्य कान्तायादर्शनात् पूर्वकालं विक्रमः कार्यस्य
 सीतादर्शनस्य नाशमभावं करिष्यति इत्वं चिन्तयन्निति वक्ष्यमा
 णश्लोकेनाश्वयः ॥ ५८ ॥

चिन्तयन्नित्यमुत्तुङ्गैः प्रावयन्तीं दिवं वनैः । अशो
 कवनिकामारादपश्यत् स्तवकाचितां ॥ ५९ ॥

चिन्तेत्यादि । इत्वं पूर्वोक्तप्रकारेण चिन्तयन्नारात्मसीपे ज०म०
 अशोकवनिकामपश्यत् उत्तुङ्गैश्चैर्ध्वनैर्दिवमाकाशं प्रावयन्तीं
 व्यः प्रुवानां बुधयुधेत्यादिना तिप् प्रवतेरकर्षकस्यान्वितवत्त्वात्
 स्तवकाचितां अशोकपुष्पस्तवकैः कक्षां ॥ ५९ ॥

चिन्तेत्यादि । इत्वं पूर्वोक्तप्रकारेण चिन्तयन् आरात् समीपे भ०
 ऽशोकवनिकां अपश्यत् कीदृशीं उत्तुङ्गैश्चैर्ध्वनैर्दिवमाकाशं प्राव
 यन्तीं व्याप्रवतीं पूर्ववत्पं नगैरिति पाठे नगैर्दृष्टेरित्यर्थः स्तवकैः
 पुष्पगुच्छकैराचितां व्याप्तां ॥ ५९ ॥

तां प्राविशत्कपिव्याघ्रस्तरूनचलयन् शनैः । अत्रा
सयन्वनेशयान् सुप्तान् शाखासु पक्षिणः ॥ ६० ॥

अ०म० ताम्येत्यादि । तामशोकवनिकां कपिव्याघ्रः कपिर्ध्याघ्रइव शनै
र्मन्दं प्राविशत् तरूनचलयन् अकम्पयन् चलेरकर्दकत्वाच्चित्तव
त्कर्तृकादणावित्यनेन चलटः परस्रौपदं ननिगरेथेयादिना तद्वि
तत्र मकरार्थकार्थं अचित्तवत्कर्तृकार्थं चेत्युक्तं वनशयान् पक्षिणः
शाखासु सुप्तान् अत्रासयन् अणावित्यनेन परस्रौपदं वने भ्रंरत
इति अधिकरणे भेतेरित्यच् शयवासवासिद्धित्यादिना सप्त
विभाषाअलुक् ॥ ६० ॥

भ० तामित्यादि । कपिव्याघ्रः कपिश्चेष्टोद्दग्मान् तामशोकवनिकां
शनैर्मन्दं प्राविशत् किङ्कुर्वन् तरून् अचलयन् अकम्पयन् पूर्वदत्
पं घटादित्वात् ह्रस्वः वनेशयान् वनशरान् शाखासु सुप्तान्
पक्षिणोऽत्रासयन् कम्पान्नार्थेऽङ्गित्यादिना अत्रिप्राणघाटादिति
पं वनेशेते इति पचादित्वाद् अन्निधनात् सप्तम्याअलुक् असमा
सेऽपि न क्षतिः अकालवाचिनः शयवासवासिषु इति सप्तम्याअलु
गिति परः एश्रोमुद्धाश्रवणमिनिश्रविस्रह इति वचनान्नेदत्थ
स्य लघुत्वं गुरुत्वे जिह्वाकष्टं वनशयानिति केचित् पठन्ति अकाश
वाचिनइत्यादि परस्रचस्थानित्यत्वेन विभक्तिसोपात् ॥ ६० ॥

अवाद्वायुः शनैर्यस्यां लतां नर्त्तयमानवत् । नाया
सयन्त संवस्ताच्छतवोऽन्धान्यसम्पदः ॥ ६१ ॥

अवादित्यादि । यस्यामशोकवनिकायां वायुर्वातः शनैर्नन्द ज०म०
मवात् वाति स्म तामाटेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः सतां नर्त्तयमान
वत् नृत्तमिव कारयन् नृतिश्चलने वर्त्तते ततश्च निगरणेत्यादिना
परस्मैपदं प्राप्तं नपादमीत्यादिना प्रतिषिद्धं चतवोऽन्योन्यं सम्प
दं परस्परस्य विभूतिं नायासयन्त नोपपीडयन्ति स्म सम्प्रसा
रावणात् आङ्पूर्व्याद्यसेः चित्तवत्कर्तृकत्वात् अणावित्यादिना
परस्मैपदं प्राप्तं नपादमीत्यादिना प्रतिषिद्धं ॥ ६१ ॥

अवादित्यादि । यस्यामशोकवनिकायां वायुः शाखाभङ्गभ भ०
यात् शनैर्नन्दं अवात् वाति स्म तां प्राविशदिति पूर्व्वेण तामाटेति
वक्ष्यमाणेन वा सम्बन्धः सतां नर्त्तयमानइव जिन्व्यन्तेत्यनेन
फलवत्कर्त्तरि मं फलवत्कर्तृत्वाभावे तु नृतेः कम्पार्थत्वात् परस्मै
पदं स्यादिति पुरुषोक्तमः यत्र रावणात् संचस्ताभीताचतवो
वसन्तादयः परस्परसमृद्धीर्न आयासयन्त न पीडयन्ति स्म
अजि प्राणिघाटाच्चेति ये प्राप्ते पूर्व्ववन्तं ॥ ६१ ॥

ज्योत्स्नामृतं शशी यस्याम्बापीर्व्विकसितोत्पलाः ।
अपांययत सम्पूर्णः सदा दशमुखाज्ञया ॥ ६२ ॥

ज्योत्स्नेत्यादि । यस्यां रावणाज्ञया शशी सदा संपूर्णः सन् ज०म०
ज्योत्स्नामृतं वापीरपाययत पायितवान् निगरणार्थत्वान्तिपि
प्राप्ते नपादमीत्यादिना प्रतिषिद्धे चिच्चच्चेति तद् ॥ ६२ ॥

ज्योत्स्नेत्यादि । यस्यां रावणाज्ञया सदा सम्पूर्णः शशी भ०

ज्योत्स्नारूपममृतं वापीर्गृहदीर्घिका अपाययत पायितवान् अन्ना
 र्यत्वात् पे प्राप्ते पूर्व्ववन्नं शाब्दासाङ्केत्यादिना यन् अतएव विक
 सितानि उत्पलानि यासु तास्तथा ज्योतिरस्याश्रसीति ज्योत्स्ना
 निपातनात् ॥ ६२ ॥

प्रादमयन्त पुष्पेषुं यस्यां वन्द्यः समाहृताः । परि
 मोहयमाणाभीराक्षसीभिः समावृताः ॥ ६३ ॥

॥०म० प्रादेत्यादि । यस्यां वन्द्यः समानिताः समानीताः पुष्पेषुं काम
 आदमयन्त शमितवत्यः तन्मतस्याचरणात् कीदृश्यः परिमोह
 यमाणाभिः व्यामोहयन्तीभिः राक्षसीभिः परिवृताः दमिपरिमु
 ह्योः अणावित्यादिना प्राप्तस्य परस्यैपदस्य नपादमीत्यादिना
 प्रतिषेधे णिचञ्चेत्यात्मनेपदं ॥ ६३ ॥

भ० प्रादेत्यादि । यस्यामज्ञोकवनिकायां समाहृताश्रानीताएकच
 कृतावा वन्द्योद्दृष्टहृताः स्त्रियः पुष्पेषुं कामं प्रादमयन्त प्रशमि
 तवत्यः अतिदुःखात् यतः परिमोहयमाणाभिर्व्यामोहयन्तीभी
 राक्षसीभिः समावृताः परिवृताः दमुपरिमुहोरजि प्राणिधाठा
 षेति पे प्राप्ते पूर्व्ववन्नं ॥ ६३ ॥

यस्यां वासयते सीतां केवलं स रिपुः सारात् । न
 त्वरोचयतात्मानं चतुरोवृद्धिमानपि ॥ ६४ ॥

यस्यामित्यादि । रिपुर्दशाननः सारात्कामाद्भेतोः केवलं नि ज०म०
 ष्कलं यस्यां सीतां वासयते स वासितवान् न त्वरोचयत् आत्मा
 नं नैवात्मानमुपरोचितवान् चतुरोऽपि योषिदाराधनकुशलो
 ऽपि वृद्धिमानपि सम्पन्नोऽपि रोचिवासोरणावित्यादिना प्राप्त
 स्यापि च परस्मैपदस्य नपादमीतिप्रतिषेधे णिचञ्चेति तद् ॥ ६४ ॥

यस्यामित्यादि । यस्यामशोकवनिकायां रिपुर्दशाननः सारात् म०
 कामात् केवलं सीतां वासयते स वासतिं कारयति स नतु आत्मा
 नं तस्यै अरोचयत् रोचितवान् चतुरोऽपि योषिदाराधनकुशलो
 ऽपि बुद्धिमानपि सारशास्त्रज्ञानवानपि वसदचोरञ्जि प्राणिघा
 टाचेति ये प्राप्ते पूर्ववन्मं ॥ ६४ ॥

मन्दायमानगमनोहरितायत्तहं कपिः । द्रुमैः
 शकशकायङ्गिर्मारुतेनाट सर्वतः ॥ ६५ ॥

मन्देत्यादि । कपिः सर्वतः सर्वत्र तामाट विजहार यत्तदो ज०म०
 निर्दिष्टसम्बन्धामिति गम्यते मन्दायमानगमनः मन्दीभवद्गम
 नः कीदृशीं हरितायत्तहं शकशकायङ्गिर्मारुतेनाट अप्राणिजातेष्वेत्यूङ्
 द्रुमैरुपलक्षितां कीदृशैः शकशकायङ्गिः शकशकायङ्गिः शकीभवद्भिः
 कीन मारुतेन अत्रामन्दं मन्दं भवति अहरिताहरिताभवन्तीति
 लोहितादित्वात्कष् अशकाः शकाभवन्तीति वाक्ये अव्यक्ता
 नुकरणादिति डाच् तस्मिन्विषयभूते डाचिषड्बलं दे भवतः

नित्यमाद्येडिते डाचिपति पररूपत्वं डाजन्तात् शकशकाशब्दा
त्कष् वाक्यधृति परसौपदं आत्मनेपदञ्च ॥ ६५ ॥

म० मन्देत्यादि । कपिः सर्वतः सर्वत्र तामत्रोकवनिकामाट
वभ्राम कीदृशः मन्दायमानगमनः अमन्दं मन्दं भवति मन्दा
यमानं तादृशं गमनमस्येति वियहः भृशादेश्च्यर्थे इति श्चः
ङित्त्वान्नं तां कीदृशीं हरितायत्तलं हरिदणीभवदृचां अहरि
ताहरिताभवन्नि हरितायन्तसादृशास्तरवोयत्र डाञ्जोहितादे
रिति च्यर्थे श्चः पचे पञ्च माहतेन वायुना शकशकायङ्गिः शक
शकदिति शब्दं कुर्वङ्गिः इमैरुपलक्षितां इमैः करणभूतैराटेति
वा शकदित्यनुकरणशब्दात् नैकाचोऽव्यक्तानुकरणादिति डाच्
दित्वञ्च तलोपोऽतदिति प्रकृतेर्देश्च तलोपः अशकशकाः शकशका
भवन्तीति डाञ्जोहितादेरिति च्यर्थे श्चः पचे पञ्च शकदित्यस्य
शब्दवाचकस्यापि लक्षणया तदिति वृत्ते वृत्तिः ॥ ६५ ॥

अस्यन्दन्निन्दुमणयोव्यरुचन् कुमुदाकराः । अलो
ठिषत वातेन प्रकीर्णास्तवकोच्चयाः ॥ ६६ ॥

ज०म० असेत्यादि । चन्द्रोदयादिन्दुमणयः अस्यन्दन् स्यन्दन्ते स
तामाटेति योज्यं व्यरुचन् कुमुदाकराः विराजितवन्तः स्तवको
च्चयाः गुच्छराशयः वातेन प्रकीर्णाः इतस्ततोविचिन्नाः सन्तः
अलोठिषत लुठन्तेऽस्य सर्वत्र युञ्जोऽलुञ्जोति विभाषा परसौपदं
द्युतादयश्च ऋपूपर्यन्ताः ॥ ६६ ॥

अखेत्यादि । इन्दुमणयश्चन्द्रकान्ताश्चन्द्रन् सवन्ति स चन्द्र भ०
 रग्निभिरित्यर्थात् यस्यां तामाटेति सम्बन्धोवोधः यस्यां कुमु
 दानामाकराउत्पत्तिस्थानानि व्यहचन् विरेजुः यस्यां सवको
 चयाः पुष्यगुच्छसमूहावातेन प्रकीर्णाद्गतसतोविचिन्ताः सन्तः
 अलोठिषत् लुलुठुः सन्दूङ्गुमुतौ रचुङ्गुप्रीतिप्रकाशयोः स्रसु
 ठङ्गवादिवत् एषां छिन्नादात्मनेपदे सिद्धे ग्रासुलिद्युत्पुषादे
 रिति द्युतादित्वात् टी पे ङ्गविधानं तेनैव पं अतएव द्युतादेऽङ्गामु
 भयपदित्वं गम्यते परे तु लुङ्गि द्युतादेरिति सूत्रेण विकल्पेनात्म
 नेपदमाङ्गः ङे सन्देर्नलोपाभावोवाङ्गस्यात् देवीदासचक्रवर्ती
 तु ग्रासुलिद्युदित्यादौ म्लुषुनेवेष्टसिद्धौ म्लुषुपादानेन ङे क
 चित् नलोपाभावोच्चापितइत्याह केचित्तु कश्चिदात्मनेपदिनो
 ऽपि परस्मैपदित्वं स्यादिति चापनाय घ्यां रूपं दर्शितमित्याङ्गः
 अलोठिषतेति मान्नाऽदनतइत्यतादेशः ॥ ६६ ॥

सीतान्तिके विवृत्सक्तं वर्त्यसिद्धिं श्ववङ्गमं । पत
 त्त्रिणः शुभामन्द्रमानुषानास्वजिह्वदन् ॥ ६७ ॥

सीतेत्यादि । सीतासमीपे विवृत्सक्तं वर्त्तितुमिहक्तं श्ववङ्गमं ज०म०
 वर्त्यसिद्धिं वर्त्यन्ती भविष्यन्ती सिद्धिः सीतादर्शनलक्षणं यस्य
 वृद्धः ससनोरिति विभाषातिप् तं पश्चिणः शुभाः प्रसस्ताञ्जि
 ह्वदन् सुखयन्ति स णिचि लुङ्गि चङ्गि रूपं कीदृशाः मङ्गुगभीरं

मधुरमानुवानाः वाच्यमानाः आङ्गिनुष्टुभ्योऽपसंख्यानमिति तद्
 णुस्तुतावित्यादादिकस्य परस्मैपदित्वात् ॥ ६७ ॥

भ० सीतेत्यादि । शुभाश्रनुकूलाः पतन्निषः पक्षिणः श्रवणं
 हनुमन्तं अजिह्वदन् आनन्दघामासुः ह्लादीकमोदने जौ र्यां
 रूपं किं कुर्वन्तः मद्गं गभीरं आनुवानाः उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं
 कुर्वन्नाः आङ्गपूर्वो नैतिरुत्कण्ठायां शब्दे वर्तन्ते विपराजी
 त्यादिना भं कीदृशं सीतासमीपे विवृत्सन्तं वर्त्तितुमिच्छन्तं
 वत्स्यन्ती भवित्यन्ती सिद्धिः सीतादर्शनरूपा यस्य तं शुभशब्देन
 भाविनीं सिद्धिमनुमाय कपेरानन्दइति ध्वनिः वृद्धान्नेमपेस्यस
 मोर्वात्ममेइति इमन्निषेधः अतएव पं तेन वृतादेःस्यसमोऽ
 भयपदित्वं गम्यते ॥ ६७ ॥

वर्त्तित्यमाणमात्मानं सीता पत्युरिवान्तिके । उद्
 पश्यत्तदा तथ्यैर्निमित्तैरिष्टदर्शनैः ॥ ६८ ॥

ज०म० वर्त्तीत्यादि । सीतापि तदा तस्मिन् काले पत्यूरामस्यान्तिके
 आत्मानं वर्त्तित्यमाणमिव उदपश्यत् उप्रेचते स्य वृद्धान्ःस्यसमो
 रिति विभाषावचनात्तद् निमित्तश्चक्षुःस्यन्दादिभिः तथैरवि
 सन्नादिभिः इष्टदर्शनैः इष्टार्थप्रकाशकैः दर्शनमिति ह्यत्यस्युटो
 वङ्गलमिति कर्त्तरि स्युट् ॥ ६८ ॥

भ० वर्त्तीत्यादि । तदा तस्मिन् काले सीतापि पत्यूरामस्या
 न्तिके वर्त्तित्यमाणमिवात्मानं निमित्तैश्चक्षुःस्यन्दादिभिर्दद

भट्टिकाथं ।

पश्यत उत्प्रेक्षितवती तथैरविसम्भादिभिः दृष्टः प्रियोदृश्यते चैः
करणेऽनट् दृष्टं दर्शयन्तीति कर्त्तरि वा दृष्टस्य दर्शनं चेभ्यदिति
वा वृतादेः पे स्वसनोरिन्निषेधः मे तु इम् भवत्येव इवार्थोऽत्र
षादृश्यं सम्भावना वा ॥ ६८ ॥

निरवर्त्यन्न चेदार्त्ता सीतायावितथैव नः। अक
ल्प्यदुद्यतिः सर्वा हनूमानित्यचिन्तयत् ॥ ६९ ॥

आत्मनेपदाधिकारः ॥

निरेत्यादि । चेदिति यद्यर्थे यदि सीतायावार्त्ता न निरव ज०म०
र्त्यन्तु निर्वृतिं नायास्यत् तदा वृथैव निष्कलैव नोऽस्माकमुद्यतिः
सर्वा अयमुद्यमः समुद्रलङ्घनादिकः अकल्प्यत् अभविष्यत् इत्ये
वं हनूमानचिन्तयत् क्रियातिपत्तौ लृङ् तत्र निरवर्त्यदिति
वृद्धः स्वसनोरिति विभाषापरस्मैपदं अकल्प्यदिति लुटि चकृ
पदति चकारात् स्वसनोरपि भवति विभाषापरस्मैपदं उद्यति
रिति यमैः स्त्रियां क्तिन् अनुदात्तेत्यादिना अनुनासिकलोपद
त्यात्मनेपदपरस्मैपदाधिकारः ॥ ६९ ॥

निरेत्यादि । चेद्यदि सीतायावार्त्ता न निरवर्त्यन्तु न निष्क भ०
त्यते तदास्माकं सर्वा समुद्रलङ्घनादिरूपा उद्यतिरुद्यमो वित
थैव निष्कलैव अकल्प्यत् अभविष्यतइति हनूमान् अचिन्तयत्
वृतादेः पूर्ववदुभयपदं अणिम् च य्या रूपं निष्पूर्वावृतिर्निष्पत्त्य

र्थः कृपूषकृत्वचकल्पने कृपकृपोऽकृपादाविति कृपादेवः यमेःक्ता
वनतनाद्यनिमामिति मलोपः । इतिपरस्मैपराधिकारः ॥ ६६ ॥

वृक्षादृक्षं परिक्रामन्नावणादिभ्यतीं भृशं । शत्रो
स्लाणमपश्यन्तीमदृश्यो जनकात्मजां ॥ ७० ॥

ज०म० इतः प्रभृतिकारकमधिकृत्याह । वृक्षादित्यादि । तां जनका
त्मजां सीतां सकपिकुञ्जरोऽपश्यदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः वृक्षात्
वृक्षं परिक्रामन् गच्छन् भ्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानसंज्ञायां
पञ्चमी रावणादिभ्यतीं भृशं चस्यन्तीं अत्यर्थं शत्रोरावणाद्रक्षाम
पश्यन्तीं यतोभयन्ततः कुतोरचेति भीचार्यानामित्यपादान
संज्ञा अदृश्यः प्रकृषोभूत्वा च्छदुपधेत्यादिना क्यप् ॥ ७० ॥

भ० अथ कारकाधिकारः । वृक्षादित्यादि तां जनकात्मजां कपि
कुञ्जरोऽपश्यदिति तृतीयसोकेनावयः किं कुर्वन् अदृश्योभूत्वा
वृक्षादेकस्मादपरं वृक्षं परिक्रामन् गच्छन् तां कीदृशीं रावणा
दिभ्यतीं चस्यन्तीं शत्रोरावणात् चाणं रक्षणं अपश्यन्तीं यतोऽपा
येत्यादिना सर्वत्रापादानत्वं अपायः संक्षेपः अपाययोगे यच्छ
ब्दोऽवधिवचनः यतोभीर्भयमित्यत्र यच्छब्दोभयहेतुवचनः तेन
भयार्थयोगे भयहेतोः रपादानत्वं चाणं रक्षणं तच्च भीतस्य तेना
चापि यच्छब्दोभयहेतुवचनः तेन चाणार्थयोगेऽपि भयहेतो
रपादानत्वं द्वभृजुषेत्यादिना च्छदुक्तत्वात् द्वग्नेः क्यप् ॥ ७० ॥

तां पराजयमानां सप्रीतेरक्ष्यां दशाननात् ।
अन्तर्दधानां रक्षोभ्यो मलिनां ध्याममूर्द्धजां ॥ ७१ ॥

तामित्यादि । प्रीतेः रावणसम्बन्धिन्याः पराजयमानां विमु ख०म०
स्त्रीभवन्तीं पराजेरषोढदत्तपादानलं असोढोऽर्थः प्रीतिः र
क्ष्यान्दशाननात् रावणविषये स्वयं निवार्यप्रसरां वारणार्था
नामोपितदत्तपादानलं प्रवृत्तिविघातसञ्चयया रक्षणाक्रियया
आत्मसम्बन्धिन्या दशाननस्य व्याप्तुमभिप्रेतत्वात् अन्तर्दधानां
रक्षोभ्यः मा मां रक्षांसि द्राक्षुरिति ततश्चान्तर्द्धा येनादर्शनमित्य
पादानसंज्ञा अन्तर्द्धनिमित्तं हि रक्षोभिरात्मनोदर्शनस्थानी
पितत्वात् मलिनां बरीरेण चानमूर्द्धजां मलिनकेत्रां बद्धवेषी
त्वात् ॥ ७१ ॥

तामित्यादि । तां कीदृशीं प्रीतेरावणसम्बन्धिन्यादत्य भ०
र्थात् पराजयमानां प्रीतिमसहमानामित्यर्थः यतोऽपाद्येत्यादौ
पराजयोऽसहनं पराजयपदनिर्देशेन परापूज्येरेसहनविष
यीभूतो गम्यते पराजेरषोढे इति पाणिनिस्त्वचदर्शनात् पराजेः
षोढुः शक्यमिति क्रमदीश्वरस्त्वचदर्शनाच्च अशक्या निवर्त्तनं वा
पराजयः रावणप्रीतेः सकाशात् अशक्या निवर्त्तमानामित्यर्थः
यद्यपि प्रीतिं बुद्ध्या प्राप्य ततोनिवर्त्ततइति बुद्धिकृतापायएवा
पादानलं घटते तथापि पराजयेति कृतं प्रयश्चार्थं दशाननात्
रक्ष्यां रक्षणीयां चाणार्थेऽपादानलं रक्ष्यां निवारणीयां वा
तदा वारणार्थेऽपादानलं रक्षोभ्योऽन्तर्दधानां राघवकर्तृकद

श्रृंगनाभावेऽप्यथा व्यवहितोभवन्तीं अन्तर्द्धावपादानत्वं अन्तर्द्धिव्यं
 वधानं तच्च यदीयदर्शनाभावेऽप्यथा तस्यापादानत्वं रक्षांसि
 विलोक्येति वा यवर्थे पञ्चमी मलिनां शरीरेण ध्याममूर्द्धजां म
 लिनकेशां वेणीवन्धात् मलप्रभदात् फलादित्वात् गोहृणमेधे
 त्यादिना इमः ॥ ७१ ॥

रामादधीतसन्देशोवायोर्जातच्युतस्मितां । प्रभ
 वन्तीमिवादित्यादिं पश्यत्कपिकुञ्जरः ॥ ७२ ॥

ज०म० रामादित्यादि । सत्कृत्य अधीतसन्देशोऽधीतसन्देशः कपिकु
 ञ्जरः आख्यातोपयोगइत्यपादानसंज्ञा रामस्याख्यातत्वात् साव
 धानतया सन्देशग्रहणात् नियमपूर्वकविद्यावत्सन्देशग्रहणं वायो
 र्जातइति अनिकर्तुरित्यपादानसंज्ञा अन्यर्थस्य जन्मनः कर्त्ता
 इनुमान् तस्य वायुः प्रकृतिः कारणं च्युतस्मितं शोकाक्रान्तत्वात्
 प्रभवन्तीमिवादित्यात् भुवःप्रभवइत्यनेन भवत्यर्थस्य सीतायाः
 कर्तृभूतायाः प्रथमत उपलभमानत्वात् अतः प्रभवआदित्यः
 तस्यास्तेजस्वितात् ॥ ७१ ॥

भ० रामादित्यादि । च्युतं स्मितं यस्याः शोकाक्रान्तत्वात् तां
 आदित्यात् प्रभवन्तीमिव उत्पन्नमिव प्रथमत उपलभमानां वा
 एतेन तेजोऽतिशयोक्तिः यतोऽपायेत्यादिना यतोभूरित्यपा
 दानत्वं भूरुत्पत्तिः उत्पत्तितुल्यत्वलक्षणया प्रथमोपलभमान
 च बुद्धिसंश्लेषपूर्वकस्यापायस्य सत्त्वात् यतोऽपायइत्यपादानत्वं

वा यत्र प्रकाशमं प्रभवद्दत्त्याधारस्थापादानत्वमिति श्रीपतिः भुव
 आद्योपलभ्यस्थानमित्यपादानसंज्ञार्थं कमदीश्वरसूत्रं ईदृशीं
 तां कपिकुञ्जरः कपिमेषो हनुमान् अपभ्यदित्यन्वयः सकीदृशः
 रामादधीतसन्देहः गृहीतवाचिकः यतश्चादानमित्यपादानत्वं
 वायोर्जातः यतोभूरित्यपादानत्वं ॥ ७२ ॥

रोचमानः कुदृष्टिभ्योरक्षोभ्यः प्रत्तवान् श्रियं ।
 श्लाघमानः परस्त्रीभ्यस्तत्रागाद्राक्षसाधिपः ॥ ७३ ॥

रोचेत्यादि । तत्र तस्यामशोकवनिकायां राक्षसाधिपो रा ज०म०
 वणः आगात् आगतः रोचमानः कुदृष्टिभ्यः त्यक्तधर्मत्वात्
 ये कुदृष्टयः कुबुद्धयः तान् स्वविषये स्पृहावतः कारयन्वित्यर्थः
 ह्यर्थानां प्रीयमाणदति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी हचेरभिज्ञा
 षस्य तत्रावस्थानात् कुदृष्टयः प्रीयमाणाः रक्षोभ्यः श्रियं विभू
 तिं प्रत्तवान् कर्मणा यमभिप्रेतीति सम्प्रदानं ददातिक्रियया
 राक्षसानामभिप्रीयमाणत्वात् श्लाघमानः परस्त्रीभ्यः युष्मदिष
 येऽस्माकं श्लाघेति परकलत्राणि ज्ञापयितुमेषयन् श्लाघमुद्धित्या
 दिना सम्प्रदानत्वं श्लाघया वज्रमानेन ज्ञापयितुमित्यमाणत्वा
 त्तासां ॥ ७३ ॥

कुलकं । रोचेत्यादि । तत्र तस्यामशोकवनिकायां राक्षसाधिपो भ०
 रावणो आगात् आगतः कीदृशः कुदृष्टिभ्यो रोचमानः ये कुदृष्टयः
 कुबुद्धयः त्यक्तधर्मत्वात् तेभ्यो रोचमानस्तेषां प्रीतिमुत्पादयन्

यस्यैदित्सेत्यादिना यस्यैरुचिरिति संप्रदानत्वं रुचिरमिच्छाघात्या
 दनं तेन रुच्यर्थस्य कर्त्ता यस्य प्रीतिमुत्पादयति तस्य संप्रदा
 नत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः रक्षोभ्यः त्रियं प्रप्तवान् कृतसम्पत्ति
 दानः ग्यचक्षवेति दाञ्जसादेशः यस्यैदित्सेति संप्रदानत्वं पर
 स्त्रीभ्यः स्नाघमानः तासां स्नाघया तासोवयन् स्नकीयस्नाघां ता
 स्नापयन् वा तास्नात्स्नाघां कथयन् वा यस्यैस्नाघार्थइति सम्प्र
 दानत्वं यस्यैस्नाघार्थइति स्नाघार्थेन योस्त्रीस्यमानसस्य सम्प्र
 दानत्वमित्यर्थः ॥ ७३ ॥

अग्रपुत्र निष्कृवानोऽसौ सीतायै स्मरमोहितः । धारय
 न्निव चैतस्यै वस्त्रनि प्रत्यपद्यत ॥ ७४ ॥

१०म० अग्रेत्यादि । सीतायै निष्कृवानः क्रौर्यादिकं न मेऽस्तीति
 सीतां स्नापयितुमेषवन्नित्यर्थः तस्यै सीतायै अग्रपुत्रं व्रपथं सीतां
 स्नापयितुमेषदित्यर्थः किमित्येवमाह स्मरमोहितः अत्र व्रपथा
 पङ्कतित्रियया सीतामा स्नापयितुमित्यभाषणात् पूर्ववत्सम्प्रदान
 संज्ञा किञ्चास्यै सीतायै स्वामिनीभूतायै वस्त्रनि द्रव्याणि प्रत्यप
 द्यत अङ्गीकृतवान् धारयन्निव गृहीतवित्तइव अत्र धारेइत्त
 मर्णइति सीतायाः कयाचिदुत्तमर्णया तुल्यत्वात् ॥ ७४ ॥

३० अग्रपुत्रेत्यादि । असौ रावणः स्मरेण मोहितः सन् सीतायै
 अग्रपुत्रं व्रपथं निश्चानिरसनं तां स्नापयितुमिच्छति सः स्वपुत्रपथ
 पूर्वकं वा किञ्चित् स्नापयितुमिष्टवान् व्रपथाशीर्गत्यनुकारइति

अपथे मं तस्यै निऋवानः कपटापङ्गवेन सीतां स्वाभिप्रायं ज्ञाप
यितुमिच्छन् किञ्च एतस्यै सीतायै वसूनि धारयन्निव तत्सम्बन्धी
नि धमानि आत्मानि स्थापयन्निव गृहीतवित्तोऽधमर्णद्वतस्यै
वसूनि प्रत्यपद्यत दातुमङ्गीकृतवान् यस्मैदित्सेत्यादिना सर्वत्र
सम्प्रदानत्वं अपङ्गुधालर्ययोगे यच्छब्दोऽशीत्यमानवचनः धार्य
र्ययोगे यच्छब्दउत्तमर्णवचनः ॥ ७४ ॥

तस्यै स्पृहयमाणोऽमौ वज्रप्रियमभाषत । सानुनी
तिश्च सीतायै नाक्रुध्यन्नाप्यसूयत ॥ ७५ ॥

तस्यद्वत्यादि । असौ राक्षसाधिपः स्पृहयमाणः सीतामाप्नुमि ज०म०
कन् वज्र प्रियमभाषत वक्ष्यमाणं स्पृहेरीक्षितइति स्पृहयतेः
स्वार्थिकण्ठस्य प्रयोगे सीतायाईत्यमानत्वात् सानुनीतिश्च सानु
नयः सीतायै नाक्रुध्यत्तां प्रति कोपं न कृतवान् नाप्यसूयत
दोषाविष्करणलक्षणासूयां न कृतवान् क्रुध्यतिसूयत्योर्हिवादि
कथेद्दत्तेत्तद्धि तोर्लङ्घिप्रयोगे क्रुधद्गुहेत्यादिना सम्प्रदानं
॥ ७५ ॥

तस्यद्वत्यादि । असौ रावणो वज्रप्रियं वक्ष्यमाणं अभाषत म०
तस्यै सीतायै स्पृहयमाणः स्पृहां कुर्वन् यस्मैदित्सेत्यादिना सम्प्र
दानत्वं स्पृह्यर्थे यच्छब्दईक्षितवचनः सानुनीतिः सानुनयः सन्
सीतायै मा क्रुध्यत् न कोपं कृतवान् नापि असूयत दोषाविष्क
रणं नापि कृतवान् सूयोऽसूयतावित्यस्थानेकार्थत्वात् ददं रूपं

द्यां कपडादावस्रधातोर्घीटोद्योव्यमित्यस्य कचिद्भभिच्चारदभो
ऽभावइति केचित् मायस्रयतेति केचित् पठन्ति पूर्ववत् सम्यदा
बलं ॥ ७५ ॥

संक्रुध्यसि मृषा किन्त्वं दिदृक्षुं मां मृगेक्षणे । ईक्षि
तव्यं परस्त्रीभ्यः स्वधर्मो रक्षसामयं ॥ ७६ ॥

ज०म० संक्षित्यादि । किं त्वं शुभाशुभे दिदृक्षुं द्रष्टुमिदं मां हे मृगे
क्षणे संक्रुध्यसि क्रुध्यद्रुहोरुपस्रष्टयोः कर्मेति कर्मसंज्ञा क्रुधेरुपस
गण युक्तत्वात् कुतस्ते परिज्ञानं यत्परस्त्रीषु शुभाशुभं निरूप
यसि अन्यत्र दुष्टाश्रयत्वात् अथ कथं मृषा संक्रुधामीति चेदा
ह ईक्षितव्यं परस्त्रीभ्यः का शुभा न शुभेति यदीक्षितव्यमी
क्षणीयं तदयं स्वधर्मो रक्षसां राधोक्ष्यो र्यस्वविप्रश्नइति सम्यदा
नसंज्ञा यतः स्त्रीविषये विविधस्य प्रश्नस्य क्रियमाणत्वात् ॥ ७६ ॥

भ० संक्षित्यादि । किं प्रियमभाषतेत्याह हे मृगेक्षणे त्वं शुभा न
वेति द्रष्टुमिच्छन्तं मां किं मृषा त्वं संक्रुध्यसि क्रुधद्रुहोरुपसर्गे सम्य
दानस्य कर्मत्वमिति केचित् स्वमते स्वभावादिमौ सोपसर्गौ सक
र्मकाविति दुर्गवाक्यमाहृतं क्रियाव्याप्यस्य कर्मत्वात् परस्त्रीदर्शने
युक्तएव क्रोधः कथं मृषेति चेदाह परस्त्रीभ्यर्ईक्षितव्यं विविध
प्रश्नपूर्वकं तद्दर्शनं तासां शुभाशुभनिरूपणं वा कर्त्तव्यमित्ययं
रक्षसां स्वधर्मः यस्मैदित्येत्यादिना ईश्वरार्थयोगे सम्यदान्तं

ईश्वरत्रिविधप्रभूपूर्वकदर्शनार्थः शुभाशुभपर्यालोचनार्था
वा ॥ ७६ ॥

शृण्वद्भ्यः प्रतिशृण्वन्ति मध्यमा भीरु नोत्तमाः ।
गृणद्भ्योऽनुगृणत्यन्ये कृतार्थानैव मदिधाः ॥ ७७ ॥

शृण्वदित्यादि । अनेनात्मना प्रभावं दर्शयति शृण्वद्भ्यः ज०म०
प्रार्थयमानेभ्यः स्वामिन्निदं क्रियतामिति मध्यमाः प्रभवः प्रति
शृण्वन्ति आमित्युपगच्छन्ति हे भीरु नोत्तमामादृशाः ते हि
स्वातन्त्र्यात्स्वयमेव हितप्रतिपद्यन्त इति भावः प्रत्याङ्भ्यांश्रुवः
पूर्वस्यकर्त्तेति सम्प्रदानसंज्ञा पूर्वस्थाः प्रार्थनक्रियायाः प्रार्थ
यितुः कर्तृत्वात् अन्ये प्रभवोऽकृतार्थाः असम्भवाभाः शृण्वद्भ्यः
अनुग्राह्यस्य भृत्यस्य कस्यचिन्न स्तुतिं कुर्वद्भ्योमन्त्रिभ्यः अनुगृण
न्ति तान् प्रोत्साहयन्ति अनुगृणीत अनुगृणीतेति ममानुगतोभव
तीति नैव मदिधा अनुगृणन्ति कृतार्थत्वात् शृण्वद्भ्यः इत्यस्य प्रथो
गे अनुप्रतिगृणसेति सम्प्रदानसंज्ञा गृण्णातेः स्तुतिक्रियापेक्षया
कर्तृत्वात् ॥ ७७ ॥

शृण्वदित्यादि । इदानीमात्मोत्कर्षः कथ्यते हे भीरु शृण्वद्भ्यः भ०
प्रार्थयमानेभ्यः स्वामिन्निदं क्रियतामित्युपदेष्टृभ्यो मध्यमा एव
प्रभवः प्रतिशृण्वन्ति तैः प्रयुक्ताः सन्तस्तथा कर्त्तव्यमित्युपगच्छ
न्ति न तु मदिधामादृशा उत्तमाः ते हि स्वातन्त्र्यात्स्वयमेव
हिताहितं जानन्तीति भावः अन्ये तु अकृतार्थाः प्रभवोऽशृण्वद्भ्यः

स्तुतिं कुर्वन्त्येव अनुगृह्णन्ति तैः प्रयुक्ताधनादिकं दातुमभ्युपग
 ष्णन्ति स्वप्रसिद्धये सावकेभ्यो यच्छन्तीत्यर्थः नत्वेवं मदिधाः
 स्वतः प्रसिद्धत्वेन परस्तुत्यनपेक्षत्वात् यस्मैदित्सेत्यादिना उभ
 यत्र सम्यदानत्वं अत्र आप्रतिश्रुप्रत्यनुपगर्धयोगे यच्छब्दो गम्य
 पूर्वाक्रियाकर्तव्यचनइति तु रामं वदन्तं प्रोत्साहयामासेत्यर्थं इ
 त्यनेन सूचितं अत्र हि प्रार्थनमेव पूर्वक्रिया गम्या तस्याः कर्त्ता इष्ट
 लच्छब्दः एवं स्तुतिकरणमेव पूर्वक्रिया गम्या तस्याः कर्त्ता गृ
 ष्यच्छब्दः ॥ ७७ ॥

इच्छेत्सेहेन दीव्यन्ती विषयान् भुवनेश्वरं । सम्भो
 गाय परिक्रीतः कर्त्तास्मि तव नाप्रियं ॥ ७८ ॥

ज०म० इच्छेत्यादि । ईदृशं पूजितं भुवनेश्वरं त्रिलोकविजयिनमि
 ह अङ्गीकुरु आत्मानमुद्दिश्य सेहेन प्रेम्णा साधकतमङ्गरणमिति
 करणसंज्ञा दीव्यन्ती क्रीडन्ती विषयान् शब्दादिभिरित्यर्थः
 दिवःकर्त्तव्येति करणसंज्ञापवादात्कर्त्तव्यसंज्ञा सम्भोगाय परि
 क्रीतः तद्विषयभोगेन परिक्रीतइत्यर्थः परिक्रमणे सम्यदानमिति
 सम्यदानत्वं तव नाप्रियं कर्त्तास्मि न करिष्यामि ॥ ७८ ॥

भ० इच्छेत्यादि ॥ ॥ भुवनानामेश्वरं मां त्वं सेहेन प्रेम्णा इच्छ
 अङ्गीकुरु साधनहेत्विति करणत्वं किं कुर्वती विषयान् दीव्यन्ती
 विषयैः सक्चन्दनादिभिः क्रीडन्ती दिवोधेवेति पक्षे करणे
 द्वितीया सम्भोगाय सम्भोगेन परिक्रीतानियतकालं त्वया सेवायै

स्त्रीकृतोऽहं तवाग्रिंशं अहं न कर्त्तास्मि न करिष्यामि परिक्रियोधे
वेति पक्षे करणे चतुर्थी ॥ ७८ ॥

आस्त्व साकं मया सौधे मा धिष्ठा निर्जनं वनं ।
मा धिवात्सीर्भुवं शय्यामधिश्चेत् सरोत्सुका ॥ ७९ ॥

आस्त्वेत्यादि । मया साकं साङ्गं सौधे धवलगृहे आस्त्व तिष्ठ ज०म०
आसेलौटि रूपं आधारोऽधिकरणमित्यधिकरणसंज्ञायां सप्तमी
मा धिष्ठा निर्जनं वनं अधिशीङ्खासां कर्मण्यधिकरणे कर्मसंज्ञा
लुङि रूपं मा धिवात्सीः भुवं भूमौ मा शयिष्ठाः माङ्ङि लुङि
रूपं उपान्वधाङ्ङ्वसदति अधिकरणे कर्मसंज्ञा किन्तु शय्याम
धिश्चेत् शीङ्खलौटि रूपं अधिशीङ्ङिति कर्मसंज्ञा सरोत्सुका
कामार्थिनो ॥ ७९ ॥

आस्त्वेत्यादि । मया साकं सह सौधे धवलगृहे आस्त्व तिष्ठ जि म०
सासङ्ङुपवेने आमन्त्रणे प्रार्थने वा गो कालभावाधारमित्या
ङ्ङेषाः षष्ठं निर्जनं वनं तं मा धिष्ठाः निर्जने वने न तिष्ठ कर्म
क्रियेत्यादिना अधिपूर्वस्य आधारस्य कर्मत्वं भूत्येति सेलुक्
गीकः सुसुभेत्यादिना षष्ठं भुवं मा धिवात्सीः भूमौ मा शयिष्ठाः
पूर्ववदधिवसेराधारस्य कर्मत्वं सत्स्वरदति तः सरोत्सुका
कामासक्ता सती तं शय्यां अधिश्चेत् पूर्ववदधिशीङ्ङाधारस्य
कर्मत्वं ॥ ७९ ॥

अभिन्यविद्ययास्त्वं मे यथैवाव्याहता मनः । तवाप्य
ध्यावसन्तं मां मारौत्सीर्हृदयं तथा ॥ ८० ॥

ज०म० अभोत्यादि । यथैव त्वमव्याहता अनिवारिता सती मे मम
मनः अभिन्यविद्ययाः अभिनिविष्टासि लुङ्गि रूपं नेर्विब्रूति तच्छ्रु
अभिनिविष्टस्येत्यधिकरणे मनसः कर्मसंज्ञा तथा त्वमपि तद्ब्रूद
यमध्यावसन्तं मां मारौत्सीः मा निवारय हृद्घूर्णुङ्गि रूपं उपास्य
थेति हृदयस्य कर्मसंज्ञा ॥ ८० ॥

भ० अभोत्यादि ॥ यथैव येनैव प्रकारेण त्वमव्याहता मया
अनिवारिता सती मम मनोऽभिन्यविद्ययाः अभिनिविष्टासि श्रौ
विश्वप्रवेष्टे विपराजीति मं हृद्यषोऽनिमिजुङ्ग इति सक् अभिन्यवि
द्यया इति पाठे घी पूर्ववदाधारस्य कर्मत्वं तथा तेनैव प्रकारेण
तव हृदयमध्यावसन्तं मां त्वमपि मारौत्सीः न निवारय मां
इदिकुर्विति भावः हृदिरौत्सिधञ् आट्टौ टी पूर्ववदधिवसे
राधारस्य कर्मत्वं ॥ ८० ॥

मावमंस्थानमस्यन्तमकार्यज्ञे जगत्पतिं । संदृष्टे
मयि काकुत्स्थमधन्यं कामयेत का ॥ ८१ ॥

ज०म० मावेत्यादि । हे अकार्यज्ञे अविशेषज्ञे मां जगत्पतिं ममस्थानं
मावमंस्थाः लुङ्गि रूपं कर्तुंरीक्षिततममिति कर्मसंज्ञा अवमान
क्रिया कर्तृसम्बन्धिन्या जगत्पतेरानुमिष्टत्वात् सन्दृष्टे मयि

काकुत्स्थमध्वन्यं मन्दभाग्यं का कामयेत का इहेत् नैवेत्यर्थः तथा युक्तं चानीषितमिति कर्मसंज्ञा येनैव प्रकारेण कर्तुं रोषिततमं क्रियया युक्तं तेनैवेषितादन्यस्य रामस्य प्रयुज्यमानत्वात् ॥ ८० ॥

मावेत्यादि । हे अकार्यं चो विघ्नेषु चो नमस्यन्तं प्राणभन्तं जगत्पतिं मां त्वं मावमंस्थाः नावजानीहि जगत्त्वमस्योऽप्यहं त्वां नमस्यामीति नावज्ञा युक्तेति भावः कर्मक्रियंति कर्मत्वं कर्मक्रियेत्यत्र कर्मक्रियाव्याप्यं तच्च चतुर्विधं प्राप्यनिर्वर्त्यविकार्यानीषितभेदात् इदं प्राप्यं कर्मं प्राप्तुमिष्टत्वात् तच्च पूर्वमवमननक्रियया जगत्पतिर्याप्यते पश्चान्नज्योगेन वहिरङ्गेन न तस्मिन्वृत्तिः नमः करोतीति नमस्तपोवरिवदति क्वः मयि संदृष्टे सति अध्वन्यं मन्दभाग्यं काकुत्स्थं रामं का कामयेत् इहेत् इदमनीषितं कर्म ॥ ८१ ॥

यः पयोदोग्धि पाषाणं सरामाङ्गुतिमाप्नुयात् । रावणं गमय प्रीतिं बोधयन्तं हितार्हितं ॥ ८२ ॥

यःपेत्यादि । यथा पाषाणात् पयोन सम्भवति तथा रामाङ्गुतिमाप्नुयात् इति विभूतिरिति नैराशं दर्शयति पयसः पूर्वेषु कर्मसंज्ञा पाषाणस्याकथितस्येत्यनेन रावणं गमय प्रीतिं भवत्या सह प्रीतिं गच्छन्तं गमय प्रीतिं स्वयमेव हितार्हितं भवतीं बुध्यमानां बोधयन्तं गतिबुद्धीत्यादिना कर्मसंज्ञा गतिबुद्धेरखन्नावस्थायां तयोः कर्तृत्वात् ॥ ८२ ॥

भ० घट्ट्यादि । यः पाषाणं पयोदोग्धि पाषाणेन हेतुना पयोनिः
 सारयति स एव रामाङ्गुतिं प्राप्नुयात् सम्भावनायां स्त्री यथा
 पाषाणात् पयोऽन सम्भवति तथा रामादपि भूतिरिति भावः या
 ज्ञार्थेत्यादिना दुहेदिकर्मकत्वं पाषाणमिति कर्महेतोः कर्मत्वं
 पयदति निर्वर्त्य कर्म तस्मात् रावणं मां प्रीतिं गमय प्रापय
 हितश्चाहितश्च बाधयन्तं भवतीमित्युत्तरश्लोकस्त्वमिहानुषज्यते
 घोऽजैजेरिति गतिज्ञानार्थयोः प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं ॥ ८२ ॥

प्रीतोऽहं भोजयिष्यामि भवतीं भुवनत्रयं । किं
 विलापयसेऽत्यर्थं पार्श्वे शायय रावणं ॥ ८३ ॥

ज०म० प्रीतइत्यादि । अहं प्रीतः सन् भुवनत्रयं तत्समुत्थं भोज्यं भोक्तुं
 योग्याम्भवतीं भोजयिष्यामि प्रत्यवसानार्थत्वात्कर्मसंज्ञा प्रत्यव
 सानमभ्यवहारः अकर्त्रभिप्राये षिचस्येत्यात्मनेपदं न भवति वि
 लपन्तं विविधं भाषमाणं किं विलापयसेऽत्यर्थं नाहं त्वामिहा
 मोति प्रुवाणा अत्र शब्दकर्मकत्वात् कर्मसंज्ञा कर्त्रभिप्राये षिच
 स्येत्यात्मनेपदं तस्मादिदं प्रार्थये पार्श्वे रावणं शायय अत्राकर्त्र
 कत्वात्कर्मसंज्ञा ॥ ८३ ॥

भ० प्रीतइत्यादि । अहं प्रीतः सन् भवतीं त्वां भुवनत्रयं भोजयि
 ष्यामि भुवनत्रयसम्बन्धिसुखोपभोगोभुवनत्रयभोगेन लक्ष्यते पूर्व
 वदशनार्थस्य प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं किं रावणं मां अत्यर्थं विलाप

यस्यै विविधं भाषयसि शब्दार्थत्वात् प्रथोऽयस्य कर्मत्वं तस्मादिदं
प्राचये मां पार्श्वे शायय स्वापय प्रार्थनायां गी शीङ्कोऽकर्म
कत्वात् प्रथोऽयस्य कर्मत्वं ॥ ८३ ॥

आज्ञां कारय रक्षोभिर्मां प्रियाण्युपहारय । कः
शक्रेण कृतं नेच्छेदधिमूर्द्धानमञ्जलिं ॥ ८४ ॥
इति कारकाधिकारः ॥

आज्ञामित्यादि । रक्षांसि त्वदाज्ञां कुर्वन्धेव कारय प्रियाणि ज०म०
च त्वत्सम्बन्धीनि मामुपहरन्तमुपहारय उत्पादय ह्यकारय
तरस्वामिति कर्मसंज्ञा शक्रेण कृतं विरचितं अञ्जलिमधिमूर्द्धानं
अधिगतः प्राप्तो मूर्द्धानं येनेति कोनेच्छेत् स्वतन्त्रश्च इति कर्त्तव्यज्ञा
शक्रेण प्रणतोऽहमित्यर्थः प्रथोऽयकर्त्ता नोदाहृतोऽप्यन्नावस्थाया
मुदाहृतत्वात् । इति कारकाधिकारः ॥ ८४ ॥

आज्ञामित्यादि । रक्षोभिराज्ञां कारय तान्याज्ञाकरणाय भ०
प्रेरय मां प्रियाणि अभिलषणीयानि उपहारय प्रियाण्युपहर्तुं
मानेतुं मां प्रेरय ह्यहमाभिवादिह्यस्तुवेति प्रथोऽयस्य विकल्पेन
कर्मत्वं कर्मत्वाभावपक्षे बाधनहेलित्यादिना कर्त्तरि तृतीया की
जनः शक्रेण कृतं विरचितं अधिमूर्द्धानमञ्जलिं न दृच्छेत् अपि तु
सर्व एवेच्छति इन्नेणाहं प्रणतः त्वामपि मत्प्रियामसौ नम
स्कारिष्यतीति भावः मूर्द्धानमधिगतः प्राप्तः अधिमूर्द्धानं अधिगता
मूर्द्धानं येनेति वा अत्र स्वतन्त्रकर्त्तोदाहृतः जौप्रथोऽयकर्त्ता

दर्शितएव स्वर्णेत्यादिना उक्तकर्त्तरि प्रथमा कर्त्ता क्रियामुख्यः
प्रयोजकश्च । इति कारकाधिकारः ॥ ८४ ॥

वचनं रक्षसां पत्न्युरनुक्रुद्धा पतिप्रिया । पापानुव
सितं सीता रावणं प्राब्रवीद्वचः ॥ ८५ ॥

ज०म० इतः प्रभृति कर्मप्रवचनीयमधिष्ठत्याह । वचनमित्यादि रक्ष
सां पत्न्युरावणस्य वचनमनुलक्ष्यीकृत्य अनुर्लक्षणइति कर्मप्रवच
नीयसंज्ञायां द्वितीया क्रुद्धा सती सीता पतिप्रिया पतिः प्रियोय
स्याइति रावणं प्राब्रवीद्वचोवक्ष्यमाणं पापानुवसितं पापेन
संयुक्तं द्वितीयार्थइत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां द्वितीया पाप
मन्ववसितइति द्वितीयेति योगविभागात्सः सुसुपेति वा ॥ ८५ ॥

भ० अथ कर्मप्रवचनीयाधिकारः सच स्वमते धिक्ममयेत्यादि
सूचसमूहनिर्दिष्टविभक्त्याधिकारः । वचनमित्यादि पतिः प्रियो
यस्याः सा सीता रक्षसां पत्न्युरावणस्य वचनमनुलक्ष्यीकृत्य
तेन हेतुना वा क्रुद्धा सती रावणं वचोवक्ष्यमाणं प्राब्रवीत् राव
णं कीदृशं पापानुवसितं पापमनु पापेन सह वसितं सम्बद्धमिति
द्वितीयासमासः धिन्गञ्बन्धे अवपूर्व्यात् क्तः वातोवायोरिति
अवस्वासापः धिक्ममयेत्यादिना अनुयोगे द्वितीया वीषेत्यन्मा
वचिक्लेऽभिस्तेषुभागेपरिप्रती । अनुस्तेषु सहाय्ये च हीनेऽनूपै
मताविहेति वीषादिसम्बन्धं द्वितीया वक्ति अभ्यादयोद्योतका
अनुरच चिक्कार्थे सहाय्ये च चिक्कं लक्षणं हेतावप्यनुयोगे द्विती
येति केचित् ॥ ८५ ॥

न भवाननुरामञ्चेदुपशूरेषु वा ततः । अपवाह्य
च्छलादीरौ किमर्थं मामिहाहरः ॥ ८६ ॥

नेत्यादि । यदि भवाननुरामं रामान्न हीनइत्यर्थः हीन अ०म०
इत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञा अनुशब्दस्य स्वहीनार्थद्योतकः हीन
स्योत्कृष्टापेक्षः उपशूरेषु वा शूरेभ्यो वा यद्यधिको भवान् उपो
धिक्केचेति चकाराद्धीने उपशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यस्मा
दधिकमित्यनेन सप्तमी उपशब्दस्याधिकद्योतनात् किमर्थं कनक
मृगच्छलेन वीरौ रामलक्ष्मणौ अपवाह्य अन्यतोनीत्वा मामिहा
हरः लङ्कामानीतवान् ॥ ८६ ॥

नेत्यादि । किं प्रात्रवीदित्याह । चेद्यदि भवान् अनुरामं रा अ०
मात् हीनो न भवेत् यदि वा उपशूरेषु शूरेभ्यो यद्यधिको भवान्
तदा किमर्थं किंनिमित्तं कनकमृगच्छलेन वीरौ रामलक्ष्मणौ
अपवाह्य अन्यतोनीत्वा त्वं मामिहाहरः लङ्कामानीतवानसि
समर्थोहि जित्वैवानयति ह्यजोघी पूर्ववदनुयोगे द्वितीया अनुर
च पीनार्थे अधिकेशार्थोपाधिभ्यामिति अधिकार्थोपायोगे सप्तमी
॥ ८६ ॥

उपशूरं न ते वृत्तं कथं रात्रिञ्चराधम । यत्संप्रत्य
पलोकेभ्योलङ्कायां वसतिर्भयात् ॥ ८७ ॥

उपेत्यादि । हे रात्रिञ्चराधम कथं ते वृत्तं चरितं नोप अ०म०
शूरं शूरेभ्यो न हीनं उपोधिकेचेति चकाराद्धीने उपशब्दस्य कर्म

प्रवचनीयसंज्ञा यद्यस्मात्सम्यक्त्यधुना भयात्तद्वाचां जलपर्वत
दुर्गायां वसतिः वषेरति वषिवर्तिभ्यश्चेत्यौषादिकः अपलोकेभ्यो
लोकान् वर्जयित्वा अपपरोवर्जनइति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां
पञ्चम्यपाङ्परिरिति पञ्चमी ॥ ८७ ॥

- भ० उपेत्यादि । हे रात्रिश्चराधम कथं ते तव वृत्तं चरितं नोप
शूरं शूरेभ्यो न हीनं शूरशब्दोऽत्र लक्षणया शूरवृत्तवाची
धिकसमथेत्यादिना द्वितीया उपोऽत्र हीनार्थे यत् यस्मात् सम्य
ति भयाद्देतोरपलोकेभ्योलोकान् वर्जयित्वा लक्षायां जलपर्व
तदुर्गायां तव वसतिर्निवासः अन्यारभेत्यादिना अपयोगे
पञ्चमी अपख्यागार्थे आङ्ग्यान्निषीदोख्यागेऽन्यौ प्रतिदाननि
धौप्रतीति अन्यौ पर्यपै ॥ ८७ ॥

आरामदर्शनात्याप विद्योतस्वस्त्रियः प्रति । सदृत्ता
ननुदुर्वृत्तः परिस्त्रीं जातमन्मथः ॥ ८८ ॥

- म०म० आरेत्यादि । हे पाप आरामदर्शनात् रामदर्शनं यावत्
आङ्मर्यादावचने पूर्ववत्पञ्चमी स्त्रियः प्रति योषितो लक्ष्मी
इत्य विद्योतस्व शोभस्व लक्षणेत्वंभूतेति कर्मप्रवचनीयत्वं परि
स्त्रीर्जातमन्मथः अत्र वीर्यायां कर्मप्रवचनीयत्वं ॥ ८८ ॥

- भ० आरामेत्यादि । हे पाप दुराचार आरामदर्शनात् रामद
र्शनं यावत् स्त्रियः प्रति लक्ष्मीइत्य विद्योतस्व शोभस्व पूर्ववत्
वीर्यार्थाङ्गयोगे पञ्चमी धिक्समथेत्यादिना चिह्नार्थप्रतियोगे

द्वितीया त्वं कीदृशः सदृशान् सदाचारान् चनु दुर्वृत्तः दुस्वरि
चः सदाचारेषु कथञ्चित् प्रकारं द्रोहादिकमापन्नोदुर्वृत्तोभव
वीत्यर्थः पूर्ववदित्यन्वावार्थानुयोगे द्वितीया इत्यन्वावः कस्य
चित्प्रकारस्थापत्तिः स्त्रीःपरि संघीकृत्य स्त्रीषु कथञ्चित्प्रकारं
विहारित्वादिकमापन्नोवा जातकामः पूर्ववचिज्ञार्थे इत्यन्वावा
र्थे वा परियोगे द्वितीया वीष्यायां परिशब्दस्य कर्णप्रवचनी
यत्नमिति अथमङ्गला न युक्ता वीष्यायां द्वित्वं लोकातः सिद्ध
मिति टीकायामुक्तत्वात् क्वचित् यन्मुञ्चन्मिदं विज्ञेयमदयं ह
स्यते ॥ ८८ ॥

अभिद्योतिष्यते रामोभवन्तमचिरादिह । उद्गूर्ण
वाणः संघामे योनारायणतः प्रति ॥ ८९ ॥

अभीत्यादि । भवन्तमभि भवन्तं कञ्चीकृत्य अभिरभानइति ज०म०
कर्णप्रवचनीयत्वं अचिरादिह कङ्गायां रामोद्योतिष्यते असङ्गते
जाभविष्यति उद्गूर्णवाणः उद्यतवाणः यद्गामे नारायणतः प्रति
तेन तुल्यः प्रतिनिधिः प्रति प्रतिनिधीति प्रतिनिधौ कर्णप्रवचनी
यत्वं प्रतिः प्रतिनिधि प्रतिदाने च यस्यादिति पञ्चमी प्रतियोगे
पञ्चम्यास्तसिः मुख्यबहुवचः प्रतिनिधिः ॥ ८९ ॥

अभीत्यादि । भवन्तमभि कञ्चीकृत्य रामोऽचिरादिह म०
कङ्गायां द्योतिष्यते असङ्गतेजाभविष्यतीत्यर्थः पूर्ववत् चिज्ञार्था
भियोगे द्वितीया योरामः संघामे उद्गूर्णवाणउद्यतकाणः यन्

नारायणतः प्रति तेन तुल्यः अन्यारभेत्यादिना प्रतिनिधयर्थं
प्रतियोगे पञ्चमी प्रसक्तेरिति पञ्चम्यास्तस् ॥ ८६ ॥

कुतोऽधियास्यसि क्रूरं निहतस्तेन पत्रिभिः । न
सूक्तं भवतात्युग्रमतिरामं मदोद्धत ॥ ८० ॥

ज०म० कुतइत्यादि । हे क्रूर तेन रामेण उद्गर्षवाणेन पत्रिभिः प्ररैः
निहतः सन् कुतोऽधियास्यसि केन प्रकारेण निःसरिष्यसि अधि
परीअनर्थकाविति अर्धैः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा धात्वर्थव्यतिरेकेणा
र्थान्वानभिधानादनर्थकत्वं संज्ञा च गत्युपसर्गसंज्ञावाधनार्था तेन
तिङ्गिः कोटात्तवतीति निघाताभावोद्गृह्यः पञ्चमी च प्रश्नाख्या
नधारित्युपसंख्यानात् भवति किमिति हनिष्यतीति चेत् यतो
भवता न सूक्तं प्रश्नस्तमुक्तं सुः पूजायामिति कर्मप्रवचनीयत्वं
गतिरनन्तरइति स्वरभावः अत्युग्रमतिरौद्धं अतिरामं राम
मधिच्छिष्य काकुत्स्थमधन्यमिति अतिरतिक्रमणेचेति कर्मप्रवच
नीयत्वं चकारात्पूजायाश्च तत्रचाप्युक्तमिति प्रयोगः हे मदोद्धत
॥ ८० ॥

भ० कुतइत्यादि । हे क्रूर तेन रामेण संग्रामे पत्रिभिः प्ररैर्निहतः
सन् कुतस्त्वं अधियास्यसि सर्वतोभावेन कस्मात् निःसरिष्यसि हे
मदोद्धत अतिरामं राममतिक्रम्य अवच्छिष्य अत्युग्रं अतिरौद्धं
भवता न सूक्तं न शोभनमुक्तं रामाक्षेपकं तव पूर्ववचनं मिथैवेति
भावः धिक्क्षमयेत्यादिना अतियोगे द्वितीया ॥ ८० ॥

परिशेषं न नामापि स्थापयिष्यति ते विभुः । अपि
स्थाणुं जयेद्रामो भवतोग्रहणं कियत् ॥ ६१ ॥

परीत्यादि । रामोविभुः प्रभुः ते परिशेषं नामापि संज्ञा ज०३
मपि न स्थापयिष्यति किमु देहं अपिः पदार्थेत्यादिना पदार्थे
कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञा पदस्य देहस्याप्रयुज्यमानस्यार्थे अपिशब्देन
र्त्तते अपि स्थाणुं जयेद्रामोयमाराध्याधिपत्यं प्राप्तवानसि तमपि
स्थाणुं महादेवं जेतुं सम्भाव्यते भवतोग्रहणं कियत् वस्त्वेव न भव
ति अत्र संभावनायां कर्म्मप्रवचनीयत्वं सम्भावने लिङ् उप
सर्गवाधनत्वात्संज्ञायाउपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं न भवति
॥ ६१ ॥

परीत्यादि । सप्रभूरामस्ते तव परिशेषं नामापि संज्ञामपि न भ०
स्थापयिष्यति किं पुनः शरीरं अत्रापिशब्देन देहस्य समुच्चयात्
अत्रार्थायां स्वती नातिक्रमेऽतिः पर्यधी गतौ । अपिः पदार्थ
संभाव्यगर्हानुज्ञासमुच्चये इत्यनेनोपसर्गत्वाभावः तेन व्यस्यग्यनु
कारत्यादिना न समासः धातुपूर्वत्वनियमाभावः गोकःसुसुभे
त्यादिना न षत्वञ्च परैस्त्वेतदर्थं कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञा कृता कुत
स्तस्यैवं सामर्थ्यमित्याह रामः स्थाणुमपि जयेत् यमाराध्य त्वमा
धिपत्यं प्राप्तवान् तमपि स्थाणुं महादेवं सजयेदिति सम्भाव्यते
अपिशब्दः सम्भावनायाद्योक्तकः तत्रैव स्त्रीतेन रामेण बलाद्भवतो
ग्रहणं कियत् अस्याद्याससाध्यमेव पूर्ववत्षत्वनिषेधः ॥ ६१ ॥

अपिस्तुष्टापिसेधासांस्तथ्यमुक्तं नराग्रन । अपि
सिञ्चेः कृशानौ त्वं दर्पं मय्यपि योऽभिकः ॥ ६२ ॥

ज०म० अपीत्यादि । हे नराग्रन मया तथ्यमुक्तं यस्मानपि न स्थापयि
ज्यतीति अस्मानपि स्तुहि साधूक्तमिति प्रशंस सेष्टपिचेति अपिति
कित्वाद्रुषाभावः अपिषेध निगृहाण यथेहं तथा क्रियतां मया
तु ब्रह्ममेवोक्तमिति भावः अचानुपसर्गे कामचारानुष्ठाने कर्म
प्रवचनीयसंज्ञा किञ्च कृशानावग्नौ दर्पं अपिसिञ्चेः चरेत्सं अत्र
गर्हाणां लिङ्गि रूपं धोऽर्थं मय्यपि महिषयेऽपि अभिकः काम
भ० यिता अनुकाभिकेत्यादिना निपातितः उपसर्गसंज्ञाबाधनार्थं
नात् सौतिसेधिविधां पत्वं न भवति ॥ ६२ ॥

अपीत्यादि । हे नराग्रन परिशेषं न नामापि स्थापयि
ज्यतीति तथ्यं ब्रह्ममेव मयोक्तं जमस्मान् अपिस्तुहि साधूक्तमिति
प्रशंस अपिषेध निगृहाण यथा तवेच्छा तथैव क्रियतां मया तु
ब्रह्ममेवोक्तमिति भावः अचापिब्रह्मः समुचयेऽनुष्ठानां वा पूर्व
वत्पत्ननिषेधः तुञ्जलस्तुतौ विधुभिनेशास्ते सौ रूपं त्वं कृशानौ
वज्ञात्रेव दर्पं अपिसिञ्चेः मुञ्च अचापिब्रह्मेनर्हाणां पूर्ववत् पत्न
निषेधः यद्यपि आत्मपिभ्यां सदासेपे इति काशंसामान्ने गर्हाणां
की विधिता तथापि पदसंस्कारात् विधौ स्त्री अगतः स्नात् अत्र
दर्पब्रह्मेन दर्पजनकलाङ्गेतच्छ्रुते यस्त्वं मय्यपि महिषये अभि
कः कामुकः ॥ ६२ ॥

अधिरामे पराक्रान्तमधिकर्त्ता स ते क्षयं । इत्युक्त्वा
मैथिली तूष्णीमासाञ्चक्रे दशाननं ॥ ६३ ॥

अधीत्यादि । पराक्रान्तस्य शौर्यस्य रामर्षितेत्यस्मिन्नथे ज०म०
अधिरामे पराक्रान्तं नपुंसके भावे क्तः अधिरीश्वर इति स्वस्वामि
सम्बन्धे अथेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यस्मादधिकमित्यादिना सप्त
मी यच्चैवं सरामस्ये चक्षमधिकर्त्ता करिष्यति अत्र कर्मण्येव
द्वितीया न कर्मप्रवचनीययुक्त इति विभाषाङ्गजीति या संज्ञा
तस्मान्नत्वपुसर्गसंज्ञाबाधनार्थनात् संज्ञापक्षे तिङि षोडशतव
तीति निघाताभावो द्रष्टव्य इति एवमुक्त्वा दशाननं मैथिली तूष्णी
मासाञ्चक्रे तूष्णीं स्थितवती । इति कर्मप्रवचनीयाधिकारः
॥ ६३ ॥

अधीत्यादि । रामः पराक्रमस्य स्वामीत्यर्थे अधिरामे अधिकै म०
शार्थोपाधिभ्यामिति सप्तमी पराक्रान्तमिति भावे क्तः अधिरामे
पराक्रान्तं यथा भवति तथा सरामस्ये तव चक्षं अधिकर्त्ता
आङ्गकं करिष्यति स्वकीयपराक्रमेण क्षयं करिष्यतीत्यर्थः इति
दशाननमुक्त्वा मैथिली तूष्णीं मौनेन आसाञ्चक्रे स्थितवती
विंशादीत्याम् । इति कर्मप्रवचनीयाधिकारः ॥ ६३ ॥

ततः खड्गं समुद्यम्य रावणः क्रूरविग्रहः । वैदेहीम
न्तरा क्रुद्धः क्षणमूचे विनिश्चसन् ॥ ६४ ॥

ज०म० इतःप्रभृत्यनभिहितइत्यधिकृत्य विभक्तिविधानमाह । तत
इत्यादि ततः सीतावचनादुत्तरकालं रावणः खड्गं समुद्यम्य
उत्क्षिप्य कर्माणि द्वितीया क्रूरविग्रहः दुःप्रेक्ष्यतात् वैदेहीम
न्तरा क्रुद्धः वैदेह्यामध्ये कुपितः अन्तरान्तरेण युक्तइति षष्ठ्यप
वादाद्वितीया अन्तराशब्दो मध्यमाधेयप्रधानमाचष्टे आधेय
स्यात्र क्रुद्धोरावणः क्षणमूचे उक्तवान् उक्तिक्रियया क्षणस्य
कालस्य साकल्येन सम्बन्धात् कालाध्वनोरिति द्वितीया विनिश्च
सन् क्रोधात् ॥ ६४ ॥

भ० अथानभिहिताधिकारः । अथानभिहितइत्यधिकृत्य पाणिनि
ना या द्वितीयादिविभक्तयोर्विहितास्ताः कथ्यन्ते स्वमतेऽनभि
हिताधिकाराभावेऽपि उक्ते कर्मादौ प्रथमा स्यात् पारिशेष्यादन
भिहितइत्यवगम्यते । ततइत्यादि सीतावचनानन्तरं रावणः
क्रूरविग्रहोरोषात् दुःप्रेक्ष्यशरीरः सन् खड्गमुद्यम्य उत्क्षिप्य क्षणं
विनिश्चसन् ऊचे क्रोद्धः वैदेहीमन्तरा सीतायामध्ये क्रुद्धः मध्य
भागं हेतुमुद्यतइत्यर्थः किन्मा रावणपरिजनञ्चेत्यत्राध्याहार्यं
वैदेहीं रावणः परिजनञ्चान्तरा क्रुद्धः वैदेह्यारावणपरिजनस्य
चान्तरामध्ये कुपितः सन्नित्यर्थः खड्गमिति कर्माणि द्वितीया अन्त
राशब्दोमथार्थः तद्योगे धिक्समयेत्यादिना द्वितीया क्षणमिति
सदाध्यादिव्याप्ताविति द्वितीया विनिश्चासक्रियया वचनेन वा
तस्मात्संबन्धयोगसम्बन्धात् ॥ ६४ ॥

चिरेणानुगुणं प्रोक्ता प्रतिपत्तिपराशुखी । न मासे
प्रतिपत्तासे माञ्चेन्मर्त्तासि मैथिलि ॥ ६५ ॥

चिरेत्यादि । हे मैथिलि चिरेणापि कालेनानुगुणमनुकूलं ज०म०
 मया प्रोक्तापि सती प्रतिपत्तिपराङ्मुखी उक्तस्यार्थस्यानुष्ठानं
 प्रतिपत्तिः तस्यांपराङ्मुखी इदानीं यदि त्वं मासे त्रिंशद्दिवस
 लक्षणे मां न प्रतिपत्तासे नाङ्गीकरिष्यसि तदा मर्त्तासि मरि
 ष्यसि उभयमपि लुटि रूपं तत्र चिरेण प्रोक्तेत्यपवर्गे द्वितीया विव
 क्षितार्थप्रकाशनं फलं तस्य प्राप्तौ तत्क्रियापरिसमाप्तिरपवर्गइति
 मां मासेन प्रतिपत्तासइति सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्यइति स
 प्तमी कर्मकर्त्ताः कारकयोर्मध्यत्वात् मासस्य ॥ ६५ ॥

चिरेणेत्यादि । हे मैथिलि चिरेण कालेन मयानुगुणं अनु भ०
 कूलं प्रोक्तापि तस्योक्तस्य प्रतिपत्तिरनुमतिस्ततः पराङ्मुखी त्वम
 धुना चेद्यदि मासे त्रिंशद्दिनपरिमिते काले मां न प्रतिपत्तासे
 नाङ्गीकरिष्यसि तदा मर्त्तासि मरिष्यसि खड्गप्रहारेणेत्यर्थात्
 मासइति व्याप्यविवक्षया न द्वितीया सत्यामपि व्याप्तौ निर्धारे
 अधिकेन क्रियान्तःकालाध्वनोश्च पोषेति सप्तमी आद्यैका वचन
 क्रिया अपरा च प्रतिपत्तिक्रिया तन्मध्ये मासः कालस्तेन तद्वि
 षयः मासे अनतिक्रान्ते सतीत्यथाहृत्य पदं साध्विति श्रीपतिः
 प्रतिपूर्वपदोऽट्टस्य द्यां रूपं ॥ ६५ ॥

प्रायुङ्क्त राक्षसीर्भीमा मन्दिराय प्रतिव्रजन् । भया
 नि दत्त सीतायै सर्वायुयं कृते मम ॥ ६६ ॥

प्रायुङ्क्तेत्यादि । रावणोराक्षसीर्भीमाभयानकाः प्रायुङ्क्त ज०म०
 समादिष्टवान् सङ्घि रूपं मन्दिराय प्रतिव्रजन् गृह्याय, प्रतिव्रजन्

गत्यर्थकर्मणीत्यादिना तु चतुर्थी कर्मप्रवचनीयाधिकारएव
दर्शितत्वात् किमादिश्रदित्याह सर्व्यायूयं सीतायै भयानि दत्त
सोऽटि रूपं चतुर्थीसम्प्रदाने संपूज्यादृत्य प्रकर्षेण दीयतरिति
सम्प्रदानं मम कृते मदनुग्रहनिमित्तं ॥ ६६ ॥

भ० प्रायुक्तेत्यादि । रावणोमन्दिराय प्रतिव्रजन् गृहं प्रति ग
च्छन् भीमाभयानकाराचसीः प्रायुक्त्वा समादिष्टवान् गत्यर्थ
मन्यतेइति कर्मणिचतुर्थी किमादिश्रदित्याह सर्व्यायूयं मम
कृते मनिमित्तं मत्कार्याय वा सीतायै भयानि दत्तं प्रयच्छत
संप्रदाने चतुर्थी यद्यपि स्वस्वत्वध्वंसपूर्वेत्यादिसत्त्वेण दानं भय
श्च न सम्भवति आरोपणार्थंएव ददातिस्तथापि दिक्षाशब्दस्य
विवक्षामात्रवचनत्वात् साधुत्वं कृतेऽशब्देऽनिमित्तार्थोऽप्ययः क्विपि
तादर्थ्ये वा चतुर्थी ॥ ६६ ॥

गते तस्मिन् समाजम्मुर्भयाय प्रति मैथिली । राच
स्यो रावणप्रीत्यै क्रूरञ्चोचुरत् मुहुः ॥ ६७ ॥

ज०भ० गतरत्यादि । तस्मिन् रावणे गते सति राचस्यः समाजम्मुः
सम्भूय गताः समोगमृहीत्यादिना आत्मनेपदं न भवति आह
व्यवहितत्वात् मैथिलीं प्रति लक्ष्मीकृत्य भयाव सीतायै भयं दानुं
क्रियार्थोपपदस्य कर्मणिस्त्वानिगदति चतुर्थी ददातिः क्रियार्थो
पपदस्य स्वानिनः प्रयुज्यमानस्य भयं कर्म क्रिया चात्र समाजम्मुः

तत्रोपपदं क्रियार्थमिति क्रूरञ्च भयानकं मुहुः प्रतिचणं अलं
पर्याप्तमूचुः उक्तवत्यः रावणप्रीत्यै रावणस्यैवं प्रीतिः स्यादिति
तुमर्थाच्चभाववचनादिति चतुर्थी क्रियायांक्रियार्थायामिति तु
मुना समानार्थत्वात् भाववचना सेत्यनेन विहितस्य क्तिनः क्रियार्थं
उपपदं क्रूराभिधानं ॥ ६७ ॥

गतेइत्यादि । तस्मिन् रावणे गते सति मैथिलीं प्रति लक्ष्मी म०
कृत्य भयाय सीतायै भयं दानुं राक्षस्यः समाजग्मुः आङ्गव्यव
धानात् समोगमृच्छेति न म भयायेति नित्यं कर्मणि तुमोऽप्र
योगिनइति चतुर्थ्यर्थं परस्मै च स्रमते तादर्थ्येव मैथिलीमिति
धिक्रमयेत्यादिना प्रतियोगे द्वितीया अथ रावणप्रीत्यै क्रूरं
कठोरं अलं अत्यर्थं मुहुर्वारं वारं ऊचुः क्रूरमिति क्रियाविशेषे
षणे द्वितीया ॥ ६७ ॥

रावणाय नमः कुर्याः स्यात्सीते स्वस्ति ते भ्रुवं । अन्य
था प्रातराशाय कुर्याम त्वामलं वयं ॥ ६८ ॥

रावेत्यादि । हे सीते रावणाय नमः कुर्यांरावणं नमस्कुरु ज०म०
एवञ्च सति ते तुभ्यं स्वस्ति कक्षाणं भ्रुवं स्यात् युष्मद्वन्द्वस्य चतुर्थ्यै
कवचनान्तस्य ते आदेशः नमस्कृत्येति पाठान्तरं तत्र नमस्कृत्वा
स्त्रितायै तुभ्यमित्यथा इत्य योज्यं अन्यथा ह्यसमानकर्तृकत्वात्
क्लाप्रत्ययेन घटते नमस्कृत्येति पाठान्तरं साक्षात्प्रभृतिषु नम

स्यैव विकल्पेन गतिर्ज्ञा गत्यभावपक्षे नित्यं गतिश्चमासा
भावे स्वभादेवः नमस्युरसोर्गतोरिति विसर्जनीयस्य सकारादे
श्च न सम्भवतीति अन्यथेति यदि न नमस्कुर्याः तदा असम्भवा
तराशाच प्रातर्भोजनाय त्वं कुर्याम वयमित्यूचुः नित्यंङितइति
सलोपः रावणाद्येत्यादिषु नमःस्वस्तीत्यादिना चतुर्थी ॥ ६८ ॥

भ० रावणाद्येत्यादि । किमूचुरित्याह हे सीते त्वं रावणाय नमः
प्रणामं कुर्याः तेनैव भुवं ते तुभ्यं स्वस्ति कुशलं स्यात् प्रणामार्थवप
डित्यादिना नमःस्वस्तियोगे चतुर्थी नमःब्रह्मोऽयं यदा वाच
कएव तदा तद्योगे चतुर्थीति बोधं नारायणं नमस्कृत्येत्यादिषु
नमःब्रह्मोद्योतकः कृत्रेव प्रणामं वक्ति तेन तद्योगे न चतुर्थी किन्तु
द्वितीया नमस्कुर्यादिति सकारवत्याठे हसोपाशावित्यादिना
शाचादादित्वात्पक्षे समासः सेतुकखपफेवेति पक्षे विसर्गस्य स
कारः नमस्कृत्येति पाठे स्थितायादत्यध्याहार्यं विष्णुं नला सौ
तोत्युदाहरणेन एककर्तृकधातुद्वययोगे पूर्वकालकाचाशा
पितत्वात् अन्यथा यदि रावणं न प्रणमसि तदा प्रातराशाच प्रा
तर्भोजनायात्वं समर्थी त्वं वयं कुर्याम प्रातर्भोज्यामइत्यर्थः
असंशब्दः प्रणामार्थेन तद्योगे चतुर्थी ॥ ६८ ॥

तृणाय मत्वा ताः सर्वावदन्तीस्त्रिजटावदत् ।
आत्मानं हत दुर्वृत्ताः स्वमांसैः कुरुताशनं ॥ ६९ ॥

ज०म० दृष्टेत्यादि । अथानन्तरं राक्षसीर्वदन्तीः त्रिजटा रावण
स्वसा अवदत् उक्तवती दृष्टाय मत्वा दृष्टमिव सङ्गृह्य मन्व

कर्माणादरदति चतुर्थी तत्र कुक्षितयद्वेषं कर्तव्यमित्युक्तं दृष्ट
ना भूत् दृष्टं मत्वेति किमवदत् आत्मानं हत मारयत दुर्भृताः
दुराचाराः स्वमांसैः कुरुताश्चनमिति करणे द्वितीया ॥ ६६ ॥

दृष्टाद्येत्यादि । इति वदन्तीत्याः सर्व्वाराक्षसोस्तृष्णाय मत्वा भ०
दृष्टवन्मत्वा त्रिजटानाम् राक्षसो वक्ष्यमाणमवदत् गत्यर्थमन्यद
इति अवज्ञाबोधकदृष्टात् कर्माणि चतुर्थी राक्षसीशब्देनावज्ञा
बोधकः तेन तच्छब्दात् कर्माणि न चतुर्थी किन्तु द्वितीया किमव
ददित्याह चै दुर्भृतादुराचारायुयं आत्मानं हत मारयत स्व
कीचैर्मांसैरन्नं भोजनं कुरुत यतः सीताभोजनोद्यताः करणे
द्वितीया वनतमाद्यनिमामिति इन्नेर्नलोपः ॥ ६६ ॥

अद्य सीता मया दृष्टा सूर्य्यं चन्द्रमसा सह । स्वप्ने
सृशन्ती मध्येन तनुः श्यामा सुलोचना ॥ १०० ॥

किमर्थमेव माहेत्याह अद्येत्यादि । स्वप्ने मयाअद्य सीता दृष्टा ज०म०
कर्त्तरि द्वितीया सूर्य्यं सृशन्ती चन्द्रमसा सह सहयोगे द्वितीया
सूर्य्याचन्द्रमसाविति रामलक्षणाविति भावः मध्येन तनुः तन्वी
इत्यंभूतलक्षणे द्वितीया वीतोगुणवचनादिति ङीष्भावपक्षे रूपं
श्यामा वर्णेन सुलोचना शोभनेना ॥ १०० ॥

अद्येत्यादि । अद्य स्वप्ने मया सीता दृष्टा कर्त्तरि द्वितीया की भ०
दृष्टी चन्द्रमसा सह सूर्य्यं सृशन्ती एतादृशः स्वप्नः साक्षाद्व्यलक्षणे
मिति केचित् सूर्य्याचन्द्रमसाविव रामलक्षणावित्याशयइति

जयमङ्गला सहचारणेति सहयोगे तृतीया मध्येन तनूः तन्वी भेद
के तृतीया श्यामा प्रीति सुखोष्णसर्वाङ्गी योक्ते या सुखप्रीतला ।
तत्रकाञ्चनवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कथ्यते । श्यामवर्णेनेत्यन्वे सुलो
चना शोभननेचा ॥ १०० ॥

तास्तया तर्जिताः सर्वामुखैर्भीमायथागतं । ययुः
सुपुष्पवस्तस्य भीमैर्वचनकर्माभिः ॥ १०१ ॥

ज०म० तादृत्यादि । ताराक्षस्तया त्रिजटया तर्जिताभर्षिताः
सुपुष्पवः स्वप्नुमिच्छवस्तस्य श्रयनीयं ययुर्गताः यथागतं यतोयत
स्तत्यादुत्यायागताः यथासादृश्यदति वीषायामव्ययीभावः मुखै
र्भीमारौद्राः मुखानां विकृतत्वात् येनाङ्गविकारदति तृतीया
भीमैर्वचनकर्माभिः उपलक्षिताः इत्यंभूते तृतीया ॥ १०१ ॥

भ० तादृत्यादि । ताः सर्वाराक्षसः तथा त्रिजटया तर्जिताभ
र्षिताः सत्यः सुपुष्पवः श्रयितुमिच्छवस्तस्य ययुः यथागतं यस्मा
यस्मात् उत्यायागतास्तत्र तत्रैव वीषायामव्ययीभावः मुखैर्भी
माः मुखविकारोपलक्षिताः भेदके तृतीया येनाङ्गेनाङ्गिनोविक्र
तिर्लक्ष्यते तस्मादिति परः भीमैर्वचनकर्माभिर्हपलक्षिताः विज्ञे
षणे तृतीया तस्यं शय्यादृदारेष्वित्यमरः ॥ १०१ ॥

गतास्तु तास्तु मैथिल्याः संजानानोऽनिलात्मजः ।
आयातेन दशास्यस्य संस्थितोऽन्तर्हितस्त्रिरं ॥ १०२ ॥

गतेत्यादि । तासु राक्षसीषु गतासु अनिलात्मजो हनुमान् राम ज०म०
संकथां प्रास्तावीदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः मैथिल्या संजानानः
इयं सेत्यवगच्छन् संज्ञोन्यतरस्यामिति कर्षणि तृतीया मयति
भ्यामिति तद् दशास्यस्यायातेनागमनेन हेतुना चिरमन्तर्हिता
निलीनः स्थितः हेताविति तृतीया ॥ १०२ ॥

गतास्वित्यादि । तासु राक्षसीषु गतासु सतीषु अनिलात्मजो म०
हनुमान् रामसङ्घां प्रास्तावीत् प्रावर्त्तयदिति वक्ष्यमाणश्लोके
नान्वयः कीदृशः मैथिल्या संजानानः सेवेयमित्यवगच्छन् संज्ञो
स्मृताविति कर्षणि तृतीया मयतेरस्मृताविति सं दशास्यस्या
यातेनागमनेन हेतुना अन्तर्हिताविलीनः सन् चिरं संस्थितः
हेतौ तृतीया ल्यमावक्तैति दशास्यात् कर्त्तरि षष्ठी सम्बन्धविवच
या वा ॥ १०२ ॥

ऋणादद्द्वैवोन्मुक्तो वियोगेन क्रतुद्विषः । हेतो
र्बाधस्य मैथिल्याः प्रास्तावीद्रामसंकथां ॥ १०३ ॥

ऋणादित्यादि । ऋणाद्धेतोर्बद्धवोन्मुक्तोयथा स्थानान्तरं ज०म०
गतवान् अकर्तृऋणइति पञ्चमी ऋणस्याकर्तृहेतुत्वात् ऋणेन
बन्धितइवेति मोक्तं अप्रयोजकं कर्तृत्वादृणस्य उन्मुक्तः क्रतुद्विषो
रावणस्य वियोगेन विक्षेपेण विभाषागुणेऽस्त्वियामिति पक्षे तृती
योदाहृता न पञ्चमी वियोगस्य गुणपदार्थत्वात् किमिति संकथां
प्रास्तावीदित्याह हेतोर्बाधस्य मैथिल्याः एषरामदूतइति मैथि

स्त्रावोधोऽवगमः स्यात् षष्ठीहेतुप्रयोगदति बोधशब्दस्य षष्ठी
प्रास्तावीदिति सुसुधुभः परस्मैपदेष्वितोऽत् नेटीति हलन्तलक्ष
णायावृद्धेः प्रतिषेधः नेगन्तलक्षणायाः ॥ १०३ ॥

भ० ऋणादित्यादि । हनुमान् कीदृशः क्रतुदिषोरावणस्य विधो
गेन विशेषेण हेतुना उक्तः स्वच्छन्दः यथा ऋणाद्धेतोर्वद्धः
सन् उक्तः स्थानान्तरं गतस्तद्वत् हेतौ पञ्चमी तृतीया च दर्शि
ता किमर्थं रामसङ्घां प्रास्तावीदित्याह एषरामदूतदति मैथि
ल्यायोबोधस्तस्य हेतोस्तदर्थं प्रयोजनमपि हेतुरुच्यते तदुद्देशेन
कार्योत्पत्तेः व्यादयोऽर्थार्थैकत्वरिति षष्ठी सुसुधुभः सेरिम्पिदती
म् प्रजवदिति त्रिः ॥ १०३ ॥

तं दृष्ट्वाचिन्तयत्सीता हेतोः कस्यैषरावणः । अव
रुह्य तरोरारादैति वानरविग्रहः ॥ १०४ ॥

ज०म० तमित्यादि । तं हनुमन्तं रामं सुवन्तं दृष्ट्वा सीता अचिन्तयत्
कस्य हेतोः रावणोवानरविग्रहः सन् अति आयाति आङ्पूर्व
स्त्रेणोरूपं सर्व्वनामसृतीयाचेति षष्ठी किंशब्दस्य सर्व्वनामत्वात्
आरात् अन्तिके तरोरिति अन्यारादित्याराह्वययोगे पञ्चमी
अवरुह्यावतीर्य्येति अवरौरुहणापेक्षयेत्यपादाने पञ्चमी अपेक्षा
यायोगपद्याभावादुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बन्धीयसी आरा
द्योगे न वर्त्तते ॥ १०४ ॥

तमित्यादि । तं रामं सुवन्तं हनुमन्तं दृष्ट्वा सीताचिन्तयत् भ०
 किं चिन्तितवतीत्याह कस्य हेतोः किमर्थं रावणोऽथ वानरमूर्तिः
 मन् अवहृद्वा वृक्षान्तरादर्थात् तरोरारात् तदाश्रितवृक्षस्य
 समीपे ऐति आगच्छति आङ्पूर्वद्वेषगतौ कस्य हेतोरिति व्या
 दयोऽर्थार्थैकत्वेः श्रेणुसर्वाइति षष्ठी तरोरित्यावृत्त्या उभयत्र
 सम्बन्धादेकत्रापादाने पञ्चमी अपरत्र अन्यारभ्येत्यादिना द्वय
 मेवोदाहृतं अपादानपञ्चम्याः कारकाधिकारे दर्शितत्वान्तरो
 रित्यस्यावहृत्त्यनेन सम्बन्धेन विवक्षितः आरादित्यनेनैव सम्
 बन्धइति केचित् उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीत्यपादान
 एव पञ्चमीति केचित् ॥ १०४ ॥

पूर्वस्मादन्यवद्भाति भावाद्वाशरथिं सुवन् । ऋते
 क्रौर्यात्समायातोमां विश्वासयितुं नु किं ॥ १०५ ॥

पूर्वत्वादि । पूर्वस्माद्वावणादन्यवद्भाति ज्ञायते अन्येन तुल्यं ज०म०
 वक्तव्यइति कृत्वा अन्यशब्दयोगे पञ्चमी यतोभावात्स्त्रेहाद्वाश
 रथिं सुवन् किन्तु क्रौर्यादृते क्रौर्यं वर्जयित्वा ऋतेष्वदयोगे पञ्च
 मी माविश्यासयितुं सम्भावयितुं किमागतइत्यचिन्तयत् ॥ १०५ ॥

पूर्वस्मादित्यादि । अथ पूर्वस्माद्वावणादन्यदव भाति प्रका भ०
 ऋते अन्यारभ्येति पञ्चमी कुतइत्याह भावादभिप्रायाद्भेतोर्दाश
 रथिं सुवन् हेतौ पञ्चमी क्रौर्यात् ऋते रामविषये क्रूरतां विना
 मां विश्वासयितुं किन्तु समायातः नु वितर्के ऋतेयोगे पूर्वत्र

त्यञ्चमी भावः स्वभावेऽभिप्राये चेष्टासत्तात्मजन्मसु । क्रिया
खीलापदार्थेषु दृङ्गजन्तुविभूतिष्विति विश्वः ॥ १०५ ॥

इतरोरावणादेषराघवानुचरोयदि । सफलानि
निमित्तानि प्राक्प्रभातात्ततोमम ॥ १०६ ॥

ज०म० इतद्वत्यादि । यदि रावणादितरः प्रतियोगी राघवानुचरः
राघवार्थकारी इतरयोगे पञ्चमी ततोमम सफलानि स्वप्रलक्ष
णानि दर्शनादीनि निमित्तानि प्राक् प्रभातात् आदित्योदया
त्पूर्वस्मिन् काले अन्यस्य हि प्रभातादुत्तरकालं सफलानि उत्त
रपदयोगे पञ्चमी ॥ १०६ ॥

भ० इतरद्वत्यादि । एषयदि रावणादितरोऽन्यः राघवानुचरः
रामप्रयोजनकारी भवेत् मम प्राक् प्रभातात् सूर्योदयात् पूर्व
काले यानि शुभस्य निमित्तानि स्वप्रदर्शनादीनि तानि मम सफ
लानि स्युः इतरवन्दोऽन्यार्थः तद्योगे दिक्शब्दयोगे च पञ्चमी
दिक्शब्दाहिन्देशकालेस्तात्तस्य लुक्च ॥ १०६ ॥

उत्तरादि बसवामः समुद्राद्रक्षसां पुरं । अथै
क्षवणतोयस्य स्थितां दक्षिणतः कथं ॥ १०७ ॥

ज०म० उत्तरेत्यादि । रामदूतोऽयमिति न सम्भाव्यते यतः समुद्रा
दुत्तरा या दिक् तस्मान्मुत्तरादि बसन् रामः आदिषदूरो

उत्तरार्धेति तत्राहिप्रत्यधान्तेन उत्तराहिप्रत्येन योगे समुद्रा
दिति पञ्चमी लवणतोयस्य लवणसमुद्रस्य दक्षिणतोदक्षिणस्यां
दिशि स्थितां रक्षसां पुरीं लङ्कां कथमवैत् ज्ञातवान् दक्षि
णतइति दक्षिणोत्तराभ्यामत्रसुष् तदन्तेन योगे षष्ठीतसर्थप्रत्य
येनेति षष्ठी ॥ १०७ ॥

उत्तरेत्यादि । अथ रामदूतोऽर्थं न सम्भाव्यते यतइतः समु म०
द्रादुत्तरस्यांदिशि वसन् रामो लवणतोयस्य समुद्रस्य दक्षिणस्यां
दिशि स्थितां रक्षसां पुरं लङ्कां कथमवैत् ज्ञातवान् दक्षिणोत्त
रादाहीति सप्तम्याश्चाहि अन्या रभ्येति दिक्शब्दयोगे पञ्चमी
तसक्तेरिति सप्तम्यास्तस् तद्योगे समर्थेनेत्यादिना षष्ठी ॥ १०७ ॥

दण्डकान्दक्षिणेनाहं सरितोऽङ्गीन् वनानि च ।
अतिक्रम्याम्बुधिञ्चैव पुंसामगमममाहता ॥ १०८ ॥

दण्डेत्यादि । दण्डकानामदूरे या दक्षिणा दिक् तस्यामिति ज०म०
एनवत्तरस्यामिति सप्तम्यन्तादेनप्रत्ययः तदन्तेन योगे एन
षाद्वितीयेति द्वितीया दक्षिणेन दण्डकानां दक्षिणस्यां दिशि
सरितोऽङ्गीन्वनानि च अम्बुधिं चातिक्रम्य पुंसामगममममं यद्
दृदनिधिगमयेत्यप् अहमाहता आनीता तत्कथमवैदित्यधि
मायत् ॥ १०८ ॥

दण्डकानित्यादि । दण्डकायाश्चदूरे दक्षिणस्यां दिशि स्थि म०
तानि सरितोऽङ्गीन् वनानि च अम्बुधिञ्चातिक्रम्य पुंसामगमममि

ज्ञातं यथा स्थातथाहमाहता पुंसामगम्यं देवं प्रापिता वा न
 विद्यते गमीज्ञानं यत्र तत्कथमवैदिति सम्बन्धः वैमोऽपीति सप्त
 स्याएनः तद्योगे धिक्षमवेत्यादिना द्वितीया एमोऽप्यस्यम्हाइति
 परस्वरसात् क्तद्धितसमासानामभिधानं नियामकमित्युक्तेर
 दूरार्थमपि बोध्यं दण्डकाशब्दोवनेऽपि स्त्रीलिङ्गः नित्यवञ्जवच
 नान्तः पुंलिङ्गइत्यन्ये तस्मते दण्डकानिति पाठः ॥ १०८ ॥

पृथङ्गभस्वतश्चण्डादैनतेयेन वाविना । गन्तुमुत्स
 हते नेह कश्चित्किमुत वानरः ॥ १०९ ॥

ज.म० पृथगित्यादि । नभस्वतो वातात् चण्डात् पृथक् वायुं त्यक्त्वा
 वैमतेयेन वा विना गरुडं वा वर्जयित्वा पृथग्भिनेत्यादिना द्वितीया
 पञ्चमौ रह चण्डायां कश्चित् गन्तुं नोत्सहति किमुत वानरः
 ॥ १०९ ॥

भ० पृथगित्यादि । चण्डाङ्गभस्वतोवातात् पृथगन्वः वैमतेयेन
 गरुडेन वान्यः कश्चिदिह गन्तुं नोत्सहते किं पुनर्भानरः इत्येवम
 चिन्तयदिति सम्बन्धः पृथक्शब्दोऽन्यार्थस्तेन तद्योगे विना योगे
 च अन्यः रभेत्यादिना पञ्चमी नभस्वन्तं वैमतेयश्च वर्जयित्वा
 त्यर्थइति केचित् किमुतेत्यवधं पुनरर्थं ॥ १०९ ॥

इति चिन्तावतीं कृष्णात्मसाद्य कपिदिपः । मुक्तां
 स्तोकेन रघोभिः प्रोचोऽहं रामकिङ्करः ॥ ११० ॥

इतीत्यादि । एवमुक्तेन प्रकारेण चिन्तावर्ती कपिदिपोहन् ज०म०
मान् छद्वात्समासाद्य कथमप्युपगत्य अहं रामकिङ्करः रामप्रे
षणकरइति प्रोचि मुक्तां श्लोकेनाल्पेन रचोभिः कर्तृभिः करणे
न च श्लोकाल्पेत्यादिना तृतीयापञ्चम्या छद्मश्लोकयो रसत्ववचन
योः करणत्वात् ॥ ११० ॥

इतीत्यादि । कपिदिपः कपिश्रेष्ठोहनुमान् तां शीतां छद्वात् भ०
चिरकालान्शेषणेन समासाद्य प्राप्य अहं रामस्य किङ्करः परिचा
रकइति प्रोचे वदति सा कीदृशीं एवमुक्तप्रकारेण चिन्तायुक्तां
रचोभिः श्लोकेनाल्पेन मुक्तां त्यक्तां करणे कतिपयश्लोकाल्पछद्वा
दसत्त्वइति सूत्रेण विभाषया पञ्चमीमाह परः स्वमते छद्वादि
ति हेतौ पञ्चमो श्लोकनेति करणे तृतीया ॥ ११० ॥

विप्रकृतं महेन्द्रस्य न दूरं विन्ध्यपर्वतात् । नान
भ्यासे समुद्रस्य तत्र माल्यवति प्रियः ॥ १११ ॥

अदि त्वं रामकिङ्करः शाशावित्याह विप्रेत्यादि । माल्यवति ज०म०
पर्वते तत्र प्रियोरामः महेन्द्रस्य पर्वतस्य विप्रकृतं दूरं विन्ध्य
पर्वतात् न दूरं दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामिति षष्ठीपञ्चम्या
महेन्द्रपर्वतविन्ध्ययोर्दूरविप्रकृतयोस्तु दूरान्तिकार्थेभ्योद्वितीया
चेति द्वितीया नानभ्यासे न दूरे समुद्रस्य दूरान्तिकार्थैरिति
षष्ठी माल्यवति षष्ठ्यधिकरणेचेति षष्ठमो चकाराद्दूरान्तिका
र्थेभ्यश्च षष्ठ्यभावेनेत्यनेनानभ्यासइति षष्ठमी ॥ १११ ॥

विप्रेत्यादि । यदि त्वं रामकिङ्करसद्व्य-काशावित्यनरदनु-
 ष्यति तव प्रियेःमास्यवति पर्वते वर्षते महेन्द्रस्य पर्वतविशेष
 स्य न विप्रकृष्टं न दूरं विन्ध्यनामः पर्वतात् न दूरं समुद्रस्य ना-
 मभ्यासे न दूरे वारादर्थैरिति विन्ध्यपर्वतशब्दात् पक्षे पञ्चमी
 तदप्रवृत्तिपक्षे समन्धे षष्ठ्येव आरादर्थैरिति दूरान्तिकार्थैः
 दूरान्तिकार्थादसत्त्वेऽमृटाकृषिर्द्धिः इति परः स्वमते विप्रकृष्टा
 दयोदेशार्थस्य विवक्षिताः स्थितिक्रियात्वर्यास्तभ्यतएव तेनासी
 त्यधाहारात् देशाध्यकाशभावंवाढैरिति पाचिककर्षणं कर्ष-
 णाभावपक्षे सप्तमी ॥ १११ ॥

असंप्राप्ते दशमीवे प्रविष्टोऽहमिदं वनं । तस्मिन्
 प्रतिगते द्रष्टुं त्वामुपाक्रंस्यचेतितः ॥ ११२ ॥

अ० म० असमित्यादि । दशमवदने असंप्राप्ते अप्रविष्टे अहमचेतितः
 सन् इदं वनमशोकवनिकाख्यं प्रविष्ट इति तस्मिन्प्रतिगते त्वां द्रष्टुं
 मुपाक्रंसि समुत्सहे स्य यस्यचभावेनेति सप्तमी कपेः प्रवेशोपक्र-
 मधाः रावणसंप्राप्तिप्रतिगमनक्रियाभ्यां लक्ष्यमाश्रयत्वात् उपाक्रं-
 षीति उपपराभ्यामित्यनेन वृत्त्यादिपुसर्गउत्साहे क्रमैस्तत् उक्त
 मयुरुषैकवचनं इट् लोकोरनात्मनेपदनिमित्तइति सिच् इट्
 कभवति ॥ ११२ ॥

अ० असमित्यादि । रावणे असंप्राप्ते अनायाते सति अहमचेतितो
 ऽज्ञातः सखिदं वनं प्रविष्टः प्रवेशस्य गतिविशेषत्वात् गत्यर्थाडेति
 कर्त्तरि क्तः तस्मिन् प्रतिगते सति त्वां द्रष्टुं साक्षात्कर्त्तुं अर्हं

उपाकृषि उद्यतोऽस्मि प्रोपादारभदति मं न्यासिः उपाकृषि उत्सा
हं कृतवानस्तीति वार्थः दृष्टुसाहतावनदति मं कालभाषाधा
रमिति उभयत्र भावे सप्तमी ॥ ११२ ॥

तस्मिन् वदति दृष्टोऽपि नाकार्षं देवि विक्रमं । अ-
विनाशाय कार्यस्य विचिन्वानः परापरं ॥ ११३ ॥

अद्यादावेव प्रविष्टोऽसि तर्हि किमिति स्वकर्त्तुं न दर्शितवानसौ ज०म०
त्याह । तस्मिन्नित्यादि हे देवि तस्मिन्वदति दृष्टोऽपि विक्रमं नाका
र्षं तं तथा वदन्तमनादृत्य विक्रमं नाकार्षमित्यर्थः षष्ठीज्ञानाद्दृ
दति अकारात्सप्तमी किमर्थं कार्यस्य सन्देशकथनादेरविना
शाय विचिन्वानः परापरं पौर्वापर्यं निरूपयन् कर्त्तुंभिप्रायेतर्क
॥ ११३ ॥

तस्मिन्नित्यादि । हे देवि तस्मिन् रावणे वदति वदन्तं तं भ०
अनादृत्य दृष्टोऽप्यहं विक्रमं नाकार्षं न कृतवान् स्वामीश्वराधि
पती धादिना अनादरे सप्तमी तस्मिन् वदति सतीति भावे
सप्तमीति विद्यासागरः कुतइत्याह यतोऽहं कार्यस्य सन्देशकथ
नस्य अविनाशाय अविघाताय परापरं विचिन्वानः परं यद्भव
त्यति विरोधादि अपरञ्च यद्भूतं सन्देशकथनार्थमागमनादि
तत्सर्वं विचारयन् उत्तरे सति कथं न पूर्वस्य बाधदति चिन्त
यन् ॥ ११३ ॥

वानरेषु कपिः स्वामी नरेष्वधिपतेः सखा । जातोरा
मस्य सुग्रीवस्ततोदूतोऽहमागतः ॥ ११४ ॥

ज०म० कथं वानरस्यं तस्य किंकरइत्याह । वानरेत्यादि वानरेषु
स्वामी यः कपिः सुग्रीवः स नरेष्वधिपतेरामस्य सखा जातः स्वामी
श्वरेत्यादिना षष्ठीसप्तम्योर्विधानात् सप्तम्युदाहृता ततोऽहं दूत
आगतः ॥ ११४ ॥

भ० वानरेष्वित्यादि । रामस्थानुचरोवानरः कथमित्याह वान
राणां कपिः सुग्रीवो नराणामधिपतेरामस्य सखा जातः ततोऽहं
दूत आगतः स्वामीश्वराधिपतीति सप्तमी ॥ ११४ ॥

ईश्वरस्य निशाटानां विलोक्य निखिलां पुरीं । कुश
लोऽन्वेषणस्याहमायुक्तोदूतकर्म्मणि ॥ ११५ ॥

ज०म० आगत्य च लङ्कां प्रविश्य दहायातइत्याह । ईश्वेत्यादि निशा
टानां राक्षसानामीश्वरस्य दशाननस्य अत्र षष्ठ्युदाहृता पुरीं
निखिलां निःशेषां विलोक्य किं तत्र वर्त्ततइति प्राप्तइति वक्ष्यमा
णेन सम्बन्धः कुशलोऽन्वेषणस्याहं सीतायाश्चन्वेषणस्य निपुणः आ
युक्तोदूतकर्म्मणि दूतकर्म्मणि दूतक्रियायां व्यापृतः आयुक्तकुश
साभ्यामिति षष्ठीसप्तम्यौ ॥ ११५ ॥

भ० ईश्वरस्येत्यादि । निशाटानां राक्षसानां ईश्वरस्य रावणस्य
निखिलां समस्तां पुरीं विलोक्य अहं प्राप्तइत्यपिमस्योकिनान्वयः

कीदृशः अन्वेषणस्य कुशलः सीतान्वेषणनिपुणः दूतकर्माणि आयु
क्तः तत्परः स्वामीश्वराधिपतीत्यादिना षडोषप्तम्यौ ॥ ११५ ॥

दर्शनीयतमाः पश्यन् स्त्रीषु दिव्यास्त्रपि स्त्रियः । प्राप्नो
व्यालतमान् व्यस्यन् भुजङ्गेभ्योऽपि राक्षसान् ॥ ११६ ॥

दर्शेत्यादि । तत्र दिव्यास्त्रपि स्त्रीषु मध्ये दर्शनीयतमाः स्त्रियः ज०म०
पश्यन् यतश्च निर्द्वारणमिति षप्तमी दर्शनीयतमत्वेन गुणेन पृथ
क्करणत् भुजङ्गेभ्योऽपि व्यालतमान् हिंस्रान् राक्षसान् व्यस्यन्
अपक्षिपन् पञ्चमीविभक्तइति पञ्चमी भुजङ्गेभ्योऽपि राक्षसानां विभा
गात् प्राप्नोदेव्याः पादमूलमित्यर्थात् ॥ ११६ ॥

दर्शेत्यादि । दिव्यास्त्रपि स्त्रीषु मध्ये दर्शनीयतमाः स्त्रियः पश्यन् भ०
भुजङ्गेभ्योऽपि व्यालतमान् अतिहिंस्रान् राक्षसान् व्यस्यन् अत्र
क्षिपन् अहं प्राप्नोदेव्याः स्नानमित्यर्थात् गम्यते स्त्रीष्वित्यत्र दर्श
नीयतमत्वेन गुणेन समुदायादेकदेशस्य निर्द्वारणात् स्वामीश्व
राधिपतीत्यादिना निर्द्वारे षप्तमी भुजङ्गेभ्य इत्यत्र पञ्चमीत्यति
रेके इति सूत्रेण पञ्चमीमाह परः यतिरेकोहीनाधिकभावइति
परः स्वमते निर्द्वारेऽधिकेनेत्यादिना निर्द्वारेऽपञ्चमी केनचिदु
णेन समानधर्मिभ्योऽयत्पृथक्करणं सनिर्द्वारः भुजङ्गराक्षसयोस्तु
सधर्मिलं व्यालत्वेन वासवता अपि कश्चित् पञ्चमीत्यनेन निर्द्वार
रे पञ्चमीमाह ॥ ११६ ॥

भवत्यामुत्तुकोरामः प्रसितः सङ्गमेन ते । मघासु
 छतनिर्व्यापः पितृभ्यामां व्यसर्जयत् ॥ ११७ ॥

अ०म० किमवस्योरामइत्याह भवेत्यादि । मघायां त्वधि उत्तुकः उत्तनाः
 नाः रामः तव सङ्गमेन प्रसितः प्रसक्तः प्रसितोत्तुकाभ्यां द्वितीया
 चेति चकारासप्तमो मघाभिर्युक्तः कालः तस्यमीपे चन्द्रमसोवर्त्त
 मानत्वात् मघचेण युक्तः कालइत्यण् तस्यलुवविशेषइति लुप्
 तस्मिन्काले पितृभ्यः छतनिर्व्यापः दत्तदानः मां व्यसर्जयत् मघ
 चेच लुपोति सप्तमो तत्रापि लुपि युक्तवद्भक्तिवचनइति स्त्रीलिङ्ग
 वज्रवचने भवतः व्यसर्जयइति विशब्दात्प्रातिपदिकेत्यादिना
 प्रातिपदिकमात्रे प्रथमा ॥ ११७ ॥

अ० भवत्यामित्यादि । रामोमां व्यसर्जयत् प्रास्यापयत् कीदृशः
 सन् भवत्यां त्वधि उत्तुकः उत्तनाः तव सङ्गमेन प्रसितः प्रसक्तः
 प्रसितोत्तुकाभ्यां द्वितीयासप्तम्याविति परः स्वभते विशवविवक्षया
 सप्तमो करणत्वविशेष्या द्वितीया मघासु मघानमचयुक्तकाले
 पितृभ्यः छतनिर्व्यापः छतदानः काले सप्तमी मघासु तद्युक्त
 कालवाचिसं कालवाचिनोमघचादित्युक्तेरेव गम्यते लोकोपचा
 रात् कालेऽपि स्त्रीलिङ्गत्वं वज्रवचनात्तत्त्व परे तु मघानमचे
 षेन्दुयुक्तेन युक्तः कालइत्यर्थे टण्त्तन्लुक्च प्रकृतिवक्तिवचने
 इति स्त्रीत्वं वज्रवचनत्वाद्वाङ् ॥ ११७ ॥

अयं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्गुरीयकाः । भव
 त्याः स्मरतात्यर्थमर्पितः सादरंमम ॥ ११८ ॥

सन्देहनिवृत्त्यर्थं चाभिज्ञानं दर्शयन्नाह अथमित्यादि । काकु म०
 तस्यस्य रामस्य अङ्गुलीयकोऽभिज्ञानं चिह्नमथमभिज्ञानमिति लिङ्गा
 धिके प्रातिपदिकमात्रे प्रथमा मैथिलीति सम्बोधनाधिके सम्बोध
 नेवेति सामन्तितं सन्नुद्धिसाचैव द्रष्टव्यं काकुत्स्नस्येति षष्ठीशेष
 इति षष्ठी भवत्या अत्यर्थं स्मरता मम सादरमर्पितं अधीनर्षेत्या
 दिना स्मरणार्थं कर्मणः शेषविवक्षायां षष्ठी ॥ ११८ ॥

अथमित्यादि । सन्देहनिराधार्यमाह हे मैथिलि अयं काकु म०
 तस्यस्य रामस्य अङ्गुलीयकआभरणविशेषोऽभिज्ञानं चिह्नं अ
 र्थसन्नुद्धिकार्यइति लिङ्गार्थे सम्बोधने च प्रथमा काकुत्स्नस्येति
 सम्बन्धे षष्ठी अत्यर्थं भवतीं स्मरता रामेण सादरं यथा स्नात्
 या मम समर्पितः भवत्या इति समाधिनेत्यादिकर्मणि षष्ठी अन्ये
 तु कर्मणोवा दशादेः सृत्यर्थस्येत्यादिविशेषणैः कर्मणि षष्ठी
 मुक्ताकर्मणादिविशेषेऽस्यविवक्षिते कर्मणोऽस्मत्प्रविवक्षायां षष्ठी
 वेत्यनेनान्वयापि षष्ठीं स्त्रीकुर्वन्ति विधिवत्प्रविवक्षादव्ययापि
 दृष्टत्वात् मनेत्याधारे सम्बन्धविषया अङ्गुली भवति तिष्ठतीति
 उच्येकादिति ईयः तदव्यस्य काकुत्स्नस्यत्वात् अक्षरारम्भस्य
 गन्धमानत्वात् पुंस्त्वमुदाहृतं अङ्गुलीयकमूर्त्तिकेत्यमरेण सामा
 न्यत्वात्पुंसकं प्रयुक्तं ॥ ११८ ॥

रामस्य दयमानोऽसावर्धेति तव लक्ष्मणः । उपा
 स्मृतांतां राजेश्वाजागमस्त्रेह मा चसीः ॥ ११९ ॥

ज०म० रामेत्यादि । अथा लक्ष्मणोरामस्य दयमानिरामं रचन्
 श्लुचं मा कार्धीरिति दयतेः कर्षणि षष्ठी तवाध्येति त्वां स्मरति
 अधीगर्थे षष्ठी आश्वासनार्थमाह मा चक्षीः उदेगं मा कार्धीः
 चसेरीदित्वाभिष्टायामिदप्रतिषेधात् सिचइट् भवति यतोरा
 जेन्द्रौ रामलक्ष्मणौ दृहागमस्यागमनस्य भावे अप् उपास्त्रापातां
 प्रतियत्रं हतवन्तौ आगमनस्य निश्चितत्वात् तस्यैव सुधीवसख्ये
 न गुणाधानात् तेन हतः प्रतियत्रइति कर्षणि षष्ठी प्रतियत्रे
 लुङ् तङ् सुट् ॥ ११६ ॥

अ० रामेत्यादि । अथौ लक्ष्मणोरामस्य दयमानः शोकान्पनोद
 नेन रामं प्रतिपासयन् तव अध्येति त्वां स्मरति पूर्ववत्कर्षणि
 षष्ठी आश्वासनार्थमाह राजेन्द्रौ चत्रियजेष्टौ तौ दृहागमस्य उपा
 स्त्रापातां आगमनमुपहृतवन्तौ अतोमा चक्षीः भयं न कुरु सूच
 नावसेपणेत्यादिना प्रतियत्रे मं सम्यरेःसुमुपादित्यादिना सुम्
 सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्रः निश्चितत्वात् सतएव गमनस्य
 सुधीवसख्येन गुणान्तरस्योत्कर्षसाधानात् पूर्ववत्कर्षणि षष्ठी
 हजः प्रतियत्रे कर्षणि षष्ठीति परः चक्षीउदेगे टी ॥ ११६ ॥

रावणस्येह रोक्ष्यन्ति कपयोभीमविक्रमाः । धृत्या
 नाथस्य वैदेहि मन्योरुज्जासयात्मनः ॥ ११७ ॥

ज०म० रावेत्यादि । इह लक्ष्मणा कपयोभीमविक्रमाः अथलक्ष्मणा
 क्रमाः रावणस्य रोक्ष्यन्ति वरैरगं रावणं करिष्यन्ति भीमविक्रमा

इति गुणप्रधानोनिर्देशः ततश्च विक्रमेरुजः भावकर्तृकत्वात् रजा
 र्थानां भाववचनानामञ्जरइति षष्ठी अतोवैदेहि धृत्या नाद्यस्य
 आग्रसस्य धृतिं लभस्वेत्यर्थः आग्निविनायइति कर्मणि षष्ठी आग्नि
 विनायइत्युपसंख्यानान्तरु मन्वोरुज्जासयात्मानः मन्युं नाग्रय
 जसुहिंसायां ताडने च चौरादिकस्य हिंसार्थत्वात्तेन जासिनि
 प्रहृषेति कर्मणि षष्ठी ॥ १२० ॥

रावणस्येत्यादि । इह लङ्कायां कपयोभीमपराक्रमाः सन्तोरा म०
 वणस्य रोक्ष्यन्ति रावणं पीडयिष्यन्ति रुजोभङ्गे ती कर्मणि षष्ठी
 अन्ये तु र्जास्य भावकर्तृत्वे इति सूत्रेण कर्मणि षष्ठी उदाह
 रणार्थं कपयस्यस्यन्विनोभीमाविक्रमाश्च इह रावणस्य रोक्ष्य
 मीत्यन्वयं कुर्वन्ति हे वैदेहि धृत्या नाद्यस्य धृतिर्भूयादित्यात्म
 न्याग्निषं कुरु धृतिं लभस्वेति भावः कर्मणि षष्ठी आग्निविनायइति
 षष्ठीर्थं परसूत्रं प्रपद्याग्नीरित्यादिना मं आत्मनोमन्योरुज्जा
 सय आत्मनः शोकं नाग्रय जसकवधे कर्मणि षष्ठी जासिनिप्र
 हननाटिकाधिपिषां हिंसायामिति षष्ठीर्थं परसूत्रं ॥ १२० ॥

राक्षसानां मयि गते रामः प्रणिहनिष्यति । प्राण्य
 नामपणिष्टासौ रावणस्त्वामिहानयन् ॥ १२१ ॥

राक्षेत्यादि । मयि गते रामोराक्षसानां प्रणिहनिष्यति राक्ष म०
 सान् मारयिष्यति पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी निप्रहणइति सङ्गतविद्यु
 शीतविपर्यस्यग्रहणमित्युक्तं नेर्गदेत्यादिना षत्वं क्विप् प्राणाना

मपषिष्टाद्यमिति अथ रावणस्वामिहानयन् प्राणानपषिष्ट विक्री
तवान् व्यवहृत्पणोः समर्थयोरिति षष्ठी प्राणानामपषाषिष्टेति
पाठान्तरं तदयुक्तं सुत्यर्थस्य पर्येत्तत्र ग्रहणात् गुपूधूपेत्यादिना
आद्यप्रत्ययान भवति ॥ १२१ ॥

भ० राक्षसानामित्यादि । मयि गते षति रामोराक्षसानां प्रषि
ष्टमिव्यति राक्षसान् मारयिव्यति प्राणव्योषदति नैर्षत्वं कर्षणि
षष्ठी असौ रावणस्वामिह सङ्गायामानयन् प्राणानामपषिष्ट
प्राणान् विक्रीतवान् व्यवहृत्पणोर्व्यवहारे इति षष्ठ्यर्थं परसूत्रं
तत्र व्यवहारेदति क्रयविक्रयसङ्घे द्यूतक्रियायाच्चेति व्याख्यातं
पणञ्च्यवदतौस्तौ वारेदत्यनेन कमञ्चतदत्यादिसूत्रविहिता
जिह्वीयङ्गायाविभाषिताः तेन पक्षे नाद्यप्रत्ययः अपषिष्टेति
षिष्टमिति विद्याविनोदस्य प्रसूतितं व्यवस्थितवाधिकांरादाया
दयोऽसार्धधातुके वा भवन्तीति पक्षे नाद्यप्रत्ययइति विद्यासाग
रेणोक्तत्वात् स्वमतं युक्तमेव ॥ १२१ ॥

अदेवीदन्धुभोगानां प्रादेवीदात्मसम्पदं । शतक
त्वस्तवैकस्याः सारत्यङ्गोरघूत्तमः ॥ १२२ ॥

ज०म० अदेवीदित्यादि । न केवलं प्राणानपषिष्ट बन्धुभोगानामदेवीत्
यन्धुभोगान् विक्रीतवान् दिवसदृष्ट्येति षष्ठी दिवोव्यवहारार्थ
त्वात् प्रादेवीदात्मसम्पदं विक्रीतवान् विभावोपसर्गइति पक्षे दि
तीया प्रश्नश्चैव युक्तत्वात् रामानुरागं पुनर्दृष्टव्यत्वाद् रघूत्तम

स्मरति अधोगर्धेति षष्ठी अद्भुदिति एकस्मिन्नप्यङ्गि कृत्वोऽर्थप्रयो
गकालोऽधिकरणइति षष्ठी ॥ १२२ ॥

अदेवोदित्यादि । न केवलं प्राणानामपश्चिष्टासौ रावणो भ०
बन्धून् भोगांश्च अदेवोत् क्रीतवान् त्यक्तवानिति यावत् कर्मणि
षष्ठी आत्मसम्बन्धमपि प्रादेवोत् विक्रीतवान् कर्मणि द्वितीया परे
तु व्यवहारे सौपसर्गस्य दिवः कर्मणि वा षष्ठी नित्यन्वनुपसर्गस्ये
त्याहुः अथ संचिष्य पुनरपि रामानुरागं दर्शयति अद्भुः शतशतलो
दिवसे शतं वारान् रामएकस्यास्तव एकां तां स्मरति चकृत्वस्
वारेइति शतशब्दात् चकृत्वस् तद्योगे स्वामीश्वराधिपतीत्या
दौ सुजर्चैरिति अहन्शब्दात्षष्ठी तवेति कर्मणि षष्ठी ॥ १२२ ॥

तवोपशायिका यावद्राक्षस्यस्येतयन्ति न । प्रतिसं
दिश्यतां तावद्भर्तुः शार्ङ्गस्य मैथिलि ॥ १२३ ॥

एवं तामाश्रास्य सन्देहान्दापयितुमाह तवेत्यादि । हे मैथिलि ज०म०
तवोपशायिका परिपाय्या शयनं याभीराक्षसीभिः सहेत्यर्थात्
पर्यायाहणोत्पत्तिषु एतच्च यावन्न चेतयन्ति न प्रतिबुध्यन्ते ताव
त्प्रतिसन्दिश्यतां प्रतिसन्देहोदीयतां शार्ङ्गस्य भर्तुः शार्ङ्गं धनुर्धा
रयतो रामस्य तव शार्ङ्गस्येति यथाक्रमं कर्तृकर्मणोः कृतीति
षष्ठी ॥ १२३ ॥

तवेत्यादि । हे मैथिलि तवोपशायिका पर्यायशयनं याभीरा भ०
क्षसीभिः सहेत्यर्थात् पर्यायप्राप्त्या तासु राक्षसोयावन्न चेत

च कर्मणि षष्ठी कश्चिदपत्रादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशत इति न्या
 यान् ब्राह्मणमृगेषेत्यत्र ढघेकतीत्यनेन षष्ठीविषयेऽपि साधनहे
 तित्यादिना कर्त्तरि द्वितीया इति केचित् वस्तुतस्तु यच्चैककर्मयोगे
 कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठ्याविषयः स्यात् तत्र ढघेकतीत्यादिना कर्म
 णि नित्यं षष्ठी स्वभावत्वेत्यादौ सठइत्यनेन तु कर्त्तरि विभाषया
 षष्ठी षट्षष्ठी योग्यकर्मवत् इति प्रयुज्यमाने इत्यर्थः यत्तु कर्त्त
 कर्मप्राप्तौ कर्मण एवैककतीति षष्ठ्यर्थं क्रमदोश्वरस्य सूत्रं तत्तु
 प्राथिकं अनात्कङ्क्षिर्वेत्यपरे इति तेनैव पञ्चादुक्तं ब्रह्मनामनुशा
 सनमाचार्येणाचार्यस्येत्याद्युदाहरन्ति प्राञ्चः ॥ १२४ ॥

रामस्य शयितं भुक्तं जल्पितं हसितं स्थितं । प्रक्रान्त
 च्च मुञ्जः पृष्ठा हनूमन् व्यसर्जयत् ॥ १२५ ॥

रामेत्यादि । रामस्य अभिज्ञानं इत्या शयितादिकं मुञ्जः ज०म०
 पृष्ठा हनूमन् व्यसर्जयत् प्रेषितवती तस्य शयितं शयनस्थानं किं भू
 मौ ज्ञेते अन्यचेति वा भुक्तं भोजनस्थानं किं गृहे मुञ्जो मुनिजनगृहे
 वेति जल्पितं मन्त्रस्थानं किं रक्षसि मन्त्रयते प्रकाशे वेति हसितं
 हसनस्थानं किं शृंगारवस्तुनि हसति वीरवस्तुनि वेति स्थितं
 निवासस्थानं किं गुहायां तिष्ठत्युत तरतसे वेति प्रक्रान्तं प्रचक्रम
 च्चस्थानं अगुनाधिकेत्यादिना दीर्घः किं अङ्गमे क्रम्यते अन्यत्र वेति
 एषां भौत्यगतिप्रत्यवसानार्थत्वात् त्त्रोधिकरेणेवेति त्तः तस्य
 प्रयोगे अधिकरस्यवाचिनश्चेति षष्ठी ॥ १२५ ॥

भ० रामस्येत्यादि । अभिज्ञानं हत्वा रामस्य प्रथितादि मुञ्जर्षारं
 वारं पृष्ट्वा सीता हनूमन्तं व्यवर्ज्यवत् प्रेषितवती प्रथितं प्रथ
 नस्थानं भूमिः प्रथ्या वेति भुक्तं भोजनस्थानं स्वगृहं मुनिगृहं वेति
 अस्थितं मन्त्रणास्थानं रक्षः प्रकाशितं वा हसितं हास्यस्थानं वृद्धा
 रवस्तु वीरवस्तु वा स्थितं वासस्थानं तरुतलं गृहादिकं वा प्रका
 न्तं चक्रमणस्थानं अङ्गुष्ठं वनं वा सर्वत्र भ्रौव्यगत्यदनार्थादिति
 आधारे ऋः तद्योगे कामुकप्रवृत्तार्थकैदिति कर्त्तरि षष्ठी यदि भा
 वे ऋः तदा व्यभावकैति षष्ठी सम्बन्धविवक्षया वा ॥ १२५ ॥

असौ दधदभिज्ञानं चिकीर्षुः कर्म दारुणं । गामु
 कोऽप्यन्तिकं भर्तुर्मनसाचिन्तयत्क्षणं ॥ १२६ ॥

ज० म० असावित्यादि । असौ हनूमान् दधत् धारयन्नभिज्ञानं
 चिह्नं कर्त्तव्यं षष्ठीः कर्त्तव्यं प्राप्तायां नलोकेति सप्रयोगे
 प्रतिषेधः स्रद्धति ज्ञाननादधोवृत्तीताः दारुणमग्नौ कवनिका
 भङ्गादिकं कर्म चिकीर्षुः कर्त्तुमिच्छुः उकारप्रसेपात् षष्ठीः प्रति
 षेधः भर्तुः स्वामिनः अन्तिकं समीपं गामुकोऽपि गमनशीलोऽपि
 उक्तप्रयोगे प्रतिषेधः मन्त्रा चर्षं चिन्तितवान् वक्ष्यमाणं कर्म
 ॥ १२६ ॥

भ० असावित्यादि । असौ हनूमान् अभिज्ञानं चिह्नं दधत् धार
 यन् दारुणं कर्म चिकीर्षुः कर्त्तुमिच्छुः भर्तुरामस्य अन्तिकं समीपं
 गामुकोऽपि गमनशीलोऽपि चर्षं मनसाचिन्तयत् वक्ष्यमाणमिति
 धीर्ज्वं ढधेकृतीति सूत्रे यादिवर्जनात् न कर्षाणि षष्ठी ॥ १२६ ॥

कृत्वा कर्म यथादिष्टं पूर्वकार्याविरोधि यः । करो
त्यभ्यधिकं कृत्यं तमाहुर्दूतमुत्तमं ॥ १२७ ॥

कृत्वात्त्यादि । यो दूतो यथादिष्टं कर्म कार्यं कृत्वा अत्र कृत्वात्त्य
यप्रयोगे प्रतिषेधः ततश्चत्तरकाशं पूर्वकर्माविरोधि पूर्वकृतस्य ज०म
कार्यस्य यदविरोधि तदधिकं करोति तमुत्तमं दूतमाहुर्विदु
र्नीतिविद्दति शेषः मया च यथादिष्टं सीतान्वेषणं कृतमिति
भावः ॥ १२७ ॥

कृत्वात्त्यादि । यो दूतो यथादिष्टमाज्ञानतिक्रमेष कार्यं कृत्वा भ०
पूर्वकार्याविरोधि अधिकं कार्यान्तरं करोति तमुत्तमं दूतमा
हुर्नीतिविद्दति शेषः तस्मात् सीतान्वेषणमादिष्टं कर्म कृत्वा
अधिकमपि करिष्यामीत्ययिमद्योके वक्ष्यति कृत्वाति व्यवर्जनात्
न तद्योगे षष्ठी ॥ १२७ ॥

वैदेहीं दृष्टवान् कर्म कृत्वान्यैरपि दुष्करं । यशो
वास्याम्युपादाता वार्त्तामाख्यायकः प्रभोः ॥ १२८ ॥

तदेव च दर्शयन्नाह वैदेदत्यादि । अहमद्य तावद्वैदेहीं दृष्ट ज०म०
वान्निष्ठाप्रयोगे प्रतिषेधः अन्यदपि कार्यमतिदुष्करं कृत्वा खल
प्रयोगे प्रतिषेधः ततो यत्र उपादाता आत्मसात्कर्त्ता इदमिति
दुष्करं तेन कृतमिति दृष्टकालस्य प्रयोगे प्रतिषेधः वार्त्तामाख्याय

कः प्रभोर्वार्त्तामाख्याता स्मातिभविष्यदधिकारान्तुमखुलौक्रिया
यामिति खुलु अकेर्नाभविष्यदाधर्मन्तयोरिति प्रतिषेधः ॥ १२८ ॥

भ० वेदेहीमित्यादि । वेदेहीं दृष्टवानहं अन्यैरतिदुष्करं कश्च
वक्ष्यमाणं वनभङ्गादि कृत्वा यत्र उपादाता उपादानशीलः सन्
प्रभोः समीपे वार्त्तामाख्यायकः आख्यातुं यास्यामि ऋवतुखल
र्थशीलार्थद्वेषां योगे षष्ठीनिषेधोदर्शितः आख्यायक इति अस्य
णकेत्युक्तेस्तृणकौघे इति विधानादन्यत्रापि णको भवतीति ज्ञापि
तं तेनात्र तुमर्थे णको बोध्यः किम्वा दृग्णकौघे इत्यनेनैव णकः
तत्र कालस्याविशेषात् सर्वस्मिन् काले तौ भवत इति प्राप्तं अत्र
तु भविष्यत्कालो विवक्षितः आख्यायकः आख्यासन्नित्यर्थः कचि
दपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्त्तत इति न्यायात् षष्ठीविषयेऽपि
द्वितीया परे तु क्रियार्थार्थाद्भविष्यतीति सूत्रेण णकं णकस्तुम
र्थे प्राय इति सूत्रेण षष्ठीनिषेधश्चाहुः प्रायोपहृष्टात् कश्चित् षष्ठी
मपि ॥ १२८ ॥

राक्षसेन्द्रस्य संरक्ष्यं मया लव्यमिदं वनं । इति सं
चिन्त्य सदृशं नन्दनस्याभनक् कपिः ॥ १२९ ॥

।०म० राक्षेत्यादि । इदं वनमग्नोकवनिकाख्यं राक्षसेन्द्रस्य सं
रक्ष्यं रक्षार्हं अर्हेत्यः सदृशोर्थात् तन्मया लव्यं लवनीयं कृत्या
नां कर्त्तरिवेति षष्ठी द्वितीये कर्त्तरि भवतः इत्येवं सञ्चिन्त्य कपिं
नन्दनस्य वनस्य सदृशं तुल्यं तुल्यार्थेति पक्षे षष्ठी अभनक्

भगवान् भञ्जेर्लङ्घि लाल्लोपरति नलोपे हल्ङ्घादिषोपे जश्चे
चर्त्वे च रूपं ॥ १२६ ॥

राचेत्यादि । इदं वनं राक्षसेन्द्रस्य संरक्ष्यं सम्यक् रक्षार्हं भ०
मया लब्धं हेदनीयं इति सञ्चिन्त्य नन्दनस्य इन्द्रवनस्य सदृशं
तदनं कपिर्हनुमान् अभनक् भगवान् भञ्जेर्था रधादित्वात्
अण् ल्यभावक्तेति ल्ययोगे कर्त्तरि विभाषया षष्ठी समार्थेनेति
समार्थेन षष्ठी ॥ १२६ ॥

राघवाभ्यां शिवं दूतस्तयोरहमिति ब्रुवन् । हितो
भनञ्चि रामस्य कः किं ब्रूतेऽत्र राक्षसः ॥ १२७ ॥

राचेत्यादि । राघवाभ्यां रामलक्षणाभ्यां शिवं भद्रमस्तु तयो ज०भ०
र्हनुमान् दूतोहितो रामस्य भनञ्चीदं वनं एवञ्च क्रियमाणे कोभ
वतां मध्ये राक्षसः किं ब्रूते इत्येवं ब्रुवन् वभञ्ज पवनात्प्राजो
रिपुवनमिति । वक्ष्यमाणेन समन्तः राघवाभ्यां शिवं हितोराम
स्येति चतुर्थी चाग्रिष्येत्यादिना षष्ठीचतुर्थी । इति विभक्त्यधि
कारः ॥ १२७ ॥

राघवाभ्यामित्यादि । हे राक्षसा राघवाभ्यां रामलक्षणाभ्यां भ०
शिवं भूयादिति शेषः प्रक्षार्थवषडित्यादिना हितार्थत्वात् शिव
शब्दयोगे चतुर्थी तत्र हि प्रक्षरत्यनेन प्रक्षार्थानां अलंप्रभु
प्राद्यपर्याप्तसमर्थादीनां यद्यथं अर्थप्रशब्दः प्रयोजनवाची तेषु प्र
योजनार्थानां यद्यथं हितमित्यनेन हितार्थानां भद्रशोभनश्रिवा

दीनां कक्षाणपर्यायपठितानां अन्वेषाच्च साध्यादीनां ग्रहणं
 हितार्थत्वेन स्वस्तिशब्दे गृहीतेऽपि स्वस्तिशब्दग्रहणं समार्थत्वे
 न्यादिना हितार्थत्वेन प्राप्तषड्याश्चमदृत्वर्थं अतएव स्वस्तिवर्ज्यं
 कुञ्जलार्थैरिति विभाषया चतुर्थ्यर्थं परस्मै च एवं सुखार्थानां मुग्धी
 न्यादीनां ग्रहणं अतएव चत्राय साधुः चत्रिय इत्युदाहृतं रामस्य
 हितः सन् इदं वनं भनञ्जि समार्थेनेति समन्धे हितयोगे च षष्ठी
 एवं क्रियमाणे अत्र कर्षणि कोराचसः किं ब्रूते इति भुवन्
 पवनात्मजो रिपुवनं बभञ्जेत्ययिमस्तीकेनाम्बयः ॥ १३० ॥

विलुलितपुष्परेणुकपिशं प्रशान्तकलिकापलाशकुसु
 मं कुसुमनिपातविचित्रवसुधं सशब्दनिपतद्भुमोत्क
 शकुनं । शकुननिनादनादितककुब्जिलोलविपलाय
 मानहरिणं हरिणविलोचनाधिवसतिं वभञ्ज पवना
 त्मजोरिपुवनं ॥ १३१ ॥

॥ इति मट्टिकाव्येऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

ज०म०

विलित्यादि । कीदृशं वभञ्ज विलुलितानां पुष्पाणां रेणुभिः
 कपिशं पिङ्गं प्रशान्ताश्रवसत्वाः कलिकाः पलाशानि पत्राणि
 कुसुमानि च यत्र कुसुमानां निपातेन विचित्रा वसुधा यत्र सश
 ब्देर्निपतद्भिर्भुमैरुत्काडनसः शकुनायत्र शकुनानां पलाश
 मानानां निनादेन नादिताः सञ्जातनादाः ककुभोदिभ्यो यत्र
 विलोलाव्याकुलाविपलायमानाहरिणायत्र हरिणस्येव लोचने

यस्याः सीतायाः तस्याश्रधिवसतिं निवासं । इत्यनभिहिता
धिकारः ॥ १३१ ॥

इति भट्टिकावटीकायां जयमङ्गलायां अधिकारकाण्डे
द्वितीयः परिच्छेदः काव्यस्याशोकवनिकाभङ्गीनामाष्टमः सर्गः ॥

विलुलितेत्यादि । पवनात्मजोरिपुवनं वमच्च कीदृशं विलु भ०
लितानां विघटितानां पुष्पाणां रेणुभिः कपिशं पिङ्गुलं प्रशान्तानि
श्रवसन्नानि कलिकाः पत्राणि पुष्पाणि च यत्र कुसुमानां निपा
तेन विचित्रा वसुधा यत्र सशब्दैः सशब्दं वा निपतद्भिर्दुमेरुकाः
स्नानान्तरं गन्तुमुन्मत्तसः शकुनाः पक्षिणो यत्र शकुनानां पक्षा
यमानानां निनादेन नादिताः संजातनादाः शब्दायमानीकृता वा
ककुभेदिशो यत्र विलोक्ताव्याकुलाः सन्तो विपलायमाना हरि
णाय च हरिणस्यैव विलोचने यस्याः सीतायास्तदधिवसतिं तन्नि
वासस्थानं ॥ १३१ ॥

इति सदैद्यहरिहरस्नानवंशसम्भवगौराङ्गमङ्गीकात्मजश्रीभ
रतसेनकृतायां मुग्धबोधिन्यां भट्टिकाव्यामधिकारकाण्डेऽष्ट
मः सर्गः ॥

अथ प्रकीर्णकाः ।

द्रुमङ्गध्वनिसंविघ्नाः कुवत्यक्षिकुलाकुलाः । अका
र्षुः क्षणदाचर्योरावणस्य निवेदनं ॥ १ ॥

अचामरे प्रकीर्णकसौकानाह द्रुमङ्गेत्यादि । क्षणदाचर्यो ज०म०
निघ्नाचर्यः चरेष्टः रावणस्य निवेदनमकार्षुः क्षतवत्यः वक्ष्यमा

अप्रकारेण द्रुमङ्गधनिसन्निधाः शाखाभङ्गशब्देन सन्निधाः श्रो
 विजीभयचलनयोः श्रोदितश्चेति निष्ठानलं नुवत्पक्षिकुलाः कूज
 ङ्गिः पक्षिकुलेः यस्तमानवाः नुशब्दे तौदादिकस्तस्य उवकादेशः
 ॥१॥

भ० द्रुमङ्गेत्यादि । सीतासन्निधित्वाः चणदास्योराचस्योरावणस्य
 निवेदनं वक्ष्यमाणं अकार्षुः छतवत्यः छजष्टी अनुस्मिदेरित्युस्
 कीदृश्यः द्रूणां वृक्षाणां भङ्गशब्दैः संचस्ताः विजङ्गीश्रीभीकमे श्रो
 दित्वात् तस्य नः कुवङ्गिः शब्दाद्यमानैः पक्षिणां कुलेः समूहेरा
 कुलायस्यचित्ताः कुङ्गशब्देकुलचेत्यादादिकात् शब्दः कुशब्दे
 भौवादिकइति अथमङ्गलायां प्रमादस्तथात्मनेपदित्वात् श्रपो
 गुणित्वाच्च कूजत्पक्षिकुलाकुलाइति कश्चित् पाठः ॥१॥

यदतापीच्छनैर्भानुर्यत्रावासीन्मितं मरुत् ।

यदाप्यानं हिमोक्षेण भनत्तुपवनं कपिः ॥ २ ॥

अ०म० यदित्यादि । यदनं भानुः श्रनैर्मन्दमतापीत्तपति स हस्तान्त
 लक्षणा वृद्धिः मरुत् मितं स्लोकमवासीत् वाति स हिमोक्षेण
 शिबिररश्मिना आप्यानं वृद्धिं नीतं प्यायतेर्षोपोयोर्बलीति
 अलोपः श्रोदित्वात्तलं तदुपवनं कपिर्भिनक्ति चूर्णयतीति निवेद
 नमकार्षुः ॥ २ ॥

भ० यदित्यादि । निवेदनमाह यदुपवनं भानुः श्रनैर्मन्दं अता
 पीत्तपति स श्रजवदेति श्रिः श्रनिम्लान्त् यत्रापवने वायुर्मितं

मत्स्यं अवासीत् वाति स यमरमेति इमस्यै यदुपवनं हिमोस्त्रेण
चन्द्रेण आप्यानं दृढं श्रेण्यायोद्धृद्धौ कर्त्तरि क्तः खोर्लोप इति
यलोपः किरणोस्त्रमयूखांशुगभसिघृणिघृणयइत्यमरः तदुप
वनं कपिर्भनक्ति इति निवेदनमकार्षुरिति पूर्वेषु सत्यन्धः ॥ २ ॥

ततोऽशीतिसहस्राणि किङ्कराणां समादिशत् ।
इन्द्रजित्सूर्विनाशाय मारुतेः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ३ ॥

ततइत्यादि । निवेदनात्कारमिन्द्रजित्सूः रावणः इन्द्रजितं ज०म०
सूतइति सत्सुद्विषेत्यादिनानुपसर्गे क्विप् मारुतेर्हनूमतोविनाशाय
अशीतिसहस्राणि समादिशत् समादिष्टवान्किङ्कराणां किं कुर्व
न्ति दिवाविभेत्यादिना टच् क्रोधमूर्च्छितः क्रोधोद्धतः मूर्च्छेः समु
द्राये वर्त्तमानत्वात् ॥ ३ ॥

ततइत्यादि । ततोऽनन्तरमिन्द्रजित्सूरावणः क्रोधेन मूर्च्छितः भ०
संजातमूर्च्छः सन् मारुतेर्हनूमतोविनाशाय किङ्कराणां अशीति
सहस्राणि समादिशत् आज्ञापयत् इन्द्रजितं सूते इति क्विप् ॥ ३ ॥

शक्त्यृष्टिपरिघप्रासगदामुद्गरपाणयः । व्यश्रुवाना
दिशः प्रापुर्वनं दृष्टिविषोपमाः ॥ ४ ॥

अशीत्यादि । ते किङ्करावनं प्रापुः प्राप्तवन्तः शक्त्वादयः प्रह ज०म०
रषविघ्रेषाः पापौ येषामिति प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ

भवतः चञ्चुवामाः दिशोव्याप्रवन्तः अशूद्रव्याप्तौ सौवादिकः दृष्टि
विषोपमाः भुजङ्गवत् दृश्यैव विनाशयन्तइत्यर्थः ॥ ४ ॥

म० शशीत्यादि । शक्तादयः पाणौ येषां ते किङ्करा वनं प्रापुः
दिशोव्यञ्चुवामाव्याप्रवन्तः अशूद्रव्याप्तिसंज्ञित्योः दृष्टिविधैः सर्प
विशेषैरुपमायेषां दृष्टिदर्शनं विषोपमा विषमिव येषामिति वा
॥ ४ ॥

दध्वान मेघवल्लीममादाय परिघं कपिः । नेदुर्दीप्ता
युधास्तेऽपि तडित्वन्तइवाम्बुदाः ॥ ५ ॥

ज०म० दध्नेत्यादि । कपिर्भीमं परिघं भयानकमर्गलमादाय मेघ
वद्दधान ध्वनति स तेऽपि किङ्कराः तडित्वन्तइवाम्बुदाः नेदुः
नदन्ति स किङ्कराणां कृष्णत्वात् मेघैः सादृश्यं आयुधानाञ्च
तडितेति ॥ ५ ॥

भ० दध्वानेत्यादि । कपिर्हनुमान् भीमं भयानकं परिघं लौह
वन्मुद्गरमादाय गृहीत्वा मेघइव दध्वान ध्वनशब्दे तेऽपि दीप्त
प्रहरणाराक्षसास्तडिद्युक्तामेघाइव नेदुः शब्दितवन्तः ॥ ५ ॥

कपिनाभोधिधीरेण समगंसत राक्षसाः । वर्षा
खड्गततोयौघाः समुद्रेणैव सिन्धवः ॥ ६ ॥

ज०म० कपीत्यादि । कपिना अभोधिधीरेण चोभत्वात् राक्षसाः
समगंसत सङ्गताः समोगमीत्यादिना तद् लुक् यथा सिन्धवी
नद्यः खड्गततोयौघाः उद्विक्तजलपूराः समुद्रेण सङ्गच्छन्ते ॥ ६ ॥

कपिनेत्यादि । ते राक्षसाः समुद्रवह्नीरेण कपिना समगं भ०
 सत मिलितावभूवुः समोगमृच्छेति मं मानोऽदनतद्रत्यतादेशः
 यथा वर्षास्रद्धतजलपूराः सिन्धुमोनसः समुद्रेण सङ्गताभवन्ति
 ॥ ६ ॥

लाङ्गूलमुद्धतं धुम्बनुदहन् परिघं गुरुं । तस्यै तोर
 एमारुह्य पूर्व्वं न प्रजहार सः ॥ ७ ॥

॥ एते प्रकीर्षकाः ॥

लाङ्गुलेत्यादि । सहनुमान् लाङ्गूलं पुष्टमुद्धतं उत्तिष्ठन् ज०मः
 धुम्बन् धुञ्जकम्पनइति स्त्रादौ पठितः परिघं गुरुं उदहन् तोर
 एमारुह्य तस्यै न तु पूर्व्वं प्रजहार प्रहतवान् शूराणां पश्चात्
 प्रहारित्वात् ॥ ७ ॥

एते प्रकीर्षकाः ।

लाङ्गुलेत्यादि । सहनुमान् तोरुषं वहिर्दारमारुह्य उद्धत भ०
 मुत्तिष्ठन् लाङ्गूलं धुम्बन् कम्पयन् गुरुं परिघं उदहन् धारयन्
 तस्यै पूर्व्वं न प्रजहार शूराणां पश्चात्प्रहारित्वात् ॥ ७ ॥

एतेप्रकीर्षकाः ।

॥ सिचि वृह्यधिकारमाह ॥

अक्षारिषुः शराम्भांसि तस्मिन्मत्तःपयोधराः । न
 हासीन्न चात्राजीत्रासं कपिमहीधरः ॥ ८ ॥

ज०म० इतःपरं सिचि वृद्धिमधिकृत्याह अचेत्यादि । तस्मिन्ने रचः
 पयोधराः रचांसि पयोधराइव शरान्भांसि शरान् अभांसी
 व अचारिषुः चरितवन्तः चरतिरकर्मकः चरेत् चुतजवृत्तिरि
 त्यादिप्रयोगेषु दृश्यते इह तु सकर्मकोविवक्षितः कपिर्महीधर
 इव न चाङ्गालीत् न चलितवान् इयोरप्यतोहलादेर्लघोरिति
 विकल्पे प्राप्ते अतोलात्कस्येति सिचि वृद्धिः नात्राजीत् चासं भय
 च न जगाम महीधरतुल्यत्वात् नेटोति प्रतिषेधस्यातोहलादेर्ल
 घोरिति विकल्पिते वदब्रजेत्यादिना वृद्धिः ॥ ८ ॥

भ० अथ सिचि वृद्ध्याधिकारः स्वमते सिच् सिः । अचेत्यादि ।
 तस्मिन् कपौ रचांसि पयोधराइव शरान्भांसीव अचारिषुः
 चिप्रवन्तः किन्तु कपिर्महीधरइव न च, अङ्गालीत् नैव चलित
 वान् न च चासमत्राजीत् प्राप्तवान् चर्कसञ्चलने क्लृप्तञ्चल
 चाले ब्रजगतौ सर्वत्र व्यांसिः ब्रजवदेति त्रिः ॥ ८ ॥

अवादीत्तिष्ठतेत्युच्चैः प्रादेवीत्यरिषं कपिः । तथा
 यथा रणे प्राणान् वङ्गनामग्रहीद्विषां ॥ ९ ॥

ज०म० अवेत्यादि । ततउत्तरकालं कपिस्तिष्ठत मा पलायध्वमिति
 उच्चैस्त्वामवादीत् पूर्ववद्वृद्धिः तथा तेन प्रकारेण परिषं परिषेध
 प्रादेवीत् विजिगीषते स्म दिवःकर्मचेति परिषस्य कर्मसंज्ञा दिवे
 नेटोति वृद्धिप्रतिषेधः यथा वङ्गनां द्विषां ब्रूयां प्राणान्नयहीत्
 निगृहीतवान् अतोहलादेरिति विकल्पे प्राप्ते ह्यन्यत्रचसुइति
 प्रतिषेधः ॥ ९ ॥

अवादीदित्यादि । अतः परं सूत्रं तिष्ठत मा पलायध्वमि भ०
 व्युत्सैर्महता ध्वनिना कपिरवादीत् अन्तवान् पूर्ववदृष्टिः परिधेण
 तथा तेन प्रकारेण प्रादेवीत् क्रीडति स्र जेतुमैच्छदा दिव्यजिगी
 षेच्छापण्डितौ क्रीडागत्योः टी णुर्घूळइति णुः दिवोधेवेति करणे
 द्वितीया यथा रणे वङ्गनां शत्रूणां प्राणान् अयहीत् अपहतवान्
 हसादेःसेमइति हान्तवर्जनात् त्रिः ॥ ९ ॥

ब्रणैरवमिषूरक्तं देहैः प्रौर्णाविषुर्भुवं । दिशः प्रौर्ण
 विषुश्चान्ये यातुधानाभवद्भियः ॥ १० ॥

ब्रणैरित्यादि । यातुधानाराक्षसात्रयैः प्रहारमार्गैः रक्तं शो ज०म०
 णितमवमिषुः वमन्ति स्र ह्यन्तेति दृष्टिप्रतिषेधः देहैर्भुवं प्रौर्णा
 विषुः ह्यदितवन्तः अन्ये यातुधानाः भवद्भियः भवन्तीभीर्भयमिति
 भयात्पलायमानाः दिशः प्रौर्णविषुः ह्यदितवन्तः ऊर्णोतेर्विभा
 षेति विकल्पः ऊर्णोर्विभाषोर्णैरित्यङित्वपचे द्रष्टव्यः ङित्वे गुण
 दृष्टिप्रतिषेधात् ॥ १० ॥

ब्रणैरित्यादि । यातुधानात्रयैः प्रहारमार्गैरक्तं अवमिषुः भ०
 वमन्ति स्र पूर्ववन्तवर्जनात् त्रिः देहैर्भुवं प्रौर्णाविषुः आच्छा
 दितवन्तः भवन्ती विद्यमाना भीर्भयं येषां तेऽन्ये यातुधानादिशः
 प्रौर्णविषुः पलायन्ते स्रोत्यर्थः ऊर्णसमाह्वाने भूवत्रिभ्यामिति
 दृष्टिरावादेव ॥ १० ॥

अक्काण्डिषु च्युतोत्साहाभिन्नदेहाः प्रियासवः । कपे
रत्रासिषुर्नादान्मृगाः सिंहध्वनेरिव ॥ ११ ॥
॥ इति सिचि वृद्धाधिकारः ॥

ज०म० अरेत्यादि । च्युतोत्साहाः निरुत्साहाः अरारिषुः मृताः स
इति शब्दितवन्तः यतः प्रियासवः प्रियप्राणाः कपेः सम्बन्धिने
नादादत्रासिषुः चक्षाः उभयत्रापि नेटीति प्रतिषिद्धोऽतोहृष्टा
देरिति विकल्पः । इति सिचि वृद्धाधिकारः ॥ ११ ॥

भ० अकेत्यादि । प्रियासवः प्राणायेषां ते चातुधानाभिन्नदेहा
विदोर्षशरीराभूत्वा निरुत्साहानिस्यूहाः सन्तः अक्काण्डिषुः मृताः
स इति शब्दितवन्तः कपेः शब्दे हृष्टादेः सेम इति पक्षे त्रिः कपे
नादात् अत्रासिषुः चक्षाः पूर्ववत्पक्षे त्रिः यथा सिंहस्य ध्वनेर्मृगा
स्यसन्ति । इति सिचि वृद्धाधिकारः ॥ ११ ॥

मायानामीश्वरास्तेऽपि शस्त्रहस्तारथैः कपिं । प्रत्या
ववृत्तिरे हन्तुं हन्तव्यामारुतेः पुनः ॥ १२ ॥

ज०म० इतद्दृष्टप्रतिषेधमधिकृत्याह मायेत्यादि । अद्यानन्तर
राक्षसाद्ये दिग्भोगताः ते कपिं हन्तुं पुनः प्रत्याववृत्तिरे प्रति
निवृत्ताः मायानामीश्वराः प्रभवः खेप्रेति वरश्च नेद्विश्रुतीति
नेट् आर्द्धधातुकेत्यादिना प्राप्तत्वात् रथैस्तत्र गताः सन्तः शस्त्र
हस्ताः शस्त्राणि हस्तेषु येषामिति हनिकुर्वीत्यादिना रमेरीणा

दिकः क्यन् रथाः अमिचमीत्यादिना ब्रधेरौणादिस्वन् हसिष्ठ
 म्वञ्चेत्यादिना हसेस्वन् तथोस्त्रिभुचेत्यादिना इट्प्रतिषेधः हन्त
 व्या मारुतेरिति हन्मतोवधार्धः ह्यत्यानां कर्त्तरिवेति षष्ठी एका
 च इत्यादिना इट्प्रतिषेधः हन्तेर्नमान्तेष्वनिट्त्वात् ॥ १२ ॥

इतइट्प्रतिषेधाधिकारः माधानामित्यादि । अथानन्तरं म०
 ये दिग्गः प्रार्थविषुः ते कपिं हन्तुं रथैः पुनः प्रत्याववृत्तिरे प्रत्या
 गताः प्रतिनिवृत्ता हनसौगतौ बधे वधोरस्येमनौदितइति श्रौदि
 इर्जनादनिम् कीदृशास्ते मायानामीश्वराः प्रभवः याथायभाष
 कसइति वरः हवचतेरिति नेम् ब्रह्मं हस्ते येषां ते तथा ब्रह्मते
 हन्यतेऽनेनेति ब्रह्मं ब्रह्मबधे चासुषिति चः पूर्व्ववधेम् मारुतेर्हन्
 मतोहन्तव्याः हन्तुं ब्रह्माः स्वभावेति पञ्चे कर्त्तरि षष्ठी ॥ १२ ॥

तांश्चेतव्यान् चित्तौ श्रित्वा वानरस्तोरणं युतान् ।
 जघानाधूय परिधं विजिघृक्षून् समागतान् ॥ १३ ॥

तांश्चेतेत्यादि । समुदिता एकस्यामेव वेलायां मया हन्तव्या ज०म०
 इति वानरस्तोरणमाश्रितवान् सतोरणं श्रित्वा तान् राक्षसान्
 विजिघृक्षून् विष्टहीतुमिच्छून् युतान् समुदितान् समागतान् ठौकि
 तान् चित्तौ पृथिव्यां चेतव्यान् पुञ्जीकर्त्तव्यान् जघाम हतवान् परि
 धमाधूय परिध्नास्य तच्च चेतव्यानिति एकाचइतीट्प्रतिषेधः
 चित्ताविति क्लिप्त्तौ चसंज्ञायामिति क्लिप्त् तितुचेत्यादिना इट्
 प्रतिषेधः श्रित्वा युतानिति श्लुकः क्लितीट्प्रतिषेधः विजिघृक्षूनि

यनियद्गुहोश्चेति तत्र हृदविदेति सनः क्लिप्तं यद्विद्येति संप्रसा
रणं ठत्वकत्रपत्वानि ॥ १३ ॥ •

भ० तामित्यादि । तोरणं श्रिता परिषमवधूय परिभ्राम्य वानर
खान् राक्षसान् जघान कीदृशान् चितौ चेतयान् पुञ्जीकर्त्त
यान् युतान् एकीभूतान् विजिषूचून् वियहं कर्त्तुमिच्छून् समाग
तान् मिलितान् चित्रस्राव्यः नेमेकाजादित्यादिना इमनिषेधः वृ
दुञ्जिभ्रूणैरिति त्रियुभ्यां नेम् नेमुगुहयहृदति यहेः सनि नेम्
गमेरोदित्वाच्चेम् ॥ १३ ॥

संजुघुक्षवआयूषि ततः प्रतिरूक्षवः । रावणा
न्तिकमाजग्मुर्हतशेषानिशाचराः ॥ १४ ॥

ज०भ० संजित्यादि । ततउत्तरकालं ये हतशेषानिशाचराः ते संजु
घुक्षवआयूषि जीवितानि गोहितुमिच्छवः गुहेः पूर्ववत्प्रतिषेधः
रावणान्तिकमाजग्मुः आगताः प्रतिरूक्षवः वक्ष्यमाणमर्थं कथ
यितुमिच्छवः अत्रापि पूर्ववत्प्रतिषेधः तत्र चकारेषोगन्तानां सनि
समुच्चितत्वात् ॥ १४ ॥

भ० समित्यादि । ततोऽनन्तरं हतशेषानिशाचरारावणस्य
समीपमासेदुः समाजग्मुः कीदृशाः आयूषि जीवितानि गोपाधि
तुमिच्छवः गुह्यसंबद्धतौ सन् नेमुगुहयहृदति नेम् प्रतिरूक्षवः
वक्ष्यमाणं कथयितुमिच्छवः दसध्वनौ पूर्ववच्चेम् ॥ १४ ॥

एकेनं वहवः शूराः साविष्काराः प्रमत्तवत् । वैमु
ख्यञ्चक्षमेत्युच्चैरुचुर्दशमुखान्तिके ॥ १५ ॥

एकेनेत्यादि । वयं बहवः शूराः साविष्काराः साहंकाराश्चपि ज०म०
 चनः एकेनापि कपिना हेतुभूतेन वैमुख्यं चकम पराशुखलम
 नुष्ठितवन्तः प्रमत्तवत् मद्यपानमत्तादव एवञ्च चित्तव्याचेपा
 दुत्तमपुंषे लिटि कृते कृष्टइत्यादिना इट्प्रतिषेधोनियमित
 इति एवं दशमुखान्तिके उच्येच्छुः ॥ १५ ॥

एकेनेत्यादि । एकेन कपिना हेतुना बहवोऽपि समर्थाश्चपि प्र भ०
 मत्तादव साहङ्काराश्चपि वैमुख्यं विमुखतां चकम विमुखाभवा
 मः स्तोत्रार्थात् इति ते हतशेषानिशाचरारावणस्य समीपे ऊचुः
 नेमसुमिति नेम् परमते अस्मदि वाच्ये चित्तविचेपार्थे टी तदर्थ
 सूचनाय प्रमत्तवदित्युक्तं मद्यपानां हि चित्तविचेपः सम्भवत्येव
 स्वमते सर्वत्र टी दुर्निवारा ॥ १५ ॥

मांसोपभोगसंशूनानुद्दिग्नांस्तानवेत्य सः । उद्धृत
 नयनोमिचान्मन्त्रिणः स्वान् व्यसर्जयत् ॥ १६ ॥

मांसेत्यादि । सदशमुखस्तानुद्दिग्नान् भीतानवेत्य ज्ञात्वा स्वा ज०म०
 मात्सीयान् मन्त्रिणोव्यसर्जयत् प्राहिणोत् कीदृशांस्तान् मांसोप
 भोगसंशूनान् मांसोपभोगेन सूखवर्षणः उभयत्रापि श्रीदितो
 निष्ठायांमितीट्प्रतिषेधः तत्र अथतिर्यजादित्वात्संप्रसारणं हल
 इति संप्रसारणस्य दीर्घः इयोरथोदित्त्वात्निष्ठानत्वं उद्धृतनय
 नारोषात् निष्क्रान्ततारकः यस्यविभाषेतीट्प्रतिषेधः कृते
 इदित्त्वात् मिचान् सिग्धान् मन्त्रिणः आदित्येतीट्प्रतिषेधः
 रदाभामिति निष्ठानत्वं ॥ १६ ॥

भ० मांसेत्यादि । तान् राक्षसान् उद्दिष्टान् चक्षान् अवेत्य ज्ञा
त्वा सरावषोमन्निषोव्यसर्जयत् कीदृशान् मांसोपभोगेन संभू
तान् खूलान् मित्रान् खिग्धान् सकीदृशः उदृत्तनयनः उद्दुर्षित
नेत्रः क्रोधवशात् द्राघोशीर्गतिदृष्टोः नेमडोशीदिति नेम् यथा
दिक्वात् ग्रहस्वपाद्योरिति जिः जिर्घोऽन्वःस्रज्वाद्योदिति आदि
त्वात् ऋस्य नः विजडोशोभीकम्ये ईदित्वात् पूर्व्ववन्नेम् एतुङ्कु
वर्त्तने पूक्षिब्रुदितइत्यनेन वेमत्वात् पूर्व्ववन्नेम् इर्क्षिद्यास्तु मिदा
जिङ्चरति चकारात् खेहने आदितइति नेम् ॥ १६ ॥

प्रमेदिताः सपुत्रास्ते सुखान्तावाढविक्रभाः । अस्मि
ष्टनादानिरगुः फाष्टचित्रास्त्रपाणयः ॥ १७ ॥

अ०भ० प्रमेदत्यादि । ते मन्त्रिणः सपुत्राः पुत्रैः सह निरगुः निर्गताः
इणोगालुङ्कि प्रमेदिताः खिग्धीभवितुमारम्भाः आदिकर्मणि
निष्ठा ततोविभाषाभावादिकर्मणोरिति प्रतिषेधः इदृपचे निष्ठा
श्रीङ्त्यादिना किलप्रतिषेधात् गुणः सुखान्ताः स्वामिनि कस्या
णमनसः वाढविक्रमाः भृशपराक्रमाः अस्मिष्टनादाः विष्यष्टवाचः
मन्त्रिणां वाग्मितात् फाष्टचित्रास्त्रपाणयः चदष्टतपिष्टं कषायं
उदकसम्पर्कमात्रादिभक्त रसं ईषदुष्णं तदल्पप्रयाससाध्यत्वात्
अनायाससाध्यं फाष्टमित्युच्यते तेन चित्राणि रञ्जितानि अस्त्रा
णि पाणौ येषामिति स्वान्तादयः सुभेत्यादिना निपातिताः ॥ १७ ॥

भ० प्रमेदत्यादि । ते मन्त्रिणः सपुत्राः पुत्रैः सह निरगुर्निर्गतव
न्तः इणुणां रूपं कीदृशाः प्रमेदिताः वद्विर्गमनसमये भार्यादीन्

प्रति स्नेहं कर्तुमारभ्यन्तः राजप्रसादात् स्निग्धाभवितुमारम्भा
विविधोपभोगेन प्रीताभवितुमारम्भावा भावादिर्देवेति पचे इन्
सुखान्ताः शोभनमनसः वाढविक्रमाः भृशपराक्रमाः अस्मिष्ट
नादाः तिस्रष्टवाचः मन्त्रिणां वाग्मितात् फाष्टचित्रास्त्रपाण
यः फाष्टेन कषायभेदेन चित्राणि अस्त्राणि पापौ येषां ते तथा
सुभवाढेत्यादिना खनवाङ्गस्नेष्ककिष्णां खान्तवाढस्मिष्टफाष्टा
निपातिताः पुनातीति पुत्रः प्रादेःस्वदत्यस्य योगविभागेन ह्रस्व
त्वान्न गुणः ह्यत्रतेरिति नेम् ॥ १७ ॥

तान् दृष्ट्वातिदृढान्धृष्टान् प्राप्तान् परिवृढाञ्जया ।
कष्टं विनर्दतः क्रूरान् शस्त्रघुष्टकरान् कपिः ॥ १८ ॥

तानित्यादि । तान् दृष्ट्वा कपिः आर्हिर्ददिति वक्ष्यमाणेन सन् ज०म०
न्धः किंभूतान् धृष्टान् धृष्टोतीति धृष्टः धृषीश्चीवैयात्यदतीट् प्रति
षेधः अतिदृढान् वक्षवतः दृढस्थूलवलयोरिति निपातनं परि
वृढाञ्जया परिवृढस्य प्रभोराञ्जया प्राप्तान् प्रभौ परिवृढइति
निपातनं कष्टं विनर्दतः क्रूरं ध्वनतः गम्भीररवञ्च क्रूरगहनयोः
कषदतीट्प्रतिषेधः क्रूरान् हिंस्रान् शस्त्रघुष्टकरान् घुषिरविशब्द
नदतीट्प्रतिषेधः ॥ १८ ॥

तानित्यादि । कपिर्दनुमान् तान् राक्षसान् दृष्ट्वा द्रुतं आर्हि म०
ददित्यपिमञ्चोकेनाम्बयः कीदृशान् अतिदृढान् वक्षवत्तरान्
धृष्टान् प्रगल्भान् परिवृढस्य प्रभोराञ्जया प्राप्तान् कष्टं क्रूरं श्री

चदुःखदं विनर्दतः शब्दाद्यमानान् क्रूरान् हिंस्रान् शस्त्रैर्घुष्टो घो
षणां प्राप्तः सततधारणाद्घोषा करोयेषां तान् पूर्ववत् इह
वृषवृहकषघुषांते निपातः ॥ १८ ॥

अव्यर्षीगिरिकूटाभानभ्यर्षानार्हिदत् द्रुतं । वृत्तश
स्त्रान्महारभानदान्तांस्त्रिदशैरपि ॥ १९ ॥ युग्मकं ॥

०म० अव्यदत्यादि । अव्यर्षोऽपीडितः अर्हेः संनिविभ्रदतीट्प्रति
षेधः गिरिकूटाभान् महागिरिसदृशप्रमाणान् अभ्यर्षानविदू
रान् अभेक्षाविदूर्यदतीट्प्रतिषेधः द्रुतमार्हिदत् हिंसितवान्
अर्हेः स्वार्थिकष्यन्तस्त्र लुङि रूपं वृत्तशस्त्रोऽधीतशस्त्रविद्यः षेरथ
यने वृत्तमिति इडभावोष्णिलुक निपात्यते महारभान् अमल्पव्या
पारान् त्रिदशैरप्यदानान् अग्रमितान् वादान्मेत्यादिना इड
भावोष्णिलुक निपात्यते ॥ १९ ॥

भ० अव्यर्षदत्यादि । गिरिकूटाभान् पर्वतशृङ्गसदृशान् अभ्यर्षान्
समीपगतान् वृत्तशस्त्रान् अधीतशस्त्रविद्यान् महारभान् द्रुत
ब्यूहत्वात् त्रिदशैर्वैरपि अदानान् अग्रमितान् कपिः कीदृशः
अव्यर्षः अपीडितः अर्हेः ते नेम्सन्निव्यर्द्धति नेम् चुम्बवाठेत्या
दिना सामीप्ये अभिपूर्वादर्देऽर्ज्यन्तवृत्तोरध्वघने च निपातितः
ज्यम्बदमेर्दान्शान्मेत्यादिना निपातः ॥ १९ ॥

दमितारिः प्रशान्तोर्जात्नादापूरितदिष्णुषः । ज
घान र्षितोरुष्टांस्तरितसूर्षमागतान् ॥ २० ॥

दमीत्यादि । ये तु प्रशान्तौजसः प्रमितवक्षाः सन्तोऽरुष्टाः ज०म०
दूर्षमागताः तान् कपिर्जघान व्यापादितवान् प्रतापाहात्म्यन्तो
ऽरुष्टोदमितायैव दमितारिः प्रशान्तं शत्रूषामोजोयेन सप्र
शान्तौजाः नादापूरितदिष्णुषः तस्य दृष्टत्वात् र्षितः क्रुद्धः
त्वरितः ससम्भ्रमः अत्र दमितप्रमितपूरिताः प्लन्ताः वादान्ते
त्यादिना विकल्पितैः दृष्टर्षितत्वरिताः ह्यमलरेत्यादिना
॥ २० ॥

दमीत्यादि । कपिसूर्षं शीघ्रं आगतान् राक्षसान् त्वरितः म०
सन् जघान कीदृशः दमिताउपप्रमिताश्रयः ब्रचवोयेन स
तथा नादैरापूरितं दिष्णुषं येन र्षितः क्रुद्धः कीदृशान् प्रशा
न्तोर्षान् उपप्रमितवक्षान् रुष्टान् क्रुद्धान् अन्यन्नमैः तद्दम्भो
पोष्तेरिति जितोपः अन्यदमेर्दान्नाशान्तेत्यादिना निपातः र्ष
त्वरिभ्यां ऋक्ष वाक्षामित्यादिना विभाषितदम् त्वरेरनिम्पचे
श्रिवावमवेत्यादिना ऊट् ॥ २० ॥

तेषां निहन्यमानानां संघुष्टैः कर्णभेदिभिः । अभू
दभ्यमितचासमास्त्रान्ताशेषदिग्जगत् ॥ २१ ॥

तेषामित्यादि । तेषां रक्षसां निहन्यमानानां संघुष्टैः ब्रह्मैः कर्ण ज०म०
भेदिभिः वाधिर्यकरैः अभ्यमितचासं अभिगतचासं जगदभूत्

आस्त्राणाः अश्वेवादिशोचस्मिन् जगति बहुष्टाभ्यमितास्त्रान्तः
 इत्यमन्तरेति विकल्पितेः ॥ २१ ॥

भ० तेषामित्यादि । इदमता निहन्यमानानां तेषां राक्षसानां
 संघुष्टैः शब्दैः जगत् भुवनं अभ्यमित्वायं प्राप्तमयं अभूत् कीदृशैः
 कर्षभेदिभिः श्रोत्रविदारिभिः कीदृशं अस्त्राणां आश्रयिता अश्वे
 वादिशोचश्च तत्तथा संपूर्णेषुवअम् आरुप्यूर्ध्वस्त्राणां वाहवामि
 त्यादिना क्तवत्वोर्वेमत्सं ॥ २१ ॥

भयसंहृष्टरोमाणास्ततोऽपचितदिषः । क्षणेन क्षीण
 विक्रान्ताः कपिनानेषत क्षयं ॥ २२ ॥

इतीदृप्रतिषेधाधिकारः ॥

ज०भ० भयमित्यादि । ततश्चै राक्षसाः कपिना क्षणेन क्षयं विनाशमने
 षत नीताः कर्षणिषु भयसंहृष्टरोमाणः भयोद्गतरोमाणाः
 हृषेर्लोमस्त्रिति विभाषितेऽपचितदिषः अपचितानां पूजिता
 नां क्षीणां शत्रवः अपचितश्चेति निपातः क्षीणविक्रान्ताः क्षीणं वि
 क्रान्तं पराक्रमोयेषां शिवोदीर्घादिति निष्ठातकारश्च नः ॥ २२ ॥

भ० भयेत्यादि । ततोऽनन्तरं कपिना ते राक्षसाः क्षणेन क्षयं अने
 षत प्रापिताः कर्षणि टी सुर्षुर्इति शुः मानोऽहनतइत्यदादेशः
 न्यादिज्यन्ताडगत्यर्था इति मुख्यकर्षोक्तं कीदृशाः भयेन संहृष्टानि
 उद्गतानि रोमाणि येषां वाहवामहृषेति वेम् अपचितानां पूजि
 तानां मुन्यादीनां दिषः शत्रवः मेमेकाचितिनेम् क्षीणं विक्रान्तं

पराक्रमोयेवां चैः पूर्ववत्तेम् चेषोडे इति दीर्घले स्रज्जाघोरित्यादि
 ना कस्य नः क्रमुगतावित्यस्य पक्षिभुदितइत्यनेन वेभ्लात् नेम्
 डीश्रीदिति नेम् जमुङ्गस्यखाविति र्घः । इतीट्प्रतिषेधाधिकारः
 ॥ २२ ॥

इत्वा रंशांसि खवितुमक्रमीन्माइतिः पुनः । अशोक
 वनिकामेव निगृहीतारिशासनः ॥ २३ ॥

इतः प्रभृतीट्मधिकृत्याह इत्येत्यादि । रंशांसि इत्वा माइतिः अ०म०
 तिरशोकवनिकामेव पुनर्खवितुं हेतुं आर्द्धधातुकसेट् अक्रमीत्
 गतवान् सुक्रमोरनानेपदनिमित्तइतीट् निगृहीतारिशासनः ध्व
 स्कारिखवस्यः यशैस्त्रिंशटि दीर्घइत्सीटोदीर्घत्वं ॥ २३ ॥

अधेडधिकारः । इत्येत्यादि । रंशांसि इत्वा निगृहीतरावणा अ०
 शोमाइतिर्नूमान् पुनरप्यशोकवनिकामेव खवितुं हेतुं अक्र
 मीत् जगाम लूजगिह्दि वसोरखेतीम् क्रमेही सुक्रमोऽमइति
 इम् मान्तवर्जनात् इषादेः सेमइति न त्रिः यशेरिमोर्घत्वं ॥ २३ ॥

आवरीतुमिवाकाशं वरितुं वीनिवोत्थितं । वनं प्रभ
 ज्ञनसुतोनादयिष्ट विनाशयन् ॥ २४ ॥

आवेत्यादि । प्रभञ्जनसुतोऽनूमान् वनमशोकवनिकाख्यं अ०म०
 विनाशयन् नादपिष्टदयां न कृतवान् लुङ्गि रूपं आकाशमा
 वरीतुमिव अवष्टम्भिवोत्थितं वनं वीन् पक्षिषोववितुं प्रार्थयितु

मिवोत्थितं आमकृत नान्यत्र घात इहैव फलवृद्धिं प्राप्स्यथेति
आवरीतुं वरितुमिति वृत्तोवेति विकल्पेनेटोदीर्घत्वं ॥ २४ ॥

भ० आवेत्यादि । प्रभञ्जनसुतो हनूमान् वनं विनाशयन् न अद-
धिष्ट इयां न कृतवान् कीदृशं आकाशं आवरीतुं आह्लादयितु
मिव वीन् पक्षिणो वरितुं प्रार्थयितुमिव उत्थितं अत्युच्चत्वात्
उच्चलोत्प्रेक्षा नेमेकाजित्यादौ वृवर्जनादिम् वृत्तोवेमोर्घइति
वादीर्घः ॥ २४ ॥

वरिषीष्ट शिवं क्षिप्यन् मैथिल्याः कल्पशास्त्रिनः ।
प्रावारिषुरिव शौणीं क्षिप्तावृक्षाः समन्ततः ॥ २५ ॥

ज०भ० वरीत्यादि । ये कल्पशास्त्रिनः कल्पवृक्षाः स्वर्गादादायारी
पितास्तानुन्मूल्य यथास्नानं क्षिप्यन् मैथिल्याः शिवं कक्षाणं वरि-
षीष्ट प्रार्थितवान् मैथिल्याभद्रमस्त्रित्याशंभावचने सिद्धं नलिङ्गी-
ति दीर्घप्रतिषेधः अन्ये च वृक्षास्तेन समन्ततः क्षिप्ताः सन्तः शौणीं
पृष्ठीं प्रावारिषुरिवाह्लादितवन्त इव तेषामनाह्लादितत्वादिवार्धः
षिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धिः ॥ २५ ॥

भ० वरीत्यादि । हनूमान् मैथिल्याः शिवं मङ्गलं वरिषीष्ट प्रार्थि-
तवान् आश्रिषि टी स्याद्यद्दुरिति पक्षे इम् अठोडोपसेरिति ने-
मोदीर्घः किङ्कुर्वन् ये कल्पवृक्षाः स्वर्गादानीयाशोकवनिक्वायामा-
रोपितास्तानुन्मूल्य यथास्नानं क्षिप्यन्नुपेरयन् शिवब्रह्मस्य
हितार्थत्वात् समर्थैनेत्यादिना मैथिल्यादृत्य च षष्ठो अन्ये वृक्षाः

समन्ततस्तेन क्षिप्ताः क्षीणिं भूमिं प्रावारिपुरिव आच्छादितव
नद्वव व्याश्रनि रूपं पूर्व्ववनेमोर्घः ॥ २५ ॥

संववूर्षुः स्वमाकृतमाञ्चां विवरिषुं द्रुतं । अवरिष्टा
क्षमक्षम्यं कपिं हन्तुं दशाननः ॥ २६ ॥

सन्वदत्यादि । रामदूतेन कपिना कर्षीदृशं कृतमिति स्वमा ज०म०
कृतमभिप्रायं सन्ववूर्षुः संवरीतुमिदुः दशाननोद्भूतमाञ्चां विव
रिषुः प्रकटितुमिदुः अचं क्षसुतमवरिष्ट प्रार्थितवान् कर्षभिप्रा
ये तद् किमर्थं कपिं हन्तुं हनिष्यामीति अक्षम्यं चन्तुमशक्यं पोर
दुपधादिति यत् सन्ववूर्षुः विवरिषुरिति उगन्तत्वात् सनि यद्
गुहोश्चेति, चकारेषेट्प्रतिषेधे प्राप्ते इट् सनिवेति विभाषेट्
तत्रानिट्पच्चे इकोऽस्तीति कित्त्वे उदोऽप्यपूर्व्वस्येत्युत्पत्ते गुण
एव ॥ २६ ॥

समित्यादि । अथ दशाननोद्भूतं कपिं हन्तुं अक्षनामानं कुमारं भ०
अवरिष्ट प्रार्थितवान् पच्चे इमोर्घाभावः कीदृशं अक्षम्यं न क्षमार्थं
कीदृशः कपिमात्रेण रामदूतेनैव कृतमिति स्वमाकृतं स्वकीयमा
श्रयं संववूर्षुः संवरीतुमिच्छुः आञ्चां विवरिषुः हे अक्षमच्छा
गच्छ कपिर्हन्यतामित्याञ्चां विवरीतुं प्रकटयितुमिदुः आद्यृदृदु
रिति दृञः सनोवेम् अनिम्यत्ते घौऽञ्जनिङ्गमामिति दीर्घत्वे घुर्ना
निमिसनीत्युत्पत्तात् अदिरषावित्युर् ॥ २६ ॥

जचे संवरिषीष्ठास्त्वं गच्छ शत्रोः पराक्रमं । ध्वषी
ष्ठायुधि मायाभिः स्वरिता शत्रुसंमुखं ॥ २७ ॥

ज०म० ऊचेइत्यादि । किमित्याह त्वं गच्छ शत्रोः पराक्रमं संवरिषी
ष्ठाः संज्ञादय आग्निषि सिद्धिषिचोरात्मनेपदेऽस्त्विति वृजोविभा
षेट् उच्येतीट् पचे न किलं ध्वषीष्ठाः युधि मायाभिः कर्त्त
भूताभिः त्वं कुटिलीकृषीष्ठाः धृक्कर्मणे ऊर्ध्वकौटिल्ये तस्य चोदा
त्तत्वात् आग्निषि कर्माणि सिञ्ज् अतस्यसंयोगादेरिति विभाषेट्
अनिट्पचे उच्येति किलं स्वरिता उपतापयिता शत्रुसंमुखं
शत्रोरपतः अतोद्भूतं स्वरिषीष्ठाइति वक्ष्यमाणेन चोर्ध्वं सूत्रब्धो
पतापयोरित्यस्य स्वरति स्मृतिस्मृयेत्यादिना विभाषेट् सिद्धिषि
चोरिति जानुवर्त्तते ॥ २७ ॥

म० ऊचेइत्यादि । विवरणमाह इदंज्ञानजचे किमित्याह हे अच्च
त्वं गच्छ गत्वा शत्रोः कपेः पराक्रमं संवरिषीष्ठाः आच्छादय
आग्निषि टी पूर्ववत् पचे इत् त्वं युधि संयामे मायाभिः कर्माभिः
ध्वषीष्ठाः कुटिलीकृषीष्ठाः धृक्कौटिल्ये कर्माणि टी स्थाद्यृदृदुरिति
पचे इमोऽभावे इगुकुर्मंडीस्त्वनिमइति कित्वाच्च गुणः त्वं कीदृशः
शत्रुसंमुखं यथा स्थापयता स्वरिता शत्रोरपतउपतापयितेत्यर्थः
किन्वा शत्रुसंमुखं शत्रूणां प्रधानं स्वरिता उपतापनशीलः मुख
माद्ये प्रधानेचेत्यमरः सूत्रब्धोपतापयोः वैमूढित्स्वरिति पचे
इत् ॥ २७ ॥

द्रुतं संस्वरिषीष्ठास्त्वं निर्दयः प्रधानोत्तमे । समाया
नामगात् सोता कपेर्विधवितुं युतिं ॥ २८ ॥

द्रुतमित्यादि । संस्तरिषीष्ठाः उपतापय निर्भद्यस्तन् आग्निवि ज०म०
 लिङ् समोगमृहीत्यात्मनेपदं अच च्छतश्चेतीट् प्रधनोत्तमे संया
 मवरे एवमुक्तः सन् समाथानां सोता जनकः कपेर्युतिन्तेजोवि
 धवितुमपनेतुमगात् गतः सोता धवितुमिति स्वरतीत्यादिसूत्रेण
 विभाषिट् ॥ २८ ॥

द्रुतमित्यादि । त्वं प्रधनोत्तमे महायुद्धे निर्भयः सन् द्रुतं सं म०
 स्तरिषीष्ठाः उपतापय अत्रुमित्यर्थात् समोगमृच्छेति मं एव
 मुक्तः सोऽचः कपेर्युतिं तेजोविधवितुं अपनेतुं अगात् गतः की
 दृशः माथानां सोता जनकः सूधुजां पूर्ववत् पक्षे इम् ॥ २८ ॥

विगाढारं वनस्यासौ शत्रूणां गाहिता कपिः। अर्चं
 रधितुमारेभे रद्वा लङ्कानिवासिनां ॥ २९ ॥

विगेत्यादि । असौ कपिः वनस्य विगाढा अवलोडयिता अरं श्री ज०म०
 चं शत्रूणां गाहिता विनाशयिता कर्षणि षष्ठी ऊदित्वादिभाषेत्
 स्वरतीत्यादिना अर्चं रधितुं द्विषितुमारेभे प्रवृत्तः लङ्कानिवा
 सिनां रचसां रद्वा द्विषिता रधादिभ्यश्चेति विभाषेत् ॥ २९ ॥

विगेत्यादि । असौ हनूमान् अर्चं रधितुं द्विषितुं आरेभे म०
 प्रवृत्तः कीदृशः अरं श्रीचं वनस्य विगाढा विलोडयिता शत्रूणां
 गाहिता नाशयिता लङ्कानिवासिनां रद्वा हन्ता गाह्विलोडे
 इत्यस्य ऊदित्वात् रधहतौ इत्यस्य च रधादिनात् पूर्ववदिभा
 षया इम् ॥ २९ ॥

निष्कोषितव्यान्निष्कोष्टुं प्राणान् दशमुखात्मजात् ।
आदाय परिघं तस्यै वनान्निष्कुषितद्रुमः ॥ ३० ॥

ज०म० निष्कइत्यादि । दशमुखात्मजादद्यात् प्राणान्निष्कोषितव्यान्
अपनेतव्यान् अपनयार्हान् निष्कोष्टुं अपनेव्यामीति परिघमा
दायतस्यै निरःकुषइति विभाषेट् निष्कुषितद्रुमः वनादपनीत
वृक्षः इच्छिष्टायामितीट् ॥ ३० ॥

भ० निष्कइत्यादि । दशमुखात्मजात् अद्यात् निष्कोषितव्यान्
आकर्षणयोग्यान् प्राणान् निष्कोष्टुं अपइर्त्तुं परिघं आदाय
गृहीत्वा कपिः तस्यै कीदृशः वनात् निष्कुषिताश्चाद्यष्टाद्रुमाद्युक्ता
येन पूर्ववत् निःपूर्वकुशोवेम् नेम्डीन्दीदिदेम्इति क्तेनेम् निषेध
सञ्च निष्कुषवर्जनात् ॥ ३० ॥

एष्टारमेषिता संख्ये सोढारं संहिता भृशं । रेष्टारं
रेषितुं व्यास्यद्रोष्टाक्षः शस्त्रसंहतीः ॥ ३१ ॥

ज०म० एष्टेत्यादि । कपिं युद्धस्यैष्टारं एषिता एषणशीलोऽक्षः तादो
स्ये ढक् नसोकेति षष्ठीप्रतिषेधः सोढारं प्रहरणस्य संहितारं
संहिता भृशं सहनशीलः रेष्टारं हिंसकं रेषितुं हिंसितुं रोष्टा
रोषणशीलः शस्त्रसंहतीर्थास्यत् चिप्रावान् लङ्कि रूपं सर्वत्र तीक्ष्ण
सहेत्यादिनां वेट् ॥ ३१ ॥

एष्ट्यादि । अक्षः संख्ये युद्धे रेष्टारं हिंसकं हनूमन्तं रेषितुं म०
 हिंसितुं ब्रह्मसमूहान् व्यास्यत् चिन्नवान् अस्युद्धेषे षी कीदृशं
 एष्टारं दृष्ट्वाशीलं युद्धस्येत्यर्थात् सोढारं सहजशीलं भृशमत्यर्थं
 सोऽपि एषिता एषणशीलः सहिता सहजशीलः रोष्टा रोषण
 शीलः द्रुषुश्वाच्छे सहजदृग्मौ रिषवधे दृषजिष चकारात्
 वधे वेम्सहेत्यादिना वेम् ॥ ३१ ॥

शस्त्रैर्दिदेविषुं संख्ये दुद्युषुः परिघं कपिः । अर्द्धिधिषु
 र्यशःकीर्त्तिमीर्त्तुं वृक्षैरताडयत् ॥ ३२ ॥

शस्त्रैरित्यादि । कपिः अर्द्धिधिषुः यत्रोवर्द्धितुमिच्छुः परिघं दुद्यु म०
 षुः परिघेण क्रीडितुमिच्छुः अक्षं वृक्षैरताडयत् हतवान् कीदृशं
 शस्त्रैर्दिदेविषुं क्रीडितुमिच्छं कीर्त्तिमीर्त्तुं वर्द्धितुमिच्छुं दिवेरिवनास्य
 अधुवृद्धावित्यस्य च सनीवन्तर्द्धेत्यादिना विभाषितेत् तत्र दिवे
 रिडभावपक्षे होःशूट् अधेराप्त्रपृधामीदित्त्वं अभ्यासलो
 पस्य ॥ ३२ ॥

शस्त्रैरित्यादि । कपिः संख्ये युद्धे वृक्षैरचमताडयत् अक्षं म०
 कीदृशं शस्त्रैर्दिदेविषुं क्रीडितुमिच्छन्तं ईर्त्तुं वर्द्धयितुमिच्छुं कपिः
 कीदृशः परिघेण दुद्युषुः क्रीडितुमिच्छुः दिवोधेवेति करणे द्विती
 या यत्रोऽर्द्धिधिषुः वर्द्धयितुमिच्छुः दिव्यक्रीडादौ भस्त्रमिच्छु
 षुर्भरेत्यादिना इवनात्वात् सनीवेम् इमीऽभावपक्षे होः शूटा
 वित्यादिना ऊट् अधुवृद्धौ पूर्वेषु सनीवेम् नाजनादेरादिर्दि

रित्यकारस्य स्यादौनवङ्गोऽचेदिति रेफस्य च न द्विलं अनिमपक्षे
 अपर्धापामीर्थ्येदिति ईर खिलोपस्य च न भूतस्यायेऽच बोधः
 ॥ ३२ ॥

भूयस्तं धिसुमाह्वय राजपुत्रं दिदम्भिषुः । अचंस्त
 तः समूर्च्छावान् संशिश्रीषुरभूद्धजं ॥ ३३ ॥

ज० म० भूयदत्यादि । तं राजपुत्रं अचं धिषुं दम्भितुं वञ्चयितुमिदं
 भूयः पुनरपि दिदम्भिषुः वञ्चयितुमिच्छुः आह्वयागच्छेत्यहन् इत
 वान् ततः सोऽचः मूर्च्छावान् मूर्च्छायुक्तः ध्वजमात्मीयं संशिश्रीषुः
 संअयितुमिच्छुः अभूत् भूतः अच दम्भेः अयतेस्य समीवन्तर्द्धेतीट्
 अच अयतेरनिट्पक्षे अज्जहन्नगमांसनीति दीर्घः द्वितीयस्य च
 दम्भइच अभ्यासलोपः दम्भेर्हल् ग्रहणस्य जातिपरत्वात्सिद्धमि
 ति कित्त्वे अनुनासिकलोपः एकाचोवन्नइति भष् खरिचेति चत्वं
 ॥ ३३ ॥

म० भूयदत्यादि । कपिसमचं आह्वय आगच्छ युद्धे इत्युक्त्वा
 भूयः पुनरपि अहन् हन्तेर्घी कीदृशं धीषुं दम्भं कर्तुमिदं सच
 दिदम्भिषुः दम्भं कर्तुमिच्छुः ततः प्रहारानन्तरं सोऽचोध्वजं
 संशिश्रीषुः आअयितुमिच्छुः सन् मूर्च्छावान् मूर्च्छितोऽभूत् अस्म
 शीत्यादिना दम्भेः अयतेस्य समीवेम् दम्भेरनिमपक्षे दम्भावावि
 ति अचर्द्धलं खिलोपस्य अनकारनिर्देशात् नस्य लोपः प्रभाक्त
 खेति दस्य धः अयतेर्घोऽज्जहन्निक्रमामिति दीर्घः ॥ ३३ ॥

आश्वत्याक्षः क्षणासोकान् विभ्रक्षुरिव तेजसा ।
रूपा विभ्रञ्जिषुप्रस्थं कपिं वाषैरवाकिरत् ॥ ३४ ॥

आश्वेत्यादि । क्षणात् क्षणमात्रेणाश्वस्य संज्ञा लब्धा लोकात् ज०म०
जनान्तेजसा क्रोधात्त्येन विभ्रक्षुरिव अथ सकपिं वाषैरवाकिरत्
संहादितवान् कीदृशं विभ्रञ्जिषुप्रस्थं अग्नितुल्यं विभ्रञ्जिषुः
विभ्रक्षुरिति समीवन्तर्द्धेत्यादिना विभाषेत् तच्चानिट्पक्षे स्त्री
रिति सलोपः प्रस्येति षः इट्पक्षे सकारस्य जश्त्वं श्रुत्वञ्च ॥ ३४ ॥

आश्वस्येत्यादि । ततोऽक्षः क्षणात् आश्वस्य चेतनां प्राप्य म०
वाषैः कपिमवाकिरत् आहादितवान् कीदृशः तेजसा लोकात्
विभ्रक्षुरिव क्रोधसक्षणमत्र तेजः रूपा क्रोधेन विभ्रञ्जिषुप्रस्थं
अग्नितुल्यं भस्त्रञ्जीति भस्त्रेः समि वेम् ॥ ३४ ॥

संयुयूषुं दिशोवाषैरक्षं यियविषुर्द्रुमैः । कपिर्मावा
मिवाकार्षीर्हर्षयन् विक्रमं रणे ॥ ३५ ॥

समित्यादि । वाषैर्दिशः संयुयूषुं मिश्रयितुमिदं अक्षं कपिः ज०म०
द्रुमैर्यियविषुः योतुमिदुर्मायामिवेन्द्रजासमिवाकार्षीत् कृतवान्
रणे विक्रमं दर्शयन् योतेः सन् समीवन्तर्धेति विभाषेत् ओःपु
यष्यपरदतीलं अज्ज्ञानगमांसनीति दीर्घः ॥ ३५ ॥

समित्यादि । कपोरणे विक्रमं दर्शयन् मायामिव अकार्षीत् म०
इन्द्रजासमिव दर्शितवानित्यर्थः कीदृशः द्रुमैरक्षं यियविषुः मिश्र

यितुमिच्छुः अक्षं कीदृशं वापैर्दंश दिशः संयुधुषुं मिश्रयितुमिच्छुं
भस्जश्रीति वेम् ॥ ३५ ॥

वानरं प्रोर्णुनविषुः शस्त्रैरक्षोविदिद्युते । तं प्रोर्णुनू
षुरूपलैः सवृक्षैरावभौ कपिः ॥ ३६ ॥

ज०भ० वानेत्यादि । वानरं प्रोर्णनविषुः आदयितुमिकुरक्षः विदि
द्युते विद्योतते स्य द्युतिस्त्रायोरिति संप्रसारणं कपिरपि तमक्षं
उपलैर्वृक्षसहितैः प्रोर्णुनूषुः सम्बरीतुमिकुरावभौ भाति स्य ऊर्णो
तैः पूर्ववदिभाषेद् इत्पक्षे गुणः अन्यत्र अज्ज्ञनेति दीर्घः उभ
यत्र मन्त्रादिति रेफोन दिदृश्यते ॥ ३६ ॥

भ० वानरमित्यादि । अक्षः शस्त्रैर्वानरं प्रोर्णनविषुः आह्लादयि
तुमिच्छुः सन् विदिद्युते दीप्तः द्युतस्त्रायोः खेर्जिः कपिरपि वृक्षस
हितैरुपलैः पाषाणैस्तमक्षं प्रोर्णुनूषुः आह्लादयितुमिच्छुः सन् वभौ
दीप्यते स्य ऊर्णलज्ज्आह्लादने भस्जश्रीत्यादिना वेम् ॥ ३६ ॥

स्वां जिज्ञापयिषू शक्तिं वुभूर्षू नु जगन्ति किं । शस्त्रै
रित्यक्षपातां तौ पश्यतां बुद्धिमाहवे ॥ ३७ ॥

ज०भ० स्त्राञ्जीत्यादि । तौ कपिराक्षसौ किं स्वां शक्तिं जिज्ञापयिषू बोध
यितुमिच्छू इव वुभूर्षू पिजगन्ति किं नु चैसीक्षां ब्रह्मेष भर्तुं पूरवि
तुमिच्छू इत्येवं बुद्धिमाहवे पश्यतां प्रेक्षकाणां अक्षपातां कृतवन्तौ

जिज्ञापयिषू बुभूषू इति विभाषेत् तत्र भृञ्भरश्च इति भौवादि
कस्य ग्रहणं सनीवन्त इति सूत्रे भरेति त्रया निर्देशात् ॥ ३७ ॥

स्नामित्यादि । तौ कपिराक्षसौ पश्यतां जनानां आहवे युद्धे म०
इति बुद्धिमत्कृपातां चक्रतुः कीदृशीं बुद्धिमित्याह किञ्चु किमु
एतौ स्नां त्रिं जिज्ञापयितुमिच्छू जगन्ति त्रिभुवनानि त्रस्त्रैर्बुभूषू
पूरयितुमिच्छू अपिभूभ्यां भ्रसजञ्जीत्यादिना सनीवेम् भूर्भौ
वादिकः सूत्रे भरेति निर्देशात् ॥ ३७ ॥

मायाभिः सुचिरं क्लिष्टा राक्षसोऽक्लिष्टितक्रियं । सं
प्राप्य वानरं भूमौ पपात परिघाहतः ॥ ३८ ॥

मायेत्यादि । राक्षसोमायाभिः सुचिरं क्लिष्टा क्लेशं कृत्वा ज०म०
वानरं अक्लिष्टितक्रियमनभिभूतव्यापारं सम्प्राप्य परिघाहतो
भूमौ पपात क्लिष्टः क्लानिष्ठयोरिति विभाषेत् ॥ ३८ ॥

मायाभिरित्यादि । राक्षसोऽक्षोमायाभिः सुचिरं क्लिष्टा क्लेशं म०
प्राप्य अक्लिष्टितक्रियं अनभिभूतव्यापारं वानरं सम्प्राप्य परिघे
षाहतः सन् भूमौ पपात क्लिष्टेः पूक्लिष्टइदितइति क्लेशोवेम् पूक्लि
ष्टवमजपेति क्लृप्तवलोवेम् ॥ ३७ ॥

पवितोऽनुगुणैर्वातैः शीतैः पूत्वा पयोनिधौ । वभ
ञ्जाध्यषितं भूयः क्षुधित्वा पत्रिभिर्व्वनं ॥ ३९ ॥

पवोत्यादि । कपिरपि पयोनिधौ पूत्वा स्नात्वा अनुगुणैरनु ज०म०
ब्रूचैः शीतैर्वातैः पवितः पवित्रीकृतः पूकृञ्चेति विभाषेत् भूयः

पुनर्वनं वभञ्ज कीदृशं पत्रिभिः पक्षिभिः क्षुधिता क्षुधितैर्भूत्वा
अधुषितं कृततिवासं वसतिक्षुधोरितीट् ॥ ३६ ॥

भ० पवितइत्यादि । कपिः क्षुधिता क्षुधितोभूत्वा पयोनिधौ पूत्वा
स्नात्वा फलादिकं भुक्त्वा चेत्यर्थात् शीतलैरनुगुणैर्वातैः पवितस्य
कश्चनः सन् भूयः पुनरपि तदनं वभञ्ज भगवान् कीदृशं पत्रिभिः
पक्षिभिरधुषितं अधिष्ठितं क्षणं भङ्गाभावात् पूजः पूजिग्रवमेतित्त
क्तवत्तोर्वेम् पूशीधृषेत्यादिना णुः पूजिग्रदितइति क्त्वाचोवेम् वसेः
क्षुधेश्च क्षुधवसपूजार्थाच्च इतीम् ॥ ३६ ॥

उच्चैरञ्चितलाङ्गूलः शिरोऽञ्चित्वेव संवहन् । दध
द्विलुभितं वातैः केशरं वक्त्रिपिङ्गलं ॥ ४० ॥

ज०म० उच्चैरित्यादि । उच्चैरूर्द्धं अञ्चितं पूजितं लाङ्गूलं पुच्छं यस्य
शोभनविन्यासेन स्थितत्वात् शिरोऽञ्चित्वेव संवहन् अनसत्वात्
पूजयित्वेव शिरोविभ्राणः अञ्जेः पूजायामिति विभाषेट् वक्त्रिपि
ङ्गलश्च केशरं सटां दधत् विभ्रत् वातैर्विलुभितं आकुलितं
सुभोविमोहनइतीट् विमोहनमाकुलीकरणं ॥ ४० ॥

भ० उच्चैरित्यादि । कपिः कीदृशः उच्चैरञ्चितलाङ्गूलः ऊर्द्धं
अञ्चितं पूजितं लाङ्गूलं पुच्छं यस्य सतथा शिरोऽञ्चित्वेव अन
सत्वात् पूजयित्वेव संवहन् विभ्राणः वातैर्विलुभितं अञ्जलीकृतं
वक्त्रवत्पिङ्गलं केशरं दधत् धारयन् ईदृशोवनं वभञ्जेति पूर्वेषा
न्वयः क्षुधवसपूजार्थाञ्जागार्थार्थलुभइति इम् नेदित्पूजार्थाञ्जो
रिति नलोपाभावः ॥ ४० ॥

अरिविष जवेनान्ये निपेतुस्तस्य प्राखिनः । प्रसित्वा
विवशानन्यान् बुद्धिनापातयत्तद्वन् ॥ ४१ ॥

अरोत्वादि । तस्य कपेर्जवेन वेगेन अन्ये प्राखिनः अरिविष ज०म०
जीर्षादव भूत्वा निपेतुः अन्यांस्तद्वन् वक्षेन प्रसित्वा हित्वा विव
शान् सस्यपक्षवानपातयत् पातितवान् अत्र श्लोः श्लोतीट् ॥ ४१ ॥

अरिविषत्यादि । अन्ये प्राखिनः तस्य कपेर्जवेन वेगेन अरिविष म०
जीर्षादव भूत्वा निपेतुः निपतितवन्तः अन्यान् विवशान् अनाथ
तान् तद्वन् वक्षेन प्रसित्वा हित्वा कपिरपातयत् पातयामाथ
अत्र श्लोः अरिविष इत्थं निपेतुः ॥ ४१ ॥

दमित्वाप्यरिसंघातान्मन्त्रा कपिकेशरी । वनं
चकार कर्त्तव्यमस्यैव निरहुरः ॥ ४२ ॥

दमीत्यादि । कपिकेशरी इतुमान् अरिबन्धातान् दमित्वा ज०म०
उपयुक्तं नीत्वा अत्रान्त्रा अपरिबन्धोभूत्वा वनं चकार उदितो
वेत्ति विकल्पेनेद् निरहुरः निरवयवः कर्त्तव्यम् हेत्यन् चर्ष
किल कर्त्तव्यमस्यैव निरहुरः निरवयवः कर्त्तव्यम् हेत्यन् चर्ष
॥ ४२ ॥

असिनेत्यादि । कपिकेशरी इतुमान् अत्रुवमूढान् दमित्वा म०
अत्रुवमूढान् अत्रुवमूढान् वनं कर्त्तव्यम् हेत्यन् चर्ष
असिनेत्यादि । कपिकेशरी इतुमान् अत्रुवमूढान् दमित्वा म०
अत्रुवमूढान् अत्रुवमूढान् वनं कर्त्तव्यम् हेत्यन् चर्ष
असिनेत्यादि । कपिकेशरी इतुमान् अत्रुवमूढान् दमित्वा म०
अत्रुवमूढान् अत्रुवमूढान् वनं कर्त्तव्यम् हेत्यन् चर्ष

वशात् इत्यर्थमेव अनुभवात् । अथोपरिक्तम् । पुनरुच्यते
इति वेत्तुं कर्तव्यमिति नृत्तमृत्ते चरुधार्तुदिति वेत्तुं ॥ ४२ ॥

पारं जिगमिषच् सोऽयं पुनरावर्त्यतां त्रिषां । मत्त
दिरद्वयेने वने लङ्गानिवाशिनां ॥ ४३ ॥

च०म० पारमित्यादि । अथ सकपिर्दिवां पारं जिगमिषच् गन्तुमि
हन् गमेरिट्परस्यैपदेशु पुनरावर्त्यतां प्रतीपीभविष्यतां नृत्त
इतीट्प्रतिषेधः दृञ्जः खसनोरिति परस्यैपदं लङ्गानिवाशिनां वने
मत्तदिरददव रेमे क्रीडितवान् ॥ ४३ ॥

अ० पारमित्यादि । अथानन्तरं सहनूमान् पुनरावर्त्यतां प्रत्या
गमिष्यतां लङ्गानिवाशिनां दिवां त्रिषूषां पारमन्तं गन्तुं इच्छुः
सन् वने मत्तद्वस्यैव रेमे क्रीडति सा नमोऽमेवइति मत्ततेरिम्
दृञ्जोनेम्पेदति दृतेनेम् अतएव पं ॥ ४३ ॥

वद्यकल्प्यदर्भिप्रायोयोहुं रक्षःपतेः स्वर्गं । तमप्य
कार्त्स्न्यमद्याहं वदन्मित्यपरत्कपिः ॥ ४४ ॥

च०म० धीत्येति । रक्षःपतेः रावणस्य स्वर्गं योऽहं वदामिप्रथो
ऽकल्प्यत् वमपत्यत् ताविसकूपरति चकारत्तु चकारत्तु वेत्
तदा तमप्यहमकार्त्स्न्यं उवाचयामि अहमधीति इव वदन् इति

वचनचरत् कृताश्रित्यादिभा विभावित् अकल्पसदमर्त्यमिति च
 शिल्पिनिर्गतिरिति इत् इतुइतुमयादि च शिल्पिनिर्गति ॥ ४४ ॥

यद्येत्यादि । यदि रघःपतेरावणस्य स्वयं योद्धुमभिप्रायो न०
 ऽकल्पसत् कल्पियते तमप्यथाहमकल्पं प्रहेत्य इति वदन् कपि
 रचरत् चरति सा इत्पुंल्लुचकल्पने पूर्ववत् इत्यादिनात् स्वस्य
 नेम् इतीप्रपहिदि नृत्कदिति वेम् ॥ ४४ ॥

इते तस्मिन् प्रियं श्रुत्वा कल्पा प्रीतिं परां प्रभुः ।
 तोषोऽथैव च सीतायाः परञ्चेतसि कल्पस्यति ॥ ४५ ॥

इतद्व्यादि । इते तस्मिन् रघःपतौ प्रियं श्रुत्वा प्रभुः रामः न०
 परां प्रीतिं कल्पा अनेयिता अचान्तर्भावितोऽर्थः धातोरकर्ष
 कलात् सीतायाश्चाथैव चेतसि तोषः इदोमहान् कल्पस्यति संप
 त्यते तासिचकूपदतीट्प्रतिषेधः सुटिचकूपदति परसौपदं ॥ ४५ ॥

इतद्व्यादि । तस्मिन् रावणे इते सति प्रियं श्रुत्वा प्रभुरामः
 परां प्रीतिं कल्पा प्रास्यति नेम्पेयादिति तेनैव पं किञ्च अथैव च
 अनेव च सीतायाश्चेतसि परसौषः कल्पस्यति भविष्यति पूर्ववत्
 इत्यादिनात् स्वस्यनेम् इति वदन् कपिरचरदिति पूर्वेषां चः
 ॥ ४५ ॥

इत्येव च तोषोऽथैव च यद्भ्रजितमन्तिकाम् ।
 इत्येव श्रुत्वागजिन्द्रः प्रधानव्यटन् ॥ ४६ ॥

ज०म०

आह्वयेत्यादि । अथ रावणः इन्द्रजितमाह्वयं अन्तिके समीपे
 किमवाचदित्याह वने मन्त्रइव यथा गजेन्द्रो मत्तः क्रुद्धो वने पर्व
 टम् द्विषामन्तं गतवान् तद्यौ त्वं प्रधनेषु संयामेव्यटम् द्विषा
 मन्तं यथाचेति वक्ष्यमाणश्लोकेनाश्वयः ॥ ४६ ॥

ज०म०

आह्वयेत्यादि । अथानन्तरं अन्तिके समीपे इन्द्रजितमा
 ह्वय रावणोऽवाचत् उक्तवान् किमवाचदित्याह त्वं क्रुद्धः सत्
 प्रधनेषु युद्धेषु अटम् परिभ्रमन् वने मत्तो गजेन्द्रइव द्विषामन्तं
 यथाचेत्यगिमश्लोकेनाश्वयः मदीमिर्व्यभिहर्षे नेम्हीश्रीदिति ईदि
 त्वाश्वेम् सखाद्योदित्यादौ मदवर्जनात् तस्य नः क्रुधुयौकोपे
 योदित्वाश्वेम् ॥ ४६ ॥

यथाथ त्वं द्विषामन्तं भूयोयातासि चासह्यत् । अथ
 वथ जेतुं त्वं देवान् मायाः सस्यर्थं संप्रति ॥ ४७ ॥

ज०म०

यथेत्यादि । न केवलं यथाथ भूयः पुनरपि यातासि चास्यसि
 यातिः तादिनियमात्प्राप्तयेटः अचसाखत्वस्यनिटीनित्यमिति
 प्रतिषेधः तस्य हि तासौ नित्यमनिदत्वं अजन्माधातवोऽनुदा
 त्तइति वचनात् देवान् जेतुं त्वमसह्यत् वडधा अथवथ अतोपि
 उपदेष्टेत्वतइति यद्योत्प्रतिषेधः अकेसासौनित्यानिदत्वं अकि
 सुकान्तइति वचनात् मायास्य क्रुटयुद्धानि वृथ्यति युद्धे सस्यर्थं
 ज्ञातिवार्थि अतोभारदाजस्योत्तीट्प्रतिषेधः ॥ ४७ ॥

अथात्रेत्यादि । अथकृत् वारं वारं दिव्यामनं यथाय प्राप्तवा भ०
 त्रसिः सृजद्भक्तिं वेमलं भूयः पुनरपि चासौषि च चासौषि च
 मेसेकाजिति नेमलं देवान् जेतुं ब्रह्मव्य ब्रह्मोभूतोऽपि सृजद्भ
 जिति वेम् संयति युद्धे मायावह्नीः सस्यर्थं स्मृतवानसि नेमृतस्यप
 इति नेम् ॥ ४७ ॥

त्वं ससर्जिय शस्त्राणि दद्रुष्ठारीन् दुःसहान् । शस्त्रै
 रादिय शस्त्राणि त्वमेव महतामपि ॥ ४८ ॥

त्वं सेत्यादि । शस्त्राणि त्वं ससर्जिय चिप्रवानसि शरीन् दुःसहान् भ० म०
 हान् युध्यतः दद्रुष्ठ दृष्टवानसि न पलायितोऽपि विभाषासृजि
 द्भोरिति यत्त्रि विभाषेत् अनिट्पचे सृजिदृष्टोर्ल्यम्किति षत्
 तुले महतामपि मध्ये त्वमेव शस्त्राणि परकीयानि शस्त्रैः सैरा
 दिय जग्धवानसि इडत्यतिव्ययतीनामित्यदेरिट् ॥ ४८ ॥

त्वमित्यादि । त्वं शस्त्राणि च ससर्जिय चिप्रवानसि सृजद्भ
 जेति वेम् दुःसहानरीन् दद्रुष्ठ दृष्टवानसि पूर्ववदेम्लात् पचेऽ
 निम् ब्रह्मजिति षड् वर्द्धोकिदिति चतोरः सकीयैः शस्त्रैः त्वमे
 षद्वितीषः महतामिन्द्रादीनामपि शस्त्राणि आदिय भक्षित
 सानसि सृजद्भेत्यादौ अदवर्ज्यनाम्नेमसमित्यादिना नियमात्
 मित्वमिन् ॥ ४८ ॥

त्वं इन्द्रियन् दुर्वृद्धिं कपिं ब्रज ममाश्रया । माना
 श्चिरात्सिन्ध्याः प्रस्तावीर्त्मा न विक्रमं ॥ ४९ ॥

ब०म० सतमित्यादि । स तमेवविधः कपि दुर्मतिं चपेक्षतीहृमिष
 धिति मदाश्रया ब्रज स्रुगोखरतीट् वसिकाशिति हृषयव भो
 दाश्रत फसादेवस हन्नेविषयतात् राशरी भाधां मा शशी
 मा न व्यक्तीकुद अपितु व्यक्तीकुर्वित्यर्थः अश्रीःविशीतीट् विक्रमं
 न मा प्रसावीः मा न प्रादुरभू स सुसुधुभदतीट् ॥ ४६ ॥

म० सतमित्यादि । सएवंविधः प्रसिद्धसं दुष्टमतिं कपि हनि
 खन् विनाशयिष्यन् ममाश्रया ब्रज गच्छ सस्रुनरति इम्
 राशससम्बन्धिनीर्मायामा न अश्रीः व्यक्तीकरिष्यसि अपि त्ववश्य
 मेव अश्रुध्रिष्यतिगतिवशये उदित्वादेमले अश्रुःचेरिमिति
 नित्यमिम् विक्रमं मा न प्रसावीः न न प्रसुतं करिष्यसि अपि त्वव
 श्यमेव सुसुधोः चेरितीम् ब्रजवदेति त्रिः मायोगे इमोऽभावः
 माटीवेति सदा टी च ॥ ४६ ॥

मा न साधीर्गहास्ताणि मा न धाधीररिं रणे । वा
 नरं मा न संयसीर्ब्रज त्वर्षमशङ्कितः ॥ ५० ॥

ब०म० मानेत्यादि । रणे मश्रुस्ताणि मा न साधीः मा न प्रसुति भा
 न मुञ्चेत्यर्थः दुप्रसवैश्रय्येोरित्यस रूपं करीट् मां न धाधीः
 मा न कश्य अपि तु भीषयस्तेत्यर्थः पूर्ववदिट् वानरं मा न धाधी
 धीः मा न वधीः धमरमेत्यादिना सगिटौ समदाहृषोयमइति
 तत्त्वं भवति तथाकर्षकादिति वसते यतएव ससाद मइति
 स्रुष ब्रज ॥ ५० ॥

अनेत्यादि । अथासाधि न न वायीर्न व सन्धाद्यधि अपि तु म०
 वन्नामं करिष्येव एवे अरिं वचुं मा न स्यात् । व कल्पियद्यधि
 अदि ववश्यमेव वानरं मा न संघंसीः वदं न न करिष्यधि अपि तव
 वश्यमेव तस्मात्तं निर्भयः सं न्दूर्णं श्रीं व्रज गच्छ पुम्वसन्धात्केद
 पीडामन्वे धुञ्जन्मन्वे आभ्यां सुसुधोःशेरितीम् यमौवपरतौ
 संपूर्वोवन्धनार्थः यमरमेति इम्यनौ जिन्ज्यन्तेत्यादौ असन्धो
 त्थमायमदिति न सं कर्तुः फलवत्त्वाभावात् इति रावणोऽवोच
 दिति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥ ५० ॥

अनंसीच्चरणौ तस्य मन्दिरादिन्द्रजिद्रजन् । गते
 तस्मिन्नुपारंसीत् संरन्धाद्रक्षसां पतिः ॥ ५१ ॥

अनमित्यादि । एवमुक्तदन्द्रजित् मन्दिरात् व्रजन् गमित्यन् म०
 वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवदिति छट् तस्य पितुश्चरणौवर्त्तनीत्
 नत्तवान् पूर्व्ववत्सगिटौ गते तस्मिन् रक्षसां पतिः रावणः संरन्धात्
 क्रोधात् उपारंसीत् निवृत्तवान् पूर्व्ववत्सगिटौ रमेहपाचेति तिष्
 ॥ ५१ ॥

अनंसीदित्यादि । एवमुक्तदन्द्रजित् मन्दिरात् व्रजन् गच्छन् म०
 कश्च रावणश्च चरणौ अनंसीत् प्रथनाम तस्मिन्निन्द्रजिति गते
 सति रक्षसां पतीरावणः संरन्धात् क्रोधात् उपारंसीत् निवृत्तः
 यमरमेति इम्यनौ ॥ ५१ ॥

भिद्योमन्वानोवानरं जितं । संसि
 सविषमाणोऽगामायौ व्यञ्जिजिषुर्द्विषः ॥ ५२ ॥

ब० म० इन्द्रादि । वाजरं जितं मन्मानोऽवमहन् प्रतो विक्रमाभिन्नः
 अगात् गतवान् दिवः प्रचून् सिद्धाधिपमाणः उपहसितुमिहन्
 पूर्ववत्सनदति तद्मायां व्यञ्जिजिषुः व्यक्तीकर्तुमिहः सिपूकर
 अत्रासनीतोट् तत्रास्त्रेर्नद्रादति नकारो नदिह स्यते ॥ ५१ ॥

भ० इन्द्रजित्वादि । इन्द्रजित् स्वविक्रमाभिन्नः अतएव वाजरं
 जितमभिभूतं मन्मानो जागन् दिवः प्रचोः संसिद्धाधिपमाणः
 उपहसितुमिहः सन् मायां व्यञ्जिजिषुर्व्यक्तीकर्तुमिहः सन्
 अगात् गतः सिद्धपूङ्क्त्यादिना सिद्धोऽन्वस्य सनदम् दिव
 इति सन्मध्ये षष्ठी ॥ ५१ ॥

जगत्पिपविषुर्वायुः कल्पान्तद्भव दुर्द्धरः । लोकाना
 शिशिषोस्तुल्यः कृतान्तस्य विपर्यये ॥ ५२ ॥

ब० म० जगत्वादि । कल्पान्ते युगान्ते वायुरिव दुर्द्धरः जगत्पिपविषुः
 पवितुमुत्प्रेषुमिहः विपर्यये दिनाग्रकाले लोकानां शिशिषोः भव
 यितुमिहो कृतान्तस्य तुल्योऽगादिति पूर्वेषु सन्मध्ये चूर्णद्विदि
 ॥ ५२ ॥

भ० जगदित्यादि । क्रीडन्नः जगत् भुवनं पिपविषुः पवितुमुत्प्रे
 षुमिहः कल्पान्ते वायुरिव दुर्द्धरः धर्तुमन्नक्य विपर्यये जगतां
 विनाग्रकाले लोकान् आशिशिषोः व्याप्तुमात्मसात्कर्तुमिहोः
 कृतान्तस्य सप्तस्य तुल्यः ईदृशइन्द्रजित्वादिना पूर्वेषु सन्मध्ये

पुच्छोत्थे च शूद्राणां चित्तवृत्तयोः शाब्दा वनः शिखरपुच्छित्यादिना
 रन् चान्निविष्टोर्भक्षयितुमिच्छेरिति केषितं वाधु वने च शूद्र
 इत्युदनुबन्धिर्ह्येतात् ॥ ५३ ॥

वने चिकरिषोर्वृक्षान् बलं जिगरिषुः कपेः । सस
 द्विचित्रशस्त्रौघः संग्रामोमूर्त्तिमानिव ॥ ५४ ॥

वनइत्यादि । वने वृक्षांश्चिकरिषोः विचेष्टुमिच्छोः कपेर्वलं
 सामर्थ्यं जिगरिषुः अपनेतुमिच्छुः ह्ययोर्हृगन्तत्वात् सनि यद्गुहो
 स्येति प्रतिषेधे प्राप्ते इच्छानिवेति विकल्पे किरश्चपञ्चभ्यदतीद् किर
 तेरिटो दीर्घत्वं नेहन्तीति न दीर्घः ससन् शोभमानोविविधोवज्र
 प्रकारः शस्त्राणामायुधानामोघः समूहोयस्य समूर्त्तिमान् शरी
 री संग्रामइव इन्द्रजिदगादिति पूर्वेषामन्वयइत्यर्थः ॥ ५४ ॥

वनेइत्यादि । पुनः कीदृशः वने वृक्षान् चिकरिषोर्विचेष्टु
 मिच्छोः कपेर्वलं सामर्थ्यं जिगरिषुर्भक्षयितुं नाशयितुमिच्छुः स
 सन् दीप्यमानोविचित्रोनानाविधः शस्त्रसमूहोयस्य मूर्त्तः संग्राम
 इव इन्द्रजिदगादिति पूर्वेषु समन्वयः कृशविचेष्टे गृशनिगरणे
 शाब्दा वनः पूर्ववदिम् ॥ ५४ ॥

रोदिति सैव चायाति तस्मिन् पक्षिगणः शूचा ।
 मुक्ताकण्डं वृक्षान् वृक्षान् बन्धून् बन्धोरिवागमे ॥ ५५ ॥

ज०म० रोदीत्यादि । तस्मिन्निन्द्रजिति आघात्यागच्छति सति पश्चिमः
 हतान् वृक्षान् कपिनाशितान् इव च भोकेन मुक्तकण्ठं सन्नद्धं
 नामयाहं रोदिति सौव रुदितवान्निव नामयहणपूर्व्या रोदन
 क्रियया व्याप्यमानत्वात् वृक्षाणां कर्मासंज्ञा रुदादिभ्य इतीट् बभूव्
 बन्धोरिव यथा बन्धोरागमने कश्चित् बभूव् रोदिति ॥ ५५ ॥

म० रोदितोत्यादि । तस्मिन्निन्द्रजिति आघाति आगच्छति सति
 पश्चिमः इव च भोकेन मुक्तकण्ठं सन्नद्धं यथा स्यात्तथा हतान्
 हनूमता विनाशितान् वृक्षान् रोदिति सौव क्रन्दति सौव यथा
 बन्धोरागमे लोको हतान् बभूव् रोदिति सन्नद्धरोदनक्रियायां
 रुदिःसकर्मकः रुद्भ्योयोहसस्येतीम् हनसौगतौवधे औदित्वा
 वेम् ॥ ५५ ॥

आश्वसीदिव चायाति तदेगपवनाहतं । विचित्रस्त
 वकोद्भासि वनं लुलितपल्लवं ॥ ५६ ॥

ज०म० आश्वेत्यादि । तस्मिन्नायाति वनं तदेगपवनाहतं सत् आश्व
 सीदिव सञ्जीवितमिव लुलि रूपं यतोविचित्रस्तवकोद्भासि लुलि
 तपल्लवश्च जातं पूर्ववदिट् ॥ ५६ ॥

म० आश्वसीदित्यादि । तस्मिन्नायाति सति वनञ्च आश्वसीदिव
 सञ्जीवितमिव सञ्जीवप्राणने घो रुदायसीति ईम् कीदृशं तत्र
 हनूमतोवेगवायुना आहतं आश्वसतामाह विचित्रेण सवके
 नोद्भासकम् यदादित्वायेम् लुलितं मनोहरं सन्नद्धं सन्नद्धं
 तथा ॥ ५६ ॥

न प्राणिविदुराचार मायानामीश्विषे न च । नेडिषे
यदि काकुत्स्थं तमूचे वानरोवचः ॥ ५७ ॥

इतीडधिकारः ॥

नप्रेत्यादि । वानरसमागहनमिदं वचनमूचे हे दुराचार ज०म०
न प्राणिवि न जीवसि अत्रचेत्यस्य रूपं पूर्ववदिट् अनितेरिति
फलं नच मायानामीश्विषे नेशिता भवसि ईशः सदति इट् अर्धी
गर्धति कर्षसि षष्ठी यदि काकुत्स्थं नेडिषे न सौषि ईडजनोर्ध्वे
चेति चकारात्सेचेतीट् । इतीडधिकारः ॥ ५७ ॥

नप्रेत्यादि । वानरोहनुमान् तमिन्द्रजितं वचज्जचे किं वच म०
इत्याह हे दुराचार त्वं काकुत्स्थं यदि नेडिषे न सौषि तदा न
प्राणिवि न जीवसि न च मायानामीश्विषे मायानामीश्वरो न भवि
ष्यसि माया अथेष्टं न च विनियोक्ष्यसे इति वा कर्षसि षष्ठी धात्व्
नामनेकार्थत्वात् विनियोगार्थता वर्त्तमानसामीप्येऽपि वर्त्तमान
वदिवंश्चतइति न्यायात् सर्व्वत्र की अननुप्राणने इज्जोऽयइति इमं
ईडसकसुतो आभ्यां सध्वोरसेमिति इम् । इतीडधिकारः ॥ ५७ ॥

ससैन्यच्छाद्यन् संख्ये प्रावर्त्तिष्ट तमिन्द्रजित् ।
शरः खरप्रैर्मायाभिः शतशः सर्व्वतोमज्जः ॥ ५८ ॥

इदानीं विसर्जनीयस्य शरत्वधिष्ठत्याह । सचेत्यादि ।
; तं वानरं सर्व्वतः शरैः पुरमेः भवे

[उः चर्षं मायाभिः प्रतश्चेत्संज्ञा संख्ये प्रावर्तिष्ट
 प्रवृत्तः सुष्ठु रूपं तत्र सवैत्यम्हादयन् इति विसर्जनीयस्य सदति
 सत्त्वं हकारे परे सुत्वं श्रैः चुरप्रैरिति सत्तापवादः शर्परोखरि
 विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः विसर्जनीयस्य विकारनिवृत्त्यर्थः माया
 भिः प्रतश्चः सर्व्वतदति वाशरोति विकल्पः विसर्जनीयःसका
 रोवा ॥ ५८ ॥

अ० अतः परं विसर्जनीयसत्ताधिकारः । सकारपदमादेशमा
 चोपलक्षणं स्वमते विसर्ग्यधिकारः । सवैत्यद्वत्यादि । इन्द्रजित्
 सवैत्यः वैत्यैः सह श्रैः चुरप्रैश्च सर्व्वतोमुद्धर्त्वारंवारं तं वानरं
 हादयन् संख्ये युद्धे मायाभिः प्रतश्चः प्रतं प्रतं वारान् प्रावर्तिष्ट
 प्रवृत्तः सवैत्यम्हादयन्नित्यत्र वेःसोऽब्रसन्नेहतेइति विसर्गस्य
 चः सुस्तुभिरिति तात्त्व्यत्वं श्रैः चुरप्रैरित्यत्र कखपफयोर्मुन्या
 वित्यस्य न विषयः अब्रसन्नेइत्यस्यानुवर्त्तनात् विभक्तियत्ययेन
 अब्रसन्नेयोरिति कखपफयोर्विशेषणात् परे तु प्रपपरयोः स्वाभि
 च न स्वादिति जिह्वामूलीयनिषेधं पस्परयोर्न स्वादित्यनेन प्रप
 ध्नीयनिषेधश्चाङ्गः चुरप्रैर्कायाभिरित्यत्र रिचोऽवेइति विसर्ग
 स्य रेफः यद्यपि रवेइति कृते इष्टविद्धिः स्वात्तायापि रचइति
 कृतस्य साफस्यमाह देवीदासचक्रवर्ती यथा कपिदपवादविषये
 ऽप्युसर्गोऽपि प्रवर्त्ततइति न्यायात् अभौभगोऽद्योभ्योऽप्येवुवित्या
 दिभ्यश्चविषयेऽप्येवमनिरासः तेन हिः
 नैत्यादिविद्धि मायाभिः प्रतश्चइत्यत्र विसर्गवित्य
 तोमुद्धर्त्वारं वतोऽदृशुरित्यस्य विहसः ॥ ५८ ॥

वानरः कुक्षग्रैलाभः प्रसङ्गायुधश्रीकरं । रचस्या
 शान् यशस्काभ्यस्तमस्कल्पानदुद्रुवत् ॥ ५९ ॥

वानेत्यादि । वानरः कुक्षग्रैलाभः संगामे स्त्रिरत्नात् आयुधं श.म०
 श्रीकरमिव नैरन्तर्येण पतनात् प्रसङ्गाभिभूय कुःपैः कःपैः
 चेति जिह्वामूलोद्योपधानीद्यौ रचस्यान्नान् कुक्षितराचसाम्
 पाथेपात्रप् स्वार्थिकाश्रपि प्रकृतितोषिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते चन्न
 स्काभ्यन् आत्मनो यशदहन् अत्र तकारे परतोमह्यप्रशान्ति
 नुत्वं विसर्जनीयसकारौ च पूर्वस्वानुनासिकः तमस्कल्पान् ईव
 दसमाप्ततमसः कुःघोरपवादः सोपहादाविति सकारः तत्र
 पात्रकल्पकाम्येष्टिति परिगणनं अदुद्रुवत् टौकते स्य षिभीत्या
 दिना चरु ॥ ५९ ॥

वानरइत्यादि । वानरः कुक्षपर्यन्ततुष्यः क्षीररचितत्वात् म०
 आयुधं श्रीकरमिव नैरन्तर्येण पतनात् प्रसङ्गं सोऽत्र रचस्या
 न्नान् कुक्षितरचांसि अदुद्रुवत् टौकते स्य द्रावितवानित्यर्थः इन्द्र
 नौ टी जिञ्जिभुद्रुकमदति अरु कोद्वहः यशस्काभ्यन् आत्मनो
 चन्नदहतीति सैःकाम्यकस्त्रेऽध्यायामिति काम्यक् ततः ब्रह्मः
 श्रीहृन्नान् तमस्कल्पान् अन्यकारतुष्यान् त्यादेऽद्येनेदति कल्पः
 कुक्षितानि रचांसि रचस्यान्नाः पात्रःकुसावामिति पात्रः पुंसु
 मभिधानात् राजानमिच्छति राजीयतीत्यादिषु लुप्तपुत्रेधावि
 क्षान्तिवैदृषिद्वौ नलोपार्थं नलोपकृतेति कृतं प्रापयति कुप्तमि
 श्रितकं विराभाशितकार्यसांगिह्यमिति तेन रचस्यान्नादिषु

विषयोऽपि कित्वा रचसाद्वाद्योमन्त्रीवादिनात्किञ्चिदपि विना
 सपक्षेवेत्यस्य योनिविभागात् वाग्ब्रह्मस्य स्ववसावादिनात्
 पात्रकाम्यकल्पेषु विवर्गस्य नित्यं सकारः ॥ ५६ ॥

धनुस्याश्रभृतः संख्ये ज्योतिस्त्वोत्थोरुकेसरः। दुधाव
 निर्नमस्कारान् राक्षसेन्द्रपुरस्कृतान् ॥ ६० ॥

ज०म० धनुरित्यादि । धनुष्याश्रभृतः कुक्षितधनुर्धरान् राक्षसान्
 ज्योतिस्त्वोत्थोरुकेसरः अग्निमुखवृहत्सटोवानरः इणःवदति
 पात्रादिव्येव विवर्जनीयस्य षत्वं दुधाव कल्पितवान् यस्माच्चिर्न
 मस्कारान् अप्रक्षामान् राक्षसेन्द्रेणैन्द्रजिता पुरस्कृतान् अगतः
 स्थापितान् नमस्युरसोर्गत्योरिति विवर्जनीयस्य सकारः इह उ
 त्तरस्य तु विवर्जनीयस्य सएवाधिक्रियते तत्र नमःब्रह्मस्य साक्षा
 त्प्रभृतिषु पाठात् पुरःब्रह्मस्य पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञा ॥ ६० ॥

म० धनुरित्यादि । वानरः संख्ये युद्धे तान् राक्षसान् दुधाव कल्पि
 तवान् धनुर्जकम्पे ठी कीदृशान् धनुष्याश्रभृतः निन्दितधनुर्ध
 रान् पूर्ववत्पात्रः निर्नमस्कारान् नमस्कारवर्जितान् अप्रक्षसा
 नित्यर्थः राक्षसेन्द्रपुरस्कृतान् इन्द्रजिताऽगतः स्थापितान् कीदृशः
 ज्योतिस्त्वोत्थोरुकेसरः अग्निमुखवर्षविपुलसटः पूर्ववत् सकारः
 सर्वत्र पूर्ववत् विवर्गभावः वेःसकारोवा तस्यैवात्परस्य सकारः
 षत्त्वमभिनिव्यतव्यदत्यत्र साख्यातं ॥ ६० ॥

स्वामिनोनिष्कृतं गन्तुमाधिष्कृतवत्सः कपिः । रराज
समरे शत्रून् घ्नन् दुष्कृतवहिष्कृतः ॥ ६१ ॥

स्वामीत्यादि । स्वामिनः सुग्रीवस्य निष्कृतमानुष्यं गन्तुं ज०म०
शत्रून् घ्नन् विनाशयन् कपिः समरे रराज आविष्कृतवत्सः प्रकटि
तसामर्थ्यः दुष्कृतवहिष्कृतः दुष्कृतं पापं वहिःकृतमनेनेति वाहि
ताम्यादिषु द्रष्टव्यं सर्वत्र इउदुपधस्य चेत्यनेनाप्रत्ययविकर्ष
नीयस्य सत्त्वं ॥ ६१ ॥

स्वामीत्यादि । कपिः समरे संग्रामे शत्रून् घ्नन् विनाशयन् म०
रराज हीयते स कीदृशः स्वामिनः सुग्रीवस्य निष्कृतमानुष्यं
गन्तुं आविष्कृतं प्रकाशितं वत्सं सामर्थ्यं येन तादृशः दुष्कृतेन
पापेन वहिष्कृतस्वक्तः निष्पापदत्यर्थः दुष्कृतं वहिष्कृतं येने
ति वा पूर्वनिपातस्त्रानियमात् कश्चित् क्तान्तस्य परनिपातः वाहि
ताम्यादेर्भेति परः दुर्निराविर्वहिःप्रादुस्यतुरांशः कस्यप्येदिति
परस्य च दर्शनात् निष्कृतादिषु सेतुकस्यप्येवेत्यस्य वाग्नस्य
स्यवसावाचित्वात् नित्यं सकारोविधः विकल्पेऽपि न चतिः दुःखं
दुष्कृतं इति द्विरुपदर्शनात् मूर्द्धन्यसत्त्वं पूर्ववत् ॥ ६१ ॥

चतुष्काष्ठं शिपन् वृषान् तिरस्कुर्वन् वलीवणे । तिर
स्कुर्वन् दिगामोदोदृशे वृद्धा भ्रमन् ॥ ६२ ॥

ज०म०

चतुरित्यादि । चतस्रः काष्ठादिक्लेयस्मिन् चेषपइति क्रिया
विशेषणं पूर्ववत् षत्वं चतस्रषु दिक्षु वृक्षान् रणे भ्रमन् एकोऽपि
वज्रधा ददृशे दृष्टः कपिः क्षिपन्निति तौदादिकः अरींस्तिरस्कुर्वन्
अभिभवन् तिरस्कृतदिगाभोगः अपनीतदिग्निस्तारः तिरसोन्यत
रस्वामिति पञ्चे षत्वं ॥ ६२ ॥

भ०

चतुरित्यादि । स एकः कपीरणे भ्रमन् वज्रधा ददृशे जनै
रित्यर्थात् किङ्कुर्वन् चतुष्काष्ठं वृक्षान् क्षिपन् चतस्रः काष्ठादिश्च
आधारत्वेन, यस्मिन् चेषणे क्रियाविशेषणमिदं चतस्रषु दिक्षु
वृक्षान् क्षिपन्नित्यर्थः अरीन् शत्रून् तिरस्कुर्वन् अभिभवन् तिर
स्कृतदिगाभोगः आच्छादितदिग्निस्तारः पूर्ववद्विभाषया विश
र्गस्य सकारः ॥ ६२ ॥

द्विष्कुर्वतां चतुष्कुर्वन्नभिघातं नगैर्द्विषां । वहिष्क
रिष्यन् संग्रामाद्रिपून् ज्वलनपिङ्गलः ॥ ६३ ॥

ज०म०

द्विष्कुर्वत्यादि । असौ कपिराटोदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः
कीदृशः द्विष्कुर्वतां द्वौ वारावभिघातं कुर्वतां द्विषां चतुष्कुर्वन्
चतुरोवारान् नगैर्वृक्षैरभिघातं कुर्वन् द्विस्त्रिचतुरिति हलोऽर्थ
इति विशर्जनीयस्य वा षत्वं अरीन् संग्रामाद्विष्करिष्यन् अपने
यामीति इत्युचोः सामर्थ्यइति विशर्जनीस्य षत्वं पञ्चे सामर्थ्यं चाह
इत्येषानैकार्थीभावः वहिष्करिष्यन्निति इयोः परस्परव्यपिष्यमात्
॥ ६३ ॥

दिरित्यादि । असौ कपिराटोदित्यपिमञ्जोकीनाम्बयः किङ्कुर्वन् भ०
 दौ वारौ अभिघातं कुर्वतां द्विषां नगैः पर्वतैश्चतुरोवारान् अभि
 घातं कुर्वन् दिस्त्रिस्तुःश्लोऽर्थे इति सूत्रेण विभाषया कस्का
 दित्वाद्रूपद्वयमिति परः स्वमते हस्तीपाणावित्यादिना साक्षा
 दादित्वात् वा समासः । समासे सेतुकखेति रूपद्वयं निर्विरोधं
 एवमसमासेऽपि कखपफेवेत्यस्य योगविभागः कार्यः समासपचे
 षत्वं व्याख्यातमेव असमासेऽपि किलादित्यस्य योगविभागात्
 षत्वं मनीषादित्वाद्वा मंयामात् अरीन् शत्रून् वहिष्कारिष्यन्
 पूर्ववत् वेःसः षत्वञ्च ज्वलनवत् वज्जिवत् पिङ्गलः ॥ ६३ ॥

ज्योतिष्कुर्वन्निवैकोऽसावाटीत् संख्ये परार्द्धवत् ।
 तमनायुष्करं प्राप शक्रश्चतुर्द्वनुष्करः ॥ ६४ ॥

ज्योतिरित्यादि । एकोऽपि ज्वलनपिङ्गलः ज्योतिष्कुर्वन्निव ज०भ०
 अग्निं दीपयन्निव पूर्ववत्पचे विसर्जनीयस्य षः परार्द्धवत् दिव्य
 इव परार्द्धौद्युलोकः ब्रह्माण्डसम्बन्धिनजर्ध्वभागस्योत्कृष्टत्वात्
 तत्र भवदिति परावराधमेति यत् संख्ये संयामे आटीत् परि
 चक्राम इटइटीति सिषोषोपः तं वानरमनायुष्करं प्राणाय
 चारिषं शक्रश्चतुरिन्द्रजित् प्राप प्राप्तवान् धनुष्करः धनुः करे
 षत्वेति नित्यं समासेत्यादिना षत्वं ॥ ६४ ॥

ज्योतिरित्यादि । एकोऽसौ कपिः संख्ये परार्द्धवत् अत्युत्कृष्टं भ०
 हसंख्याविशेषावच्छिन्नवत् ज्योतिष्कुर्वन् आटीत् परिचक्राम

पराङ्मवत् दिव्यवदिति जयमङ्गला तं कपिं ब्रह्मचरिन्द्रजित्
 प्राप कीदृशं न आयुः करोतीत्यनायुष्करं कीदृशः धनः करे यस्य
 स तथा पूर्ववदेःसः षत्वञ्च इ सुसन्तयोः कश्चपफथोर्नित्यमितिपरः
 ॥ ६४ ॥

अस्यन्नरुष्करान् वाणान् ज्योतिष्करसमद्युतिः ।
 यशस्करोयशस्कामं कपिं वाणैरताडयत् ॥ ६५ ॥

अ०म० अस्यन्नित्यादि । वाणानरुष्करान् ब्रह्मजनकान् दिवाविभेत्या
 दिना टः अस्यन् चिप्यन् ज्योतिष्करसमद्युतिः ज्योतिष्करणशीलः
 आदित्यः कञ्जोच्चैलित्यादिना टः तेन तुल्यदत्यर्थः पूर्ववत् षत्वं
 यशस्करोयशोजननशीलः इन्द्रजिद्यशस्कामं यशसि कामोऽस्येति
 तं कपिं वाणैरवाकिरत् अताडयत् अतः एकमोत्यादिना न व्यय
 विसर्जनीयस्य सत्वं ॥ ६५ ॥

भ० अस्यन्नित्यादि । इन्द्रजिदरुष्करान् ब्रह्मजनकान् वाणान्
 अस्यन् चिपन् वाणैः कपिमताडयत् ज्योतिष्करस्य सूर्यस्य समा
 द्युतिर्यस्य यशस्करोयशोजननशीलः कीदृशं कपिं यशस्कामं य
 शसि कामोयस्य सर्वत्र पूर्ववदेःस इत्तात्षत्वञ्च अरुर्ज्योतिर्यशस्य
 करोतीति स्रकुष्टः ॥ ६५ ॥

चकाराधस्यदं नासौ चरन् वियति मारुतिः । मर्मा
 विद्धिस्तमस्काण्डैर्विध्यमानोऽप्यनेकधा ॥ ६६ ॥
 इति सत्वाधिकारः ।

चकारेत्यादि । असौ माहतिर्वियति चरन् अधस्यदं पृथिव्यां ज०म०
पदं न चकार अधस्यदमिति मयूरव्यंसकादित्वात्सः कस्कादिषु
चेति षत्वं मर्माणि विध्यन्तीति क्विप् नहिष्टतीत्यादिना पूर्वपदस्य
दीर्घत्वं । इति षत्वसत्वाधिकारः ॥ ६६ ॥

चकारेत्यादि । असौ माहतिर्हनुमान् वियति आकाशे म०
चरन् मर्माणि विध्यद्भिः कालायसघटितत्वात् तमसुत्थैः काण्डैः
शरैरनेकधाविध्यमानस्तास्यमानोऽपि अधस्यदं पृथिव्यां पदं न
चकार पूर्ववदेः सः अधःशिरसोःपदे तमसस्तु काण्डे नित्यं विस
र्गस्य सकारइति परः । इति विसर्जनीयसत्वाधिकारः ॥ ६६ ॥

पुरुहूतद्विषोधूर्षु युक्तानक्षस्य वाजिनः । आयुषि
त्वक्षु निर्भद्य प्राभञ्जनिरमोचयत् ॥ ६७ ॥

इतः प्रभृति अपदान्तस्य मूर्द्धन्यइत्यधिकृत्याह । पुरुहूतेत्यादि । ज०म०
पुरुहूतद्विषइन्द्रजितः सम्बन्धिनोयानस्य रथस्य धूर्षु युक्तान्
वाजिनः त्वक्षु चर्मसु निर्भद्य प्राभञ्जनिर्माहतिरायुषि जीवितानि
अमोचयत् त्याजितवान् धूर्षु त्वच्छिति आदेशप्रत्यययोरिति षः
प्रत्ययसकारत्वात् तत्र हि इण्कोरिति वर्त्तते परेण च षकारेण
प्रत्याहारः आयुषीति नुम्बिसर्जनीयेत्यादिना सहेःसाट्सः इति
हन्द्दोविषयत्वाद्वादाहृतं ततः हन्द्दसि सहइति लिप्रत्ययस्य
विधानात् एवञ्च पृतनाषाड्विषइति पाठान्तरमयुक्तं ॥ ६७ ॥

अथ मूर्द्धन्यसत्वाधिकारः । पुरुहूतेत्यादि । प्रभञ्जनस्यापत्यं म०
हनुमान् पुरुहूतद्विषः शक्रशत्रोर्भेषनादस्य यानस्य रथस्य धूर्षु

भारेषु युक्तान् वाजिनोऽश्वान् लक्षु चर्म्मसु निर्भिद्य आर्युषि चमो
 चयत् त्याजयामास घोऽजौञेरिति सूत्रे उपसर्जनोभूतार्थाच्चपि
 शब्दार्थादयोऽप्यन्ते इति तु प्राप्सर्ययोर्निवहोः प्रतिषेधेन ज्ञापि
 तं तेन वाजिनां प्रयोज्यानां कर्म्मलं अत्र हि मुचिर्भुक्तिपूर्विकायां
 गतौ वर्त्तते अतएवामोचयत् मोचनेन भवान्तरमगमयदित्यर्थः
 क्लिप्तादित्यादिना धूर्ञित्यत्र रेफात् आर्युषीत्यत्र नुविव्यवधानेऽपि
 लक्षित्यत्र ककारात् सस्य षलं पुरुहतेत्यत्र घृतनाषाडिति
 कचित्पाठः ॥ ६७ ॥

सुषुपुस्ते यदा भूमौ रावणिः सारथिं तदा । आह
 ऋमन्यानशिषत् प्रेषितत्रासकर्कशः ॥ ६८ ॥

ज०भ० सुखित्यादि । ते यदा भूमौ सुषुपुः निपेतुः 'आदेशसकार
 त्वात्पूर्ववत् षलं तदा रावणिरन्यानश्वानाहर्त्तुमानेतुं सारथि
 मशिषत् आदिष्टवान् सर्तिशास्तीत्यङ् शासद्दुङ्हलोरिति
 इकारः शासिवसीति षलं प्रेषितत्रासः प्रेषिताद्रामादुपगत
 भयः कर्कशश्च रौद्रः प्रेषितइति यजादित्वात्प्रसारणं षलं
 पूर्ववत् ॥ ६८ ॥

भ० सुषुपुरित्यादि । ते वाजिनोयदा भूमौ सुषुपुः निषेदुः शिष्य
 पौत्रये भाद्यादिष्णइति मूर्द्धन्यस्य दन्त्यत्वं ततः क्लिप्तादिति सस्य
 हतत्वात् षलं तदा तस्मिन् काले रावणस्यापत्यमिन्द्रजित् अन्या
 नश्वानाहर्त्तुं सारथिं अशिषत् आदिष्टवान् कीदृशः प्रेषितोऽपग

तस्माद्योच्येति वज्रग्रीहिः सचासौ कर्कशश्चेति पञ्चात्कर्षधारयः
 प्रेषितचासिन कर्कशोवा शास्येः शास्यजिह्वुदिति कः ज्ञासुञ्जिति
 इत् वसेः सुधवसेति ऋस्य इम् ग्रहस्यपाद्योरिति जिः किञ्चादि
 त्यादौ शासवसेति षत्वं ॥ ६८ ॥

प्रतुष्टुषुः पुनर्युद्धमासिषञ्जयिषुर्भयं । आतस्यौ
 रथमात्मीयानुत्सिसाहयिषन्निव ॥ ६९ ॥

प्रतित्यादि । अश्वाशनीतादिति पुनरपि युद्धं प्रतुष्टुषुः प्रसौ ज०म०
 तुमारभुमिषुः सन् अज्ज्ञानगमांसनीति दीर्घः सनाशंसभिषुः
 नसोकोति षष्ठोप्रतिषेधः रथमातस्यौ आरूढवान् भयमासिषञ्ज
 यिषुः संक्षेपयितुमिषुः हनूमता तत्र सौतेः सनि षत्वंभूते सञ्ज्ञे
 सौतिष्योरिति अभ्यासादुत्तरस्य षत्वं आत्मीयान् भृत्यानुत्सि
 साहयिषन्निव उत्साहयितुमिषन्निव युध्यध्वमिति सौतीत्यादिना
 षत्वे प्राग्ग सःस्त्रिदित्यादिना षकारस्य षत्वं ॥ ६९ ॥

प्रतुष्टुषुरित्यादि । इन्द्रजित् पुनः सञ्ज्ञेभूतं रथमातस्यौ भ०
 आश्रितवान् कीदृशः युद्धं प्रतुष्टुषुः प्रसौतुमारभुमिषुः भयं
 आसिषञ्जयिषुः हनूमतोभयमासञ्जयितुं संक्षेपयितुं इषुः आत्मी
 यान् अनुचरान् उत्सिसाहयिषन्निव उत्साहयितुमिषन्निव
 जिह्वोःखेरित्यादिना षत्वंभूते सनि खेः षत्वं तत्रैव सहवर्जनात्
 उत्सिसाहयिषन्निव न षत्वं ॥ ६९ ॥

बलान्यभिषिषिचन्तं तरुभिः कपिवारिदं । विजिगीषुः
पुनश्चक्रे व्यूहं दुर्जयमिन्द्रजित् ॥ ७० ॥

ज०म० बलेत्यादि । कपिवारिदं कपिं वारिदमिव बलान्यभिषि
षिचन्तं तरुभिः अभिषेक्तुं ह्यादयितुमिच्छन्तं स्यादिव्विभ्यासेत्या
दिना तु सकारस्याभ्याससकारस्य च षलं तमेवविधं कपिं
विजिगीषुर्विजेतुमिच्छुः इन्द्रजित् सन्लिटोर्जेरिति कुलं पुनर्व्यूहं
बलसन्निवेशं दुर्जयास्यं चक्रे हस्यत्यादिसैनिकानां मण्डलस्थित्या
विरच्यते ॥ ७० ॥

भ० बलानीत्यादि । तरुभिर्वलानि अभिषिषिचन्तं ह्यादयितुमि
च्छन्तं अतएव कपिं वारिदमिव जेतुमिच्छुरिन्द्रजित् पुनर्व्यूहं
बलविन्यासं चक्रे दुर्जयं जेतुमशक्यं व्यूहस्य कपेर्व्यूहं विज्ञेयं अभि
पूर्वसिचः सनः षले जिह्वोःखेरिति नियमेन किलादित्यादिना
गीकदति इत्यादिना च प्राप्तं षलं वाध्यते प्रकृतेर्व्याधितत्वात् गो
कदत्यादिना खेःसकारस्यापि न षलमिति केचित् जिह्वोःखेरि
त्यनेन खिनिमित्तं षलं वाध्यते तेन प्रकृतेः सस्य न षलं खेसु गीक
इत्यादिना षलं भवत्येवेति केचित् वसुतसु षलभूते सनि
खिनिमित्तस्यैव षस्य निषेधः नतु गिनिमित्तस्य तेनोभयत्र गीक
इति षलं ॥ ७० ॥

अभिसन्तः कपिं क्रोधाद्भयपिञ्चन्निवात्मनः । संप्र
हारसमुद्भूतैरत्तैः कोष्पौररुच्युतैः ॥ ७१ ॥

अभीत्यादि । राक्षसाः क्रोधादात्मनोऽभियन्तः अन्नं ज०म०
 नयन्तः षोऽन्तकर्मणीत्यस्य इतरि श्रोतःश्यनीत्याकारलोपः उप
 सर्गादिति षत्वं सम्यहारसम्भूतैः रक्तैः कोष्ठीरीषदुष्णैः अरुसुतैः
 व्रणान्निर्गतैः कपिमभ्यपिञ्चन्निव अभिषिक्तवन्त इव छडि रूपं
 प्राक्खितादद्वावायेऽपीति षत्वं ॥ ७१ ॥

अभीत्यादि । राक्षसाः क्रोधादात्मनोऽभियन्तोऽन्नं नयन्तः भ०
 सम्यक् प्रहारजातैः ईषदुष्णैर्ब्रणस्युतैः रक्तैः कपिं अभ्यपिञ्चन्निव
 अभिषिक्तवन्त इव षोचनाश्रे शब्दः अभिषोषिचोर्गीकःसुसुभषो
 इत्यादिना षत्वं ॥ ७१ ॥

संग्रामे तानधिष्ठास्यन्निषद्य पुरतोरणं । अविषी
 दन्नवष्टब्धान् व्यष्टम्भान्नरविष्वणान् ॥ ७२ ॥

संग्रामइत्यादि । ये प्राणिनः अभिषिञ्चन्ति तान्नरविष्वणान् ज०म०
 राक्षसान् संग्रामे अधिष्ठास्यन् अस्वतन्त्रीकरिष्यन् कपिः उपसर्गा
 दिति षत्वं पुरतोरणं पुरद्वारं व्यष्टभात् आश्रितवान् निषद्य
 तत्रैव पुरतोरणे स्थित्वा प्राणिनोमाप्रविचुरिति अविषीदन्
 विषादमगहन् निषद्य विषीदन्निति सदिरप्रतेरिति षत्वं अवष्ट
 भान् अविदूरान् अवाचासम्भनाविदूर्ययोरिति षत्वं व्यष्टभा
 दिति अद्वावायेवेस्तभोरिति षत्वं सम्भुसुम्भुइत्यादिना आप्रत्ययः
 सप्तशब्दायामभ्यवहारक्रियायां स्वनतिर्वर्त्तते नराणां विष्वणाइति
 सः नरान् सप्तशब्दमभ्यवहारकइत्यर्थः वेस्वखनोसभोजनइति षत्वं
 ॥ ७२ ॥

भ० संयामदत्यादि । हनूमान् संयामे निषद्य स्त्रिता अविधी
 दन् विषयो न भवन् तान् राक्षसान् अधिष्ठास्यन् अभिभविस्यन्
 पुरतोरणं पुरीवहिर्दारं व्यष्टभात् आक्रान्तवान् पुरतोरण
 मधिष्ठास्यन् तान् व्यष्टभादिति वा कीदृशान् अवष्टभान् निकट
 स्थान् ऊर्जितान् वा नरविष्वणान् मनुष्यं भुञ्जानान् अधिस्थानि
 विषदविस्वस्त्रार्थविस्वनां गीकदत्यादिना षत्वं अवष्टभानिति
 गीकदत्यादौ अवस्वनेत्यस्य योगविभागार्थात् कचिदस्त्रार्थादन्य
 चापि षत्वं मनीषादित्वाद्वा अत्रात्स्वभेदौर्जित्याअयनिकटभो
 जनेत्विति परः ॥ ७२ ॥

विषञ्च राक्षसाः क्रुद्धाः शस्त्रजालमवाकिरन् । यन्न
 व्यसहतेन्द्रोऽपि कपिः पर्येषहिष्ट तत् ॥ ७३ ॥

अ०म० विषेत्यादि । विषञ्च सोढ्वा कपिचेष्टितमित्यर्थात् सात्पदाद्यो
 रिति प्रतिषेधे प्राप्ते परिनिविभ्यदति षत्वं राक्षसाः क्रुद्धाः शस्त्र
 जालमवाकिरन् विचित्रवन्तः लङ्ङि रूपं यच्च शस्त्रजालमिन्द्रो
 ऽपि न व्यसहते न सोढवाभ्यः लङ्ङि रूपं तत्कपिः पर्येषहिष्ट
 लुङ्ङि रूपं सहेःसिवादीनामित्यादिना विभाषा षत्वं ॥ ७३ ॥

भ० विषञ्चेत्यादि । राक्षसाविषञ्च सोढ्वा हनूमतः प्रहारमित्य
 र्थात् क्रुद्धाः सक्तः शस्त्रजालं शस्त्रसमूहं नैरन्तर्येण सर्वतोविषे
 षात् जालमिव अवाकिरन् विचित्रवन्तः चां रूपं यत्रशस्त्रजालं

इन्द्रोऽपि न यस्य हत न विसोढवान् कपिसत्त्वं ब्रह्मजासं पर्यस्य
 द्विष्ट परिषोढवान् स्यां रूपं विषद्येत्यत्र गीकदत्यादिना षत्वं
 यस्य हतेत्यत्र पर्यस्यद्विष्टेत्यत्र च निविपरिसन्नेत्यादिना पाचिक
 षत्वं ॥ ७३ ॥

विद्यन्द्मानरुधिरोरक्तविस्वन्दपाटलान् । विष्क
 न्मृन् परिघेणाहन्नविस्कन्ता कपिर्द्विषः ॥ ७४ ॥

विद्येत्यादि । विद्यन्द्मानरुधिरः चरद्रक्तः कपिः परिघेणा ज०म०
 हन् ताडितवान् द्विषः ब्रह्मन् रक्तविस्वन्दपाटलान् रक्तसुतिलो
 हितान् अनुपर्यभिनिविभ्यः स्वन्दतेरिति विभाषा षत्वं रक्तस्या
 प्राणित्वात् विष्कन्मृन् विविधं स्कन्तुं गन्तुं शीलमेवामिति हन् अवि
 स्कन्ता कपिः अगमनशीलः स्यान्शील इत्यर्थः वेः स्कन्देरनिष्ठा
 षामिति विभाषा षत्वं ॥ ७४ ॥

विष्कन्त्यादि । कपिर्द्विषः ब्रह्मन् परिघेष अहन् ताडितवान् म०
 कीदृशः विद्यन्द्मानरुधिरः चरद्रक्तः अविस्कन्ता अविचक्षण
 शीलः कीदृशान् रक्तविस्वन्दपाटलान् रक्तसुतिलोहितान्
 विष्कन्मृन् विविधगतिशीलान् स्वन्दुवृक्षतौ स्कन्दिरौशेषो
 गत्यां अनयोः सस्यविस्कन्धानिर्भविस्वित्यादिना षत्वे षत्वं स्वन्देः
 कर्त्तृ रक्तं तेनाप्राणिकर्त्तृकत्वं स्कन्देसृन् अपस्योरिति इत्यतः
 अविर्गतात् स्वर्गस्य स्वर्गेलुमेति सूत्रेण षत्वे दलोपमाह्नः परे
 स्वन्दते मनीषादित्वात्तद्रूपमपि ॥ ७४ ॥

मेघनादः परिष्कन्दन् परिस्कन्दन्तमाश्रिं । अब
भादपरिस्कन्दं ब्रह्मपात्रेण विस्फुरन् ॥ ७५ ॥

ज०म० मेघेत्यादि । मेघनाद इन्द्रजित् परिष्कन्दन् परितोभ्रमन्
परिस्कन्दन्परिभ्रमन्तमरिं कपिं ब्रह्मपात्रेण ब्रह्मणा दत्तेन
पात्रेणभीष्मवभ्रात् बद्धवान् लङ्घि आप्रत्यये रूपं परे संति वा
षलं अपरिस्कन्दं अप्राच्यभरतलात् तेन परिस्कन्दः प्राच्यभरते
ष्विति निपातनं विस्फुरन् देषादुद्गृह्यित्यर्थः स्फुरतिस्फुल्लत्यो
रिति विभाषाषलं ॥ ७५ ॥

भ० मेघेत्यादि । मेघनाद इन्द्रजित् परिष्कन्दन् परितोभ्रमन्
परिस्कन्दन्तं परितोभ्रमन्तमरिं हनूमन्तं ब्रह्मपात्रेण आशु
भीष्मं अपरिस्कन्दं निषुल्लं यथा स्यात्तथा अबभ्रात् बद्धवान् न
विद्यते परिस्कन्दस्यलनं यस्माद्भ्रमात् क्रियाविशेषणं अरेर्विशे
षणमिति केचित् विस्फुरन् कोपात् हर्षादा कथमानः परिस्कन्द
विस्फुराः सस्य विस्फुल्लानिर्वेत्यादिना विभाषया षलं ॥ ७५ ॥

विस्फुल्लङ्घिर्गृहीतोऽसौ निष्फुल्लः पुरुषाग्रनैः । विष्क
म्भितुं समर्थोऽपि नाचलद्ब्रह्मगौरवात् ॥ ७६ ॥

ज०म० विष्फुल्लेत्यादि । असौ कपिः पुरुषाग्रनैः राक्षसैः विष्फुल्लङ्घिः
हर्षाच्चलङ्घिर्गृहीतः निष्फुल्लः सतेजाः निष्फुल्लेति विभाषा षलं

विष्कम्भितुं व्यापारितुं समर्थोऽपि ब्रह्मगौरवात् नाचलत् न चलितः
माभून्नोद्योत्राद्यः पात्र इति वेष्कन्नातेरिति षत्वं ॥ ७६ ॥

विष्कुलेत्यादि । असौ कपिर्विष्कुलद्विर्हर्षाचलद्विः पुरुषां भ०
ब्रह्मैः राक्षसैः गृहीतोऽपि निष्कुलो निष्कम्भः विष्कम्भितुं व्यावर्त्तितुं
समर्थोऽपि ब्रह्मगौरवात् नाचलत् न चलितवान् विष्कम्भेत्या
दिना विष्कम्भः षत्वं नित्यं स्फुरस्फुलोस्तु विभाषितं ॥ ७६ ॥

हृषीद्वं भर्तुरानन्दं मा न प्रोद्वं द्रुतं वियत् । वानरं
नेतुमित्युच्चैरिन्द्रजित् प्रावदत् स्वकान् ॥ ७७ ॥

हृषीत्यादि । भर्तुः रावणस्य आनन्दं हृषीद्वं कुरुध्वं लिङ्गि ज०म०
रूपं अतोवानङ्गं द्रुतं नेतुं वियदाकाशं मा न प्रोद्वं मानोत्पतिष्ट
माङ्गि लुङ् दणः षीध्वमिति धकारस्य मूर्द्धन्यठकारः इत्येवमुच्चै
रिन्द्रजित् स्वकान् भृत्यान् प्रावदत् वदेर्लिङ्गि रूपं ॥ ७७ ॥

हृषीद्वमित्यादि । यूयं भर्तुरावणस्य आनन्दं हृषीद्वं कुरुध्वं भ०
व्यारूपं इगुडुर्मठीति कित्त्वान्न गुणः टीठीठीधीठिच इति धस्य
ठलं कित्वादिनि षः वानरं नेतुं द्रुतं यूयं वियदाकाशं मा न प्रोद्वं
न न गच्छत अपि तु प्रोद्वं प्रुसुडुचसर्पणे मायोगे टी सिः गुणः
धेयलोपेवेति षच्चे सिलोपः टीठीठीधीठिच इति धस्य ठलं इत्युक्तं
इन्द्रजित् स्वकान् आत्मीयान् उच्चैर्ब्रह्मता ध्वनिना प्रावदत्
भोक्तवान् ॥ ७७ ॥

‘नमःप्रसूतिपङ्कं त्वां भीरुष्टानादिहागतं । खादि
 ध्यामदति प्रोचुर्नयनोमारुतिं द्विषः ॥ ७८ ॥

ज०म० गतमित्यादि । अङ्गुलीनां सङ्गः अङ्गुलीषङ्गः तं गतं प्राप्तं हस्त
 प्राप्तमित्यर्थः समासेऽङ्गुलेः सङ्ग इति षत्वं भीरोः कातरस्य यत्
 स्थानं तस्माद्भीरुष्टानादिहागतं भीरोस्थानमिति षत्वं खादित्या
 मदति प्रोचुः द्विषोराचसा मारुतिं नयनोनेत्यन्तः वर्त्तमानसा
 मीषे भविष्यति लट् ॥ ७८ ॥

म० गतमित्यादि । मारुतिं नयनोराचसा इति प्रोचुः उक्तवन्तः
 किमित्याह त्वां वयं खादित्यामः कीदृशं त्वां अङ्गुलेः सङ्गं गतं
 प्राप्तं हस्तप्राप्तमित्यर्थः भीरोरामस्य स्थानाद्विह लहायमा
 मतं समासेऽङ्गुलेः सङ्गस्य भीरोस्थानस्य चेति षत्त्वमिति परः
 स्वमते क्लिप्तादित्यस्य योगविभागात् श्रावणवधवसाठा ष्टैत्यञ्
 चकारस्थानुक्तसमुच्चयार्थत्वादन्येषामपीत्यर्थाद्वा मनीषादित्या
 दा ॥ ७८ ॥

अग्निष्टोमादिसंक्षेपु ज्योतिष्टोमादिषु द्विजान् ।
 योऽरचीत्तस्य दूतोऽयं मानुषश्चेति चावदन् ॥ ७९ ॥

ज०म० अग्नीत्यादि । अग्निष्टोमादिसंक्षेपु सदृशेषु ज्योतिष्टोमादिषु
 योद्विजानरचीत्तस्य मानुषस्यार्थं दूत इति चावदन् नयनो
 द्विषः अग्नेषुत्सोमयोमाः ज्योतिराधुषसोम इति षत्वं ॥

अग्नीत्यादि । अग्निष्टोमादिषट्त्रयेषु अग्निष्टोमादिषु यज्ञेषु म०
 धादिजान् अरधीत् आदिशब्दादाजपेयादेर्वहणं आयुर्जाति
 रग्निभ्यःसोमस्येति षत्वमिति परः खमते मनीषादित्वात् तस्य
 मानुषस्यायं दूतइति च ते द्विषोऽवदन् ॥ ७५ ॥

नासां मातृष्वसंख्याश्च रावणस्य लुलाव यः । मातुः
 स्वसुश्च तनयान् खरादीन् विजघान यः ॥ ८० ॥

नासामित्यादि । रावणस्य या मातुः स्वसा भगिनी सा मातृ ज०म०
 ष्वसा मातृपितृभ्यामिति षत्वं तस्याअपत्यं मातृष्वभेदी मातृष्व
 सुश्चेतिठगन्तलोपो तस्यायोनासां लुलाव मातुःस्वसुश्च तनयान्
 खरादीन्विजघातु मातृपितृभ्यामन्यतरस्यामिति षत्वाभावपचे
 विभाषास्वसुपत्योरिति षष्ठाअलुक् ॥ ८० ॥

नासामित्यादि । योरावणस्य मातृष्वभेद्यामातृष्वसुर्दुहितुः म०
 शूर्यषखायानासां लुलाव ष्वसवान् मातृस्वसुशब्दादित्यादि
 त्वात् श्येयः मनीषादित्वादन्तलोपः आदिसस्य षत्वञ्च मातृपि
 तृभ्यां स्वसुरिति परः योमातुः स्वसुश्च मातुर्भगिन्याश्च तनयान्
 पुत्रान् खरादीन् निजघान तस्य दूतोऽयमिति सम्बन्धः स्वसुर्वा
 मातृपितृभ्यामिति विभाषया षत्वमिति परः खमते मनीषादि
 त्वात् ॥ ८० ॥

मातुःपति न संवासावस्य रक्षःसमागमे । तस्य
 अक्षिपवुःवृतेरयं प्रक्षिधिरागतः ॥ ८१ ॥

अ०म० प्रादुरित्यादि । यस्य रचः समागमे सन्नासाः भयानि न प्रादुः
 घन्ति न प्रादुर्भवन्ति उपसर्गप्रादुर्भामित्यादिना दुःशब्दादुक्त
 रखास्ति सकारस्य अघोरस्योपदत्यस्योपे कृते षत्वं प्रादुःसका
 रस्य च ह्रस्वं तस्य चचिद्यदुःषूतेः दुष्पुत्रस्याद्यं प्रणिधिरागत
 इति चावदन् नयन्तः सूयतइति सूतिः दुर्निदायामिति सूतेः
 सकारस्य सुविनिर्दुम्भइति षत्वं ॥ ८१ ॥

अ० प्रादुरित्यादि । रचसां समागमे यस्य सन्नासान् प्रादुः
 घन्ति न प्रादुर्भवन्ति प्रादुर्गीकइति षत्वं तस्य चचिद्यदुःषूतेः प्रणि
 धिस्यरोऽयमागतः विनिसुदुर्भ्यः सूतिसमसुपामिति षत्वमिति
 परः स्वमते मनीषादित्वात् ॥ ८१ ॥

दृष्ट्वा सुषुप्तं राजेन्द्रं पापोऽयं विषमाश्रयः । चार
 कर्मणि निष्णातः प्रविष्टः प्रमदावनं ॥ ८२ ॥

अ०म० दृष्टेत्यादि । राजेन्द्रं रावणं दृष्ट्वा प्रमदावनं प्रविष्टः सुषुप्तं
 गाढनिद्रं वच्चादिना सम्यसारणं पापोऽयं विषमाश्रयः सुपीत्या
 दिना षत्वं चारकर्माणि निष्णातः कुशलः निमदीभ्यांश्चातेः कौश
 लइति षत्वं ॥ ८२ ॥

अ० दृष्टेत्यादि । अयं पापोदुराचारो राजेन्द्रं रावणं दृष्ट्वा प्रम
 दावनं प्रविष्टः कीदृशं राजेन्द्रं सुषुप्तं गाढनिद्रितं विस्वभानिर्वदि
 सुनिर्दुःखपइति षत्वं कीदृशः विषमाश्रयः कुटिलचक्षुः विषमे
 त्यच मनीषादित्वात् षत्वं चारकर्माणि निष्णातः कुशलः निमदी
 भ्यांश्चः कौशलइति षत्वमिति परः स्वमते मनीषादित्वात् ॥ ८२ ॥

कुलकं । सुप्रतिष्णातसूत्राणां कपिष्ठलसमत्विषां ।
स्थितां वृत्ते द्विजातीनां रात्रावैक्षत मैथिलीं ॥ ८३ ॥

सुप्रेत्यादि । येषां द्विजातीनां सुप्रतिष्णातानि यन्वतोऽर्थं ज०म०
तस्य निश्चितानि सूत्राणि तेषां सुप्रतिष्णातसूत्राणां सूत्रं प्रतिष्णा
तमिति निपातनं कपिष्ठलसमत्विषां कपिष्ठलोनामद्विजर्षभो गोत्र
प्रवर्त्तकः कपिष्ठलोगोत्रइति साधुः तत्तुल्यतेजसां द्विजातीनां
वृत्ते चरिते स्थितां मैथिलीं ऐक्षत ॥ ८३ ॥

सुप्रेत्यादि । अयं रात्रौ द्विजातीनां वृत्ते स्थितां मैथिलीं म०
ऐक्षत दृष्टवान् घां रूपं कीदृशानां सुप्रतिष्णातं यन्वतोऽर्थतस्य
विशुद्धं गोभिलादिसूत्रं येषां मनीषादित्वात् सूत्रे प्रतिष्णातस्य
षलं कपिष्ठलसमत्विषां कपिष्ठलाख्यस्य ऋषेः समा लिट् येषां म
नीषादित्वात् गोत्रे कपेः खलस्य सस्य षलं ॥ ८३ ॥

सर्व्वेन रीगुणैः प्रष्टां विष्टरस्थां गविष्ठिरां । शया
नां कुष्ठले तारां दिविष्ठामिव निर्मालां ॥ ८४ ॥

कीदृशीमित्याह सर्व्वेत्यादि । यावन्तो नारीगुणाः तैः प्रष्टां ज०म०
श्रयगामिनीं प्रष्टोयगामिनीति साधुः विष्टरस्थां मासनस्थां वृचा
सनयोर्विष्टरइति साधुः गविष्ठिरां वाचिस्थिरां गवियुधिभामिति
षलं अस्मादेव वचनात् सप्तम्याञ्छुक् कुष्ठले शयानां कौ खले

भूतस्य शुद्धे विकृतिव्यादिना षत्त्वं दिविष्ठां दिवि तिष्ठतीति सुपि
 खरति कः तत्पुरुषकतिवञ्जलमिति सप्तम्याश्रयुक् गणसखां
 तारासिव निर्धन्नां अस्मावेत्यादिना षत्त्वं ॥ ८४ ॥

भ० सर्वेत्यादि । मैथिलीं कीदृशीं सर्जनारीगुणैः प्रष्टां यावन्तो
 नारीगुणासौरयगामिनो मनीषादित्वात् प्रात्स्योऽपगे षत्त्वं विष्ट
 रखां आसनखां मनीषादित्वाद्बृचासनयोर्विष्टरदति रूपविद्धिः
 गविष्टिरां वाचिष्टिरां सप्तमीतत्पुरुषः अभिधानान्न ऊर्ध्वोपः
 मनीषादित्वात् गवियुधिभ्यांश्चिरस्य षत्त्वं कुष्ठले भूखले शयानां
 मनीषादित्वात् शमिपरिविकुम्भः स्यलस्य षत्त्वं दिविष्ठां तारा
 सिव निर्धन्नां दिवि तिष्ठतीति हजनादिति ङः अभिधानात् सप्त
 म्याश्रयुक् स्त्रियामाप मनीषादित्वात् षत्त्वं ॥ ८५ ॥

सुषाम्नीं सर्वतेजःसु तन्वीं ज्योतिष्टमीं शुभां । मिष्ट
 पन्तीमिवात्मानं ज्योतिःसात्कुर्वन्तीं वनं ॥ ८५ ॥

ष० म० सुषेत्यादि । शोभनं साम यस्यादति विष्टस्य अगुपधासोऽपि
 नोऽन्यतरस्यामिति ऊोप् सुषामादिषुचेति षत्त्वं सुहु प्रियमदा
 मित्यर्थः तन्वीं कृशां शुभां कल्याणीं सर्वतेजसु ज्योतिष्टमीं
 अतिशयेन ज्योतिष्मतीं ब्रह्मात्तादौ तद्धितदति षत्त्वं एवञ्च कालं
 मिष्टपन्तीमिवात्मानं सकृत्त्वलयन्तीमिवात्मानं निरस्यतावना
 सेदनदति षत्त्वं वनं ज्योतिःसात्कुर्वन्तीं अज्योतिर्व्योतिः सुष्मां
 कात्सर्वेण दीपयन्तीमित्यर्थः कात्सर्वेण सातिप्रत्ययः तत्र नुनि

विमर्जनीयस्येत्यादिना प्राप्तस्य षत्वस्य सात्पदाद्योरिति प्रति
षेधः युञ्जदित्यादिनोदाहृतं छान्दसत्वात् ॥ ८५ ॥

सुषान्नीमित्यादि । पुनः कीदृशीं मैथिलीं सुषान्नीं प्रियम्बदां भ०
शोभनं साम यस्याइति नान्तत्वात् स्त्रियामीप् निःसुदुर्भ्यःसामसे
धसन्धीनामिति षत्वमिति परः स्वमते मनीषादित्वात् तन्वीं कृशां
गुणादोतइति पचे ईप् सर्व्वज्योतिःसु मध्ये ज्योतिष्टमां प्रकृष्ट
प्रकाशरूपां लीकोर्धादिति षत्वं शुभां कल्याणयुक्तां आत्मानं
निष्टपन्नीमिव सकृत्तापयन्तीमिव हनूमद्दर्शनात् तापस्य नैर
न्तर्याभावात् निरस्यपौसकृत्वेवनेइति षत्वमिति परः स्वमते मनी
षादित्वात् तापस्य सकृत्वेवनमत्र विवक्षितं वनं ज्योतिःसात्कु
र्व्वतीं कार्त्स्न्येन दीपयन्तीमित्यर्थः कार्त्स्न्यायत्त्योःसम्पद्यक्रादा
विति चसात् किलादित्यादौ सादृर्जनात् न षत्वं ॥ ८५ ॥

मधुसाङ्गूतकिञ्जल्कपिञ्जरभ्रमराकुला । उल्ल
सत्कुसुमा पुण्यां हेमरत्नलतामिव ॥ ८६ ॥

मध्वित्यादि । मधुसाङ्गूतकिञ्जल्कं कार्त्स्न्येन मधुतामापन्नं ज०म०
यत्किञ्जल्कं पुष्पकेसरं तन्मधुसाङ्गूतकिञ्जल्कं आदेशप्रत्यययो
रिति प्राप्तस्य पूर्व्ववप्रतिषेधः तेन पिञ्जराः पिङ्गलाः ये भ्रमराः
नैराकुला उल्लसत्कुसुमां चलत्पुष्पां हेमरत्नलतामिव यथा
हेमरत्नमयीं कल्पतरुलतां पुण्यां पवित्रान्तादन्तामपीत्यर्थः ॥ ८६ ॥

भ० मधुसादित्यादि । पुनः कीदृशी हेमरत्नस्यतामिव कल्पतरु
स्यतामिव पुष्पां पवित्रां उत्तमामित्यर्थः हेमरत्नस्यतां कीदृशीं
कार्त्स्न्येन मधुतामापन्नेन किञ्चलकेन पुष्यकेसरेण पिङ्गला ये
भ्रमराक्षैराकुलां व्याप्तां अत्रापि सादृश्यं नास्य वलं उल्लसत्कुसुमां
राजत्पुष्पां ॥ ८६ ॥

विलोचनाम्बु मुञ्चन्ती कुर्वाणां परिसेसिचां । इद
यस्यैव श्लोकाग्निमन्तप्रस्योत्तमव्रतां ॥ ८७ ॥

ज०म० विलोचेत्यादि । विलोचनाम्बु असु मुञ्चन्ती विधिपत्नी इद
यस्य श्लोकाग्निमन्तप्रस्य परिसेसिचां भृशं निर्वाणमिव कुर्वाणामैव
नेति पूर्वेषु सम्बन्धः सिचेर्यङ्क्तात् स्त्रीसिद्धे भावे अकारप्रत्ययः
उपसर्गादित्यादिना अभ्यासव्यवायेऽपि प्राप्तास्य वलस्य सिचोय
कीति प्रतिषेधः उत्तमव्रतां पतिव्रतात्मात् ॥ ८७ ॥

भ० विलोचनेत्यादि । विलोचनाम्बु मुञ्चन्ती असु चिपत्नी श्लोक
रूपाग्निमन्तप्रस्य इदयस्य परिसेसिचां पुनः पुनरतिव्रतेन वा
वेचनं कुर्वाणामिव अग्निनिर्वाणाय जलसेकः कियतइत्युत्पत्त्या
सिचोयङ्कुकि संख्यादइति अः स्त्रियामाप गोकइत्यादौ अचङ्
सिचेति चङ्ङ्वर्जनास्य वलं उत्तमव्रतां पतिव्रतात्मात् ईदृशीं
मैथिलीमैसतेति सम्बन्धः ॥ ८७ ॥

इहा त्वामभनगृह्णान् द्विषोऽग्नं परिसेधतः । परित
स्तान् विधिघेप क्रुद्धः स्वयमिवानिहः ॥ ८८ ॥

इहेत्यादि । तां इहा वृत्तानमनक् चूर्णितवान् द्विषः प्रचून् ज०म०
परिषेधतः आगहतः प्रन् हिंसन् पूर्ववत्प्राप्तस्य सेधतेर्गताविति
प्रतिषेधः परितस्य समन्तादुद्विषिषेप उन्मूलितवान् लिटः संयो
गादिवादिक्त्वे गुणः क्रुद्धः स्वयमिव याचादिवानिलः ॥ ८८ ॥

इहेत्यादि । अथ तां सीतां इहा वृत्तान् अभनक् भगवान् भ०
किदुर्वन् द्विषः प्रचून् प्रन् हिंसन् कीदृशान् परिषेधतः सर्व्व
तो गच्छतः गीकदत्यादौ अगतिसेधेति गत्यर्थवर्जनात् न षत्वं
अथ तान् वृत्तान् परितः समन्तात् प्रविषेप चिप्रावान् क्रुद्धः यन्
स्वयं याचात् अनिलरव ॥ ८८ ॥

अप्रतिस्तब्धविक्रान्तमनिस्तब्धो महाहवे । विसोढ
वन्तमस्त्राणि व्यतस्तम्भद्वनध्वनिः ॥ ८९ ॥

अप्रेत्यादि । घनध्वनिर्भेषणादः अनिस्तब्धोऽनभिभूतः अप्र ज०म०
तिस्तब्धविक्रान्तं अनभिभूतविक्रमं कपि सन्नेरिति प्राप्तस्य षत्त्वस्य
प्रतिस्तब्धोऽनस्तब्धोचेति प्रतिषेधनिपातनं अस्त्राणि महाहवे विसो
ढवन्तं सोढवति प्रतिषेधः व्यतस्तम्भत् निष्पादितवान् एवं नथ
कोऽवदन्निति घोषं सन्नेर्षन्तस्य स्तम्भधिवुसहाश्चङ्गीति षत्त्व
प्रतिषेधः ॥ ८९ ॥

अप्रेत्यादि । घनध्वनिर्भेषणादः अप्रतिस्तब्धविक्रान्तं अनभि भ०

मं प्रचून्मनः स्तब्धत् निश्चलं कृतवान् कीदृशः अनि
स्तब्धः अनभिभूतः कीदृशं महाधुदे प्रस्त्राणि विसोढवन्तं यद्देः

क्तवतुः वेमसहेति वेमलात् नेमडीशीदिति नेम् शोडः वसवसोऽ
 दोढीति ओत्वं गोकदत्यादौ अनोड्सहेति ओड्सर्वनाम्न षत्वं
 सभोः प्रेरणे जिः जिशीत्यड् गोकदत्यादौ अनड्सभेति अड्स
 र्वनाम्न षत्वं प्रतिस्तम्भनिसम्भयोः प्रतिनिशब्दै उपसर्गप्रतिरू
 पकौ तेन गोकदत्यादिना न षत्वं प्रतिनिभ्यां स्तम्भस्येति षत्वमि
 षेधार्थपरसूत्रं ॥ ८६ ॥

ते विज्ञायाभिषोष्यन्तं रक्तैरचांसि सव्यथाः । अन्यै
 रप्यायतं मेवुर्वरत्राशृङ्खलादिभिः ॥ ८७ ॥

ज० म० ते इत्यादि । राक्षसाः ये मारुतिं नेष्यन्तः रक्तैः रचांसि
 विषोष्यन्तं अभिषेक्ष्यन्तं कपिं सुनोतेः स्यसनोरिति षत्वं यद्याक
 यमाणान् नीयेत अवश्यं राक्षसान् रक्तैः शोष्यतीति विज्ञाय
 सव्यथाः सभयाः सन्तः अन्यैरपि वरत्राशृङ्खलादिभिरायतं दीर्घं
 नेज्जः वपुन्ति स एहवन्धनइत्यस्य लिटि रूपं ॥ ८७ ॥

म० ते इत्यादि । ते मारुतिं नयन्तोरक्षसाविज्ञाय हनूमत्य
 राक्रममित्यर्थात् सव्यथाः सभयाः सन्तः ब्रह्मास्त्रबन्धे सत्यपि
 अन्यैरपि वरत्राशृङ्खलादिभिरायतं दीर्घं कपिं मेवुः वपुन्ति स
 मवनहे नहोवन्धनं यां रूपं कीदृशं रक्तैः स्वगात्रसम्भवैरचांसि
 अभिषोष्यन्तं अभिषेक्ष्यन्तं गोकदत्यादौ अद्यात्सुजेति स्थात्
 वर्जनात् षत्वं वरत्रा चर्धरञ्जुः ॥ ८७ ॥

विषसादेन्द्रजिदुद्धा बन्धे बन्धान्तरक्रियां । दिव्य
बन्धेविषहते नापरं बन्धनं यतः ॥ ८१ ॥

इति षत्वाधिकारः ।

विषेत्यादि । बन्धे दिव्ये बन्धान्तरक्रियां बन्धनविशेषकरणं ज०म०
बुद्धा इन्द्रजित् विषसाद् विषादमुपगतः निश्चयं दिव्यबन्धं मुक्त
वानिति यतोदिव्यबन्धोनापरं स्वयं बन्धनं विषहते अतोविषसा
देति योज्यं सदिस्त्रंज्योःपरस्य क्षितिं षत्वप्रतिषेधः पूर्वस्य तु
सदिरप्रतेरिति भवत्येव विषहतेइति न प्रतिषेधः तत्र सोढरूपस्य
ग्रहणात् । इति मूर्द्धन्याधिकारः ॥ ६१ ॥

विषेत्यादि । इन्द्रजित् बन्धे बन्धान्तरकरणं बुद्धा ज्ञात्वा म०
विषसाद् विषादं गतवान् गीकदत्यादिना षत्वे प्राप्ते सत्स्वन्जी
छ्यांनाखेरिति प्रकृतेः षत्वनिषेधः खेसु षत्वमेव यतोयस्मात्
दिव्यबन्धोऽपरं बन्धनं न विषहते गीकदत्यादिना षत्वं । इति
षत्वाधिकारः ॥ ८१ ॥

मुष्णन्तमिव तेजांसि विस्तीर्णैरस्थलं पुरः । उपसे
दुर्दशग्रीवं गृहीत्वा राक्षसाः कपिं ॥ ८२ ॥

इतःप्रभृति षत्वमधिकृत्याह । मुष्णेत्यादि । राक्षसाः पुरः ज०म०
कपिमादाय दशग्रीवमासेदुः षैकितवन्तः नतु दर्शनगोचरं
गताः अप्रभातत्वात् कीदृशं तेजांसि मुष्णन्तं खण्डयन्तमिव विस्ती
र्णैरस्थलं विस्मृतवचसं तत्र रषाभ्यां जोषइति षत्वं ॥ ६२ ॥

म० अथ यन्त्राधिकारः । मुष्णन्तमित्यादि । राक्षसाः कपिं वृहीता
पुरोऽपतोद्गमयीवमुपवेदुः कीदृशं तेजांसि मुष्णन्तमिव अथ
यन्त्रमिव स्तनेजसाऽभिमवात् विक्षीर्षवचसं उभयत्र यन्त्रोऽत्र
श्लोक इति श्लोकं ॥ ६२ ॥

वज्रधाभिन्नमर्माणोभीमाः खरणसादयः । अथे
वर्णं वर्त्तमाने प्रतीच्यां चन्द्रमण्डले ॥ ६३ ॥

ज०म० वज्रित्यादि । वानरदिषोराक्षसाञ्जचुरिति वक्ष्यमाणेन समन्तः
कीदृशाः किमूचुरित्याह वज्रधा भिन्नमर्माण इति यानि कासा
न्तरे प्राणहराणि मर्माणि तानि वज्रधा भिन्नानि येषामिति वज्र
श्रीहृः अट्पवर्गसमुदायस्य व्यवधानादट्कुष्ठाङ्कित्यादिना श्लोकं
खरणसादयः खरखेव नासिकायस्येति अज्नासिकाया इत्यच्
नसादेशस्य पूर्वपदात्संज्ञायामिति श्लोकं खरणसादयोराक्षसाः
वनस्याये अथेवर्णं राजदन्तादिनात्परनिपातः वनं परगेति श्लोकं
प्रतीच्यान्दिशि यद्वनस्तस्य वनस्याये उपरि वर्त्तमाने चन्द्रमण्डले
प्रभातसन्ध्यायामित्यर्थः ॥ ६३ ॥

म० वज्रधेत्यादि । वानरदिषोराक्षसा इत्युचुरित्यपिमसोकेना
न्वयः कीदृशाः वज्रधा भिन्नानि मर्माणि जीवितस्थानानि येषां
तादृशाः सुषोऽदान्ते इत्यादिना अवकुष्ठन्तरेपीति श्लोकं भीमा
भयानकाः खरखेव नसा नासिका येषां ते आदयो येषां ते तथा
सुषुर्दत्याङ्कित्यादिना योगविभागात् श्लोकं नसादेशस्य

रूपमिदं लपनं वदनं तुष्टमाननं नासिका नसेति रभसः नसा
 नासा च नासिकेति कोषान्तरं खरसुराभ्यां नासिकायानसुनसा
 विति परः किमूचुरित्याह चन्द्रमण्डले प्रतीच्यां पश्चिमाद्यां दिशि
 वनस्याये वर्त्तमाने सति अनेनोद्यानं निर्बणं वनशून्यं कृतमिति
 परस्योकेनाम्यथः वनस्याये अयेवणं तस्मिन् व्यंपूर्वमिति अये
 शब्दस्य पूर्वनिपातः अयेवणमिति पाठे देशाध्वकालेति ठसंज्ञा
 अयेवणमित्यनुस्वारवत् पाठोऽच प्रमादकृतः सप्तम्यन्तत्वादिति
 विद्याविनोदः अयेवणइति खरणसवखलं अये मित्रकासारिका
 सिधकापुरगाकोटराभ्योवनस्य संज्ञायामिति परस्यत्रे संज्ञाया
 मिति सम्भवपरमुक्तं तेनासंज्ञायामपि षत्वं स्यादिति बोध्यं अयेव
 णेवर्त्तमाने प्रतीच्यां चन्द्रमण्डलइत्यनेन प्रातःसम्या सूचिता
 ॥ ६३ ॥

निर्व्वणं कृतमुद्यानमनेनास्रवणादिभिः । देवदाह
 वनामिश्रैरित्यूचूर्वानरद्विषः ॥ ६४ ॥

निर्व्वेत्यादि । उद्यानं संनिवेशविशेषः निर्व्वणं वृक्षरहितं अनेन
 कपिना कृतं आस्रवणादिभिरपलक्षितं उभयत्रापि प्रनिरञ्जेति
 षत्वं देवदाहवनामिश्रैरिति विभाषौषधीत्यादिना षत्वं न भवति
 वृक्षरत्नचरेभ्यइति वक्तव्यमिति वचनात् इत्येवमूचुः ॥ ६४ ॥

अ०म०

निर्व्वणमित्यादि । कीदृशमुद्यानं आस्रवणादिभिरपलक्षितं
 कीदृशैः देवदाहवनामिश्रैः देवदाहवनयज्ञैः निर्व्वणास्रवणयोः

अ०

खरणसवखलं देवदाहवनेत्यत्र योगविभागस्य कश्चिदिषयात्
 षलं परमते आसन्नचपीयूचन्नरखदिरनिःप्रकार्यान्नरिचुभोव-
 नस्य णलं तथा ईरिकाभद्रिकातिमिरवर्ज्यं द्वित्यचूटौषधिस्य
 पुर्व्वावनस्य णलं देवदाहशब्दस्य चतुरचत्वाद्देवदाहवनामिश्रै-
 रित्यत्र न षलं ॥ ६४ ॥

उपास्थिषत संग्रीताः पूर्वाङ्गे रोषवाहणं । राक्षसाः
 कपिमादाय पतिं रुधिरपायिणां ॥ ६५ ॥

ज०म० उपेत्यादि । ते राक्षसाः पतिमुपास्थिषत उपागताः दृष्टिपथं
 गताइत्यर्थः उपाद्देवपूजेत्यादिना सङ्गतिकरणे तड् स्याद्धो-
 रिष सखीताः हृष्टाः तेषामनुज्ञातप्रवेगत्वात् पूर्वाङ्गे प्रत्यूषसि
 अङ्गोदनादिति णलं रोषवाहणं कपिमादाय रोषस्यासनीकृतं
 वाहनमाहितादिति णलं रोषस्य तत्राधीयमानत्वात् पतिं रुधि-
 रपायिणां राक्षसानां पानं देहदति णलं ॥ ६५ ॥

भ० उपेत्यादि । राक्षसाः कपिमादाय संग्रीताः सन्तः पूर्वाङ्गे
 प्रत्यूषसि रुधिरपायिणां राक्षसानां पतिं रावणं उपास्थिषत
 उपागताः मैत्राध्वसङ्गाराधदति सङ्गे मं स्यादोर्किष्टीमे इति छिः
 गुणाभावश्च मानोऽदनतइत्यत् कपिं कीदृशं रोषवाहणं आरूढ
 क्रोधं पूर्वाङ्गदति प्राग्ब्रह्मोऽतोऽङ्गस्येति णलं रोषवाहणमिति
 खरणसवखलं परमते वाह्यपूर्वाहनस्य णलं रोषस्य वाह्यत्वात्

रुधिरपायिणामिति रुधिरं रक्तं पिवन्तीति ग्रहादित्वात् षिन्
 ऋषीऽहान्तद्रत्यादौ नैकाचकोसुवेति पाक्षिकं षत्वं असृक्पाणा
 धिपं ह्यर्षं कपिमादाय राक्षसादिति क्वचित्पाठः तदा असृक्
 प्रधानं पानं येषां तेषामधिपं असृजां पानं यत्र सोऽसृक्पाणो
 देवः तस्याधिपमिति वा असृगेव पानं पेयं येषामिति वा स्वरणस
 वषत्वं देवो पानस्य षत्वं नित्यं भावकरणयोः पानस्य वा षत्
 मिति परः ॥ ६५ ॥

सुरापाणपरिचीवं रिपुदर्पहरोदयं । परस्त्रीवा
 ह्निषं प्रापुः साविष्काराः सुरापिणः ॥ ६६ ॥

सुरेत्यादि । सुरापाणात्परिचीवं मत्तं रावणं वा भावकरणे ज०म०
 योरिति षत्वं रिपुदर्पहरउदयोद्विर्यस्य तं परस्त्रियं वाह
 यितुमुपभोक्तुं शीलं यस्य तं परस्त्रीवाह्निषं प्रातिपदिकान्तरति
 षत्वाभावः पाक्षिकः प्रापुः सुष्ठु निकटीकृताः साविष्काराः साह
 ह्वाराः सुरापिणः सुरापैर्युक्ताः सुरां पिवन्तीति गापोष्टकृते येषां
 सन्तीति मत्वर्थीयः एकाजुत्तरपदेषु इति षत्वं उत्तरस्य प्राति
 पदिकान्तस्यैकाचत्वात् ॥ ६६ ॥

सुरेत्यादि । राक्षसारावणं प्रापुः कीदृशं सुरापाणेन परि म०
 चीवं मत्तं स्वरणसवषत्वं भावकरणयोः पानस्य वा षत्त्वमिति परः
 रिपूणां दर्पहारकउदयोद्विर्यस्य तं परस्त्रियं बोहुं उपभोक्तुं शीलं
 षत्त्वं नं ऋषीऽहान्तद्रत्यादिना नैकाचकोसुवेति पक्षे षत्वं परस्त्री

कामिणमिति पाठे तेनैव कवर्गवत्तात् नित्यं णत्वं कीदृशाः सावि
 ष्काराः साहङ्काराः सुरापिणः सुरापैर्युक्ताः सुरां पिवन्तीति
 सुरापाः हनजनादिति उः ततोऽस्यर्थे इन् पूर्ववदेकाच्चात्
 नित्यं णत्वं ॥ ६६ ॥

संहर्षयोगिणः पादौ प्रणेमुस्त्रिदशद्विषः । प्रह्विण
 न्नोह्नूमन्तं प्रमीणन्तं द्विषन्मतीः ॥ ६७ ॥

ज०म० संहृत्यादि । संहर्षयोगिणः स्रष्टुयोगिनः कुमतिचेति णत्वं ते
 अन्योन्याभिभवेह्यया त्रिदशद्विषोरावणस्य पादौ प्रणेमुः उप
 सर्गादसमासेऽपीति णत्वं ह्नूमन्तं प्रह्विणन्तः ढौकयन्तः द्विष
 न्मतीः शत्रुबुद्धीः प्रमीणन्तं अभिभवन्तं मीजहिंसायां क्रियादिकः
 ह्निमुनिनादिति णत्वं ॥ ६७ ॥

भ० समित्यादि । राक्षसास्त्रिदशद्विषोरावणस्य पादौ प्रणेमुः
 प्रणतवन्तः प्राम्वन्नोणदत्यादिना नादिधातुत्वात् णत्वं संहर्षयो
 गिणः महाहर्षयुक्ताः वृणंदत्यादिना कवर्गवत्तात् नित्यं णत्वं
 ह्नूमन्तं प्रह्विणन्तः प्रापयन्तः कीदृशं द्विषन्मतीः शत्रुबुद्धीः प्रमी
 णन्तं अभिभवन्तं प्राम्वन्नोणदति मीनाहिनोर्षत्वं ॥ ६७ ॥

प्रवपाणि शीरो भूमौ वानरस्य वनच्छिदः । आम
 न्वयन्तुः समितिं रक्षसां पतिः ॥ ६८ ॥

प्रवेत्यादि । अथ वानरस्य वनहिदः त्रिरोभूमौ प्रवपाणि ज०म०
 हित्वा पातयामि आनिलोडिति एतं वपिरत्र पातने वर्तते संक्रुद्धः
 रक्षसां पतिः स्वामी समितिं समूहं आमन्त्रयत भाषितवान् ॥ ६८ ॥

प्रवेत्यादि । रक्षसां पतीरावणः संक्रुद्धः सन् समितिं सर्भां भ०
 आमन्त्रयत उक्तवान् किन्तदित्याह अहं वनहिदो वानरस्य त्रिरो
 भूमौ प्रवपाणि हित्वा पातयामीत्यर्थः वपिरत्र प्रहरणे प्राग्
 ज्ञोषइति आनिपोषत्वं ॥ ६८ ॥

प्रण्यगादीत् प्रणिघ्नन्तं घनः प्रणिनदन्निव । ततः
 प्रणिहितः स्वार्थे राक्षसेन्द्रं विभीषणः ॥ ६९ ॥

प्रण्येत्यादि । तत उत्तरकालं विभीषणो राक्षसेन्द्रं प्रणि ज०म०
 घ्नन्तं हनुमारभमाणं प्रण्यगादीत् वक्तुं प्रवृत्तः घनइव प्रणिन
 दन् गर्जन् स्वार्थे राक्षसेन्द्रस्य प्रणिहितोऽवहितमनाः सर्वत्र
 नेर्गदेति एतत् ॥ ६९ ॥

प्रण्येत्यादि । ततोऽनन्तरं हनुमन्तं प्रणिघ्नन्तं हनुमारभ भ०
 माणं राक्षसेन्द्रं विभीषणो घनइव प्रणिनदन् गर्जन् प्रण्यगादीत्
 वक्तुं प्रवृत्तः स्वार्थे रावणप्रयोजने प्रणिहितः सावधानः सर्वत्र
 प्राग्ज्ञोषइति एतत् ॥ ६९ ॥

प्रणिशाम्य दशग्रीव प्रणियातुमलं रूपं । प्रणिजा
 नीहि इत्यन्तो दूतादौषे न सत्यपि ॥ १०० ॥

ज०म० प्रणीत्यादि । हे दशमीव प्रणिशाम्यं दोषं त्यज शीटि श्वनि
रूपं प्रमामष्टानामिति दोषः रूपं प्रणियातुमर्थं न किञ्चित्पूर्वं
वक्ष्यते प्रणिजानीहि अवगच्छ सत्यपि दोषं न ह्यन्यो दूता इति
जानातेः शेषधर्तोरुपदेशावस्थायां अकखाद्यपानान्तात् शेषे
विभाषेत्यादिना षत्वं ॥ १०० ॥

भ० प्रणीत्यादि । हे दशमीव प्रणिशाम्यं ज्ञानोभव प्रमेय्या
रूपं यन्योशमादिमिददति दोषः हेर्लोपः रूपं श्लोभं प्रणियातुं
आश्रयितुं अलं नार्हसि निषेधार्थोऽलं शब्दः उभयत्र प्राम्बलोप
इति षत्वं त्वं प्रणिजानीहि अवगच्छ पूर्ववदकखाद्यपानान्तने
रिति पक्षे षत्वं दोषे सत्यपि दूता न ह्यन्यो नीतिश्चैरित्यर्थात्
॥ १०० ॥

प्राणयन्तमरिं प्रोचे राक्षसेन्द्रेविभीषणं । प्राणिणि
षुर्न पापोऽयं योऽभाङ्गीत्यमदावनं ॥ १०१ ॥

ज०म० प्राणेत्यादि । अरिं कपिं यः प्राणयति जीवयति तं प्राणयणां
विभीषणं अथप्राणने अनचेत्यस्य रूपं अनितेरिति षत्वं प्रोचे राक्ष
सेन्द्रः न प्राणिषिषुः न जीवितुमिहुरयं पापः उभौ साभाषयेति
षत्वं इयोरपि योऽभाङ्गीत् भगवान् प्रमदावनं इत्यन्तकषणा
दृष्टिः ॥ १०१ ॥

भ० प्राणेत्यादि । अरिं हनूमन्तं प्राणयन्तं जीवयन्तं विभीषणं
राक्षसेन्द्रः प्रोचे उक्तवान् अनितेर्न्यन्तस्य रूपं किमुक्तवानित्यादि

अथ पापौदुराचारेण प्राणिविषुर्न जीवितुमिच्छुः अग्निः सनि
रूपं प्राण्वज्जोषदत्यादिना वातनेति विभाषया षत्वं योऽयं प्रम
दावनं अभाञ्जीत् भगवान् व्या रूपं ॥ १०१ ॥

प्राधानिषत रक्षांसि येनाप्तानि वनेमम । न ग्रहणः
कथं पापं वद पूर्वापकारिणं ॥ १०२ ॥

प्राघेत्यादि । मम आप्तानि अक्षप्रभृतीनि घेन वने प्राधानिषत म०म०
मारितानि कर्मणि लुङ् चिच्छदिट् होहन्नेरिति षत्वं तपर
परिह्विताकारपूर्वस्य नकारस्य हन्नेरत्पूर्वस्येति षत्वं न भवति
तं पूर्वापकारिणं पापं कथं न ग्रहणः न मारयामदति वद
कथय श्लोर्वेति षत्वं ॥ १०२ ॥

प्राघेत्यादि । येन ममाप्तानि रक्षांसि अक्षप्रभृतीनि रणे प्राधा म०
निषत मारितानि कर्मणि टो हनयद्दृष्ट्य च इति मिष् खेर्होघो
त्रितिकेनि घः हनोऽज्ञोऽज्ञोणन इत्यत्र घ्नइत्युपलक्षणं हस्यान्यथा
श्लेषत्वाभावइति बोध्यं तेन षत्वेऽपि षत्वनिषेधः होघत्वे इति षत्व
निषेधार्थं परस्मै चतुर्थे पूर्वापकारिणं पापं कथं कथं वयं न ग्रहणः
इति त्वं वद प्राण्वज्जोषदत्यादौ मवान्तहनइति पक्षे षत्वं पूर्वा
पकारिणमिति शुर्षइत्यादिना कवर्गवत्त्वात् नित्यं षत्वं ॥ १०२ ॥

वेक्षान्तर्दणनं कोपान्मम शत्रोः करिष्यतः । मा का
धीरन्तरयणं प्रयाणार्धमवेद्यामुं ॥ १०३ ॥

१०म० वेञ्जोत्यादि । प्रचोर्वेशान्तः गृहमध्यएव हननं कौपाश्रम
करिष्यतः अन्तरदेशइति नकारस्य षत्वं हननस्याभावरूप
स्यादेशत्वात् अन्तरयणमन्तरायणं विधातं मा कार्षीः अयन
ञ्चेति षत्वं प्रयाणार्हं दीर्घप्रस्थानार्हममुंवेहि अवगच्छ कृत्य च
इति षत्वं अचउत्तरस्य नकारस्य छत्स्नत्वात् ॥ १०३ ॥

भ० वेञ्जोत्यादि । वेशान्तगृहमध्ये प्रचोर्हणनं करिष्यतोमम
अन्तरयणं विप्रं त्वं मा कार्षीः न कुह हे विभीषण अमुं वानरं
प्रयाणार्हं दीर्घप्रस्थानार्हं मरणयोग्यं अवेहि जानीहि अन्तर्हण
नमिति प्राप्त्वोषइति षत्वं अन्तरोऽदेशेहनइति षत्वमिति परः
अन्तरयणमिति खरणमवषत्वं अन्तरोऽदेशेऽयनस्येति षत्वमिति
परः प्रयाणार्हमिति नोऽचोऽन्तरदुर्गेरिति षत्वं ॥ १०३ ॥

प्रहीणजीवितं कुर्युर्ये न शत्रुमुपस्थितं । न्याय्याया
अपि ते सद्यस्याः कुर्वन्त्याशु प्रहापणं ॥१०४ ॥

१०म० प्रहीत्यादि । शत्रुमुपस्थितं प्रहीणजीवितं चे न कुर्युः जहाते
रोदितस्येति निष्ठादेशनकारस्य पूर्ववत्त्वंते न्याय्याया अपि कुस
क्रमादागताया अपि सद्यस्याः प्रहापणं त्याजनं कुर्यन्ति षोर्विभा
षेति षत्वं ॥ १०४ ॥

भ० प्रहीत्यादि । चे उपस्थितं शत्रुं प्रहीणजीवितं त्यक्तप्राणं न
कुर्युः श्रोहाकृत्यागे दामागैहागिति ङी श्रोदित्वात् ऋस नः

नोचोऽन्तरदुर्गेरिति खलं ते व्याख्यायान्यायप्रज्ञाया अपि लक्ष्याः
आशु प्रहापणं त्यागं कुर्वन्ति नोचोऽन्तरदुर्गेरित्यादिना
अप्यन्तात् पचे खलं ॥ १०४ ॥

कः कृत्वा रावणामर्षप्रकोपणमवद्यधीः । शक्तोज
गति शक्रोऽपि कर्त्तुमायुःप्रगोपणं ॥ १०५ ॥

कः कृत्वेत्यादि । अवद्यधीः योऽबुद्धिः रावणामर्षस्य प्रकोपणं ज०म०
मभिवृद्धिं कृत्वा आयुःप्रगोपणं कर्त्तुं शक्रोऽपि कः शक्तः हृद्यसे
शुपधादिति खलं कुपगुपयोर्दलन्तयोरिगुपधत्वात् ॥ १०५ ॥

कद्वत्यादि । कोऽवद्यधीर्बुद्धिः शक्रोऽपि इन्द्रस्योऽपि रावणं म०
सम्बन्धिक्रोधस्य प्रकोपणमभिवृद्धिं कृत्वा आयुषः प्रगोपणं कर्त्तुं
शक्तः समर्थो भवति नोचोऽन्तरदुर्गेरित्यादिना कुपगुपोरिजु
कृत्वात् विभाषया खलं ॥ १०५ ॥

वनं तप्रेङ्गणः पापः फलानां परिषिंसकः । प्रणि
क्षिप्यति नोभूयः प्रणिन्द्यास्मान्मधून्यथं ॥ १०६ ॥

वनेत्यादि । प्रेङ्गति गच्छतीति प्रपूर्वादिङ्ङिः कर्त्तरि ल्युट् ज०म०
वनान्तस्य वनसमीपस्य प्रेङ्गणः इजादेः सनुमदति खलं फलानां
परिषिंसकः भक्षयिता षिषिचुम्बनदत्यस्य रूपं अस्मान् प्रणिन्द्य
तिरस्मात् नूयः पुनरप्यथं मधूनि नोऽस्माकं प्रणिक्षिप्यति भोक्ष्यति
षिषिचुम्बनदत्यस्य रूपं वानिसनिचमिन्दामिति खलं ॥ १०६ ॥

भ० वनात्तेत्यादि । अथ पापोऽस्मान् प्रविन्द्य निररुह्य भूयः पुन
रपि मधूनि नः प्रविच्छिद्यन्ति न चुम्बिष्यन्ति न भक्षयिष्यतीत्यर्थः
कीदृशः वनान्तप्रेङ्खणः वनमध्यगः इत्थिगतौ मन्धादित्नादनः
नोचोऽन्तरदुर्गेरित्यादिना इजादीदित्त्वात् षत्वं फलानां परि
च्छिन्नकः चुम्बक' भक्षक इत्यर्थः प्राग्ब्रह्मोऽन्तरदुर्गेरित्यादिना
निंसनिचमिन्दां विभाषया षत्वं ॥ १०६ ॥

हरैः प्रगमनं नास्ति न प्रभानं हिमद्रुहः । नातिप्रवे
पनं वायोर्माया गोपायिते वने ॥ १०७ ॥

१०७० हरैरित्यादि । मया गोपायिते रचिते वने हरैरिन्द्रस्यापि
प्रगमनं सञ्चारोनास्ति हिमद्रुहः आदित्यस्य न प्रभानं न प्रक
र्षेण दीप्तिः वायोर्नातिप्रवेपनं मन्दगमनं तदनेन भग्नमित्यर्थात्
इत्यचरतिप्राप्तस्य षत्वं नभाभूपूकमिगमीत्यादिना प्रतिषेधः
॥ १०७ ॥

भ० हरैरित्यादि । मया गोपायिते रचिते वने हरैरिन्द्रस्यापि
चन्द्रस्य वा प्रगमनं सञ्चारोनास्ति हिमद्रुहः सूर्यस्य प्रभानं
प्रकाशा दीप्तिर्नास्ति वायोरतिप्रवेपनं प्रचल्यगमनं नास्ति सर्वत्र
नोचोऽन्तरदुर्गेरित्यादौ स्याभादिवर्जनात् षत्वं ॥ १०७ ॥

दुष्यानः पुनरेतेन कपिना मृङ्गसन्भृतः । प्रनष्टचिन्
येनाय्यः स्वादुः पुष्यासवोवने ॥ १०८ ॥

दुष्येत्यादि । पुनरेतेन प्रनष्टविनयेन कपिना पुष्यासवोदुष्यानः
दुःखेन पास्यते इति आतोयुष् पात्यदान्नादिति षत्वस्य प्रतिषेधः
भृङ्गसम्भृतोभ्रमरसञ्चितः प्रनष्टइति मन्त्रेःषान्तस्वेति प्रतिषेधः
अग्न्यः श्रेष्ठः ॥ १०८ ॥

दुष्यानेत्यादि । प्रनष्टविनयेन एतेन कपिना वने भृङ्गेण भ्रम
रेष सम्भृतः सञ्चितः श्रेष्ठः अग्न्यः स्वादुर्मिष्टः पुष्यासवः पुनर्दु
ष्यानः दुःखेन पास्यते मयाद्य ताडनात् मोक्षेऽन्तरदुर्गेरित्यादौ
दुर्बर्जनात् षत्वं नशः क्ते श्रद्धाजिति षड् प्राप्सन्नेषइत्यादिना
मन्त्रेः शान्तत्वाभावात् न षत्वं ॥ १०८ ॥

रोषभीममुखेनैवं चुम्बतोक्ते श्ववङ्गमः । प्रोचे सानु
नयं वाक्यं रावणं स्वार्थसिद्धये ॥ १०९ ॥

इति षत्वाधिकारः ।

रोषेत्यादि । रोषभीममुखेन इति पदव्यवायेऽपि षत्वप्रति
षेधः भीममुखइत्यनेन निमित्तनिमित्तिनोर्बन्धानात् चुम्बादि
पुषेति षत्वप्रतिषेधः एवमुक्ते सति श्ववङ्गमः रावणं प्रोचे वक्तुं
प्रवृत्तः वाक्यं वक्ष्यमाणं सानुनयं अनुकूलं किमर्थं स्वार्थस्य
सिद्धये स्वार्थस्य सीताप्रत्यर्पणं । इति षत्वाधिकारः ॥ १०९ ॥

रोषेत्यादि । रोषेष भीमं दुष्प्रेक्ष्यं मुखं यस्य तेन चुम्बता कस्तु
भीमवता रावणेन एवमुक्ते सति श्ववङ्गमोऽनूमान् स्वार्थस्य सीता

अत्यर्षणरूपस्य सिद्धये मानुनचमनुकूलं वाक्यं रावणं ग्रीषे रोष
 भीममुखेनेति घुर्णदत्यादौ अतद्दादिति अतद्दपदेन नकारवत्
 पूर्ववर्त्तिनिमित्तवदेकमात्रपदं गृह्यते प्रथमदृष्टत्वात् न तु पूर्व
 पूर्ववर्त्ति यावत् पदं तेनात्र कार्यकारणयोर्भीमपदव्यवधानात्
 न एतलं अनाङ्गपदव्यवायेऽपीति एतन्निषेधार्थं परसूत्रं सुभतेति
 मनोषादित्वात् भयुक्तस्य नस्य एतन्निषेधः । इति एताधिकारः ।
 ॥ १०८ ॥

दूतमेकं कपिं बद्धमानीतं वैश्व पश्यतः । लोकत्रय
 पतेः क्रोधः कथं तृणलघुस्तव ॥ ११० ॥

प्र०म० इतः प्रभृति प्रकीर्णकसौकानाह दूतमित्यादि । दूतं सन्दे
 शस्य हारकं एकमद्वितीयं बद्धं अस्वतन्तीकृतं वैश्वानीतं पश्यत
 इति सर्वमेतन्न रोषकारणं अतो लोकत्रयपतेस्तवायं तृणलघु
 रसारः कथं कोपः ॥ ११० ॥

भ० अथ प्रकीर्णकाः । दूतमित्यादि । एकमद्वितीयं बद्धं वैश्व गृह
 मानीतं कपिं दूतं सन्देहहारकं मां पश्यतो लोकत्रयपतेस्तव
 कथं तृणवत् लघुरसारः क्रोधः ॥ ११० ॥

अग्न्यादितजनप्रज्ञे विजिगीषापराङ्मुखे । कस्माद्वा
 नीतिनिष्ठास्य संरम्भस्तव तापसे ॥ १११ ॥

अग्न्येत्यादि । अग्न्याहितजनप्रकं आदिनाग्नौ जने प्रवणे वाहिः ज०म०
ताग्न्यादिषु पूर्वनिपातः तस्मिन् विजिगीषापराङ्मुखे त्यक्तरा
ज्यत्वात् तापसे रामे तपःसहस्राभ्यां विनिनी अपचेत्यण् निष्णस्य
तव नीतौ पदुप्रज्ञस्य कस्माद्धेतोः संरम्भः रोषः ॥ १११ ॥

अग्न्येत्यादि । कस्मादा तव तापसे रामे संरम्भः क्रोधः कीदृशे म०
अग्न्याहितजनप्रकं याञ्जिकजनेषु नसे अग्निराहितोयेन सोऽ
ग्न्याहितः क्तान्तस्य पूर्वनिपातश्चात्सर्गिकः अत्र तु आहितादि
रग्न्यादेरिति सूत्रेण क्तान्तस्य विकल्पेन परनिपातइति परः
स्वमते पूर्वनिपातपरनिपातयोरन्वयबोधेन कर्त्तव्यत्वं नियमा
भावात् तथात्वे विवक्षाधीनत्वादुभयपदं सिद्धमेव विजिगीषा
पराङ्मुखे विजेतुमिच्छा विजिगीषा तत्र पराङ्मुखे विगतस्यूहे
कीदृशस्य नीतिनिष्णस्य नीतौ पण्डितस्य ॥ १११ ॥

न सर्व्वरात्रकल्याण्यस्त्रियोवा रत्नभूमयः । यं विनि
र्जित्य रभ्यन्ते कः कुर्यात्तेन विग्रहं ॥ ११२ ॥

नसेत्यादि । यं विनिर्जित्य सर्व्वरात्रं कल्याण्यः त्रियोन लभ्यन्ते ज०म०
सर्व्वस्य तारात्रयस्येति पूर्व्वकालेति सः अहःसर्व्वेत्यादिना अच्
सर्व्वरात्रं कल्याण्यइति सः न रत्नभूमयः रत्नाकराः रत्नानि
भूमयस्येति सः कः तेन सह विग्रहं कुर्यात् सन्धिरिव युक्तः ॥ ११२ ॥

भ० ॥ वसेत्तादि । यं विनिर्जित्य सर्वराजान् व्याप्य कक्षास्यः सुवहाः
 स्त्रिवोरत्नानि भूमयस्य न लभ्यन्ते तेन सह विग्रहं कः पुरुषः
 कुर्यात् सर्वस्य ताराचयश्चेति सर्वराजाः ततः सदाधादित्या
 प्राविति द्वितीयाविधानात् द्वितीयातत्पुरुषः सर्वैकदेशसंख्या
 तेति षः तदन्तराचिन्नब्दस्य पुंस्त्रिङ्गलं पूर्वराजदत्तुदाहरणेन
 ज्ञापितं ॥ ११२ ॥

सङ्गच्छ रामसुग्रीवौ भुवनस्य समृद्धये । रत्नपूर्णा
 विवाग्मोघी हिमवान् पूर्वपश्चिमौ ॥ ११३ ॥

ज०म० तदेव दर्शयन्नाह सङ्गेत्यादि । यथा रत्नपूर्णावग्मोनिधी पूर्वं
 पश्चिमौ भुवनस्य समृद्धये हिमवान् सङ्गतवान् तथा त्वमपि राम
 सुग्रीवौ भुवनस्य समृद्धये सङ्गच्छ सङ्गतिं कुरु सकर्मकत्वात्समोग
 मिति तद्ध न भवति ॥ ११३ ॥

भ० सङ्गेत्यादि । भुवनस्य वृद्धये त्वं रामसुग्रीवौ संगच्छ सकर्म
 कत्वात् समोगच्छेति न मं हिमवान् हिमालयः पर्वतः रत्नैः
 पूर्णौ पूर्वपश्चिमौ समुद्रौ यथा सङ्गतवान् ॥ ११३ ॥

सुहृदौ रामसुग्रीवौ किङ्कराः कपियूथपाः । परदार
 रार्पणेनैव लभ्यन्ते मुञ्च मैथिलीं ॥ ११४ ॥

ज०म० तच्च सङ्गतं परदारार्पणेनैवेति दर्शयन्नाह सुहृदित्यादि ।
 रामसुग्रीवौ सुहृदौ लभ्यन्ते सुहृदुर्हृदौ मिथामिचयोरिति मिथाः

तन् तत्प्रतिज्ञाभात् किङ्करासभ्यन्ते किं कुर्वन्तीति दिवाविभक्ति-
 टः कपियूषपाः नीलप्रभृतयः तस्मान्मुञ्च मैथिलीमिति ॥ ११४ ॥

सुहृदित्यादि । रामसुग्रीवौ सुहृदौ तया लभ्येते एवं वति म०
 कपियूषपानोलादयः किङ्करासभ्यन्ते परस्त्रीसमर्पणेनैव नतु
 खकीयकिञ्चिद्द्रव्यप्रदानेन तस्मान्मैथिलीं मुञ्च त्यज ॥ ११४ ॥

धर्मं प्रत्यर्पयन् सीतामर्थं रामेण मित्रतां । कामं
 विश्वासवासेन सीतां दत्त्वाऽपुहि त्रयं ॥ ११५ ॥

किञ्च सीताप्रत्यर्पणात्पुष्पार्थप्राप्तिरिति दर्शयन्नाह धर्मं ज० म०
 मित्यादि । सीतां प्रत्यर्पयन् धर्मं अधर्मविरतेः अर्थं रामेण
 मित्रतां सर्वस्वाभानामर्थसम्यक्मित्रलाभस्य महत्त्वात् विश्वास
 वासेन रामविश्वासपूर्वकेणावस्थानेन कामं अतः सीतां दत्त्वा
 आपुहि लभस्व त्रयं त्रिवर्गं त्रयोऽवयवाश्चेति द्वित्रिभ्यां
 तथस्वात् वा ॥ ११५ ॥

धर्ममित्यादि । सीताप्रर्पणेन त्रिवर्गप्राप्तिं दर्शयति सीतां दत्त्वा म०
 त्रयं त्रिवर्गं आपुहि लभस्व यथा सीतां प्रत्यर्पयन् धर्मं प्राप्स्यसि
 परस्त्रीहरणाभावात् रामेण सह मित्रतामर्थं प्राप्स्यसि विश्वास
 वासेन कामं प्राप्स्यसि त्रयोऽवयवाश्चेति द्वित्रिभ्याम् ॥ ११५ ॥

विराधताडकावालिकबन्धखरदूषणैः । न च न
 आपितीयादक्षारीचेनापि ते रिपुः ॥ ११६ ॥

अ०म० रिपुरेवासु किन्तेन मित्रोक्ततेन नवाद्यै शक्तोऽपकर्तुमिति चेदाह विराधेत्यादि । यादृगसौ रिपुः तादृग्विराधादिभिः न च न ज्ञापितः तव अपि तु ज्ञापित एवेत्यर्थः तस्मात्तेन सह मैत्री युक्ता न विग्रहदति भावः यादृगिति त्यदादिषु दृशदति किन् आसर्व्वनाद्यः ॥ ११६ ॥

अ० विराधेत्यादि । अत्रुरपि रामः किं कर्तुं शक्नोतीत्यत आह तव रिपुर्यादृक् विराधाद्यैर्मात्रीचेन च न न ज्ञापितः अपितु ज्ञापित एव ॥ ११६ ॥

खरादिनिधनञ्चैव मा मंस्था वैरकारणं । आत्मानं रक्षितुं यस्मात् कृतं तन्न जिगीषया ॥ ११७ ॥

अ०म० खरादीन् व्यापादयता तेनैव वैरकारणमाचरितं न मयेति चेदाह खरेत्यादि । खरादिनिधनञ्चापि वैरकारणं मा मंस्थाः मा ज्ञाषीः सुखि रूपं यस्मादात्मानं संरक्षितुं तत् खरादिनिधनं कृतं न तु जिगीषया विजितुमिच्छया ॥ ११७ ॥

अ० खरादीत्यादि । खरप्रभृतिविनाशमपि विरोधवोजं त्वमा मंस्थाः मा ज्ञाषीः व्या रूपं यस्मात् आत्मानं रक्षितुं तत् कृतं न तु जेतुमिच्छया ॥ ११७ ॥

ततः क्रोधानिलापातकम्पास्याभोजसंहतिः । महा द्रुदद्रव नृपेण कपिमाहस्य रावणः ॥ ११८ ॥

ततइत्यादि । ततः कपिवाक्यामन्तरं क्रोधोऽनिलद्रव तस्या ज०म०
पातेन संक्षेपेण कस्या कम्पनशीला आस्याभोजानां मुखपद्मानां
संहतिर्यस्य सएवं महाहृदद्रव चुभन् चलन् देवादित्वाच्छ्रयन्
॥ ११८ ॥

ततइत्यादि । कपिवचनानन्तरं रावणोमहाहृदद्रव चुभन् म०
सञ्चलन् कपिमाहस्य उक्तवान् कीस्नेनातीतेदति की पञ्चतिष्पञ्च
णव्वाहयेति ब्रूजस्तिपो णप् आहादेशश्च कीदृशः क्रोधोऽनिल
द्रव तस्यापातेनागमनेन संक्षेपेण कस्या कम्पनशीला मुख
पद्मानां संहतिर्यस्य स तथा अतएव हृदतुल्यता ॥ ११८ ॥

हतराक्षसयोधस्य विरुग्नेद्यानशाखिनः । दूतो
ऽस्मीति ब्रुवाणस्य किं दूतसदृशं तव ॥ ११९ ॥

हतेत्यादि । हताः राक्षसयोधाः अक्षप्रभृतयोधेन विरुग्नाः ज०म०
भग्नाः अत्रे दितश्चेति निष्ठानत्वं चद्यानशाखिनोयेन तस्यैवमिधस्य
तव दूतोऽस्मीति ब्रुवाणस्य किं दूतसदृशं सन्देशमात्रस्य प्राप
काहि दूताइति भावः ॥ ११९ ॥

हतेत्यादि । हे वानर अहं दूतोऽस्मीति ब्रुवाणस्य तव किं कर्म म०
दूतसदृशं न किमपि दूताहि सन्देशप्रापकाभवन्ति तव कीदृशस्य
हताराक्षसयोधोयेन विरुग्नाडद्यानवृक्षायेन स तस्य ॥ ११९ ॥

पङ्गुवालेस्त्रियेनिघ्नन् कबन्धखरताडकाः । तपस्वी
यदि कानुत्स्यः कीदृक् कथय पातकी ॥ १२० ॥

अ०म० अग्न्याहितजनप्रक्रे तापसे कस्मात्संरम्भत्वाद् पङ्गुवाले
त्यादि । पङ्गुमङ्गविकलं कबन्धं वालं खरं स्त्रियं ताडकां निघ्नन्
व्यापादयन् यदि तपस्वी कानुत्स्यः कीदृक् पातकीति कथय इदं
किमारीशुकी ॥ १२० ॥

भ० पङ्गुवालेत्यादि । कस्मात् संरम्भत्वाद् तापसे इत्यस्योत्तरमाह
पङ्गु कबन्धं वालं खरं स्त्रियं ताडकाञ्च निघ्नन् रामो यदि तपस्वी
तदा पातकी कीदृगिति त्वंकथय ॥ १२० ॥

अभिमानफलं जानन्नहत्त्वं कथमुक्तवान् । रत्ना
दिलाभशून्यत्वान्निष्फलं रामविग्रहं ॥ १२१ ॥

अ०म० यदुक्तं यं विनिर्जित्य स्त्रियोरन्नभूमयश्च न सन्धन्तइत्याह
अभीत्यादि । अभिमानः फलं यस्य महत्तस्य तज्जानन् रत्नादि
लाभशून्यं रामविग्रहं कथं निष्फलमुक्तवानपि विग्रहे यति
अभिमानफलं महत्त्वं स्यात् ॥ १२१ ॥

भ० अभीत्यादि । न सर्व्वरात्रकस्त्रायइत्यादि यदुक्तं तदुत्तर
मिदं अभिमानमेव फलं यस्य तन्महत्त्वं जानन् त्वं कथं रामवि
ग्रहं रत्नादिलाभशून्यत्वात् निष्फलं उक्तवान् अभिमानस्य फल
॥ १२१ ॥

परस्त्रीभोगहरणं धर्मैव नराग्निना । मुखमस्ती
त्यभाषिष्ठाः का मे साशङ्कता त्वयि ॥ १२२ ॥

परेत्यादि । सीतां प्रत्यर्पयन् धर्ममाप्नुहीत्येतदप्ययुक्तमित्याह ज०म०
परस्त्रीणां हरणं परेषां भोगहरणञ्च इयमपि नराग्निनां धर्म
एव आचारएव अतोमुखमस्तीत्यभाषिष्ठाः अभिहितवानसीति
सीतां प्रत्यर्पयन् धर्ममाप्नुहीति लुङि रूपं भयात्प्रत्यर्पयसि
चेदाह का मे साशङ्कता त्वयिति त्रैलोक्यविजयित्वात् त्वयिति हनू
मञ्जुपदेनेन रामं सूचयति ॥ १२२ ॥

परेत्यादि । धर्मं प्रत्यर्पयन् सीतामित्यादि यदुक्तं तदप्ययुक्त म०
मित्याह परेषां स्त्रीणां भोगानाञ्च यद्हरणं तदेव नराग्निनां
राक्षसानां धर्म आचारः अतएव मुखमस्ति इति हेतोः सीतां
प्रत्यर्पयन् धर्ममित्यादि अभाषिष्ठाः उक्तवानसि त्वां रूपं भयात्
सीतां प्रत्यर्पयिष्यति चेदाह का मे मम त्वयि साशङ्कता भय
वक्ता त्रैलोक्यविजयित्वात् त्वयिति रामव्यपदेनेन हनूमतीति
॥ १२२ ॥

ब्रूहि दूरविभिन्नानामृद्धिशीलक्रियान्वयैः । हनूमन्
कीदृशं सख्यं नरवानररक्षसां ॥ १२३ ॥

ब्रूहि रामसुग्रीवावित्येतदपि न घटतइत्याह । ब्रूहीत्यादि ज०म०
उक्त्वा विभूत्या श्रीलेन सभावेन क्रियया अनुष्ठानेन अन्वयेन
हनुमेन दूरविभिन्नानां नरादीनां कीदृशं सख्यमिति हनूमन्
सख्येन ब्रूहि ॥ १२३ ॥

भ० ब्रूहीत्यादि । संगच्छ रामसुग्रीवाविति चदुक्तं तदप्युक्त
मित्याह हे हनूमन् त्वमेव ब्रूहि नरवानरराक्षसानां सख्यं
कीदृशं कीदृशानां चक्ष्णा सम्पत्त्या श्रीसीम स्वभाविन क्रियया
अनुष्ठानेन अन्वयेन कुलेन चातिविभिन्नानां ॥ १२३ ॥

एकोद्वाभ्यां विरोधस्तु जिताभ्यामविवक्षितः । हत
शस्त्रेण मूढोऽयं तेनापि तव कः क्षयः ॥ १२४ ॥

ज०म० विराधादिभिर्ज्ञापितोऽपि यादृगरिरित्यत्रोत्तरमाह एक
इत्यादि । एकेनापि विराधेन प्रथमं दावपि जितौ ताभ्यां पश्चा
दूतः तत्रापि न प्रकाशं अपि तु हस्त्रेण यतोऽसौ मूढोऽल्पबुद्धिः
तथाप्यविवक्षितः शौर्याच्च प्रतीतः तेनापि हतेन तव विस्मयोजातः
॥ १२४ ॥

भ० एकइत्यादि । विराधादिभिर्न च न ज्ञापितोयादृगित्यसौ
उत्तरमिदं एकेनापि विराधेन दावपि जिताविति जिताभ्यां दाभ्यां
पश्चात् हस्त्रेण विराधोऽपि हतः यतोऽसौ मूढः अल्पबुद्धिः एको
ऽद्वितीयः अविवक्षितः अप्रसिद्धः शौर्येणाप्रथितोवा तेनापि हतेन
तव कोविस्मयोजातः ॥ १२४ ॥

मन्त्रियोगाच्च मारीचः पलायनपरायणः । बुभु
त्सारहितोरामं ममारापहरन् बने ॥ १२५ ॥

मञ्जीत्यादि । मारीचिस्तु यतो राममपहरन् ममार मन्त्रियोगा ज०म०
 दादेशात् पलायनपरायणः अपसर्पणनिष्ठः सन् पलायनपरा
 यण इति परस्व नामरूपत्वादनुपसर्गत्वात् सत्तं युयुत्सारहितः
 योद्धुमिच्छारहितः मन्त्रियोगादिति प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति
 अस्मादोमदादेशः ॥ १२५ ॥

मदित्यादि । मारीचेन च ज्ञापितइत्यस्योत्तरमाह मारी भ०
 चस्तु मन्त्रिदेशतः पलायनतत्परः सन् वने रामं अपहरन् योद्धु
 मिच्छया रहितोममार तेन तव कौविस्मयइति भावः ॥ १२५ ॥

निजघानान्यसंसक्तं सत्यं रामोलतामृगं । त्वमेव
 ब्रूहि सच्चिन्त्य युक्तं तन्नहतां यदि ॥ १२६ ॥

निजघानेत्यादि । रामोलतामृगं वानरं वालिनं निजघानेति ज०म०
 सत्यमेतत् किन्तु अन्यसंसक्तं सुग्रीवेण सह युध्यमानं हतवान्
 तच्च त्वमेव सच्चिन्त्य निश्चित्य ब्रूहि युक्तं तन्नहतां यदि ॥ १२६ ॥

निजेत्यादि । वालिवधोऽप्ययुक्तइत्याह लतामृगं वालिनं भ०
 रामोनिजघान कीदृशं अन्यसंसक्तं सुग्रीवेण सह युध्यमानं सत्यं
 साधुं सत्यं तथ्यं वा निजघानेत्यनेन ब्रूहीत्यनेन वा सम्बन्धः हे हनु
 मन् त्वमेव सच्चिन्त्य ब्रूहि तद्यदि महतां युक्तं ॥ २६ ॥

पुंसा भक्ष्येण बन्धूनामात्मानं रक्षितुं बधः । क्षमि
 ष्यते दशास्येन कृत्येयं तव दुर्मतिः ॥ १२७ ॥

ज०म० पुंसेत्यादि । आत्मानं रक्षितुं पुंसा भक्ष्येष भक्ष्यार्हेष सतां
बभूनां खरदूषणादीनां बधोदशास्त्रेण समिष्यते सहिष्यते कर्त्तव्यं
कामवेयं तव दुर्मतिर्दुष्टबुद्धिः कश्चिद्वाद्यथास्यत् अमेहकत
सिचेभ्यदति परिगणनात् ॥ १२७ ॥

भ० पुंसेत्यादि । आत्मानं गोपितुं यस्मादिति यदुक्तं तस्योत्तर
मिदं भक्ष्यार्हेष पुंसा रामेष आत्मानं रक्षितुं बभूनां खरदूषणा
दीनां बधोमारणं दशास्त्रेण समिष्यते सहिष्यते इयं तव दुर्मतिः
दुर्बुद्धिः कत्या कामवा कुच जातेत्यर्थः त्यत्राद्यचिरेत्यादिना त्यः
॥ १२७ ॥

कपिर्जगाद् दूतोऽहमुपायं तव दर्शने । द्रुमराज
सविध्वंसमकार्षं बुद्धिपूर्वकं ॥ १२८ ॥

ज०म० ददानीं कपिर्दर्शनोक्तं दूषयन्नाह कपिरित्यादि । तव
दर्शने अन्यउपायोनास्तीति बुद्धिपूर्वकं बुद्ध्या निरूप्य द्रुमभङ्गं
राजसविनाशञ्च उपायमकार्षं कृतवानस्तीति कपिर्जगाद्
अन्यथा दूतोऽहमागतइति मदावशिष्टः कोमां मणयेत् अतः
सदृशमेव मया कृतमिति ॥ १२८ ॥

भ० कपिरित्यादि । ददानीं रावणेन कर्मणः दूषयन् कपिराह
तत्र प्रथमं किं कृतसदृशं तवेत्यस्योत्तरमाह कपिर्जगाद् किना
दित्याह दूतोऽहं तव दर्शने द्रुमराजं राजसनाश विनाशरूप

मुपायं अकार्षं हतवानसि बुद्धिपूर्वकं बुद्ध्या निरूप्य अन्यथा दूते
ऽथमागतइति कोमां गणयेत् अतः बह्वशमेव हतमिति ॥ १२८ ॥

त्वत्कानिर्जङ्गमं

श्रीव कथं ब्रूषे तानवधान्महीपतेः ॥ १२९ ॥

आचीत्यादि । हे दशमूर्द्धन् ये त्वत्काः तद्गामणीकाः कवन्धाः कवन्धाः
दयः सएषां यामणीरिति कन् आत्रिकूटं त्रिकूटपर्वतमभि
वाप्य जगत् निर्जङ्गमं निर्जन्तुकमकार्षुः तान् महीपतेः रामस्य
कथमवधान् ब्रूषे अग्निष्टनियहोहि महीपतेर्धर्मः अङ्गमइति
ममेर्यङ्गं सुगन्तस्यापि रूपं ॥ १२९ ॥

आचीत्यादि । पङ्गुवास्तस्त्रियद्वत्यादि यदुक्तं तदुत्तरमाह म०
ये त्वत्कास्त्वैवकाः कवन्धादयस्त्रिकूटपर्वतमभिवाप्य जगत्
निर्जङ्गमं निर्जन्तुकं अकार्षुः हतवन्तः हतवन्तानिरूपं तान्
सेवन्तइति ठधेकादिति कः तमेव मुखोधिषामिति वा तवामी
इति वा विकारसंघेत्यादिना कः युष्मदस्मदोक्त्वाहावित्यादिना
एकत्वे तदादेशः हे दशमीव तान् महीपतेराज्ञौरामस्यावधान्
कथं ब्रूषे अग्निष्टनियहोहि महीपतेर्धर्मः ॥ १२९ ॥

अभिमानपाशं प्रोक्तं यच्च वा रामविग्रहे । विनेष्टु
सितं शतशः कुञ्जान्तररक्षसां ॥ १३० ॥

१० म० अभीत्यादि । मा भूद्रामविग्रहे रत्नादिलाभः अभिमानफलं महत्त्वमस्तीति यत्तया प्रोक्तं तेन निमित्तेन शतशोऽनेकशः असुर रक्षसां कुलानि विनेष्टुः विनष्टानि ॥ १३० ॥

११ म० अभीत्यादि । मा भूद्रामविग्रहे रत्नादिलाभोऽभिमानफलं महत्त्वमस्तीति यत्तया प्रोक्तं तेन हेतुना शतशः शतं शतं असुराणां रक्षसाञ्च कुलानि विनेष्टुर्विनष्टानि ॥ १३० ॥

यत्स्वधर्ममधर्मत्वं दुर्वलं प्रत्यपद्यथाः । रिपौ रामे च निःशङ्कोनैतत्चेमङ्करश्चिरं ॥ १३१ ॥

१२ म० यत्स्वेत्यादि । यद्दधर्मं परस्त्रीभोगहरणं दुर्वलं असारं अश्रेयसां आवाहकत्वात् स्वधर्ममात्मीयमाचारं त्वं प्रत्यपद्यथाः प्रतिपन्नवानसि स्वधर्मएव नराग्निनामिति लङ्ङि श्यनि रूपं यच्च रिपौ रामे निःशङ्कः निर्भयः विहरसि का मे साशङ्कता लयीति तदेतदुभयमपि न चिरं चेमङ्करं कल्याणकरं चेमप्रियमद्रोषेति खच् ॥ १३१ ॥

१३ म० यदित्यादि । परस्त्रीभोगहरणं यत्स्वधर्ममात्मीयमाचारं धर्मरहितं दुर्वलमसारं प्रत्यपद्यथाः प्रतिपन्नवानसि यच्च रामे रिपौ त्वं निःशङ्कः निर्भयः का मे साशङ्कता लयीत्युक्तवान् तदेतदुभयं चिरं चेमङ्करं कल्याणदायकं न भविष्यति चेमप्रियमद्रोषेति खच् ॥ १३१ ॥

अश्वयादिविभिन्नानां यथा सख्यमनीषितं । नैषी
विरोधमप्येवं सार्द्धं पुरुषवानरैः ॥ १३२ ॥

अश्वेत्यादि । यथा नरादीनां अश्वयादिभिर्दूरविभिन्नत्वात् अ०म०
सख्यमनीषितं आप्तुमनिष्टं एवं पुरुषवानरैः सार्द्धं विग्रहमपि
नैषीः नेष्टवानसि ॥ १३२ ॥

अश्वयेत्यादि । ब्रूहि दूरविभिन्नानामित्यादि यदुक्तं तदुक्त म०
रमिदं अश्वयादिविभिन्नानां नरवानररक्षसां यथा सख्यमनी
षितं नेष्टं विरोधमप्येवं पुरुषवानरैः सह नैषीः न इच्छ
मायोगे टी ॥ १३२ ॥

विराधं तपसां विघ्नं जघान विजितो यदि । वरो
धनुर्मृतां रामः सकथं न विवक्षितः ॥ १३३ ॥

विरेत्यादि । तपसां विघ्नं विराधं विहन्यतेऽस्मिन्निति घञर्थे अ०म०
विधानमिति कः तादृक् क्लेनापि हन्तुं न दोषायति दर्शयति
धनुर्मृतां वरः श्रेष्ठः सन् विजितोऽभिभूतोऽपि रामो यदि जघान
सकथं न विवक्षितः यतो राममप्यसौ जितवान् ॥ १३३ ॥

विराधमित्यादि । एकोदाभ्यामिति यदुक्तं तदुत्तरमाह म०
धनुर्मृतां श्रेष्ठोऽपि रामः आदौ विजितोऽभिभूतोऽपि सन्
रक्षात्तपसां विघ्नमन्तरायं विराधं यदि जघान तदा कथं स

विराधोन विवक्षितः न प्रसिद्धः अपि तु विवक्षितएव हराम
इत्यन्ये विद्वन्तेऽस्मिन्निति विघ्नः अभिधानादाधारे ढक् ॥ १३३ ॥

प्रणश्यन्नपि नाशक्रोदत्येतुं वाणगोचरं । त्वयै
वोक्तं महामायोमारीचोरामहस्तिनः ॥ १३४ ॥

ज०म० प्रणेत्यादि । मारीचः प्रणश्यन्नपि पलायनपरोऽपि सन् महा
मायः कनकमृगरूपधारिणात् रामहस्तिनः रामोहस्तीव तस्य
वाणगोचरं वाणपदवीं अत्येतुं अतिक्रमितुं नाशक्रोत् न शक्तवा
निति त्वयैवोक्तं ममारोत्यभिदधता न मया यदि शक्रोति अति
क्रमितुं न ममार ॥ १३४ ॥

भ० प्रणश्यन्नित्यादि । मन्त्रियोगाच्च मारीचइत्यादि यदुक्तं
तदुत्तरमाह महती माया यस्य समारीचः प्रणश्यन्नपि पलाय
मानोऽपि रामहस्तिनोवाणगोचरं वाणपदवीं अत्येतुं अतिक्रमितुं
न अशक्रोत् न शक्रोऽभूत् इति तु त्वयैवोक्तं रामोहस्तीव वलव
णात् एतेन रामस्य धन्विश्रेष्ठत्वमस्त्वेवेति सूचितं ॥ १३४ ॥

अन्यासक्तस्य यदीर्यं न त्वं सारसि वासिनः । मूर्च्छा
वासमतः सन्ध्यां भ्रुवं तदाङ्गपीडितः ॥ १३५ ॥

अन्येत्यादि । सन्ध्यादेवतां नमना अन्यासक्तस्य वासिनो यदीर्यं
सामर्थ्यं तत् भ्रुवमवक्ष्यं त्वं न सारसि न चित्तसि कुतः वाङ्गपीडितः

सन् मूर्खावान्जातः अतएव न स्मरसि येनैवमुक्तवानसि ॥ १२५ ॥

अन्वेत्यादि । निजघानान्यसंसक्तमित्यादि यदुक्तं तदुत्तरं म०
माह अन्यासक्तस्य वासिनोयदीर्थं तन्न भ्रुवं न स्मरसि कीदृ
शस्त्रं सन्ध्यां नमतोवन्दमानस्य तस्य वाङ्मपीडितः सन् मूर्खा
वान् एतेन वासिबधेऽपि महत्त्वमस्तीति सूचितं ॥ १२५ ॥

असद्वन्धुबधोपपन्नं विमुञ्च बलिविग्रहं । सीतामर्पय
न गत्वा कोषदण्डात्मभूमिभिः ॥ १२६ ॥

निजघानान्यसंसक्तमिति उपसंहरन्नाह असदित्यादि । यतो ज०म०
बलवद्भोऽपि बलीयान् रामः तस्मादलिना रामेण सह विग्रहं
मुञ्च त्यज कीदृशं बन्धुबधोपपन्नं प्रथमतो ज्ञातिविनाशेन विदित
मित्यर्थः उपपन्नयत इत्युपपन्ना इगुपधेति कः बन्धुबधस्योपपन्नेति
सः उपपन्नोपक्रममिति नपुंसकलिङ्गता तस्मान्नाधिकरण्याद्
सदिति नपुंसकलिङ्गता नन्तये प्रणामार्हे कोषदण्डात्मभूतिभिः
सह सीतामर्पय ॥ १२६ ॥

असदित्यादि । तस्मात् बलिना रामेण सह विग्रहं विरोधं म०
विमुञ्च त्यज कीदृशं असतां बन्धूनां बधस्य उपपन्नं प्रथमतो ज्ञा
तिबधेनावेदितमित्यर्थः उपपन्नयते यत इत्युपपन्नप्रातरिति कः
परमते उपपन्नोपक्रमधोरादिकथने क्लीबत्वं तस्मते असतां बन्धूनां
बधस्य उपपन्ना प्रथमतो ज्ञानं यस्यादिति बङ्गग्रीहिः एतेन राम

वसु बन्धुवधोन भविष्यतीति यत् शानमासीत् वसिष्ठिपदेव
तदभावदति स्मरितं तस्मात् नमस्ये प्रथम्ये रामे कोषादिभिः
सीतां समर्पय ॥ १२६ ॥

स्फुटपरुषमसङ्गमित्यमुच्चैः सदसि मरुत्तनयेन
भाष्यमाणः । परिजनमभितोविलोक्य दाहं दशव
दनः प्रदिदेश वानरस्य ॥ १२७ ॥

इति प्रकीर्णकाः ॥

इति भट्टिकाव्येऽशोकवनप्रभञ्जनं नाम नवमः
सर्गः ॥ ९ ॥

ख०म० स्फुटेत्यादि । इत्थं स्फुटपरुषं उक्तप्रकारेण स्फुटं स्पष्टं
परुषं रूपं अतएवासङ्गं सोढुमन्नकं उच्चैर्महता ध्वनिना सदसि
सभायां मरुत्तनयेन भाष्यमाणोऽभिहितः इत्यमित्यनेन वस्तुनः
परिषमापितत्वात् तेन वर्त्तमानसामीप्यदिति सट् परिजनम
भितः उभयपार्श्वे स्थितान् भृत्यान्विलोक्य वानरस्य दाहं प्रदि
देश आदिष्टवान् ॥ १२७ ॥

इति भट्टिकाव्यटीकायां अथमङ्गलायामधिकारकाव्ये चतुर्थः
परिच्छेदः । काव्यस्य माहृतिबंधमोनाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

म० स्फुटेत्यादि । इत्थमुक्तप्रकारेण स्फुटं स्पष्टं परुषं रूपं
अतएवासङ्गं उच्चैर्महता ध्वनिना सदसि सभायां मरुत्तनयेन

इनुमता भाष्यमाण्डकः सन् अभितुभयपार्श्वे परिजनं
 विकीक्य दृशवद्गोरावषोवानरस्य दाहं प्रदिदेश आदिष्टवान्
 ॥ ७१३ ॥ इति प्रकीर्णकाः ॥

इति सदैवहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमञ्जीकात्मजश्री भरत म०
 सेनविरचितायां भट्टिकीकायां मुग्धबोधिन्यां नवमः सर्गः ॥ ६ ॥

समाप्तमधिकारकाण्डं ॥

अथ सवल्कदुकूलकुथादिभिः परिगतोच्चलदुद्धत
 बालधिः । उदपतद्विवमाकुललोचनैर्नूरिपुभिः सभयै
 रभिवीक्षितः ॥ अनुप्रासवत् ॥ १ ॥

शब्दलक्षणमुक्तमपि लक्षयन् काव्यलक्षणार्थं प्रसन्नकाण्डमु ज०म०
 अथे काव्यस्यात्र प्रसन्नत्वात् प्रथमञ्चेदं लक्षणं यत्प्रसन्नतानाम
 अविद्वद्ब्रूनावात्प्रतीतार्थं प्रसन्नवदिति शब्दलक्षणं पुनः प्रकीर्णं
 मेव द्रष्टव्यं तत्रास्मिन् काण्डे चत्वारः परिवेष्टाः अलङ्कार
 माधुर्यप्रदर्शनदोषाः भाषासमावेशश्चेति तत्रालङ्कारोदिविधः
 शब्दालङ्कारोऽर्थालङ्कारश्चेति तत्र पूर्वोदिविधः अनुप्रासोऽयम
 कश्चेति उभयं दर्शयन्नाह । अथेति । अथ दाहादेशानन्तरं स
 वानरोविद्यदाकाशमुदपतत् उत्पतितवान् वल्कं अंशुकं शूलक
 चल्कोल्कारति निपातनं आदिशब्दादन्यैरपि मुञ्जादिभिः परि
 गतः परिवेष्टितः अलङ्कृतजर्झीकृतोवालधिः पुहं यक्षं सः
 नूरिपुभिः राक्षसैः सभयैराकुललोचनैरभिवीक्षितः किमयमनु
 शास्यतीति अनुप्रासवदिति अनुप्रासोऽस्मिन्विद्यतइति तस्य च
 लक्षणं चरुपवर्षविन्यासमनुप्रासं प्रसन्नतइति ॥ १ ॥

भ० अथ प्रकीर्णकशब्दलक्षणमुक्तं काव्यं लघ्वन् प्रसन्नकाण्ड
 मारभते काव्यस्यात्र प्रसन्नत्वात् प्रसादः शब्दार्थशोर्गुणविशेषः
 तत्रास्मिन् काण्डे चत्वारः परिच्छेदाः अलङ्कारस्य माधुर्या
 दिगुणस्य भाविकस्य भाषासमावेशस्य च दर्शनात् काव्यज्ञो
 भाषाज्ञोऽलङ्कारः स च द्विविधः शब्दालङ्कारोऽर्थालङ्कारश्च
 तत्र पूर्वोद्विविधः अनुप्रासोयमकश्च तत्र प्रथममनुप्रासशब्दा
 लङ्कारं प्रदर्शयति । अथेत्यादि । हाहादेशानकारं सवानरो
 वियदाकाशं उदपतत् उद्गतवान् कीदृशः बल्कैस्तद्विशेषतः
 भिर्दुकूलैः चामैः कुथैश्चिकम्बलैः आदिशब्दात् कुशादिभिश्च
 परिगतो वेष्टितः ज्वलन् उद्गतजर्झीकृतो वासधिः पुङ्गवस्य सः
 तथा नृरिपुभिः राक्षसैरभिवीक्षितआभिमुख्येन भाक्षितः कीदृशैः
 किमयं करिष्यतीति सभयैस्त्रासयुक्तैः अतएव आकुललोचनैः
 आकुलानि दत्तस्ततः परिचिन्तानि सोचनानि येषां बल्कं
 बल्कलमस्त्रियामित्यमरः कार्पासं वादरं प्रोक्तं दुकूलाद्यञ्च
 बल्कलमित्यमरमाला कुयपदस्थाने कुयपदं केचित्पठन्ति वास
 चस्तस्य वासधिरित्यमरः द्रुतविलम्बितनामवृत्तमिदं तद्वच्यं
 यथा द्रुतविलम्बितमाह नभौभराविति । अनुप्रासवदिति अनु
 प्रासोविद्यतेऽस्मिन्निति मोक्षमङ्गपादतुरिति वस्तुः वर्षानुवृत्ति
 अनुप्रासः तथाच वर्षानामनुवृत्तिर्या नातिदूरात्तरच्युतिः ।
 अनुप्रासः सतेनैव सनाथा काव्यपद्धतिरिति । बहूपवर्षविन्यास
 मनुप्रासं प्रचक्षते इति च अनुप्रासोद्विविधउद्गटानुप्रासश्चैका

मुप्रासन्न चनेकस्य वर्षस्य सकृत्साहस्रं हेकानुप्रासः स एवो
त्कृष्टत्वादिह प्रदर्शितः ॥ १ ॥

रणपण्डितोऽग्न्यविवुधारिपुरे कलहं स राममहितः
कृतवान् । ज्वलदग्निरावणगृहञ्च बलात्कलहं स
राममहितः कृतवान् ॥ युक्पादयमकं ॥ २ ॥

यमकस्यापि लक्षणं तुल्यश्रुतीनां भिन्नानामभिधेयैः परस्परं । ज० म०
वर्षानां यः पुनर्वादोयमकन्तन्निरूप्यतइति तदनेकविधं दर्शय
न्नाह । रणेति । स कपिः विद्यदुत्पतितोराममहितोरामपूजितः
रणपण्डितोयुद्धकुशलः अग्न्यविवुधारिपुरे अग्न्योविवुधः इन्द्रः
तस्य योरिपुर्दशाननसस्य पुरे सङ्घायां कलहं कृतवान् कलहं
शान् रमयतीति कलहं सरामं रमेर्ष्यन्तात्कर्षण् तादृशं राव
णगृहं बलाद्दार्ढ्यमापोऽपि ज्वलदग्नि दीप्यमानपावकं कृतवान्
कृतं विधत्ते यस्येति कृतापेक्षीत्यर्थः । अहितः शत्रुः युक्पादय
मकमिति युजोर्दितीयचतुर्थयोः पादयोर्यमितत्वात् ॥ २ ॥

अथ यमकान्युच्चन्ते तल्लक्षणं यथा तुल्यश्रुतीनां भिन्नानाम
भिधेयैः परस्परं । वर्षानां यः पुनर्वादोयमकं तन्निरूप्यतइति
अस्य भेदावहवः काव्यप्रकाशादौ दर्शिताः केचनान्य दर्शिताः
तत्र प्रथमं युक्पादयमकं दर्शयति रणेत्यादि । अथस्य श्रेष्ठस्य
विवुधस्य इन्द्रस्य योरिः शत्रुर्दशाननः तस्य पुरे सङ्घायां स

कविः कलहं युद्धं हतवान् रावणस्य गृहं ज्वलदग्निं दीपमानं
 यावत्कं बलादार्यमाशोऽपि हतवान् चकार रावणगृहं कीदृशं
 कलहंसरामं कलहंसेन कादम्बेन राममभिरामं कलहंसान्
 रमते रमयतीति अन्तर्भूतव्यर्थाद्रमेः ङात्षष्ठिति षष् वा कल
 हंसारमन्तोऽचेत्याधारे घञ् वा यद्वा बलेन रूपेण अतोऽत्रतन्धो
 गच्छन्त्यः कलहंसरामाराजपत्न्योयत्र गृहे तत्तथा स कीदृशः
 रणपण्डितः युद्धकुशलः राममहितः रामेण महितः पूजितः
 महपूजे शार्चेकार्थेत्यादिना वर्त्तमानविहितः क्षोभृतकस्य बाधक
 इति केचित् वस्तुतस्तु भूते कर्मणि क्तः ज्यनुबन्धादिभ्योवर्त्तमान
 क्तेनातोतकस्य बाधेन प्रमाणमिति कातन्त्रटीकाहताप्युक्तं
 अहितः ब्रचुरर्थाद्राघसानां अस्य विष्णोरामरूपस्य हितदतिवा
 हतवान् हती कार्य्यज्ञः हिंसावान् वा बलं गन्धरसे रूपेस्त्वा
 मनि सौख्यसैन्ययोरिति रमसः कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे
 नृपोत्तमेदति हतं युगेऽपि हिंसायां पर्यान्ते विहिते कुखेदति
 विभ्यः युक्पादयमकमिति युजोर्द्वितीयचतुर्थयोः पादयोर्थम
 क्तित्वात् तथाच द्वितीये च चतुर्थे च यमकं यच्च दृश्यते ।
 युक्पादयमकं तत्तु विज्ञेयं कविपुङ्गवैरिति ॥ २ ॥

निखिलाभवन्न सहसा सहसा ज्वलनेन पूः प्रभ
 वता भवता । वनिताजनेन वियता वियता त्रिपुरापदं
 नममिता गमिता ॥ पादान्तयमकं ॥ ३ ॥

निखीत्यादि । ज्वलनेनाग्निना प्रभवता वृद्धिगृहता भवता ज०म०
 समुत्पद्यमानेन सहसा तत्क्षणं पूः पुरी निखिञ्जा सर्वा न सहसा
 अभवत् घानन्दा न जाता हासस्थानन्दकार्यत्वात् एवमुक्तं खन
 ह्येवमेत्यपि रूपं वनिताजनेन विद्यता नभसा विद्यता भयादि
 तस्ततो गृहता त्रिपुरापदङ्गमिता प्रापिता पूः त्रिपुरेऽपि दृष्ट
 मानेषु भयादितस्ततो जनो गतः नगन्मिकूटपर्वतमिता सती ।
 पादान्तयमकमिति पादान्तेषु यमितत्वात् ॥ ३ ॥

निखिलेत्यादि । ज्वलनेनाग्निना सहसा तत्क्षणं निखिञ्जा म०
 सकक्षा पूर्वङ्गा सहसा हास्यसहिता नाभवत् किन्तु सप्रोकाभवत्
 हासस्थानन्दकार्यत्वात् ज्वलनेन कीदृशेन प्रभवता वृद्धिं गृहता
 भवता उत्पद्यमानेन पूः कीदृशी वनिताजनेन त्रिपुरापदं
 त्रिपुरसम्बन्धिनीमापदं विपत्तिं गमिता प्रापिता स्त्रीजनेन
 कीदृशेन विद्यता गगनपथेन विद्यता गृहता भयात् पलायमा
 नेन यथा हरशराग्निना संदह्यमानेषु त्रिपुरेषु भयादनिता
 इतस्ततो गच्छन्ति तथा चापीति भावः ज्वलनेन त्रिपुरापदं
 गमिता वनिता जनेनोपलक्षितेति केचित् पुनः कीदृशी नगं त्रिकू
 टपर्वतं इता प्राप्ता नगेन मिता परिद्विजेति वा ह्येरेरलि हसः
 विपूर्वादिषुः शब्दः बोलईलवदित्यस्मादा ईलकान्तिगतिव्याप्ति
 चेपत्रजगत्सादनेदति प्रमिताचरानाम वृत्तं तत्क्षणं यथा
 प्रमिताचरा यजसवैः कथितेति पादान्तयमकमिति पादचतुष्ट
 यान्ते यमकितत्वात् ॥ ३ ॥

सरसां सरसां परिमुच्य तनुं पततां पततां ककुभो
वज्रशः। सकलैः सकलैः परितः कक्षैरुदितैरुदितै
रिव खं निचितं ॥ ४ ॥ पादादियमकं ।

ज. म. सरसामित्यादि । सरसां तोयाशयानां तनुं शरीरं सरसां
साद्रां परिमुच्य चासात्पक्का पततां पक्षिणां वज्रशः वङ्गना
रान् ककुभोदिशः पततां गच्छतां उदितैः शब्दितैः वदेर्यजादि
त्वात्स्यसारणं सकलैः समस्तैः सकलैः माधुर्यवद्भिः कलशब्दस्य
गुणमात्रवृत्तित्वात् तदति वर्त्तते ततश्च सहशब्देन समासो
भवति कक्षैः कारुण्यजनकैः रुदितैरिव क्रन्दितैरिव परितः
समन्तात् समाकाशं विततं व्याप्तं । पादादियमकमिति पादा
नामादौ यमितत्वात् ॥ ४ ॥

भ. सरसामित्यादि । सरसां जलाशयानां सरसां शिखरां
तनुं शरीरं गलाशयमध्यं परिमुच्य भयात् त्यक्त्वा वज्रशोवङ्गन्
वारान् ककुभोदिशः पततां गच्छतां पततां पक्षिणां उदितैः
शब्दितैः समाकाशं परितः सर्वतोनिचितं व्याप्तं रुदितैरिव क्रन्दि
तैरिव सकलैः सम्पूर्णेः सकलैरव्यक्तमधुरैः कलशब्दोऽपि धर्म
वचनः किम्वा सर्वैरुदितैर्ब्रह्मैरव्यक्तमधुरध्वनियुक्तैरित्यर्थः
वाक्यसमुदायसावधवयोगात् कक्षैः कारुण्यजनकैः केचिन्तुः
सरसां सन्निधिनां पततां सरसां तनुं परिमुच्य भयात् प
थेत्याहुः वदेः कौ ग्रहस्यपाद्योरिति सिः ताडकनामहर्षा

तद्वचनं यथा वद तोटकमभिसकारयुतं । पादादियमकमिति
चतुर्था पादानामादौ यमकित्वात् ॥ ४ ॥

न च काञ्चन काञ्चनसद्गच्छितिं न कपिः शिखिना
शिखिना समयौत् । न च न द्रवता द्रवता परितो
हिमहानकृता न कृता कचन ॥ पादमध्ययमकं ॥ ५ ॥

नचेत्यादि । काञ्चनसद्गच्छितिं सौवर्ण्यगृहसंहतिं काञ्चन काञ्चि ज०म०
दपि शिखिना अग्निना शिखिना ज्वालावता न कपिर्न च समयौत्
न च न मिश्रितवान् अपि तु संश्लेषं नीतवान् चैतैर्लङ्घि उतो
वृद्धिर्लुकि हलीति वृद्धिः क च कचिन्नाम हिमहानकृता हिम
हानस्य हिमापचयस्य कर्त्ता शिखिना जहातेर्भावे ल्युट् न च न
द्रवता न च न विसर्पता अपि तु इतस्ततो गच्छता द्रवता द्रवभावः
परितः । न कृता किन्तु कृतैव काञ्चनसद्गच्छितेरित्यर्थात् । पाद
मध्ययमकमिति पादानां मध्ये यमितत्वात् ॥ ५ ॥

नचेत्यादि । कपिर्हनुमान् काञ्चन काञ्चनसद्गच्छितिं सौवर्ण्यगृह भ०
संहतिं शिखिना अतिशयितशिखायुक्तेन जाज्वल्यमानेन शिखिना
वह्निना न समयौत् इति न अवश्यमेव समयौत् मिश्रितवान् यत्
मिश्रणेऽपि वृद्ध्युतोऽदेर्त्रिरिति त्रिः अभिधानात् विभक्त्य
किमश्चिन्नविद्येते हिमहानकृता वह्निना परितः सर्वतो
न द्रवता अपि तु गच्छता सता कचन कुत्रापि काञ्चनसद्ग

ईवता इवत्वं न कृता अपि तु कृतैव इगतौ शब्द इवस्य भाव
इति तः हिमस्य हानं नाशं करोतीति क्विप् हानमिति जहातेर
नटि रूपं । पादमध्यमकमिति चतुर्णां पादानां मध्ये यमकित
त्वात् ॥ ५ ॥

अवसितं हसितं प्रसितं मुदा विलसितं हसितं स्मर
भासितं । न समदाः प्रमदा हतसम्मदाः पुरहितं
विहितं न समीहितं ॥ चक्रवालयमकं ॥ ६ ॥

अ०म० अवेत्यादि । हसितं यत्प्रसितं सन्ततप्रवृत्तं नित्यप्रमुदितत्वा
त्तत्रत्यजनस्य तदग्निसङ्गमादवसितं अपगतं षोऽन्तकर्षणीत्यस्य
द्यतिस्यतीतीत्वं मुदा हर्षेण वद्विलसितं शृङ्गारनिचेष्टितं लसितं
सिष्टमनुबद्धमिति यावत् स्मरभासितं मन्मथदीपितं हसितं अल्पी
कृतं प्रमदाश्च स्त्रियः न समदाः सदर्या न जाताः हतसंमदाः
ध्वस्तहर्षाः प्रमदसंमदौ हर्षदिति निपातनं यच्च पुरहितं पुरानु
कूलं समीहितं कर्तुरोषितं तन्न विहितं नानुष्ठितमित्यर्थः । चक्र
वालयमकमिति मण्डलाकारेण यमितत्वात् तथाहि इथो
ईथोः पदयोरन्यवर्णानां नेमिवदवस्थितत्वात् मध्यस्यवर्षस्या
विसदृशस्य नेमिवदिति । तथा चास्य सञ्चयं पदानामवसाने तु
वाक्ये स्यान्नुच्चवर्षता । प्रतिपादं भवेद्यच्च चक्रवालं तदुच्यते इति
॥ ६ ॥

अवेत्यादि । मुदा हर्षेण यद्भूषितं हास्यं प्रसितं अत्यन्तं म०
 प्रवृत्तमासीत् तदवसितं विनष्टं तत्रत्यलोकानामप्रमुदितत्वात्
 पोषणाद्यैश्चकर्षकत्वात् गत्यर्थाढेत्यादिना कर्त्तरि क्तः दीर्घो
 मास्त्रामिति ङिः प्रसितमिति षिन्गञ्बन्धे इत्यस्य रूपं किञ्च
 मुदा यत् विलसितं विलासः शृङ्गारचेष्टितं स्मरेण कामेन
 भाषितं उद्धीपितं लसितं संस्त्रिष्टमासीत् तदप्यवसितमिति सम्बन्धः
 लषस्त्रिषिक्रीडे इति मिति पाठे विलसितमल्योभूतं प्रमदाद्य
 स्त्रियेण समदाः न सदपाः यतोहतसम्पदानष्टर्षाजाताः
 घञलनटइति मदेरल् यच्च पुरहितं नगरानुकूलं समीहितं
 कर्त्तुमिष्टं तन्न विहितं नानुष्ठितं । चक्रवालचमकमिति मण्डला
 कारेण यमकितत्वान्तथाहि सर्वेषां पादानां अन्यवर्षाणां सह
 जतया नेमिवद्भवस्थितत्वात् मध्यस्ववर्षस्य च विसदृशस्य नाभि
 वदवस्थितत्वात् । मण्डलाकारतालक्षणं यथा पादानामवसाने
 तु सर्वे । तुल्यरूपता । प्रतिपादं भवेद्यत्र चक्रवालं तदुच्यते
 इति ॥ ६ ॥

समिद्धशरणा दीप्ता देहे लङ्का मतेश्वरा । समिद्ध
 शरणादीप्ता देहे लङ्कामतेश्वरा ॥ समुद्रयमकं ॥ ७ ॥

समिद्धेत्यादि । देहे अभ्यन्तरभागे समिद्धशरणा उज्जलगृहा म० म०
 ततएव दीप्ता शोभावती लङ्का पुरी मतेश्वरा ज्ञातमहादेवा
 तन्नाम्नदेवस्य नामापि न गृह्यते समिधोदधति ऊतवन्तोवेति

समिद्धाश्च वयः पूर्वसादातोऽनुपसर्गे करति कः द्वितीयसादन्ये
 अपि दृश्यत इति उः अपिशब्दस्य सव्यापाधिव्यभिचारार्थत्वात्
 धात्वन्तरादपि भवति झपोऽन्यतरस्यामिति पूर्वसवर्णः तान्
 शृण्वन्ति हिंसन्तीति कृत्यल्युटोवज्जलमिति कर्त्तरि ल्युट् समि
 द्भ्रशरणाराचसाखान् दानमानाभ्यामादीपयति प्रोत्साहय
 तीति क्विप् समिद्भ्रशरणादीप् तेन रावणेन ताथ्यते पात्यत इति
 ताथतेः कर्मणि कारके विवक्षिते संपदादिदर्शनात् क्विप् वेरष्ट
 ऋस्येति लोपात्पूर्व्वं लोपोव्योर्ब्वलीति लोपः समिद्भ्रशरणादीप्ता
 रावणस्य पालनीया समिद्भ्रशरणादीप्ता लङ्का देहे दग्धा अल
 ङ्कामोऽस्येत्यलङ्कामः तद्भावः अलङ्कामता तस्यामलङ्कामतायां
 पर्याप्तेकायां ईश्वरा लङ्का सर्व्वेकासम्पादनात् । समुद्रयमक
 मिति समुद्राकारेण यमितत्वात् पादद्वयोरर्द्धद्वययोश्च संपुट
 वत्सादृश्यात् ॥ ७ ॥

भ० समिद्धेत्यादि । लङ्का देहे दग्धा अर्थात् हनूमता कर्मणि ङी
 कीदृशी देहे अभ्यन्तरभागे समिद्भ्रशरणा उज्ज्वलयुद्धा शरणं
 युद्धरच्चिचोरित्यमरः अतएव दीप्ता शोभावती मतेश्वरा मते
 ज्ञातईश्वरोमहादेवोयस्यां तत्रान्यदेवस्य नामापि न ज्ञायते
 इति भावः मतः पूजितइति वा पुनः कीदृशी समिद्भ्रशरणादीप्ता
 समिधोदधातीति आदन्तत्वात् हनजनादिति उः किन्वा समिधो
 न्पुहोतीति तेनैव गमादित्वात् उः समिद्धोमुनिः तं शृण्वन्ति हिंस
 न्तीति समिद्भ्रशरणाराचसाः शृण्वन्निहिंसने कभावेमी इति कर्त्त

व्यनट् नन्धादित्वाद्वा तान् मानदानाभ्यामादीपयतीति कर्त्तरि
 क्तिप् समिद्धशरणादीप् रावणः तेन ताव्यते पाव्यते इति कर्मणि
 क्तिप् तावृड्पालनसन्तत्योः योर्लोपोहस्ययदिति यलोपः समि
 द्धशरणादीपोरावणस्य पालनीयेत्यर्थः किन्वा समिद्धानां दीप्ति
 मतां देवादीनां शरणेन हिंसनेन अदीपं दीप्त्यभावं तावते पाल
 यति सन्तनुते वेति भावे क्तिप् दीपमं दीविति भावे क्तिप् पश्चानञ्
 समासः अलङ्कामतेश्वरा अलङ्कामतायां यथेष्टेहायां ईश्वरा
 सर्वेहायाः सन्पादयित्रीत्यर्थः अलमत्यर्थः कामोऽस्य अलङ्कामः
 तस्य भावोऽलङ्कामता तस्यामीश्वरेति सप्तमीसमासः वरप्रत्य
 यान्तादीश्वरशब्दात् स्त्रियामतत्रावित्याप् भवत्येव श्रौणादिक
 वरदप्रत्ययान्तात्तु ईप् प्रत्ययदिति बोध्यं श्रीपतिस्वरसात् नदा
 दावीश्वरशब्दं विभाषया पठन्त्यन्ये श्रौणादिरयमित्यपरे यदा
 लङ्काभिः कुलटाभिर्मतः पूजितईश्वरोयत्र यदा अलमत्यर्थं
 कामत ईषन्मतईश्वरोयत्र कोरीषदर्थेदिति कुब्दस्य कादेशः
 लङ्कारचःपुरी शाखा उमकिनो कुलटासु चेति विश्वः । समुद्रया
 कमिति द्वयोरङ्गयोः सम्युटाकारेण यमकित्वात् तथा
 इद्रभट्टः अर्द्धं पुनरावृत्तं जनयति यमकं समुद्रकं नामेति
 अर्द्धाभासः समुद्रः स्यादिति दण्डो ॥ ७ ॥

पिशिताग्निनामनुदिशं स्फुटतां स्फुटतां जगार
 परिविकलता । क्ललता जनेन वज्रधाचरितं चरित
 महत्त्वरचितं महता ॥ काञ्चीयमकं ॥ ८ ॥

अ०० पिशिताग्निनामित्यादि । पिशिताग्निनां मांसाग्निनां राक्षसा
 नामनुदिशन्दिशिदिशि अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यदिति टश्
 स्फुटतां पलायमानानां परिविङ्गलता स्फुटतां स्पृष्टतां जगाम
 जनेन चेतरेण क्लृप्ता चक्षता महता शौर्यादिगुणयुक्तेनापि
 सता यश्चरितं चेष्टितं वज्रधा वज्रप्रकारं तन्महत्त्वरहितं महता
 विकलमाचरितं अनुष्ठितं भयात् । काञ्चीयमकमिति रसनाका
 रेण यमितत्वात् तथाच पादस्थान्ते परस्यादौ च सदृशो विन्यासः
 ॥ ८ ॥

अ०० पिशितेत्यादि । पिशिताग्निनां . राक्षसानां परिविङ्गलता
 व्याकुलता स्फुटतां स्पृष्टतां जगाम किङ्कुर्वतां अनुदिशं दिशि
 दिशि स्फुटतां पलायनेन विकारं गच्छतां स्फुटत्रिविकारे अनु
 शब्देन वीषायामव्ययीभावे शरदिपाठयदिति अ प्रत्ययः महता
 शौर्यादिगुणयुक्तेनाप्यपरेण जनेन क्लृप्ता चक्षता महत्त्वरहितं
 माहात्म्यविवर्जितं चरितं चेष्टितं वज्रधा वज्रप्रकारैराचरितं कृतं
 भयात् क्लृप्तद्वलचाले । काञ्चीयमकमिति रसनाकारेण यमकित
 त्वात् तथाच एकस्थान्तेऽपरस्यादौ सदृशं दृश्यते यदि । तत्काञ्ची
 यमकं नाम वाच्यं कविपुङ्गवैरिति एतदेव दण्डिना सन्दृष्ट
 मकमुक्तं तथाचि सन्दृष्टयमकस्थानमन्तादीपादयोर्द्वयैरिति
 ॥ ८ ॥

न मजानगजादयितादयिताविगतं विगतं ललितं
 ललितं प्रमदा प्रमदामहता महतामरुतं मरुतं
 ॥ यमकावली ॥ ६ ॥

नगजेत्यादि ॥ गजाहस्तिनः नगजाः पर्वतजाताः अतएव अ०
 द्यितादृष्टा न द्यिताः न रक्षिताः द्यतिरत्र रक्षणार्थः विगतं
 वीमां यक्षिणाङ्गतं गमनमपि विगतं नष्टं ललितं यदीक्षितं
 वस्तु तल्ललितं पीडितं प्रमदा योषित् प्रमदा प्रगतीमदोयस्या
 इति प्रमदा हर्षशून्येत्यर्थः आमहता रोगपीडितेव आमोरोग
 इवशब्दलोपोऽत्र द्रष्टव्यः अमेन पीडिता पलायनहता वा
 अमोगत्यादिषु महतां शूराणां अरणं अविद्यमानयुद्धं मरणं
 विनाशनं समयात् सम्प्राप्तं यातेर्लङ्घि रूपं समयात् कालेन ।
 यमकावलीति यमकमाला ॥ ६ ॥

नगेत्यादि । गजाहस्तिनोन द्यितान रक्षिताः अिदयङ् अ०
 यक्षणेगतौ बधेदानेऽवने कीदृशाः नगजाः पर्वतजाः तेनोत्कृष्टा
 अतएव द्यितादृष्टाः परञ्च विगतं वीमां यक्षिणां गतं गमनं
 विगतं विनष्टं अग्निदग्धपक्षत्वात् ललितमीक्षितं वस्तु हारभेदोवा
 ललितं चलितं भयाकुलजनसंसर्गादन्यत्र गतमित्यर्थः ललितं
 हारभेदेष्ट्यादीक्षिते चलितेऽपिचेति विश्वः प्रमदा नारी अप्रमदा
 प्रमदरक्षिता हर्षशून्या इत्यर्थः प्रगतमदा वा आमहता रोगपी
 डितेव इवशब्दार्थोऽत्र गम्यते अमक्रोगे घञ् यदा अमेन गम
 नेन हता पीडिता यदा अमेन दाहेन हाहाकारशब्देन वल्लिश
 ब्देन वा हता व्याकुला अमगतौ शब्दे महतां शूराणां अरणं
 युद्धरहितं मरणं समयात् कालवशात् समयात् सम्प्राप्तं यातेर्षी
 यदा महतां जनानां अह खेदेऽहुते निश्चये वा तां प्रमदां समया
 समीपे समयात् कालेन युद्धरहितं मरणं आत् अगतं यतिषा

तत्त्वगमनेदत्यस्मात् आङ्पूर्वात् क्विप् स्त्रियं चित्वा घतान
गच्छन्तीत्यर्थः । यमकावलीति यमकमाला तथाहि पदेषु यम
सर्वेषु सादृश्यं दृश्यते यदि । यमकावलिहृदिष्टा श्लिष्टा यमक
कोविदैरिति ॥ ६ ॥

न वानरैः परिक्रान्तां महद्भिर्भीमविक्रमैः । न वा
नरैः परिक्रान्तां ददाह नगरीं कपिः ॥ अयुग्मपाद
यमकं ॥ १० ॥

अ०म० नवेत्यादि । वानरैरन्यैर्महद्भिर्महाप्राणैर्भीमविक्रमैः असह्य
शैथिल्यैः प्रक्रादिभिः न पराक्रान्तां नावष्टब्धां नगरीं लङ्कां नरैर्म
नुस्यैर्न च पराक्रान्तां विगृहीतां कपिर्हनुमान् ददाह दग्धवान् ।
अयुक्पादयमकमिति । प्रथमद्वितीययोर्धर्मितत्वात् ॥ १० ॥

भ० नवेत्यादि । कपिर्हनुमान् नगरीं ददाह दग्धवान् नगरीं
कीदृशीं वानरैर्व्यालिसुयोवादिभिर्न पराक्रान्तां न गतां सर्वैर्ध
नुस्यैः कार्तवीर्यादिभिर्न पराक्रान्तां न विगृहीतां किम्वा अनरै
र्मानुष्यभिर्नैर्देवयक्षादिभिरपि न वा पराक्रान्तां न च विगृहीतां
कीदृशीं महद्भिर्महाप्राणैर्भीमविक्रमैर्भीमशैथिल्यैः शिवतुल्यपरा
क्रमैर्वा । अयुक्पादयमकमिति । अयुजोः प्रथमद्वितीययोर्धर्म
कितत्वात् ॥ १० ॥

द्रुतं द्रुतं वङ्गिसमागतं गतं महीमहीनद्युतिरो
चितं चितं । समं समन्तादपगोपुरं पुरं परैः परैरप्य
निराकृतं कृतं ॥ पादाद्यन्तयमकं ॥ ११ ॥

द्रुतमित्यादि । अत्युरं चितं धीवर्षं च धीवर्षं च ध्यायां तदङ्गि ज.म.०
 समामृतं अग्निं संयुक्तं द्रुतं विलोमं द्रुतं प्रवाहेषु प्रवृत्तं द्रुतं शीघ्रं
 अहीनया उत्कृष्टया द्युत्या तेजसा रोचितं भाषितं महीकृतं
 प्राप्तं अपगोपुरं अपगतपुरद्वारं अतएव समन्तात्सर्वतः समं
 तुल्यं कृतं परैः प्रचुभिः परैरपि उत्कृष्टैरपि ब्रह्मादिभिरनिरा
 कृतं अनभिभूतं सत् । पादाद्यन्तयमकमिति पादस्यादावन्ते च
 यमितत्वात् ॥ ११ ॥

द्रुतमित्यादि । पुरं लङ्कां समन्तात् सर्वतः समं भूमितुल्यं कृतं म-
 उचानां द्रुतत्वात् कीदृशं द्रुतं शीघ्रं द्रुतं द्रवीभूतं यतोवङ्गिसमा
 गतं अग्निं संयुक्तं महीं भूमिं गतं प्रवाहेषु प्राप्तं अहीनद्युतिरोचितं
 अहीनया उत्कृष्टया द्युत्या दीप्या रोचितं शोभितं अहीनद्युतिना
 रावणेन रोचितं अभिलषितमिति केचित् चितं खर्षं गृहादिभि
 र्याप्तं अतएव घञ्जियोगे द्रवलमुक्तं अपगोपुरं अपगतपुरद्वारं
 परैरुत्कृष्टैरपि परैः प्रचुभिरिन्द्रादिभिरनिराकृतं अनभिभूतं
 द्रुतं शी । विलोने च विद्राणे चाभिधेयवदिति विश्वः । पादाद्यन्तय
 मकमिति पादस्यादावन्ते च यमकितत्वात् ॥ ११ ॥

नश्यन्ति ददर्श वृन्दानि कपीन्द्रः । हारीण्यवसानां
 हारीण्यवसानां ॥ मिथुनयमकं ॥ १२ ॥

नश्यत्यादि । अवसानां स्त्रीणां अवसानां अविद्यमानरश्च ज.म.०
 कार्या वृन्दानि वनूहान् हारीषि हारवन्ति हारीषि अक्षयं

हरन्ति आवश्यके णिनिः चेतसदत्यर्थात् नश्यन्ति पलायमानानि
सन्ति कपीन्द्रोददर्शं । मिथुनचमकमिति पादद्वयस्य चक्रवाक
मिथुनवदवस्थितत्वात् ॥ ११ ॥

म० नश्यन्तीत्यादि । कपीन्द्रो हनूमान् अवलानां स्त्रीणां वृन्दानि
समूहान् ददर्शं दृष्टवान् कीदृशानि नश्यन्ति नाशं प्राप्नुवन्ति
पलायमानानि वा हारीणि हारयुक्तानि हारीणि मनोहारीणि
यद्वादित्वात् णिन् अवश्यं हरन्तीति आवश्यके णिन्निति परः
कीदृशानां अवलानां अविद्यमानरक्षकाणां अतिक्रशानां वा ।
तनुमध्याह्नदः लक्षणं यथा त्वौचेत्तनुमध्या । मिथुनचमकमिति
पादद्वयस्य चक्रवाकयुगलवत् स्थितत्वात् ॥ १२ ॥

नारीणामपनुनुदुर्न देहखेदान्नारीणामलसलिला
हिरण्यवाप्यः । नारीणामलपरीतपत्रपुष्पान्नारीणा
मभवदुपेत्य शर्म वृक्षान् ॥ वृन्तयमकं ॥ १३ ॥

ज०म० नारीत्यादि । अरीणां सम्बन्धिनीहिरण्यवाप्यः सुवर्णघटिता
वाप्यः नारीणां स्त्रीणां अग्नितापाद्देहखेदान्नापनुनुदुः नापनीत
वत्यः कुतः आरीणामलसलिलाः रीङ् स्ववर्णद्वयस्मादाङ्पूर्वा-
त्खादयभोदितइति निष्ठा नलं आरीणङ्गतममलं सलिलं चासु
हिरण्यवापीष्विति वृक्षांश्चैपित्य गत्वा तासां शर्मं सुखं नाभवत्
न जातं अत्रलपरीतपत्रपुष्पत्वादृक्षाणां आरीणां नारीणामिति
योः सम्बन्धिनीनामित्यर्थः अरीणामिमा इति तस्यैदमित्यर्थः

तदनात् टिष्ठावजित्यादिना ङीप् अत्र वृत्तानुपेत्य स्थिताना
मित्यथाहर्त्तव्यं अन्यथा समानकर्त्तृकत्वात् पूर्वकाले क्लाम
त्ययो न स्यात् । वृत्तयमकमिति प्रतिपदं पुष्यफलस्यैव मूलेऽव
स्थितत्वात् ॥ १३ ॥

नारीणामित्यादि । हिरण्यवाप्यः सुवर्णखलनिर्मितदीर्घिकाना म-
रीणां स्त्रीणां देहखेदान् अग्निसन्तापजनितान् न अपनुनुदुः नाप
नीतवत्यः हिरण्यवाप्यः कीदृश्यः आरीणामलसलिलाः आरीणं
द्रुतं अमलं निर्मलं शलिलं स्वर्णजलं यासु अग्नितेजसा स्वर्णघटि
ततीरस्य द्रुतत्वात् स्वर्णजलं तत्र जातमित्यर्थः श्रीरीड्यचरणे
आङ्पूर्वात्कः सूत्वाद्योदिति नः किम्वा शुष्कत्वादारीणं ईष
द्रुतं जलं यासु रीगिबधेगतौ गत्यर्थत्वात् कर्त्तरि क्तः ज्वाहित्वात्
क्तस्य नः एत्वञ्च आरीणां अरिसम्बन्धिनीनां तासां नारीणां
वृत्तान् उपेत्य समीपे गत्वा स्थितानां शर्मं सुखं नाभवत् न जातं
स्थितानामित्यथाहारात् समानकर्त्तृकता वृत्तान् कीदृशान् अन
सपरि पत्रपुष्यान् अनलेनाग्निना परीतं व्याप्तं पत्रञ्च पुष्यञ्च
येषां तान् अतएव न शर्मं नारीणां कीदृशीनां नारीणां आपो
नारादति प्रोक्तास्तत्र भवानां ततोवा आगतानां वरुणलोकाद्वा
नीतानामित्यर्थः आरीणामिति अरिशब्दात् तस्येमादिति षः
शर्मं नाभवदित्यत्र पूर्वतो न अनुषज्यते केचित्तु अरीणां शत्रूणां
हिरण्यवाप्यदति पूर्वत्र योजयन्ति नारीणां जलभवानामिति
न व्याचक्षते तस्मिन्ने पराङ्गेषु नञ् विद्यते क्वचित्तु पुष्यान्नारीणा
मिति ननुपसंयोगवत् पाठोदृश्यते तत्र पूर्वोक्त्याख्यायां न नञ्

मुपद्रुस्य विद्यमानत्वात् केचित्तु प्राङ्पूर्वादर्शरीषादिकद्वय-
 त्वयः आ समन्तात् रीषां गच्छन्तीनामित्याहुः । प्रहर्षिणीकन्दः
 लक्षणं यथा व्याघ्राभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयमिति । वृन्तयमक-
 मिति प्रतिपादं पुष्पफलस्यैव मूले वृन्तवदवस्थितत्वात् तथाहि
 पादादौ सदृशं यस्य प्रतिपादं प्रदृश्यते । तद्वृन्तयमकं नाम
 कथ्यते कविपुङ्गवैरिति ॥ १२ ॥

अथ लुलितपतत्रिमालं रूग्नासनवाणकेशरतमालं ।
 सवनं विविक्तमालं सीतां द्रष्टुं जगामालं ॥ पुष्प-
 यमकं ॥ १४ ॥

ज०म० अथेत्यादि । दाहानन्तरं लुलिताणां चलिताणां पतत्रिणां
 पत्रिणां माला संहतिर्यस्मिन् तद्वनमशोकवनिकाख्यं सकपि-
 र्जगाम रूग्नाः भग्नाः असनादयोयस्मिन्वने तत्रासनः पीतवालः
 वाणः यन्त्रिका केशरीनागकेशरोदेववल्गुभवा विविक्ताः शुचयो
 मालाः सञ्जोयस्मिन् तद्विविक्तमालं सीतां द्रष्टुं अलं पर्याप्तौ सीतां
 द्रक्षामीति जगाम । पुष्पयमकमिति प्रतिपादं वृन्तादुपरि
 पुष्पमिवावस्थितत्वात् ॥ १४ ॥

३७० अथेत्यादि । अथ दाहानन्तरं सहनूमान् अलं पर्याप्तं
 सीतां द्रष्टुं वनं अशोकवनिकां जगाम वनं कीदृशं लुलितपत-
 त्रिमालं चलिता पतत्रिणां पत्रिणां माला संहतिर्यस्य

अथपि ब्रह्मःशक्तेः शानुस्वारस्य गुदममनुचिह्नं तथापि तथा या
 दान्तमोऽपि वेति वचनात्तस्य सधुत्वात् प्रथमपादे दादशमात्रा
 भवन्ति किन्तु भवति नेह विषमेजदत्यार्यायां प्रायिकं द्वतीय
 गणस्यात्र मध्यगुरुत्वात् सप्तगणादीहनाजोनसङ्घट्टयेऽजो
 विषम इत्यत्र मञ्जःप्रशंसापरत्वमिति टीकाकृतोक्तं जापचमती
 यपञ्चससश्रोद्वायेन होदगुरुमजखा गुब्बिनीए गुणवद्विभागहो
 देसिग्रश्रासेद इत्यनेन अप्राप्तस्त्वोक्तत्वात् नतु विषमस्यजगणे
 लक्षणवद्भिर्भूता गाथा भवन्तीति वस्तुतः पचिमात्ममिति पाठः
 मध्ये तकारपाठोलेखकप्रमादात् रुग्नाभग्नाश्रयनादयोयत्र
 वने असनः पीतघालः वाणोसिन्धुविशेषः केशरं हिङ्गुलिप्रोक्तं
 केशरोनागकेशरे सिंहहाटायां किञ्जल्कपुन्नागवकुलेष्वपीति
 विश्वः तमासः स्वनामख्यातः विविक्ताः पृथग्भूतामासाः सजः
 पङ्कयोयत्र तत्तथा विविक्तः स्यादसम्पृक्ते विविक्तः शुभपूतयोः।
 चादवद्भिर्भिते धीरैर्विविक्तं रहसि स्मृतमिति विश्वः। पुष्ययमक
 मिति ..तिपादान्ते वृत्तोपरि पुष्यवत्स्थितत्वात् ॥ १४ ॥

घनगिरीन्द्रविलङ्घनशालिना वनगता वनजद्युति
 लोचना । जनमता दृष्टशे जनकात्मजा तरुमृगेण
 तरुस्थलशायिनी । पादादिमध्ययमकं ॥ १५ ॥

घनत्यादि । तरुमृगेण कपिना जनकात्मजा दृष्टशे दृष्टा घ०म०
 जनतः निरकाराः ये गिरीन्द्राः मेघसहस्रावा तेषां यत्तद्वनं अति

क्रमसं तेन शालिना युक्तेन कपिना वनगता काननस्या वनजद्यु-
 तिलोचना पद्मस्येव कान्तिर्यथोर्लोचनयोः ते तथाविधे लोचने
 यस्याः नक्तोडादिवक्चइति ङीप् प्रतिषेधः जनमता जनेना
 ववुद्धा पतिव्रतेयमिति मनुश्रवबोधनइत्यस्य भूते निष्ठायां रूपं
 नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः कर्त्तरि तृतीया तस्याञ्च कर्त्तृकरणइति
 समासः वर्त्तमाने तु मतिबुद्धीत्यादिना क्तप्रत्ययः कस्य च वर्त्तमान
 इति षष्ठी तस्याञ्च क्तेन च पूजयामिति समासप्रतिषेधः स्यात्
 तरुस्यलगायिनी तरुमूले यत्स्थलं तत्रैव शयाना सत्यपि शयने
 तेन व्रतइति णिनिः । आदिमध्यमकमिति पादानामादौ मध्ये
 च घननवजनतरुशब्दानां यमितत्वात् ॥ १५ ॥

भ० घनेत्यादि । तेन तरुमृगेण कपिना तरुस्यलगायिनी जन
 कात्मजा ददृशे कर्माणि रूपं तेन कीदृशेन घनगिरीन्द्रविलङ्घन
 शालिना घनानिविडाये गिरीन्द्राः पर्वतास्तेषां विलङ्घनं विद्य
 तेऽस्येति अस्यर्थे शालिनप्रत्ययोबोधइति शाब्दिकाः यद्वा तेषां
 विलङ्घनेन शङ्कितुं शोभितुं शीलं यस्य शाडृस्त्राघायां णिनिः
 उल्लयोरलयोश्चेति लत्वं कीदृशी वनगता अशोकवनिकास्थिता
 पुनः कीदृशी वनजद्युतिलोचना वने जले जायतेइति गमादित्वात्
 उः वनजं पद्मं कैरवं वा तस्यैव द्युतिर्यथोक्तादृशे लोचने यस्याः
 सा वनं सलिलकाननइत्यमरः पुनः कीदृशी जनेन मता ज्ञाता
 पतिव्रतात्वेन पूजिता वा नतु जनानामिति षष्ठी तथाचोक्तं कार
 कषष्ठी न समस्यते इति न्यायात् ज्ञानेच्छापूजिति क्तः तद्योगे
 प्राप्तापि न स्यात् अथास्यानित्यता च दृश्यतइति न्यायान्ति

यदा वर्त्तमाने क्रोनातीतकस्य बाधकइति अतीति वा कस्यच
चकारात् मनुबोधने धातूनामनेकार्यत्वात् पूजार्थेऽप्यस्य प्रयोगः ।
आदिमध्यमकमिति प्रतिपादमादिमध्ययोस्तुल्यत्वात् ॥ १५ ॥

कान्ता सहमाना दुःखं च्युतभूषा । रामस्य वियुक्ता
कान्ता सहमाना ॥ विपथयमकं ॥ १६ ॥

कान्तेत्यादि । कान्ता कमनीया सहमाना वेदयमाना दुःखं ज०म०
वियोगजं च्युतभूषणा रामस्य कान्ता प्रिया वियुक्ता वियोगिनी
सहमाना सहमानेन वर्त्ततइति वेषसर्जनस्येति सभावविकल्पः
ददृशइति सम्बन्धः । विपथयमकमिति पादद्वयातिक्रमाद्विपथेन
विमार्गेण यमितत्वात् ॥ १६ ॥

कान्तेत्यादि । जनकात्मजा सीता कीदृशी ददृशे कान्ता भ०
कमनीया दुःखं वियोगजं सहमाना तत्रोद्देशं न करोतीत्यर्थः
च्युतभूषा अपगतभूषणा रामस्य कान्ता प्रिया वियुक्ता वियो
गिनी सहमाना मानेन वित्तसमुन्नत्या पूजया वा सहिता । विप
थयमकमिति पादद्वयातिक्रमाद्विपथेन विमार्गेण यमकितत्वात्
तनुमथाच्छब्दः ॥ १६ ॥

मितमवूहदुदारं तां हनूमान्मुदारं रघुवृषभसकाशं
यामि देविप्रकाशं । तव विदितविषादोदृष्टकृत्स्ना
मिषादः श्रियमनिशमवन्तं पर्वतं माल्यवन्तं ॥ मध्यान्त
यमकं ॥ १७ ॥

अ०म०

मितमित्यादि । मितं अस्याचरं अर्थावगाहं तां शीतां हनू
 मान्मुदा हर्षेण युक्तः अवदत् कथितवान् किमित्याह अरं
 शीघ्रं हे देवि रघुश्लेषभयकाग्रं रामसमीपं माख्यवन्तं पर्वतं प्रकाशं
 प्रकटं यामि तव विदितविषादो ज्ञातावसादः दृष्टकृत्स्नामिषादः
 वीक्षिताश्लेषनिशाचरः आमिषं मांसमदन्तीति कर्षण्यण् वासरूपो
 ऽस्त्रियामिति वचनात् अदोन्नन्नदति विट्प्रत्ययेनाषोविकल्पेन
 बाधनात् अयं शोभां अनिन्नमवन्तं रक्षन्तं पर्वतं । मध्यान्तय
 मकमिति पादस्य मध्ये अन्ते च यमितत्वात् ॥ १७ ॥

भ०

मितमित्यादि । हनूमान् मुदा हर्षेण मितमस्याचरमुदारं
 गभीरार्थं तां अवदत् किमित्याह हे देवि अरं शीघ्रं रघुश्लेष
 भय रघुश्लेषस्य सकाग्रं समीपं माख्यवन्तं पर्वतं प्रकाशं यथास्या
 त्तथा यामि तव विदितो ज्ञातोविषादोयेन विषादस्य नित्यभाषे
 सत्वात् समासः दृष्टः कृत्स्नः सकल आमिषादोराचरोयेन च
 तथा अनिन्नं सततं अयं शोभामवन्तं रक्षन्तं माख्यवन्तं नाम
 पर्वतं । मध्यान्तयमकमिति मध्यान्तपादयोर्मितत्वात् । माखि
 नीवृत्तं ॥ १७ ॥

तन्मतात्तकोन

उदपतद्वियदप्रगमः परैरुचिरमुन्नतिमत्पृथुसुभक्त
 वत् । रुचिरमुन्नतिमत्पृथुसत्ववत्यतिवि
 पदं दिषां ॥ गर्भयमकं ॥ १८ ॥

उदपतदित्यादि । विषदाकाशमुदपतत् उत्पपात परः
 अचुभिरप्रगमः अनभिभवनीयः गमेः यद्दृष्टनिश्चिनमस्येति
 कर्मण्यप कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र विभाषोपसर्गदिति मण्डूकमुत्या

सोपसर्गस्य प्रयोगे विभाषाषष्ठी रुचितं शोभितं
 वियन्निर्भललात् अथवा अप्रगमोऽन्येषामित्यर्थात् परैरुत्कृष्टै
 रन्तरीक्षचारिभिः रुचितं दीपितं उन्नतिमत् उद्गाययुक्तं
 पृथुसत्त्ववद्भिः प्राणिभिर्युक्तं किं कृत्वा उदपतदित्याह वपुः शरीरं
 प्रतिविधाय कृत्वा रुचितान् तुष्टान्मोदयतीति रुचितमत् स्पर्शो
 ऽचान्तर्भूतः द्विषांश्चूणां भयदं नतिमत् तदानीं देवेषु कृत
 शिरःप्रणामत्वात् अथवा रुचितमेवाभीष्टमेव वपुः उन्नतिमत्
 विभ्रतिमत् पृथुसत्त्ववत् विस्तीर्णसत्त्ववत् सत्त्वगुणयुक्तं वा । गर्भय
 मकमिति द्वयोः पादयोर्मध्ये पादद्वयस्य यमितत्वात् ॥१८॥

उदपतदित्यादि । कपिर्विषदाकाशमुदपतत् उत्पपात
 कीदृशः परैः अचुभिरप्रगमोऽनभिभवनीयः न प्रगम्यतेऽसा
 अप्रगमः यदा परैः सह नास्ति प्रकृतं गमनं यस्येत्यर्थः अतिश्री
 षण्णामित्वात् कीदृशं वियत् परैरुत्कृष्टैरन्तरीक्षगामिभिः रुचिरं
 उन्नतिमत् उद्गाययुक्तं पृथुसत्त्ववत् महाप्रा
 णं उन्नतिमदिति सत्त्वविशेषणं वा किं कृत्वोदपतदित्याह

यामि देवि भयदं वपुः शरीरं प्रतिविधाय कीदृशं वपुः रुचि
 रमत् रुचिः तुष्टान् मोदतेदिति क्विप् नतिमत् तदानीं देवेषु
 कृतप्रणामत्वात् । गर्भयमकमिति मध्यपादद्वयस्य यमितत्वात्
 ॥१९॥

वभौ मरुत्वान् विहृतः समुद्रो वभौ मरुत्वान् विहृतः
समुद्रः । वभौ मरुत्वान् विहृतः समुद्रो वभौ मरुत्वान्
विहृतः समुद्रः ॥ सर्व्वयमर्कं ॥ १६ ॥

व० न०

वभावित्यादि । मरुत्वान् हनुमान् पिटलैर्न मरुदिद्यते अस्तीति
कृत्वा अपदति वलं विविधं कृतं वनभङ्गादि कर्म यैर्न विविधं बाह्य
नतीति विहृतः द्रुगुपधलक्ष्यः कः वृष्टादीनां क्लेशकदत्यर्थः
समुद्रो मुद्रयाभिज्ञानेन चूडामयिना सह वर्त्तत इति समुत्थितितो
ममसि तेजःपुञ्ज इव वभौ दीप्यते स इत्यर्थं प्रथमः पादः । तस्मिन्
तथाभूते मरुत्वानिन्द्रः अनुजीवितया मरुतो देवांश्च सन्तीति
कृत्वा विहृतः रावणपरिभवात् विहृतदेवाधिपत्यः विहृतः स च
समुद्रः मुद्रया अपरसा सह वर्त्तमानः समुपख्यमादिति
वृत्तान्तः वभौ वृष्टवान् कपिना तावदिदं कृतं रामः पुनः समुत्थं
हृत्स्यतीति अनेकार्थत्वाद्वाक्यानां भातिरच तुष्टौ वर्त्तते इत्यर्थं
द्वितीयः समुद्रो जलनिधिः मरुत्वान् हनुमदुत्पत्तनजनितवायुना
युक्तः अतएव विहृतोऽतिक्रान्तमर्यादः वभौ बभूव अचं वभौ प्रा-
प्रयुक्त इत्यर्थं तृतीयः श्लोकपासो मरुत्वान् मरुत्भूतोऽस्तीति
युक्तः मरुत्वान् पूर्व्ववस्तुम् मरुत्वानिति व्याख्याने अस्तीति अस्तीति
इति अत्र स्यात् समुद्रो वृष्टस्य दाता पुत्रो मे सुखिन् वाच्यतीति भुङ्-
राति ददातीति आतोऽनुपचर्मे कः विहृतो मरुद्गतिः वभौ वासि-
स्य अच गती प्रयुक्त इत्यर्थं चतुर्थः अन्वयात् अन्वयैः प्रियादि

आनिष्ठाभिर्बलं न कुर्वतीति तेन दीप्यर्थेव धीजः । धर्मव
मकमिति चतुर्थापि पादानां बह्वक्षान् ॥१६॥

वभावित्यादि । मरुदायुः पितृत्वेन वेमगमितत्वेन वा विद्यते म०
यस्य सहस्रमान् वभौ इष्टमे इत्यन्वयः कीदृशः विविधानि
कृतानि वनमङ्गलदादाहादीनि येन सः समुद्रः मुद्रया प्रत्यभि
ज्ञानेन चूडामणिना सञ्चिनः मुद्रा प्रत्यक्षकारिणीति कोषः इति
प्रथमपादार्थः तस्मिंस्तथाभूते सति मरुत्वानिष्टोवभौ तुतोऽव
धातूनामनेकार्थत्वात् भातिरत्र तोषे कीदृशः विद्यतः पराभवात्
विगता क्रिया जगत्परिपालनरूपा यस्य सः समुद्रः मुद्राख्या
भिरसुरोभिः सञ्चितइति द्वितीयपादार्थः समुद्रः सागरोऽपि
वभौ चुकोप धातूनामनेकार्थत्वाद्भातिरत्र कोपे पुनःपुनर्वान
रेष सङ्गनात् कीदृशः मरुत्वान् मरुतोदेवाविद्यन्ते यस्य सः
मरुतो पवनान्मरावित्यमरः अतएव विद्यतः अतिक्रान्तमर्थ्यादः
वीन् पश्चिः कृषन्ति वेष्टतेइति विद्यतः कृतीधवेष्टे पूर्ववत्क्रः
अतिक्रान्तमर्थ्यादत्वात् इति तृतीयपादार्थः वाचकत्वेन मरुच्छ
ब्देविद्यते ऽस्य मरुत्वान् वायुर्वभौ वाति स्म भातिरत्र गत्यर्थः केचि
न्नु मरुदायुर्वान् गह्वन् वभौ सन्धेरनित्यत्वात् न तस्य इत्वं यदुक्तं
सन्धिरूपदे नित्यो नित्यो धातूपसर्गधोः । सूत्रेष्वपि तथा नित्यः
श्रीचान्धश्च त्रिभाषिता इत्याहुः सन्धते सन्धेरनित्यत्वं चवातोऽौरि
श्च शोकरवेनेवेष्टविद्धौ चित्करणेन स्थापितमिति देवीदासश्च
कवर्जिनीकं कीदृशः विद्यतः सन्दगमित्वात् पुनश्चेहादन्यथाभूतः
समुद्रः समुत्सर्पोरोऽग्निर्धसात् वायोऽग्निषखत्वात् किन्वा

स इति विज्ञेयपदं स लोकापालत्वेन प्रसिद्धो वायुरित्यर्थः मुदं प्रीतिं
गात्रसंसर्गात् राति ददातीति मुद्रः इत्ययं चतुर्घपादार्थः
सर्वत्र भातेर्दीर्घार्थत्वमेव युक्तमिति केचित् नैकं पदं द्विःप्रथोच्चं
प्रायेणैकार्थत्वेन तेनात्र भातिर्नानार्थत्वेन प्रयुक्तो न दोषावहः ।
सर्वथमकमिति पादचतुष्टयस्य तुल्यरूपत्वात् कण्ठाभरणेन
महायमकमिदमुक्तं तथाहि एकाकारचतुष्पादं महायमकमु
च्यते इति ह्रद्वटमते पङ्क्तिरिति नाम तदुक्तं अन्योन्यं पश्चिमयो
राष्ट्र्या पादयोर्भवति पुच्छः । सर्वैः मार्द्धं युगपत्प्रथमस्य जायते
पङ्क्तिरिति ॥ १८ ॥

अभियाता वरं तुङ्गं भूभृतं रुचिरं पुरः । कर्कशं
प्रथितं धाम ससत्त्वं पुष्करेक्षणं । अभियाता वरं तुङ्गं
भूभृतं रुचिरं पुरः । कर्कशं प्रथितं धाम ससत्त्वं पुष्करे
क्षणं ॥ महायमकं ॥ २० ॥

अ०म०

अभियातेत्यादि । भूभृतं रामं वरं श्रेष्ठं तुङ्गं महाकुलीनत्वा
दिति सर्वेषामुपरि स्थितं गुणैरुचिरं सर्वोद्गुणसुन्दरं पुरोऽयतो
वहःस्यले कर्कशं लोमशं प्रथितं लोके प्रख्यातं धाम वृष्टं वर्षांशम
घर्षाणां ससत्त्वं पराक्रमयोगात् पुष्करेक्षणं पद्मलोचनं अभि
याता अभिमुख्येन वासति हनुमान् लुटि रूपं अभियातेत्यादि
भूभृतं पर्वतं यथाङ्गदादयः स्थिताः तमभिया अभिगता हनु

मता कुतः पुरीषहायाः सकाशात् पुष्करे आकाशे धाम तेजः
 चणं मुद्गर्तं प्रथितं विस्तारितं अभियातीत्यन्वेभ्योऽपि दृश्यत इति
 क्विप् द्वितीयैकवचने आतोघातोरित्याकारलोपे अभियेति रूपं
 कीदृशं अतावरं सातत्येनाततीति पचाद्यच् अतोवायुः आदित्यो
 वा आट्टणोतीत्यप् आवरः अतस्यावरं यतस्तुङ्गं उच्चैस्तरं हृषिरं
 तुष्टिदं हृषिं रातीति कर्कशं कठिनस्वभावं ससत्त्वं प्राणियुक्तं । महा
 यमकमिति श्लोकस्यैकस्य द्वितीयेन श्लोकेन यमितत्वात् ॥ २० ॥

अभीत्यादि । अर्थादत्र हनूमान् कर्त्ता भूभृतं राजानं रामं
 अभियाता अभिगमिष्यति इति रूपं यदा भूभृतं अभियाता अभि
 मुख्येन गन्ता हनूमान् वभौ भाति स्मेति पूज्यणान्वयः क्वचिदप
 वादविषयेऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्त्तत इति कृद्योगेऽपि कर्मणि द्वितीया
 किम्वा श्रीलार्थत्वं विवक्षितं किम्वा अभियोमे द्वितीया भूभृतं
 कीदृशं वरं श्रेष्ठं तुङ्गं सर्वेषामुपरि स्थितं महाकुलीनत्वात्
 हृषिरं सर्वार्द्रमुन्दरं पुरोऽपि वचःस्थले कर्कशं महापुरुषत्वात्
 कठिनं कामशं वा प्रथितं लोकविख्यातं धाम गृहं गुणामात्म्य
 यात् तेजःस्वरूपं वा ससत्त्वं सपराक्रमं सत्त्वगुणयुक्तं वा पुष्करे
 चणं पुष्करवत् पद्मवदीचणे लोचने यस्य तं किम्वा युद्धार्थं
 पुष्करं शरं ईक्षते पश्यतीति नन्द्यादित्वादनः । अभीत्यादि तेन
 हनूमता पुरीषहायाः सकाशात् यत्राङ्गदादयः मन्ति तं भूभृतं
 यन्तं अभि लक्ष्मीकृत्य याता गच्छता पुष्करे आकाशे धाम
 तेजः चणं मुद्गर्तं प्रथितं विस्तारितं यातेति यातेः शब्दः भूभृतं
 कीदृशं वरं त्रिथतेऽपी वरं कर्मण्यन् देवादिभिरङ्गदादिभिर्वा

भ०

दृत्तमित्यर्थः किन्वा वरं श्रेष्ठं किन्वा भूभृतं अभि लक्ष्मीशब्दस्य वा
 गच्छता यातीति वाः कर्त्तरि क्तिप् धोरालोपोऽश्चक्षामिति
 टापरे आलोपः अतावरं अतति हानत्येन गच्छतीति अतीवाद्युः
 सूर्यादिर्वा अतसातत्यगमने पचादित्वाद् अतृष्योतीत्यावरः
 अत्रापि पचादित्वाद् अतस्यावरमिति समासः पर्वतविशेषश्च
 यतस्तुङ्गमत्युच्चं किन्वा भूभृतं अता गच्छता अततीति अत्
 कर्त्तरि क्तिप् अभिधा अविद्यमानभयेन हनूमद्विशेषश्च आवरं
 आतृष्योति अर्थात् सूर्यादीन् तुङ्गत्वादित्यावरं पूर्ववत् पुनः
 कीदृशं पर्वतं इचिरं तुष्टिदं इचिं राति ददाति हनजनादितिष्ठः
 कर्कशं कठिनं पाषाणमयत्वात् ससत्त्वं प्राणिभिर्हिंसादिभिर्युक्तं
 पुष्करं पद्भजे व्योम्नि पयः करिकराद्ययोः । औषधदीपविह
 गतीर्थराजोरगान्तरे । पुष्करं त्वर्यवत्केच काष्ठं खड्गफलेऽपिचेति
 विश्वः । महायमकमिति आद्यश्लोकस्य द्वितीयश्लोकेन यमकितत्वात्
 तथाच रुद्रटः अर्द्धं पुनरावृत्तं जनयति यमकं समुद्रकं नाम ।
 श्लोकसु महायमकमिति ॥ २० ॥

चित्रं चित्रमिवायातोपिचित्रं तस्य भूभृतं । हरयोत्रे
 गमासाद्य सन्वत्सामुमुज्जुर्मुज्जुः ॥ आद्यन्तवमकं ॥ २१ ॥

७००

चित्रमित्यादि । भूधरं पर्वतं चित्रं गैरिकादिभिर्गानावर्धं
 अतएव चित्रमिवाश्लेषमिव आयातः आगच्छतस्य हनूमतः
 वेगश्चवच्चित्रं अद्भुतमावाद्य प्राप्य हरस्यः कपयः चक्रवर्तः

समयाः मुमुक्षुः मोहकृताः मुक्तः च संज्ञाकायन्तयमकमिति
ज्ञेयकसादावन्ते च यमितत्वात् ॥ २१ ॥

चित्रमित्यादि । तस्य सहनूतसिचमद्भुतं वेगं यमायाद्य प्राय म०
हरयः कपयः सन्तस्ताः सन्तोमुज्ज्वारंवारं मुमुक्षुर्भोहमुपा
मताः तस्य कीदृशस्य भूभृतं पर्वतमायातः आगच्छतः यातेः
शतः कीदृशं भूभृतं विचित्रं गैरिकादिभिर्नागावर्षं अतएव चित्र
मिव आलेख्यमिव आद्यन्तयमकमिति ज्ञेयकसादावन्ते च यमि
तत्वात् ॥ २१ ॥

गच्छन् सवारीण्यकिरत्ययोधेः कूलस्थितास्तानि
तरुनधुन्वन् । पुष्याक्षरांस्तोऽङ्गसुखानतन्वस्तान् किन्न
रामन्मथिनोऽध्यतिष्ठन् ॥ आदिदीपकं ॥ २२ ॥

अर्धोत्कारस्य दीपकरूपकादिभेदेनानेकप्रकारः तत्र वाक्या ज० म०
र्थप्रकाशनाद्दीपकमुच्यते तदादिमध्याक्तभेदात्त्रिविधमिति दर्श
यन्नाह ॥ गच्छित्यादि । सहनूमान् वेगेन गच्छन् ययोधे
वारीणि वेगजेन वायुना अकिरत् विचित्रवान् तानि वारीणि
अधिचिप्रानि कूलस्थितास्तारुनधुन्वन् कमितवन्ति धूर्जकमन्
रति योवादिः ते तरवः कम्पिताः पुष्याक्षरान्पुष्याणां प्रकरान्
आसीर्यन्तरति अदीरप् अङ्गसुखान् मृदुसर्गत्वात् कायस्य सुख
वेदकतन्वन् विशारितवन्तः तान् पुष्याक्षरान् किन्नराः मन्मथिनः
आमन्त्रताः अध्यतिष्ठन् अध्याधितवन्तः अधिशीकृत्यादिनाधिक

रणस्य कर्मसंज्ञा आदिदीपकमिति क्रियापदस्यादौ श्रूयमाणत्वात् द्विविधं आदिदीपकं एकतिङ्नेकतिङ्ग्रहितञ्च तत्र यत्पूर्वं तदेकमप्यनेकार्थप्रकाशकं यथाह भामहः मदीजनयति प्रतिमानन्दं मानभङ्गुरं यन्प्रियासङ्गमोत्कण्ठामसङ्घां मनसः शुचमिति यत्तु द्वितीयं तत्समस्तवाक्यार्थप्रकाशकं यथेदमेव तत्र ह्युत्तरेषां वाक्यार्थानामाद्येनैव दीपनात् तस्मिन्नसति शेषाणामस्फुटत्वात् पूर्वकं परित्यज्य द्वितीयस्य प्रदर्शनं यत् तत्प्रतीपदीपकं नाम चतुर्थमस्तीति दर्शनार्थं तद्यथा दृष्ट्यां ह्यिन्धि भज चमां जहि मदं पापे रतिं मा रुधाः सत्यं ब्रूह्यनुयाहि साधु पदवीं सेवस्व विद्वज्जनान् । मान्वात्मानय विद्विषोऽप्यनुमय प्रस्थापय स्वान् गुणान् कीर्त्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामेतत्सतां चेष्टितमिति शेषोऽयदत्र परस्परमसंबद्धमिति ॥ २२ ॥

भ०

अथ शब्दालङ्कारं प्रदर्श्य अर्थालङ्कारं दर्शयति सच वज्र प्रकाररूपकदीपकादिभेदात् तत्रादौ दीपकं दर्शयति गच्छन्वित्यादि । सच्चनुमान् गच्छन् वेगजेन वायुना पयोधेर्व्वारोणि अकिरत् ह्यश्वविचेपे तानि वारोणी विचिह्नानि सन्ति कूक्षस्थितान् तरुन् अधुश्वन् अकम्ययन् धुञ्जनकमे ते तरवः कम्पिताः सन्तः पुष्पाणा माक्षरानि अतश्वन् तमदुञ्जविसारे अङ्गसुखान् शरीरे सुखजनकान् मृदुस्पर्शत्वात् तान् पुष्पाक्षरान् किन्नराः मन्मथिनः कामिनः सन्तः अथतिष्ठन् अध्ववात्सुः कर्म क्रियेत्यादिना उच्यते इत्थं आदिदीपकमिति गच्छन्वित्यादावुपादानात् तदेव सर्वा क्रिया

दीपयति अन्त्यासां तन्मूलत्वात् अकिरदिति अदादौ दत्तं तेने
वाभ्यासानपि क्रियाणामुदीपनादिति केचित् तथाहि अकिरदिति
क्रियापदेन कीर्णानि वारीणि इति योजना एवं सर्व्वत्र ॥ २२ ॥

स गिरिं तरुषण्डमण्डितं समवाप्य त्वरया सता
मृगः । स्मितदर्शितकार्यनिश्चयः कपिसैन्यैर्मुदितैरम
ण्डयत् ॥ अन्नदीपकं ॥ २३ ॥

सगिरिमित्यादि । स सतामृगो हनुमान् प्रयोजककर्त्ता म०
गिरिमङ्गलादिभिरध्यासितं तरुषण्डमण्डितं त्वरया वेगेन
समवाप्य कपिसैन्यैर्मुदितैर्दृष्टैः प्रयोज्यकर्त्तृभिः अमण्डयत् मडि
भूषायामिति भौवादिकः चौरादिके तु कपिसैन्यैः करणभूते
रिति योष्यं मुदितत्वे कारणमाह स्मितदर्शितकार्यनिश्चयः इव
दूषितप्रकटोद्धतसीतोपलम्बिनिश्चयः । अन्नदीपकमिति अमण्ड
यदिति क्रियापदस्थान्ते निर्दिष्टत्वात् ॥ २३ ॥

सगिरिमित्यादि । स सतामृगः कपिर्हनुमान् प्रयोजककर्त्ता म०
मङ्गलादिभिरध्यासितं गिरिं त्वरया वेगेन समवाप्य मुदितै
र्दृष्टैः कपिसैन्यैः प्रयोज्यैरमण्डयत् शोभयामास गिरिमिति काका
चिगोसकन्यायेन उभयत्र सम्बन्धते भौवादिकमडिधातोः प्रेरणे
भिः कित्वा स सतामृगः कर्त्ता त्वरया गिरिं समवाप्य कपिसैन्यैः
करणभूतैरमण्डयत् शोभयते स चौरादिकमडिधातो रूपं किमडि
यति गिरिः शोभते तरुषण्डैर्दृष्टसमूहैर्मण्डितं भूषितं कपिसैन्यानां

सुखिभ्यो वेदुमान् शिवेति शिवेन ईश्वरादीन् इतिजाज्ञातः
 शान्तं च शीतार्द्रमक्षुब्धं निश्चयेति चक्षुः पञ्चाद्विर्भावे चक्षुः
 साक्षीयतावपीति विचः सुखरीश्वरः तद्वत्त्वं सदा चक्षु
 मोर्धदि वा जगदीश्वरःसभराज्ञेयदिसुन्दरीतदेति अत्र वाक्य
 भेदाभावेऽपि अमण्डवदित्यन्तिमक्रियापदेन सम्पूर्णावस्थीयका
 द्वाद्वादीपकं किम्वा गिरिमवाय तं स्वसममच्छयत् क्वचिन्नै
 सामच्छयदिति वाक्यभेदोऽत्र मन्वयः ॥ २२ ॥

गह्वरानिलतिग्मरश्मयःपततां यद्यपि सम्प्रताजये ।
 अचिरेण कृतार्थमागतं तममन्यन्त तथाप्यतीव ते ॥
 मध्यदीपकं ॥ २४ ॥

म० म० गह्वरेत्यादि । पततां गह्वतां मध्ये यद्यपि गह्वरादयोऽपि
 वेगविषये सञ्चताः अभिमताः तथापि तं चक्षुमन्तं अचिरेणैव
 काक्षेण कृतार्थं कृतकृत्यमागतं अतीव अविनंते कपयः अमन्यन्त
 मन्यतेर्षक्ति रूपं । मध्यदीपकमिति क्रियापदस्य मध्ये निर्दिष्ट
 तात् ॥ २४ ॥

म० गह्वरेत्यादि । गह्वरवायुसूर्याद्यद्यपि पततां गह्वतां मध्ये
 जये वेगविषये लोकाश्च सञ्चताः अभिमताः तथापि ते कपयश्च
 चक्षुमन्तं अतीव अक्षुमन्तं अमन्यन्त आतुरतः मन्योऽपि सती
 अचिरेणैव काक्षेण कृतार्थं कृतकार्यमागतं । मध्यदीपकमिति

वा शिवायद्वयं मध्ये निर्दिष्टान्
त्रिधा जगदसु जगदिति कारकपदं मध्ये भूयतासमतीवित्यपि
दीपयतीति कारकदीपकमिदमित्याह ॥ २४ ॥

ब्रह्मकन्दरलीनशस्त्रसर्पः पृथुवचःस्यस्रकर्कशोद्
भिन्निः । श्युतशोणितवद्बुधातुरागः शुशुभे वानर
भूधरस्तदासौ ॥ रूपकं ॥ २५ ॥ अस्यैव भेदात्त्रपदे
चत्वारः ॥

रूपकमनेकविधं दर्शयन्नाह । त्रषेत्यादि । असौ वानरो ज०म०
भूधर इव वानरभूधरः उपमितमित्यादिना समासः तदा
तस्मिन्वानरमध्यगमनकाले कृतार्थः शुशुभे शोभतेस्य त्रषानि
शस्त्रकृतानि कन्दराणीव शस्त्राणि सर्पा इव शस्त्रसर्पाः ब्रह्मक
न्दरेषु लीनाः शस्त्रसर्पायस्य वचःस्यस्रं कर्कशोद्भिन्निरिव
वा पृथुरः । विसीर्णा यस्य सः शोणितं वद्बुधातुराग इव सिद्ध
गैरिकादिराग इव स श्युतायस्य सर्वत्र उपमितमित्यादिना
समासः । रूपकमिति सावयवेन भूधरेणोपमानेन सावयवस्य
कपेरुपमेयस्य तत्सम्भावतया धारोपितत्वात् यद्योक्तं उपमा
नेन तु कालानुपमेयस्य रूप्यते । गुणानां समता इहा रूपकं नाम
निर्दिष्टुरिति ॥ २५ ॥

त्रषेत्यादि । असौ वानरस्य रूपभूधरस्तदा वानरमध्यगमने ज०
म० शुशुभे दीपयतीति कीदृशः त्रषानि शस्त्रकृतस्य रूपानि

।षि तेषु स्त्रीणाः ब्रह्मस्वरूपाः सर्पावस्तु इषु विलीर्षं
 स्थलमेव कर्कशोदः कठिनोद्भिन्निर्यस्य शोधितमेव बद्ध
 धातुरागः श्लिष्टगैरिकादिरागच्छुर्तोयश्च रूपकमिति व्रणादीनां
 कन्दरादिभिरिह सादृश्यं न वाच्यं किन्तु अभेदेव विवक्षितः
 यच्च यद्यपि वाधितस्तथापि सादृश्यातिशयव्यञ्जनात्तथात्वं गम्यते
 यदुक्तं उपमेव तिरोभूतभेदा रूपकमित्यत इति उपमानेन यत्तु
 व्युत्पत्तयेत्यस्य ह्युच्यते । गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकस्यैव तद्विदुरिति
 च यदि व्रणादि कन्दरादीव वानरोभूधरद्वैत्युपमानसमासे
 उच्यते तदेतदेव लुप्तोपमादाहरणं बोद्धव्यं यदा उपमानस्य
 समासेऽपि रूपकत्वमिति मते उदाहरणमिदं तथाच सरस्वतीक
 ष्ठाभरणे यदोपमानशब्दानां गौणवृत्तिरुपाश्रया । उपमेये
 भवेद्वृत्तिस्तदा तद्रूपकं विदुरिति ॥ २५ ॥

चलपिङ्गलकेशरधिरण्यलताः स्फुटनेत्रपङ्क्तिमणि
 संहतयः । कलधौतसानवद्वायु गिरेः कपयोवभुः
 पवनजागमने ॥ एतद्विशिष्टोपमायुक्तं रूपकं ॥ २६ ॥

ज०म०

चलोत्थादि । अथ पवनजागमने हनूमदागमने कपयो
 गिरेःसंज्ञैव कलधौतसानवद्वायु वैवर्षिकदेवाद्वा वभुः प्रोभन्ते
 स्य पिङ्गलकेशराणि पिङ्गलवटाः तानि धिरण्यलताइव सन्त
 र्णलताइव तास्यसाधेषां कपीनां नेत्रपङ्क्तौमणिसंहतयइव

स्ताः स्फुटा उज्ज्वलाद्येषामिति एतदपि रूपकमेव किन्तु कलधौ
तलेन शानूनां विभिष्टलादिभिष्टोपमायुक्तः कमलकं नाम ॥ २६ ॥

चलेत्यादि । अथानन्तरं कपयोऽङ्गदादयः पवनजस्य हनु भ०
मतप्रागमने वभुः शोभन्ते स्म तस्यैव गिरेः कलधौतसानवदव
स्वर्षसानवदव कलधौतं रूप्यहेसोरिति विश्वः कीदृशाः पिङ्गकेश
राशि कपिलशटाएव हिरण्यलतास्ताश्चलाश्चञ्चलाद्येषां नेत्र
पङ्कजएव मणिसंहतयज्ञाः स्फुटा उज्ज्वलाद्येषां । इदमपि रूप
कमेव केशराणां सतालाने नेत्राणां मणिलेन च रूपणात् किन्तु
कलधौतसानूनां विभिष्टलादिभिष्टोपमायुक्तमिति ॥ २६ ॥

कपितोयनिधीन् श्रवङ्गमेन्दुर्मादयित्वा मधुरेण
दर्शनेन । वचनामृतदीधितोर्वितन्वन्नक्तानन्दपरी
तनेत्रवारोन् ॥ एतच्छेषार्यान्ववसितमवतंसकं ॥ २७ ॥

कपीत्यादि । श्रवङ्गमदन्दुरिव श्रवङ्गमेन्दुः कपयस्तोय च०भ०
निधयदव कपितोयनिधीन् मधुरेण सुखेन दर्शनेन मदयित्वा
हर्षयित्वा मदीहर्षस्वपनयोरिति घटादित्वात्मिन्ने ब्रह्मत्वं वच
नानि अमृतमद्यदीधितयदव वचनामृतदीधितोर्वितन्वन्
विस्मारयन् लोकदृशान्नासन्माधकमाङ्गादकं वचनमुदाहर

। आनन्देन हर्षेण परीतं सञ्जातं नेत्रवारि येषां तानेव
विधानकृतं कृतवान् । एतद्रूपकं शोषार्यान्ववसितं रूपितादन्वो

। आनन्दपरीतनेत्रवारोनििति च तेषः तैर्नान्ववसितं चक

मयस्यैव नाम विस्मृत्यस्यैव कपिनागात्तदेवायैः कपिरूपकमित्युच्यते ॥ २७ ॥

३० कपोत्यादि । इव कपोतानामनुमानेव इत्युः कपोतेव समुद्रान् मधु
रेण प्रेमदर्शनेन मदयित्वा हर्षयित्वा वचनान्येव अमृतदीधितिः
सुधासम्बन्धिरसाम् वितम्बन् बुद्धृत्पान्मवोधकमाह्लादक
वचनमुदाहरन् आनन्देन हर्षेण परीतं संभारं नैववारि देवा
नानेवविधान् अकृत कृतवान मदीहर्षण्यपनयोः घटादित्वात्
द्रव्यः एतच्छेयार्थान्वयवसितमवतंसकमिति एतद्रूपकं उक्तादन्यः
शेषः रूपकादन्यः इत्यर्थः रूपितार्थादन्यार्थानन्दपरीत
वृत्तवारीनकृतेत्येवंरूपः तेनावसितं युक्तं अवतंसं नाम विस्मृत्य
स्यैवसोक्तत्वात् एतदेवायैः कपिरूपकमित्युक्तं ॥ २७ ॥

परिखेदितविन्ध्यवीरुधः परिपीतामलनिर्झराम्भसः ।
दुधुवूर्माधुकाननं ततः कपिनागा मुदिताङ्गदाज्ञया ॥
अर्द्धरूपकं ॥ २८ ॥

३० म परिखेदिनेत्यादि । ततउत्तरकाशं कपयोनागा इव इति
इव कपिनागाः मुदितस्याङ्गदसाज्ञया मधुकाननं सुपीव
श्रीशेषानं दुधुवुः कमितवन्तः मधून्युपभुज्य संभ्रममकुर्वन्ति
परिखेदिताः परिमुदिताः विन्ध्यवीरुधोविन्ध्यकृतान्
परिपीतममलनिर्झराभोधैः । अर्द्धरूपकमिति कपिनागात् कपि
नागादिति रूपितं ॥ २८ ॥

परीक्षादि । तत्रोऽप्यनरं कश्चिदत्र नानाप्रतिबन्धितस्य म०
 इदंसाकृदसाक्षया मधुकाननं सुपीवसोऽक्षानं सुधुवुः कश्चित्
 वक्तुः मधुवनं भङ्गु भुक्तवनादत्यर्थः कीदृशाः परिचेदिता
 मद्भिन्नाविश्वप्रवर्तस्य वीरभोसताचैः ते तथा परिपीतं निर्घंस
 निर्घंसजसं चैः नागाः काननं धुम्बयेवेति रूपममर्हंरूपकवि
 व्युक्तं कपिनागादत्युत्तराद्धै रूपितं नतु पूर्वाद्धै ॥ २८ ॥

विटपिन्डुगविषादध्वान्तनुद्धानरार्कः प्रियवचन
 मयूखैर्व्योधितार्थारविन्दः । उदयगिरिमिवाद्रिं संप्रमु
 ष्याभ्यगात् खं नृपहृदयगुहास्यं घ्नन् प्रमोहान्ध
 कारं ॥ एतदन्वर्थोपमायुक्तललाप्तकं ॥ २९ ॥

विटपीत्यादि । वानरार्कः वानरोऽर्कदेव वानरार्कः उदयगि
 रिमिवादि पर्वतं महेन्द्रं सख्यमुष्य खमाकाशमभ्यगात् अभिगत
 वान् विटपिन्डुगाणां योविषादभासीत् कथं सीतान्वेषणीयेति स
 ध्वान्तमिव तं नुदतीति क्विप् प्रियवचनानि मयूखादव तैः कदप
 भूतैः बोधितमर्थारविन्दं येन अर्थः सीतोपलब्धिः योऽरविन्द
 मिव नृपहृदयं गुहेव तत्र तिष्ठतीति नृपहृदयगुहास्यं प्रमोहो
 विषादोऽन्धकारदेव तं घ्नन् हनियन् वर्तमानसमीपत्वात्
 भविष्यति खट् । एतदिति रूपकं अन्वर्थोपमया युक्तं ललाप्त
 नाम यत उदेत्यसादित्युदयः अकर्त्तारि चकारके सद्यः साधो

ज०म०

७११

गिरिश्चैत्यनुमतार्थता यथान्वर्थता नास्त्युपमायाः तदुपमा
युक्तमेव रूपकं द्रष्टव्यं ॥ २६ ॥

म० विटपीत्यादि । स वानररूपोऽर्कउदयाचलमिव अद्रिं महे
न्द्राद्रिं संग्रमुच्य खमाकाशं अभ्यगात् आभिमुख्येन गतवान्
कीदृशः विटपिमृगाणां वानराणां योविषादः सीतानुपलब्धि
जनितः स एव ध्वान्तमन्धकारस्तं नुदति अपसारयतीति किप्
प्रियवचनरूपैर्मयूखैर्बोधितानि विकारितानि अर्थरूपाणि सीतो
पलम्बिरूपाणि पद्मानि येन नृपस्य रामस्य हृदयरूपायां गुहायां
तिष्ठन्तं प्रमोहरूपमन्धकारं घ्नन् विनाशयिष्यन् वर्त्तमान
सामीप्ये वर्त्तमानत्वोपचारात् शब्दः एतदपि रूपकं अन्वर्थोपमा
युक्तं सलामकं नाम तथाहि उदेत्यस्मादित्युदयः अपादानेऽल्
सचासौ गिरिश्चेति अनुगतार्थत्वमुदयगिरिशब्दस्य योगार्थस्या
न्वयात् उदयगिरिभिवेत्युपमा दर्शिता विषादादीनां ध्वान्त
त्वादिना रूपणं ॥ २६ ॥

रघुतनयमगात्तपोवनस्थं विधृतजटाजिनबल्कलं
चनूमान् । परमिव पुरुषं नरेण युक्तं समशमवेशस
माधिनानुजेन ॥ इवोपमा ॥ २७ ॥

च० म० उपमासङ्कारं दर्शयन्नाह । रघुतनयमित्यादि । चनूमान्
रघुतनयमगात् प्राप्तवान् तपः प्रधानं वस्त्रं तपोवनं तत्र स्थितं
विधृता जटा अजिनश्चर्मा बल्कलश्च धेनु तं अनुजेन कर्मीवशा

धात्रा लक्षणेन समास्तुत्याः श्रमावेशाः समाधयश्च यस्य तेन
युक्तं परममुत्तमं पुरुषमिव पुरुषोत्तममिव नरेण युक्तं वदरिका
अमे नरनारायणयोस्तपश्चर्याया स्थितत्वात् इवोपमेति इव
शब्देनोपमार्थस्य गम्यमानत्वात् । उपमायास्तत्त्वं विरुद्धेनोपमा
नेन देशकालक्रियादिभिः । उपमेयस्य यत्साम्यं गुणमात्रेण सोप
मेति अत्र विरुद्धदेशकालक्रियागुणः पुरुषोत्तमउपमानं तेन
रामस्योपमेयस्य तपोवनस्थलेन विधृतजटाजिनवल्कललेन
नरानुकारिलक्षणेनानुगतलेन च गुणमात्रेण साम्यमुपमानं
॥ ३० ॥

रश्मित्यादि । हनूमान् रघुतनयं रामं अगात् प्राप्तवान् भ०
कीदृशं तपःप्रधानं वनं तपोवनं तत्र स्थितं विधृतं जटामृगचर्म
वल्कलञ्च येन समास्तुत्याः श्रमः शान्तिर्वेशोजटावल्कलादि
धारणं समाधिर्धानञ्च यस्य तादृशेन अनुजेन कनीयसा लक्षणेन
युक्तं नरेण मुनिना युक्तं परं पुरुषमिव नारायणमिव नरनारा
यणयोस्तद्वदरिकाअमे तपश्चर्यायां स्थितत्वात् । पुष्पितायाहृन्दः
लक्षणं यथा अयुजिनयुगरेफतोयकारोयुजितुमजौजरगाश्चपुष्पि
तायैति । इवोपमेति इव शब्देनोपमायागम्यमानत्वात् उपमास्त
त्त्वं यथा विरुद्धेनोपमानेन देशकालक्रियादिभिः उपमेयस्य
साम्यं बहुगुणमात्रेण सोपमेति अत्र विरुद्धदेशकालक्रियादिगुण
युक्तः पुरुषोत्तमउपमानं तेन रामस्य उपमेयस्य तपोवनस्थलेन
विधृतजटलेन लक्षणाणुचरलेन च गुणमात्रेण साम्यादुपमा इव

अथ उपमाद्योतकः तथा च दृष्टी इव वदन् वदन्त्या श्रेयाः
साङ्ख्यस्य चकारिति ॥ १० ॥

करपुटनिहितं दधत् स रत्नं परिविरलाङ्गुलिनिर्ग
तात्पदीप्ति । तनुकपिलघनस्थितं यथेन्दुं नृपमनम
त्परिभुञ्जानुमूर्द्धा ॥ यथोपमा ॥ ११ ॥

यथेवमन्व उपमार्थस्य चकस्यान्योऽपीति दर्शयन्नाह । करपुट
निहितमित्यादि । करपुटे करयुग्मे निहितं न्यस्तं रत्नं सीताचूडा
मणिं परिविरलाङ्गुलिभ्यो निर्गता अद्यादीप्तधोयस्य तद्रत्नं
दधद्धारयन् स हनूमान् नृपं राममनमत् प्रणतवान् परिभुञ्जे
अवन्ते जानुनी मूर्द्धा च यस्य हनूमतः यथेन्दुं इन्दुमिव तनुः
अर्द्धः कपिलस्य योघनः मेघः तत्र स्थितमिन्दुमिव रत्नं । यथोप
मेति यथाशब्देनोपमार्थस्य गम्यमानत्वात् ॥ ११ ॥

भ०

करेत्यादि । परिभुञ्जे कुटिलीकृते जानुनी मस्तकस्य यस्य
तथाभूतः सन् स हनूमान् नृपं रामं अनमत् प्रणतवान् कीदृशः
रत्नं सीताचूडामणिं दधत् धारयन् कीदृशं करपुटे निहितं
मणितं परितोविरलाभ्योऽङ्गुलिभ्यो निर्गता अद्या दीप्तिर्धस्य च
तथा अतएव तनुरस्यः कपिलो योघनो मेघस्य च स्थितं इन्दुं
यथा येन कपिले दधाति तथा रत्नं दधदिति समन्वयः । यथोप
मेति यथाशब्देनोपमार्थस्य गम्यमानत्वात् ।

रुचिरोन्नतरत्नगौरवः परिपूर्णामृतरश्मिमण्डलः ।
समदृश्यत जीविताश्रया सह रामेण वधुश्चिरोमणिः ॥
सहोपमा ॥ ३२ ॥

रुचिरइत्यादि । वधुश्चिरोमणिः शीतासूडामणिः उन्नतं ज०म०
महद्भक्तगौरवं महार्थादिलक्षणं यस्य रुचिरोदीप्तिमांसासौ
उन्नतरत्नगौरवश्चेति सः परिपूर्णस्यामृतरश्मिसूत्रमसोमण्डल
मिव मण्डलं यस्य सः रामेण समदृश्यत संदृष्टः कर्मणि चङ् जीवि
ताश्रया सह साङ्गं तद्दर्शनतो जीवितोऽस्तीति तदाश्रया सहसा
रुचिरा तुष्टिदा रुचिं राति ददातीति कृत्वा उन्नतरत्नगौरवा
दुन्नतं रत्नेष्विव गौरवं वज्रमानोयस्यामिति परिपूर्णममृतमम
रणं रश्मिमण्डलं यस्यामिति सहोपमेति सहस्रब्देन जीविताश्रया
उपमाद्योतनात् ॥ ३२ ॥

रुचिरइत्यादि । रामेण वध्वाः शीतायाः शिरोमणिः समदृ म०
श्यत संदृष्टः कर्मणि घी जीवितोऽस्तीति या प्रत्याशा तथा
सदृशः सहस्रब्देऽच सादृश्यार्थः उभयसाधर्म्यमाह रुचिरोन्नत
रत्नगौरवः उन्नतं महद्भक्तगौरवं वज्रमूखलादिलक्षणं गुर
माख्यगुणविशेषोवा यस्य च तथा ततो रुचिरः शोभायुक्तस्यासा
दुन्नतरत्नगौरवश्चेति कर्मधारयः जीविताश्रयि रुचिं तुष्टिं राति
ददातीति रुचिरा उन्नतरत्नेष्विव गौरवं वज्रमानोयस्यामिति
भावः परिपूर्णस्यामृतरश्मिसूत्रस्य मण्डलं वक्राकारत्वं यस्य

स तथा आत्रापचे परिपूर्णममृतमिव रश्मिमण्डलं यच्छी
जीविताशायां सत्यां शरीरस्य तेजस्वित्वसम्भवात् परिपूर्णममृते
नामरणेन रश्मिमण्डलं यस्मानिति केचित् । सहोपमेति सह
ब्रह्मेन जीविताशायादृशेसूचनात् चूडामणिदर्शनेन तस्य जीवि
ताशा जातेति व्यञ्ज्यार्थः ॥ ३२ ॥

अवसन्नरुचिं वनागतं तमनामृष्टरजोविधूसरं ।
समपश्यदपेतमैथिलिं दधतं गौरवमात्रमात्मवत् ॥
तद्धितोपमा ॥ ३३ ॥

ज०म० अवसन्नरुचिमित्यादि । तं त्रिरोमणिं आत्मवदात्मानमिव
समपश्यद्रामः तेन तुल्यमिति वतिः अवसन्नरुचिं मन्दप्रभं वेषी
बन्धनमलिनत्वात् इतरत्र शशोकलात् वनागतं प्रशोकवनिका
ख्यादनादागतं इतरं त्रितुरादेशादनमागतं सुसुपेति सः
अनामृष्टं अनपनीतं यद्रजः तेन विधूसरं उभयमपि अपेत
मैथिलिं अपेता मैथिली येन यस्माद्वा दधतं गौरवमात्रं
गुरुत्वमेव न दीप्त्यादिकं इतरं माहात्म्यं दधतं । तद्धितोपमेति
तद्धितप्रत्ययेनोपमार्थस्याभिधानात् । तदत्र कल्पवादयोऽपि
तद्धितप्रत्यया द्रष्टव्याः ॥ ३३ ॥

म० अवेत्यादि । रामस्य त्रिरोमणिमात्मवदात्मानमिव सम
पश्यत्संदृष्टवान् उभयवाचमर्थमाह अवसन्नरुचिं मन्दप्रभं वेषी
बन्धेन मलिनत्वात् अमार्जनाद्वा आत्मपचे शशोकलात् वना

अत्रोक्तविक्रमायाः समागतं पक्षे पितुरादेर्नात् वनमायातं अना
 नृष्टरजोविधूसरं अनानृष्टं अनपनीतं यद्गजोभूमौ अथनास्रं
 तेन विधूसरं पाण्डरं धूसरशब्देदन्वयमधः महिषधूसरितः सरि
 तस्तटइति प्रयोगात् अपेतमैथिलिं अपेतां मैथिली यस्मात् वञ्च
 प्रेषणीत्युदाहरणेन द्यूतःकदत्वस्य प्रायिकत्वसूचनान्न कप्रत्ययः
 गवावादेरिति ह्रस्वः किम्वा मैथिल्याः सकाशादपेतं भ्रष्टं अपेतस्य
 पूर्वनिपातोऽभिधानात् राजदन्तादित्वादिति परः गौरव
 मात्रं केवलं गुह्यत्वाख्यगुणविशेषं दधतं धारयन्तं न दीपनादिः
 आत्मपक्षे माहात्म्यं तद्धितोपमेति तद्धितसंज्ञकेन चत्सास्यइति
 कृतवत्प्रत्ययेन सादृश्याभिधानात् एवं कल्प्यादयोऽपि सादृश्य
 सूचकाः स्वमते तद्धितस्य तसंज्ञा ॥ ३३ ॥

सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थश्चिन्तामणिः स्यान्न
 कथं च नूमान् । सलक्ष्णोभूमिपतिस्तदानीं शाखा
 नृगानीकपतिश्च मेने ॥ लुप्तोपमा ॥ ३४ ॥

सामर्थ्येत्यादि । सामर्थ्येन शक्त्वा सम्पादितोनिष्पादितोवाञ्छि
 तोऽभिलषितोऽर्थोयेन स नूमान् कथश्चिन्तामणिश्चिन्तामणि
 रिव न स्यात् इति तदानीं मेने ज्ञातवान् सलक्षणः सह लक्षणेन
 भूमिपतीरामः शाखानृगानीकपतिश्च सुयीवः । लुप्तोपमेति
 चिन्तामणिरित्यत्रेव शब्दार्थस्य गम्यमानत्वात् लुप्तोपमेति ॥ ३४ ॥

अ०म०

भ०

समवेत्यादि । तदानीं तस्मिन्
 बहिनो भूमिपतीरामः शाखासृगामीकस्य कपिवैव्यस्य वतिः सुपी
 वस्य इति मेने ज्ञातवान् किमित्याह हनुमान् कथं चिन्तामणि
 रिव न स्नात् स्नादेव यतः सामर्थ्येन स्त्रगत्त्वा सन्पादितोवाञ्छिता
 र्थोद्येन सुप्तोपमेति इवशब्दस्य गन्धमानत्वादनुचारात् तथाच
 कच्छाभरणे खोर्पे सामान्यधर्माणां स्रोतकस्य च चोपमा । प्रतीय
 माने वादृश्ये दयोर्धुमेति तां विदुरिति ॥ २४ ॥

युष्मानचेतन् चयवायुकल्पान् सीतास्फुलिङ्गं परि
 गृह्य जाल्मः । लङ्कावनं सिंहसमोऽधिगते मर्त्तुं द्विषन्नि
 त्यवदहनुमान् ॥ समोपमा ॥ २५ ॥

ज०म०

सुप्तानित्यादि । युष्मानामादीन् चयवायुकल्पान् प्रलयकाल
 महावायुसदृशान् अचेतन् अजानन् चितीसंज्ञानरति भौवा
 दिकः द्विषन् दशाननः जाल्मः मुखः सीतास्फुलिङ्गं सीतामणि
 कणमिव परिगृह्यादाय सङ्कां वननिवाधिगते मर्त्तुं मरिच्छा
 नीति सिंहसम इत्यवदहनुमान् । समोपमेति समशब्देनोपमाया
 अभिधानात् अत्र निमसदृशादयोऽपि द्रष्टव्याः ॥ २५ ॥

भ०

सुप्तानित्यादि । हनुमान् इति अवदत् किमित्याह सिंह
 समः सिंह इव जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी द्विषन् प्रचुरावहः सीता
 स्फुलिङ्गमिवाग्निकर्षणमिव परिगृह्य युष्मान् रामादीन् चयवायु

कस्यान् प्रसक्त्यासक्त्यन्निवाद्युसहस्रान् अचेतन् अजानन् मर्तुं
 प्राधान्यं त्यक्तुं सङ्घा वनमिव अधिभेते अधिवसति सिद्धोऽप्युपला
 दन्वमगणयित्वा वने वसतीति सादृश्यं । समोपमेति समब्रह्मेन
 उपमाभिधानात् एवं निभसदृशादयोद्गृह्याः ॥ २५ ॥

अहत धनेश्वरस्य युधि यः समेतमायोधनं तमह
 मितोविलोक्य विबुधैः कृतोत्तमायोधनं । विभवमदेन
 निष्कृतद्वियातिमात्रसम्पन्नकं व्यथयति सत्यथादधि
 गताय वेह सम्पन्नकं ॥ अर्थान्तरन्यासः ॥ २६ ॥

इदानीमलङ्कारान्तराख्याह अहतेत्यादि । योदिवन्धुधि व०म०
 संशयान् समेतमायः समेता प्राप्ता माया येनेति तृतीयाद्यै वङ्
 ग्रीहिः मायाधीत्यर्थः धनेश्वरस्य धनदस्य धनमहत इतवान्
 ब्रह्मादङ्गादिति सिचोलोपः तं विबुधैर्देवैः सह कृतोत्तमायो
 धनं कृतं हासयामं निष्कृता अपलपिता द्वीर्लज्जा येन विभव
 मदेन तेन निष्कृतद्विया अतिमात्रं सुष्ठु सम्पन्नकं युक्तं येन
 परस्त्रियमपहत्यानीतवानसौ तं विलोक्य अहमितः प्राप्तः
 विभवमदोलज्जां त्वाजयतीत्यमुमेवार्थं अनुसृत्यार्थान्तरमाह
 अथवेति अथवा ब्रह्मे निपातसमुदायः यस्मादर्थे वर्तते यस्मा
 दिह लोके संपत् विभूतिरधिगता प्राप्ता सत्यथात् सन्मार्गात्
 कं न अथयति सत्ययति अथिरथ सत्यने वर्तते । अर्थान्तर
 उक्तादर्थादन्यसोपन्यासात् यथोक्तं । उपन्यसन

मर्षात् प्रथमात्तादपरस्य यत् । श्लेषः सोऽर्थात्तरन्यासः पूर्वार्थात्
गुणतो यदिति ॥ ३६ ॥

म०

अहतेत्यादि । योद्विषन् अनुधनेश्वरस्य कुवेरस्य धनं अहत हत
वान् इगुरुर्मठोस्त्रनिमित्ति किञ्चान्न गुणः स्रसखादिति विलोपः
कीदृशः युधि संघामे समेता प्राप्ता माया येन सम्बद्धा माया यचे
ति वा तं विलोक्य अहमित्त्रागतः कीदृशं विबुधेर्देवैः सह हतो
त्तमायोधनं हतमहायुद्धं निऋतद्विया अपनीतलज्जेन विभव
मदेन ऐश्वर्यमत्ततया अतिमात्रमतिशयेन सम्यक्कं युक्तं विका
रसंज्ञेत्यादिना कुत्सायां कः परस्त्रियमपहत्याप्यानयतीति निर्ल
ज्जलं विभवमदोस्रज्जां त्याजयतीति अर्थात्तरन्यासमाह अथवा
यस्मात् अधिगता प्राप्ता सम्यत् विभूतिरिह लोके कं जगं सत्य
यात् सदाचारात् न व्यथयति न चालयति अपि तु सर्वमेव
व्यथद्दुःखेचाले भये अत्र चलनार्थः अथवेत्यन्वयं यस्मादर्थे ।
नन्दनं नाम हन्दः लक्षणं यथा नजभजरैस्तुरेफसहितैः शिवै
र्हवैर्नन्दनमिति अत्र तृतीयपादे नवमाक्षरस्य प्रह्वेवेति पितृस्र
स्रपेण गुरुत्वविकल्पविधानात् लघुत्वं तथा च माघे प्राप्तनाभिद्द
मञ्जनमाशुइति यदा तोत्रप्रयत्नेन संयोगादेवगौरवं । न ह
न्दोभङ्गमयाङ्गसदा दोषाय स्रस्रइति कण्ठाभरवं केचित्तु
संघामे गुरुत्वात् हन्दोभङ्गः स्यादिति शङ्कया निऋतत्रिवेत्यत्र
निऋतभिधेति पाठं कल्पयन्ति अर्थात्तरन्यासइति श्लेषः सोऽर्था
त्तरन्यासोऽर्थाऽन्यत् प्रस्तुत्य किञ्चन । तस्याधतसमर्थस्य न्यासो

मिन्नस्य वस्तुन इति उपन्यसन् समर्थस्य प्रकान्तादपरस्य यत्
ज्ञयः सोऽर्थान्तरन्यासः पूर्वार्थानुगतोऽप्येतेत्यन्योऽपि ॥ ३६ ॥

अद्विमात्राच्चसोमूढश्चित्रं नासौ यदुद्धतः । कोवा
तुहेरनार्थ्याणां धर्म्ये वर्तमानि वर्त्तितुं ॥ आक्षेपः
॥ ३७ ॥

अद्विमानित्यादि । यदसावुद्धतो दुर्दृष्टः न तच्चित्रमास्यर्थं ज०म०
यस्मादसौ अद्विमात्राचसस्य उभयथाविमूढइत्येतदुक्तमिति
प्रतिषेधयन्नाह कोवेति किमनेनोक्तेन यस्मादनार्थ्याणां तद्विधानां
धर्म्ये धर्मादनपेते वर्तमानि मार्गे वर्त्तितुं होवा हेतुः किन्नाम कारणं
नैवेत्यर्थः । आक्षेपइति प्रतिषेधोनाम यथोक्तं प्रतिषेधइवेष्टस्य
योविशेषाभिधिसया । आक्षेपइति तं सक्तः शंसन्नि द्विविधोऽयथेति
अत्र पूर्वार्थेनोक्तोऽर्थोऽर्थः तस्य कोवेत्यादिना विशेषप्रतिपादने
इत्या प्रतिषेधइति स च उक्तवक्ष्यमाणविषयभेदाद्विभिधः अथ
मुक्तविषयः ॥ ३७ ॥

अद्विमानित्यादि । असौ रावणोऽयदुद्धतो दुर्दृष्टो भवति म०
तत्र चित्रं नास्यर्थं यस्मादसौ अद्विमान् सन्त्ययुक्तोराचसस्य
उभयथापि मूढोविचारः पून्यएव एतदुक्तं प्रतिषेधयन्नाह कोवेति
अथवा किमनेनोक्तेन यस्मात् अनार्थ्याणां उद्धतानां तादृशानां
धर्म्ये धर्मादनपेते वर्तमानि सदाचारे वर्त्तितुं स्यातुं कोवा हेतुः
न कोऽपीत्यर्थः अतएवासावुद्धतः किमृद्धादि हेतुचिन्तयेति

भावः वाचस्पत्याचेपद्योतकः आचेपप्रतिषेधरति । निषेधोक्तु
 मिदस्य धीविशेषाभिधित्तया । वक्ष्यमाणविषयः वचाचेपो
 द्विधामतरति अयन्तूचाचेपः पूर्वार्द्धेनोक्तोयददृष्टस्य कोवित्या
 दिना विशेषाभिधानेच्छवा प्रतिषेधात् ॥३७॥

तस्याधिवासे तनुरुत्सुकासौ दृष्टा मया रामपतिः
 प्रमन्युः । कार्यस्य सारोऽयमुदीरितोवः प्रोक्तेन शेषेण
 किमुद्धतेन ॥ आचेपएव ॥ ३८ ॥

च०म० तस्येत्यादि । तस्य रावणस्याधिवासे लङ्कायां अथै रामपतिः
 सीता मया दृष्टा रामः पतिर्यस्या इति विभाषा सपूर्वस्येति नका
 राभावपक्षे रूपं तनुः कृष्णाङ्गी वीतो गुणवचनादिति लीषावि
 कस्यः उत्सुका बोत्कृष्णा प्रमन्युः प्रकृतशोका अरुतुत्सुङ्गन
 भवति तत्राधोपधादिति वर्त्तते अयद्कार्यस्यासदायत्तस्य सारः
 शरीरं सीतादर्शनं उदीरितः कथितः वायुसम्भं शेषेणोद्धतेन
 अत्रोक्तवनिताभङ्गादिना किं प्रोक्तेन न किञ्चित्प्रयोजनं सएवेत्य
 वमथाचेपएव किन्तु वक्ष्यमाणविषयः अत्र पूर्वार्द्धेनोक्तोयददृष्टो
 ऽर्थः तस्य विशेषाभिधित्तया प्रोक्तेनेत्यादिना शेषार्थप्रतिषेधः
 ॥ ३८ ॥

भ० तस्येत्यादि । तस्य रावणस्य अधिवासे लङ्कायां रामपतिः
 सीता मया दृष्टा रामः पतिर्यस्या इति वङ्गश्रीचिः परमते वङ्ग
 श्रीचौ पत्यरिक्कारस्य नकाररूपप्रत्ययस्य विभाषितः तेष राम

पत्नी रामपतिश्चेति पदद्वयं क्लमते वञ्जनीशो रामपतिरित्यादि
 भवत्येव रामपत्नीत्यादौ तु नारीपत्नीत्यादिना निपातितस्य
 पत्नीशब्दस्य पदद्वयं पत्नीशब्दोक्तोभार्यावाचकः तेन पत्नीशब्दायः
 कामेकपत्नीं प्रतदुःखनीलामित्यादौ कर्षभारवच्च वाच्यः
 कीदृशी तनुः कशाङ्गी गुणादोतइति पचे ईप्सत्त्वयाभावः अस्तुका
 उत्कृष्टावती त्वयित्यर्थात् तत्सङ्गमभिसपमायेत्यर्थः केचिदाहुः
 तनुषा शरीरेणायुस्तुका किंपुनर्शनसा तथाच स्यात्तनुसनुषा
 साङ्गं धनुषा च धनुसथेति शब्दभेदः प्रसन्न्युः प्रकृष्टशोका अर्थ
 कार्यस्य मदिधेयस्य सारउत्कृष्टभागोवोयुसभ्यमुदीरितउक्तः
 अग्निषेणापरेण उद्धृतेन उच्चावचिन प्रोक्तेन किं न किञ्चित् प्रथो
 जनं सएवेति आक्षेपएव किन्तु वक्ष्यमाणविषयकरति भेदः
 पूर्वार्थेनोक्तस्य दृष्टार्थस्य विशेषाभिधेह्या प्रोक्तेनेत्यादिना
 प्रेषार्थप्रतिषेधात् ॥ ३८ ॥

समन्तां शशिलेखयोपयायादवदाता प्रतनुः क्षयेण
 सीता । यदि नाम कलङ्कइन्दुलेखामतिवृत्तोत्तलघये
 न चापि भावी ॥ व्यतिरेकः ॥ ३९ ॥

समतामित्यादि । सीता अवदाता शुद्धा प्रतनुः प्रकर्षेण तन्वी ज.म.
 क्षयेण दौर्बल्येन एतावता तुल्यधर्ममाहमिलेखया तुल्यतां सम
 नामुपयायात् उपसर्जेत् यदि कलङ्कोनामापरीऽतिवृत्तोऽति
 क्षान्तः इन्दुलेखां न क्षययेत् न म्युषयेत् तथा भावी प्राणाग्नी

नास्यविशेषादि न चैवं न सा चन्द्रसेखया न समेति भावः अतिरेक इति अर्थं अतिरेकोनामा अन्यथः पूर्वार्द्धेणोपमानोपमेययो रथोदर्शितः तस्य पश्चादूर्ध्वं भेददर्शनात् । यथोक्तं उपमानवतोऽर्थस्य यदिशेषनिदर्शनं । अतिरेकं तमिहानि विभेधीत्यादनाद्येति ॥ ३६ ॥

म० समतामित्यादि । शीता शत्रिलेखया चन्द्रकलया समतां तुल्यतां उपधायात् प्राप्नुयात् कीदृशी अवदाता शुद्धा चन्द्रसेखयवदाता शुद्धा चयेण दौर्बल्येन प्रतनुः अतिरुग्ना शत्रिलेखापि चयेण रोगविशेषेण प्रतनुः यदि नामातिवृत्तोऽतीतो भावी भविष्यस्य कलङ्कसामिन्दुसेखां न लघयेत् नातिशयेन न्यूनां कुर्व्यात् कलङ्कस्य भूतत्वाद्भावित्वाच्च सा चन्द्रसेखयापि न समेति भावः लघुशब्दात् सेःकृत्यास्मानेजिरिति जिः शीमंस्य ङिदिति छित्तात् टेशोपः नामेत्यव्ययं प्रकाशसम्भावनाकोधाभुपगमकुत्सनेषु अतिरेक इति उपमानाद्यदन्यस्य अतिरेकः स एव स इति अन्यस्य उपमेयस्य अतिरेक आधिक्यं ॥ ३६ ॥

अपरीक्षितकारिणा गृहीतां त्वमनासेवितवृद्धपण्डितेन । अविवाधितनिष्ठुरेण साध्वीं दधितां चातुमलं घटस्य राजन् ॥ विभावना ॥ ४० ॥

म० अपरीक्षितकारिणित्यादि । अपरीक्षितकारिणा अविचारितकरणात्तस्मिन् अनासेवितवृद्धपण्डितेन अपर्यापासितान्नाददत्त

यत्पक्षेन अविरोधितनिष्ठुरेषानपह्नतोऽपि क्रूरः उन् यः वचुः तेन
 वृहीतां साध्वीं पतिव्रतां दयितामिष्ठां चाषाहीं चातुं रचितु
 मसं पर्याप्तं लं घटस्य यतस्य हे राजनित्यवदद्गुमान् । विभाव
 नेति परीक्षा सेवा विरोधनश्चेति तिस्रः क्रियाः तासां यः प्रतिषेधः
 नञ्जा तेन अपरीक्षापूर्वकं यत्करणं तथा वृद्धसेवापूर्वकं यत्प
 ण्डितलं यथाविरोधपूर्वकं निष्ठुरलं तस्य क्रियाफलस्य विभावना
 त्रकाशनात् । यद्योक्तं क्रियायाः प्रतिषेधेन तत्फलस्य विभावनात् ।
 ज्ञेया विभावनैवासौ सान्त्वर्थं कथ्यते यद्येति ॥ ४० ॥

अथेत्यादि । हे राजन् दयितां सीतां प्रियां चातुं रचितुं भ०
 लमलमत्यर्थं घटस्य चेष्टस्य यतः साध्वीं पतिव्रतां अपरीक्षित
 कारिणा अविचारितकरणशीलेन अनासेवितवृद्धपण्डितेन वृद्ध
 मनुपासैव पण्डितेन पण्डितस्यन्येन अविवाधितेनानपह्नतेनापि
 सता निष्ठुरेण क्रूरेण रावणेनेत्यर्थाद्गृहीतां इत्यवदद्गुमानिति
 सम्बन्धः । विभावेनेति परीक्षावृद्धसेवाविवाधनैर्विनापि करणपा
 ण्डित्यनं दुर्व्याणां तत्फलानां स्वाभाविकत्वेन प्रकाशनात् । तथाच
 क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावेनेति काव्यप्रकाशः । प्रसिद्ध
 हेतुप्रावृत्त्या यत्किञ्चित् कारणान्तरं । यच्च स्वाभाविकत्वं वा
 विभावं वा विभावेनेति दृष्टो ॥ ४० ॥

स च विह्वलसत्वसङ्कुलः परिशुष्यन्नभवन्महाद्भुतः ।
 परितः परितापमूर्च्छितः पतितश्चासु निरभमीक्षितं
 ॥ ४१ ॥ समासेक्तिः ॥

ज०म० स चेत्यादि । स च रामोमहाद्भुदः महाद्भुदबन्धुः सीतावि
 रहात् विह्वलेनाकुलेन सत्त्वेन चेतसा संकुलोव्याप्तः परिशुष्यन्
 शोकमुपगच्छन् परितः समन्तात् परितापमूर्हितः शोकयन्तापेन
 मूर्ध्निान्वितोऽभवत् भूतः अनन्तरं चाम्नु जलं सीतावार्त्ताश्रवणमी
 क्षितं अभिप्रेतं निरभ्रमाकस्मिकं पतितमित्येकोऽर्थः महाद्भुदः
 परिशुष्यन् विह्वलैः सत्त्वैर्जन्तुभिर्कात्यादिभिः संकुलोव्याप्तः परितापमू
 र्हितः परितापेन मूर्हितः अर्कतापान्वितोऽभवत् अस्म्यु च निरभ्रं
 विना मेघेन पतितमिति द्वितीयः समासोक्तिः यथोक्तं । यथोक्तेर्ग
 म्यतेऽन्योऽर्थस्तत्प्रमाणविशेषणः । सा समासोक्तिरुदिता संक्षिप्ता
 र्थतया यथेति एवञ्च कृत्वा अर्थं श्लेषाद्भिद्यते श्लेषे हि द्वयोरपि
 श्रूयमाणत्वात् ॥ ४१ ॥

भ० सचेत्यादि । स च रामोमहाद्भुदइव अभवत् अथ निरभ्रं मेघं
 विनापि आकस्मिकं दृष्टितं अभिलषितं सीतावार्त्ताश्रवणस्वरूप
 मस्यु जलं पतितं प्राप्तं अभवच्च पतितञ्चेति चकारद्वयं तुल्यकाल
 तास्यचनार्थं कीदृशः विह्वलेन विरहव्याकुलेन सत्त्वेन चेतसा
 संकुलोव्याप्तः परिशुष्यन् कार्श्यमुपगच्छन् परितः समन्तात् परि
 तापेन शोकयन्तापेन मूर्हितः मोहं प्राप्तः महाद्भुदोऽपि परिशु
 ष्यन् विह्वलैः सत्त्वैर्जन्तुभिर्कात्यादिभिः संकुलः परितापेन सूर्ध्वा
 तपेन मूर्हितोयदा भवति तदेष्टितमस्यु विना मेघेन पतितं । सत्त्वं
 गुणे पित्राचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मनि व्यवसाये च चिन्ते
 प्राणिषु जन्तुत्विति त्रिभ्यः । समासोक्तिरिति साक्षात् महाद्भुदमा
 सोपादानेऽपि तन्तुल्यविशेषणतया रामस्य गम्यमानत्वात् संक्षिप्ते

पान्थयसोक्तिरित्यर्थः । यदुक्तं यथोक्तेर्गम्यतेऽन्योऽर्थस्तस्मात्
नविशेषणः । सा समासोक्तिरदिता संशेषार्थतया तथेति । अन्य
आपि वस्तु किञ्चिदभिप्रेत्य तददन्यस्य वस्तुनः । उक्तिर्ष्विप्ररूप
त्वात् समासोक्तिरिष्यते इति । अतएव शेषाद्देहः तत्र इयोरपि
श्रूयमाणत्वात् ॥ ४१ ॥

अथ लक्षणरूपतुल्यवेशं गमनादेशविनिर्गताय
इत्तं । कपयोऽनुययुः समेत्य रामं नतसुग्रीवगृ
हीतसादराज्ञं ॥ ४२ ॥ अतिशयोक्तिः ॥

अथेत्यादि । अथ वार्त्ताश्रवणानन्तरं कपयः समेत्य मिलित्वा ज०म०
राममनुययुः अनुगतवन्तः लक्षणेन तुल्यं रूपं वेद्यस्य यस्य रामस्य
गमनाय प्रथम्याय आदेशः तदर्थं विनिर्गतौ अयदसौ बस्य
नतेन प्रणतेन सुग्रीवेण गृहीता प्रतिष्ठिता सादराज्ञा यस्य तं
रामं । अतिशयोक्तिरिति अतिशयाभिधानात् अत्र सुद्विपि नाम्ना
वौ लक्षणे च तुल्यरूपवेशः स्यात् न तु प्रत्यक्षप्रमाणपरिहेद्य
इति लोकातिक्रान्तवचनमेतद्वचनं अवश्यञ्च कश्चिद्विशेषोऽस्ति
यथोक्तं निमित्ततोयत्र वचो लोकातिक्रान्तगोचरं । मन्यन्तेऽति
शयोक्तिं तामसङ्कारतया यथेति ॥ ४२ ॥

अथेत्यादि । सीतावार्त्ताश्रवणानन्तरं कपयः समेत्य मिलित्वा म०
रामं अनुययुः अनुगतवन्तः कीदृशं लक्षणेन तुल्यं रूपं वेद्यस्य
यस्य तं रामदुःखेन लक्षणेऽधिकं दुःखितः सीतावार्त्ताश्रवणाय

रामादप्यधिकं दृष्टरति सञ्जायेन तुल्यतोक्ता । कपीनां गमनाय
 प्रस्थानाय आदेश आज्ञा तदर्थं विनिर्गतोऽयहसोयस्य तं हस
 शब्दस्यैकदेशे वृत्तितया अयशब्देन कर्मधारयः अन्ये तु राजद
 नादौ पठन्ति प्रथतेन सुपीवेण गृहीता सादराज्ञा यस्य तं ।
 अतिशयोक्तिरिति अतिशयार्थप्रतिपादनात् अत्र हि आज्ञान
 क्तरमेव कपीनामनुगमनेनैव भक्त्यतिशयत्वं सञ्जायतुल्यताभि
 धानेन तद्गतहर्षश्लोकातिशयत्वञ्च तथाच विवक्षायाविशेषस्य
 लोकासीमातिवर्तिनी । असावतिशयोक्तिः सादलह्वारोत्तमा
 च सा । सा तु प्रायोगुणानाञ्च क्रियाणाञ्चोपकल्पते । नहि
 द्रव्यस्य जातेर्जा भवत्यतिशयः क्वचिदिति ॥ ४२ ॥

कपिपृष्ठगतौ ततो नरेन्द्रौ कपयश्च ज्वलिताग्निपि
 ङ्गलाक्षाः । मुमुचुः प्रययुर्द्रुतं समीयुर्व्वसुधां व्योम मही
 धरं महेन्द्रं ॥ यथासंख्यं ॥ ४३ ॥

ज०म० कपिपृष्ठगतावित्यादि । ततोऽनन्तरं नरेन्द्रौ रामसञ्जायौ
 कपयश्च सर्व्वएते मुमुचुः वसुधां त्यक्तवन्तः प्रययुर्व्वोम आकाशं
 महेन्द्रं महीधरं समीयुः गतवन्तः छिटः कित्ते गुणाभावाद्भातो
 रिषङ् नरेन्द्रौ किन्मतौ कपिपृष्ठगतौ हनूमन्तमारूढौ यथासंख्य
 मिति मुमुचुरित्यादिनां क्रियाणां वसुधादीनाञ्च कर्मणामनु
 क्रमशो निर्देशात् । यथोक्तं भूयसामुपदिष्टानां क्रियाणामय
 कर्मणां । क्रमशो योऽनुनिर्देशो यथासंख्यं तदुच्यते इति ॥ ४३ ॥

कपीत्यादि । ततोऽनन्तरं कपिपृष्ठगतौ वानरपृष्ठस्यौ नरेऽपि ३०
 रामसङ्घस्यौ ज्वलदग्निवत् पिङ्गलवरीराः कपयश्च वसुधां
 पृथ्वीं मुमुक्षुः त्यक्तवन्तः व्योमाकाशं प्रययुः प्रघातवन्तः महे
 त्राख्यं पर्वतं द्रुतं समीयुः सङ्गतवन्तः । यथासंख्यमिति क्रियाप
 दानां कर्मपदानाञ्च क्रमेणान्वयात् यदुक्तं काव्यप्रकाशे यथा
 संख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयदति अन्यत्राप्युक्तं भूयसामुप
 दिष्टानामर्थानां समर्थविषां । क्रमशोयोऽर्थनिर्देशोयथासंख्यं
 तदुच्यतइति ॥ ४३ ॥

स्थितमिव परिरक्षितुं समन्तादुदधिजलौघपरि
 ष्ववाद्भूरित्रीं । गगनतलवसुन्धरान्तराले जलनिधिवेग
 सहप्रसार्य देहं ॥ उत्प्रेक्षा ॥ ४४ ॥

स्थितमित्यादि । उदधिजलौघात्समन्तोयः परिरक्षितो ३०
 विनाशः तस्माद्भूरित्रीं परिरक्षितुमिव गगनतलवसुन्धरयो
 रान्तराले देहं शरीरं जलनिधिवेगं सहतइति मूलविभुजादि
 तात्कः प्रसार्य स्थितं महेन्द्रं समीयुः । उत्प्रेक्षेति यथोक्तं अविचि
 तसामान्यात्किञ्चिदुपमया सह । अतद्गुणक्रियारोपादुत्प्रेक्षाति
 त्वावितेति अत्र महीधरसामान्यस्यापि विवक्षितत्वादविवक्षितं
 सामान्यत्वं रक्षितुमिवेति किञ्चिदुपमया सह महेन्द्रगिरेरतद्गु
 णस्या रक्षयक्रियायोगः गगनतलं वसुन्धरां व्याप्य स्थितमित्यादि
 कथाविता ॥ ४४ ॥

म० खितमित्यादि । कीदृशं महेन्द्रं उदधिर्जलौघेन परिहृवात्
विनाश्रात् समन्तादाश्रवनाद्वा धरित्रीं पृथिवीं परिरचितुमिह
समन्तात् चातुमिव गगनतलवसुन्धरयोराकाशपृथिव्योरन्त
राले मध्ये जलनिधिवेगसहं देहं प्रसार्य विस्तार्य खितं सहेः
पचादित्वाद्दन् परिशुक्लोभावेऽल् परिहृवामिति पाठे पचादि
त्वाद्दन् चक्षुसां व्याकुसां वा परिहृवश्चक्षुसः स्यादाकुलेऽपि
परिहृवदिति विश्वः । उत्प्रेचेति अन्यथावस्थितावृत्तिश्चेतनस्येत
रस्य वा । अन्यथोत्प्रेचते यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्बुधादिति अत्र
स्वाभाविकाद्यावापृथिव्योरन्तराले स्थितिः पृथिवीरक्षणार्थतया
सम्भाव्यते अन्यस्त्वाह अविवक्षितसामान्यात् किञ्चिद्योपमया
सह । अतद्गुणक्रियायोगादुत्प्रेक्षातिशयान्वितेति तत्र महीधर
सामान्याविवक्षितत्वाद्त्राविवक्षितसामान्यत्वं परिरचितुमिवेति
प्रयोगात् किञ्चिद्योपमया सह योगित्वं महेन्द्रगिरैरतद्गुणतया
रक्षणक्रियायोगः गगनतलवसुन्धरान्तरालं व्याप्य खितमित्य
तिशयान्वितत्वं इवशब्देऽप्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकः ॥ ४४ ॥

विषधरनिलये निविष्टमूलं शिखरशतैः परिभृष्ट
देवलोकं । घनविपुलनितम्बपूरिताशं फलकुसुमाचित
वृक्षरस्यकुञ्जं ॥ वार्त्ता ॥ ४५ ॥

ज०म० विषधरनिलय इत्यङ्गि । विषधरनिलये पातली निविष्टमूलं
महेन्द्रं शिखरशतैः करणभूतैः परिभृष्टः संसृष्टो देवलोकौघेन
घनैर्निरन्तरैर्विपुलैर्विस्तीर्णैर्नितम्बैर्मेषामागैः परिता व्याप्रा

आशादिभ्योऽपि फलं कुसुमान्वितैर्दृष्टैः रम्यं कुञ्जं गहनं यस्मिन्
 वार्त्तेति तत्कार्यकथनात् सा द्विविधा विग्रिष्टा निर्विग्रिष्टा च तत्र
 या पूर्वा सा स्वभावोक्तिरुचिता यथेवमेव तथा योक्तं स्वभावोक्ति
 रलङ्कार इति केचित्प्रचक्षते अर्थस्य तादवस्यञ्च स्वभावोऽभि
 हितोऽयथेति निर्विग्रिष्टावार्त्तानामालङ्कारः यथोक्तं गतोऽस्तमको
 भातोऽनुर्यान्ति वासाय पक्षिणः । इत्येवमादिकं काव्यं वार्त्तामेतां
 प्रचक्षत इति ॥ ४५ ॥

विषधरेत्यादि । पुनः कीदृशं महद्दं विषधरनिष्ठये पाताले म०
 निविष्टं मूलं यस्य तं शिखराणां शतैः करणभूतैः परिमृष्टः
 स्पृष्टो देवलोकाः स्वर्गाद्येन घनैर्निरन्तरालैर्विपुलैर्विभ्रासैर्घनेन
 मेघेन विपुलैर्वा नितम्बैर्ऋष्यभागैः पूरिता व्याप्ता आशादिभ्योऽपि
 फलेन पुष्पेण चाचितैर्यात्रैर्दृष्टैरम्यं कुञ्जं लतादिपिहितस्यलं
 यत्र तं तथा । वार्त्तेति तत्कार्यकथनात् सा द्विविधा विग्रिष्टा
 निर्विग्रिष्टा च तत्र पूर्वा स्वभावोक्तिरुच्यते यदुक्तं स्वभावोक्तिर
 लङ्कार इति केचित्प्रचक्षते अर्थस्य तादवस्यञ्च स्वभाव इति
 कथ्यते इति निर्विग्रिष्टा तु सैव वार्त्तालङ्कारः यथोक्तं गतोऽथ
 मस्तमादित्योऽयान्ति वासाय पक्षिणः इत्येवमादिकं काव्यं वार्त्ता
 मेतां प्रचक्षत इति प्रकृते तु स्वभावोक्तिरूपैव वार्त्ता बोध्या ॥ ४५ ॥

मधुकरविरुतैः प्रियाध्वनीनां शिरसि रुचैर्दयितास्य
 शास्यसदम्याः । स्फुटमनुहरमाणमादधानं पुरुषपतेः
 सदा परं प्रमोदं ॥ प्रियः ॥ ४६ ॥

ज०म० मधुकरविरुतैरित्यादि । प्रियाध्वनीनां सीतासम्बन्धिनां
 जल्पितानां मधुकरविरुतैः स्फुटं स्पष्टमनुहरमाणमनुकुर्वन्तः
 सादृश्यमित्यर्थात् दयितायाः सीतायाः यदास्यं हासस्यैतयो
 र्लक्षणाः सरसिरुहैस्सादृश्यमनुहरमाणं सन्तं महेन्द्रं तत्र पद्मै
 राखलक्षणाः कुमुदैर्हासलक्षणाः अथवा कृत्यार्थैरिति षष्ठी
 अनुहरमाणशब्दस्य तुल्यार्थत्वात् सदृशीभवन्तमित्यर्थः पुरुषपते
 रामस्य सहसा तत्त्वणं आगतमात्रस्येत्यर्थः परमुत्कृष्टं प्रमोद
 मादधानं जनयन्तं समीयुः । प्रेयइति प्रियतमवस्त्रभिधानात्
 ॥ ४६ ॥

भ० मधुकरेत्यादि । पुनः कीदृशं महेन्द्रं मधुकराणां भ्रमराणां
 विरुतैः शब्दैः प्रियायाः सीतायाजल्पितानां स्फुटं व्यक्तं अनुहर
 माणं सादृश्यं दर्शयन्तं धातोरनेकार्थत्वात् अनुहरमाणमनुकुर्व
 न्तमित्यन्वये सरसिरुहेः पद्मैर्दयितायाः सीतायाः आस्यस्य मुखस्य
 हास्यस्य च लक्ष्म्या अपि अनुहरमाणं पद्मविकाशस्वात्र हासंसा
 म्येन पद्मैस्तदनुहरणमुक्तं अन्ये तु सरसिरुहपदेन कुमुदमप्युच्यते
 तस्यापि सरःसम्भूतत्वात् तेन पद्मैराखलक्ष्म्याः कुमुदैर्हासलक्ष्म्याः
 स्यानुहरमाणमित्याहुः अतएव पुरुषपतेरामस्य सहसा तत्त्व
 षमागतमात्रस्यैव परमुत्कृष्टं प्रमोदमानन्दं दधानं कुर्वन्तं
 जनयन्तमित्यर्थः एतेन यात्रायां मङ्गलमपि सूचितं प्रेयइति
 प्रियतरवस्त्रभिधानात् ।

ग्रहमणिरसमं दिवोनितम्बं विपुलमनुत्तमलम्ब
कान्तियोगं । च्युतघनवसनं मनोभिरामं शिखरकरै
र्मदनादिव सृश्रन्तं ॥ ४७ ॥

यद्येत्यादि । दिवोनितम्बं मध्यभागं यद्वाः मणिरसनेव यस्य ज० म०
विपुलं विस्तीर्णं न विद्यते उत्तमोऽस्मादित्यनुत्तमं अतिशयवान्
लम्बः कान्त्या योगो येन च्युतोघनोवसनमिव यस्मात् शिखरैः
करैरिव मदनादिव सृश्रन्तं महेन्द्रं । रसवदिति दिवोगिरेश्च
स्त्रीपुंसयोरिव शृङ्गाररसाभिधानात् तथा चोक्तं रसवद्भ्रित
सृष्टं शृङ्गारादिरसं यथेति ॥ ४७ ॥

यद्येत्यादि । पुनः कीदृशं महेन्द्रं शिखररूपकरैर्मदनात् भ०
कामाद्वेतोरिव दिवआकाशस्य नितम्बं मध्यभागं सृश्रन्तं
कीदृशं नितम्बं ग्रहमणिरसनं यद्वाः स्रन्द्राद्योमणिनिर्मिता रसना
काञ्ची यत्र विपुलं विस्तीर्णं अनुत्तमलम्बकान्तियोगं न विद्यते
उत्तमोयस्मात् लम्बः कान्तियोगायेन पश्चात् कर्मधारयः च्युत
घनवसनं च्युतोघनोमेघोवसनमिव यस्मात् एतेन प्रावृट्
काशोऽपि सूचितः अतएव मनोभिरामं चित्तानन्दकरं अत्र
दिवोनाधिकासाम्यं महेन्द्रस्य नायकसाम्यं व्यङ्ग्यं । रसवदिति
दिवोगिरेश्च स्त्रीपुंसयोरिव शृङ्गाररसाभिधानात् । तथा च
दक्षी रसवद्भ्रसभाषणमिति ॥ ४७ ॥

प्रचपलमगुरुभरासहिष्णुं जनमसमानमनूर्जितं
विषर्ज्यं । द्यतवसतिमिवाख्यं वोपकण्ठे स्थिरमतुलो
न्नतिमूढतुङ्गमेघं ॥ ऊर्जस्वी ॥ ४८ ॥

अ० म० प्रचपलमित्यादि । जनं लोकं प्रचपलं अस्थिरं अगुरुं लघुं
अतएव भरासहिष्णुं अनूर्जितं अनहङ्कारं विवर्ज्यैवासमानत्वात्
अर्णवस्य समुद्रस्योपकण्ठे समीपे द्यतवसतिं द्यतावस्थानं महेन्द्रं
समीपुः तदेवासमानत्वाद्दर्शयन्नाह स्थिरं अचलं अतुलोलोन्नतिं
असाधारणमहत्त्वमूढतुङ्गमेघं तद्भूतमहामेघं आश्रयणीयत्वात्
ऊर्जस्वीति साहङ्कारवस्त्रभिधानात् ॥ ४८ ॥

अ० प्रचपलमित्यादि । पुनः कीदृशं महेन्द्रं जनं लोकं विवर्ज्यं
त्यक्त्वा विजनत्वात् अर्णवस्य समुद्रस्य उपकण्ठे समीपे आत्मसदृश
त्वात् द्यता वसतिर्येन स्थिरमचलं अतुलोलोन्नतिं महोच्छ्वायं एतेन
गुह्यमूर्जितत्वञ्च सूचितं ऊढतुङ्गमेघं धृतसहामेघं भारसदृ
त्वात् जनवर्जने हेतुमाह प्रचपलेति कीदृशं जनं असमानं स्वस्या
सदृशं असमानत्वं दर्शयन्नाह प्रचपलं अस्थिरं अगुरुं लघुं अत
एव भारसहनशीलं अनूर्जितं दर्पशून्यं दुर्बलं वा जनस्यास
दृशत्वात् त्यागः स्वसदृशस्यार्णवस्य समीपे वासश्च युक्तः । ऊर्ज
स्वीति साहङ्कारवस्त्रभिधानात् यदुक्तं ऊर्जस्विच्छ्वाहङ्कार
मिति ॥ ४८ ॥

स्फटिकमण्डिपैः सरन्नदीपैः प्रतरुणकिशोरगीत
निखनैश्च । अमरपुरमतिं चुराङ्गानां दक्षतमकु
स्वमनस्यकल्पवृक्षं ॥ पर्यायोक्तं ॥ ४९ ॥

स्फटिकमणियुचैरित्यादि । स्फटिकमणियुचैः रत्नदीपयुक्तैः म०म०
 प्रतरुषाणां किंशराणां गीतनिखनैश्च हेतुभूतैः अमरपुरमतिं
 स्वर्गबुद्धिं सुराङ्गानां दधतं जनयन्तं अदुःखं न विद्यते दुःखम
 स्मिन्निति सुखहेतुमित्यर्थः वज्रकल्पवृक्षं समीयुः । पर्यायोक्ति
 रिति अमरपुरमतिं दधतमित्यनेन पर्यायेण वचनगत्या तदे
 वामरपुरमिति प्रतिपादनात् तथाचोक्तं पर्यायोक्तं यदन्येन
 प्रकारेणाभिधीयतइति ॥ ४८ ॥

स्फटिकेत्यादि । पुनः कीदृशं महेन्द्रं रत्नदीपसहितैः स्फटिक म०
 मणीनां युचैः प्रकृततरुषाणां किंपुरुषाणां गीतनादैश्च हेतुभिः
 सुराङ्गानां देवस्त्रीणां अमरपुरमतिं स्वर्गबुद्धिं दधतं जनयन्तं
 अदुःखं नास्ति दुःखं यत्र सुखहेतुमित्यर्थः अनत्पा वद्ववः कल्प
 वृक्षा यत्र तं एवंभूतं महेन्द्रं समीयुरित्यन्वयः । पर्यायोक्तमिति
 अमरपुरमतिं दधतमिति पर्यायेण वचनभङ्गा तदेवामरपुर
 मिति प्रतिपादनात् । यदुक्तं अर्थमिष्टमनाख्याय तस्यैवार्थस्य
 सिद्धये । यत्र तारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं तदुच्यतेइति अन्यत्रापि
 पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयतइति काव्यप्रकाशेऽपि
 पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन वस्तु यदिति ॥ ४९ ॥

॥ ७ ॥ कु ॥ अथ ददृशुर्ददीर्षधूमधूमां दिग्मुद
 श्रिव्यवधिं समेतसीतां । सहरघुतनयाः स्रवङ्गसेनाः
 पुवनसुताङ्गुलिदर्शितामुदक्षाः ॥ समाहितं ॥ ५० ॥

ज०म० अथेत्यादि । अथ प्राप्स्यन्तरं प्रवृत्तसेनाः सह रघुतनयाः दिशं
ददृशुः उदधिव्यवधिं सजलधिव्यवधानां दक्षिणामित्यर्थः उप
सर्गेषोःकिः उदीर्णेन महता धूमेन धूमामखट्टां समेतसीतां
सङ्गता सीतानयेति द्वतीयार्थे वज्रग्रीहिः पवनसुतस्याङ्गुल्या
दर्शितां उदक्षाः ऊर्द्धीकृताक्षाः वज्रग्रीहो सकथञ्छोरिति षच्
षिल्लचणोऽङ्गीष् न भवति तस्यानित्यत्वात् तेन दद्रेत्युपपन्नं भवति
समाहितमिति अनन्यमनस्कतया दिशोऽवलोकनात् ॥ ५० ॥

भ० अथेत्यादि । महेंद्रप्राप्स्यन्तरं रघुतनयाभ्यां रामलक्ष्म
णाभ्यां सहिता वानरसेनाः उदक्षा उद्गतनेत्राः सत्यः समुद्रव्य
वधानां दक्षिणां दिशं ददृशुः कीदृशीं उदीर्णेन महता धूमेन
धूमां कृष्णलोहितां ऋगिगत्यां ऋ रूपं समेता सङ्गता सीता यां
यच्च वा पवनसुतस्य हनूमतोऽङ्गुल्या दर्शितां निर्दिष्टां उदक्षा
इति उद्गतमूर्द्धीकृतमचं चक्षुर्यासां इन्द्रियसामान्यवाचिनोऽप्यत्र
शब्दस्य विशेषपरत्वान्नेत्रवाचकत्वं किन्वा सकथञ्छःपःस्वाङ्ग इति
षप्रत्ययान्तस्य उदक्षशब्दस्य स्वस्वादौ पाठस्तेन नमनसंस्थास्वस्व
जादेरिति ईप्प्रत्ययनिषेधः नदादिपाठस्यानित्यत्वादिति
काक्षापाः मात्रादित्वादिति वासवताः प्रवृत्तसैन्या इति पठ
न्यन्ते । समाहितमिति दक्षिणदिगवलोकनं स्वतएव जायमानं
हनूमदङ्गुलिदर्शितत्वेन सुकरत्वात् समाहितं यदुक्तं समाभिः
सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगत इति अन्यत्रापि किञ्चिद्द्वार
भमासस्य कार्यं दैववशात्पुनः । तत्साधनसमापत्तिर्ब्रह्मस
त्समाहितमिति जयमङ्गलायान्तु एकचित्ततया दिशोऽवलोक
नात् समाहितमित्युक्तं ॥ ५० ॥

जलनिधिमगमन्महेन्द्रकुञ्जात्प्रचयतिरोहिततिग्म
रश्मिभासः । सलिलसमुदयैर्जहातरङ्गैर्भुवनभरक्षम
मप्यभिस्रवेत् ॥ उदारं ॥ ५१ ॥

जलनिधिमित्यादि । महेन्द्रकुञ्जात् जलनिधिमगमन् गतवत्यः ज०म०
स्रवङ्गसेनाः स्रदिन्नाच्छेरङ् प्रचयेन उद्यतया तिरोहिता
स्तिग्मरश्मिभासोयेन निकुञ्जेन तस्मान्निकुञ्जात् सलिलसमुदयैर्म
हातरङ्गैर्जहात्तैर्भिः भुवनस्य भरणे क्षममपि शक्तमपि भुभरण
इति क्रैयादिकः तस्य अतोरपि रूपं अभिस्रवेत् अनतिक्रान्त
मर्यादं जलनिधिं उदारमिति उदात्तमित्यर्थः महानुभावता
प्रतिपादनात् यतोमहातरङ्गैर्जलसमूहैर्भुवनभरक्षममपि अभि
स्रवेत्समिति द्विविधमुदारं महानुभावतया विविधरत्नयोगा
च्चेति इयं महानुभावता दर्शिता ॥ ५१ ॥

जलनिधिमित्यादि । सरघुतनयाः स्रवङ्गसेनामहेन्द्रकुञ्जात् भ०
जलनिधिः गमन् औगमुगत्यां स्रदिन्नात् स्याः कः प्रचयेन समू
हेन तिरोहिताश्चादितास्तिग्मरश्मैः सूर्यस्य भासोदीप्तयो
श्चाभिस्राः स्रवङ्गसेनानां विशेषणं प्रचयेन उद्यतया तिरोहिता
स्तिग्मरश्मिभासोयेन तस्मादिति कुञ्जविशेषणं वा कीदृशं जल
निधिं महान्महातरङ्गाज्जर्जयोयेषु तैः सलिलसमुदयैर्जलसमूहै
र्भुवनस्य इयिव्याभरणे पूरणे क्षमं शक्तमपि अभिस्रवेत्सममिति
शान्तमर्यादं । उदात्तमिति महानुभावताप्रतिपादनात् महा

नुभावत्वन्तु महातरङ्गजलसमूहेर्भुवनभरत्तमस्याप्यभिव्रवेत्त
 त्नात् तथाचोक्तं आशयस्य विभ्रुतेर्व्या यन्महत्त्वमनुत्तमं । उदारं
 काम तं प्राङ्गुलङ्कारं मणोविण्णदति उदारमिति पाठेऽप्ययमे
 वार्थः द्विविधमिदं महानुभावत्वात् नानारत्नयोगित्वाच्च आद्य
 मचोक्तं ॥ ५१ ॥

पृथुगुरुमणिशुक्तिगर्भभासा ग्लपितरसातलसंभृ
 ताभकारं । उपहतरविरस्मिदृत्तिमुच्चैः प्रलघुपरि
 श्रवमानवज्रजालैः ॥ उदारमेव ॥ ५२ ॥

१०म० द्वितीयमाह पृथ्वित्यादि । पृथवोमहान्तः गुरवस्तु न परि
 क्खेद्याः मणयोमौक्तिका यासां शुक्तीनां तथाविधानां गर्भस्य भासा
 दीप्या ग्लपितं चयितं रसातले संभृतमुपचितमभकारं येन तं
 उच्चैरपरि प्रलघूनामल्पानां परिश्रवमानानां वज्राणां यानि
 जालानि समूहाः तैरुपहतरविरस्मिदृत्तयोचस्मिन् सः तं जल
 निधिमगमन् यद्वज्रं वारिणि तरति तत्प्रशस्तमित्युक्तं एतदेवाप
 रेऽन्वेन वाक्यार्थेनावथाविदुः । नानारत्नवियुक्तं यत्तत्किलोदा
 रमुच्यतेइति ॥ ५२ ॥

भ० द्वितीयं दर्शयति पृथ्वित्यादि । कोट्यं जलनिधिं पृथवोमहान्तो
 गुरवोगुरुत्वाख्यगुणविशेषयुक्ताये मणयोमौक्तिकानि तेषां याः
 शुक्ल्यः तासां गर्भभासा अन्तर्लीनदीप्या ग्लपितं चायितं रसा

तस्य पाताले सभृतमुपचितमन्धकारं येन तं मुक्तास्फोटः स्त्रियर्षा-
 ष्टुक्तिरित्यमरः उच्चैरपरि प्रलघूनां लघुतमानामतएव परि-
 श्रवमानानां तरतां वज्राणां क्षीरकाणां जालैः समूहैरुपहृता
 रविरस्मिष्टतयोयेन यत्र वा तं यदञ्जं जले तरति तत्प्रशस्तं
 यदुक्तं रत्नपरीक्षायां गुरुणि सर्वरत्नानि वज्रमेकं परं लघु ।
 भिद्यन्तेऽन्यानि वज्रेण तन्न केनापि भिद्यतइति । उदात्तमेवेति
 विविधरत्नद्विियुक्तत्वात् यदुक्तं पूर्ञ्चाशयमाहात्म्यमत्राभ्युदय
 गौरवं । विवक्षितमिति व्यक्तमुदात्तं दयमप्यदइति अन्यत्रापि
 नानारत्नद्विियुक्तं यत्तच्चोदात्तं किलोच्यतइति ॥ ५२ ॥

समुपचितजलं विवर्द्धमानैरमलसरित्सलिलैर्विभा-
 वरीषु । स्फुटमवगमयन्तमूढवारीन् शशधररत्न
 मयान्महेन्द्रसानून् ॥ उदारमेव ॥ ५३ ॥

समुपचितजलमित्यादि । विभावरीषु रात्रिषु विवर्द्धमानै ज०म०
 रमलैः सरित्सलिलैः समुपचितजलं उदाधिं स्पष्टमवगमयन्तं
 बोधयन्तं किमित्याह महेन्द्रसानून् शशधररत्नमयान् चन्द्र-
 कान्तस्वभावान् जडवारीन् धृतवारीन् अन्यथा कथं धीयते
 जलं यदि चन्द्रकान्तसामवोन स्युः उदारमेवेति रत्नयोगात्
 ॥ ५३ ॥

समुपेत्यादि । कीदृशं जलनिधिं विभावरीषु रात्रिषु विवर्द्धमानै म०
 रमलसरित्सलिलैः निर्मलनदीजलैः समुपचितजलं अतएव महे

श्वानुन् प्रथममयत्नं बोधयत्नं जठवारीन् धृतवसान् यदि तत्र चन्द्र
 कान्तमथाः शानवोन सुखदा कथमूठजलाः सुः ततश्च कथं वा
 तस्यमपि नदीनां जलवृद्धिरिति तदनुमानमिति भावः । उदात्त
 मीवेति रत्नचोगात् उदात्तं वस्तुनः सम्यदिति काव्यप्रकाशः ॥ ५३ ॥

भुवनभरसहानलङ्घ्याधाम्नः पुरुषचिरत्नभृतो गुरु
 रुदेहान् । अमविधुरविलीनकूर्मानक्रान्दधतमुदूढ
 भुवोगिरीनर्हीश्च ॥ श्लिष्टं ॥ ५४ ॥

अ०म०

भुवनभरसहानित्यादि । गिरीन् भुवनभरसहान् अर्हीश्च
 तादृशानेव दधतं जलनिधिमगमन् गिरीनलङ्घ्याधाम्नः अर्हीश्चा
 नभिवनीयतेजसः गिरीन् पुरुषचिरत्नभृतः अर्हीश्च महावचि
 रत्नभृतः गिरीन् गुरुदेहान् अर्हीश्च महाकायान् अमविधुराः
 अमपीडिताः निस्त्रीणाः कूर्मानक्रास्य येषु तान् गिरीनर्हीश्चो
 दूढभुवीधृतवसुधान् गिरीनर्हीश्च महव्यप्रभामिति नुलं पूर्वं
 स्थानुनासिकः श्लिष्टमिति । उपमानेनोपमेयत्वस्य साधनात्
 तथा चोक्तं विज्ञेयत्वेन श्लिष्टं । उपमानेन यत्तत्त्वमुपमेयस्य साधयति ।
 क्रियागुणाभ्यां नास्तीति तदभिधीयत इति अत्रोपमानभूतै
 रक्षिभिरुपमेयभूतानां गिरीणां तलस्य तादृश्यस्य भुवनभरादि
 तादृश्यक्रियया तद्गुणेन च साधनेन गिरिभिरक्षिभिस्य नास्तीति
 शब्देन भुवने भरसहानित्यादिना साधमानतात् रूपकमपी
 दृश्यमेव किन्तु श्लिष्टस्य भेदेनोपमानोपमेयचोर्भुगपययोगात्

रूपके पुनरेकस्यैवोपमेधपुरुषस्य व्याघ्रस्यमानं तथाचोक्तं सचचणं
रूपके ऽपोहं विद्यते काममच त् । दृष्टः प्रयोगोद्युगपदुपमानोप
मेधयोरिति तदुक्तं । सचचणं सिद्धं सद्योत्पुपमाहेतुनिर्देशान्निविधं
यथोक्तं शेषादेवार्थवचसोरस्य च क्लियते भिदा । तस्यद्योत्पुपमा
हेतुनिर्देशान्निविधं यथेति तत्रेदं सद्योत्पुपमाहेतुमुक्तं गिरीनहीं
येति सद्योत्पुपमा निर्देशात् ॥ ५४ ॥

भुवनेत्यादि । पुनः कीदृशं जलनिधिं गिरीन् पर्वतान् अहीन् भू
सर्पास्य दधतं पर्वतसर्पयोर्द्युगपद्विशेषणान्याह भुवनभरस
हान् जगतां भारस्य सहान् दृढत्वात् बलवत्त्वाच्च सद्योत्पुपमादि
त्वाद् अलङ्घ्यधातुः अनभिगम्यस्थानान् अहिपक्षे अनभिभव
नीयतेजसः पुरुषश्चिरत्नभृतः प्रचुरदीप्तिमद्रत्नधारकान् रत्नो
त्पत्तिस्थानत्वात् फणारत्नयोगाच्च गुरुददेहान् अलघुमहाश
रीरान् अमविधुरविखीनकूर्मनक्रान् अमेध विधुराविकलाः
सन्तोविखीनाः संस्रिष्टाः कच्छपाः कुम्भीरास्य येषु उदूढभुवो
धृतभूमौ पर्वतोपरि वायुकासञ्चयेन भूम्युत्पत्तेः भूमिधार
कस्य शेषमागस्य तत्र सत्त्वाच्च एवमेवभूतं जलनिधिमगमकिति
सम्बन्धः सिद्धमिति सिद्धमिष्टमनेकार्थमेकरूपाश्वितं वचः । तद
भिन्नपदं भिन्नपदप्रायमिति द्विधा तदिहाभिन्नपदं दर्शितं पद
मङ्गाभावात् तत्पुनस्त्रिविधं तथाचोक्तं शेषादेवार्थवचसोर्यस्य
क्लियते भिदा । तस्यद्योत्पुपमाहेतुनिर्देशान्निविधं यथेति । तदिदं
सद्योत्पुपमाहेतुमुक्तं गिरीनहींयेति सद्योत्पुपमा निर्देशात् सचच
चणं कामेयाय उदाहरियति ॥ ५४ ॥

प्रददृशुर्मुक्ताश्रीकरौघान् विमलमणिद्युति
संभृतेन्द्रचापान् । जलमुचद्वय धीरमन्द्रघोषान्
क्षितिपरितापहतोमहातरङ्गान् ॥ श्लिष्टमेव ॥ ५५ ॥

ज०म०

प्रददृशुरित्यादि । महातरङ्गान् जलमुचद्वय मेघानिव प्रद
दृशुः प्रदृष्टवत्यः उरवोमहान्तोमुक्ताः प्रकीर्णाः श्रीकरौघायेषु
अमलमणिद्युतयएव सन्तानि इन्द्रचापानि येषु धीरमन्द्र
घोषान् मधुरगभीरध्वनीन् क्षितिपरितापहतः पृथिवीसन्ताप
हारिणः इदमपि यथानिर्दिष्टविशेषणात् श्लिष्टं जलमुचद्वयेत्युप
माननिर्द्देशात् ॥ ५५ ॥

भ०

प्रददृशुरित्यादि । सहरघुतनयाः स्रवङ्गसेनाजलमुच
द्वय मेघानिव महत्तरङ्गान् ऊर्मीन् प्रददृशुः मेघतरङ्गयो
र्धुगपद्विशेषणान्याह उर्विति उरवोमहान्तोमुक्ताः कीर्णाः श्रीक
रौघायेषु तान् निर्मलरत्नदोषयएव ताभिः करणभृता
भिर्वा संभृतानि इन्द्रचापानि यत्र तदुक्तं अकाले शक्रचापाना
मुदयस्तु यतोभवेत् । अथै धन्यतरोन्नेयोवज्रमूखोमहामणि
रिति मेघपक्षे अमलमणीनामिव द्युतिर्येषां तादृशानि उद्धृतेन्द्र
चापानि यत्र धीरमन्द्रघोषान् मधुरगभीरध्वनीन् क्षितिपरिता
पहतः पृथिवीसन्तापहारिणः । श्लिष्टमेवेति पूर्वोक्तप्रकरणसंज्ञान्
किन्तु जलमुचद्वयेत्युपमानिर्द्देशादुपमाश्लिष्टमिदं ॥ ५५ ॥

विद्रुममणिकृतभूषामुक्ताफलनिकररञ्जितात्मानः ।
 वभुरुदकनागरुग्रावेलातटशिखरिषोयञ्च ॥ हेतु
 स्त्रिष्टमेव ॥ ५६ ॥

विद्रुमेत्यादि । वेलातटशिखरिषोयचेति जलनिधौ वभुः ज०म०
 शोभन्ते स्म ते समीयुरिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः वेलातटाः शिखरि
 षश्चेति इन्द्रः शेषाणि विशेषणान्युभयत्र तुल्यानि इदमपि यथा
 निर्दिष्टमेव किन्तु हेतुस्त्रिष्टं हेतुद्वारेण विशेषणानां निर्देशात्
 विद्रुममणिकृतभूषत्वात् जलहस्तिभग्नत्वाच्च वभुरिति ॥ ५६ ॥

विद्रुमेत्यादि । यत्र जलनिधौ वेलातटशिखरिषोवभुः शोभन्ते म०
 स्म तमीयुरित्ययिमल्लोकेनावयः वेलातटाश्च शिखरिषश्चेति
 इन्द्रः उभयं विशिनष्टि विद्रुमैः प्रवालैर्षणिभिश्च कृता भूषा
 येषु ते तथा मुक्तामणीनां उत्कृष्टमौक्तिकानां मुक्तानां मणीनाञ्च
 वानिकरेण समूहेच रञ्जिता आत्मानोदेहाः प्रदेशायेषां उद
 कनागरुग्राजलहस्तिभग्नाः स्त्रिष्टमेवेति पूर्वोक्तलक्षणसत्त्वात्
 किन्तु हेतुस्त्रिष्टमिदं युगपदुभयविशेषणानां हेतुत्वेनैव निर्देशात्
 प्रवालमणिकृततालङ्कारत्वात् मुक्तामणिदीप्तिरञ्जितरूपत्वात्
 उदकनागभग्नत्वाच्च वभुरित्यर्थः ॥ ५६ ॥

भृतनिखिलरसातलः सरत्नः शिखरिसमोर्न्धिति
 रोहितान्तरीक्षः । कुतश्च परमार्थतो जलौघोजल
 निधिमीयुरतः समेत्य मायां ॥ अपङ्गतिः ॥ ५७ ॥

ज०न० मृतनिखिलरजातसदृश्यादि । एवंगुणविभिष्टौजसौषः कुत
 इह प्रदेशे परमार्थतः परमार्थेन विद्यते । किं तर्हि माया चतः
 पूरिताशेषपातासत्त्वात् सरजत्वात् त्रिखरधमैरुर्मिभिः पिहित्वा
 करीशलास सराधवाः स्रवङ्गसेनाः समेत्य मायामिव जलधि
 मीयुः ज्ञातवत्यः सर्वे गत्यर्थाज्ञानार्थादङ्कि मृञ् भरषदति
 भौवादिकः अपङ्कतिरिति मायामित्यक्तगंतोपमारूपतया निर्दे
 शात् विद्यमानार्थस्य चापङ्कवात् तथाचोक्तं अपङ्कतिरितीष्टा च
 किञ्चिदक्तगंतोपमा । भूतार्थापङ्कवादेशा क्रियतेऽस्याभिदा यथेति
 ॥ ५७ ॥

भ० मृतेत्यादि । सहरघुतनथाः स्रवङ्गसेनाः समेत्य मिश्रित्वा
 जलनिधिं अतः कारणात् मायामिव ईयुर्ज्ञातवत्यः सर्वेषां गत्य
 र्थानां ज्ञानार्थत्वात् किं कारणं तदाह इह प्रदेशे जलौघः कुतः
 परमार्थतस्तप्तेन विद्यते कीदृशः भृतनिखिलरजातसः पूरिता
 शेषपातासः रत्नैः संहितः पर्वततुल्यतरङ्गैराच्छादिताकाशः
 जलस्यैतादृशत्वासम्भवादियं खलुमाधेति भावः । अपङ्कतिरिति
 जलनिधिमुपमेयमसत्त्वं कृत्वा मायामिवेत्युपमानस्य सत्यतया
 व्यवस्थापितत्वात् तथाचोक्तं प्रकृतं यन्निविधान्यत् साध्यते सा च
 पङ्कतिरिति अन्यत्रापि अपङ्कतिरभीष्टा च किञ्चिदक्तगंतोपमा ।
 भूतार्थापङ्कवात् ज्ञेया क्रियतेऽस्याभिदा यथेति ॥ ५७ ॥

अशिरहितमपि प्रभूतकान्तिः विबुधहतश्रियमप्य
 नष्टशोभं । मथितमपि सुरैर्दिवं जलौघैः समभिभव
 न्तमपि प्रभवत् ॥ विशेषोक्तिः ॥ ५८ ॥

अशिरहितमित्यादि । अशिरहितमपि मुग्धचन्द्ररहितमपि ज०म०
 प्रभूतकान्तिं पद्मरागादिरत्नावभासितत्वात् विबुधहृतश्रियमपि
 अनष्टशोभं सर्वदा शोभास्यदत्वात् सुरैर्मथितमपि दिवमाकाशं
 जलोघैः समभिभवन्तं अत्युद्धितत्वात् तदेवमविवक्षितप्रभावं अख
 ष्टिताभिमानमोयुः ज्ञातवत्यः विशेषोक्तिरिति अक्षादेरेकदे
 शस्य विगमेऽपि प्रभूतकान्त्या गुणान्तरेण स्तुतिविशेषस्य प्रति
 पादनात् यद्योक्तं एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंस्तुतिः ।
 विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिर्मता यथेति ॥ ५८ ॥

अश्रीत्यादि । कीदृशं जलनिधिमोयुः अशिरहितमपि चन्द्रेण म०
 विरहितमपि प्रभूतकान्तिं प्रचुरदीप्तिं नानारत्नोपशोभितत्वात्
 विबुधहृतश्रियमपि देवहृतलक्ष्मीकमपि अनष्टशोभं सकलशो
 भास्यदत्वात् सुरैर्मथितमपि जलोघैर्दिवमाकाशं सम्यगभिभवन्तं
 अत्युद्धितत्वात् अतएव अविवक्षितप्रभावं अखण्डितमहिमानं
 विशेषोक्तिरिति चन्द्रादेरेकदेशस्य वैकल्येऽपि तत्कार्यप्रभूत
 कान्त्यादिना गुणान्तरेण विशेषस्य प्रतिपादनात् तथाचोक्तं गुण
 जातिक्रियादीनां यत्र वैकल्यदर्शनं । विशेषदर्शनायैव सा विशेषो
 क्तिरिष्यते । अन्यत्रापि एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंस्तुतिः ।
 विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिर्मता यथेति ॥ ५८ ॥

क्षितिकुलगिरिशेषदिग्गजेन्द्रान् सलिलगतामव
 नावमुद्दहन्तं । धृतविधुरधरं महावराहं गिरिगुरु
 पोचमपीहितैर्जयन्तं ॥ व्याजस्तुतिः ॥ ५९ ॥

ज०म० चितीत्यादि । चितिं पृथिवीं कुलमिरीन् कुलपर्वतान् श्रेष्ठं नागराजं दिग्गजेन्द्रानैरावतादीन् सलिलमतामिव नावमुद्दहन्तं जलनिधिं महावराहं धृतविधुरधरं धृता उद्धृता विधुरा विष्णुला धरा मही येनेति गिरिगुरुपात्रं गिरिवत् गुरुं पोत्रं यस्य तमपोहितैश्चेष्टितैर्जयन्तं जलनिधिमीयुः । व्याजसुतिरिति चित्यादिधारणादधिकगुणस्य जलनिधेस्तोत्रव्यपदेशेन वराहेष तुल्यत्वात् तमपि महावराहं जयन्तमिति किञ्चिद्विधातुमिह्यानिन्दनात् तथासोक्तं दूराधिकगुणसोत्रव्यपदेशेन तुल्यता । किञ्चिद्विधिस्य निन्दा व्याजसुतिरसौ यथेति ॥ ५६ ॥

भ० चितीत्यादि । जलनिधिमीयुरिति सम्बन्धः कीदृशं चितिं कुलपर्वतान् श्रेष्ठं नागराजं दिग्गजेन्द्रानैरावतादींश्च सलिलमतां मौकामिव उद्दहन्तं दधन्तं अतएव महावराहमपि ईहितैश्चेष्टितैर्जयन्तं कीदृशं महावराहं धृतविधुरधरं धृता उद्धृता विधुरा प्रसवे व्याकुला धरा पृथिवी येन गिरिवत् गुरुमहत् पोत्रं मुखं यस्य समुद्रपत्रे पोत्रं तरङ्गः व्याजसुतिरिति जलनिधेः कोमहिमा यः सदा चित्यादिभारं सेवकवत् वहतीत्यपोनिन्दां कृत्वा महावराहं जयन्तमिति प्रब्रंशनात् यदा भगवञ्जयमथापाततो निन्दात्वेनोक्ता तस्यादृश्यप्रदर्शनेन सुतिरुक्ता तथासोक्तं यदि निन्दति वा सौति व्याजसुतिरसौ मता । दोषाभावा गुणाएव भजन्ते यत्र सन्निधिमिति अन्यैस्तु चित्यादि धार

तमपि महावराहमीहितैर्जयन्तमिति किञ्चिद्विधिस्य निन्द

ग्राह्याजसुतिरित्युक्तं तथाहि दूराधिकगुणसोचयपदेशेन
तुल्यता । किञ्चिद्विधिस्यया निन्दा व्याजसुतिरसौ मतेति ॥ ५६ ॥

गिरिपरिगतचञ्चलापगान्तं जलनिवहं दधतं
मनोभिरामं । गलितमिव भुवोवल्लोक्य रामं धरणि
धरस्तनशुक्लपट्टचीनं ॥ उपमारूपकं ॥ ६० ॥

गिरिपरीत्यादि । गिरिभिः परिगताः संसृष्टाः चञ्चला ज०म०
वल्लोलापगान्तानद्यन्तायस्मिन् जलनिवहे तं जलनिवहं
दधतं धारयन्तं समुद्रमीयुः कीदृशमिव जलनिवहं रामं भर्तारं
वल्लोक्य हृष्टाया इत्यर्थप्राप्तं ततश्च पूर्वकालेका भुवः पृथिव्या
इव धरणिधरस्तनयोः शुक्लपट्टस्य चीनमिव गलितं उपमारूप
कमिति तथोक्तं उपमानस्य तद्भावमुपमेयस्य रूपयन् । योवदत्यु
पमाभेदमुपमारूपकं यथेति ॥ ६० ॥

गिरिपरीत्यादि । कीदृशं जलनिधिं जलस्य निवहं समूहं दधतं भ०
धारयन्तं कीदृशं जलनिवहं गिरिभिः परिगताः संसृष्टाश्चञ्चला
नद्यन्तानद्यवयवायत्र तं मनोभिरामं स्वपतिं वल्लोक्य हर्ष
वद्भात् जायारूपाया भुवः पृथिव्या धरणिधरस्य पर्वतस्य स्तन
रूपस्य गलितं ससं शुक्लवर्णपटाञ्चलमिव उपमारूपकमिति
उपमासहितं रूपकमित्यर्थः । अत्र उपमानेन स्तनेन उपमेयस्य
कस्यचिद्दूरणीधरस्य स्तनत्वं रूपितं गलितं पट्टचीनमिवेत्युप
मापि निर्दिष्टा तथाचोक्तं उपमानेन तद्भावमुपमेयस्य रूपयन्

यद्दत्तुपमानं तदुपमारूपकं यथेति चत्वार्यायुक्तं रष्टं साध
 र्मवैधर्म्यदर्शनामुख्यगौणयोः । उपमाव्यतिरेकाख्यं रूपकदि
 तयं यथेति ॥ ६० ॥

अपरिमितमहाङ्गतैर्विचित्रच्युतमलिनः शुचिभि
 र्महानलक्षैः । तरुमृगपतिलक्षणचित्तीन्द्रैः समधि
 गतो जलधिः परं वभासे ॥ तुल्ययोगिता ॥ ६१ ॥

अ०स० अपरिमितमहाङ्गतैरित्यादि । तरुमृगपतिलक्षणचित्तीन्द्रैः
 सुधीवलक्षणरामैः समधिगतः प्राप्नो जलधिः परं सुष्ठु वभासे
 शोभते स कीदृशैः कीदृशदत्त्याह अपरिमितमहाङ्गतैर्विचित्रः
 नानाङ्गतः शुचिभिर्विमलैः च्युतमलिनो निर्मलोऽलङ्कारनभिभव
 नीचैः महान् अनभिभवनीयः एवञ्च कृत्वा तेनापि ते समधिगताः
 परमभाषिरदति तुल्ययोगितेति न्यूनानामपि तेषां सुधीवा
 दीनां विशिष्टेन जलनिधिना महाङ्गतत्वादिगुणसाम्यविवक्षया
 तुल्यस्य कार्यस्य भासनलक्षणस्यानुष्ठानेन तुल्ययोगात् तथा
 चोक्तं । न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया । तुल्यकार्यक्रिया
 योगादित्युक्ता तुल्ययोगितेति ॥ ६१ ॥

अ० अपरमितेत्यादि । तरुमृगाणां वानराणां पत्या सुधीवेषु
 लक्षणैश्च चित्तीन्द्रेण रामेण च समधिगतः प्राप्नो जलधिः परमः
 त्वर्थं वभासे शोभते स क्रमेण सुधीवादीनां समद्रस्य च तुल्यानि

विशेषणान्वाह अपरिमितमहासूर्यैर्विचित्रः आसुर्यान्वितः
 अत्युत्तमस्त्रिणः शुचिभिर्विमलैः महान् अनभिभवनीयः असङ्घै
 रनभिभवनीयैः एवञ्च सति तुल्यरूपत्वात्तेन समधिगतास्तेऽपि
 वभासिरे इत्यर्थाद्भवते तुल्ययोगितेति उपमानानामपि सुग्री
 वादीनां विशिष्टेन जलधिना गुणसाम्यविवक्षया तुल्यकार्यस्य
 भासनलक्षणस्य योगात् तथाचोक्तं विवक्षितगुणोत्कर्षे यत्समी
 कृत्य कस्यचित् । कीर्त्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा स्मृता तुल्ययोगितेति
 अन्यत्राप्युक्तं न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया । तुल्यकार्य
 क्रियायोगादित्युक्ता तुल्ययोगितेति ॥ ६१ ॥

न भवति महिमा विना विपत्तेरवगमयन्निव
 पश्यतः पयोधिः । अविरतमभवत् क्षणे क्षणेऽसौ
 शिखरिपृथुप्रथितप्रशान्तवीचिः ॥ निदर्शनं ॥ ६२ ॥

न भवतीत्यादि । महिमा महत्त्वं विना विपत्तेः विनाश्विना न ज०म०
 भवति पृथग्भिनेत्यादिना पञ्चमी नास्त्येव तन्महत्त्वं यस्य विनाशो
 नास्त्येव भवगमयन् बोधयन्निव पयोधिस्तान्यश्नतोरामादीन्
 अविरतमविकेदेन शिखरिवत् पृथवः प्रथिताः प्रशान्ताश्च वीच
 क्षोबस्य सएवं क्षणे क्षणे अभवत् भूतवान् निदर्शनेति प्रतिक्षणं
 वीचीनां पृथुत्वप्रशान्तत्वभवनक्रियैव महिमभवनस्य तदर्थस्य
 विपत्तिफलस्य उपादानात् न यथैव वतिशब्दानां प्रयोगात्
 तथाचोक्तं क्रियैव तदर्थस्य विशिष्टस्योपदर्शनात् । इष्टा निदर्शना
 नाम यथैव वतिभिर्विनेति ॥ ६२ ॥

अ० नभवतीत्यादि । विपत्तेर्विना विनाशं विना महिमा महत्त्वं न भवति अन्यारभ्येति विनाशो गे पञ्चमी नास्त्येव तन्महत्त्वं यस्य विपत्तिर्नास्तीति पश्यतो रामादीन् अवगमयन्निव बोधयन्निव असौ पयोधिरविरतं अविहेदेन क्षणे क्षणे शिखरिपृथुप्रथितप्रशान्तवी चिरभवत् पर्वतवत् पृथवोमहान्तः प्रथिताः प्रकाशिताः पश्चात् प्रशान्ताश्च वीचयस्तरङ्गायस्य स तथा महता विपत्तौ खेदेन कर्त्तव्यइति रामं इत्युपदिष्टमिति पश्यतइत्यस्य भावः । निदर्शनमिति प्रतिक्षणं वीचीनां पृथुत्वप्रशान्तिक्रियां दर्शयित्वा अन्यत्रापि महिषो विपत्तिफलस्योपादानात् तथाचोक्तं अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित्तत्सदृशं फलं सदसत्त्वानिदर्शयेत् यदि स्यात्तन्निदर्शनमिति अन्यत्राप्युक्तं क्रियचैव तदर्थस्य विशिष्टस्योपदर्शनात् । इदं निदर्शनं नाम यथेव वन्तिभिर्विनेति कार्यः शब्दो यथा घटइत्यादिवत् यथा शब्दादिभिर्विनेदं निदर्शनमिति ॥ ६२ ॥

मृदुभिरपि विभेद पुष्पवाणैर्ज्वलशिशिरैरपि माह
तैर्ददाह । रघुतनयमनर्थपण्डितोऽसौ न च मदनः
सतमातताननाश्विः ॥ विरोधः ॥ ६३ ॥

अ० म० मृदुभिरित्यादि । समुद्रोपकण्ठे रामस्य मदनावस्थामाह
मदनोऽनर्थपण्डितः निष्प्रयोजनकुशलः पुष्पवाणैरपि मृदुभिः
रघुतनयं विभेद न चासौ सतं खण्डनमाततान अनितवान् जल
शिशिरैर्माह तैस्त्वमेव रघुतनयं ददाह नचाथावर्षिर्ज्वालाभात

ताम विरोधइति पुष्यवाणानां यन्मार्दवं मरुताञ्च जलसंसर्गाद्य
 च्छैत्यं तयोर्भेददाहलक्षणं क्रिये विरुद्धे तयो रभिधानात् तयोश्च
 क्रिययोर्वा विरोधिनी क्रिया चतार्चिषोरवतानाञ्चक्षणाः
 कामोद्रेकप्रतिपादनाभिधानात् तथाचोक्तं गुणस्य च क्रिया यावा
 विरुद्धान्यक्रियाभिधा । याविशेषाभिधानाय विरोधन्तं विदुर्यं
 चेति ॥ ६३ ॥

मृदुभिरित्यादि । समुद्रान्तिके सीतास्मरणात् रामस्य कामा भ०
 वस्वामाह मदनोमृदुभिरपि पुष्यवाणैरघुतमयं विभेद न
 चासौ तावतापि क्षतं खण्डनं आततान छतवान् सजलशीतलै
 रपि मारुतैस्तं ददाह नचासावर्षिराततान अतएवासौ अनर्थ
 पण्डितः निप्रयोजने कर्मणि कुशलः विरोधइति पुष्यवाणानां
 यन्मार्दवं मारुतानाञ्च जलसंसर्गात् यच्छैत्यं तयोर्भेददाहलक्षणं
 क्रियादयं विरुद्धमभिहितं तयोश्च क्रिययोर्विरुद्धं चतार्चिषोरक
 रणं तेन कामोत्कर्षरूपोविशेषः प्रतिपादितः अथ च विरोधान
 वास्तवः भेददाहाभ्यां पीडामात्रस्य लक्षितत्वात् तथाचोक्तं विरु
 द्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनं । विशेषसाधनायैव सविरोधः
 स्मृतोयथेति । अन्यत्राप्युक्तं गुणस्य च क्रियायावा विरुद्धान्यक्रिया
 भिदा । या विशेषाभिधानाय विरोधं तं विदुर्यं चेति ॥ ६३ ॥

अथ मलिनप्रभौ दिनान्ते जलधिसमीपगताव
 तीतलोकौ । अनुकृतिमितरेतरस्य मूर्त्योर्हिनकर
 राघवनन्दनावकाशौ ॥ उपमेयोपमा ॥ ६४ ॥

ज०म० अथेत्यादि । यथोक्तवस्त्रनन्तरं मृदुमखिनप्रभौ मृदुर
 प्रचण्डा मलिना प्रभा ययोः तौ दिनकरराघवनन्दनौ रघोर
 पत्यं राघवः दशरथस्तन्नन्दनोरामः दिनान्ते अन्योन्यस्य दिवा
 करोरामस्य रामोऽपि दिवाकरस्येति मूर्त्योर्देहयोरनुकृति
 मिदानुकारमिव यथोक्तधर्मतुल्यतया अकार्थी कृतवन्तौ अतीत
 लोको त्यक्तलोकौ उपमेयोपमेति तयोः पर्यायेण उपमानो
 पमेयत्वात् तथाचोक्तं उपमानोपमेयत्वं यत्र पर्यायतो भवेत् ।
 उपमेयोपमां धीराब्रुवते तां यथोदितामिति ॥ ६४ ॥

भ० अथेत्यादि । अनन्तरं दिनकरः सूर्यो राघवस्य दशरथस्य
 नन्दनोरामो दिनस्नान्ते सन्ध्याकाले अन्योन्यस्य मूर्त्योः शरी
 रयोरनुकृतिमनुकारं अकार्थी कृतवन्तौ तुल्यधर्मत्वात् सूर्यो
 रामस्य मुर्तेरनुकृतिं रामोऽपि सूर्यस्य मुर्तेरनुकृतिं चकारे
 त्यर्थः इथोक्तुल्यतां दर्शयति तौ कीदृशौ मृदुरप्रचण्डा मलिना
 प्रभा ययोः सूर्यस्य दिनान्तवशात् रामस्य श्लोकाच्छ्लादिश्रय
 नाच्च समुद्रसमीपं गतौ त्यक्तलोकौ च । उपमेयोपमेति इतरेत
 रशब्देन समानधर्मत्वात् पर्यायेणोपमानोपमेयत्वकथनात्
 तथाचोक्तं उपमानोपमेयत्वं यत्र पर्यायतो भवेत् । उपमेयोपमां
 धीराब्रुवते तां यथोदितामिति ॥ ६४ ॥

अपहरदिव सर्व्वतोविनोदान् दयितगतं दधदे
 कधासमाधिं । घनरुचि ववृधे ततोऽन्धकारं सहरु
 नन्दनमन्मथोदयेन ॥ सद्योक्तिः ॥ ६५ ॥

अपहरदित्यादि । ततस्त्वरकालं दिवसे ये विनोदाः
 चेतसः संस्थापकाः तान्मूर्धतः सर्वान् सर्वेषां वा प्रकारेण अद्या
 दित्यात्तसिः अपहरदिव अपनयदिवान्धकारं दयितगतं प्रिया
 गतञ्च समाधिं चित्तैकाग्रतां एकधा एकप्रकारं दधत् धारयत्
 घनरुचिवङ्गलहायं वृधे वर्द्धते स सहरघुनन्दनमन्मथोद
 येन तदानीं तस्य कामोदयोऽपि वृधे सहोक्तिरिति अन्धकार
 मन्मथाभितयोर्वर्द्धनक्रिययोस्तुल्यकालयोः वृधे इत्यनेन पदेन
 कथनात् तथाचोक्तं तुल्यकालक्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाभिते
 वाक्येनैकेन कथ्येते सहोक्तिः सा मता यथेति ॥ ६५ ॥

अपहरदित्यादि । ततोदिनान्नादुत्तरकालं अन्धकारं रघु म०
 नन्दनस्य रामस्य कामोदयेन सह वृधे तदानीमन्धकारो
 रामस्य कामोदयोऽपि प्रवृद्ध इत्यर्थः उभयविश्लेषणमाह सर्व
 तोविनोदान् अपहरदिव दिवसे ये विनोदाश्चित्तप्रसादकाः
 तान् सर्वान् सर्वप्रकारेण वा अपनयदिव पक्षे विभक्ति
 व्यत्ययः इति गतं समाधिं चित्तैकाग्रतां एकधा एकप्रकारं
 दधत् जनयत् घनरुचिमेघवत्श्यामं निविडहायं वा कामोदय
 पक्षे दयिताविषये निविडा अद्वा यस्मात् दयितगतमित्यत्र प्रम
 दवनमित्यादिवत् इत्यः वस्तुतस्तु दयितशब्देन सामान्यविवक्षया
 भार्याप्युच्यते अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वानमित्यमरः । सहोक्ति
 रिति अन्धकारकामोदथाभितयोर्वर्द्धनक्रिययोस्तुल्यकालयोर्ब
 धे इत्यनेनाभिधानात् । तथाचोक्तं तुल्यकालक्रिये यत्र वस्तु
 द्वयसमाभिते । पदेनैकेन कथ्येते सहोक्तिः सा मता यथेति ॥ ६५ ॥

अधिजलधि तमः क्षिपन् हिमांशुः परिदृष्टोऽथ
दृशां कृतावकाशः । विदधदिव जगत्पुनः प्रलीनं
भवति महान् हि परार्थएव सर्व्वः ॥ परिवृत्तिः ॥ ६६ ॥

ज०स० अधिजलधीत्यादि । अथ हिमांशुरन्धकारवर्द्धनानन्तरं
अधिजलधि जलधेरपरि विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः तमः क्षिपन्
अपनयन् परिदृष्टो दृष्टः दृशां चक्षुषां कृतावकाशः दत्तप्रसरः
जगत्पुनः प्रलीनं तिरोभूतं पुनर्विदधदिव सृजन्निव कस्मात्तेनैवं
कृतमित्याह यस्माद्योमहान् सर्व्वः परार्थएव परप्रयोजन
एव भवति परिवृत्तिरिति दृशां कृतावकाशइत्यनेन विप्रिष्टस्य
वस्तुनश्चादानात् तमः क्षिपन्नित्यनेनास्य वस्तुनः अपोहात्
भवतीत्यादिना अर्थान्तरन्यासात् तथा चोक्तं विप्रिष्टस्य यदादानं
अन्यापोहेन वस्तुनः । अर्थान्तरन्यासवती परिवृत्तिरसौ यथेति
॥ ६६ ॥

भ० अधीत्यादि । अथान्धकारदृष्टानन्तरं हिमांशुश्चन्द्रो जनेः
परिदृष्टो दृष्टः कीदृशः अधिजलधि समुद्रे तमोऽन्धकारं क्षिपन्
नाशयन् अधिजलधीति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः दृशां चक्षुषां कृता
वकाशः दत्तावसरः प्रलीनं तिरोभूतं जगत् पुनर्विदधदिव
सृजन्निव कुतस्तेनैवं कृतमित्याह हि यस्मात् सर्व्वएव महान् जनः
परार्थएव परप्रयोजनएव भवति परिवृत्तिरिति दृशां कृता
वकाशइत्यनेन विप्रिष्टस्य वस्तुनश्चादानात् तमः क्षिपन्इत्यनेन
च कस्माद्विदधुनोऽपोहात् भवति शीत्यादिना अर्थान्तरन्यासात्

तथाचोक्तं विशिष्टस्य यदादानमन्यापीहिन वस्तुनः । अर्थान्तर
न्यासवती परिवृत्तिरसौ यथेति विश्वासागरस्तु तमःसम्बन्धिन
मवकाशं नेचेस्वाधाय तत्सम्बन्धिनः चेपणस्य तमसि विधानात्
परिवृत्तिरियमित्याह तथाचोक्तं अर्थानां योविनिमयः परि
वृत्तिस्तु सा यथेति ॥ ६६ ॥

अग्निरयमसौ कुतोनिरभ्रे शितशरवर्षमसत्त
दप्यशार्ङ्गं । इति मदनवशोभुङ्गः शशाङ्के रघुतनयोः
च निश्चिकाय चन्द्रं ॥ ससन्देहः ॥ ६७ ॥

अग्निरित्यादि । असौ यच्चन्द्रः किमयमग्ननिर्वज्रं असौ ज०म०
कुतोनिरभ्रे नभसि कुतः यतोऽसौ मेघादुत्पद्यतइति उत निश्चि
तानां शराणां वर्षं तदप्यशार्ङ्गमविद्यमानधनुः असूद्रविद्य
मानमित्ययं मदनवशः कामाभिभूतोभुङ्गः क्षणं शशाङ्कं शशा
ङ्कविषये रघुतनयोऽभूदित्यर्थात् द्रष्टव्यं न च चन्द्रं निश्चिकाय
निश्चिनोति सा विभाषाचेरिति कुलं ससन्देहइति अग्निशर
वर्षाभ्यां उपमेयस्य चन्द्रस्य तत्त्वं अग्निशरवर्षमिति प्रयोक्तुरभि
धानात् कुतोनिरभ्रे तदप्यशार्ङ्गमिति पुनरुपमानोपमेययोर्भेदा
भिधानात् न निश्चिकाय चन्द्रमिति स्तुत्यर्थं सन्देहवचोभिधा
नाच्च तथाचोक्तं उपमानोपमेयस्य तत्त्वञ्च वदतः पुनः । ससन्दे
हवचः स्तुत्यै ससन्देहं विदुर्यथेति ॥ ६७ ॥

अ० चन्द्रनिरित्यादि । रघुतनयोरामः कामवन्नः सन् चन्द्रं न
 च निश्चिकाय न निर्णीतवान् किन्तु मुक्तः क्षणं इत्येवं चन्द्रे
 वितर्कितवान् किमित्याह अथमन्ननिर्वञ्जः अथावन्ननिर्भिरभ्रि
 नभसि कुतः यतोमेघादेवाग्निरुत्पद्यते किमिदं निमित्तानां
 शराणां वर्षं तदपि कुतः यतस्तदश्राद्धं अविद्यमानधनुरभूत्
 धनुषा विना न भवतीत्यर्थः श्राद्ध इति पाठे इत्येवं मदनवन्न
 सन्नविषयेऽभूत् न च चन्द्रं निश्चिकायेति योज्यं । ससन्देह
 इति उपमेयस्य चन्द्रस्य उपमानाग्निस्रवरवर्षरूपत्वमभिधाय
 कुत इत्यादिना पुनरुपमानोपमेययोर्भेदाभिधानात् तावतापि
 न च निश्चिकाय चन्द्रमिति ससन्देहवचोभिधानाच्च तथा चोक्तं
 उपमानेन यत्तत्त्वं भेदश्च वदतः पुनः । ससन्देहवचःस्तुत्यै सस
 न्देहं विदुर्भ्रूधा इति ॥ ६० ॥

कुमुदवनचयेषु कीर्णरश्मिः क्षतनिर्मिरेषु च दिग्म
 धूमुखेषु । वियति च विललास तद्दिन्दुर्विलसति
 चन्द्रमसौ न यद्ददन्यः ॥ अनन्वयः ॥ ६८ ॥

अ० कुमुदवनचयेष्वित्यादि । कुमुदवनायां चयेषु समूहेषु दिग्मधू
 मुखेषु वियति च क्षतनिर्मिरेषु क्षणिततमसु यतस्त्रेषु विकीर्ण
 रश्मिः क्षिप्तमयूखः विललास तद्दिन्दुः शोभते स चन्द्रमसः
 ससन्नश्चात् । न्योषदद्यथा न विलसति तथा विललास इदमुक्तं
 भवति इन्दुर्विललास चन्द्र इवेति अनन्वय इति तर्क इत्यस्य

साम्प्रदायविवक्षात् चन्द्रस्योपमानोपमेयत्वात् तथा चोक्तं यत्र तेनैव
तत्र सादुपमानोपमेयता । सादृशसाम्प्रदायविवक्षात्समित्या उरनन्व
यमिति ॥ ६८ ॥

कुमुदेत्यादि । इन्दुसददिन्दुवत् विललास प्रोमते स चन्द्रा म०
इत्यः कोऽपि यद्वत् इन्दुवन्न विलसति इन्दुः कीदृशः कुमुदवना
नां चयेषु समूहेषु दिग्बधूनां मुखेषु विद्यति आकाशे च चततिमि
रेषु खण्डितान्धकारेषु कीर्णरश्मिः प्रसारितकिरणः केचित्तु
इन्दुसदत्तया विललास यद्वत् यथा चन्द्रमसोऽन्योन विल
सतीत्याह । एवं सति चन्द्रस्योपमानत्वमुपमेयत्वञ्च न स्यात् ।
अन्ये तु इन्दुर्यथा विललास तथा तदन्योन विलसतीत्यर्थे चन्द्र
स्योपमानत्वञ्चोक्तं सादित्याह । अनन्वयइति चन्द्रस्योपमानोप
मेयत्वकथनेनान्यस्य तत्सदृशस्य निरासात् तथा चोक्तं इदृटे
सासादनन्वयास्या यच्चैक्यं वस्तुन्यदसदृशमिति । सस्य सत्यमेव
भवेदुपमानञ्चोपमेयञ्च ॥ ६८ ॥

शरणमिव गतं तमोनि कुञ्जे विटपिनिराहृतचन्द्र
रश्म्यरातौ । पृथुविषमशिलान्तरालसंस्थं सजलघन
पुति भीतवत्ससाह ॥ उत्प्रेषाययवः ॥ ६९ ॥

शरणमित्यादि । पृथुविषमशिलानां चान्यन्तरालाभि म०म०
तेषु संस्थं सनिष्ठमानं यत्तमः निकुञ्जे गहने विटपिभिर्निरा
हृतचन्द्रस्य रश्म्यएवारातस्योपमाभिरुञ्जात् तस्मिन्ससाह

विलीनं शरणमिव यथा कश्चित् भीतोदुर्गे विलीयते सजलस्य
घनस्यैव द्युतिर्यस्य तमसः उत्प्रेक्षावयवइति भीतवत्ससादेति
उपमाश्लेषलक्षणस्य श्लिष्टस्यार्थेन योगात् शरणमिव गतमि
त्युत्प्रेक्षायोगात् विटपिनिराहृतचन्द्ररश्म्यराताविति रूपकार्येन
योगात् तथाचोक्तं श्लिष्टस्यार्थेन संयुक्तः किञ्चिच्चोत्प्रेक्षयान्वितः ।
रूपकार्येन च पुनरुत्प्रेक्षावयवोच्येति । विटपितिरहृतचन्द्र
रश्मियोगइति पाठान्तरं तत्र रूपकार्येनास्तीति असंपूर्णलक्ष
णता ॥ ६६ ॥

भ० शरणमित्यादि । सजलस्य मेघस्य इव द्युतिर्यस्य तत् तमोऽन्व
कारं पृथुविषमश्लिष्टायामन्तराले स्थितं सत् निकुञ्जे शरणं गत
मिव शरणापन्नमिव ससाद विलीनं भीतवत् यथा कश्चिद्भीतो
दुर्गवनान्तरे विलीयते निकुञ्जे कीदृशे विटपिभिर्दृष्टैर्निराहृता
चन्द्ररश्मिरूपाभरातयस्यमःशत्रवोयस्मात् उत्प्रेक्षावयवइति
भीतवत्ससादेत्युपमाश्लेषरूपश्लिष्टस्यार्थेन योगात् शरणमिव
गतमित्युत्प्रेक्षायायोगात् विटपिनिराहृतचन्द्ररश्म्यराताविति
रूपकार्येन योगाच्च तथाचोक्तं श्लिष्टस्यार्थेन संयुक्तः किञ्चिच्चो
त्प्रेक्षयान्वितः । रूपकार्येन च पुनरुत्प्रेक्षावयवोच्येति चन्द्र
रश्मियोगइति पाठे रूपकार्येनास्तीत्यसम्पूर्णलक्षणता ॥ ६६ ॥

अथ नयनमनोद्धरोऽभिरामं स्मरद्व चित्तभवो
ऽप्यवामशीलः । रघुसुतमनुजोजगाद् वाचं सजल
घनस्तनयिन्नुतुस्यघोषः ॥ संक्षष्टिः ॥ ७० ॥

अथेत्यादि । अथ चन्द्रदर्शनानन्तरं रघुसुतं राममभिरामं ज०म०
 कामाभिभूतत्वादाभिमुखेन रम्यतइति अनुजः कनीषात् भ्राता
 वाचं वक्ष्यमाणं जगाद गदितवान् नयनमनोहरः प्रेषणीय
 इत्यर्थः इति तुल्ययोगिता न्यूनस्य लक्षणस्याधिकेन रामेण सदा
 भिरमणोद्यगुणसाम्यविवक्षया अभिरमणतुल्यक्रियायोगात् स्मर
 इव चित्तभवेऽपि तस्य चेतसि सदा भवतीति श्लिष्टं तथाप्यवाम
 शीलोऽप्रतिकूलइति विरोधः स्मरस्तु वामशीलः सजलघन
 स्तनयिद्गुणा शब्देन तुल्योद्योषोयस्य संसृष्टिरिति वङ्गलङ्कार
 योगात् तथाचोक्तं पराभिभूता संसृष्टिर्वङ्गलङ्कारयोगतः ।
 रचिता रत्नमालेन सा चैवं कथ्यते यथा ॥ ७० ॥

अथेत्यादि । चन्द्रेदयदर्शनानन्तरं रघुसुतं रामं अभिरामं म०
 सुन्दरं अनुजो लक्षणो वाचं वक्ष्यमाणं जगाद कीदृशः स्मरइव
 कामइव नयनमनोहरः तदुभयानन्दकः चित्तभवः रामस्य
 चित्ते विद्यमानः अवामशीलः अनुकूलस्वभावः चित्तवोहि
 कामोऽत्र मशीलो भवति तत्पथप्रवर्त्तकत्वात् अयन्तु न तथेत्या
 पाततो विरोधसूचनायापिशब्दः सजलनिविडमेघतुल्यशब्दः । सं
 सृष्टिरिति नानालङ्कारसंघर्गात् तथाहि स्मरइवेत्युपमा नयन
 मनोहरइति तुल्ययोगिता चित्तभवइति श्लेषः अवामशील
 इति विरोधः सजलघनेत्यादिना पुनरुपमा । तथाचोक्तं संसृ
 ष्टिरिति विज्ञेया नानालङ्कारसङ्करइति ॥ ७० ॥

पतिवधपरिलुप्तलोलाकेशीर्नयनजलापहताञ्जनौ
 छरागाः । कुरु रिपुवनिता जहीहि शोकं क्व च शरणं
 जगतां भवान् क्व मोहः ॥ आशीः ॥ ७१ ॥

ज०स० पतीत्यादि । पतिवधेन परिलुप्ताभ्रष्टालोलाः केशायासां
 रिपुवनिताणां नयनजलेनाश्रुणा अपहृतमञ्जनमोहरागस्य
 यासान्ताः मन्दोदरीप्रभृतीः कुरु शोकं जहीहीत्याशंसे किं क्व
 भवान् जगतां शरणमाश्रयः क्व च मोहइति आशीरिति दृष्ट्या
 शंसनात् तथाचोक्तं आशीरिति च केषाञ्चिदलङ्कारतया मता ।
 सौहृदस्य विरोधोक्तौ प्रयोगो ऽस्यास्य तद्यथेति ॥ ७१ ॥

भ० पतीत्यादि । किं जगादेत्याह रिपोरावणस्य वनिताः स्त्रियः
 पतिवधात् परिलुप्ताभ्रष्टालोलाश्चञ्चलाः केशायासां नयनज
 लेनापहृतमञ्जनमोहरागस्य यासां तथाविधाः कुरु शोकं जही
 हि त्यजद्दत्याशंसे यतो जगतां शरणं रक्षिता भवान् क्व मोहस्य
 क्व वा असम्भावनायां क्वदयं । आशीरिति दृष्टार्थाशंसनात् तथा
 चोक्तं आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथेति अन्यत्रापि
 आशीरिति च केषाञ्चिदलङ्कारतया मता । सौहृदस्याविरो
 धोक्तौ प्रयोगो ऽस्यास्य तादृशइति ॥ ७१ ॥

अधिगतमहिमामनुष्यलोके वत सुतरामवसीदति
 प्रमादी । गजपतिरुदशैलशृङ्गवर्षा गुरुरवमञ्चति
 पङ्कभाङ्गदारु ॥ हेतुः ॥ ७२ ॥

अधिगतमहिमेत्यादि । मनुष्यलोके षोऽधिगतमहिमा प्राप्ता ज०म०
 धिपत्यः स प्रमादी शोकादिषु प्रमादवान् वत कष्टमवसीदति
 न कार्यसमर्थो भवति कुतएतदित्याह गजपतिः उरुशैलशृङ्ग
 वर्णा महाशैलशृङ्गप्रमाणं वर्षं वपुर्यस्य सः पङ्कभाक् पङ्कभज
 तीति भोजोषिः पङ्कमवतीर्णः सन् अवमञ्जति अवसीदति यस्मा
 दसौ गुरुः न पुनर्दारु काष्ठं तस्मान्मुञ्च शोकं हेतुरिति गजपते
 हेतुदारेण निर्देशात् अयमर्थान्तरोद्गृह्यः ॥ ७२ ॥

अधीत्यादि । अधिगतमहिमा प्राप्ताधिपत्योऽपि मनुष्यलोके म०
 प्रमादी कार्येऽनवधानवान् सन् वत कष्टं सुतरां अवसीदति
 कार्यसमर्थो भवति कुतइत्याह उरुशैलशृङ्गवर्णा महाभ्रवन्त
 शिखरप्रमाणशरीरो गजपतिः पङ्कभाक् पङ्कमवतीर्णः सन् अव
 मञ्जति पङ्के प्रविशति यस्मादसौ गुरुः न तु दारु काष्ठं मञ्जति
 लघुत्वात् तस्मान्महतां प्रमादो विनाशहेतुः न तु लघीयसां
 तत्कारणं शोकं संत्यजेति भावः । हेतुरिति गजपतेर्हेतुदारेण
 निर्देशात् । याचोक्तं हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदकथनम् ।
 षोऽलङ्कारो हेतुः स्यादन्वयेभ्यः पृथग्भूतः ॥ ७२ ॥

बोद्धव्यं किमिव हि यत्त्वया न बुद्धं किं वा ते निमिषि
 तमथ्यबुद्धिपूर्वम् । लब्धात्मा तव सुकृतैरनिष्टशङ्की
 शोषटयति मां तथापि वक्तुं ॥ निपुणं ॥ ७३ ॥

ज०म० बोद्धव्यमित्यादि । किमिव तदोद्भवं चात्तत्त्वमसि नैवेत्यर्थः ।
 यत्तथा न बुद्धं बुद्ध्या विद्येयं तव किञ्चिच्छेष्टितमपि नोपेक्षापूर्वकं
 अतोनिमित्तितमप्यत्त्वोर्निमीलनमपि बुद्धिपूर्वकं नैवेत्यर्थः यद्येवं
 किमित्यस्माकमुपदिशसीत्याह सञ्जात्मेति तथापि सुकृतैस्त्वं
 आत्मा सञ्जन्ता खेहैषः खेहसमूहः अनिष्टब्रह्मी अनिष्टब्रह्म
 ग्रीलः मान्त्रकुम्भेति घटयति निपुणमिति अर्थावगाढत्वात्स
 चोदात्तेऽन्तर्भावोद्भूयः भाविकत्वमित्यसङ्कारउक्तः तदन्ववि
 पयत्वात्पृथक् प्रदर्शयिष्यति ॥ ७२ ॥

भ० बोद्धव्यमित्यादि । यत्तथा न बुद्धं तदोद्भवं किमिवास्ति अपि तु
 न किञ्चिदेव इवब्रह्मेऽसञ्जावनायां तव निमित्तितमपि यद्युषो
 निर्मीलितमपि किन्वा अबुद्धिपूर्वकं नैवेत्यर्थः अतो न किञ्चिदपि
 शेष्टितं तवानवधानपूर्वकमिति भावः अतो यद्यपि भवतो मोक्ष
 हेतोर्युक्तस्तथापि सुकृतैस्तव सुष्ठु कर्मभिरत्तत्पुण्यैर्वा सञ्जात्मा
 प्राप्तरूपो जातः खेहसमूहसवानिष्टब्रह्मग्रीलः मां वक्तुं घट
 यति स्तानुषदेहुं मां प्रेरयति इत्यनुजोषगादेति पूर्वेषामन्यः
 निपुणमिति कनिष्ठस्य ज्येष्ठोयद्देशानौचित्येऽपि नैपुण्येवात्तन्नात्
 निपुणनामायमसङ्कारइति प्राञ्चइति विद्यासागरः अस्मिन् प्रिय
 सन्तर्भावइति देवनाथः प्रियः प्रियतयाख्यानमिति तत्राचक्षते
 उदात्तमध्येऽन्तर्भावइति जयमङ्गला ॥ ७३ ॥

सौमित्रेरिति वचनं निशम्य रामोजृम्भावान् भुज
विभज्य निद्रान् । अथ्यष्टाच्छिग्रविषया प्रवा
सतत्त्वं रक्षायै प्रतिदिशमादिशन् श्रवणान् ॥ ७४ ॥

इति भट्टिकाव्ये प्रथमकाण्डे काव्यालङ्कारोनाम
दशमः सर्गः ॥ १० ॥

सौमित्रेरित्यादि । इत्येवं लक्षणस्य वचनं निशम्य श्रुत्वा रामो ज०म०
जृम्भावान् जातजृम्भिकः जृम्भणं जृम्भा गुरीस्यहसदत्यकारः श्रप्
निद्रान् निद्राङ्गहन् द्राकुत्सितायांगतावित्यस्मादादादिकस्य
निपूर्वस्य व्रतरि रूपं शिग्रविषया श्रयितुमिच्छया भुजयुगलं
विभज्य एकं शिरःस्थाने न्वस्य द्वितीयं शरीरस्योपरि प्रसार्ये
त्यर्थः विभुञ्जेति पाठान्तरं तत्र क्रीडभागे वक्रोक्त्येत्यर्थः प्रवा
सतत्त्वं पञ्चवश्यनोयं अथ्यष्टात् अधिष्ठितवान् गातिस्थेति शिषो
स्तुक् प्राक्पूर्वतेत्यादिना षत्वं समुद्रदिदृक्षया नियमपूर्वं सुस्वापि
त्यर्थः रक्षायै रक्षानिमित्तं श्रवणमानादिशन् नियोजयन् प्रति
दिशं दिशि दिशि चयपीभावे शरत्प्रभृतिभ्यइति टच्त्तत्र दिक्
शब्दश्च पठितत्वात् ॥ ७४ ॥

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायां प्रथमकाण्डे काव्या
लङ्कारदर्शनः प्रथमः परिच्छेदः सीताभिज्ञानदर्शनोनाम काव्यस्य
दशमः सर्गः ॥ १० ॥

भ० चैमिचेदित्यादि । इत्येवं लक्षणस्य वचनं निश्चय्य युक्त्वा रामः
 प्रतिदिशं दिशि दिशि रक्षणार्थं सवङ्गान् वानरान् आदि-
 शन् जृम्भावान् सन् निद्रान् निद्राङ्गहन् शिशयिषया शक्ति
 मिच्छया प्रवालशय्यामध्यस्थात् अधिष्ठितवान् भुजयुगलं विभुज्य
 भुग्नं कृत्वा एकं शिरःस्थाने निवेश्य अपरञ्चौरःस्थाने शिरसउप
 रि वा निवेश्येत्यर्थः विगुह्येति पाठे तत्र क्रोडोपरि वक्रीकृत्येत्यर्थः
 निद्रानिति निपूर्वात् डालस्वप्ने इत्यस्मात् शब्दः अथ्यष्टादिति
 अधिपूर्वतिष्ठतेषांसिः भ्रूखेत्यादिना सेर्लुक् गीकइत्यादिना षलं
 कर्म्मक्रियेत्यादिना आधारस्य कर्म्मत्वं प्रतिदिशमिति वीष्णायामव्य-
 थीभावः शरद्विपाडयइत्यादिना अपत्ययः ॥ ७४ ॥

इति सदैद्यहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लीकात्मजश्री
 भरतसेनविरचितायां मुग्धबोधिन्यां भट्टिकीकायां प्रसन्नकाण्डे
 काव्यालङ्कारदर्शनं नाम प्रथमः परिच्छेदः काव्यस्य सीताभिज्ञा
 नदर्शनं दशमः सर्गः ॥ १० ॥

अथास्तमासेदुषि मन्दकान्तौ पुण्यक्षयेणेव निधौ
 कलानां । समाललम्बे रिपुमित्रकल्पैः पद्मैः प्रहासः
 कुमुदैर्विषादः ॥ १ ॥

ज०म० माधुर्यमपि काव्यस्य गुणउक्तः तथाचोक्तं आर्यं नातिसमस्तार्थं
 काव्यंमधुरमित्यतइति तत्प्रदर्शनार्थं लङ्कामतप्रभातवर्णनमधि-
 कृत्याह अथेति अथानन्तरं कलानां निधौ चन्द्रमसि अस्मिं पर्वे
 तस्मादेतन्नि गतवति यथा कसिंसिन् पुण्यक्षयेणावसानमासि

दुषि भाषायां सदवसेति लिटः कसुरादेशः मन्दकान्तावित्य
 सामने पूर्वलिङ्गं दर्शयति रिपुकल्पैः पद्मैः प्रहासः विकाशः
 मित्रकल्पैः कुमुदैर्विषादः संकोचः समाललम्बे समालम्बितः
 ॥ १ ॥

अथेत्यादि । अथ गुणाः प्रदर्शयन्ते यतः अलङ्कृतमपि आद्यं भ०
 न काव्यं गुणवर्जितं । गुणयोगस्ततोमुख्यो गुणालङ्कारयोगयोः ।
 वामनादिभिर्द्वागुणामन्यन्ते ते तु श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं
 सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयइति अन्ये
 तु और्जित्यमर्थसौख्यञ्च गाम्भीर्यमर्थविस्तरः । संक्षेपः 'समितल
 च्च भाविकत्वं गतिस्तथा । रतिव्यक्तितथा प्रौढिः प्रेयानद्य सुत्र
 व्दता इत्येतानप्यधिकान् गुणानाहुः । काव्यप्रकाशकता तु माधु
 र्यौजः प्रसादास्वास्त्वस्तेन पुनर्दशेत्युक्तं तन्मते माधुर्यप्रकाशक
 एवायं सर्गप्रारम्भते तथाचोक्तं कण्ठाभरणे षट्कार एव मधुरः
 स च प्रसादनोरसः । तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्यं प्रतिष्ठतीति
 अत्र सर्गेः सादगुणोऽपि द्रष्टव्यः तत्र लङ्कागतप्रभातवर्षणं प्रसू
 यते । अथानन्तरं यथा पुण्यक्षयेण कश्चिदस्तं याति तथा कलानां
 निधौ चन्द्रे मन्दकान्तौ मन्दप्रभे अस्मिन् पर्वतमासेदुषि प्राप्तिवति
 रिपुकल्पैः पद्मैः प्रहासेविकाशः पक्षे प्रकृतहासः मित्रकल्पैः कुमु
 दैर्विषादः संकोचः पक्षे विषयता समाललम्बे अथास्तमासेदुषीति
 श्लेषोऽत्र ब्रह्मगुणः तथाचोक्तं गुणः सुसिद्धपदता श्लेषइत्युपदि
 श्यते । इति प्रसादोऽप्यत्रास्ति प्रसिद्धार्थपदत्वं यत् प्रसादोऽसौ नि
 गद्यतइति संक्षेपं पद्मैः प्रहासइत्यत्र माधुर्यं गुणोयापृथक्पदता

काशे तस्माधुर्यमुदाहृतमिति न्यायात् आविदुषीत्यत्र सुब्रह्म
 नामिद्युत्पत्तिः सुपतिज्ञा या तु प्रोच्यते सा सुब्रह्मतेति कथनात्
 यज्ञैः प्रहासदत्यत्र समाधिरप्यस्ति समाधिः सोऽन्यवर्गाणां यद्
 न्यत्रापि रोपणं प्रहासश्चित्नाधर्मः सचान्यत्राधिरापितइति
 एवमन्यत्रापि गुणनिरूपणं कर्तव्यं ॥ १ ॥

दूरं समासश्च दिवः पतन्तं भृगोरिवेन्दुं विहितो
 प्रकारं । बद्धानुरागोऽनु पपात त्वर्णं तारागणः संभृ
 तशुभकीर्तिः ॥ २ ॥

अ०म० दूरमित्यादि । दूरमाकाशस्य भागमाहश्च पश्चात्ततएवा
 काशात् भृगोरिव प्रपातादिव पतन्तमिन्दुं तारापतिमनु पश्चात्
 तारागणः विहितोपकारं तदुदयेन तारागणाप्यायनाक्षषेद
 द्धानुरागः अक्षगमनकाले अनुगतरक्तभावः संभृता विपुलीकृता
 शुभ्रा निर्मला कीर्तिर्येन स तारागणः पपात यथा कश्चिद्विज्ञा
 मिति भृगोः पतति पश्चात्क्षामिभक्ता भृत्यलोकोबद्धानुरागः
 संभृतशुभकीर्तिः पतति तददिति ॥ २ ॥

भ० दूरमित्यादि । दिवश्चाकाशस्य दूरं भागमाहश्च पश्चात्तत
 एव सकाशात् भृगोः प्रपाताक्षपर्यन्तोऽर्धभागादिव पतन्तमथ
 खाद्गन्तमिन्दुं विहितोपकारं तदुदये तारागणश्चाप्यायनः
 तारापतित्वाच्च तारागणस्यैवमनुपपात अनुगतमथ

सञ्जीकृत्य प्रयातेति वा कीदृशः बहून्गुरान् । अस्मिन्मनकाद्ये
 रक्तत्वात् सञ्जीकृत्य उपचिता इति निर्मला कीर्तिर्येन अन्येऽपि
 भार्यागणोऽनुरक्तः सन् पतिमनुगच्छन् निर्मलकीर्तिर्भवति
 अचोदारत्वमर्थगुणः आश्रयस्य यत्कृष्टकृष्टद्वारत्वमित्यत
 इति सञ्जीकृत्य समत्वगुणोऽप्यत्र चन्द्रशासकगमने ताराणामप्य
 सञ्जात् तथाचोक्तं अनैयम्यं क्रमतया समत्वमभिधीयतइति
 प्रसादोऽप्यर्थगुणोऽत्र लोकप्रसिद्धार्थत्वात् तदुक्तं यत्तु प्राकृत्यम
 र्थस्य प्रसादः सोऽभिधीयतइति ॥ २ ॥

क ते कटाक्षाः क विलासवन्ति प्रोक्तानि वा तानि
 ममेति मत्वा । लङ्गाङ्गनानामवबोधकाले तुलाम
 नारुह्य गतोऽस्तमिन्दुः ॥ ३ ॥

कतरुत्यादि । ये कटाक्षाः सविलासास्त्रिष्वङ्गदृष्टयः यानि ज०म०
 च प्रोक्तानि अस्तितानि विलासवन्ति तदुभयं क मम विद्यते
 लङ्गाङ्गनानाम् मुखेन्दवः सकटाक्षाः सविलासाः अस्तित्वाच्च
 अतोषावन्न विबुध्यन्ते तावदपक्रमणं युक्तमिति मत्वा निरूप्य
 तुलामनारुह्य समानतामलम्बा निःसंशयोवा भूत्वा तत्प्रबोध
 काले लङ्गाङ्गनानामेवं गतोऽस्तमिन्दुः ॥ ३ ॥

कतेरुत्यादि । मम ते प्रसिद्धाः विलासवन्तः कटाक्षाः क म०
 तानि वा विलासवन्ति प्रसिद्धास्तितानि क न सन्धेदेत्यर्थः लङ्गा
 ङ्गीत्याम् लङ्गामुखेन्दुषु तदुभयमप्यस्ति अतएव यावत्तदुद्देशे

न भवति तावदपक्रमणं युक्तमिति ममा तुला तस्मान् अनादय
 अप्रायः सङ्गास्तीष्णं प्रबोधसमये जागरणकाले इन्दुरसंयतः
 विलासवन्तीति पुंनपुंसकविशेषणत्वेऽपि सामान्यत्वात् नपुंसकत्वं नपुं
 सकानपुंसकयोर्नपुंसकमेवेति श्रीपतिसूत्रेण वा नपुंसकत्वं तास्का
 लिकविशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियोक्तिषु । प्रसिद्धानुभूतार्थविषय
 तच्छब्दोयद्वयं नापेक्षतदिति काव्यप्रकाशः अत्रैर्जित्यं गुणः
 अत्रैर्जित्यं गाढबन्धनेति तल्लक्षणात् माधुर्यमप्यत्र पूर्ववत् सुकु
 मारतापि अनिष्टुराक्षरप्रावं सुकुमारमिच्छेयतदिति न्यायात्
 उदात्ततापि विलासवन्तीति श्लाघ्यविशेषणात् तदुक्तं आर्षैर्विशि
 षणैर्योगोयस्तु साम्यादुदात्ततेति गाभीर्यमप्यर्थगुणोऽत्र विला
 सादीनां शास्त्रादेव ज्ञानात् । तथाचोक्तं शास्त्रार्थं सव्यपेक्षत्वं
 गाभीर्यमभिधीयतदिति ॥ ३ ॥

मानेन तल्पेख्ययथामुखीना मिथ्याप्रसुप्तैर्गमितत्रि
 यामाः । स्त्रीभिर्निशातिक्रमविह्वलाभिर्दृष्टेऽपि दोषे
 पतयोऽनुनीताः ॥ ४ ॥

ख०म०

मानेनेत्यादि । पतयस्तल्पेषु शयनीयेषु मानेनायथामुखीनाः
 परावृत्तमुखाः यथामुखसंमुखस्य दर्शनं खः परावृत्तत्वात्
 प्रतिविम्बान्मयवत्त्वेषु योषितां प्रतिविम्बमिव मनोम प्रसादी
 भवतीत्येवं मिथ्याप्रसुप्तैरलीकनिद्राभिः गमितत्रियामाः प्रेरित
 प्रथमादिप्रहाराः दृष्टेऽपि दोषे गोचरस्त्वयितादौ स्त्रीभिरप

नीलायतीनिशातिक्रमात्पर्यवसानात् विज्ञावाविज्ञासाक्षाः ॥ ४ ॥

मानेनेत्यादि । स्त्रीभिर्दृष्टेऽपि दोषे गोचरस्त्वलनादौ पत्यनु भ०
 नयेन स्वस्वामनस्त्रितादिदोषे ज्ञातेऽपि वा पतयोऽनुनीताः
 अनुनयकरणे हेतुमाह कीदृशीभिः निशावाअतिक्रमात् पर्यव
 सानात् विज्ञात्ताभिः कीदृशाः पतयः चाटूक्तिपादपतनेनापि
 प्रियामप्रसन्ना बुद्धा मानेन तल्येषु ग्रथ्यासु अथयामुखीनाः
 परावृत्तमुखाः किमियं करिष्यतीति ज्ञातुं मिथ्याप्रसुप्तैरसौक
 निद्राभिर्गमितरात्रयः अतिवाहितप्रहरत्रयादत्यन्ते अथया
 मुखीनादिति मुखस्वानतिक्रमः प्रियाभिमुखस्थितस्वरूपोयथामुखं
 ततः स्वार्थे ईनः ततोऽनञ्समासः विद्यासागरस्तु यथामुखं
 संमुखं दृश्यते अस्मिन्निति ईनः पञ्चाञ्जसम्मन्थः यथाशब्दोऽभि
 मुखे वर्तते अव्ययानामनेकार्थत्वादित्याह स्वमतेऽपि तथा विका
 रसंधेत्यादावादिशब्दात् अन्ये तु यथामुखमिति सादृश्यनिपा
 तनाच्चिन्धमित्याहुः अत्र कान्तिरर्थगुणः दोषे दृष्टेऽपि पत्यनु
 नयात् तद् चोक्तं कान्तिर्दीप्तरसत्वं स्यादिति समाधिरप्यत्र
 र्थगुणः मिथ्याप्रसुप्तत्वात् व्याजावलम्बनं यत्तु स समाधिरिति
 स्मृतइति ॥ ४ ॥

ईर्ष्याविरुद्धाः स्थिरबद्धमूलानिरस्तानिःशेषशुभ
 प्रतानाः । आप्यायितानेत्रजलप्रसेकैः प्रेमद्रुमाः संरु
 ः प्रियार्णा ॥ ५ ॥

ज०म० ईर्ष्याविहग्राहत्यादि । प्रियाणां प्रेमद्रुमाः प्रेमाणि द्रुमा इव स्तिरं निखलं बद्धमूलं उत्पत्तिकारणं येषां ते ईर्ष्या विहग्राः अतएव निरस्ताः निःश्रेयाः शुभाएव हसितजल्पिता हयः प्रतानाः शाखायेषां ते प्रसादनामन्तरं नेत्रजलप्रसेकै राप्यायिताः संरुद्धः पुनर्नवीभूताः स्तिरबद्धमूलत्वात् ॥ ५ ॥

म० ईर्ष्येत्यादि । प्रियाणां प्रेयसां प्रेयसीनां वा एकश्रेयादुभ येषां प्रेमाणि द्रुमा इव संरुद्धः पुनः पल्लविताः यतोनेत्र जलप्रसेकैः आप्यायिताः प्रीणिताः स्तिरबद्धमूलाः स्तिरं निखलं बद्धं समृद्धं मूलमुत्पत्तिकारणं येषां कीदृशाः पूर्वमीर्ष्याया परो त्कर्षाक्षमया विहग्राभग्राः अतएव निरस्तानिःश्रेयाः शुभा एव हसितजल्पितादयएव प्रतानाः शाखास्येषां विसारोवा येषां अन्येऽपि स्तिरबद्धमूलावृक्षाभग्रा अपि हतप्रताना अपि जलसेकैराप्यायिताः सन्तः संरोहन्तीति भावः । प्रौढिरत्रार्थगुणः विवक्षितार्थनिर्व्याहः काव्ये प्रौढिरिति स्मृतां प्रेक्षोद्गुमत्वनिर्व्या हात् ॥ ५ ॥

ततः समाशङ्कितविप्रयोगः पुनर्नवीभूतरसोऽवि तृष्णः । स्तिरस्य सन्तं पुनरुक्तभावं नावर्त्तमानस्य विवेद लोकः ॥ ६ ॥

ज०म० ततइत्यादि । प्रेमद्रुमरीहणानन्तरं लोकः समाशङ्कित विप्रयोगोविप्रयोगोऽस्माकमाशङ्कवतीति पुनर्नवीभूतरसः अभि

नवीभूतसुरतेहः स्मरस्य कामस्य वर्त्तमानस्य पुनःपुनः प्रव
र्त्तनात् अविद्वेषः साभिज्ञापः सक्तमपि विद्यमानमपि पुनरुक्त
भावं पौनःपुन्यं न विवेद आशङ्कितप्रयोगत्वादपूर्वमिव ज्ञात
वानित्यर्थः ॥ ६ ॥

तत इत्यादि । प्रेमसंरोहार्द्धेतोरनन्तरं वा आवर्त्तमानस्य भ०
पुनःपुनः प्रवर्त्तमानस्य स्मरस्य कन्दर्पस्य पुनरुक्तभावं पौनःपुन्यं
सक्तं विद्यमानमपि लोकोन विवेद न ज्ञातवान् यतोरचितम
मनेनाशङ्कितविरहः अतएव पुनर्नवीभूतसुरतेहः अतएवावि
द्वेषः दृष्ट्याविगमरहितः पुनस्तृष्णोदयात् अधिद्वेष इति पाठे
अधिकद्वेष इत्यर्थः अत्रापि कान्तिगुणोदीप्त रसत्वात् प्रेयोऽप्यस्ति
प्रेयस्त्वर्थेऽन्वभीष्टता अभीष्टस्य कामस्य प्रतिपादनात् ॥ ६ ॥

वृत्तौ प्रकाशं हृदये कृतायां सुखेन सर्वेन्द्रियसम्भ
वेन । सङ्कीचमेवासहमानमस्थाद्दशक्तावदञ्चित
मानि षष्ठुः ॥ ७ ॥

दृक्तावित्यादि । सुरतकाले ओचत्वक्षुब्धिक्लाप्राणानां इन्द्रि
याणां ब्रह्मस्यर्गपरसगन्धग्रहणात् सर्वेन्द्रियसम्भवं सुखं अथवा
सर्वेन्द्रियं यचेति सर्वेन्द्रियः कायः तत्सम्भवं सुखं सर्वेन्द्रि
यसम्भवं सुखं तथा स्नात्तिङ्गनचुम्बनदर्शनहेदनेषु पुरुषोपसृष्टेषु
तत्र प्रयुज्यमाने काये सुखमुत्पद्यते तेन सुखेन हृदये चेतसि
प्रकाशं स्पष्टं वृत्तौ कृतायां चक्षुर्भञ्जितनिवात्मानं मन्वमानं

धात्मानोऽस्येति विनिःसङ्कोचमेव निमीलनमेवास्मात् अनु
 दितवत् असहमानमिति सर्व्वेन्द्रियसम्भवस्य सुखस्य हृदये
 वृत्तिं सोढुमपारयदित्यर्थः अशक्तवत् यथा कश्चिदसमर्थोऽन्य
 सन्नावां सम्यदं सोढुमसहमानः सङ्कोचमनुतिष्ठति ॥ ७ ॥

४० वृत्तावित्यादि । सुखेन हृदये चेतसि प्रकाशं स्पष्टं वृत्तौ
 स्थितौ कृतायां सत्यां चक्षुःकर्तृ सङ्कोचं निमीलनमपि असह
 मानमेवास्मात् कुचसंकोचे इत्यस्माद्भ्रज् यतोवञ्चितमानि सङ्कोचे
 सति क्षणमपि रूपादर्शनेनात्मानं वञ्चितमिव मन्यते अशक्त
 वत् यथा असमर्थं चक्षुर्निष्पन्दं भवति तथा प्रियाङ्गे निष्पन्द
 मित्यर्थः यदा सुखस्य हृदि वृत्तौ सत्यां हृदयाप्रवेशेन वञ्चित
 मिवात्मानं मत्वा चक्षुः सङ्कोचं मुद्गितमेवास्मात् असहमानं हृद
 यस्य सुखं सोढुमसमर्थमिव अशक्तवत् यथा कश्चिदसमर्थोऽन्य
 सम्यदं असहमानः सङ्कोचितएव तद्वत् यदा अशक्तवत्
 यथा असमर्थं चक्षुदमीलनाचमं सत् मुद्गितमेव तिष्ठति तद्वत्
 सुरतामो नेत्रनिमीलनस्रोत्रेच्छेयं कुचकौटिल्ये खेलेने इत्यस्मात्
 पचादित्वादिनि कुटादित्वाद्गुणाभावः सुखेन कीदृशेन सर्व्वेन्द्रिय
 सम्भवेन रतिकाले स्तम्भविषयसम्बन्धैः सर्व्वेन्द्रियैर्धुगपदु
 त्पादितेन यदा सर्व्वेन्द्रिय इन्द्रियाणि यस्य स सर्व्वेन्द्रियः कायः
 तेनोत्पादितेन प्रौढिरत्र गुणः विज्ञिष्टा भूषितिर्या स्मात् प्रौढिं
 तां कवयोत्रिदुः । उचितनिमलीनस्यासहनजन्यत्वात् पूर्व्वव्या
 धुर्यमपि शब्दगुणोऽत्र पृथक्पदत्वात् ॥ ७ ॥

पीने भटस्योरसि वीक्ष्य भुग्नास्तनुत्वचः पाणिरु
हान् सुमध्या । इच्छाविभङ्गाकुलमानसत्वाद्भर्त्रे नखे
भ्यश्च चिरं जुजूरे ॥ ८ ॥

पीनेइत्यादि । काचित्सुमध्या सुमध्यमा नखैः व्यापद्यमाना ज०म०
अहमप्यस्य चतं विधास्यामीति भटस्योरसि पीने कठिने भुग्नान्
कुञ्चितान् भुग्नानिति पाठान्तरं पाणिरुहासखान्वीक्ष्य भर्त्रे नखे
भ्यश्च चिरं जुजूरे क्रुध्यति स कथमस्य वचः कठिनं मम च नखा
स्तनुत्वचो न कठिनाइति पूरीजूरीहिंसावधोहान्योरित्यस्यात्मने
पदिनोरूपं क्रुधद्गुहेत्यादिना सम्प्रदानसंज्ञा कस्माज्जुजूरेइत्याह
इच्छाविभङ्गाकुलमानसत्वात् चिकीर्षिताकरणेनाकुलचित्तत्वात्
॥ ८ ॥

पीनेइत्यादि । कापि सुमध्या दयितेन नखैः खण्ड्यमाना अह भ०
मप्यस्य चतं विधास्यामीति मत्वा भटस्य योधस्य पीने कठिने
उरसि इ तान् पाणिरुहान् नखान् मृदुलक्लात् भुग्नान् कुञ्चि
तान् भुग्नानिति पाठे कुटिलान् वीक्ष्य दृष्ट्वा चिकीर्षाविभङ्गेन
व्याकुलचित्ततया भर्त्रे नखेभ्यश्च चिरं चिरकालं व्याप्य जुजूरे
क्रुध्यति स ऊजूरीधीव्यानौवधे अनेकार्थत्वात् कोपेऽपि यस्यै दिसे
त्यादिना सम्प्रदानसंज्ञा शास्त्रव्यपेक्षत्वं माभीर्यमत्र गुणः काम
शास्त्रे मानावसाने ज्ञानविशेषे नखचतदानसोक्तत्वात् ॥ ८ ॥

सस्ताङ्गचेष्टेविनिमीलिताद्यः खेदान्पुरोमाङ्गमग
म्यजीवः । अशेषनष्टप्रतिभापटुलोगाढोपगूढोद
धितैर्जनोऽभूत् ॥ ९ ॥

अ०म०

सस्ताङ्गचेष्टइत्यादि । दधितैर्गाढोपगूढः आलङ्कितस्त्रीजनः
सन् अशेषनष्टप्रतिभापटुलोऽभूत् अशेषं नष्टं प्रतिभायाबुद्धेः
पटुत्वं यस्येति एवञ्च कृत्वा सस्ताङ्गचेष्टोऽपगतकाद्यव्यापारः
विनिमीलिताद्यः सुखानुभवादिनिमीलितलोचनः मृतसर्हीत्याह
खेदान्पुरोमाङ्गमगम्यजीवः खेदान्पुरोमाङ्गमाभ्यां लिङ्गाभ्यां
गम्यमानसंज्ञः ॥ ९ ॥

म०

सस्येत्यादि । स्त्रीजनोदधितैर्गाढालङ्कितः सन् अशेषनष्ट
प्रतिभापटुलोऽभूत् अशेषं समस्तमेव नष्टं प्रतिभायाः बुद्धेः पटुत्वं
यस्य अतएव सस्ताङ्गचेष्टः अपहृतदेहव्यापारः सुखानुभवात्
विनिमीलितलोचनः खेदजलरोमाङ्गाभ्यां गम्यमानजीवः जन
शब्दोऽत्र स्त्रीजातिवाचकः तेन दधितैरित्यत्र वड्डत्वं मद्गुहं गाढा
खिङ्गनकारित्वेन गौरवे वड्डत्वं वा कान्तिरत्र गुषोदीपनर
सत्वात् ॥ ९ ॥

तमः प्रसुप्तं मरणं सुखं नु मूर्च्छां नु माया नु मनो
भवस्य । किं तत्कथं वेत्युपलब्धसंज्ञा विकल्पवन्तोऽपि
न संप्रतीयुः ॥ १० ॥

तमदृत्यादि । कामुकात्रपि सुरतावस्थायाउत्तरकाखं च०म०
 उपलब्धसञ्जा विकल्पयन्ति तमोनु किमन्वकारं प्रसुप्तं नु किं प्रक
 र्णं सुप्तं मरणं नु मरणावस्था नु सुखं नु मूर्छा नु मनोभवस्य
 वा मायेति किं तद्भवति कथं वा केन प्रकारेण तस्यात् इत्येवं
 विकल्पयन्तोऽपि न संप्रतीयुः न परमार्थं ज्ञातवन्नदृत्यर्थः
 ॥ १० ॥

तमदृत्यादि । कामुकात्रपि सुरतावस्थायाउत्तरकाखं म०
 मुपलब्धचैतन्याः सन्नोविकल्पयन्तीत्याह किं तमः प्रागन्वकारं
 वृत्तं वस्त्वन्तरानुपलम्भात् प्रसुप्तं वा प्रसुप्तिर्यत्र स्वप्नोऽपि न
 दृश्यते मरणं वा अचेष्टत्वात् सुखं वा अनुभूयमानत्वात् मूर्छा
 मोहोवा हतस्यार्थस्ररणात्मनोभवस्य कामस्य माया वा किन्तद
 भवत् केन प्रकारेण वेति एवं विकल्पयन्तोऽपि न संप्रतीयुः
 परमार्थं न निश्चितवन्तः पूर्ववदत्र माधुर्यं गुणः ॥ १० ॥

वक्षस्तनाभ्यां मुखमाननेन गात्राणि गात्रैर्घटयन्न
 मन्दं । सारातुरोनैव तुतोष लोकः पर्याप्तता प्रेक्षि
 कुतोविरुद्धा ॥ ११ ॥

वक्षदृत्यादि । वक्षोमुखगात्राणि स्वानि सनादिभिः स्त्रीसन्निधि च०म०
 भि र्घटयन्संश्लेषयन् अमन्दं दृढं उमोर्ह्रस्वादचिडमुद् सारा
 तुरोलोकोनैव तुतोष तुष्टिं न जगाम यतः पर्याप्तता प्रेक्षि
 कुतोविरुद्धा नैव तस्याविरुद्धत्वात् ॥ ११ ॥

भ० बभूवेत्यादि । सरातुरो लोकः कामार्त्ताजनः स्वकीयं इदं
 वादि स्त्रीसनादिना अमन्दं दृढं घटयन् संक्षेपयन् नैव तुतीष
 न तृप्तिं जगाम कुत इत्याह प्रेक्षि पथ्याप्तता इच्छाविच्छेदः
 कुतो भवेत् यतः सा विहङ्गा कामिरचापि गुणः ॥ ११ ॥

स्रस्ताङ्गयष्टिः परिरभ्यमाणा संदृश्यमानाप्युपसंह
 ताची । अनूढमाना शयने नवोढा परोपकारैकर
 सैव तस्थौ ॥ १२ ॥

ज० म० स्रस्ताङ्गयष्टिरित्यादि । काचिन्नवोढा परिरभ्यमाणा पत्या
 आलिङ्गमाना स्रस्ताङ्गयष्टिः न प्रतीपमालिङ्गति संदृश्य
 मानापि मुखमुन्नमय्य उपसंहताची निमीलितलोचना न प्रतीपं
 पश्यति मानं नैवाचरतीति अगूढमानापि असंहतमानापि
 एवंविधापि सती परोपकारैकरसैव तस्थौ भर्तुरुपकारैकाभि
 प्राथैव अवस्थिता नात्नोपकाराय ॥ १२ ॥

भ० स्रस्ताङ्गयष्टिरित्यादि । काचिन्नवोढा शयने शय्यायां परो
 पकारैकरसा पत्युपकारमाचाभिप्राथैव तस्थौ न तु स्त्रीपका
 राय यतः परिरभ्यमाणा दयितेनालिङ्गमाना स्रस्ताङ्गयष्टिर्न
 प्रत्यालिङ्गनं करोति नापि प्रतीपा मुखमुन्नमय्य संदृश्यमानापि
 उपसंहताची निमीलितनेत्रा न पश्यति मानेनैवं करोतीति
 चेदाह अनूढमाना अधृतमाना स्रस्ताङ्गयष्टिः तथा करोतीत्यर्थः ।
 पूर्ववृत्ताधुर्यादिगुणोऽत्र बोध्यः एवमर्थोऽपि ॥ १२ ॥

आलिङ्गितायाः सहसा चपावांस्तासाभिलाषानुग
तरतादौ विश्वासिताया रमणेन बद्धा विमर्द्दरम्यो
मदनोभूव ॥ १३ ॥

आलिङ्गितायाइत्यादि । कस्याश्चिदध्वारतात्माक् रमणेन ज०म०
सहसा तत्तृष्णं आलिङ्गितायास्तपावान्मदनोवभूव रतादौ
रतारम्भे चासाभिलाषाभ्यामनुगतोवभूव विश्वासितायाः शून्यै
विश्वासं कारितायाः विमर्द्दरम्योवभूव चासाभावात् ॥ १३ ॥

आलिङ्गितायाइत्यादि । रतादौ रतात्माक् रमणेन कान्तेन म०
सहसा अकस्मादालिङ्गितायाः कस्याश्चिदध्वामदनस्तपावान्
सञ्जावान् चासेवाभिलाषेण चानुगतश्च वभूव किम्वा आलिङ्ग
नेन सहसा चपावान् रतादौ सुरतारम्भे चासाभिलाषाभ्यामनु
गतः पश्चात् शून्यैः शून्यैर्विश्वासितायाविश्वासं प्रापितायाः तस्या
एव मदनोविमर्द्देन रम्योवभूव चासाभावात् ॥ १३ ॥

सामोन्मुखेनाच्छुरिता प्रियेण दत्तेऽथ काचित्युल
केन भेदे । अन्तःप्रकोपापगमाद्विलोला वशीकृता
केवलविक्रमेण ॥ १४ ॥

सामोन्मुखेनेत्यादि । अथ काचित्कोपात्मानवती प्रियेण सामो ज०म०
मुखेन सामपरेण प्रसादयता आच्छुरिताख्येन मन्त्रकर्षणा

संस्पृष्टा सती पुलकेन रोमाञ्चेन भेदे उद्गमे दत्ते सति चान्तः
प्रकोपस्यापगमात् विलोला विलोलाबुद्धिः केवलविक्रमेष चठाङ्ग
दृष्टेनैव वशीकृतोपभुक्तेत्यर्थः ॥ १४ ॥

अ० सामोन्मुखेनेत्यादि । काचिन्मानिनी सामोन्मुखेन प्रसादना
द्यतेन प्रियेणाकुरिता आकुरिताख्येन नखकर्षणा स्पृष्टा अद्यान
न्तरं पुलकेन रोमाञ्चेन भेदे उद्गमे दत्ते सति अन्तःप्रकोपस्या
पगमात् विलोला चञ्चलबुद्धिः सासुरते साभिलाषा वा केवलवि
क्रमेण चठाङ्गदृष्टमात्रेण वशीकृता उपभुक्ता भावं ज्ञात्वा प्रसाद
नान्तरमद्यतप्रसादनान्तरेण प्रियेण यद्गण्डस्थलान्तरे अङ्गुष्ठा
ग्रन्थेन ताद्यते तदाश्चुरितमुच्यते ॥ १४ ॥

गुरुर्दधाना परुषत्वमन्या कान्तापि कान्तेन्दुकरा
भिर्मृष्टा । प्रह्लादिता चन्द्रशिलेव तूर्णं चोभात्सवस्त्रे
दजला वभूव ॥ १५ ॥

अ० गुरुरित्यादि । अन्यापि काचित् स्त्री कान्ता कमनीयरूपा
गुरुः धीरा वीरोगुणवचनादिति वा स्त्री न भवति दधाना
परुषत्वं नैर्दुर्ग्यं कान्तेन भर्त्रा इन्दुनेव कराभिर्मृष्टा सती प्रह्ला
दिता सुखिता चोभात् चेतसोविकारात् तूर्णं सवस्त्रेदजला
वभूव चन्द्रशिलेव चन्द्रमणिरिव सा गरीयसी कान्ता परुषत्वं
काठिन्यं दधाना इन्दुना कराभिर्मृष्टा प्रह्लादिता सुखितेव
चोभात्प्रकृतिविकारात् सवस्त्रा भवति ॥ १५ ॥

गुरुरित्यादि । अन्वा कान्ता परवत्तं नैदुर्घं दधानापि कान्ते म०
 नेन्दुनेव कान्तस्य चन्द्रस्य वा करेण हस्तेन किरण्येन चाभिमृष्टा
 सती ततः प्रह्लादिता आमन्दिता च सती सोभा चेतसोविकारात्
 त्वर्षं स्ववत्स्नेदजला वभूव चन्द्रशिलेव चन्द्रकान्तमणिरिव
 कीदृशी गुरुर्गौरवान्विता चन्द्रशिलापि हि गुरुत्वाख्यमुपयुक्तां
 कान्ता मनोहरा परवत्तं काठिन्यं दधानापि कान्तेन कमनोयेन
 इन्दुना कराभिमृष्टा प्रह्लादिता प्रकाशिता च सती सोभात्
 स्वप्रकृतिविपर्ययात् स्ववज्जला भवति गुरुरिति गुणाद्दोतइति
 पचे ईपप्रत्ययाभावः ॥ १५ ॥

शशाङ्कनाथापगमेन धूम्रा मूर्च्छापरीतामिव निर्वि
 वेका । ततः सखीव प्रथितानुरागा प्राबोधयत् द्या
 मधुरारुणश्रीः ॥ १६ ॥

शशाङ्के प्रादि । ततोऽनन्तरं यथा काचित्स्त्री नाथस्य भर्तुं ज०म०
 रपगमेन वियोगेन धूम्रा मलिना मूर्च्छापरीता निश्चेतना
 अतएव निर्विवेका विवेक्तुमशक्ता सती सख्या प्रकाशितस्नेहया
 प्रबोधयते तद्वद्दामाकाशं शशाङ्कनाथस्यापगमेन अस्तगमनेन
 धूम्रा धूसरतां गतां निर्विवेकां अविद्यमानविधिषां अरुणश्रीः
 आदित्यसखीरिति मधुराभिनवा प्रथितानुरागा प्राबोधयत्
 काशितवती ॥ १६ ॥

न० ब्रह्माहृत्यादि। ततोऽनन्तरं चरुषस्य सूर्यस्य तत्कारणत्वा
 श्रीर्धामाकारं प्रबोधयत् प्रकाशितवती सखी च यथा सखी
 काञ्चित् स्त्रियं प्रबोधयति कीदृशीं यां नायस्य चन्द्रस्यापगमेन
 धूम्रां धूसरां स्त्री च नायस्य भर्तुरपगमनेन विरहे च धूमा
 मखिना भवति मूर्च्छापरीतामिव अचेतनामिव सापि स्त्री मोह
 परिगता भवति निर्विवेकां न विद्यते विवेकीयत्र तादृशीं सापि
 स्त्री सदसद्विवेकशून्या सखा प्रबोध्यते अहणश्रीः कीदृशी प्रथि
 तानुरागा प्रकाशितरक्तभावा मधुरा प्रिया अभिनवत्वात्
 सखी च प्रकाशितस्नेहा मधुरा प्रियभाषिणी च भवति ॥ १६ ॥

अवीततृष्णोऽथ परसरेण क्षणादिवायातनिशाव
 सामः। दुःखेन लोकः परवानिवागात्समुत्सुकः स्वप्ननि
 केतनेभ्यः ॥ १७ ॥

न० अवीत्यादि। अद्यानन्तरं लोकः परसरेणान्वीन्येन दयितो
 दयितया दयितापि दयितेन अविद्वेषः अनपगतसखीगामिखा
 वः अतएव क्षणादिव द्रुतमिवायातं निशावसामं यस्य समुत्सुकः
 उत्कण्ठितः परवानिव पराधीनइव स्वप्ननिकेतनेभ्यः वाचस्पृष्टे
 भ्योदुःखेन अगात् निर्गतवान् ॥ १७ ॥

भ० अवीतेत्यादि। अद्यानन्तरं लोकः समुत्सुकः समुत्कण्ठितोऽपि
 परवान् पराधीनइव कार्यगौरवात् स्वप्ननिकेतनेभ्यः स्वप्न

पृथेभ्योदुःखेनामात् निर्गतवान् घतः परस्परैष अन्वोन्वेन द्वि-
तोदयितया दयिता दयितेन अवीतदृष्टः अविगतसम्भोगाभि-
सावः अतएव स्यादिव द्रुतमिवागतं निम्नावसार्गं चस्य च तथा
सुखेन काखवज्जलाज्ञानात् ॥ १७ ॥

अर्द्धोत्थितालिङ्गितसन्निमग्नोरुद्धः पुनर्यान् गम-
नेऽनभीषुः । व्याजेन निर्याय पुनर्निवृत्तस्यक्तान्य-
कार्यः स्थितएव कश्चित् ॥ १८ ॥

अर्द्धोत्थितेत्यादि । अथनात् अर्द्धमुत्थितं यस्मैत्यर्द्धोत्थितः अ०म०
आहिताग्न्यादिषु द्रष्टव्यः अथनस्य वा अर्द्धोदुत्थितइति योष्यं
स चालिङ्गितोदयितया सन्निमग्नः अथने सुप्तः पुनर्यान्निर्गच्छन्
रुद्धोविधृतः गमने अनभीषुरपि निर्याय निमित्तव्याजेन पुनर्नि-
वृत्तः प्रविष्टस्यक्तान्यकार्यः स्थितएव कश्चित्कामी ॥ १८ ॥

अर्द्धोत्थितेत्यादि । कश्चित् कामुकः अथनादर्द्धोत्थितोदयि म०
तथा आलिङ्गितः सन् पुनः सन्निमग्नः सुप्तः पुनरपि यान् गन्तु-
मुद्यतः सन् दयितया रुद्धोवारितः अतएव गमनेऽनभीषुरि-
हारहितोऽपि गुर्भादिभयान्निर्याय निर्गत्य व्याजेन रोगादि-
दुखेन पुनर्निवृत्तः सन् कार्यान्तरं त्यक्त्वा स्थितएव अथनपृष्टइत्य-
र्थात् अर्द्धोत्थितइति अथनादर्द्धमुत्थितं यस्मैत्यग्न्याहितादिमात्
क्तास्तस्य विभाषया परनिपातइति परः समते नियमानिर्देशा

इविरोधएव यथा अर्द्धेनोत्थितरति विषयः । प्रथमस्यार्द्धोद्
 त्वितरति वा अर्द्धोत्थितः सन् आक्षिप्तः सन् सन्निभप्ररति
 प्रथममाहः ॥ १८ ॥

तालेन सम्पादितसाम्यशोभं शुभावधानं स्वरबद्ध
 रागं । पदैर्गतार्थं नृपमन्दिरेषु प्रातर्ज्जगुर्माङ्गलव
 त्तरुण्यः ॥ १९ ॥

ज०म० तालेनेत्यादि । नृपमन्दिरेषु रावणादिराजवेश्मसु प्रभात
 काले तरुण्योमङ्गलवत् मङ्गलोपेतं जगुः गायन्ति स्म तालेन
 क्रियाकालमानेन संपादिता साम्यशोभा यत्र गायनक्रियायां
 शुभावधानं शोभनमवधानं चित्तैकाग्रता यत्र स्वरबद्धरागं
 षड्जादिभिः स्वरैर्बद्धैरागमरागो यत्र पदैः सुप्तिरुक्तैर्गतार्थं
 परिच्छिन्नार्थं निरर्थकपदरहितमित्यर्थः अनेन स्वरगतं पदगतं
 लयगतमवधानगतमिति चतुर्विधं गीतमाख्यातं ॥ १९ ॥

भ० तालेनेत्यादि । नृपमन्दिरेषु राजगृहेषु प्रातः प्रभातसमये
 तरुण्योमङ्गलयुक्तं यथा स्नात्तथा जगुर्गायन्ति स्म तालेन चक्षत्यु
 टादिना सम्पादिता साम्यस्य लयस्य शोभा यत्र गानक्रियायां
 तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमथास्त्रियामित्यमरः साम्यं
 नृत्यगीतवाद्यानां समत्वमित्यर्थः शुभं शोभनमवधानं चित्तैका
 ग्रता यत्र स्वरैः षड्जादिभिर्बद्धैः अनुगतो रागो यत्र पदैर्विभक्त

नैर्गतः परिद्विजोऽर्धोच्च निरर्धकरहितमित्यर्थः तेन स्वरगतं
 लघुगतं पदगतमवधानगतञ्चेति चतुर्विधं गीतमुक्तं नृपञ्चम्यो
 राजनि कूठोरावणादिष्वपि प्रवर्तते ॥ १८ ॥

दुरुत्तरे पङ्कद्वान्धकारे मग्नं जगत्सन्ततरश्चि
 रञ्जुः । प्रनष्टमूर्त्तिप्रविभागमुद्यन् प्रत्युञ्जहारेव ततो
 विवस्वान् ॥ २० ॥

दुरुत्तरइत्यादि । अन्धकारे पङ्कद्व दुरुत्तरे दुःखेनोत्ती ज०म०
 र्थतइति मग्नं प्रविष्टं जगद्यतः प्रनष्टमूर्त्तिप्रविभागं प्रनष्टः स्थावर
 जङ्गममूर्त्तीनां प्रविभागोयस्मिन् तद्विवस्वानुद्यन् उद्भूतं सन्तत
 रश्चिरञ्जुः प्रविततारश्चयोमयूखाएव रञ्जवोयेन सः प्रत्यु
 ञ्जहारेव उद्भूतवानिव ततइत्यन्धकारात् ॥ २० ॥

दुरुत्तरइत्यादि । विवस्वान् सूर्य्युद्यन् उद्भूतं दुःखेने भ०
 त्तरितुं ऋक्षे पङ्के द्वान्धकारे मग्नं जगत् ततोऽन्धकारात्
 प्रत्युञ्जहारेव उद्भूतवानिव कीदृशोविवस्वान् सन्तताविस्तृता
 रश्चयो रञ्जवद्व येन तादृशः अन्योऽपि मग्नं वस्तु रञ्जुभिरुद्भू
 रति जगत् कीदृशं प्रनष्टोऽदृश्यः स्थावरजङ्गममूर्त्तीनां प्रविभा
 गोयच्च तादृशमन्धकारमग्नत्वात् दुरुत्तरइति दुःखेनोत्तीर्थ्यति
 यदिति ईषदुःमोरिति कर्मणि खल् उद्यन्निति इनः प्रतरि
 थिषोऽप्यविति यत्नं ॥ २० ॥

पीतौष्ठरागानि हताञ्जनानि भास्वन्ति लोलैरलकै
मुखानि । प्रातः कृतार्थानि यथा विरेजुस्तथा न पूर्वै
द्युरलङ्कृतानि ॥ २१ ॥

ज०म० पीतौष्ठरागानोत्यादि । मुखानि बधूनामित्यर्थात् यथा प्रातः
प्रभाते विरेजुः तथा पूर्वैद्युः पूर्वस्मिन्नहनि अलङ्कृतानि न रेजुः
तेषामकृतार्थत्वात् तानि पुनः कृतार्थानि कृतकार्याणि यतो
दधितैः पीतौष्ठरागाणि ओष्ठचुम्बनात् हताञ्जनानि चक्षुषोरपि
चुम्बनात् अपगतकञ्जलानि लोलैराकुलैरलकैः कचयहाकर्ष
णात् भास्वन्ति दीप्तिमन्ति ॥ २१ ॥

भ० पीतौष्ठेत्यादि । मुखानि बधूनामित्यर्थात् प्रातःकाले यथा
विरेजुः श्शुभिरे न तथा पूर्वैद्युः पूर्वस्मिन् दिवसे अलङ्कृतानि
कृतसाधनान्यपि विरेजुः अकृतार्थत्वेन तादृगुंहाभावात् प्रात
सु कृतकार्याण्येव यतोदधितैः पीतौष्ठरागानि ओष्ठचुम्बनात् पीत
ओष्ठरागोयच हताञ्जनानि आनन्दाश्रुपतनाचक्षुषीचुम्बनादा
अपगतकञ्जलानि कामप्राप्ते नेचचुम्बनमभिहितं तथाहि नय
नयुगकपोलं दन्तवासोमुखान्तः स्तनजघनसलाटं चुम्बनखान
माङ्गरिति लोलैः करेण कराकर्षणात् चक्षुषैः अलकैश्चूर्णकुन
लैर्भास्वन्ति शोभमानानि ॥ २१ ॥

प्रजागरातासविलोचनाम्नानिरञ्जनालङ्ककपच
लेखाः । तस्याद्वासन् परिखेदतन्त्रोवासच्युताः
सेवितमर्थाभिः ॥ २२ ॥

प्रजागरादत्यादि । भर्तृभिः सहैकत्र यद्भवन् सद्यवासः तस्मात्
 च्युताः काश्चित् स्त्रियः सेवितमन्त्र्याभिः अनुष्ठितसुरताभिः
 तुल्याद्वासन् यतः प्रजागरातास्रविलोचनान्ताः दयितागमन
 प्रतीक्षणाद्यः प्रजागरस्तेन तास्रनेत्रपर्यन्ताः नायातदति गृही
 तप्रसाधनतया निरञ्जनालक्तकपत्रलेखाः यदिवा अन्यत्र स्थित
 इति रोदनात् निरञ्जनाः चित्तोन्माद्यादितस्ततः पादविचे
 पात् विगतालक्तकाः शयने प्रतिक्षणमुदर्शनपरिवर्त्तनात्क
 पोलादिभ्यानिष्यत्रलेखा इति खेदाच्च तन्मयः कृशाञ्जः ॥ २२ ॥

प्रजागरादत्यादि । कान्तैः सहैकत्र शयनं वासस्तस्माच्च्युताः
 काश्चित् स्त्रियः सेवितमन्त्र्याभिरनुष्ठितसुरताभिस्तुल्याद्वा
 आसन् कीदृश्यः दयितस्यागमनप्रतीक्षणाद्यः प्रजागरस्तेना
 तास्रविलोचनान्तायासां उपभुक्तानामपि सुरतास्रत्वादेव
 प्रजागरः निरञ्जनानिरलकानिष्यत्रलेखाश्च विरहेण प्रसाध
 नाभावात् किम्वा रोदनान्निरञ्जनाः चित्तोन्माद्यादितस्ततः पाद
 विचेपेष निरलक्तकाः शयने मुहुः परिवर्त्तनान्निष्यत्रलेखाः
 उपभुक्ता अपि चुम्बनादानन्दाश्रुपांतादा निरञ्जनाविपरीत
 सुरतान्निरलक्तकाः चुम्बनताडनाभ्यां कपोलयोस्तनयोश्च निष्य
 चावलीकाभवन्ति परिखेदात् विरहदुःखात् पक्षे सुरताम
 हीत् कृशाञ्जः जागर्त्तेर्धञ्जि अलि वा जायोऽण्वीनिति गुणे
 जागरः सेमक्तात्सरोरिति अप्रत्यये स्त्रीत्वप्रसङ्गात् किम्वा
 अप्रत्ययेऽभिधानं निधामकमित्युक्तोः स्त्रीत्वाविवक्षा केचित्तु अप्र

स्वयान्तस्य स्त्रीत्वात् प्रजागरातावविषोषनात्तादृति समस
 पदं पठन्ति तन्निरर्थकं आनर्थ्या जागरा इधोरित्यमरवचनात्
 ॥ २२ ॥

आवहनेत्राञ्जनपङ्कलेखस्ताम्बूलरागं वज्जलं दधा
 नः । चकार कान्तोऽप्यधरोऽङ्गनानां सशेषितानां
 पतिभिर्लघुत्वं ॥ २३ ॥

ज० न० आवहृत्त्यादि । काषास्त्रिदङ्गनानां पतिभिः सशेषितानामप्य
 धरः लघुत्वं दौर्भाग्यं चकार सूचितवानित्यर्थः यतस्तार्क्षितस्य
 रताप्राप्ता इदित्यस्तस्य बह्वोस्योनेचाञ्जनपङ्कलेषोवस्य सोऽ
 धरोदधितैरपीतत्वाच्च वज्जलं ताम्बूलरागं दधानः कान्तोऽपि
 लघुत्वं चकार ॥ २३ ॥

भ० आवहृत्त्यादि । काषास्त्रिदङ्गनानां पतिभिः सशेषितानां
 स्वभावतः कान्तोऽपि अधरोलघुत्वं चकार दौर्भाग्यं सूचितवानि
 त्यर्थः अनुपभुक्त्वात् अधरः कीदृशः रोदनादावह्वोस्योनेचा
 ञ्जनपङ्कस्य लेशोऽप्यभागोयत्र तादृशः दधितैरपीतत्वाद् वज्जलं
 प्रचुरं ताम्बूलरागं दधानः ॥ २३ ॥

चक्षुषि क्लान्तान्यपि साञ्जनानि ताम्बूलरक्तं च संरा
 गमोष्टं । कुर्वन् सवासञ्च सुगन्धि वत्तं चक्रे जनः
 केवलपक्षपातं ॥ २४ ॥

चक्षुषीत्यादि । कान्तान्यपि प्रोभनान्यपि चक्षुषि विकचोत्प ज०म०
 ससुतिःश्चात् साञ्जनानि कुर्वन् स्त्रीजनः प्रातर्घृष्टमाणिप्रधानत्वात्
 सरागं चोष्ठं स्वभावतोविम्बफलाकारत्वात् ताम्बूलरक्तं कुर्वन्
 स्वभावतश्च सुगन्धि वक्रं सवासं मुखं वासयुक्तं कुर्वन् केवलपक्ष
 पातं ममलं चक्रे अञ्जनादीनां निरर्थकत्वात् ॥ २४ ॥

चक्षुषीत्यादि । स्त्रीजनः स्वभावतः कान्तान्यपि नेषाधि म०
 अञ्जनयुक्तानि कुर्वन् स्वभावतः सरागमोष्ठं ताम्बूलरक्तं कुर्वन्
 स्वभावतः सुगन्धि वक्रं सवासं कर्पूरादिमुखवासयुक्तं कुर्वन्
 केवलं पक्षपातं प्रसादनखेहञ्जके अञ्जनादीनां निरर्थकत्वात्
 ॥ २४ ॥

चतैरसञ्चेतितदन्तबन्धैः संभोगकालेऽवगतैः
 प्रभाते । अशुद्धतान्योन्यकृतं व्यस्तीकं वियोगवाञ्छो
 ऽपि जनोऽतिरागात् ॥ २५ ॥

चतैरित्यादि । अस्यामथा दत्तं अस्व च मयेति संभोगकाले ज०म०
 रागान्धतया असञ्चेतितान्यज्ञातानि दन्तेभ्योसन्धानि यानि
 चतानि चित्तसञ्चेतनदति स्वार्थिकप्यन्तस्य रूपं प्रभातकाले अव
 गतैर्दृष्टैः वियोगवाञ्छोऽपि सुप्तोऽपि कामिजनः अतिरागात्
 अतिवेहात् अन्योन्यकृतं अन्योन्येन कृतं व्यस्तीकं अपराधं अत्र
 कृत विकल्पितवान् सक्ति रूपं किमस्यान्वया इतामया दत्त
 मिति घोषिद्वक्त्रकत पुरषोऽपि किमन्येन धूर्तेनाद्यादति ॥ २५ ॥

भ० चतैरित्यादि । विधीयवाञ्छोऽपि निरुद्देशायुक्तोऽपि चकोऽति
 रात्रमदतिसेहान् चतैरन्वीन्नेन हतं चलीकमपराधमब्रह्म
 ब्रह्मितवान् छां रूपे किमस्यान्वया कान्तवा इत्तं चतमिति
 येषिदब्रह्मत पुरुषोऽपि किमस्यान्वयेन प्रह्वकामकेन इत्तं
 चतमिति ब्रह्मते स्य कुत इत्याह कीदृशैः चतैः सम्भोगकाले रागा
 न्धतया असञ्चेतितानि अज्ञातानि इन्तेभ्यो लघ्वानि यानि तैः
 श्रितकसंज्ञाने प्रभातकालेऽवगतेर्ज्ञातेर्दग्धान् ॥ २५ ॥

नेत्रेषुभिः संयुतपद्मपत्रैः कर्णान्तकृष्टैरुक्केशशू
 लाः । स्तनोरुचक्रास्ततकर्णपाशाः स्त्रीयोधमुख्या
 जयिनोविचैरुः ॥ २६ ॥

अ० म० नेत्रेषुभिरित्यादि । नेत्राणि इषवद्भव तैः संयुतानि संयुक्तानि
 पद्माख्येव पत्राणि येषां तैः कर्णान्तकृष्टैः कर्णान्तविश्रान्तैः उपल
 क्षिताः स्त्रियोधमुख्या इव उक्केशशूला उरवोमहान्तः केशाः
 शूला इव येषां स्तनोरुचक्राः स्तनाः उरुषि चक्राणीव येषां
 ततकर्णपाशाः तताः कर्णाः पाशा इव येषां तै जयिनोऽभविषया
 विचैरुः भ्रान्ताः ॥ २६ ॥

भ० नेत्रेषुभिरित्यादि । स्त्रियोधमुख्या इव योऽङ्गुली इव विधि
 दर्शयन्ति स्य संयुतानि संयुक्तानि पद्माख्येव पत्राणि पद्माख्येव तैः
 कर्णान्तकृष्टैः कटाचदवायां कर्णान्तमेरितैर्नेत्रैरित्युभिरिव उप

विचिता उरवीमहात्तः चेन्नाः शूलानीव घेषां क्षामतात् दीर्घ
 तात्कामपोडाकारित्वाच्च सनामहाचक्राणीव घेषां विचिता
 पारिमाहृत्यात् तताः कर्णाः पात्रादिव घेषां कामुकमानवन्धन
 योग्यत्वात् अतएव जघिनः पुंजयनश्रीलाः ॥ २६ ॥

पयोधरांश्चन्दनपङ्कदिग्धान् वासांसि चाञ्चिष्ट
 मृजानि दृष्ट्वा । स्त्रीणां सपत्न्योजद्वेषुः प्रभाते मन्दा
 यस्मानानुशयैर्मनोभिः ॥ २७ ॥

पयोधरानित्यादि । चन्दनपङ्कदिग्धान् आसुतचन्दनत्वात् जग्म०
 वस्त्राणि च अञ्चिष्टमृजानि अनपनीतशुद्धभावानि स्त्रीणां दृष्ट्वा
 प्रभाते तत्सपत्न्योमनोभिः न वाह्यं जद्वेषुः दृष्ट्वाः अप्राप्तसुर
 तत्वान्मन्दायमानानुशयैः आभिः सह प्रयितादति तासु ये
 अनुशयः अक्षान्तयोजाताः ते मन्दायमानाः मनैःमनैस्तनू
 भवन्तोयेषु मनःसु तैरित्यर्थः ॥ २७ ॥

पयोधरानित्यादि । स्त्रीणां चन्दनपङ्कदिग्धान् लिप्तान् भ०
 पयोधरान् सनान् दृष्ट्वा अञ्चिष्टमृजानि अनपनीतशुद्धशुद्ध
 भावानि वासांसि च वस्त्राणि च दृष्ट्वा प्रभाते तासां सपत्न्यो
 मनोभिः करणभूतैः तैरपलक्षितावा जद्वेषुः दृष्ट्वाः कीदृशैः
 मन्दायमानोऽनुशयः क्रोधाद्यत्र पूर्व्वं भर्ता सह सपत्नीनामेकत्र
 कृपात् क्रोधउत्पन्नः प्रत्यात्तासां बन्धोगाभावज्ञानात् क्रोधस्य

मन्दापमानसं दर्पश्च जातः सन्भोगे हि मर्दनात् चन्दनच्युतिर्न
समासिन्वच्च सात् ॥ १७ ॥

सरातुरे चेतसि लब्धजम्भा रराज लोलोऽपि
गुणापहार्यः । कुट्टहृत्तान्नेत्रगवाक्षसंस्थः पश्यन्निवा
न्योन्यमुखानि रागः ॥ १८ ॥

ज०म० सरातुरदत्त्वादि । दंपत्योः प्रातरन्योन्यस्य मुखं
चक्षुषोरामोवर्धते सरातुरे कामातुरे चेतसि लब्धजम्भा
लब्धोदयः रागोरक्तभावः नेत्रगवाक्षसंस्थः नेत्रयोर्गवाक्षयोरिव
क्षितः कुट्टहृत्तान् कौतुकात् अन्योन्यस्य मुखानि पश्यन्निव
कीदृशं कामिन्यामुखं कामुकस्य मुखं वेति गुणापहार्यः तत्रति
पक्षेण इत्युक्तेन अपनेयः अतएव लोलोऽपि अचिरसाम्यपि
रराज ॥ १८ ॥

म० सरातुरेदत्त्वादि । दम्पत्योः प्रातरन्योन्यमुखं पश्यतोर्नेत्र
रक्तिमा लभेच्छते रागोरक्तभावोनेत्रयोर्गवाक्षयोरिव क्षितः
यन् कुट्टहृत्तान् अन्योन्यमुखानि पश्यन्निव कीदृशं कामिन्याः कामु
कस्य वा मुखमिति विक्षीकथन्निव रराज प्रोभतेत्य कीदृशः
सरातुरे चेतसि लब्धजम्भा लब्धोदयः गुणेन तत्रतिपक्षेण इत्यु
रूपेणापहार्योऽपनेयः अतएव लोलोऽपि अचिरसाम्यपि
रराज इत्युक्तेः किम्वा रागोऽनुरागः गुणापहार्योऽपनेयः
नेत्रवर्धितः ॥ १८ ॥

गतेऽतिभूमिं प्रणये प्रयुक्ता न बुद्धिपूर्वं परिलुप्त
संज्ञः । आत्मानुभूतानपि नोपचारान् सारातुरः संज्ञ
रति स लोकात् ॥ २६ ॥

गतइत्यादि । प्रणये विअन्ने अतिभूमिं गते प्रकृष्टावस्थां ज०म०
प्राप्ते सति ये अबुद्धिपूर्वं अनिरूप्य स्वयं प्रयुक्ताः उपचारान्
नखदन्तचतादयः तानात्मानुभूतानपि प्रातर्न सारति स कामि
लोकः इदमिदं मया प्रयुक्तमिति चतः सुरतावस्थायां सारातुर
तथा विलुप्तसंज्ञो मूटइति ॥ २६ ॥

गतेइत्यादि । प्रणये प्रेक्षि अतिभूमिं प्रकृष्टावस्थां गते सति भ०
अबुद्धिपूर्वमविचार्य सुरतकाले स्वयं प्रयुक्तान् कृतानपि उपचा
रान् नखदन्तचतादीनात्मानुभूतानपि तदानीं सारातुरत्वेन
परिलुप्तसंज्ञत्वात् लोकः प्रभाते न सारति स प्रणयः प्रेक्षि विअन्ने
षाष्वाप्रसरयोरधीति इद्रः ॥ २६ ॥

वस्त्रैरनत्युत्थणरम्यघर्षैर्बिलेपनैः सारभलक्षणी
यैः । आस्यैश्च लोकः परितोषकान्तैरक्षयसम्भपदं
रक्षस्यं ॥ ३० ॥

वस्त्रैरित्यादि । वस्त्रैः विलेपनैः सारभलक्षणीयैः सुरभि ज०म०
तथा परिहृष्यैः आस्यैश्च यथगताधररागैः परितोषकान्तैर्लिङ्ग
भूतैः रक्षि भवं सुरतं सम्भपदं प्राप्तचिह्नं लोकः प्रकाशयति स
३० ॥

भ० वसैरित्यादि । लोकोवस्तादिचिह्नैरहस्यं रहसि मवं सु-
 तमसूचयत् प्रकाशितवान् कीदृशं सत्यपदं प्राप्तचिह्नं कामिषु
 प्राप्तावसरं वा वसैः कीदृशैरनत्युत्पन्नरस्यवर्षैः परिसृदित्वा
 दनुद्गटरमणीयवर्षैः अनतिविशदरस्यवर्षैर्वा अल्पसिद्धैरित्यर्थः
 छन्दसं विशदं स्फुटमिति कोषः विलोपनैः कीदृशैः सौरभलक्ष-
 णीयैः सौरभेन शरीरगतसुरभिलमात्रेण लक्षणीयैरनुमेयैः
 आसैः कीदृशैः परितोषकान्तरधररागपत्रावल्यादिलोपेऽपि
 परितोषेण कृतार्थता जनितानन्देन कमनीयैः ॥ ३० ॥

प्रातस्तरां चन्दनलिप्तगान्नाः प्रच्छाद्य हसौरधरान्
 वदन्तः । शाम्यन्निमेषाः सुतरां युवानः प्रकाशयन्ति
 स्र निगूहनीयं ॥ ३१ ॥

ज०स० प्रातस्तरामित्यादि । गुरुजनानखदशमन्तं माद्राशीदिति
 युवानः प्रातस्तरां प्रत्युषसि चन्दनलिप्तगान्नाहसौरधरान्
 प्रच्छाद्य वदन्तोऽपि शाम्यन्निमेषाः अनिमिषितनेत्रागूहनीयं सुत-
 रां प्रकाशयन्ति स्र नूनमेते सत्कृताः येन एवमाचरन्तीति
 ॥ ३१ ॥

भ० प्रातस्तरामित्यादि । महति प्रातःकाले नखचतादिषुपे
 नार्थं चन्दनेन लिप्तगान्नाः अपि दन्तचतसङ्गेपनार्थं गुरुसमीपे
 हसौरधरं प्रच्छाद्य वदन्तोऽपि जागरणजनितनिद्रास्यपगमार्थं
 शाम्यन्निमेषानिमेषं वारयन्तोऽपि युवानः निगूहनीयं सङ्गेपनीयं

सुरतं सुतरामतिग्रथेन प्रकाशयन्ति स्य सङ्गोपनेनैव नखक्षता
घनमाणात् यदा शान्तिनिमेषाः सन्तः प्रकाशयन्ति निमेषाणां
भावत्यागदर्शनात् सौक्ष्म्यमत्र गुणः तत्सौक्ष्म्यमुच्यते यत्र
सूक्ष्मार्थस्यापि दर्शनं । अत्र सुरतस्य संगुप्ततया सूक्ष्मत्वं ॥ ३१ ॥

जितेऽपि लोके मधुरेण वामे किमुद्यतं भूधनुरप्र
सङ्घं । हन्तुं क्षमोवा वद लोचनेषुर्दिग्धोविषेणैव
किमञ्जनेन ॥ ३२ ॥

जितइत्यादि । हे वामे प्रतिकूलवर्त्तिनि मधुरेणाविक्रतेन
मासा लोके अस्मादिधे जितेऽपि वशीकृतेऽपि भूधनुरप्रसङ्घं
प्रसोदुमशक्यं उद्यतं उत्तिष्ठन्नं अथवा विलोचनेषुर्दिग्धरः स्वत
एव हन्तुं क्षमः ततः किमञ्जनेनेव विषेण दिग्धोविषेणैव इति
वद कथय ॥ ३२ ॥

ख०म०

जितइत्यादि । युवानइत्युचुरित्यपिमल्लोकेनाश्रयः हे वामे
प्रतिकूलवर्त्तिनि लोकेऽस्मादिधे मधुरेण माधुर्यगुणेन स्वभाव
विद्वेषापाथेन प्रियवचनेन वा जितेऽपि पराभूतेऽपि वशीकृतेऽपि
सोदुमशक्यं भूरुपधनुः किमर्थमुद्यतमुत्तिष्ठन्नं अथ ह्य लोचनरूप
शरः स्वयमेवास्मान् हन्तुं क्षमः समर्थः तत्किं विषेणैवाञ्जनेन वा
दिग्धोऽस्ति तत्वं वद वतेति पाठे खेदे स्वभावैरेव कार्यस्य विद्वेष
किमधिककल्पनया भाविकत्वमत्र गुणः अहं त्वदायत्तएवेत्य
भिप्रायप्रकाशात् साभिप्रायोक्तिविन्वायोभाविकत्वं प्रचक्षते
इति ॥ ३२ ॥

भ०

दन्तच्छदे प्रञ्जलिताग्निक्वये ताम्बूलरागस्तृणभा-
रतुल्यः । न्यस्तः किमित्युचुरपेतभावागोष्ठीषु नारी
स्तरुणीर्युवानः ॥ ३३ ॥

ज०म० दन्तददत्यादि । प्रञ्जलिताग्निक्वये स्वभावलोहितत्वात्
दन्तच्छदे श्रेष्ठे ताम्बूलरागः किमिति न्यस्तः दृष्यभारतुल्यः
निष्प्रयोजनत्वात् इत्येवमूचुर्युवानः प्रातरित्यर्थात् उपेतभावाः
जातानुरागाः गोष्ठीषु स्थितानारोस्तरुणीरिति ॥ ३३ ॥

म० दन्तेत्यादि । दन्तच्छदे श्रेष्ठे ताम्बूलरागः किमर्थं न्यस्तः
कीदृशे प्रञ्जलितवह्निषदृशे स्वभावतोलोहितत्वाद्दन्तच्छदे
त्वाच्च कीदृशः दृष्यभारसमोनिष्प्रयोजनत्वाद्दुहीपकत्वाच्च
वह्निो दृष्यप्रचेपोभृशमुहीपको भवति इत्येवं युवानस्तथा उपेत
भावा उपगत रागाः सन्तस्तरुणीनारीगोष्ठीषु स्त्रीसभासु स्थिता
ऊचुः ॥ ३३ ॥

युग्मकं ।

सुखावगाहानि युतानि लक्ष्म्या शुचीनि सन्तापह
राण्यरुषि । प्रबुद्धनारीमुखपद्मजाणि प्रातः सरांसीव
पृथाणि रेजुः ॥ ३४ ॥

ज०म० सुखावगाहानीत्यादि । प्रातः प्रभाते पृथाणि सरांसीव रेजुः
सुखावगाहानि निरुपद्रवत्वात्सुखेनावगाहानि युतानि लक्ष्म्या
दिवता रूपया शुचीनि पवित्राणि सन्तापहराणि यथादिच्छेद्याप

शारीणि उरूणि महान्ति प्रबुद्धानि विनिद्राणि नारीमुखान्येव
पङ्कजानि यचेति ॥ २४ ॥

सुखेत्यादि । प्रातः प्रभातकाले गृहाणि सरासीव रेणुः शोभ भः
नो स्य कीदृशानि सुखहेतुरवगाहोयत्र तानि लक्ष्या सम्यस्या
शोभया वा युतानि शुचीनि पवित्राणि सन्नापहराणि घर्मादि
क्षेत्रापशारीणि उरूणि महान्ति प्रबुद्धानि विनिद्राणि नारी
मुखान्येव पचे तानीव पङ्कजानि येषु ॥ २४ ॥

संमृष्टसिक्तार्चिभचारुपुष्पैरामोदवद्रव्यसुगन्ध
भागैः । लक्ष्मीर्विजिग्ये भवनैः समृद्धैः सेव्यस्य देवै
रपि नन्दनस्य ॥ २५ ॥

संमृष्टेत्यादि । देवैः सेव्यस्यापि नन्दनस्य लक्ष्मीर्भवनैः प्रात ज०म०
र्विजिग्ये विजिता आदौ संमृष्टरजांसि अपनीतरजांसि पश्चा
त्सिक्तानि पूर्जापरकास्यसमासः अर्चितानि पूजितानि प्रब्रह्मानि
चारुणि शोभनानि पुष्पाणि येषु भवनेषु संमृष्टसिक्तानि च तानि
अर्चितचारुपुष्पाणि चेति विशेषणसमासः आमोदवन्ति यानि
इत्यादि चन्दनादीनि तैः सुगन्धभागएकदेवोयेषां तैः गन्धस्य
तदेकान्तपदवादि लं न भवति समृद्धैरामोदभृतत्वात् ॥ २५ ॥

संमृष्टेत्यादि । देवैरिन्द्रादिभिरपि सेव्यस्य नन्दनवनस्य लक्ष्मीः भ०
सम्पत्तिः शोभा वा भवनैर्युद्धैः प्रातर्विजिग्ये जिता कर्माणि ठो

कीदृशैः पूर्वं संमृष्टानि अपनीतरजांश्चि पश्चात् सिक्तानि संमृष्टा
 सिक्तानि पूर्वकालस्यापरकालेनेति कर्मधारय इति परः समते
 एकार्थतास्येव अर्चितानि पूजितानि चारुणि शोभमानानि
 पुष्याणि येषु तानि पश्चात् संमृष्टसिक्तानि अर्चितचारुपुष्याणि
 चेति पुनः कर्मधारयः आमोदवद्भिर्द्रव्यैश्चन्दनादिभिः सुग
 न्भाभागाएकदेशायेषां सूक्ष्मुरभिपूतेरित्यादौ गन्धशब्दो गुण
 वाचीति टीकाह्वदचनादभिधानाद्वा इत्यत्राभावः भृङ्गैरामो
 दानुसारित्वाद्भ्रमरैः सह वर्त्तमानानि नन्दनमयेवं भवति उदा
 त्तता गुणोऽसंमृष्टसिक्त्यादिभिर्विशेषणैर्योगात् यैर्विशेषणैर्यो
 गीयसु साम्यादुदात्तता ॥ ३५ ॥

अक्षोः पतन्नीलसरोजसोभामृङ्गः करेणस्यधिया
 निरस्तः । ददंश्च ताम्राम्बुरुहाभिसन्धिसृष्णातुरः
 पाणितलेऽपि धृष्णुः ॥ ३६ ॥

अ०म०

अक्षोरित्यादि । नीलसरोजसोभात् नीलकमलमेतदित्य
 क्षोः पतन्नीलयमानोभृङ्गः अस्यधिया अस्यबुद्ध्या कथाचित्
 करेण निरस्तः चिन्नः सन् ताम्राम्बुरुहाभिसन्धिः रक्तपद्ममेत
 दित्यभिसन्धिरभिप्रायोयस्य भृङ्गस्य स धृष्णुः प्रगल्भः पाणितले
 ऽपि ददंश्च दृष्टवान् तामित्यर्थात् ॥ ३६ ॥

भ०

अक्षोरित्यादि । नीलसरोजमेतदिति मत्ता तसोभात् च
 षोः सन् भृङ्गः कथाचिदस्यधिया मग्धया करेण निरस्तः सन्

पाषितलोऽपि तां ददंश्च दृष्टवान् यतः करं हृदा रक्तपद्मि
त्यभिसन्धिरभिप्राचोचस्य कीदृशः दृष्टातुरः दृष्ट्वावयः धृषुः
प्रगल्भः सौकुमार्यमत्र गुणः अक्षयोः करस्य चोत्पलनेन निरूप
णात् अनिष्टुरलं यत् प्राङ्गः सौकुमार्यं तदुच्यते ॥ ३६ ॥

विलोलतां चक्षुषि हस्तवेपथुं भ्रुवोर्विभङ्गं स्तनयुग्म
वल्गितं । विभूषणानां कण्ठितच्च षट्पदो गुरुर्यथा
नृत्यविधौ समादधे ॥ ३७ ॥

विलोलतामित्यादि । यथा गुरुर्नृत्याचार्यो नृत्यकर्त्तुषि ज०म०
काचिन्नृत्येषु विलोकतां चलतां हस्तवेपथुं हस्तकर्म भ्रुवो
र्विभङ्गं मतोन्नतिं स्तनयुग्मवल्गितं प्रचलितं भूषणानां कण्ठितं
त्रिञ्चितं जनयति नदृष्ट्वा षट्पदोऽपि तत्समादधे विहितवान्
॥ ३७ ॥

विलोलतामित्यादि । यथा गुरुर्नृत्याचार्यो नृत्यकर्त्तुषि म०
त्रिञ्चाथां कस्याश्चिन्नृत्येषु विलोकतां चाञ्चल्यं हस्तवेपथुकर्म
भ्रुवोर्विभङ्गमन्यथाकरणं स्तनयुगलस्य वल्गितं चलनं विभूष
णानामलङ्काराणां कण्ठितं त्रिञ्चितं समादधे जनयति तथा
षट्पदोऽपि समादधे कृतवान् धमरबाधया काचिन्नृत्यमिव च
कारेत्यर्थः प्रौढिरत्र गुणश्चक्षुर्विलोलताप्रभृतिभिर्नृत्यस्य निर्वा
हात् विप्रचितार्थनिर्वाहः काव्ये प्रौढिरिति सूता ॥ ३७ ॥

अथानुकूलान् कुलधर्मसम्पदोविधाय वेद्यान्
सुदिवः पुरीजनः । प्रबोधकाले शतमन्युविद्विषः
प्रचक्रमे राजनिकेतनं प्रति ॥ ३८ ॥

ज०म० अथानुकूलानित्यादि । अथानन्तरं पुरीजनोसङ्गानिवाधि
जनः प्रतिदिनमवाप्तकस्याणत्वात् सुदिवः सुप्रतेत्यादिना समा
सान्निपातनं यथासं कुलधर्मस्य पुरस्य या संपदिभूतिः तस्या
अनुकूलान् वेद्यान्पथानि विधाय कृत्वा शतमन्युविद्विषोरावणस्य
प्रबोधकाले राजनिकेतनं प्रत्यभिलक्ष्य प्रचक्रमे गन्तुं प्रवृत्तः
श्रीपाद्भांसमर्थाभ्यामिति तद् ॥ ३८ ॥

म० अथेत्यादि । अनन्तरं पुरीजनोसङ्गानिवाधिजनोवेद्यान्
विधाय कृत्वा शतमन्युविद्विषइन्द्रश्चोरावणस्य प्रबोधकाले
निद्राभङ्गसमये राजगृहं प्रति लक्ष्मीकृत्य प्रचक्रमे गन्तुं प्रवृत्तः
श्रीपादारभ्य इति मंकीदृशान् कुलधर्मस्य कुलाचारस्य वा सम्प
दिभूतिसास्यानुकूलान् सदृशान् कुलोचितानित्यर्थः कीदृशः
सुदिवः प्रतिदिनं प्राप्तकस्याणत्वात् शोभनं दिवा यस्य दिवाशब्दः
सप्तम्यन्ताव्ययइति ये वदन्ति तस्मिन् शोभनं दिवा दिवसे कर्ष
यस्येति वियहः राजादित्वात् सुदिवोनिपातितइति कासापाः
स्वादिभ्योदिवादेरिति सूत्रेण उपत्ययमाह कमदीश्वरः स्वमते
स्वार्थेषुः तस्मालविवक्षया वृद्धेरभावः ॥ ३८ ॥

शैलेन्द्रशृङ्गेभ्यद्वय प्रवृत्तावेगाज्जलौघाः पुरमन्दि
रेभ्यः । आपूर्य रथ्याः सरितोजनौघाराजाङ्गनाम्नो
धिमपूरयन्त ॥ ३८ ॥

शैलेन्द्रशृङ्गेभ्यद्वयत्वादि । यथा जलानां पूराः शैलेन्द्रशृङ्गात् ज०म०
प्रवर्तन्ते तदत्पुरमन्दिरेभ्यः प्रवृत्ताः जनौघारथ्याः सरितद्
वापूर्य राजाङ्गनममोधिमिवापूरयन्त पूरितवन्तः ॥ ३८ ॥

शैलेन्द्रेत्यादि । यथा जलानां वारीणामोघाः पूराः प्रवाहाः म०
शैलेन्द्रशृङ्गेभ्यः प्रवृत्ताः सरितोनदीरापूर्य वेगात् सागरं पूर
यन्ति तथा जनौघाः लोकसमूहाः पुरमन्दिरेभ्योलङ्कारशृङ्गेभ्यः
प्रवृत्तारथ्याः प्रतोलीरापूर्य वेगात् राजाङ्गनं राज्ञोरावणस्य
चलरमपूरयन्त तवर्गपञ्चमोपान्तमकुलमिति विभ्यः प्रवोदरा
दित्वात् एत्वमिति पाणिनीयाः खमते मनीषादिनादिभाषया
एत्वं ॥ ३८ ॥

प्रबोधकालात् त्रिदशेन्द्रशत्रोः प्रागूर्ध्वशोषं परिशु
ष्यमाणाः । हीनामहान्तश्च समत्वमीयुर्दास्यैरवज्ञा
पक्ष्याधिदृष्टाः ॥ ४० ॥

प्रबोधकासादित्यादि । त्रिदशेन्द्रशत्रोरावणस्य प्रबोधका ज०म०
शात्र्यात्पूर्वं ऊर्ध्वशोषं परिशुष्यमाणाः राजाङ्गने ऊर्ध्वङ्गता
एव प्रबोधकाश्च शोषं नीयमाना इति अन्तर्भावितप्रयोगोद्भवः

एवञ्च कृत्वा कर्मस्थानेपदं अन्ये परिशील्यमाणा इति शिष्ये
 पठन्ति ऊर्द्धशुषीति षमुच् हीनाः महान्तश्च सेवकाः समलं
 तुल्यत्वमीयुः दास्यैर्दौवारिकैः दारि तिष्ठन्तीति सुपिच्छ इति कः
 खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयस्य सः अवज्ञया अना
 दरेण परपमस्त्रिगुं यदक्षि तेनाह्लाता दृष्टाः ॥ ४० ॥

अ० प्रबोधेत्यादि । त्रिदशेन्द्रश्चोरावणस्य प्रबोधकालात् निद्रा
 मङ्गलमयात् प्राक् पूर्वं हीनामहान्तश्च अनाः समलं तुल्यतां
 ईयुः प्राप्ताः दौवारिकैः सर्वेषां प्रवेशनिषेधात् कीदृशाऊर्द्ध
 शेषं परिशुष्यमाणाः ऊर्द्धशेषमिति यदुक्तं तदिशेषेण सुमुखादि
 शेषणं सूचनार्थं ऊर्द्धात्शुषिपूरैः स्वार्थेक्ता णमिति परः
 किमयं करिष्यतीति चासात् शुष्कास्यकण्ठतालुकाश्रासन्नित्यर्थः
 दास्यैः दौवारिकैरवज्ञया अनादरेण यत्पदं क्वचमचि चचु
 क्षेण दृष्टा दारि तिष्ठतीति दास्यः अनजनादिति उः मनीषा
 दिवादिभाषया विसर्गलोपः कादियुक्तशषसेलुमेति क्रमदी
 अरसूचं ॥ ४० ॥

गुरूरुचञ्चत्करकर्णजिह्वैरवज्ञयाश्राङ्गुलिसंगृही
 तैः । रक्षास्यनायास इतैरुपास्युः कपोलखीनालिकुलै
 र्गजेन्द्रैः ॥ ४१ ॥

अ० म० गुरूरुचञ्चदित्यादि

असन्नः कराः कर्णाभिज्ञाश्च येषां गजेन्द्राणां तैरवज्ञया

अथाङ्गुलिसङ्गृहीतैः पदाङ्गुलाद्येषु यन्त्रस्थाने परिगृहीतैः अङ्गुले
रयमिति राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः अनायासहतैः शनैः
शनैः प्रचोदितैः मत्तत्वात् कपोललीनालिकुलैः रक्षांसि उपा
स्युः सेवामकार्षुः ॥ ४१ ॥

गुर्वित्यादि । कतिञ्चिद्रक्षांसि राक्षसागजेन्द्रैरुपास्युः मत्त भ०
स्तिनोगृहीत्वा रावणं सेवितवन्तः कीदृशैर्गुरवोऽलघवः उरवो
महापरिभाषाः चञ्चन्तः चञ्चलाः कराः शुण्डाः कर्णाजिह्वाश्च
येषां तैः अवज्ञया अनादरेण अङ्गुल्ययणं संगृहीतैः धृतैः अङ्गु
लेरयं अथाङ्गुलिरिति राजदन्तादिरिति परः स्वमते एकदे
शेऽपि समुदायोपचारात् कर्मधारयः अग्रे अगतः स्थाने अङ्गु
ल्यापादाङ्गुष्ठेन संगृहीतैरिति केचित् अनायासेन हतैः शनैः
शनैः प्रेरितैर्मत्तत्वात् कपोले लीनानि भ्रमरकुलानि येषां तैः
॥ ४१ ॥

निष्कृतमत्तद्विपकुम्भमांसैः संपृक्तमुक्तैर्हरयोऽथ
पादैः । आनिन्यिरे श्रेणिहतास्तथान्यैः परस्परं बालधि
सन्निवद्धाः ॥ ४२ ॥

निष्कृतेत्यादि । अन्यैः सेवार्थं हरयः सिंहाः आनिन्यिरे अ० न०
आशिताः निष्कृतानि मत्तद्विपकुम्भमांसानि चैरयपादैः अतएव
संपृक्तमुक्तैः समकुम्भमुक्ताफलेः उपसृचिताः श्रेणीहताभ्रमरयः

श्रेणयः कृताः श्रेष्ठादवइति सः परस्परं वासधिसंनिवद्धाः
अन्योन्यस्य पुच्छेन संवताः ॥ ४१ ॥

भ० निरुत्तेत्यादि । अन्यैराक्षरैरयः सिंहाश्रानिन्द्यिरे आनीताः
तथा पूर्वापेक्षया अथपादैः पादागैरुपलक्षिताः कीदृशैः निरु
त्तानि द्विन्नानि मत्तदिपानां कुम्भमांसानि यैः संपृक्ताः संयुक्ताः
गजकुम्भस्यमुक्तायच कीदृशाः श्रेणिकृताश्रेणयः श्रेणयः
कृता अभिधानं निधामकमित्युक्तेः अर्थे श्रेष्ठादेः कृतादिना स
मासः इति बोध्यं परस्परमन्योन्यस्य पुच्छेन वद्धाः षष्ठ्या अमा
देशोऽलोकोपचारादिति विद्यासागरः क्रियाविशेषणमिति केचित्
स्वमते मनीषादिवात् ॥ ४२ ॥

उपेक्षितादेवगणैस्त्वसङ्गिर्निशाचरैर्वीतभयैर्नि
कृत्ताः । तस्मिन्नदृश्यन्त सुरद्रुमाणां सजासपुष्यस्तव
काः प्रकीर्णाः ॥ ४३ ॥

१०म० उपेक्षितेत्यादि । सुरद्रुमाणां पारिजातानां सजासाः कश्चिन्ना
सहिताः पुष्यस्तवकाः वीतभयैर्निशाचरैर्निकृत्ताः द्विन्नाः वीतद्वयै
रिति पाठान्तरं तत्र किमेतैः स्थितैरिति निर्दयैः सजासाएव
द्विन्नाः द्विद्यमानाश्च देवगणैस्त्वसङ्गिरुपेक्षिताः बाभाशेत्यादि
विकल्पेन श्यन् तस्मिन्नाजाङ्गुने प्रकीर्णाश्चदृश्यन्त सेवकजनैः
॥ ४३ ॥

उपेक्षितेत्यादि । तस्मिन् राजाङ्गने सुरद्रुमाणां पारिजाता म०
दीनां प्रकीर्णाविच्छिन्नाः जास्मिन् कलिकथा सहिताः पुष्पस्तवका
अदृश्यन्त इष्टाः सेवकैरित्यर्थात् कीदृशाः त्रयस्त्रिंशत्सं गच्छन्ति
देवगणैरुपेक्षिताः अरक्षिताः क्रमकृतमभमेत्यादिना त्रसेर्विकल्पेन
श्यन् विहितइति पक्षे शप् वीतभयैर्विगतत्रासैर्निशाचरैर्निहन्ताः
च्छिन्नाः वीतदयैरिति पाठे किमेतैः स्थितैरिति निर्दयैः जासं
गवाचे आनाथे कोरके दम्भभेदयोरिति विषयः ॥ ४३ ॥

निराकरिष्णुर्दिजकुञ्जराणां तृणीकृताशेषगुणोऽ
तिमोहात् । पापाशयानभ्युदयार्थमार्चीत् प्राग्ब्रह्म
रक्षःप्रवरान् दशास्यः ॥ ४४ ॥

निराकरिष्णुरित्यादि । दशास्योविबुद्धः सन् अतिमोहाद् ज०म०
त्यन्नाज्ञानात् निराकरिष्णुर्निराकरणशीलः दिजवरानित्य
र्थात् दिजकुञ्जराणां प्रशस्तदिजानां अभ्युदयहेतूनां सम्बन्धिने
ऽशेषाः गुणाः तृणीकृतायेन स तृणीकृताशेषगुणः प्राक् पूर्वं सभा
प्रवेशात् पापाशयान् पापचिन्तवृत्तीन् ब्रह्मरक्षःप्रवरान् अभ्युद
यार्थमार्चीत् ॥ ४४ ॥

निराकरिष्णुरित्यादि । दशास्योरावणः प्रबुद्धः सन् सभा म०
प्रवेशात्प्राक् पूर्वं पापाशयान् पापचिन्तवृत्तीन् ब्रह्मरक्षस्ये
शान् शेषतोऽभ्युदयार्थमार्चीत् पूजितवान् कीदृशः अतिमोहात्

अत्यज्ञानात् दिक्कुञ्जराणां विप्रश्रेष्ठानां निराकरिष्णुः दिज्ज
 श्रेष्ठानिराकृत्य प्रह्वराचसान् पूजितवानिति मोहः ढधेक्षतीत्या
 दिना उदन्तहद्योगे षष्ठी न भवतीति सम्बन्धे षष्ठी यदा दिज्जकु
 ञ्जराणां दृषोक्तान्भवधीरिताः सकलागुणार्थेनति सम्बन्धः
 अतएव निराकरिष्णुस्तानित्यर्थात् ॥ ४४ ॥

मायाविभिस्त्रासकरैर्जनानामाप्तैरुपादानपरैरुपे
 तः । सतां विघातैकरसैरविच्छत् सदः परिचोभितभूमि
 मिभागं ॥ ४५ ॥

ज०म० मायाविभिरित्यादि । आप्तैरव्यभिचारिभिर्मायाविभिर्व
 च्छकैः परेषां त्रासकरैः जनानामतिरौद्रत्वात् उपादानपरैः
 सतां सन्मार्गस्थितानां विघातैकरसैर्विनाशैकस्वभावैः उपेतोदशा
 स्त्रः सदः सभामविच्छत् प्रविष्टः ब्रह्मदगुपधानिदः क्वः कीदृशं
 राक्षसैश्चरणभागेन परिचोभितभूमिभागं ॥ ४५ ॥

भ० मायाविभिरित्यादि दशास्त्रः सदः सभामविच्छत् प्रविष्टवान्
 ह्रस्वोऽनिमिति सक् कीदृशः आप्तैरात्मीयैराक्षसैरुपेतः उप
 गतः सन् कीदृशैर्मायाविभिर्वच्छकैर्जनानां त्रासकरैः अतिरौद्र
 त्वात् उपादानपरैः स्वास्यर्थसम्पादनपरैः सतां साधूनां विघा
 तमाचकुभिः सदः कीदृशं रावणचरणभरेण परिचोभितः स
 क्षितोभूमिभागीयत्र ॥ ४५ ॥

ग्रावर्षैर्मणिभिर्विचित्रं सुमेरुशिखरमध्येवं प्रोक्षतमिति पाठे उच्ये
 ।रेति रावणविशेषणं प्रतिककुभमिति ह्यपनदीति पक्षे अप्रत्ययः
 तडित्वानिति तद्वत्साहित्यमात्रमत्र विवक्षितमुपमेये प्राच्यरत्न
 प्रभासाहित्यादतोनात्र पौनरुक्त्यं ॥ ३७ ॥

इति सदैद्यहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमहोकात्मजश्रीभ
 रतसेनकृतायां भट्टिकायां मुग्धवोधिन्यां प्रसन्नकाण्डे गुणद
 नाम द्वितीयः परिच्छेदः काव्यस्य प्रभातवर्णनं नामैका

॥११॥

इति भट्टिकाव्यस्य प्रथमोभागः
 समाप्तः ।

